

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

УДК 902/904 (477.8) “10/12”

ГУПАЛЮ ВІРА ДЕОНІЗІВНА

ЗВЕНИГОРОД І ЗВЕНИГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ

У XI–XIII СТОЛІТТЯХ

(соціоісторична реконструкція)

07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант

ВОЙТОВИЧ

ЛЕОНТІЙ ВІКТОРОВИЧ

доктор історичних наук,

професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Історіографія.....	15
1.1.1. Проблема локалізації літописного Звенигорода Галицького в історіографії ХІХ–ХХ століть.....	15
1.1.2. Звенигород і Звенигородське князівство у працях дослідників ХІХ – початку ХХІ століть.....	23
1.2. Джерела.....	38
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	48
РОЗДІЛ 3	
ТЕРИТОРІЯ ЗВЕНИГОРОДА І СУСІДНІ ТЕРЕНИ У ДОБУ “ПЛЕМІННИХ КНЯЖІНЬ”	65
РОЗДІЛ 4	
МІСЦЕ І РОЛЬ ЗВЕНИГОРОДА У ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ НА РУСІ ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	85
РОЗДІЛ 5	
РЕТРОСПЕКТИВНА ТОПОГРАФІЯ	112
РОЗДІЛ 6	
ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА І ЗАБУДОВА МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ	131
6.1. Дитинець.....	131
6.2. Окольний город.....	146
6.2.1. Укріплення окольного города.....	147

6.2.2. Забудова північної частини окольного города.....	169
6.2.3. Забудова східної частини окольного города.....	173
6.2.4. Південна частина окольного города.....	194
6.2.5. Західна частина окольного города.....	218

РОЗДІЛ 7

ПРИГОРОДИ І ПЕРЕДМІСТЯ.....	232
------------------------------------	------------

7.1. Західний, південний та східний пригороди	232
---	-----

7.2. Північно-східний пригород.....	245
-------------------------------------	-----

7.2.1. Конструкція дороги.....	247
--------------------------------	-----

7.2.2. Загальна характеристика конструкцій будівель і їхніх елементів.....	252
---	-----

7.2.3. Вулиці і провулки, проходи, перелази і острог.....	268
---	-----

7.2.4. Садиби: межі, датування і періодизація забудови.....	279
---	-----

7.2.5. Основні етапи розвитку північно-східного пригорода.....	306
--	-----

7.3. Передмістя: топографія і планувальна структура.....	315
--	-----

Розділ 8

ЗВЕНИГОРОД І ЗВЕНИГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ.....	342
---	------------

ВИСНОВКИ.....	384
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	396
--	------------

ДОДАТКИ.....	470
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів

АЛЮР – Археологическая летопись Южной России

АО – Археологические открытия. Москва

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України

ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологи АН УССР. Киев

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Москва

ЛІМ – Львівський історичний музей

МГУ – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів

МИА СССР – Материалы и исследования по археологи СССР. Москва-Ленинград

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка

СА – Советская археология. Москва

САИ – Свод археологических источников. Москва

ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań-Warszawa

ZWAK – Zbiór Wiadomości do antropologii Krajowej. Kraków

ВСТУП

Одним із важливих і пріоритетних напрямів історичної науки є проблема генези та розвитку середньовічних міст. Особливу увагу привертають міста Південно-Західної Русі, де впродовж X–XIII ст. відбувалися державотворчі процеси, в результаті яких у другій половині XI ст. на політичній мапі Східної Європи з'явилися нові князівства (Перемишльське, Звенигородське, Теробовельське), а у кінці XII ст. виникла Галицько-Волинська держава. Вагома роль в акумулюванні політичного, економічного та культурного життя окремих земель належала, передусім, столичним осередкам: Червеню, Володимирі, Перемишлю, Галичу, Теробовлі, Холму та іншим. У процесі формування і зміцнення державності вирішальною була консолідуєча політика першого покоління княжої династії Ростиславичів, у результаті якої поряд зі столицями у Перемишлі і Теробовлі засновано княжий престол у Звенигороді.

З усіх столичних міст Південно-Західної Русі історія Звенигорода найменш відображена у писемних джерелах. Перша згадка про Звенигород у “Повісті временних літ” відноситься до 1086 р. Статус міста у найдавніший період у джерелах не визначено. Згідно з відомостями, поданими Я. Длугошем і В. Татіщевим, Звенигород був стольним містом Володимирка Володаревича та Володимира Ярославича. Літописні повідомлення про існування княжого столу у Звенигороді пов'язані з Іваном Ростиславичем та Романом Ігоревичем. Політичний статус міста у проміжках між стольними періодами залишався невизначеним аж до часу знищення міста, що лише здогадно пов'язувалось дослідниками із завойовницьким походом хана Батия. Обмаль відомостей про територію князівства. Найдавніші місцевості поблизу Звенигорода, засвідчені джерелами, – це Рожне поле (1099 р.), Голі гори (1144 р.) та містечко Щирець (1126 р.). У пізніші часи згадуються місцевості Браничева рілля (1230 р.), Печера Домамира (1242 р.) та містечка Пліснеськ (1188 р.), Щекотів (1242 р.), Борок

(1243 р.). Обмеженість інформації щодо соціо-політичного статусу Звенигорода, меж підконтрольної йому території, а також фрагментарний характер досліджування городища стольного города обумовили формування наукової думки про Звенигород як другорядне невелике містечко з незначною за площею та економічним потенціалом підвладною територією. Така оцінка зводила до мінімуму значення Звенигорода і Звенигородського князівства у процесах формування державної території та політичного устрою Галицької Русі. Водночас вивчення історії виникнення самостійних політичних утворень на південно-західній окраїні Русі неможливе без об'єктивного висвітлення ролі Звенигорода у державотворчих та інтеграційних процесах, що обумовили виникнення Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства – одного із найвпливовіших князівств Східної Європи.

Актуальність теми. Вивчення історії виникнення столичних міст і самостійних політичних утворень на південно-західній окраїні Русі на прикладі генези Звенигорода і Звенигородського князівства розкриває напрями і принципи, згідно з якими розвивалися державотворчі та урбанізаційні процеси на теренах Східної Європи.

У писемних джерелах Звенигород вимальовується, передусім, як добре укріплений пункт, що відігравав ключову роль у збройному розв'язанні міжкнязівських політичних конфліктів. Містечка, що входили до складу Звенигородського князівства, лише згадані у контексті відповідних подій: переговорного процесу (Щирець) чи перебігу військових дій (Пліснеськ, Щекотів, Борок). З 1235 р. Звенигород зникає зі сторінок літопису. Малослівність літописця і знищення староруських реліктів зумовили забуття не тільки історичної ролі міста, а також його місцезнаходження.

Локалізацію стольного города Звенигорода довів у 1899 р. М. Грушевський, який ототожнив місто із городищем в с. Звенигород (сьогодні село у Пустомитівському районі Львівської області). Межі князівства в загальних рисах вперше окреслив І. Крип'якевич у праці, написаній у 1958 р.

Уяву про саме місто дали результати археологічних досліджень пам'ятки – систематичні розкопки 1953–1994 рр. Під час розкриття поточних розкопів матеріали поступово вводилися у науковий обіг у вигляді коротких інформаційних повідомлень. В результаті періодичного підведення підсумків кількох років досліджень постала історіографія, присвячена опрацюванню окремих груп знахідок та об'єктів. У працях дослідників висвітлювалися поодинокі аспекти, пов'язані з функціонуванням Звенигорода: торговельні зв'язки, писемність, ювелірне та шевське ремесла, образотворче мистецтво, представлені здебільшого у вигляді тез доповідей, виголошених на вітчизняних і зарубіжних конференціях. Виділяються публікації, присвячені реліктам монументального будівництва і реконструкції споруд. Загалом цей доробок лише фрагментарно відображає об'ємну джерельну базу, що налічує кілька десятків тисяч рухомих знахідок та кілька сотень об'єктів.

Однак Звенигород (як і інші пам'ятки регіону) так і не став предметом окремого історичного дослідження. Це спричинилося до певної колізії у науковій думці, а власне – при наявності значної інформації про різні аспекти життєдіяльності міста, досі відсутня цілісна картина функціонально-просторової організації Звенигорода як міського організму, його соціоісторичного розвитку. Подібний стан дослідження обумовив проведення детального аналізу усього корпусу наявних джерел як письмових, так і археологічних, для з'ясування місця та ролі Звенигорода і Звенигородського князівства в історичних процесах на теренах середньовічної Галичини.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках планових тем відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України “Культурно-історичні процеси в Західній Україні від первісної доби до раннього середньовіччя” (номер державної реєстрації 0108U010873) та “Поселенські структури населення Прикарпаття і Волині від найдавніших часів до середньовіччя: еволюція та динаміка культурних трансформацій” (номер державної реєстрації 0112U002066).

Метою дослідження є узагальнення процесу виникнення Звенигорода, розвитку його міського устрою, соціальної та професійної структури, формування території та особливості поселенських структур Звенигородської землі, значення князівства у державотворчих процесах у Південно-Західній Русі.

Для досягнення окресленої мети визначено основні **завдання**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми, історичні джерела, що відображають історію Звенигорода і однойменного князівства;
- сформуванати цілісний комплекс джерельної бази та здійснити аналіз, систематизацію і верифікацію наявних джерел;
- визначити датування та періодизацію об'єктів, встановити їхнє взаємне розташування у просторі і часі;
- дослідити систему оборонних укріплень;
- здійснити реконструкцію площі та планувальної структури міста;
- розкрити особливості забудови складових частин міста (дитинця, окольного города, пригородів і передмість) та визначити функціональне призначення будівель;
- з'ясувати основні засади домобудівництва;
- здійснити соціоісторичну реконструкцію Звенигорода як відображення його соціально-економічного та культурного розвитку;
- реконструювати границі і територію Звенигородської землі та проаналізувати особливості топографії і функціональних властивостей поселень у системі поселенських структур;
- охарактеризувати місце і значення Звенигорода і Звенигородського князівства в історичному розвитку Галицької Русі;
- з'ясувати стан залюднення і статус Звенигорода у другій половині XIII – початку XIV ст.

Об'єктом наукового дослідження є Звенигород і Звенигородська земля у контексті соціально-економічного, соціально-історичного та урбанізаційного розвитку Звенигородського князівства як невід'ємної і

складової частини культурно-історичних процесів у Південно-Західній Русі і Східній Європі.

Предметом дослідження є споруди та об'єкти житлово-господарського, виробничого, оборонного, комунікаційного (дорога, вулиці), культового та поховального призначення, виявлені в межах Звенигорода; поселення (городища, селища), печерні комплекси, цвинтарі, відкриті на території, яку ототожнено із Звенигородським князівством.

Територіальні межі розглядаються поетапно. Основну увагу зосереджено на центральній частині міста (дитинець, окольний город) та його пригородах, що повністю охоплюють територію сучасного села Звенигород. При аналізі найближчої околиці міста у сферу дослідження включено сліди заселення по периметру Звенигородської долини (територія сіл Шоломия, Водники, Гринів, Під'ярків, Романів, Глуховичі, Дмитровичі). Територія Звенигородської землі розглядається згідно з кордонами, які з півночі обмежувало Белзьке князівство, із заходу – річка Верещиця, на півдні – лінія сучасних міст Розділ–Ходорів–Рогатин–Бережани–Озерна, а на сході – лінія населених пунктів Залозці–Озерна–Козова. Зазначений регіон займає східну ділянку Розточчя, Львівське Опілля, Пасмове Побужжя та охоплює північно-західний край Тернопільського плато. Згідно з сучасним територіально-адміністративним поділом до складу регіону входять Перемишлянський, Пустомитівський, Золочівський і частково Бродівський, Буський, Городоцький, Жидачівський, Жовківський, Миколаївський та Яворівський райони Львівської області, частково Рогатинський район Івано-Франківської області та Зборівський і частково Бережанський та Козівський райони Тернопільської області.

Хронологічні межі дослідження охоплюють в основному період від часу першої згадки про Звенигород у літопису (1086 р.) і до знищення міста монголо-татарським військом (1241 р.). Під час розгляду політичної ситуації напередодні появи Звенигорода хронологічні рамки розширено на усе XI століття. Узагальнено представлено попередні історичні епохи, зокрема,

пов'язані з існуванням протоміських центрів доби племінних “княжінь” (IX–X ст.), що дозволило простежити еволюційні зміни у соціально-політичній сфері та відзначити спадкоємний характер деяких її рис і появу нових факторів розвитку у період входження регіону до складу держави Русь з центром у Києві.

Аналізуючи долю міста після монголо-татарської інвазії звернено увагу на матеріали з другої половини XIII ст., які розкривають причину остаточного занепаду міста.

У роботі використано періодизацію епохи середніх віків у Європі, якій відповідають основні етапи історичного розвитку українських земель як складової частини європейського простору: раннє (454–882 рр.), класичне (882–1240 рр.) і пізнє (1240–1492 рр.) середньовіччя.

Методи дослідження. Для розв'язання дослідницьких завдань застосовано загальнонаукові (емпіричні та теоретичні) методи та спеціально-історичні методи: аналізу і синтезу (для вивчення джерел та історіографії), статистичний (для опрацювання масового речового матеріалу), формально-типологічний (для систематизації матеріалів за морфологічними особливостями), історико-топографічний (для встановлення закономірностей локалізації пам'яток), ретроспективного моделювання (для реконструкції функціонально-просторової організації міста), історико-генетичний (для відтворення послідовного розвитку архітектурно-планувальної структури), проблемно-хронологічний (для відображення місця і ролі Звенигорода і Звенигородського князівства у культурно-історичних процесах на Русі).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є першою узагальнюючою роботою, в якій систематизовано і введено у науковий обіг наявний на сьогодні комплекс археологічних об'єктів, виявлених за час розкопок та розвідкових робіт у Звенигороді і розглядуваному регіоні.

У дисертації *уперше*:

- сформовано емпіричну базу знань на підставі комплексного підходу до вивчення корпусу джерел, що ґрунтується на засадах міждисциплінарних принципів дослідження;

- висвітлено історико-політичні передумови виникнення Звенигородського князівства та його стольного города;

- розроблено хронологічну шкалу та виділено будівельні горизонти функціонування міста;

- визначено засади планувальної структури Звенигорода та архітектурних атрибутів міського устрою;

- встановлено періодизацію та соціальну диференціацію некрополів;

- доведено значення Звенигорода, як одного з найбільших феодальних міст та консолідуючих центрів Галицької Русі;

- реконструйовано цілісну картину поселенської структури Звенигородського князівства як самостійної територіально-адміністративної одиниці і державно-політичного утворення.

Удосконалено:

- датування та періодизацію Звенигорода;

- систему нових знань про соціально-професійну структуру міста.

отримали подальший розвиток:

- ретроспективна реконструкція історичного ландшафту Звенигородського князівства і його стольного города;

- реконструкція системи оборонних укріплень;

- реконструкція функціонально-просторової організації Звенигорода.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання конкретно-фактичного матеріалу, теоретичних положень і висновків дослідження у науково-пізнавальній і педагогічній діяльності. Основні результати дослідження можуть слугувати складовою частиною для написання узагальнюючих наукових праць з еволюції урбанізаційних процесів доби феодалізму в Україні та з історії Галицько-Волинського князівства, при підготовці фундаментальних праць з історії України і Східної

Європи. Робота може бути корисною у формуванні навчальних посібників і курсів лекцій з медієвістики для вищих навчальних закладів або середніх шкіл з викладанням середньовічної історії України. Отримані автором результати можуть використовуватись у туристичному менеджменті для розробки пізнавальних екскурсій по історичних місцях Галичини, у музейній справі при розробці експозиційних планів, присвячених історії, матеріальній та духовній культурі княжої доби. Узагальнення дисертаційного дослідження стануть корисними при виробленні культурної політики державною і регіональною владою.

Особистий внесок здобувача. У ході багаторічних розкопок та розвідкових робіт автор долучився до формування джерельної бази, її камерального опрацювання та дослідження городища Звенигорода і населених пунктів в межах Звенигородської землі.

Дисертант зібрав і опрацював розрізнені відомості з топографії археологічних пам'яток на території Звенигорода і околиць, проаналізував комплекс джерельної бази, здобутої за період 1953–2010 рр., в тому числі відомі з літератури археологічні матеріали. У дисертації автором переосмислено висновки, сформульовані попередніми дослідниками, і на засадах комплексного аналізу наявного матеріалу представлено власні узагальнення щодо етапів розвитку міського устрою Звенигорода, меж і площі містобудівних районів, принципів функціонально-просторової організації міста, динаміки розвитку його соціальної структури та економіки. Вперше цілісно охарактеризовано стан залюднення Звенигородського князівства. Дисертант реконструює Звенигородську землю зі столицею у Звенигороді у її соціоісторичному розвитку як самостійне політико-адміністративне утворення, що функціонувало на теренах Південно-Західної Русі впродовж кінця XI – першої половини XIII ст.

Частина матеріалів та узагальнень, представлених у дисертаційному дослідженні, відображено у низці публікацій автора [188–210, 590, 594–595]. У співавторстві виконано 12 праць: у публікаціях зі списку фахових видань

внесок автора полягає у опрацюванні джерельного матеріалу, формулюванні висновків [216, 596, 657–658], у виконанні ілюстративного матеріалу та аналізі результатів досліджень [211, 213, 215]; у публікаціях зі списку збірок наукових праць автор проаналізував емпіричний матеріал та сформулював висновки [214, 469]; у публікаціях з переліку тез і матеріалів конференцій внесок автора полягає у постановці завдання, опрацюванні першоджерел та формулюванні висновків [212, 591, 597].

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на засіданнях відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (2009, 2010, 2014), на Польовому семінарі Інституту археології Львівського університету (Пліснеськ, 2014 р.), Археологічній комісії Польської Академії Наук і Мистецтв (Polskiej Akademii Umiejętności) (Краків, 2010; 2011). Основні положення роботи викладено і обґрунтовано у статтях у профільних періодичних виданнях. Результати дослідження представлено на міжнародних і всеукраїнських конференціях: Third Annual Meeting of European Association of Archaeologists” (Ravenna, 1997), The 12th Annual Meeting of European Association of Archaeologists (Crakow, 2006), “In silvis, campis et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim” (Rzeszów-Sanok, 2008), “Міста Галицько-Волинської держави” (Львів, 2009), “Археологія заходу України” (Львів, 2010; 2011), “Transkarpatskie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu” (Krosno, 2010), “Rome, Constantinople and newly-converted Europe: archaeological and historical evidence” (Crakow, 2010), “Декоративні та культові вироби з Вісло-Дніпровського регіону” (Львів-Винники, 2011), “Badania archeologiczne prowadzone w 2010 roku na terenie południowo-wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i północnej Słowacji” (Rzeszów, 2011), “Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, w zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2010” (Lublin, 2011), “Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei si studiului artelor: Rezumatele Comunicarilor Conferinta stiintifica cu

participare internationala” (Chisinau, 2012), “Кавказ и Абхазия в древности и в средневековье: взаимодействие и преемственность культур” (Сухум, 2013)

Публікації. Основні наукові результати по темі дисертації опубліковано у одній монографії та 29 статтях (8 у співавторстві) у фахових виданнях, в тому числі 9 у закордонних виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації 9 статей у матеріалах конференцій, в тому числі 6 у закордонних виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 794 сторінки: з них основний текст дисертації – 395 сторінок, список використаних джерел – 74 сторінки (665 найменувань), додатки – 325 сторінок: 230 рисунків (230 сторінок), 13 таблиць (95 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові знання про Звенигород накопичувалися поступово впродовж майже двох століть. Перші праці ґрунтувалися на писемних джерелах. Розвиток археології як історичної дисципліни обумовив формування нової джерельної бази – археологічних артефактів. Кількість останніх почала стрімко зростати із виникненням музеїв – перших інституцій, що переслідували мету зберігати та пропагувати рештки давньої матеріальної культури. Археологічні колекції з часу появи одразу стали залучатися як підґрунтя для побудови та обґрунтування гіпотез щодо певних аспектів процесу розвитку Звенигорода. У подальшому з формуванням нових напрямів джерельної бази (матеріали з топоніміки, картографії, епіграфіки, ономастики тощо) актуальності набував комплексний підхід до вивчення та відображення цілісного уявлення про ранньофеодальне місто, про характерні риси урбаністичних процесів на теренах Південно-Західної Русі.

1.1. Історіографія

1.1.1. Проблема локалізації літописного Звенигорода Галицького в історіографії XIX–XX століть. Писемні джерела містять згадки про три Звенигорода, а на сучасній мапі України існує шість місцевостей з тотожною назвою. Це призвело до дискусії про місцезнаходження літописних Звенигородів, яка, розпочавшись ще у 40-х роках XIX ст., не вщухає й досі. Розглянемо в загальних рисах переконливо доведені визначення.

Відомості про топонім “Звенигород” містяться у давньоруських літописах та документах XV–XVI ст. Ці дані з інтерпретацією відповідних укладачів увійшли до енциклопедичних видань XIX ст., де виокремлено топоніми “Звенигород” в межах Київської та Галицької земель [579, s. 510; 587, s. 619; 650, s. 310–311; 651, s. 689–696].

Питання про локалізацію Звенигорода Київського ґрунтовно розглянув В. Антонович. Предметом його історичної розвідки стало повідомлення у літописі, датоване 1097 роком. Тоді у Києві князь Давид Ігорович підступом захопив теребовельського князя Василька Володаревича і під покровом листопадової ночі вивіз його у Звенигород – “иже есть городъ малъ оу Києва ѡко десяти версть и вдале” [63, стб. 234]. Цей же населений пункт привернув увагу літописця ще тричі: у зв’язку з боротьбою Юрія Довгорукого за київський престол (1150–1151); під час постою обозу війська супротивника довкола містечка на перепочинок; у 1234 р., коли з міських укріплень зауважили передовий загін половців і повідомили Київ про небезпеку. В. Антонович ототожнював з цим Звенигородом рештки городища, що лежить на півдорозі між Києвом та Василевом. Розташована пам’ятка біля с. Хотів (Києво-Святошинський р-н Київської обл.) на правому березі потічка Сіраков і займає досить пласку вершину пагорба, оточеного з усіх боків ярами [74]. На вершині пагорба городище по периметру укріплене валом, а довкола підніжжя – ровом і ще однією лінією валу. У верхньому пряслі валу простежувалось шість розривів (в’їздів), навпроти яких насипано кургани, що прикривали отвори у валу. Площа городища становила біля 60 десятин (приблизно 7 га). З північної напільної сторони на відстані біля 100–200 сажнів (приблизно 213–425 м) простежувалася лінія дуже знівельованого валу. Незначна площа, характер укріплень і скупі літописні свідчення про постій війська вказують, що це, радше, був укріплений форпост на ближніх підступах до Києва. Таку локалізацію Звенигорода Київського поділяли О. Андріяшев [73, с. 43] та Б. Рибаків [445, с. 79]. Аналізуючи систему захисту Київської землі, П. Толочко зараховує Звенигород, як фортецю, до важливих воєнно-стратегічних пунктів київської оборонної системи, що влаштовувались вздовж правої притоки Дніпра р. Стугна [517, с. 119, 140]. Згідно з іншими припущеннями місто знаходилось поблизу с. Дзвінкове (Звонкове) Васильківського району Київської області [328, с. 320-321] чи біля с. Віта-Поштова Києво-Святошинського району [61, с. 552; 232, с. 62].

На південь від Києва у сучасній Черкаській області (давніше Брацлавська земля) відоме містечко Звенигородка. Його В. Антонович окреслив як “Звенигород степовий чи Брацлавський” [74, с. 41]. Звенигородка розташована на підвищенні над річкою Гнилий Тикіч при впадінні у неї потічків Звенигородка і Погибна; з давнім замком і містечком ототожнювали пагорб “Звенигора” (рештки городища?), що знаходився на відстані 3 км біля с. Гудзовка [651, с. 689–690]. На думку Т. Гедзь Звенигород степовий виник у золотоординські часи (20-ті рр. XIV ст.). Знаходився він на лівому березі р. Синюха, поблизу сучасного с. Синюхин Брід і був одним із опорних оборонних пунктів Середнього Подніпров’я, розташованих вздовж річки Саврань на кордоні з територією, підконтрольною Кримському Ханству [164].

Розглянуті Звенигород Київський та Звенигород Брацлавський не пов’язані із подіями в Галицькій землі і топографія їхніх околиць не містить літописні орієнтири.

В межах Галицької землі відомо чотири місцевості з топонімом “Звенигород”. Так, біля с. Крутилів (Гусятинський р-н Тернопільської обл.) існує гора Звенигород з городищем на її вершині. Пагорб зі стрімкими схилами здіймається на висоту 100 м над долиною р. Збруч [82, с. 154; 182, с. 2; 210, с. 19; 293, с. 36; 434, с. 81]. Площа городища, оточеного валом, становить 500×450 м. В його межах виділено дві частини, з яких південна функціонувала в XI–XII ст., а північна – у XII – першій половині XIII ст. Крутизна схилу пагорба, кам’яниста основа гори, каміння, що виступає на поверхню, а також система розташування валів, які залишали відкритим найуразливіший бік городища зі сторони Збруча – усе це, на думку дослідників пам’ятки І. Русанової і Б. Тимощука [444, с. 31–50], робило площадку городища малопридатною для звичайного життя. З огляду на специфічний характер речового матеріалу (зокрема значну кількість тваринних та людських кісток зі слідами розчленування і впливу вогню) дослідники інтерпретували пам’ятку як язичницьке святилище [250; 444,

с. 31–50]. Городище Звенигород не ототожнюється з жодною із писемних згадок і, найімовірніше, було реліктом поганських культових центрів, що збереглися у важкодоступному і залісненому горбогір'ї Подільських Товтр.

Ще один Звенигород (Буцацький р-н Тернопільської обл.) – це село на лівому березі р. Стрипа, лівої притоки Дністра. Тут не стверджено пам'ятки давньоруського часу. Натомість на відстані 4,5 км на південний схід від села розташоване містечко Бучач. Замок, збудований у Бучачі в XIV ст. [343, с. 145], як опорний пункт входив до оборонної лінії, що захищала Південне Поділля від Задністрянського Пониззя, контрольованого спочатку Золотою Ордою, пізніше Османською імперією. Село Звенигород, очевидно, належало до приміських володінь власників замку князів Буцацьких, які надали його монастирю оо. Василіанів, розташованому у Бучачі; найраніші відомості про це село маємо з 1761 р., коли воно входило до буцацької парафії [120, с. 141–143].

Відомо городище, що знаходиться на південній околиці села Дзвенигород (Борщівський р-н Тернопільської обл.). Воно розташоване в ур. Городище, на високому мисі лівого берега Дністра між гирлами двох річечок (Дзвинячки і безіменного потоку), що течуть глибокими ярами і впадають у Дністер. Досі збереглися рештки земляних валів, що замикають у собі поверхню загальною площею близько 12 га. Увагу привертає план валів городища, укладених у вигляді прямокутника зі скісно зрізаним південно-східним кутом. На думку дослідників, це пов'язано з переплануванням укріплень у нову добу [356, с. 189–190]. З давньоруським городищем ототожнено, насамперед, південну мисоподібну частину виступу, де виявлено фрагменти кружального посуду XII ст. Тут збереглися два невеликі відрізки валів. В результаті археологічних досліджень на незначній ділянці укріплень в основі валу стверджено сліди дерев'яних конструкцій [493, с. 13]. Прямокутна частина укріплень з в'їздом від півночі, найімовірніше, походить від замку (князів Коріатовичів чи Острозьких), знищеного у середині XVI ст. [650, с. 310]. В межах пізньосередньовічних укріплень

зібрано уламки кружального посуду XVI–XVII ст. та відкрито фрагмент кам'яного фундаменту будівлі [494, с. 6–7]. Поблизу городища 1877 р. розкопано підплитове поховання [610, с. 3–18]. Ймовірно, також із поховання, але випадково знищеного [603, с. 61], походить горщик з накривкою, переданий до Музею Любомирських у Львові [607, с. 8]. Довкола городища виступають назви річок (Дністер, Серет) і давніх городів (Теребовля, Галич, Ушиця, Микулин), згадані у літопису в зв'язку з подіями у Звенигороді.

Рештки городища і замчища досі існують біля села Звенигород (Пустомитівський р-н Львівської обл.), яке у писемних джерелах ще у XVIII ст. виступало як містечко. Тут протікає річка Білка та неподалік розташовані Голі гори і Рожне поле, згадані у літопису.

Відзначені два городища (на рр. Дністер і Білка) географічно найбільш відповідали повідомленням літопису про стольний город у Галицькій землі. Це викликало дискусію у наукових колах, в ході якої викристалізувалися два альтернативні судження. Розглянемо аргументи, якими керувалися дослідники.

Передусім, слід зазначити, що усі згадані вище топоніми і мікротопоніми “Звенигород” були відомі історикам у першій половині XIX ст., коли поставали праці з загальної історії східних слов'ян. Зрозуміло, що самі дослідники, за окремими винятками, особисто не обстежували ці місцевості, а здебільшого користувалися мапами, повідомленнями сучасних їм інформаторів тощо. Як наслідок, непевність літописних відомостей щодо Звенигородів поглиблювалась суб'єктивними міркуваннями окремих авторів досліджень. Тоді на тлі невеличких городів, якими згідно з джерелами виступають Звенигород Київський та Звенигород Брацлавський, особливу увагу істориків привернув Звенигород, який як столиця князівства був пов'язаний з важливими подіями у Галицькій землі. Щоби оцінити роль города в історії формування політичних відносин як Галицької, так і Руської землі в цілому, важливо було встановити локалізацію міста, з'ясувати,

передусім, середовище, в якому воно могло виникнути і розвинутись. Натомість, вільне і поверхневе трактування історичних джерел призводило, як влучно висловився М. Грушевський, до *mixtum compositum*, що автоматично перекочувувало з одного видання у друге і не сприяло встановленню істинного стану речей [182, с. 2]. У цій ситуації вирішальним аргументом виступили літописні “орієнтири”, відзначені лише у двох місцевостях (у Звенигороді на Дністрі і у Звенигороді на Білці поблизу Львова), що обумовило появу праць, де локалізацію князівської столиці прив’язували альтернативно до одного з названих пунктів. Думку про розташування князівського Звенигорода на Дністрі висунули М. Карамзін, М. Арцибашев, Ф. Сярчинський, М. Погодін, А. Кіркор [80, с. 48; 249; 250, с. 163; 413, с. 169; 646, с. 36–39]. Сучасні дослідники вважають, що власне про цей Звенигород писав у XII ст. сицилійський географ ал-Ідрісі. Згідно з путівником арабського вченого, місто виступало одним з важливих пунктів на торговому шляху Польща–Галицько-Волинська Русь–Візантія [271, с. 133–143]. Натомість Л. Войтович розглядає Звенигород на Дністрі як столицю уділу, в якому сидів Іван Ростиславич (Берладник) і, контролюючи оборонну лінію на Середньому Дністрі, управляв територією межиріччя Дністра, Пруту, а також Дністерським Пониззям. Розбудовуючи припущення, дослідник схильний бачити столицю Івана Берладника на місці городища біля с. Дзвинячка (Борщівський р-н Тернопільської обл.), яку потім перенесли на місце городища біля с. Більче-Золоте (Борщівський р-н Тернопільської обл.) [147, с. 22–23]. Однак слід відзначити, що на відміну від попередніх дослідників, Л. Войтович розглядає співіснування двох Звенигородів, а князя Івана Берладника відносить до нащадків Василька Ростиславича, вважаючи його сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича, у володіннях якого і знаходився Звенигород на Дністрі [137, с. 347–349; 138; 142].

Місцезнаходження Звенигорода на Білці неподалік Львова обстоювали М. Надеждін, К. Неволін, Д. Зубрицький, В. Ільницький, І. Шараневич,

А. Шнайдер, В. Площанський [238, с. 53–54; 412, с. 39–45; 556; 644]. Тут варто зупинитись докладніше на кількох працях, присвячених винятково цьому Звенигороду.

Так, В. Ільницький вперше описав місцевість та рештки земляних укріплень городища у селі Звенигород під Львовом, проаналізував літописні повідомлення та дав до них свої коментарі, зробив спробу визначити місця двох найбільших битв (1211 р. і 1227 р.) [240]. Окремо привертають увагу примітки, у яких автор подав критичну оцінку змісту епіграфічного джерела (пам'ятної плити) з початку XVIII ст. Дослідник вказував на непевність інформації про перемогу над Тамерланом, натомість підкреслював достовірність і вагомість повідомлення про викопні знахідки, виявлені під час будівництва замку А. Сенявським; особливо важливі міркування автора про складові частини міста – замок, укріплення (остроги), територію власне міста і розташування передмість, а також висновки про самоврядування у місті та участь городян у політичному житті князівства. Ця публікація В. Ільницького викликала певний резонанс у науковому середовищі. Першим відгукнувся на неї А. Бельовський. У своїй рецензії він поділяв і додатково обґрунтовував думку про розташування літописного Звенигорода під Львовом, а також подав цікаві пояснення щодо будівельних праць на замку, почерпнутих з документів його власного архіву [580].

Праця В. Ільницького надихнула звенигородського пароха о. Г. Савчинського опублікувати історичні відомості про Звенигород і довколишні села, що містилися в давніх актах звенигородської церкви св. Миколая (XVII ст.) [451].

Назагал за три четверті століття накопичилась досить об'ємна і суперечлива література предмету, що спонукала А. Шнайдера у 1872 р. знову звернутись до проблем, пов'язаних з історією Звенигорода. Дослідник подав критичний огляд відомої на той час історіографії Звенигорода [644]. Згадавши низку праць, у яких пізньосередньовічні відомості про Звенигород

з різних місцевостей були помилково ототоженні з літописним Звенигородом, автор однозначно виповівся за Звенигород під Львовом.

Знову питання про локалізацію літописного Звенигорода підняв 1886 р. Я. Лям, який вже після смерті А. Шнайдера [119, с. 442] опонував В. Ільницькому. У праці, присвяченій Звенигороду на Дністрі [620], Я. Лям намагався розглянути описані в літописах події і ретроспективно відтворити перебіг воєнних кампаній з прив'язкою до фізико-географічних особливостей місцевості. Описи Я. Ляма дуже реалістичні, що пояснюється його особистим перебуванням у цьому районі. Тому місцями його твердження, на перший погляд, видаються переконливими, зокрема щодо інтерпретації географічних назв Рожне поле, річка Люта. Серед контраргументів, які висував Я. Лям щодо Звенигорода під Львовом, – це відсутність у літописі р. Білки у Звенигороді (назву якої у першоджерелі, на його думку, перекручено), обмеженість заболоченої території, де неможливе функціонування великого міста, і що начебто найважливіше – цей Звенигород не став у пізньому середньовіччі, як інші значніші княжі міста, осередком королівщини чи староства і т.д.

Відповідь на статтю Я. Ляма з'явилася лише через тринадцять років. В. Ільницький, який кинув виклик усталеним стереотипам історичного мислення, вже відійшов у вічність і не міг побачити як безпідставність інтерполяцій Я. Ляма успішно розвінчав М. Грушевський у праці “Звенигород Галицький”, опублікованій 1899 р. [182]. Дослідник ретельно проаналізував здобутки своїх попередників (співставлення літописних повідомлень з топографічними особливостями місцевостей) і критично оцінив спроби тенденційного використання писемних джерел (твердження про допущення помилок у описах місцевостей у літописах і т.п.). Він особисто побував у Звенигороді під Львовом, підтвердженням чого є дуже детальний опис розташування села, мережі річечок та сіл довкола нього. Отримані дані вчений залучив під час розгляду, передусім, тих літописних оповідань, що містили топографічні вказівки, а власне події 1144, 1210,

1227 рр. і прийшов до висновку, що “літописні відомости вказують на Звенигород під Львовом як на єдино можливий з галицьких Звенигородів... і нічим не натякають на існування в Галицькій Русі ще якогось иньшого, другого Звенигорода” [182, с. 10]. На підтвердження цієї тези М. Грушевський опирався на археологічний матеріал, що для того часу було не тільки новаторським, але й неспростовним аргументом. Він ретельно проаналізував ті, ще нечисленні артефакти, що почали накопичуватися у музеї Ставропігії, або осідали у приватних колекціях любителів старожитностей, залучив низку предметів, які йому вдалося зібрати особисто. Це знахідки показові: бронзова гривна, браслети та персні, виконані зі срібла, бронзи, скла, кам'яні та скляні намистини, кам'яні та бронзові натільні хрестики, іконки та енкалпіони із бронзи, а також вкриті поливою керамічні плитки від долівки культової споруди, олов'яні торгові пломби та підвісні печатки-молебдобули від давніх документів (в тому числі київського митрополита Костянтина). Зібрані на значній території у різних кутках села, артефакти виразно засвідчили існування великого за площею і багатого на предмети матеріальної культури міста. Тут доречно підкреслити сам підхід вченого до джерел писемних і речових – “[...] історичні відомости про положення Звенигорода [...] аж при фактах археологічних набирають безперечної сили до переконання” [182, с. 1].

Отже, щодо локалізації літописного стольного Звенигорода, праця М. Грушевського поклала край півсторічній дискусії і вивела на історичну карту Європи один з впливових політичних центрів Русі, розташованих на теренах Галицької землі. У літературі предмету це місто поряд зі Звенигородом Московським, Звенигородом Київським, Звенигородом Брацлавським отримало назву Звенигород Галицький.

1.1.2. Звенигород і Звенигородське князівство у працях дослідників XIX – початку XXI століть. Проблеми соціально-економічного і політичного розвитку Звенигорода належать чи не до найменш висвітлених у

працях, присвячених історії давньої Русі і Галицько-Волинському князівству зокрема. Залежно від завдань, які ставили перед собою дослідники, по-різному розглядалась взагалі територія Південно-Західної Русі. У фундаментальних узагальнюючих працях російських істориків ХІХ ст. М. Карамзіна [249] і С. Соловйова [490] події, за влучним висловом Д. Ліхачова, зображено “з широким розмахом, великими і сильними мазками, відбираючи найбільш значне, аби не загрузнути у дрібницях [переклад – В.Г.]” [309, с. 1]. Територія, заселена слов’янами, розглядалася як єдиний етнічний масив великоросів, на тлі якого розгорталися події, пов’язані винятково із династією Рюриковичів. В контексті такої історії згадані дослідники і їхні послідовники, зокрема В. Ключевський, М. Покровський [255; 415] лише згадували Звенигород, стисло дотримуючись тексту літопису. Натомість у писемних джерелах, констатуючи факт здійснення відповідної події, обставини, що їй передували, і її наслідки, майже нічого не сказано про саме місто, яке в результаті цього постає у дуже розмитому, невиразному світлі. З огляду на це жодна із узагальнюючих “Історій” ХІХ ст. не містить якихось докладніших відомостей поза тими, які черпаємо із літописів.

Розгляд династичних взаємин, походи і діяння князів, нащадків Рюрика, покладений в основу російської дворянської історіографії, знайшов продовження і у працях українських істориків Наддніпрянщини (М. Костомарова, О. Єфименка, Д. Дорошенка) [227; 231; 286] та галицьких русофілів (Д. Зубрицького, І. Шараневича, Б. Дідицького) [223; 238; 556]. Нічого не додаючи до загальної картини вивчення Звенигорода, який, судячи із загального контексту праць, поставав як невеликий город, українським вченим вдалося, що дуже важливо, переосмислити історичне минуле окраїн Південно-Західної Русі з врахуванням особливостей Галицького краю. Так, М. Костомаров, порівнюючи племінні території, відзначав регіональні відмінності у звичаях та мові і ототожнював територію розселення, зокрема, хорватів, із червоно-русами і Галицькою землею. Вчений проаналізував

низку факторів, які сприяли об'єднанню держави (церковна мова, християнська віра, єдиний княжий рід, закони). Але ці “начала”, на думку дослідника, були не настільки сильними, щоби “заглушить всякое местное проявление и слить все части в одно целое. И природа, и обстоятельства историческія – все вело жизнь Русскаго народа к самобытности земель, съ темъ, чтобы между всеми Землями образовалась и поддерживалась всякая связь. Так Русь стремилась къ федераціи и федерація была формою, въ которую она начинала облекаться” [286, с. 33, 56]. Подібно розглядаючи історичне минуле Галицького краю, як інтегральну складову “всеобщей русской истории”, галицькі вчені інтерпретували Галицько-Волинське князівство як рівнозначного і рівноправного спадкоємця Київської Русі. Наголошуючи в цілому на спільних рисах для усієї східнослов'янської панрусської території, історики русофіли не могли не відзначати самобутності окремих регіонів, що відображалось у етнокультурній, мовній та історичній своєрідності. В руслі цих розважань Галичину вони вважали частиною Малої (Південної) Русі, при чому “малорускість” для них була формою регіональної ідентичності, а “общерусизм” – загальнонаціональної свідомості [303]. Таким чином, поклавши початок теорії регіональної окремішності, праці галицьких русофілів і українських істориків Наддніпрянщини заклали підвалини для майбутніх досліджень в царині локальних особливостей матеріальної та духовної культури, соціально-економічних відносин, політичних взаємин. Значення цих досягнень істориків знайде свій прояв лише згодом, особливо коли почне формуватися новий тип джерельної бази – археологічні колекції.

Серед праць істориків у контексті розглядуваних нами проблем, привертають увагу дослідження, де представлено результати перших спроб аналітичної характеристики Звенигорода, як одного із городів Галицької Русі. Найперші кроки зроблено щодо локалізації міста. Дискусія з цього приводу розглядалася раніше. У цьому місці варто відзначити підхід до вирішення завдання. Чи не найдавнішою працею, де описано місцезнаходження Звенигорода, є твір С. Сарніцького, присвячений історії Русі і Литви (1570

p.). Згідно з думкою історика, літописний Звенигород був розташований над р. Дзван (Дзвинячка) допливом Дністра, а на його території знаходився вже спустошений на той час замок князів Острозьких [650, s. 310–311]. Важливою тут є прив'язка локалізації міста до географічних орієнтирів, а власне до водних артерій, а також врахування характерних рис оточуючого середовища (замок). Ці відомості пов'язані із пошуком місцевості, тотожної за назвою до літописної, її первісним обстеженням (не конче здійсненим автором самостійно). За аналогічною схемою представлено характеристику ще інших двох Звенигородів – біля Бучача на Стрипі та біля Миколаєва на Бережанщині (це власне Звенигород на Білці), описаних Ф. Сярчинським [646, s. 36–39]. Окрім річок, автор намагався зазначити наявність найближчих населених пунктів (містечок, сіл); в якості додаткових свідчень залучено опис об'єктів вартих уваги (замок), а також відомості про перші задокументовані у календарі С. Дунчевського знахідки старожитностей (скупчення людських кісток). Ці перші досягнення на шляху переходу із стану абстрактного літописного топоніму Звенигород до конкретно-існуючого у часі населеного пункту не були належно оцінені сучасниками і не знайшли подальшого розвитку в історичній думці того часу. Історики першої половини ХІХ ст. обмежились лише констатацією запропонованої локалізації Звенигорода, розділившись на два табори, що ототожнювали літописне місто із Звенигородом на Дністрі (Дзвинячці) чи із Звенигородом на Білці біля Львова. Таким чином, середовище, в якому виник і розвинувся Звенигород, опинилося поза увагою дослідників.

В той час як питання локалізації Звенигорода вважається з'ясоване, залишаються дискусійними політичний статус та межі території, належної до цього граду. Увагу істориків, передусім, привертало Галицько-Волинське князівство у своїй цілісності. Історія його формування, розвитку і історична доля відображені у низці праць [185; 222; 238; 247; 253; 278; 288; 315–316; 395; 401; 448; 489; 492; 496; 539; 556; 588–589; 592]. На тлі цього доробку історіографія, присвячена Звенигороду і його земельним володінням, більш

ніж скромна. Дуже млисто вимальовується Звенигород на ранньому етапі існування. М. Грушевський був схильний бачити його в числі “иных городов” Червенських, захоплених князем Володимиром Святославичем у 981 р. “Аж до середини XIII в. на верхнім Побужу між Перемишлем і Бужськом ми не бачимо властиво ніякого визначнішого міста окрім Звенигорода, і є повна правдоподібність думати, що він вже під час прилучення цієї території до Київської держави належав до видатніших пунктів між тими “иными городами”, що уважали своїм політичним центром десь у X ст. Червень” [182, с. 12]. Це твердження згідно з сучасним станом джерельної бази, піддано критичному переосмисленню, оскільки матеріалів X–першої половини XI ст. у Звенигороді не виявлено. Інші дослідники намагалися проаналізувати статус Звенигорода лише від часу згадки про нього у літопису. Так, В. Ільницький вважав, що Звенигород під Львовом був столичним містом “котрогось із Ростиславичів” вже у 1086 р. [240, с. 10]. М. Грушевський, розвинувши цю тезу, висловив припущення, що Звенигород був політичним центром волості Володаря Ростиславича [182, с. 13; 185, с. 408]. Цю думку поділяли І. Крип’якевич [293, с. 68; 294, с. 71], М.Тіхоміров [514, с. 334–337], О. Головка [171, с. 90], В. Терський-Шелом’янців [566, с. 20], В. Нагірний [626], О. Моця [372, с. 497]. Однак, більшість дослідників, дотримуючись викладу перебігу подій у версії Я. Длугоша і В. Татіщева, зазначали, що місто набуло статусу столиці лише після смерті Володаря Ростиславича у 1124 р., у подальшому, згідно літопису, княжий стіл періодично ліквідувався та відновлювався на короткий час [182, с. 13–14; 238; 245, с. 107; 556; 644, с. 158]. Ця думка залишалась панівною у всіх вище відзначених загальних працях з історії Галицько-Волинської Русі. Аналогічно інтерпретовано політичний статус Звенигорода у дослідженнях, де розкриваються засади політичного та соціально-економічного розвитку Русі [287, с. 77–84].

Слабко вивченою досі залишається проблема визначення території власне Звенигородського князівства. При цьому неодноразово здійснювались

спроби окреслити границі Галицької землі після об'єднання Володимирком Володаревичем успадкованих ним 1141 р. Перемишльського, Звенигородського, Галицького та Теробовельського уділів. Лінія границі об'єданого Галицького князівства дослідниками XIX – середини XX ст. визначалась переважно на підставі аналізу писемних джерел та топоніміки і лише у другій половині XX ст. для вирішення цього питання почали інтенсивно залучати джерела археологічні [86, с. 93–102; 124, с. 33–35; 185, с. 455–461; 246, с. 6–7; 279, с. 138–140; 287, с. 92–117; 554; 632; 638]. З огляду на розташування Звенигорода, увагу привертає, передусім, перебіг границі Галицької землі з півночі і зі сходу, де Звенигородське князівство відносно цього порубіжжя займало північно-східний кут галицьких володінь. Відтинки границі Звенигородського князівства із Київською землею на сході і з Волинською землею на півночі досить докладно, з прив'язкою до населених пунктів і водних артерій, визначив Н. Барсов, який окрім цього намагався накреслити й внутрішню межу між Галицькою (у вужчому розумінні – уділ, належний до Галича) і Теробовельською землями. Терени Галицької землі, на його думку, починались на захід від р. Боберка і продовжувались на схід від неї до Ушиці і Прута [86, с. 101]. З цим визначенням погоджувався А. Насонов, який намагався уточнити локалізацію найбільш дискусійної ділянки, де стикалися Галицька (об'єднана), Волинська (Погорина) і Київська землі. На думку дослідника, цей північно-східний кут знаходився десь у межиріччі Стиру і Горині, де, згідно складеної ним мапи, східний кордон проходив між Кременцем і Тихомелем, а Броди були “южным приграничным местом Червенской области” [374, с. 134–138]. Розглядаючи терени поза межами “Руської землі”, А. Насонов не розмежував Галицької землі від Волинської.

Вперше кордони по периметру Звенигородського князівства визначив І. Крип'якевич, охарактеризувавши й літописні міста, які знаходились на його території [293, с. 33–35]. Однак північну границю окреслено дуже абстрактно, у вигляді південної межі території Белзького князівства, щодо

якої у дослідників досі немає єдиної думки. Теоретичні засади розмежування Галицької і Волинської земель обґрунтував Л. Войтович, ототожнюючи кордон між зазначеними територіями із вододілом басейнів Західного Бугу і Прип'яті з басейном Сану і Дністра та пов'язуючи цей ареал із більш ранніми племінними теренами [146; 147, с. 9–10]. Проливають світло на північну границю Звенигородського князівства дослідження А. Янечека, присвячені Белзькому воєводству [599], і В. Ляски, пов'язані із локалізацією Підгорайської волості, що становила південну ділянку Белзького воєводства, та картографуванням археологічних пам'яток на її території [313]. Важливими є праці Р. Миськи з вивчення Теробовельської землі, що дозволяють накреслити межу між Теробовельським і Звенигородським князівствами [348–356].

Окреме місце в історіографії Звенигородського князівства займають праці, де висвітлено результати дослідження городища стольного граду і підконтрольних йому більших та менших містечок і сіл. Від часу виходу праці В. Ільницького “Стародавний Звенигородъ” [240] сформувалася показна кількість робіт, у яких відображено як історію досліджень Звенигорода, так і основні досягнення у його вивченні. Отже, В. Ільницький, обстеживши рештки городища, вперше склав окомірний план пам'ятки, зазначив приблизні межі давнього міста і розташування в'їзних брам. На схематичному плані дослідник помітив місця, де, на його думку, знаходились позиції військ під час сутичок 1211 і 1227 рр. При цьому автору не вдалося уникнути певних похибок щодо історичної топографії центральної частини княжого міста, на що вплинула наявність замку нової доби, який значно змінив вигляд цієї ділянки. Стислий краєзнавчий нарис про Звенигород (його розташування, ґрунти, сучасну авторові забудову, народні звичаї) подав В. Площанський, у зведеному опису низки сіл Галичини. Серед іншого важливими є нотатки про руїни мурованої князівської церкви, на місці знаходження якої встановлено невеликий кам'яний хрест. Автор відзначав й існування невисоких пагорбів, могилок, на його гадку, насипаних людською

рукою; численні сліди стародавніх пам'яток простежено ним й довкруги Звенигорода – “розличнии высыпанныи валы, якъ отъ Романова, и... великіи могилі, якъ въ Николаеве” [412, с. 42–43]. Наступну працю опублікував більш ніж через десять років А. Шнайдер [644]. Уваги заслуговує розгляд перебігу битви 1144 р. під городом з прив'язкою до топографії місцевості; щодо бойовищ 1211 і 1227 рр. дослідник поділяв думку В. Ільницького. Заслугою А. Шнайдера є пошуки і збір документів про долю Звенигорода після нападу монголо-татарського війська, коли з часу підкорення Галичини польським королем Казимиром Великим містечко у складі маєтків переходило у спадок до різних польських шляхетських родин. Важливим (з огляду на пізніші руйнування) є опис місцевості довкола городища, решток земляних укріплень, руїн замчища та знахідок, виявлених на його території.

Переломним моментом у вивченні Звенигорода стала згадувана вище праця М. Грушевського “Звенигород Галицький”, поява якої була підготовлена усім попереднім розвитком історичної думки в Галичині, а висновки, представлені у ній, вперше підкріплено новим типом джерельної бази – археологічним матеріалом. Вчений ретельно описав зібрану у Звенигороді колекцію знахідок, поділивши їх на кілька груп за матеріалом, з якого виконано вироби, та призначенням. Репрезентативний характер збірки (втім численні предмети християнського благочестя, оздоби, підвісні печатки до документів) слугував неспростовним аргументом на користь високого рівня розвитку матеріальної культури, що відповідав рангу столярного міста княжої доби. М. Грушевський приділяючи значну увагу археологічним артефактам, продовжував публікувати відомості про нові унікальні знахідки, як свідків культури Галицької Русі – це печатка київського митрополита Константина, знайдена у Звенигороді [180] та скарб оздоб із Молотова (оздоби, боярські печатки), виявлений на звенигородсько-галицькім порубіжні [181]. Опираючись на характеристику морфологічних особливостей ювелірних виробів, дослідник відзначав, що молотівська колекція, репрезентувала зразки староруського мистецтва княжої доби, що

розвивалось під впливами Візантії і сусідніх країн. Сама знахідка подібних предметів на теренах Галичини, на думку вченого, свідчила про те, що західна окраїна українсько-руської землі входила до кола поширення візантійського мистецтва [181, с. 6]. Непересічне значення притаманне замітці М. Грушевського про Рожне поле [184], яка стала точкою відліку для визначення північної межі Звенигородського князівства, що було підтверджено широкими дослідженнями цієї місцевості, які здійснив О. Купчинський сто років пізніше [300, с. 82–89].

Досягнення у вивченні археологічних пам'яток Львівщини і Поділля, відкритих з XIX ст. до Першої Світової війни, відображено у зведених каталогах, укладених Б. Янушем. У цих працях, що досі не втратили актуальності, вперше представлено комплексну інформацію про знахідки археологічних артефактів у Звенигороді і в межах Звенигородської землі, що давало цілісну уяву про етапи заселення цих теренів у доісторичну добу [601, с. 36–37, 39–40, 42–45, 49, 82; 603, с. 41–46]. Інформація про нові знахідки періодично публікувалась у міжвоєнний період в “Записках НТШ”. Лише незначну частину цих матеріалів опрацьовано, що знайшло відображення в узагальнюючих науково-популярних нарисах Я. Пастернака, присвячених вивченню Звенигорода і сусідніх сіл у різні епохи [387; 388, с. 279; 392].

Вперше особливість топографії Звенигорода вивчав Л. Чачковський [41]. Комплексно використовуючи дані мікротопоніміки і археологічні матеріали (випадково знайдені підйомні артефакти, скупчення давніх румовищ), дослідник визначив компактно заселені ділянки на території Звенигорода, які ототожнив із головною княжою твердиною (дитинцем), передграддям (окольным городом) і пригородами. В межах цієї планувальної структури встановив місця розташування здогадних церков і монастирів, місця, де відбувалися битви, відомі із літописів. Праця Л. Чачковського, яка збереглася у машинописі, стала вагомим внеском у висвітлення проблем історичної топографії Звенигорода. Враховуючи те, наскільки сильно змінився вигляд місцевості за останні 80 років, цю роботу важко переоцінити. Проте окремі

висновки дослідника (щодо локалізації дитинця, в'їзної брами) зазнали спростування у ході сучасних археологічних розкопок.

У радянській історіографії перших повоєнних десятиліть уся відома до цього часу інформація про Звенигород і пам'ятки в межах Звенигородської землі стисло відображена у каталогу, укладеному О. Ратичем [434]. Згодом ці відомості І. Свешніков доповнив зведенням нововідкритих пам'яток [472]. Окремо вивчались топографія городищ Волині і Галичини та система їхніх укріплень, що підсумовано в узагальнюючій праці П. Раппопорта [421]. Відомості, подані автором про Звенигород не відрізняються новизною. П. Раппорт передає уклад оборонної лінії городища в інтерпретації Л. Чачковського, поділяючи у такий спосіб хибні висновки своїх попередників щодо локалізації княжого дитинця і в'їзду у місто. Зведену інформацію про результати дослідження Звенигорода і пам'яток в межах Звенигородської землі станом на початок 80-х рр. ХХ ст. представлено у колективній праці В. Ауліха, І. Герети, С. Пеняка, В. Петегирича, О. Ратича, В. Терського та В. Цигилика – ґрунтовному каталозі археологічних пам'яток на території Прикарпаття і Волині, який досі залишається настільною книгою для кількох поколінь дослідників [82].

У 50–80-х рр. ХХ ст. опубліковано кілька загальноісторичних досліджень російських радянських істориків, що містили матеріали про Галицьку землю, в контексті яких увага до Звенигорода зводилась лише до констатації факту його існування. Зокрема, аналізуючи історичну географію на тлі літописних повідомлень А. Насонов ототожнював Звенигород із городом на Дністрі, хоча на мапі нанесено місцезнаходження Звенигорода на Білці [374, с. 127–144, 240]. Аналізуючи соціально-економічний і політичний розвиток Галицьких земель, В. Пашуто побіжно відзначає Звенигород серед інших городів, менш значимих, на його думку, порівняно із Галичем і Перемишлем [395, с. 143–206]. Окремий підрозділ присвятив історії Галицько-Волинських земель Б. Рибаків у праці “Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.”. Однак незважаючи на те, що до 1980-х рр.

українські археологи уже мали суттєві здобутки у дослідженнях Звенигорода, дослідник обмежився лише зауваженням, що це був невеликий город на північ від Галича [448, с. 510]. Більше уваги Звенигороду приділив М. Тіхоміров при описі міст Галицької землі. Однак подана характеристика – це тільки стисло викладене підсумування довоєнної літератури предмету, яке дозволило досліднику дійти висновку про існування в районі Звенигорода поселення в XI–XIII століттях [514, с. 334–336]. Виділяється на тлі згаданих робіт праця М. Котляра, присвячена формуванню території і виникненню міст Галицько-Волинської Русі. Не зважаючи на те, що вчений опирався на сучасні досягнення археологічних розкопок в регіоні, йому не вдалося однак уникнути певних суттєвих помилок. Так, зокрема крайнім північно-східним приграничним пунктом дослідник називає Голі Гори (с. Гологори – Золочівський р-н Львівської обл.) і розміщує це городище на північний схід від Пліснеська, що відображено й на мапі [287, с. 96]. В дійсності Голі Гори знаходились на південний захід від Пліснеська, що підважує його обґрунтування щодо східної межі князівства. Враховуючи підсумовуючі публікації В. Терського з розкопок Звенигорода, М. Котляр погоджується, що місто вже у 1124 р. стало помітним соціально-економічним центром. Це схилило дослідника до припущення, що Звенигород міг відігравати роль консолідуючого осередку прилеглої території, яку проте, згідно традиційного серед істориків переконання, продовжував вважати незначною за площею і економічним потенціалом [287, с. 78]. Зведена характеристика Звенигорода представлена у історичній думці в середовищі української діаспори [393; 615].

Значним внеском у вивчення Звенигорода були дослідження українських (львівських) істориків і археологів післявоєнного часу. Так, досі зберігає актуальність праця І. Крип'якевича, присвячена історії Галичини й Волині княжої доби, де вчений розглянув питання територіальних меж Галицько-Волинського князівства, його адміністративного поділу, управління та військової організації. Як складову частину держави Ростиславичів

охарактеризовано Звенигородську землю і її столицю [293; 295]. Згодом доісторичним періодам, княжим часам та сучасній історії Звенигорода присвячено науково-популярний нарис В. Грабовецького, що став першою ластівкою у серії публікацій “Нариси з історії західно-українських міст і сіл” [173]. У формі, доступній широкому читачеві, відображено найновіші результати археологічних досліджень, які дали підґрунтя для висновків щодо обставин знищення міста, локалізації цвинтарів і пригородів княжої доби, поселень і могильників доби бронзи, раннього заліза і пізньоримського періодів.

Новий краєзнавчий нарис був написаний І. Свешніковим майже через 30 років. В основу цієї праці покладено результати багаторічних розкопок дослідника, які відображено у розділі “Місто під землею” [476]. Ці ж матеріали доповнено новими даними у підрозділі “Звенигород” у колективній монографії “Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)” [467]. На сьогодні це єдині узагальнюючі праці дослідника, де представлено історію археологічного вивчення пам’ятки, історичну топографію, уточнено складові частини міста і проаналізовано виявлену на їхній площі забудову та речовий матеріал. На підставі вперше відкритих на західноукраїнських землях решток реліктів дерев’яної забудови І. Свешніков зробив висновки про особливості житлобудування у Звенигороді, про густоту заселення окремих ділянок міста, про локалізацію церков і торгової площі. Численний речовий матеріал, втім імпортного походження, дозволив вченому представити загальну характеристику сільського господарства, ремесел, торгівлі, а також розвитку культури. Стисло охарактеризований дослідником соціально-економічний розвиток Звенигорода, вніс суттєві корективи в уяву про це місто, розкривши багатство проявів побуту мешканців, їхніх виробничих відносин, внутрішніх взаємин у соціумі і зв’язків із зовнішнім світом. Ці дві на загал невеликі публікації виявилися настільки ємнісні за змістом, що досі залишаються найбільш ґрунтовними працями в історіографії Звенигорода.

Особливе значення для вивчення Звенигорода мають праці В. Терського-Шелом'янцева, О. Ратича, І. Свєшнікова і колективу авторів, де висвітлювались результати дослідження окремих вузьких аспектів соціоісторичного розвитку міста. На сьогодні це досить об'ємна література предмету, яку доцільно розглянути згідно з проблемами, які у ній вирішувались.

Насамперед привертають увагу праці, де узагальнено підсумки досліджень кількох років [502; 507; 563; 566] і проаналізовано різні сфери зайнятості населення та особливості планувальної структури міста, а власне житлова, господарська та виробнича забудова в межах усього Звенигорода [441] і на окремих його ділянках – на дитинці [658], окольному місті [127; 199; 201; 215; 440; 506], на пригородах в урочищах Загородище [505], За Хмільником [448; 466; 475].

Непересічне значення мають дослідження виробничих комплексів, що репрезентують окремі ремесла і їх вироби: косторізне [125], ковальське і чинбарське [505, с. 89–90], гончарне [188–190; 196; 198], ювелірне [465; 657], шевське [483], склоробне [482].

Окреме місце в історіографії Звенигорода займають праці, де відображено результати досліджень монументальних споруд – княжого палацу, церкви та усипальниці [432], які виразно характеризують Звенигород як осідок князя. Не менш важливими були вперше виявлені сліди двох дерев'яних культових будівель, які репрезентували витoki традицій народного храмового зодчества на території Галицької землі [242]. Зафіксовані пропорції дерев'яних церков Звенигорода, на думку І. Могитича, наслідуючи канони, пануючі у кам'яній архітектурі XI ст., знайшли подальший розвиток у широкій розмаїтості дерев'яних храмів заходу України доби пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу [360; 363]. З функціонуванням храмів і поширенням християнського віросповідання пов'язані численні знахідки особистих предметів християнського благочестя, які представлені як місцевими, так і привізними предметами, виконаними із

срібла, бронзи, олов'яно-свинцевого сплаву, скла, бурштину, дерева, каменю. Дослідники аналізуючи характер стилю культових предметів, їхнє оздоблення та іконографію відзначають виразні мистецькі впливи візантійського кола [192; 405; 594]. Розглядались окремі аспекти розвитку християнської фунеральної культури. Вивчення звенигородських некрополів дозволив дослідникам узагальнити підсумки щодо соціальної стратифікації та ступеню християнізації суспільства [126; 187; 593].

Низка праць присвячена вивченню окремих категорій предметів: підвісних печаток, що ідентифіковані як атрибути князівської і митрополичої влади [564], предметів декоративно-ужиткового мистецтва [463; 595]. Не втратили актуальності висновки О. Овчіннікова щодо функції одного із найбільш показових об'єктів на пригороді в урочищі За Хмільником, інтерпретованого як боярська садиба [377].

Окремо І. Свєшніков вивчав географію торговельних зв'язків, відзначаючи інтенсивний характер зовнішньоекономічних взаємин із Києвом, Волинню, Прибалтикою і безпосередньо із Візантією [468; 481]. Вагомим внеском вченого у вивчення юридичного аспекту внутрішньо-торговельних операцій є аналіз звенигородських берестяних грамот [478–479], які одночасно розглядалися дослідником і як важливе джерело з питань лінгвістики та палеографії.

Дослідження Звенигорода широкими площами дозволила архітекторам Р. Могитичу, Н. Лукомській, В. Петрику зробити перші висновки щодо закономірностей планувальної структури міста. У працях аналізуються композиційні осі города: ландшафтні, виражені архітектурними домінантами, вуличним простором [329; 367–368; 409]. Досліджувалося розпланування комунікаційних осей на прикладі мостової та вулиць Звенигорода, а також здійснено підсумування генези парцеляційної системи організації простору забудови одного із пригородів, що вивчав Р. Могитич [366; 369; 623]. В. Чорновус сформулював попередні висновки про існування торговиці на східному пригороді [553].

Диференційований характер виявлених об'єктів і речового матеріалу обумовив комплексний підхід до опрацювання здобутих артефактів [477]. Звенигород став першою з поміж західноукраїнських пам'яток, де планомірно впродовж багатьох років вивчалися об'ємні остеологічні та палеоботанічні колекції. Результати досліджень К. Татарінова і В. Шевченка яскраво характеризують особливості природного середовища, в якому виник і розвивався Звенигород, на якому ґрунтувалося сільське господарство і промисли [471; 561].

Щораз то більшого значення в історіографії Звенигорода набуває вивчення мікротопоніміки на території міста [234], в його околицях [113] і у межах Звенигородської землі [153; 277; 296; 310; 498]. Ці дослідження розкривають особливості розвитку етнічної підоснови теренів, на яких виникло столичне місто і сформувалось Звенигородське князівство, інформують про процеси інфільтрації німецьких груп населення (зокрема, як наслідок діяльності князів по переселенню полонених) і про організацію спеціальних поселень пов'язаних як з виробничими процесами, так і з обслуговуванням князівського господарства.

Досі найменш висвітленими в історіографії проблеми залишаються питання, пов'язані із формуванням і розвитком звенигородських передмість й поселенської структури усього князівства. Поступово заповнюють цю прогалину звітні публікації про археологічні розвідки в окресленому регіоні [75–76; 90–97; 101–103; 106–108, 160; 162; 177–178; 197; 211; 272–275; 285; 333–341; 358–359; 378; 381–385; 397–399; 404; 424; 453; 503–504; 551]. Проведення цих праць, на жаль має нецілеспрямований й стихійний характер. На цьому тлі виділяються окремі пам'ятки, де проводились розкопки, зокрема Пліснеськ (І. Старчук, В. Гончаров, М. Кучера, Р. Багрій, М. Филипчук) [534], Стільсько (О. Корчинський) [282], Завадів і Рокитне (В. Шишак, Я. Погоральський, В. Ляска) [568–569], Унів (Р. Берест) [97–98; 100], Гологори (М. Филипчук) [527], Підгородище (М. Филипчук) [532], Луковище (Б. Томенчук) [523]. Вагомість доробку дослідників займає

особливе місце у реконструкції соціально-етнічної ситуації в регіоні і його економічного потенціалу напередодні виникнення Звенигородського князівства та розвитку державотворчих процесів з появою стольного граду Звенигорода [146; 531].

Отже, попри наявний масив літератури, слабо дослідженим залишається соціально-політичний статус Звенигорода, його історичний ландшафт, границі Звенигородського князівства. Досі в історіографії лише поверхнево висвітлено архітектурно-просторову структуру міста, його пригородів і передмість. Зовсім не розглядалась проблема виникнення міста, його функціонально-просторова організація та соціально-професійна структура, а також загальна територія та поселенська структура Звенигородської землі. Таким чином, зазначені аспекти склали загал перспективних для досліджень наукових питань, що вирішуються в ході висвітлення соціоісторичного розвитку Звенигорода і Звенигородської землі.

1.2. Джерела

Наративні джерела. Найдавніші відомості про Звенигород відображено в усіх збережених досі редакціях “Повісті временних літ”. Найдокладнішими є списки Іпатіївського (1425 р.) [63] та Лаврентіївського (1377 р.) [64] зведень, які щодо окремих епізодів доповнюють один одного. Іпатіївське зведення зберегло також Київський (події за 1119–1200 рр.) літопис та Галицько-Волинський (події за 1201–1292 рр.) літопис, що складався із кількох частин [136]. У цьому зведенні Звенигород згадується п’ятнадцять разів у хронологічному проміжку від 1086 (1087) до 1235 (1237) р. Занотовані події відображають, як правило, перебіг воєнних кампаній, під час яких вирішувалася доля новопосталих на південно-західних окраїнах Русі князівств (Перемишльського, Тербовельського, Звенигородського, Галицького), спадщини Романовичів чи права на існування Галицько-Волинської держави. У контексті збройного протистояння князів під

Звенигородом особливого значення набувають відомості про шляхи пересування військ, де згадуються назви давніх населених пунктів (Борок, Голі Гори, Щекотів, Щирець), річок (Білка, Боберка, Зубра, Щирка), місцевостей (Рожне поле); про застосовані у воєнних операціях тактичні прийоми, де описуються околиці міста (болота, оболонь, гори), відзначаються окремі елементи укріплень (острог, ворота); повідомляється про організацію оборони Звенигорода і роль міщан у ній.

Дослідники припускають існування ще й Перемишльського літопису, який не зберігся до наших днів, але повідомлення якого, згодом, лягли в основу написання “Історій” Я. Длугоша і В. Татіщева [347; 400; 637].

У історії Польщі, написаній Я. Длугошем у XV ст. [585], привертають увагу, зокрема, цікаві подробиці про спробу узурпації влади, здійснену Володимирком Володаревичем, яка закінчилася битвою у 1126 р. під Звенигородом. Ця ж подія, серед інших, знайшла відгук і на сторінках праці українського історика XVIII ст. Д. Зубрицького, який уточнив місце проведення переговорів у містечку Щирець (Чирськ) поблизу Звенигорода під час протистояння між Володимирком і Ростиславом Володаревичами у 1125 р. [238, с. 54].

Лише у праці В. Татіщева (1773 р.) знаходимо відомості про роль Звенигорода в ході військових дій 1138 р. під Галичем, про походи братів Володаревичів і Васильковичів проти болгар та греків [500, с. 257–258, 274]. Тут варто зауважити, що спроби С. Пештича [411, с. 209–256] та О. Толочка [516, с. 288–328] посяти недовіру до інформації В. Татіщева, яка відсутня у збережених літописних текстах, настановилася на протидію інших дослідників [254; 317–326]. Знахідки раніше невідомих текстів, зокрема повного тексту Першого Новгородського літопису чи фрагментів Угорницького списку Іпатіївського літопису [256], не дозволяють поспіхом відкидати “оригінальні” відомості В.Татіщева.

До окремої категорії писемних джерел слід віднести приватноправові акти нової доби. Важлива інформація міститься в описі маєтків родини

Сенявських, так званому Інвентарі Бережанського ключа, укладеному 1698 р. Документ зберігається у Бібліотеці Національного закладу ім. Осолінських (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich) у Вроцлаві. В інвентарі серед переліку різних місцевостей знаходиться опис замку у Звенигороді [629]. Цінність цієї інформації полягає у тому, що в документі відображено давнє розпланування центральної частини Звенигорода, наявність укріплень (валів, рову, мосту), локалізація яких, як показали пізніші дослідження, включно до кінця XVII ст. залишалася незмінною від княжих часів.

Значний об'єм інформації, що відображала поточний стан історико-краєзнавчої роботи, почерпнуто з періодичних видань. Перебіг праць, скерованих на дослідження як окремих категорій артефактів, так і низки пам'яток (в межах Звенигорода і найближчих околиць) висвітлювались у газетах “Діло” (В. Гребеняк) [174], “Життя і знання”, “Новий Час” (Я. Пастернак) [388–389; 392], “Tydzień” (К. Нотз) [631], “Gazeta Lwowska” (А. Шнайдер) [644]. Ці матеріали розкривають історію дослідження старожитностей в основному у міжвоєнний період.

Незначною кількістю представлена така категорія матеріалів як опубліковані спогади дослідників про розкопки здійснені ними самостійно (Я. Пастернак) [394] чи у співавторстві (І. Билинкевич і І. Шараневич) [104–105]. Автобіографічні відомості, втім й про невідомі раніше краєзнавчі дослідження І. Билинкевича, почерпнуто із Анкет священників греко-католицької митрополичої консисторії м. Львова [49–50].

Зображальні джерела. Яскравими ілюстраціями до подій, що відбувалися поблизу Звенигорода, є мініатюри Радзивіллівського літопису (XV ст.). Увагу привертають зображення вбивства князя Ярополка Ізяславича у 1086 р., війська на марші під час походу великого князя київського Всеволода Ольговича на Володимирка Володаревича у 1144 р., переговорів, перемир'я і сплати контрибуції.

Важливими при ретроспективних дослідженнях реконструкції первісної системи укріплень Звенигорода є картографічні матеріали. На початку

XVIII ст. оборонну систему міста було суттєво модернізовано. Як встановлено в ході археологічних досліджень, земляні укріплення нової форми, як правило, відтворювали, а подекуди й включали у себе релікти ранньосередньовічної фортифікації. Відображенням цих трансформацій є найдавніша мапа містечка з 1766 р., яка, як документ, має свою історію. Спочатку мапа зберігалася серед рукописних актів Бібрського повіту і вперше була опублікована у львівському часопису “Tydzień” [631]. Згодом в горнилі двох світових воєн документ втрачено. Лише нещодавно з’ясовано, що оригінал мапи зберігається у Державному архіві у Кракові [629].

У контексті вивчення загальної просторової структури Звенигорода, для уточнення розпланування його окремих ділянок (зокрема пригородів і передмість) використано опубліковане дослідження мапи Ф. Фон Міга 1779–1782 рр. [410] та кадастрова мапа Звенигорода із 1911 р. з зазначеними назвами урочищ, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові [48].

Епіграфічні матеріали. За наказом А. Сенявського у вхідну браму замку на початку XVIII ст. було умуровано плиту із латинським написом, зміст якого, серед гіперболізованої минувшини, містив перші відомості про локалізацію об’єктів княжих часів (некрополі, вали, греблі) та знахідок, виявлених під час реконструкції замку. Копія цього напису зберігалася у парафіяльному архіві церкви св. Миколая у Звенигороді та приватному архіві львівського історика А. Бельовського. Обидва документи, як і меморіальна плита, втрачено. Зберігся лише докладний переклад польською мовою, здійснений 1872 р. А. Шнайдером [644, s. 229–232].

Унікальною категорією джерельних матеріалів є берестяні грамоти XII ст., які на теренах заходу України вперше відкрито у Звенигороді. Один із цих документів містить повністю збережений текст, що інформує про правове врегулювання взаємин суб’єктів торгових операцій.

Залягання артефактів у вогкому торфовому ґрунті сприяло збереженню дерев’яних предметів (клепка від відра, підвіконня, чаша, натільний хрестик),

на яких зафіксовано написи побутового (ім'я, окремі літери) і релігійного змісту. З христологічною тематикою пов'язаний напис на бурштиновій підвісці і скляному медальйоні – егзагію. Окрему групу складають відлиті у формочках особисті предмети християнського благочестя з написами довкола зображень святих – бронзові нагрудні хрести-складні – енколпіони, білоновий медальйон. Цікавими є рунічні написи, простежені на пряслиці із овруцького шиферу та натільному хресту із сірого каменю. Фрагменти написів відзначено на уламках амфорної тари.

Нумізматичні та сфрагістичні джерела. Із Звенигорода походять колекції монет римського часу доби та нової доби. Натомість в околицях (Під'ярків, Шоломия) знайдено два скарби монет доби пізнього середньовіччя.

Сфрагістичні матеріали репрезентують артефакти, здобуті під час археологічних досліджень – торгові олов'яні пломби, підвісні печатки, одна з яких достовірно пов'язана із митрополитом київським Костянтином (1167–1182 рр.) інша – здогадно, із галицьким князем Іваном Васильковичем (1140–1141 рр.). До цієї категорії джерел слід віднести рідкісні знахідки – боярські персні-печатки, що входили до складу скарбу, виявленого біля Демидова-Молотова на пограниччі Звенигородської і Галицької земель.

Археологічні джерела. Матеріали, які складають цей різновид джерельної бази, поділено на дві великі групи – речові джерела і об'єкти. Формування сучасних об'ємних колекцій речового матеріалу, в тому числі й зі Звенигорода, – це довготривалий процес, в якому знайшло відображення еволюціонування суспільної думки до підходів та інтерпретації старожитностей. Виділяють певні послідовні етапи: стихійне збиральництво давніх предметів – формування приватних колекцій – виникнення музейних збірок – поповнення фондів колекцій артефактами із археологічних розкопок.

До перших збірок артефактів потрапляли найефектніші речі (оздоби, предмети особистого християнського благочестя, зброя), які згодом стали здебільшого трофеями під час вибухлих двох світових воєн. Лише дециця із

цих колекцій дійшла до наших днів, виступаючи яскравою ілюстрацією для висвітлення окремих аспектів матеріальної та духовної культури Звенигорода.

Найінформативнішими є речові збірки, сформовані в результаті планомірних археологічних розкопок, які з невеликими перервами проводилися у Звенигороді впродовж 1953–1994 рр. та у 2010 р. За цей період поступово вдосконалювалася й сама методика провадження розкопок, з'являлися нові методи опрацювання речового матеріалу, що перетворювало здобуті матеріали у цінне першоджерело. Уже перше ознайомлення з музейними інвентарними описами артефактів (де відображено серед іншого топографію і стратиграфію знахідки, техніку виконання, параметри, датування) переконує у науковій вартості матеріалу, придатного для постановки та вирішення цілої низки проблем, пов'язаних з історичним розвитком Звенигорода. На жаль, сьогодні археологічні колекції із розкопок у Звенигороді піддані певному просторовому розпорошенню. Цей процес обумовлений виникненням у післявоєнний час регіональних музеїв. Для висвітлення в їхніх експозиціях матеріальної культури княжої доби широко залучався, передусім, масовий керамічний матеріал зі Звенигорода. Таким чином міні-колекції звенигородських артефактів знаходяться у Дубенському історико-культурному заповіднику, Державному обласному краєзнавчому музеї “Дрогобиччина” та Історико-краєзнавчому музеї м. Винники. Найбільші збірки згромаджено у двох закладах. У Львівському історичному музеї зберігаються матеріали із розкопок 1953–1969, 1994 та 2010 років (дослідження І. Свешнікова, Г. Власової, В. Терського-Шелом'янцева, В. Гупало і Н. Войцещук); у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – з розкопок 1982–1993, 1977–1978 рр. (дослідження І. Свешнікова) та розпорошена колекція із розкопок 1965–1973 рр. (дослідження О. Ратича). На найкраще збережених артефактах побудовано експозицію Звенигородського краєзнавчого музею.

Усі знахідки, здобуті під час розкопок у Звенигороді, репрезентують цілі і фрагментарні вироби з глини, дерева, шкіри, берести, кольорових металів, скла, заліза, каменю, що походять як із культурного шару, так і з об'єктів. Серед загалу виділяються знаряддя праці, пов'язані із окремими ремеслами (ковальським, ювелірним, склоробним, косторізним, метало- та деревообробними). Однак переважна більшість артефактів – це продукти виробництва, які відображають численні і різноманітні групи предметів, пов'язані із побутом мешканців (начиння, меблі, одяг, взуття, аксесуари і т.п.), військовою справою (наконечники стріл, списи, сулиця, сокира, кістені, остроги), торгівлею (гирьки, ваги, пломби). Показною є збірка особистих предметів християнського благочестя (натільні хрестики, кулони, медальйони, іконки). У сформованій на сьогодні колекції знахідок виділяються вироби місцевого виробництва, “імпортовані” з Києва та ті, що походять з-за меж Русі (Середня Азія, Іран, Візантія, Польща, Скандинавія).

Завдяки умовам залягання у вогкому ґрунті у Звенигороді виявлено численні зразки дерев'яних архітектурних елементів, що походять від конструкцій будинків. Ці знахідки виступають одночасно і речовим джерелом для висвітлення дреревообробного ремесла, і джерелом для розгляду конструкції архітектурних об'єктів. Власне об'єкти репрезентують окрему групу археологічних джерел, характеристика яких (розміри, площа, конструкція) відображена у технічній документації – наукових звітах (описи об'єктів, їх креслення, фотографії), які зберігаються у наукових архівах Інституту археології НАН України [1–4], Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [7–10, 13–37, 39–41], Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України [42], у Державному архіві Львівської області [51–59]. У Звенигороді під час розкопок виявлено рештки понад сотні об'єктів, серед яких за функціональним призначенням виділяються споруди житлові, господарські, виробничі, оборонні, культові. Своєрідну групу об'єктів складають сліди дороги, бічних вулиць, проходів, огорож довкола садиб, перелазів, що

містять важливу інформацію про характер розпланування територій окремих ділянок міста.

До іншої сукупності об'єктів належать рештки давніх цвинтарів, (які відкрито як на території міста, так і за його межами) та селищ, що оточували Звенигород по периметру розлогої долини.

Джерелом для вирішення проблем, пов'язаних із процесами розвитку поселенських структур, що входили до складу Звенигородської землі, є результати археологічних розвідок. Особливо зросла кількість відкритих поселень та городищ в останнє десятиліття, що обумовлене впровадженням нових методик пошукових робіт та фіксації пам'яток. На загал в межах території, що ототожнюється із Звенигородським князівством, на сьогодні відомо 420 об'єктів, серед яких переважна більшість – це селища. Результати обстеження пам'яток відображено у наукових звітах [5–6; 11–12; 43–47] та вищезгаданих численних інформаційних повідомленнях. Здобуті при цьому колекції речового матеріалу зберігаються у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інституту народознавства НАН України, Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка, Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники, у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї та Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

Топонімічні джерела. Вагоме значення у відтворенні історичного ландшафту відіграють назви окремих населених пунктів, урочищ, водних артерій, що мають давнє походження. Зв'язок між змістом назви і властивостями географічного об'єкта вказує на різноманітне функціональне призначення останнього. У цьому контексті передусім привертають увагу мікротопоніми, пов'язані з міськими укріпленнями, окремими їхніми елементами, ділянками. Так, у Звенигороді, територія в центрі села, оточена по периметру земляним валом, окреслена як Городище, неукріплені ділянки

за його межами – Загородище, Завалля. Опосередковано про наявність моста через Білку засвідчує прилегла до річки територія Замосточчя, а в'їзної брами – Воротиська. На характерне призначення окремих ділянок вказують урочища Могилиська та Стіжки. Патронімічну семантику несе у собі мікротопонім П'ятницьке, пов'язаний із церквою, присвяченою св. Параскеві П'ятниці, існування якої підтверджено археологічно. Красномовною є назва урочища Бативиця, де згідно з переказами, був стан хана Батия під час нападу на Звенигород.

У княжу добу довкола Звенигородської долини розташовувались поселення-супутники, існування яких підтверджено археологічними матеріалами. Семантика назв цих населених пунктів має патронімічний характер, у якому знайшла відображення залежність чи належність цієї території до певної особи (родоначальника чи предка роду): Давидів, Гринів, Романів, Чернів. Інші топоніми ототожнюють із самими родами (нащадками родоначальника): Дмитровичі, Глуховичі, Городиславичі, Курмиличі. В межах Звенигородської землі таких топонімів відзначено понад тридцять. Знаходяться вони здебільшого на території сучасної Львівської області, де виділяються місця їхнього компактного розташування на теренах Львівського Опілля (Мавковичі, Любовичі, Малечковичі, Милятичі, Милошевичі, Чуловичі, Ноконковичі, Гонятичі) та у верхів'ях Гнилої Липи (Кореличі, Добряничі, Утіховичі, Осталовичі, Брюховичі). Привертають увагу населенні пункти, у назві яких знайшов відображення рід заняття населення, пов'язаний переважно з обробкою болотної руди (Заруддя, Заруці, Рудківка, Рудки), гончарною справою (Гончарівка, Гончари), бортництвом (Бортків), соколиним полюванням (Сокільники, Соколівка).

Серед мікротопонімів виділяють урочища Замонастир і Підзавалина біля Шоломії, Монастирське біля Підгородища, Монастирище біля Ясенова, де справджені сліди поселень вказують на наявність невідомих досі монастирів. Власне сукупність мікротопонімів з тотожним змістом, відзначених на компактно окресленій території, дозволила локалізувати літописне Рожне

поле [300], що є наріжним каменем для встановлення північної межі Звенигородського князівства.

Фольклорні джерела. У 1953 р. експедицією Львівського історичного музею з уст мешканців Звенигорода записано легенду про взяття міста військом хана Батия [476, с. 13–14]. Переказ має реалістичну основу, що відображає перебіг останньої битви з прив'язкою до місцевих мікротопонімів (урочища Бативиця, Підбаб'є, Пробій, Згариська, Попелиська). За відсутності літописних свідчень про загибель Звенигорода – це єдине джерело, яке інформує про час і обставини припинення функціонування міста.

Підсумовуючи огляд джерельної бази належить відзначити, що наявний корпус джерел є достатній для комплексного висвітлення історичних процесів, пов'язаних із функціонуванням Звенигорода і Звенигородської землі.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В основі дослідження лежать завдання, пов'язані з висвітленням соціоісторичного розвитку Звенигорода і Звенигородської землі. Їхнє розв'язання вирішується на підставі вибору і певної послідовності використання низки загальнонаукових (емпіричних і теоретичних) та спеціально-історичних методів, від чого залежить в кінцевому результаті якісний рівень отриманих знань [259, с. 151–220]. Проте перш ніж розробити алгоритм наукового дослідження, належало з'ясувати загальний стан вивчення Звенигорода і Звенигородського князівства в історичній науці. Аналіз наявної історіографії розкрив загал існуючих думок, поглядів, тверджень, припущень щодо різних сфер функціонування Звенигорода і підконтрольної йому території. Узагальнюючи ці відомості, маємо можливість окреслити низку проблем, для яких притаманна певна градація у ступені дослідження: а) висвітлені поверхнево, у загальних рисах, б) досліджені частково, в) слабо вивчені або зовсім не досліджені. На цих засадах обрано генеральний напрям дослідження, який полягав у з'ясуванні характеристики Звенигорода, по-перше, як міського осередку, по-друге, як стольного міста, а також у висвітленні поселенської структури Звенигородського князівства.

Результати аналітичного опрацювання першоджерел дозволили сформулювати конкретні питання, які належало вирішити для відтворення цілісної уяви про Звенигород. Так, згідно літописних повідомлень місто постає як потужно укріплений населений пункт, що відігравав вирішальну роль у міжкнязівських політичних суперечках. Однак у змісті літописних епізодів не міститься інформації про причини, які обумовлювали проведення воєнних дій власне під Звенигородом, або у чому полягала міць укріплень міста (особливо, коли врахувати, що на сьогоднішній день від давнього міста не залишилося й сліду). Відповідь на ці питання дозволила б

вирішити одну із ключових проблем, що стосується, передусім, ролі Звенигорода у політичній історії Галицької Русі. Наявні писемні джерела не спроможні висвітлити це завдання. Як наслідок тривалий час залишалися недослідженими час і обставини виникнення міста, фактори, що обумовили перетворення його у потужну фортецю, причини утвердження у ньому княжого столу і причини того, що престол, після скасування, двічі відновлювався. Досі немає відповіді й на питання, чому місто після знищення Батиєм не було відбудоване як інші стольні міста Галицької Русі – Галич, Теремовля, Перемишль. В цих обставинах, здавалося б, ще менше шансів окреслити територію, що належала до княжого столу у Звенигороді, де пролягали її межі, якою була її площа і поселенська структура. Потужний об'єм інформації, що спроможний висвітлити ці питання, міститься у археологічних джерелах. Однак ці можливості не мають універсального характеру. Ступінь інформативності археологічних джерел зростала у міру їх накопичення, але не механічного кількісного збільшення чисельності артефактів. Лише в умовах, коли у Звенигороді дослідження широкомасштабними площами було проведено в межах усіх структурних ділянок міста, де відкрито понад сотню споруд і виявлено кілька тисяч речових знахідок, кількісний характер археологічної джерельної бази набув якісних властивостей. Власне комплексне дослідження такої археологічної бази і писемних матеріалів обумовило актуальність розгляду питань, що лежать у площині соціокультурного контексту історичного процесу.

Для опрацювання наявного корпусу джерел притаманно кілька етапів дослідження з застосуванням методів аналізу і синтезу, що дозволило сформувати базу емпіричних знань. В результаті аналітичної характеристики першоджерел окреслено завдання, а внаслідок опрацювання археологічних матеріалів – вирішено ці завдання.

Отже, перебіг подій, як низка пов'язаних із Звенигородом фактів, представлено у літопису в хронологічному порядку. У змісті, що присвячений описам міжкнязівських конфліктів, відображено різні за

характером факти: факт-подія (воєнний похід), факт-знання про подію (привід, що обумовив протистояння), факт-пояснення (наслідки), факт-істина (імена учасників, опис місцевості тощо). Зазначені факти поєднані певними зв'язками: просторовими, часовими і політичними. Здобутки сучасної історичної науки в області генеалогії династії Рюриковичів [130; 137], розвитку форм державної влади [515], державних кордонів князівств [147] дозволяють по-новому інтерпретувати відомий текст. Використання досягнень у дослідженні соціально-політичних відносин на Русі сприяє більш глибокому розумінню тексту, з'ясуванню його смислу, очевидного для сучасників. Як наслідок в ході вивчення фактичного змісту писемних джерел встановлюється його відповідність історичній реальності. Таким чином, питання виникнення Звенигородського князівства, поява самого Звенигорода, суть подій, що мали місце в його околицях, розглядаються у контексті загальноруських тенденцій розвитку форм влади, власності і ідеології. В результаті окреслюється роль Звенигорода, як стольного города, від самого заснування міста і відзначається консолідує значення Звенигородського князівства у процесі становлення державності у Галицькій землі. Опрацювання археологічних матеріалів, наповнює конкретним змістом ці узагальнення, відтворюючи образ Звенигорода, як цілісного соціального організму, і Звенигородського князівства, як самостійної територіально-адміністративної одиниці, що відповідали історичній реальності.

Загал археологічної джерельної бази, що розглядається у роботі, репрезентують археологічні пам'ятки і виявлені у їхніх межах об'єкти та речовий матеріал. Належить підкреслити, що ступінь інформативності кожної із досліджуваних пам'яток обумовлена певним типом пізнавальних операцій: розвідкові роботи і збір підйомного матеріалу, розвідкові розкопання траншеї, розкопки (одно чи двосезонні, багаторічні), рівень фіксації решток споруд тощо. В ході цих досліджень здобуто два класи наукових фактів, пізнавальна вартість яких залежала від характеру і масштабу самих археологічних робіт. Перший клас наукових фактів репрезентують артефакти

(колекції знахідок, об'єкти), другий клас – це результати емпіричних спостережень, які здійснено дослідниками під час вивчення археологічних пам'яток (дані стратиграфії, планіграфії, складу культурного шару, взаємне розташування об'єктів та предметів, цілий спектр параметральних даних тощо). Обидва класи наукових фактів нерозривно пов'язані між собою і у контексті комплексних досліджень, де фіксується взаємозв'язок решток усіх археологічних фактів, дають цілісну уяву про джерело наукового дослідження. Розглядувана у роботі база археологічних фактів формувалась впродовж 1953–2010 рр. в ході праць, що проводили різні дослідники, послуговуючись сучасною їм методикою розкопок. Усе це наклало відбиток на науковий рівень отриманих наукових фактів. Враховуючи такі обставини, першочергове завдання полягало у здійсненні оцінки верифікації (адекватності) цих двох класів наукових фактів, як взятих окремо, так і у взаємозв'язку (достовірність описів, стратиграфічної і планіграфічної прив'язок, картографування, датування тощо). У такий спосіб, відкинувши непевні і сумнівні матеріали (наприклад, датовані княжою добою знахідки, об'єкти і пам'ятки нового часу, визначені як археологічні об'єкти природні западини, заповнені культурним шаром і т.п.) остаточно сформовано комплекс археологічної джерельної бази для подальшого опрацювання, який складала об'єкти минулої історичної дійсності, що опосередковані науковою діяльністю археологів у систему дослідження.

Археологічні пам'ятки представлено трьома основними категоріями: городища, неукріплені поселення, могильники. Формування бази даних про пам'ятки полягало у визначенні та картографуванні місця їхнього знаходження, фіксації та датуванні культурного шару, решток укріплень, опису курганних насипів та ґрунтових поховань, що узагальнено у каталозі пам'яток. Уже з цього моменту дослідницький процес набуває комплексного характеру, який полягає у виділенні основних ознак пам'ятки, у встановленні функціональних зв'язків між пам'ятками і навколишнім середовищем. Як наслідок, отримано широкі відомості про мережу і характер населених

пунктів, що існували довкола Звенигорода, а власне – про особливості їхнього розташування щодо сухопутних та водних комунікативних шляхів, кількість неукріплених поселень, диференціацію укріплених поселень (локальні адміністративні центри, прикордонні фортеці, боярські замки та дворища), локалізацію некрополів. Компаративна характеристика даних каталогу і писемних повідомлень дозволила визначити межі Звенигородського князівства і констатувати, що найбільшим за площею містом у князівстві був Звенигород. Слабке вивчення населених пунктів в межах Звенигородської землі спонукав зосередити основну увагу на дослідженнях власне Звенигорода.

Генеральну лінію дослідницького процесу скеровано на відтворення особливостей функціонування Звенигорода у історичній дійсності. Розпочинаючи опрацювання речових колекцій, ми виходили із двоякої природи походження артефактів, а власне як об'єктів природних чи соціальних. Першу групу знахідок складали остеологічні матеріали, які репрезентують світ диких тварин, риб, птахів, та рештки деревини і насіння, як відображення рослинного світу. Результатом цих досліджень є висновки про характер флори і фауни, притаманної для довколишніх лісів та лугов, про багатство водних ресурсів. Узагальнення стратиграфічних описів покриву ґрунтів дали підставу для реконструювання особливостей навколишнього ландшафту, а власне, з'ясовано, що у цій місцевості посеред широкої забагненої низини, змережаної дрібними річками та потоками знаходилося видовжене мисоподібне підвищення, у західній частині якого здіймався природний високий пагорб із лагідними терасоподібними схилами. У цьому природному середовищі у певний момент виникло місто Звенигород.

Остеологічні та ботанічні рештки, знайдені у об'єктах соціального походження, яскраво відображали ступінь опосередкованості цих решток людиною в процесі її соціальної діяльності. Проаналізовані на підставі методів природничих наук – палеозоологічного (К. Татарінов) та палеоботанічного (С. Шевченко, М. Кромпец) аналізів – кістки, деревина та

зернята насінин дозволили визначити основні напрями взаємодії людини з природним середовищем (існування промислів – рибальства, полювання, та заняття городництвом, рільництвом, заготовкою деревини). Опрацювання кісток домашніх тварин дає уяву про видовий склад місцевого тваринництва.

Аналізуючи об'єкти, ми виходили з того, що вони як об'єктивне явище реальної дійсності характеризуються двоякою природою, а власне – як результати опредметненої діяльності (наприклад, дерев'яні споруди – це результат праці тесль, чи ремісників кількох спеціальностей, що займалися житлобудівництвом) і як компонент цієї діяльності (споруди слугували для проживання цих же ремісників). Таким чином, обумовленість артефакту (об'єкта) соціальною діяльністю (опредметненістю) виступає в якості головного методологічного принципу пояснення сутності артефактів – джерел археологічного пізнання соціально-історичного розвитку суспільств минулого.

Історія Звенигорода – це передусім історія життя його мешканців в усіх проявах (економічних, соціальних, культурних). Власне археологічні артефакти виступають як опредметнені прояви будь-якої соціальної активності, що містять у собі зміст соціоісторичного характеру. Як правило, предмети знаходять у фрагментарному стані, але, не зважаючи на це, у цих рештках збереглась сама матеріалізована діяльна сутність людини як соціального феномена, в них матеріалізовано суспільство минулого [165, с. 25]. У цьому контексті в археологічних джерелах знаходять відображення різні аспекти життя суспільства. Але фрагментарні предмети, як факти історичної дійсності, спроможні лише віддалено відобразити останню. Тому і стан збереження, і спосіб видобування артефактів (розкопки пам'яток, фіксація знахідок, об'єктів і т.п.) обумовлюють специфіку формування початкового базису археологічного пізнання. Враховуючи те, що кожний артефакт наділений певними властивостями, перед дослідником стоїть першочергове завдання встановити ті ознаки, що як сторони факту історичної дійсності, збереглися у археологічному факті.

Як відомо, будь-який науково-дослідний процес починається із постановки дослідницького завдання і визначення способів його вирішення. У літописі Звенигород згаданий спочатку як населений пункт, потім як добре укріплений населений пункт і врешті як столиця удільного князівства. Одне з першочергових завдань яке стояло перед роботою – з'ясувати яким же було це місто: яку мало площу, якою була його планувальна структура і чи змінювалась вона у часі.

Виходячи з цього, визначальним у виборі і послідовності методів опрацювання археологічного матеріалу був підхід до окреслення змісту поняття “город”, що включає у себе архітектурну, соціальну та культурну характеристики. На першому етапі формування емпіричної бази знань “город” розглядається у контексті архітектурно-просторової організації. Під “городом” розуміємо цілісний містобудівний об’єкт, планувальна структура якого є основою його просторової структури. Отже, планувальна структура города розглядається як система об’єктів, існування яких визначалось розташуванням у просторі і організацією комунікаційних зв’язків між ними. Специфіка археологічних джерел полягає, передусім, у ідентифікації самих об’єктів. Важливим етапом є систематизація здобутого матеріалу – виділення однотипних об’єктів, фіксація уніфікованого характеру їх локалізації тощо.

Отже, в ході розкопок встановлено структуру міста, де локалізовано дитинець, окольний город та пригороди. В межах цих структурних частин відкрито різні об’єкти (споруди, ями, печі, поховання), що виступають як об’єкти пізнання на емпіричному рівні. Характер об’єктів обумовив відповідні методи їх вивчення: спостереження, вимірювання, опис. Визначальне значення має описовий метод. Від повноти опису артефактів залежить у подальшому якість емпіричного знання. Оскільки артефактам притаманні численні функції (виробнича, соціальна, естетична тощо) на наступному етапі опрацювання об’єктів збільшується роль типологічного аналізу артефактів. Одне з базових завдань полягало у визначенні типів споруд (згідно з конструкцією, функцією і технологією), що існували в

межах досліджених ділянок Звенигорода. Для цього слід було опрацювати кожний окремий об'єкт, описавши його властивості (форму, параметри), а також додаткові елементи конструкції (печі, стовпові ями, сходи). На базі цих даних визначався конструктивний тип об'єкта: за глибиною залягання у культурному шарі та материку (землянки, напівземлянки, наземні), за способом спорудження стін (зрубні, каркасно-стовпові, плетені з хмизу тощо). Функціональний тип об'єкта окреслено на підставі наявності домашніх печей (житлові споруди), за відсутності печей – (господарські споруди), за наявності потужних виробничих печей, інструментів, відходів виробництва та напівфабрикатів (виробничі споруди). Технологічний тип визначався для виробничих об'єктів на підставі характерних знарядь праці, готової продукції та напівфабрикатів – ювелірна, чинбарсько-шевська, косторізна, бронзоліварна майстерні, кузні. Аналізувались рештки дерев'яних конструкцій, які на підставі аналогій ототожнено із оборонними спорудами.

Встановивши локалізацію об'єктів і їхню диференціацію, наступний етап дослідження полягав у відтворенні системи взаємозв'язків об'єктів та дію цієї системи об'єктів, що досягалось за допомогою структурно-функціонального аналізу. Для розв'язання цього завдання належало виконати кілька проміжних дослідницьких операцій, пов'язаних із опрацюванням масового речового матеріалу, що походив як із культурного шару, так і з об'єктів. В ході цього широко послуговувались статистичним та формально-типологічним методами. В першу чергу розглядалися знахідки, пов'язані із функціонуванням споруд, тобто, які залягали на рівні долівок чи під розвалом печей. Визначалося призначення речей: побутове, виробниче (знаряддя праці, напівфабрикати, відходи виробництва), культове, озброєння тощо. Таким чином, встановлювалися стійкі сукупності певних ознак артефактів, що перебували у взаємному зв'язку між собою і репрезентували археологічні властивості зв'язку. Ці археологічні властивості зв'язку відіграють важливу роль у системі побудови теоретичного знання, оскільки

виступають в якості передумов для розгляду артефактів у системі реконструйованої соціальної діяльності, зокрема при вирішенні питання про планувальну структуру Звенигорода у княжу добу, про зовнішній вигляд міста, особливості його забудови.

У подальшому дослідженні важлива роль відводилася стратиграфічному, порівняльному та інтерпретаційному методам. Згідно із стратиграфічним контекстом встановлювалися періодизація об'єктів і взаємозв'язок з речовим матеріалом, що знаходився у них. Сформована на цьому етапі база даних розкриває широкі можливості для застосування порівняльного і інтерпретаційного методів, пов'язаних вже до певної міри з теоретичним рівнем дослідження. Наступний етап дослідження пов'язаний із реконструкцією взаємозв'язків об'єктів. Стратиграфічний аналіз дозволив встановити характер розташування об'єктів у часі, а їхнє картографування – у просторі. На цих засадах моделюємо планувальну структуру в межах досліджених містобудівних ділянок на рівні трьох будівельних горизонтів, що відображає динаміку розвитку просторової організації міста. Окрім того, на основі картографування об'єктів визначено дійсні й ймовірні межі садибної забудови, вуличної мережі, церковні ділянки, торговище, некрополі, пригорода і передмістя, що відтворює функціонально-просторову організацію міста.

Отже, в результаті порівняльної характеристики споруд, що перекидали одна одну, встановлено будівельні горизонти. Під терміном “будівельний горизонт” розуміємо якісно-новий рівень забудови, обумовлений суспільним розвитком. У Звенигороді на усіх досліджених складових частинах міста зафіксовано три будівельні горизонти, що у свою чергу підтверджує рівномірний і закономірний характер розвитку міста. У межах кожного із горизонтів відзначено “будівельні яруси”, які репрезентують споруди, побудовані на одному рівні денної поверхні одночасно, або, як правило, з невеликим розривом у часі. Однією із ґрунтовних проблем, що постає перед кожним дослідником на емпіричному

рівні дослідження, є датування джерельної бази. Для визначення хронологічних відрізків функціонування будівельних горизонтів в ході аналізу речових комплексів зі споруд поряд із традиційним формально-типологічним методом застосовано методи природничих наук: дендрохронологічний (В. Коліщук, М. Кромпец) та радіовуглецевий (М. Кромпец) аналізи. На цих засадах встановлено хронологічну шкалу забудови північно-східної ділянки пригорода Звенигорода, де виділено шість будівельних ярусів. Паралельно під час кореляції речових комплексів із цих об'єктів і самих об'єктів по сукупності ознак в межах горизонтів виділено характерні властивості, що притаманні як спорудам, так і речовому матеріалу. На цій підставі встановлено: по-перше, відмінності між типами об'єктів із різних горизонтів і, по-друге, закономірний характер цих відмінностей в межах усіх складових частин Звенигорода. Отже, відзначено, що у нижньому будівельному горизонті панівне становище займали заглиблені у ґрунт споруди землянкового чи напівземлянкового типу; у середньому горизонті споруджують будівлі наземного типу, в тому числі незначно заглиблені у ґрунт (на рівні підвалини); у верхньому горизонті по усьому місту будують наземні споруди, в тому числі двоповерхові. Порівняльний аналіз споруд за функціональною ознакою дозволив встановити локалізацію житлових, господарських і виробничих споруд в межах кожного з горизонтів, в тому числі існування майстерень, пов'язаних із певним видом ремесла; картографуванням об'єктів визначено щільність забудови.

Аналіз і синтез як загальнонаукові методи пізнання використані в ході дослідження соціальної та професійної структури міста. Планувальна структура архітектурних об'єктів (двох дерев'яних і одного мурованого храму та князівського палацу) вивчалась на основі методу архітектурно-композиційного аналізу, результати якого покладено в основу реконструкції споруд. Узагальнюючи ці матеріали ідентифіковано споруду князівського палацу і мурованої церкви та виділено адміністративний та духовний центр

города. Таким чином, кілька ступеневе дослідження властивостей і якостей артефактів у їх взаємозв'язку дозволило отримати певні емпіричні знання, що розглядаються як факти і включаються у наукове знання. При цьому низка послідовних операцій з застосуванням комбінованих методів дала змогу здійснити узагальнений аналіз цих емпіричних знань і за допомогою логічного переосмислення здобути нові знання, що відображали вже наслідки певних процесів, пов'язаних зі сферою суспільного розвитку.

Важливі результати отримано при застосуванні разом із попередніми (стратиграфічним та порівняльним) статистичного методу. Як наслідок встановлено границі розбудови в межах кожного горизонту території окольного міста, вираховано площу окремих ділянок, усього міста в межах укріплень та загальну площу разом із прилеглими пригородами. Отримані висновки свідчать про процес розбудови Звенигорода у просторі і часі.

Надзвичайно складною проблемою залишалось питання укріплень Звенигорода. У літописних повідомленнях констатувався лише факт потужності фортифікації, надійність якої дозволяла князям під її захистом вирішувати спірні питання. А рігори попередніми дослідниками вважалося, що аналогічно до багатьох давньоруських міст Звенигород захищали земляні вали і рови. Виходячи з цього припущення, ретельно опрацьовувалися усі накопичені до цього часу знання, які було піддано верифікації. В ході аналізу вже на емпіричному рівні дослідження вдалося з'ясувати факти, які раніше не розглядалися. Це послужило підставою для формулювання наукової гіпотези, згідно з якою у Звенигороді не споруджували земляних укріплень, а фортифікацію складала система кріпосних стін. Ретельне вивчення стратиграфії розкопаних ділянок окольного міста дозволило реконструювати особливості рельєфу первісного ландшафту і з'ясувати спосіб його використання при спорудженні укріплень, а також встановити факт перекроювання локальної гідросітки з метою підвищення обороноздатності міста. Одночасно проведено комплексне вивчення джерел археологічних та картографічного матеріалу з кінця XVIII ст., що дало

інформацію про загальний план оборонних ліній довкола міста. Узагальнюючи отриманий матеріал враховувалася не тільки сукупність різних ознак, а передусім їх взаємозв'язок, що дало підставу для ствердження про підсилення і вирівнювання території, ескарпування терасоподібних схилів природного пагорба, спорудження нових відвідних каналів, заповнених водою, будівництво гребель для регулювання рівня води у ровах. В кінцевому результаті на основі системного методу було побудовано загальну модель оборонних укріплень Звенигорода, характер яких був обумовлений цілою низкою взаємно пов'язаних факторів. Здобуті дані відображають складну систему фортифікації, яка розвивалась у часі разом із просторовою організацією самого міста, використовуючи особливості ландшафту.

Особливе місце у структурі поселенських структур займають некрополі. Методика їх вивчення має свої специфічні риси. У контексті планувальної структури Звенигорода важливим завданням було з'ясувати, передусім, локалізацію могильників, їх датування і соціальний характер. У цьому місці варто зазначити, що переважна більшість поховань, виявлених у Звенигороді, досліджувалась у 1950–1960-х рр., коли не було проведено антропологічного аналізу. Як наслідок значний пласт знань з області статево-вікової характеристики померлих втрачено назавжди. Натомість решта зафіксованих ознак поховального обряду несуть у собі значну інформацію соціального характеру. Картографуванням могильників встановлено їх розташування як на території міста, так і за його межами. За типом поховальної ями, орієнтацією та укладом тіла небіжчиків усі могильники репрезентують християнські поховання. В результаті порівняльної характеристики речового матеріалу в межах одного поховання, між похованнями, в межах одного цвинтаря і між різними кладовищами отримано дані про соціальну диференціацію покійників, а звідси висновки про різне місце розташування некрополів елітних верств населення і рядових міщан. На підставі формально-типологічного аналізу поховального інвентарю та

порівняння стратиграфії залягання могил з іншими об'єктами (житловими, господарськими та культовими спорудами) встановлено періодизацію некрополів на території міста. Як наслідок отримано принципово важливу якісно нову інформацію про розпланування цвинтарів в межах міських укріплень вже у після монгольський період.

Алгоритм розглянутих вище дослідницьких операцій виразно засвідчує одночасне використання у процесі вивчення археологічних фактів, як відображень історичної дійсності, низки методів, за допомогою яких поступово формувався емпіричний базис знання та здійснювались проміжні теоретичні узагальнення. Отже, емпіричний і теоретичний рівні пізнання є взаємно пов'язані і доповнюють один одного на відповідних етапах дослідження. Однак, на теоретичному рівні у більшій мірі розглядаються окреслені аспекти соціальної структури, висвітлення яких ґрунтується на початково сформованому колі артефактів. Переслідуючи мету з'ясувати майнову та професійну диференціацію мешканців Звенигорода, основну увагу зосереджено на всебічному аналізі могильників та комплексів різноманітних споруд і пов'язаному з ними речовому матеріалі. Ця ж емпірична база є підґрунтям для розгляду питань щодо міського статусу Звенигорода. Але оскільки артефакти, здебільшого, зберігаються у фрагментарному стані, дослідники послуговуються такою спеціальною дослідницькою процедурою як реконструкція фактів історичної дійсності, яка дозволяє у вигляді мисленого відтворення цілісності відобразити історичну дійсність у пізнанні. Саме поняття реконструкції є досить багатограним: від відтворення загального вигляду окремих частково збережених предметів чи об'єктів (функціональна реконструкція) до місця і ролі артефактів у життєдіяльності соціальної системи (технологічні реконструкції). При цьому емпіричний базис археологічного теоретичного знання формують лише комплекси артефактів, що дозволяють реконструювати історичну дійсність. Отже, об'єкти минулої історичної дійсності, якими є явища, події (наприклад, виникнення Звенигорода,

формування території князівства, розвиток планувальної та соціальної структури міста) можуть виступали лише як реконструйовані об'єкти історичного пізнання [166, с. 163–166].

На наступному етапі дослідження належить з'ясувати суть цих явищ і причини, що їх обумовили, тобто подати їхнє пояснення. Загальна дослідницька стратегія пізнання суспільних явищ передбачає розкриття наступних аспектів: матеріальної обумовленості виникнення і функціонування відповідного явища; його місця в цілісному соціальному організмі; притаманних йому закономірностей і специфічних рис; його соціальних функцій і ролі у розвитку соціального цілого.

З'ясування цих питань можливе, передусім, при застосуванні логічного та історичного методів. Сукупність об'єктів, відкритих на окремих ділянках, відображає систему їх розташування у просторі. Взаємозв'язок об'єктів розкриває характер їх функціонування у певному хронологічному зрізі. Зміна цих систем в окреслених часових межах відображає їх розвиток. При цьому логічний метод показуючи рух об'єкта дослідження у просторі – тобто «по горизонталі», розкриває його внутрішню сутність, а історичний метод, показуючи рух об'єкта у часових інтервалах – тобто «по вертикалі», розкриває конкретний світ явищ. На цих засадах процес забудови розглядається з точки зору того, як виникли перші споруди, які основні етапи у своєму розвитку вони пройшли і чим завершився цей розвиток. Таким чином, процес розвитку розкривається через аналіз стану об'єкта у різних часових зрізах. Логічний підхід і метод вивчення суспільних явищ є тією умовою, що дозволяє розкрити причини, що обумовлювали зміни на певних відрізках часу і які були пов'язані із розвитком матеріальної бази (ремесла, сільського господарства, торгівлі). На цьому етапі дослідження уся сукупність проаналізованих споруд розглядається абстрактно у їх єдності і протиріччі, що дозволяє розкрити джерело розвитку того чи іншого суспільного явища. При цьому застосування індуктивно-аналітичного та дедуктивного методів дає змогу розглядати Звенигород-місто як систему

взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів. Ця система на певних етапах розвитку мала відповідну структуру, що змінювалась у часі (замок–неукріплений посад; замок–укріплений східний окольний город–неукріплений посад; замок–укріплений кільцевий окольний город–укріплений посад–пригороди). Динаміка розвитку відзначена і у межах окремих компонентів, де прогресування урбаністичних тенденцій розвивалось по лінії: від хаотичної до регулярної забудови, від поодиноких споруд до комплексу будівель (садиб).

Вивчення функціонування Звенигорода ґрунтується на діалектичному методі, який враховує, що город – це динамічна система, що перебуває у постійному русі і розвитку. Для відтворення послідовного розвитку архітектурно-планувальної структури міста використано історично-генетичний метод, за допомогою якого розкрито поетапність розбудови усіх складових частин міста, його пригородів та передмість. Таким чином, реконструйовано розвиток цілісної моделі міста, яка за площею і архітектурно-планувальною системою та функціонально-просторовою організацією відповідала стольному городу.

Окремо слід обумовити таку специфічну категорію старожитностей як сліди і залишки давнього оточуючого середовища. Одним з умов функціонування людського суспільства була взаємодія людини і природи. Проведені дослідження, про що йшлося раніше, дали підставу стверджувати, що у межах Звенигорода і довкола нього зберігся ландшафт, який майже у незмінному вигляді існував у добу раннього середньовіччя. На цьому тлі простежено зміни антропогенного характеру, пов'язані із розбудовою міста. Ступінь зайнятості мешканців Звенигорода у допоміжних промислах, пов'язаних з освоєнням природних ресурсів, свідчить про роль цих занять у суспільному виробництві.

Отже, проведені дослідження дозволили стверджувати, що Звенигород–місто, як цілісна система з якісно новими властивостями у порівнянні з попередніми поселеннями доби “племінних княжінь”, виник на новому етапі

розвитку суспільства. Звенигород постає як явище соціоісторичного характеру. Розвиток соціальної структури міста у історичній дійсності, що визначена княжою добою, знайшов відображення у планомірності міської забудови, у монументальних будівлях світського і сакрального призначення, у зовнішньому вигляді жител міщан, високому рівні їхнього побуту, у функціонуванні розвиненого господарства, ремесла, торгівлі, у поширенні писемності і християнського віросповідання тощо. Із побудовою посеред Звенигородської долини міста, сформувався умови, коли, за влучним висловом В. Даркевича, “природній хаотичній дикості протистояв архітектурно організований, олюднений простір. Захищена стінами територія окреслювала панування права і порядку [переклад – В.Г.]” [221, с.128]. Звенигород виник як стольний город, розвинувся просторово та залишався найбільшим і головним містом князівства. Тут знаходилась князівська резиденція і головний храм Звенигородської землі. Сукупність відображених джерельною базою функціональних властивостей Звенигорода визначала його роль і значимість у культурно-історичних процесах усієї Галицької Русі.

Окремо слід розглянути понятійний апарат, пов’язаний із проблемою періодизації історії України. У радянській історіографії для хронологічного періоду від кінця IX ст. до нападу монголо-татар у 1241 р. широко застосовувався термін раннє середньовіччя. Для визначення держави, що функціонувала у цей час на теренах східних слов’ян історики на початку XIX ст. впровадили термін “Київська Русь”, який залишався актуальним до середини XX ст., відколи його почали підміняти окресленням “Давня Русь” чи “Древня Русь”. Останні терміни обумовили повсюдне і широке вживання у археологічній літературі висловів: давньоруська держава, давньоруські міста, давньоруський період і т.п. Для цього ж хронологічного відрізка часто вживали означення “домонгольський”. Значна диференціація у термінології, що неоднозначно відображають тотожні явища спонукала істориків до перегляду періодизації історії України і уніфікованого трактування змісту вищезазначених понять. У цьому контексті дедалі більше набуває

актуальності застосування європейської періодизації епохи Середньовіччя, якій відповідають основні етапи історичного розвитку українських земель. Отже, у світовій медієвістиці епоха Середньовіччя поділяється на три періоди: раннє (середина V ст.–кінець IX ст.), класичне (кінець IX–середина XIII ст.) і пізнє середньовіччя (середина XIII ст.–початок XVI ст.). Раннє середньовіччя для викладу української історії ототожнено з періодом від завершення епохи гунів (454 р. н.е.) і виникнення держави з центром у Києві (882 р.). Класичне середньовіччя відповідає часу існування Київської Русі включно до приходу монголо-татар (882–1240 рр.), а пізнє середньовіччя – удільним князівствам (1240–1492 рр.). Верхню межу пізнього середньовіччя визначено згідно з датою видання Віленського привілею (1492 р.), який позбавив удільних князів права зносин з іншими державами. В дійсності процес ліквідації удільних князівств затягнувся включно до першої чверті XVI ст. [131–132]. Згідно з новітніми тенденціями період класичного і пізнього середньовіччя окреслюють терміном “Княжа доба”. З огляду на те, що писемні джерела інформують про існування держави Русь і Руська земля, а її столярним городом із найстаршим князівським престолом був Київ, вважаємо прийнятним використання терміну Київська Русь, а відтак і старокиївська держава. Для уникнення розбіжностей із хронологічним окресленням артефактів в ході пошуку аналогій, тощо бачиться можливим вживання й поняття ”давньоруський”, що є синонімом “староруський”, тобто у контексті як “час, що відповідає існуванню давньої держави Русь”. Цьому ж періоду відповідає й термін “домонгольський”.

У роботі вживається низка термінів, що пов’язані з історією розглядуваного регіону: Південно-Західна Русь, Галицьке князівство (територія князівства із центром у Галичі, що існувало до 1141 р.), Галицька Русь – Галицьке князівство (об’єднане), до якого після 1141 р. приєднано Перемишльське, Звенигородське і Тербовельське князівства.

РОЗДІЛ 3

ТЕРИТОРІЯ ЗВЕНИГОРОДА І ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДОБУ “ПЛЕМІННИХ КНЯЖІНЬ”

Обрання підвищення посеред забагненої Звенигородської низовини¹ для міста у другій половині XI ст. – не випадкове. Як свідчать археологічні матеріали, ця місцевість була вигідною для заселення вже із кам'яного віку. Відтоді бере початок процес формування закономірностей в організації поселенських структур цього мікрорегіону. У контексті загальних тенденцій освоєння території, чіткіше вимальовується вибір місця для заснування Звенигорода, що уявляється як чергова ланка у ланцюжку організаційних трансформацій навколишнього середовища.

Звенигород і суміжні терени навколо нього розташовані в межах двох ландшафтних районів – Пасмового Побужжя і Подільського горбогір'я. Пасмове Побужжя – район лесового лісостепового типу із значною участю комплексів поліського типу (боліт і лук), що виступають у вигляді шести гряд, які простягаються із заходу на схід паралельними смугами від Розточчя і Давидівського плато майже до Буська та Глинян. В межі крайнього (південного) Дмитровицького пасма заходить північна окраїна Звенигорода². Ці пасма – типові лісостепові ландшафтні комплекси, що значно змінені багатовіковою господарською діяльністю людини. Дібровні ліси, поширені тут в доісторичний час, майже цілком знищено, а на їхньому місці, як і на місці колишніх лучних степів, тепер простягаються орні землі [546, с. 27–28]. Між пасмами виступають широкі, пласкі, частково заболочені долини (завширшки 1–3 км) з невеликими річечками. Майже посередині

Примітки:

¹ Багниста територія, що оточує центральну підвищену частину сучасного села Звенигород немає окремої географічної назви. Для відображення низинного характеру цієї місцевості у роботі використовуються такі умовні терміни-синоніми як Звенигородська низина, улоговина, рівнина чи долина.

² Сучасне село Звенигород складається із двох частин. Центральна ділянка (нині тут розташовані адміністрація, школа та торгово-культурний комплекс) – це підвищення у заплавної долині, на якому знаходяться рештки городища; інша ділянка (зайнята житловою забудовою), що знаходиться на північ від центральної, відділена від неї заплавою річки і займає південні схили Дмитровицького пасма.

південної, останньої із цих долин й розташована центральна частина Звенигорода.

Із заходу і півдня заболочена Звенигородська долина оточена Давидівським плато, що починається від Високого замку у Львові, простягається до Чортової скелі і далі до сіл Гончарі, Водники, Гринів, Підгородище та Під'ярків; біля Романова перпендикулярно до Давидівського плато прилягає Гологірське пасмо – частина Гологоро-Кременецького кряжа, який є підвищеним краєм Подільської височини і частиною Головного європейського вододілу між басейнами Чорного і Балтійського морів. Стрімкій північній стороні Гологірського пасма притаманні численні “затоки” і “півострови”, які надають пасму звивистого вигляду. “Затоки” утворюються верхів'ями потоків, що беруть початок у Гологірському (Коцурівський та Романівський) і Давидівському (Водниківський) пасмах та на Пліхівській височині Дмитровицького пасма (р. Горожанка) і живлять багнисту долину довкола Звенигорода. На сьогодні північні схили Давидівського і Гологірського пасом вкриті лісами, серед яких мальовничими острівцями виділяються села Водники, Гринів, Підгородище, Романів, Ганачівка та Під'ярків з церквами, домінуючими на тлі житлово-господарської забудови.

Ріки, які протікають через Звенигородську долину, належать до басейну Західного Бугу. За своїм режимом вони відносяться до рівнинного типу. Основна водна артерія – річка Білка, права притока р. Полтва. Витоки Білки формують Водниківський, Коцурівський та Романівський потоки. У верхній течії її лівим допливом є р. Горожанка. Східніше від Звенигорода через Городиславичі протікає р. Кищице (права притока Білки), в долині між Під'ярковом і Станиславом численні струмки зливаються у русло Тимковецького потоку (правого допливу Полтви).

Підсумовуючи, слід підкреслити, що Звенигородська долина у доісторичний період із заходу і півдня була оточена високими пагорбами, вкритими віковичними лісами, наповненими дичиною; із півночі і сходу

низину облямовували невисокі горбисті пасма, спочатку заліснені, а згодом, в результаті людської життєдіяльності, перетворені на пасовища та поля. Між полями і лісами лежала розлога долина з луками (де випасали і випасають досі худобу) та болотами (де гніздилося численне і різноманітне болотне та водоплавне птаство), через яку протікала багатоводна судноплавна річка, багата на різні види риби. Усе створювало сприятливі умови для розвитку у цих місцях мисливства, рибальства, землеробства і скотарства. Тож в околицях Звенигорода знайдено сліди життя й діяльності людей майже усіх давніх епох від кам'яної доби до пізньоримського часу (рис. А. 1) [53; 82; 84–85; 94; 161; 168; 213–214; 262–264; 297–299; 332; 357–359; 387; 391; 397–399; 416–417; 450; 456–458; 473–473; 545; 601–603; 606; 613; 656; 660] і ранньослов'янського періоду.

Територія, на якій сформувалася Звенигородська земля, у фізико-географічному відношенні репрезентована як горбистою, так і низинною місцевостями – Східне Розточчя, Дублянське пасмо Пасмового Побужжя, Опілля та північно-західний край Тернопільського плато. Відкриття на цих теренах впродовж останніх десятиліть низки слов'янських старожитностей останньої чверті I тисячоліття н.е., широкомасштабні дослідження окремих городищ (Стільсько, Пліснеськ), порівняльний аналіз нової джерельної бази із відомими раніше матеріалами (передусім, пам'ятками Північної Буковини) дозволив дослідникам з'ясувати низку головних аспектів історичного розвитку слов'янського населення регіону у IX–X ст. напередодні виникнення Звенигородського князівства.

Одне із першочергових завдань – це питання етнічної належності населення, що залишило на теренах Українського Прикарпаття пам'ятки двох археологічних культур – празької (VI–VII ст.) та Луки Райковецької (VIII–X ст.). Існують припущення про лехітське (польське) походження цієї людності, яку ототожнюють із лендзянами [619; 627; 633], чи навіть інтерпретують населення як “строкату суміш” “деетнізованих уламків колишніх пристепових племен” [276]. Більшість дослідників одностайні у

думці, що окреслений терен заселяли племена хорватів [133; 135; 146; 372, с. 497; 508–510; 513; 531]. Цей факт підтверджується археологічними матеріалами, що відображають спільність локальних особливостей матеріальної культури (керамічного виробництва, конструкції оборонних укріплень), а також способів організації територіально-просторової забудови (характер локалізації споруд в межах поселень, взаємне розташування селищ і городищ, місцезнаходження кремаційних могильників на городищах, тощо). На цих засадах приблизно визначено племінну територію східних хорватів, західною межею якої виступають Карпатські хребти, південно-східною – Хотинська височина, яка, починаючись поблизу Чернівців на Пруті, тягнеться до Хотина на Дністрі, північною – вододіл басейнів Західного Бугу і Дністра, східна – не виходила за межі басейну Верхнього Дністра [513, с. 217].

Оминаючи найдавніший час, коли формувалися перші племінні союзи (що відображено в об'ємній літературі предмету [84; 146; 484; 509]), зазначимо лише, що після поразки аварів (середина VII ст.), які тримали під сферою своїх воєнних впливів слов'янські племена Північного Прикарпаття та Волині, в кінці VII–VIII ст. відбувається піднесення матеріальної культури південно-західної частини східних слов'ян.

У VIII–IX ст. почали утворюватися постійні територіально-політичні структури на зразок “племінних” князівств [509, с. 166]. Населення Українського Прикарпаття у цей час ввійшло до складу Хорватського князівства [146, с. 26–27; 210, с. 74; 246; 661]. Общини князівства продовжували зберігати свою самостійність. В межах общин, поряд із попереднім типом поселенських структур, з'явилися селища нового типу, де житлові будівлі розташовувалися на високих пагорбах невеликими групами по три–п'ять у кожній [531, с. 61]. Такі поселення (“височинні” за М. Филипчуком), що відображали формування громад територіально-сусідської общини, займали підвищення у широких дугасто ввігнутих улоговинах, розміщувалися на відстані кількох десятків чи сотень метрів

один від одного і, майже зливаючись в суцільне пасмо, утворювали значні поселенські масиви. Це був час появи та розвитку ранньофеодальних городищ. Дослідники не однозначні в оцінці соціальної типології цих пам'яток. Б. Тимощук виділяє чотири різновиди городищ: сховища, адміністративно-господарські центри, святилища і княжі фортеці [508, с. 29–62]. Переглядаючи відомі матеріали і опираючись на результати розкопок останніх десятиліть, М. Филипчук дотримується думки “про існування у X ст. триступеневої ієрархії територіально-адміністративної структури, яка простежується через місце і роль малих, середніх та великих городищ полісного типу” [531, с. 69]. Згідно з цим припущенням, основне призначення малих городищ полягало у адміністративному управлінні громадою, зберіганні та перерозподілі надлишкового продукту, проведенні різних заходів (учт, культових ритуалів, братчин тощо). Паралельно існували городища, що були центрами ремесла. Одночасно у другій половині IX ст. відбувається гуртування сусідських громад на окремих територіях, де центрами вже виступають великі за площею і складні за планувальною структурою господарсько-адміністративно-політичні осередки, що у літературі предмету отримали окреслення надобщинні (“племінні”) центри.

Ці процеси протікали на усій території східних слов'ян. Таким чином, починали формуватися крупні надобщинні (“племінні”) центри або інакше “племінні” міста, де сиділи “племінні князі” зі своїми “лучшими мужами”. Такі осередки відомі із літопису: у полян – Київ, полочан – Полоцьк, кривичів – Ізборськ та Смоленськ, ільменських словен – Ладога, дреговичів – Туров, древлян – Іскоростень та інші. Головним центром конфедерації “племінних княжінь”, відомої під назвою “Руська земля”, виступає у VIII–IX ст. Київ. Краще досліджені “племінні” центри, такі як Рюрикове городище над р. Волхов (новгородських словен), Труворове городище та Центральне Гньоздовське городище (кривичів), городище Стара Ладога (словен), а також Сарське городище у Ростовській землі дають уяву про закономірності функціонування таких осередків, про їхню соціально-

топографічну структуру. Ці “племінні” міста мали складну систему просторової організації, що складалася: із центрального укріпленого поселення (городища), де концентрувались садиби общинної знаті і, можливо, професійних воїнів-дружинників; із торгово-ремісничих поселень, що часто мали свої укріплення і спеціалізоване ремесло яких, окрім забезпечення внутрішніх потреб общини, було у більшій мірі спрямоване на зовнішні торгові зв'язки; із сакральної території, де розташовувались капища та курганні могильники; із неукріплених поселень різного характеру. У таких центрах концентрувалося зібране полюддя, якому необхідно було надати властивість товару і організувати його збут на міжнародних ринках. Вагомим аспектом, підміченим дослідниками, є те, що “племінні” центри, як правило, локалізувались на важливих торгових шляхах та етнічному порубіжжі, що відображалось у поліетнічному характері матеріальної культури поселень та могильників [509, с. 48–58].

На території східних хорватів на сьогодні відомо кілька десятків городищ VIII–X ст., більшість з яких відноситься до категорії малих та середніх і репрезентує різні за функціональним призначенням локальні общинні центри. У IX–X ст. крупних “племінних” міст було всього шість. Ці городища, що репрезентують найбільші за площею укріплені пункти в окремих регіонах, є підстави розглядати як надобщинні центри “племінних князів”: у Надбужанщині – Пліснеськ, на Поділлі – Теробовля, у Верхньому Попрутті – Ревно (Ревно Іб), Верхньому Подністер'ї – Галич, Опіллі – Стільсько, Надсянні – Перемишль.

У розглядуваному нами регіоні існувало два із згаданих центрів, які, знаходились в межах майбутнього Звенигородського князівства поблизу його північно-східної (Пліснеськ) і південно-західної (Стільсько) границь, що бачиться не випадковим. Зазначеним містам була підконтрольна велика територія, на якій існували менші за площею, різнофункціональні племінні центри. Спробуймо з'ясувати в загальних рисах яким був стан поселенських

структур на зазначених теренах у IX – початку XI ст., і якими були міста хорватів.

Городище Стільсько знаходиться на території Опілля, на південно-західних окраїнах Бібрсько-Стільської височини у басейні річок Колодниці, Іловця та Барвінків (рис. А. 2, 151). Загальна площа в межах укріплень становить 250 га. Дитинець, розташований на пагорбі заввишки 100 м над рівнем води (394,5–365 м н.р.м), обіймав поверхню 15 га. Територію городища укріплено багатьма рядами валів, ровів, ескарпів, що збудовані на місці трьох селищ в урочищі Химина Долина, Підкоморище, Затінок. Оборонні лінії представлені ровами та земляними валами, на яких споруджували дерев'яні стіни зрубної конструкції із пустотілими камерами-приміщеннями; у валах простежено в'їзди з надбрамними зрубними вежами; до дитинця провадила мощена камінням дорога завширшки 4,5–6,6 м, яку контролював земляний вал із зрубною стіною [282].

На усіх складових частинах городища простежено сліди житлової (із печами-кам'янками) та господарської забудови каркасно-стовпової та зрубної конструкцій. Центральну площадку збудовано по периметру наземними будівлями із підвалами. На окраїні передмістя (ур. Затінок) відкрито розпланування споруд, де житлові і господарські будівлі розташовувались компактно на невеликих мисових підвищеннях, відокремлених потічками, болотами та ярами. Ця територія була поділена штучними перешкодами на чотири ділянки. На одній із них розкопано два житлово-господарські комплекси, що дають уяву про характер і планувальну структуру окремих садиб [531, с. 63]. Всього на передмісті досліджено рештки тридцяти житлово-господарських споруд. Привертають увагу два об'єкти в урочищі Городище. Один із них – це залізоплавильний комплекс, до складу якого входили залізоплавильна майстерня, агломеративна піч, дві великі ями для приготування деревного вугілля та відстійника руди. Інша будівля – це сліди довгого наземного будинку зрубної конструкції завширшки 2,8 м і довжиною

27 м; всередині він був перегороджений поперечними стінами на дев'ять приміщень [282, с. 273–274].

Довкола городища існувало понад 50 відкритих поселень, для розташування яких обирали високі (60–100 м над рівнем води) важкодоступні мисоподібні виступи плоскогір'я над річками, потоками, біля джерел. Головною водною артерією цієї місцевості була річка Колодниця. На ній простежено каскад гребель від шлюзів, що сприяли навігації суден до Дністра і у зворотному напрямі [282, с. 277–278].

Вздовж давніх доріг ховали небіжчиків у невеликих курганних некрополях, що склалися із трьох–п'яти насипів. Довкола Стільська відкрито близько 200 курганів [282, с. 281]. Неодмінною складовою частиною функціонування центру племінного княжіння були язичницькі святилища, які виявлено поблизу с. Ілів та Дуброва. На городищі в Ілові (рис. А. 2, 143) на висоті 70 м над рівнем р. Іловець на краю мису відгороджено ритуальним валом майдан площею 30×40 м. Там здіймався кам'яний вівтар у вигляді постаменту розмірами 3,4×4,5 м та висотою 1,0 м в оточенні жертвних ям та вогнищ [283, с. 75]. За межами укріплень знаходились житла жерців [512]. О. Корчинський слушно припускав, що кількість святилищ була значно більшою, їхню функцію могли виконувати природні кам'яні брили зі слідами обтісування, які зафіксовано поблизу святилища в Ілові та Дуброві [284, с. 76–83] і яких ще може бути в достатку в довколишньому горбогір'ї посеред лісів. На думку дослідника, до комплексу святилищ-останців входили й видовбані у скелі келії, мережа яких у докільлі Стільська з'являється вже у середині X ст. (Тростянець, Велика Воля, Ілів, Стільсько, Прийма, Дуброва) [284, с. 82–83].

Від Стільська на відстані 40 км навпростець на південний схід знаходиться городище біля с. Луковище (рис. А. 2, 283), яке Б. Томенчуком інтерпретовано як центр племінного княжіння (у першій фазі існування, що датується кінцем IX–X ст.). Городище збудовано на високому мису між двома потічками лівого допливу р. Гнила Липа. Його територія площею 42 га

була захищена із напільного боку шістьма рядами ровів та валів, на яких стояли дерев'яні зрубні стіни, у нижній частині прикриті кам'яною крєпідією. Над урвищем в межах центральної частини знаходилося святилище, у конструкцію якого входили два прямокутні, розміщені паралельно один до одного на відстані 2,8–3,0 м майданчики, вимощені із кількох шарів кам'яних плит. Складовою частиною комплексу цього городища був й курганний могильник із чотирьох насипів, розташованих на сусідньому із заходу пагорбі, що здіймався над р. Гнила Липа. Подібно як у Стільську, у південних околицях городища відомо скельно-печерний комплекс, де нібито на початку ХХ ст. мали знайти кам'яну бабу. У сферу впливів осередку в Луковищі, на думку Б. Томенчука, входив культовий комплекс (укріплене одним валом і ровом городище діаметром 50 м та курганний могильник із дев'яти насипів), розташований на відстані 2,5 км на схід біля с. Старий Добринів (рис. А. 2, 280); західніше комплексу знаходилося велике поселення в урочищі “Сорок Потоків” (рис. А. 2, 279) [523, с. 216–225].

На відстані 22 км на північний схід від Старого Добринова одним із племінних центрів Поділля, очевидно, було городище в Урмані, розташоване над р. Золота Липа (рис. А. 2, 316).

Інший регіональний племінний осередок функціонував на території горбистих пасом Розточчя на відстані 46 км на північний захід від Стільська. Тут у східній частині Розточчя знаходилося найбільше у цих околицях городище біля с. Рокитне (Рокитне II). Пам'ятка займає три підвищення гребеня мисоподібної гряди, що здіймається на висоту 60 м, над долиною р. Млинівка (басейн Західного Бугу). У структурі городища виділяється центральний майданчик площею 130×180 м (2,6 га), укріплений кільцевим валом та ровом; три лінії укріплень оточували три різні за площею ділянки із півночі та півдня. Загальна площа в межах укріплень становить 26,6 га (рис. А. 2, 265).

У другій лінії валу, що півколом оточував укріплення дитинця, досліджено рештки внутрішніх конструкцій. На укріпленій території городища зафіксовано біля 100 западин, що авторами розкопок розглядалися як сліди споруд. Найбільш густою була забудова на центральному майданчику. Житла (одне з яких мало каркасно-стовпову конструкцію) належать до заглибленого типу з печами-кам'янками. Керамічний матеріал датується серединою–другою половиною X ст., хоча автори розкопок час поширення цього посуду поміщають в межах кінця X – першої половини XI ст. [569]. Городище мало надзвичайно вигідне розташування, оскільки контролювало стратегічний наскрізний прохід через Розточчя, що провадив з Прикарпаття на Волинь.

Найближчу околицю Рокитного складали городища, розташовані від нього на відстані 4 км (Малі Грибовичі), 13 км (Страдч) і 20 км (Добростани). Городище у Добростанах мало приблизно округлу форму і займало мис узгір'я зі стрімкими схилами з трьох боків (рис. А. 2). Його центральна площадка площею 2,5 га була оточена кільцевим валом, з напільного боку споруджено додатково по два–три вали [437, с. 227–228]. Одне із досліджених жител репрезентує традиційний для регіону тип заглиблених споруд із піччю-кам'янкою. Єдиний комплекс із городищем складав тілопальний курганний могильник (15 насипів) та селище, розташоване на північний схід від городища на першій надзаплавній терасі [567]. Це городище, що за площею і планувальною структурою значно відрізняється від Рокитного, найімовірніше, було місцевим адміністративним осередком. Зовсім інший характер мало городище у Страдчі, розташоване на гребені мисоподібної гори, підніжжя якої омивалось рікою Верещицею з великою заплавною долиною (рис. А. 2, 267). Центральна частина городища в межах укріплень складає 6 га. Фрагменти слабо збережених валів дозволяють припускати існування складної системи фортифікації, де простежується невелика відокремлена мисова частина (святилище?). Довкола городища

розташовувались селища [101]. Натомість печери, видовбані у скелі нижче по схилу, вказують, що у Страдчі існував великий культовий центр регіону.

На відстані 13 км на південний схід від Рокитного знаходився ще один невеликий адміністративний осередок у Львові над р. Полтва (урочище Чернеча Гора-Вознесенське) із власним невеликим капищем в місцевості Святовитове поле (рис. А. 2, 4) [285; 378].

Найближче до городища в Рокитному розташовано городище в Малих Грибовичах (рис. А. 2, 96). Його укріплена площа складала всього 35 м. У південно-східній частині майдану О. Корчинський розкопав рештки постаменту прямокутної форми розмірами 6×8 м, заввишки 1 м, який був сформований із однорідної глини. Біля підніжжя постаменту знаходилась жертвна яма, заповнена попелом, вугіллям, кістками тварин та птахів і уламками кружального посуду X–XI ст. Дослідник розглядав цю частину городища як святилище, де на постаменті мав стояти ідол язичницького божества [283, с. 76].

Іншим великим центром племінного князіння на Прикарпатті було городище біля Пліснеська, що знаходилося на вододілі басейнів Чорного і Балтійського морів, і яке Б. Тимошук інтерпретував як пограничну фортецю на півночі (чи вірніше на північному сході) Хорватського князівства [509, с. 173]. Городище, розташоване на відрогах Вороняків, виступало ключовим стратегічним пунктом, що тримав під контролем не лише найближчі горбисті околиці, де брали початок витoki Західного Бугу, Золочівки, Стиру, Ікви, Серету та Стрипи, а поширювало свій вплив й на низинні терени басейну верхньої течії Західного Бугу й Стиру (рис. А. 2, 44). М. Филипчук, обстоюючи полісну структуру міста, встановив, що його загальна площа в межах укріплень сягала 450 га [537, с.81]. Оборонні лінії оточували окремі площадки на мисоподібному підвищенні, а також їх споруджували на внутрішній території, розташовуючи на схилах, охоплюючи струмки, заплави і долини. На загал система укріплень Пліснеська мала сім ліній земляних валів і ровів. Зовнішня лінія укріплень репрезентувала дерев'яно-земляний

вал – дерев’яну стіну із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішнього боку, які не утворювали суцільної лінії забудови і проіснували до початку X ст., коли їх замінено більш досконалими спорудами. Багаторічні дослідження валу (№ 5) дали підставу М. Филипчуку стверджувати, що із середини і до кінця X ст. тут функціонували “масштабні, до сих пір не відомі не лише у Пліснеську, але й в усьому слов’янському світі, дворівневі укріплення” [537, с. 92]. На нижньому рівні споруджено “підпірні стіни” (щось на зразок контрфорсів) у вигляді дерев’яних конструкцій, заповнених ґрунтом, і розміщених на певній відстані один від одного. Простір між цими підпорками “служував бойовим проходом (бойовою камерою), який закінчувався трапецієвидною у плані бійницею. Вищий рівень представлено дещо невиразними конструкціями типу заборол та фундаментів від веж, що локалізувалися поверх гребеня максимального підйому зазначених “підпірних стін”. Доступ до них оборонці валу № 5 отримували по поверхні останніх, де й збереглися обриси деяких сходинок. У бік напільної сторони оборонної лінії поширювалася кам’яна крепіда, яка сполучала завершення бійниць та “підпірних стін” із зовнішнім вимощенням напільної сторони валу № 5 та його рову, аж до напільної сторонни” [537, с. 92]. В межах укріплень, між 4 і 5 оборонними лініями знаходився курганний могильник із кремаційними та інгумаційними похованнями [534, с. 8–9].

Центральну площадку (ур. Замчисько) займала група житлових заглиблених споруд розмірами 3,2–3,4×3,2–3,4 м з печами-кам’янками в одному з кутів. Будівлі утворювали скупчення по три–п’ять споруд, розташованих на відстані 5–7 м одна від одної. Відстань між групами будівель – 30–40 м [534, с. 6–7]. Здобутий керамічний матеріал із об’єктів свідчить про безперервне функціонування городища на ранньослов’янському етапі розвитку (кінець IX–X ст.) [533, с. 81–82].

В межах дитинця існувала невелика відокремлена ритуальним валом сакральна частина (ур. Оленин Парк), де відкрито сліди культової споруди

(храм та ритуальні поховання), окресленої дослідниками як “жертвний пояс”, та два ряди асинхронних контин [524; 526].

Вище сказане свідчить про те, що Плісеськ в історії формування етнополітичних структур регіону IX–X ст., був явищем унікальним і визначним. Функціонування такого міста-держави передбачало існування розгалуженої довколишньої поселенської системи з окремими адміністративними осередками, що досліджено ще слабо. У сферу впливу Плісеська безперечно входив комплекс із городища і курганного могильника біля с. Пеняки. Знаходиться він на відстані біля 6 км на схід від Плісеська і розташований серед пасма високих пагорбів у межиріччі витоків рр. В’ятина і Грабарка, допливів Серету (рис. А. 2, 42–43) [381, с. 184–185].

Вигідне географічне розташування Плісеська на роздоріжжі, передусім, водних шляхів, які єдали місто із поселенськими структурами (торговими ринками) у басейні Балтійського і Чорного морів, обумовлювало економічне процвітання краю. Особливе значення мав контроль над відтинком транс’європейського бурштинового шляху, який Б. Томенчук реконструює по Західному Бугу і Серету, верхів’я яких з’єднувалися волоком [523, с. 612–622].

Згідно з сучасним станом дослідження на теренах, що складала найближчу околицю майбутнього Звенигорода, відомо комплекс із двох городищ поблизу сіл Підгородище і Ганачівка, а у віддаленій окрузі – городище біля с. Гологірки.

Городище Ганачівка знаходиться в межах відрогів Гологоро-Кременецького кряжу. Розташоване на правому березі Тимковецького потоку (правий доплив Полтви), на пагорбі заввишки 80–100 м над рівнем води (рис. А. 2, 155а). Центральна площадка площею 110×95 м з півночі і сходу оточена двома лініями, а із півдня і заходу – трьома лініями оборони. Решта, здебільшого недобудованих, на думку М. Филипчука, оборонних ліній (чотири із західного і одна – із південно-східного боків) обмежують територію площею 65 га. На городищі картографовано сліди 376 западин від

споруд заглибленого типу. Досліджено дві западини, які були залишками заглиблених жител із печами-кам'янками. Речовий матеріал датується заключною фазою IX–X ст. [536, с. 30–33]. На відстані 350 м на північ від городища на високому мисоподібному виступі знаходилось святилище. У цьому місці знайдено постамент у вигляді кам'яної плити розмірами 2,2×2,4 м, біля якого лежав кам'яний ідол [283, с. 79].

Територіально-адміністративну цілісність з городищем в Ганачівці очевидно, складала городище у с. Підгородище і Романів. Городище в Підгородищі М. Филипчук інтерпретує як святилище (рис. А. 2, 220) [532, с. 120]. В межах укріпленої частини пам'ятки привертає увагу овальної форми майданчик розмірами 16×40 м, що займає високий останець із стрімкими схилами, розташований на відстані 130 м на схід від дитинця. Від навколишньої території його відділяє рів і вал. У центральній частині майдану виявлено ділянку округлої форми, вибрукувану обтесаними каменями пісковика. Поверхня вимощення була присипана шаром попелу завтовшки 5–7 см, в якому знаходилися фрагменти ліпного та кружального посуду IX–XI ст., кістки тварин і птахів. О. Корчинський інтерпретує це місце як язичницьке капище [283, с. 77].

Ще одне здогадно культове місце знаходилось у сусідньому Романові, розташованому на відстані 6 км на північний захід від Ганачівки (рис. А. 2, 232). Так, на північному схилі г. Камули в ур. Лиса Гора виділяється мис із вирівняною поверхнею площею 2 га, оточений із напільного боку ритуальним валом. В межах укріпленої ділянки на поверхню землі виступає великий камінь заввишки понад 8 м, званий Кам'яний Стіжок. О. Корчинський обстежуючи брилу, зафіксував наявність штучно сформованих площин на її поверхні, а також жертвну яму біля підніжжя із характерним заповненням у вигляді перепалених кісточок тварин та птахів і фрагментів кружального начиння IX–X ст. [283, с. 78]. Комплекс зазначених пам'яток дозволяє припускати, що Ганачівка була найбільшим

мікрорегіональним адміністративно-духовним центром поблизу південно-східних меж Звенигородської низини.

Приблизно посередині відстані між Пліснеськом (26 км) і Ганачівкою (22 км) знаходиться городище біля с. Гологірки (рис. А. 2, 115). Воно розташоване на західній околиці села в урочищах Бошні, Ангельська Криниця, Вали; займає вершину високого мису зі східною експозицією над витоками р. Гологірка. Городище діаметром 80 м оточено трьома кільцевими валами й ровами. Висота валу сягає 2 м; ширина рову – 3,1 м, глибина – 1,5 м. На відстані 40–50 м простежено рештки четвертого валу. В'їзд із західного боку [404; 603, с. 279]. В результаті розкопок М. Филипчук встановив конструкцію укріплень: серцевину валу вимощено білим пісковиком, поверх якого насипано шар ґрунту завтовшки 0,5–0,7 м. Поблизу четвертого валу досліджено півземлянкове житло із піччю-кам'янкою і керамічним матеріалом X ст. З північного заходу до городища прилягає селище-супутник, де простежено 43 западини від давніх споруд. Від поля його територію обнесено невисоким валом, а круті північні схили зміцнено ескарпом. Поряд із селищем виявлено колодязь, видовбаний у скелі, який М. Филипчук розглядає як жертковий “кладезь”, пов'язаний із язичницькими ритуалами. Само городище дослідник вважає одним із регіональних культових центрів східних слов'ян [527, с. 95].

Загальний огляд ранньослов'янських пам'яток у розглядуваному регіоні дозволяє зробити висновок про те, що найбільші адміністративно-політичні центри племінних княжінь були оточені меншими осередками, які розташовувались на незначній відстані (в радіусі до 20 км) і виступали допоміжними інструментами для контролю найближчої округи. На більш віддалених теренах княжіння, на рівні мікрорегіонів функціонували центри, які, наслідуючи планувальну структуру столичного міста, репрезентували свого роду міні-поліси. Уся структура племінних княжінь розвивалась з врахуванням широко розгалуженої мережі давніх сухопутних і водних шляхів, особливе значення серед яких мали транс'європейські магістралі як

давні напрями міграції, заселення, колонізації, торгівлі. Комунікаційні артерії виступали важливим чинником, який сприяв консолідації племінних князів, їхній інтеграції та державотворенню [523, с. 620]. Аналізуючи характер ранньослов'янських поселенських структур М. Филипчук зокрема відзначав, що “різний розмір укріплених площ, різноманітність їхньої забудови [...], а також розміри гнізд поселень [...] і їхнє взаєморозташування в межах мікрорегіону свідчать про процес консолідації суспільства, унаслідок чого формувався територіально-адміністративний поділ, тобто закладалися підвалини держави в українському Прикарпатті” [531, с. 67–69].

Писемні джерела дуже скупі на власні назви племен, що населяли Велику Ховатію. Тому у цьому контексті привертають увагу припущення Л. Войтовича, щодо ототожнення і розміщення на хорватській території трьох племен, які серед низки інших згадуються у повідомленні так званого Географа Баварського “Опису міст і територій з північної сторони Дунаю” (844 р.) та у Празькому привілеї з 1086 р. (переписаного з документу 973 р.), а власне: засяни, поборани і требов'яни. Дослідник ідентифікував засянів (засянців) із населенням, що проживало у верхів'ях Сяну, на території яких, згідно з даними Географа, існувало 70 громад, що зрештою могла би підтвердити й наявність значної кількості городищ та поселень довкола Перемишля та Санока [639]. Требов'яни локалізуються в районі нинішньої Теробовлі з застереженням про можливу міграцію племені по обидві сторони Карпат. Поборани – це здогадно бобряни, які обжили басейн р. Боброк (Боберки). Власне на тих теренах, які могли займати ці ймовірні племена, пізніше формуються Перемишльське, Звенигородське та Теробовельське князівства [146, с. 32–35].

Економічний потенціал окремих племінних князів, розвинутий адміністративно-фіскальний апарат, військо обумовлювали різний ступінь їхньої самостійності. Проте слабкість міжплемінних зв'язків в межах союзу хорватських племен спричиняла їхню уразливість перед зазіханням більш могутніх сусідів. Як наслідок, окремі племена хорватів Надсяння і Верхнього

Подністер'я опинилися під владою Великої Моравії (за правління Святоплука Моравського), впливи якої сягали верхньої течії Пруту, р. Стрий і Західного Бугу [246, с. 10–11]. Далі на схід племена хорватського ареалу ще зберігали свою незалежність. З розпадом Великої Моравії Надсяння потрапило під угорську, а згодом і польську зверхність. На східні терени на початку X ст. поширився вплив Київської держави, могутність якої починала набирати силу. Зберігаючи відносну незалежність ці племена, очевидно, як багато інших (деревяни, сіверяни, поляни, радимичі), зобов'язані були платити данину і виставляти військо на потребу київського князя. Так, у 907 р. хорватські загони опинилися у складі армії князя Олега, який здійснив успішний похід у Візантію, здобувши перемогу над Константинополем [62, стб. 21]. Про вплив Києва, зокрема на Пліснеськ, свідчить присутність ознак великокнязівської влади – гончарного тавра у вигляді двозубця, що ототожнюється із князем Святославом Володимировичем і датується серединою X ст. [371].

Воюючи і підкорюючи нові племена, Олег послідовно проводив політику об'єднання здобутих земель довкола Києва, якому відвів роль “матері городам руським”. Ці вторгнення відбувалися за єдиним сценарієм – “поиде [...], прия городъ [...] і посади в нем мужь свои” [62, стб. 16]. Спорудження городів, як оплоту князівської влади, розпочав ще Рюрик, який на племінних землях в укріплених містах залишав своїх ставлеників (Полоцьк, Ростов, Білоозеро, Муром). Однак існування майже впродовж усього X століття окремих племінних княжінь, залежність яких базувалась лише на виплаті данини без побудови князівських фортець (як оплоту київської влади), свідчить про збереження традиційного для тих регіонів територіально-адміністративного поділу і влади “своєї” племінної знаті, що мало місце, наприклад, у деревлян, в'ятичів. Подібна ситуація, вочевидь, була притаманна і для хорватських княжінь. Поза тим багатства, що продовжували стікалися до місцевих князів, а відтак і зріст воєнного потенціалу, спонукали до звільнення з під влади київських князів. Яскравими

прикладом такого спротиву були повстання деревлян і в'ятичів. Проте наслідком акту непокори була остаточна втрата незалежності племен: у 946 р. – деревлян, 982 р. – в'ятичів, 983 р. – ятвягів, 984 р. – радимичів. Аналогічні причини обумовили й похід Володимира на хорватів у 992/993 р., який знаменував собою остаточне “окняжіння” Києвом об'єднаного Хорватського князівства, що втратило самостійність останнім. Результати “хорватської війни” підтверджуються археологічно у вигляді шару згарища, який припинив існування багатьох общинних центрів. У розглядуваному регіоні вщент спалено, передусім, столичні міста Стільсько і Пліснеськ, а також знищено помітні адміністративні центри окремих мікрорегіонів (Рокитне, Ганачівка, Луковище) і язичницькі святині (Святовитове поле у Львові, Підгородище, Гологірка). Процес “окняжіння” теренів підкорених хорватів це процес тривалий, що розтягнувся у часі з кінця X і тривав ще в XI ст. та був обумовлений невідповідністю структури Київської держави до ранньодержавних особливостей Прикарпатських земель. Ламання давнього і традиційного суспільного устрою було дуже складним і мало свої характерні тенденції. Зміни торкалися, передусім, сфери територіально-адміністративного поділу, в основі яких лежало створення нової мережі населених пунктів, що засновувалися у топографічних умовах, відмінних від розташування попередніх поселенських структур. Це було однією із обставин, що обумовила запустіння значної частини знищених надобшинних центрів, життя на яких не відновилося. Осередки, локалізація яких відповідала новим засадам містобудування, виявились придатними для спорудження князівських фортець – як опори державної влади. Так, відновлюється життя у Галичі, Теробовлі, Пліснеську з тим, що перші два міста розвинулись з часом у великі регіональні центри, а Пліснеськ, значно зменшившись територіально, перетворився у пограничну фортецю. Одночасно продовжують існувати деякі менші общинні центри, але в нових умовах господарювання життя на них поступово згасає і не виходить за межі XI ст. Окремим напрямком встановлення державних відносин була побудова

цілком нових центрів суспільно-політичного життя, розташованих у більш вигідному топографічному середовищі, на переважно раніше не заселеній території. Князівські фортеці будувались згідно тридільної планувальної структури – (дитинець, окольний город, посад), мали меншу площу і потужні штучні укріплення, використовуючи при цьому оборонні властивості ландшафту, близькість до водних ресурсів і враховуючи мережу торгових шляхів. Одночасно із будівництвом фортець докорінні зміни впроваджувались у систему державного управління. Уся підвладна територія ділилась на низку адміністративно-територіальних округів, тобто на волості, центрами яких були князівські фортеці, де сиділи княжі посадники. В межах волостей, які часто охоплювали досить велику територію, існували менші територіальні підрозділи, пов'язані зі збором державних податків, що мали регулярний і впорядкований характер. Отож, заходи, здійснені у системі територіального поділу, державного управління і оподаткування сприяли консолідації панівних верств і закріпленню їх позицій. Регулярне оподаткування надійно прикріпляло селян до землі. Таким чином, здійснено соціальний переворот, який зламавши старі общинні відносини, обумовив встановлення єдиного адміністративного і правового режиму [509, с. 179–190].

Підкорене хорватське Прикарпаття у кінці X ст. приєднано до Волинської землі, разом із якою воно складало частину великокнязівського домену, що займав південно-західну окраїну державної території Русі. Через кілька десятків років в результаті внутрішньополітичної боротьби у межах колишніх хорватських земель на Прикарпатті виникли три самостійні князівства – Перемишльське, Звенигородське і Теробовельське. Стольний город Звенигородського князівства засновано у регіоні, який раніше був підконтрольний двом містам-полісам племінних князівств – Стільську і Пліснеську. В умовах відсутності (знищення) давніх племінних столиць і менших мікрорегіональних адміністративних осередків, на нове місто Звенигород покладалися функції єдиного консолідуючого центру усього

північно-східного хорватського регіону. Звенигород і Звенигородське князівство успадкувало від епохи “племінних князів” розвинуту систему давніх комунікацій, втім важливі транс’європейські торгові шляхи, здобутки у розбудові суднопрохідності рік, оборонної системи, досягнення в освоєнні сільськогосподарських угідь та розвитку ремесел.

РОЗДІЛ 4

МІСЦЕ І РОЛЬ ЗВЕНИГОРОДА У ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ НА РУСІ ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Дата виникнення Звенигорода як населеного пункту невідома. У літописах Звенигород згадується як уже існуюче місто у другій половині XI ст. Перше літописне повідомлення про нього в Іпатіївському літопису датоване 1087 (6595) роком [63, стб. 197], у Лаврентіївському – 1086 р. (6594) [64, стб. 206]. Стиль обох зведень для даного відтинку часу – березневий [89, с. 17]. Датування в обох літописах починають розходитися від 1125/6 р. у зв'язку з різними періодами застосування березневого та ультраберезневого стилів [89, с. 21]. Л. Махновець прийняв дату Іпатіївського стилю, мотивуючи її тим, що редактор Лаврентіївського зведення, пропустивши інформацію про побудову князем Всеволодом Ярославичем церкви св. Андрія у Києві та Янчин монастир за 1086 р., помістив наступну інформацію помилково під 1087 р. [61, с. 126, прим. 1]. З цим висновком погодитись важко. Інформація в обох джерелах пов'язана із загибеллю волинського князя Ярополка Ізяславича, який помер від рани 22 листопада 1086 р., як вважають більшість сучасних дослідників [137, с. 353; 226, с. 663–664; 419, табл. 4]. Розповідь про загибель Ярополка органічно продовжує текст попереднього 1085 року, коли Володимир Мономах, посланий батьком, зайняв Луцьк після втечі Ярополка до Польщі і посадив там дорогобузького князя Давида Ігоревича, відправивши родину втікача до Києва. Це змусило Ярополка підпорядкуватися великому князеві Всеволоду Ярославичу, попередньо домовившись з його сином Володимиром Мономахом, який після цього повернувся до своєї столиці Чернігова (“иде Володимеръ шпать Чернѣгову” [63, стб. 197]). Було би нелогічно вважати, що чернігівський князь пильнував у Володимирі Давида Ігоревича протягом 1085–1087 рр. Якраз редакторська вставка про київські події у 1086 р. розірвала цю розповідь у Іпатіївському зведенні і призвела до помилки у датуванні. Такі

помилки не є характерними для цього зведення, але трапляються [495]. Отож, можна вважати, що дата першої згадки Звенигорода у джерелах – 1086 р.

Виокремлення Звенигородської вотчини в межах просторів Волинської землі пов'язане безпосередньо із політичною діяльністю князів Ростиславичів, правнуків Ярослава Володимировича (Мудрого).

Суть подій і фактори, що обумовили їхнє розгортання власне на території довкола Звенигорода, у значній мірі пояснюються обставинами, які склалися у Київській Русі ще у першій половині XI ст. Переслідуючи мету створення великої і потужної держави з єдиною територією в межах стабільних границь, Ярослав Мудрий реформував процедуру успадкування престолу. Інститут влади на Русі – прерогатива винятково династії Рюриковичів. Доктрина їхнього колективного панування складала єдиний регулятивний механізм функціонування державної влади, її розподілу і перерозподілу між представниками правлячого дому [515, с. 83]. Кожний князь при народженні отримував право на престол, яке у нього ніхто не міг забрати. Однак юридична процедура отримання престолу ґрунтувалась на співвідношенні права “батьківського” і права “братерського”, суть якого полягала у тому, що після смерті батька великокнязівський престол у Києві успадковував старший із батькових братів, молодші брати отримували уділи в окремих землях. Такий принцип “старшинства” законодавчо визначав характер сюзеренно-васальних взаємин у князівському середовищі [227, с. 58]. Зрозуміло, що в міру розростання династії мусило постати питання обмеження числа претендентів на престол, а власне, виключення з числа претендентів дітей синів, які померли за життя батька. Таку правову базу вперше закріплено у так званому “заповіті” Ярослава Володимировича. Князі, які втратили право на князівську владу, ставали ізгоями. Першим ізгоєм на Русі став старший внук Ярослава Мудрого Ростислав син новгородського князя Володимира [137, с. 305] – засновник династії князів Ростиславичів. Із смертю батька його разом із можливим потомством назавжди викреслено як із батьківського спадку, так і з числа претендентів на

великокнязівський стіл у Києві. У наступні роки ряди ізгоїв поповнили двоюрідні брати Ростислава [137, с. 306–311; 292, с. 6]. Такі князі могли піти на службу до своїх родичів і отримати намісництво у якійсь з волостей. На ранній стадії розвитку феодальних стосунків наділення “кормліннями”, тобто бенефіціями (тимчасовими володіннями на період несення служби) ще не мало чіткого визначення, тож князі з династії Рюриковичів, отримавши величезні землі, на яких у докиєвський період розміщалися цілі племінні суперсоюзи-князівства, відразу ж відчували себе не бенефіціарами, а суверенними володарями-князями. У цьому контексті уся внутрішньополітична історія міжкнязівських взаємин на Русі наскрізь пронизана протистоянням і боротьбою за престולי і вотчини. В таких обставинах діяльність князів Ростиславичів, як прокрустовим ложем, була обмежена і визначена правовими нормами, що регулювали механізм організації влади на Русі.

Історики тривалий час дискутували, шукаючи яким уділом володів Ростислав. Здавалося, що не міг Ярослав залишити без спадку свого старшого онука. Майбутнє одруження Ростислава з Ілоною (Ленке), дочкою майбутнього угорського короля Бели I [137, с. 323], начебто мало свідчити хоча б про удільний статус княжича. Але цей шлюб мав місце десь між 1057–1060 рр., коли Бела, тоді ще герцог, сам був ізгоєм і шукав союзників проти короля Андрія I, одруженого з тіткою Ростислава Володимировича [652, с. 68]. Натомість саме шлюб Ростислава міг би свідчити про його опозиційну позицію стосовно Києва і батькових братів Ізяслава, Святослава і Всеволода, які постійно суперничали між собою.

За В. Татіщевим після смерті батька Ростиславу дали у володіння Ростов і Суздаль, а після смерті дядька Ігоря Ярославовича в 1060 р. – перевели у Володимир на Волинь [500, с. 113, 117]. Окрім цього, описуючи події у далекій Тмутаракані (що мали місце напередодні смерті князя), В. Татіщев називав Ростислава князем Володимира і Червеня [500, с. 118]. Навіть, виходячи з тези, що цей історик черпав відомості з втрачених літописів,

важко сприймати цю інформацію без застережень. Ростов і Суздаль знаходилися на угро-фінських територіях, завоювання і асиміляція яких була надто складною справою, щоб її довірили юному ізгою. А Волинська земля була надто важливою для консолідації держави, щоби старші Ярославичі могли випустити її з під свого контролю [291, с. 7]. Однак, враховуючи, що Ростислав, як ізгой, не міг розраховувати на повноцінний уділ, йому могли надати невелику бенефіцію з центром у Червені. Саме там він і міг вступити в контакти з угорським претендентом. Припущення, що Ростиславу Володимировичу було надано уділ у Волинській землі, а власне територію майбутньої Галицької землі [185, с. 407; 227, с. 59; 291, с. 7] прийняте чисто а priori. Єдиним хистким побіжним аргументом на його користь є свідчення того ж В. Татіщева, який під 1081 р. назвав сина Ростислава Володарем Ростиславичем Перемишльським [500, с. 136]. Однак це скоріше просто перенесення пізнішого статусу цього князя, або ж відбиття реального стану речей, коли Володар міг отримати від волинського князя Ярополка Ізяславича Перемишль на правах бенефіція.

Брак джерел не дозволяє повністю розв'язати цю загадку. Поява князя Ростислава у Тмутаракані, яка не була би можливою без допомоги власної дружини, у складі якої виявилися знані новгородські нобілі “Порѣи и Вышата, сѣнь Шстромирь, воєводи Новгородського” [63, стб. 152], свідчить про наявність у нього якоїсь бенефіції, де він ніс службу принаймні з частиною батьківської дружини. Цією бенефіцією міг бути як Червень, початки якого як міста припадають на цей період, або ж, навіть, і Перемишль. Спроба позбавити його цієї бенефіції привела до втечі Ростислава Володимировича у Тмутаракань, де він зумів міцно утвердитися [63, стб. 152–153]. Тут підростали його неповнолітні сини – Рюрик, Володар і Василько. Але Київ не міг допустити прецеденту із силового захоплення князівства ізгоєм. За сприянням Візантії, яка була союзником Рюриковичів, 3 лютого 1067 року на бенкеті в Тмутаракані під час перемовин Ростислава отруїв візантійський намісник (котопан) Херсонесу [291, с. 8]. Текст із

описом цих подій, що потрапив до “Повісті временних літ”, належить літописцю Никону, який якраз у 1061–1074 рр. був ігуменом одного з тамтешніх монастирів, що збільшує довіру до цих відомостей [63, стб. 155; 109, с. 117, 119; 576, с. 79].

Заслуговує уваги повідомлення В. Татищева про те, що княгиня Ілона після загибелі мужа хотіла разом з дітьми виїхати на батьківщину в Угорщину, але “Ізяславъ Великий князь детей ей не далъ, а самой ехать не востпретилъ” [500, с. 119]. Звичайно, для Києва було небажано відпускати за межі країни найстарших правнуків Ярослава Мудрого. Отож, малолітні сироти-ізгої опинилися під опікою двоюрідного діда Ізяслава Ярославича. І перші достовірні звістки про них пов’язують їх з Волинню, яка була уділом спадкоємця Ізяслава – Ярополка Ізяславича.

На початку 80-х років XI ст. брати Ростиславичі розпочали боротьбу за свою частку у загальнокнязівській спадщині. Вони здійснювали вилазки на території Волинської землі, втікали з неї і знову туди поверталися. Це могло би вказувати на те, що Ростиславичі отримали бенефіції саме на волинських або ж галицьких землях, які входили до уділу з центром у Володимирі.

У 1077 р. після скитань у еміграції Ізяслав Ярославич, при підтримці польських військ рушив до Києва [63, стб. 190]. В. Татищев доповнив цей епізод додатковою інформацією: “Ізяславъ уведавъ о смерти брата Святослава, вскорѣ выпрося у Полякъ войска, которому и Ростиславичи обещали въ помочъ ихъ полки прислать [...]” [500, с. 132]. У літературі предмету фразу про “полки Ростиславичів” ніяк не коментують, очевидно, як малодостовірну. Поза тим, якщо Ростиславичі тримали якісь бенефіції у тодішній волинсько-галицькій землі, то вони, природно, підтримали дружинами свого давнього сюзерена. З огляду на місцеперебування дорослих Ростиславичів дослідники одностайні в думці, що всі вони перебували на службі у Ярополка Ізяславича [144, с. 2; 555, с. 14].

Заслуговує на увагу й інформація В. Татищева про переговори Ростиславичів із Святополком Ізяславичем напередодні битви на Рожному

полі: ”[...] отець твой съ братією Святославомъ и Всеволодомъ дали отцу нашему Владимиръ со всею Червенскою землею, а себе взяли другіе удѣлы более, нежели отцу нашему дали, и утвердили ротою, какъ мы имеемъ отца твоего грамоты. По смерти отца нашего мы хотя малы остались, но отець твой и Святославъ помня свою ко отцу нашему роту Владимира у насъ не отнимали; но какъ отець твой умеръ, то братъ твой Ярополкъ преступя отцово клятвенное обещаніе, и Стрия своего Всеволода увещаніе, насъ Владимира лишилъ, и мы уже довольны были темъ, что намъ тогда дали, и братъ твой клятвою утвердилъ” [500, с. 189].

Підтримавши Ізяслава у 1077 р., Ростиславичі розраховували принаймні на збереження своїх бенефіцій (кормлінь за давньоруською термінологією), напевно так би воно і продовжувалося, якби ці землі не відійшли до Ярополка Ізяславича у 1078 р., який, судячи із подальших подій, вирішив обмежити володіння племінників. Відповіддю на ці ущемлення, очевидно, була перша спроба захоплення Володарем Ростиславичем і Давидом Ігоревичем Володимира (столиці Ярополка), яка виявилася невдалою і кузини змушені були втекти у Тмутаракань [185, с. 73; 291, с. 11], звідки їх невдовзі витіснив інший ізгой Олег Святославич, відпустивши обох невдах “въ ихъ владения за Днепръ” [500, с. 136].

Схоже, що Володар повернувся до братів, які тримали якісь кормління у володіннях Ярополка Ізяславича, бо польський хроніст Я. Длугош згадує про прикордонний польсько-руський конфлікт 1081 р., в якому руську дружину очолював Василько Ростиславич [604, s. 382; 645, s. 135]. У 1097 р. вже осліплений Василько Ростиславич сам згадує про ці події, говорячи священику Василю, що якщо його ворог Давид Ігоревич “мало насытилъ крове моеѣ ꙗ се хочеть болше са насытити иже ма вдасть имъ, азъ бо Лахомъ много зла створихъ” [63, стб. 240].

Наступну спробу захоплення Володимира здійснено у 1084 р. [63, стб. 196]. Літопис не конкретизує хто саме з братів Ростиславичів здійснив наїзд на Володимир. Л. Махновець вирішив, що це були Володар з

Васильком, вставивши обох у перекладений ним текст літопису (“два Ростиславичі [Володар і Василько]” [61, с. 125]). Мабуть, більшу рацію мав М. Котляр, вважаючи, що ця спроба була здійснена Рюриком та Васильком Ростиславичами [287, с. 46]. Їхні бенефіції могли знаходитися в Червені або ж, навіть у Перемишлі.

Великий князь київський Всеволод Ярославич вирішив залагодити справи черговим компромісом: він відпустив обох ізгоїв, передавши в уділ Перемишль старшому з них – Рюрику Ростиславичу. Ярополк Ізяславич розцінив це як особисту нову і пряму загрозу і виступив проти Києва. І справді Володимирське князівство втрачало третину волинських і, схоже, всі галицькі землі. До збройної сутички не дійшло – залишивши сім'ю, Ярополк виїхав у Польщу. Щоби упокорити бунтівливого кузина, київська адміністрація передала володимирський стіл Давидові Ігоревичу. Ярополк же, заручившись підтримкою краківського двору [170, с. 59], через рік повернувся на Русь, помирився з Києвом і знову сів у Володимирі.

У цих сприятливих обставинах Ярополк Ізяславич вирішив повернути собі й галицькі землі. Десять глибокої осені 1086 р. він “їде Звенигороду и не дошедшу ему города прободень бѣ ѿ проклатаго Нерядьца ѿ дьявола наоученья і ѿ злыхъ члѣвкъ” [63, стб. 197]. Поза сумнівами, Ярополк Ізяславич вторгнувся у колишні хорватські землі і спробував розбити військо Ростиславичів. Ця битва мала би відбутися на підступах до Звенигорода (“не дошедшу ему города”). Версія ніби Ярополк їздив до Звенигорода на переговори менш вірогідна: володимирський князь не поїхав би домовлятися зі своїми колишніми васалами – вони мали б приїхати до нього у Володимир, аби скласти присягу після поразки на полі бою. Скоріше у невдалій битві Ярополк був поранений і його везли на санях. Епізод вбивства князя яскраво зображений літописцем: „кнзю же Ярополку лежащу на санка а шнъ с кона саблею прободе ѿ мѣа ноѡѡ въ 22 день. Тогда въздвигнувся Ярополк, выторгнѹ ись себе саблю і рѣ великимъ глѣмъ шхъ тот ма ворожи погуби” [63, стб. 197–198]. Тобто поранений князь без обладунків лежав на санях, коли

туди підскаочив на коні один з дружинників ескорту Нерядець, простромив князя шаблею і, скориставшись замішанням, “і бѣжа [...] до Перемышля к Рюрикови” [63, стб. 198].

Саме у цьому епізоді згадано два міста – Перемишль і Звенигород, що вперше виступають у контексті територіальних володінь Ростиславичів. Можна стверджувати, що Рюрик Ростиславич у 1084 р. захопив Перемишль за мовчазної, а, можливо, і офіційної згоди Всеволода Ярославича, якому було вигідно ослаблення Ярополка Ізяславича [137, с. 327]. Перемишль був західним форпостом Русі, якого від польських земель відділяли пущі: Сандомирська – між нижньою течією Сяну та Віслою і Карпатські – між Віслоком і Дунайцем; з півдня від Угорщини його відділяли Карпатські хребти [246, с. 6–7]. Це місто, яке лежало на давньому торговому шляху *via regia*, що йшов з Русі на Краків, а далі у Прагу і Регенсбург [514, с. 336], було добре укріпленим, потужним ключовим пунктом у південно-західній частині Волинського князівства. Захоплення і утримування такого центру (а значить і всієї волості) не могло пройти повз увагу літописців, тому, скоріше, Всеволод Ярославич офіційно визнав це князівство за старшим з Ростиславичів. А Рюрик Ростиславич, скориставшись еміграцією Ярополка Ізяславича до Польщі, підтримкою угорських та хорватських родичів (його мати і вітччим займали престол Хорватського королівства), а також прихильністю місцевої еліти, яка пам’ятала про епоху князівств карпатських хорватів, опанував всі колишні хорватські землі, віддавши центральну їх частину Володарю Ростиславичу, а східну – Васильку Ростиславичу. Тобто фактично станом на 1086 р. було реставровано колишні хорватські князівства зі столицями у Перемишлі, Теревовлі та новозбудованому Звенигороді.

Смерть же Ярополка Ізяславича була вигідна перш за все Києву. Влаштувало Київ і роздроблення хорватських земель на три уділи. Тому проти Рюрика Ростиславича був організований каральний похід чи, скоріше, демонстрація сили, яка закінчилася компромісним миром [148, с. 123].

Подібно склалися обставини і на Волині. Давид Ігоревич отримав Володимир. За прикладом хорватських земель у Києві вирішили роздробити і волинські землі. Луцьк залишився за князем Ярославом Ярополковичем, який його отримав від батька у 1079 р. [137, с. 356]. Ще якісь незначні володіння на Волині дісталися Вячеславу Ярополковичу та найстаршому внуку Ізяслава Ярославича Ростиславу Мстиславичу [420, с. 87]. Старшими князями у галицькій і волинській землях залишилися відповідно Рюрик Ростиславич та Давид Ігоревич [148, с. 123].

Однак Давид Ігоревич прагнув відновити межі Володимирського князівства часів Ярополка Ізяславича. Для цього він шукав союзу з його братом Святополком, одночасно підриваючи позиції Ростиславичів. За інформацією В.Татищева він постійно жалівся великому князеві на напади Ростиславичів на його землі. У 1088 р. Всеволод вислав послів до Ростиславичів з вимогою помиритися зі сусідами. Коли ж ці посольства не дали результатів, пішов сам з київськими, переяславськими та чернігівськими військами проти Ростиславичів і, дійшовши до Звенигорода, викликав їх до себе. Ростиславичі прибули до Всеволода й помирилися з Давидом та Святополком [500, с. 140].

На цей час Ростиславичі опинилися у складній політичній ситуації. Через шлюб Ярослава Святополковича з дочкою Ласло I (1091 р.), угорський король із союзника перетворився у противника [148, с. 123; 396, с. 53]. Одночасно тривала війна Ростиславичів проти поляків. У 1092 р. Василько Ростиславич у союзі з половцями “воеваша Лахи” [63, стб. 206].

За таких обставин у 1092 р. “оу се же лѣто оумре Рюрикъ сѣвъ Ростиславль” під час пошесті, яка забрали тисячі людей [63, стб. 206]. Володар Ростиславич об’єднав Перемишльське і Звенигородське князівства в одне. А володіння Василька Ростиславича стрімко розширювалися за рахунок освоєння Пониззя Дністра, в чому була зацікавлена Візантія, яка, не маючи сил опанувати межиріччя Дністра і Серета та Нижнє Подунав’я, не заперечувала проти опанування цих територій сильним теребовельським

князем, який би надійно прикрив дунайські володіння імперії від кочовиків [141; 145; 149; 154; 307, с. 505–506; 664–665].

У кінці XI ст. надходив час суспільно-політичних змін, коли юридичні підстави, на яких будували відносини батьки другого покоління Ярославичів, уже себе вичерпали [515, с. 89–96]. В міру розростання династії Рюриковичів давнє право родового старшинства не відповідало амбіціям представників молодших гілок, які практично не мали шансів на київський престол і не хотіли задовольнятися тимчасовими кормліннями (бенефіціями). На противагу давньому праву старшинства, за допомогою сили почало утверджуватися право отчинного порядку престолонаслідування [291, с. 13–18]. Отчини (феоди) потребували узаконення, що реально продемонструвала перша велика феодальна війна у 1095–1097 рр. [131–132; 139–140]. Саме вона стала причиною з’їзду князів (снему), який відбувся 1097 року у місті Любеч поблизу Чернігова. Рішення цього снему, не змінюючи основних засад успадкування престолів за правом родового старшинства, закріпили землі Русі за різними гілками Рюриковичів (“каждо держить вчъчину свою”), забороняючи представникам інших гілок претендувати на них (“ѡселѣ кто на кого встанеть то на того будемъ вси”) [63, стб. 231]. Принципи успадкування головного київського престолу, як і престолів всередині земель, залишилися без змін.

На Любецькому снемі Ростиславичів представляв Василько. За ними і їх нащадками закріплено князівства, якими вони на той час володіли: “Ростиславичема Перемышль Володареви Теробовль Василкови” [63, стб. 231]. Без сумніву, закріплення колишніх хорватських земель за Ростиславичами було результатом їхньої політичної активності на початку 80-х – в 90-і рр. XI ст.

Отже, з 1097 р. Перемишль і Теробовль виступають як офіційні центри удільних князівств. З трьох братів спершу на перемишльському столі сидів Рюрик. У цей же час не випадково двічі виступив на політичній арені Звенигород, що знаходився на окраїні Перемишльської землі. Потужний

замок, розташований на пограниччі Перемишльської, Теробовельської та Волинської земель був зручним місцем для вирішення сусідських стосунків, що, як зазначалося раніше, мали місце як під час походу Ярополка Ізяславича, так і Всеволода Ярославича. Скидається на те, що Звенигороду відводилась важлива роль контролювати безпеку отчини зі сторони північного сусіда – Волині і Києва, в той час як Перемишль тримав в полі зору стосунки з Польщею та Угорщиною, а Теробовль – зі степовиками. Саме тому Рюрик посадив у Звенигород наступного за старшинством брата. Крім того, Звенигород, після падіння у кінці X ст. Стільська і Пліснеська, став центром округи, яка включала північно-східну частину хорватського регіону. Ця територія мала сформовані шляхи і давні економічні зв'язки, тому її трансформація в уділ не вимагала зусиль [146]. Про це свідчить і той факт, що згодом Володар передав Звенигород своєму синові. Не можна погодитися з М. Котляром, що Звенигород набув статусу столиці лише з 1124 р., коли на угоду амбіціям молодшого сина, щоб запобігти протистоянню між братами, Володар відчужує з Перемишльських земель окреме Звенигородське князівство [287, с. 78]. Це апріорне твердження суперечить практиці феодалських стосунків. Володар не відчужував від Перемишльського князівства Звенигородське, оскільки воно з самого початку свого виникнення мало статус самостійної політичної і територіально-адміністративної одиниці. І наступна боротьба між братами була наслідком небажання старшого брата визнавати незалежність молодшого брата.

Отже, енергійним, здібним і войовничим Ростиславичам де-факто вдалося здобути власні володіння, які хоча й знаходились на південно-західній окраїні Русі, але займали досить велику територію. Головно це були порубіжні землі, оточені агресивними сусідами: зі сходу – половцями, з півдня – Угорським, із заходу – Польським королівствами. Щоби втримати контроль і зберегти цілісність здобутих володінь, Рюрик проявив себе як далекозорий політик, розділивши їх на три частини, очевидно, не без урахування особливостей характерів братів. При цьому територія, що

знаходилася під постійною і найбільшою загрозою, дісталася Василькові, який, згідно з літописними повідомленнями, постає перед нами як талановитий воєначальник з власною стратегічною доктриною розвитку свого князівства. Те, що із смертю Рюрика залишилося два спадкоємця, один із яких, Володар, успадкував Перемишль, як більше місто, а Василько залишився у “своїй” Теревовлі, обумовило формально-юридичне визнання у 1097 р. князівських столів власне у цих двох містах. У такій ситуації, судячи із розгортання подальших подій, Звенигород продовжував існувати й розвиватись як найбільший і консолідуючий міський осередок підконтрольного йому регіону.

У черговий раз околиці Звенигорода привернули увагу літописця у зв'язку з осліпленням теревовельського князя Василька Ростиславича, що трапилося одразу після Любецького сейму [72, с. 32–52; 308, с. 217–219; 447, с. 275–279; 544; 560]. Великий князь Святополк Ізяславич, покаравши призвідника цієї трагедії та порушника рішень Любецького снему Давида Ігоревича, і, забравши у нього Волинь, вирішив скористатися нагодою і, в порушення рішень того ж Любецького снему, відібрати й у Ростиславичів їх князівства.

У квітні 1099 р. війська супротивників зустрілись на пограниччі Волинського та Звенигородського князівств – на Рожному полі. У літературі предмету свого часу точилася жвава дискусія про місцезнаходження цього пункту. Кропіткий збір мікротопонімів і їхній аналіз дозволив О. Купчинському переконливо довести, що Рожне поле знаходилося у межиріччі верхів'їв Гологірки і Белзця, допливів Західного Бугу [300, с. 86–87]. Розташоване на відстані 25–30 км на схід від Звенигорода, це було зручне місце для битви, участь у якій брало “множество вои” [63, стб. 244]. Важливим фактором у цій битві була присутність осліпленого Василька. Вийшовши поперед військо, Василько підніс вгору хрест, і, звертаючись до Святополка, промовив: “чего еси цѣловалъ се ѡко възал еси зракъ у мѣ шчѣю моею а се ннѣ ѡѡати хоцещи дщю мою. Ї межї буди нами хрестъ сии

чесний” [63, стб. 244–245]. Ці слова надзвичайно підняли бойовий дух полків Ростиславичів. У лютий січі Святополк поніс поразку і втік у Володимир. Володар і Василько його не переслідували, кажучи: “доволѣть нама на межи своеи стати” [63, стб. 245].

Але це був лише перший бій. Вирішальна битва відбулась у цьому ж році під Перемишлем, де на стороні Святополка виступали угорці, яких привів його син Ярослав, одружений з дочкою короля Калмана Книжника, а на поміч Володареві прийшли половці, яких привів Давид Ігоревич. Втративши все, він згадав про своїх колишніх друзів і, віддавши родину заложниками, прийшов їм на допомогу. Битва під Перемишлем завершилася перемогою Ростиславичів [129].

Ця воєнна кампанія, що успішно почалась під Звенигородом і завершилась перемогою під Перемишлем, мала вирішальне значення для подальшої долі усієї династії Ростиславичів, оскільки на ціле століття забезпечила непорушність східних границь їхніх володінь. Однак відтоді головним принципом політики Ростиславичів стала боротьба як проти волинських князів, так і проти возз’єднання їх з князями київськими, що було запорукою політичної стабільності у власних князівствах [185, с. 411–412]. Вони орієнтувалися також на союзи з Угорщиною і Візантією, тоді як стосунки з польськими князями, які були союзниками волинських князів, склалися невдало, що, навіть, привело до полону князя Володаря у 1122 р. і війни 1122–1124 рр. [150, с. 157].

Брати Ростиславичі померли у 1124 р.: 28 лютого у Терєбовлі представився Василько, а 19 березня у Перемишлі – Володар [63, стб. 288–289; 64, стб. 293]. У Володаря Ростиславича зі шлюбу із донькою князя Померанії було четверо дітей: дві доньки [63, стб. 276; 87, с. 31] і два сини – Ростислав та Володимир. Василько Ростиславич залишив по собі трьох дітей: доньку [144, с. 10] і два сини – Івана-Ігоря та Ростислава-Григорія. Володіння Ростиславичів на основі права старшинства було розділено між спадкоємцями. Згідно В. Татищева Володар заповів Перемишль Ростиславу, а

Звенигород – Володимиру [500, с. 229]. Василько Ростиславич надав Теробовль старшому Ростиславу, а молодшому Ігорю – Галич.

Ростиславичі жили дружно і розраховували на подібне продовження взаємин між своїми дітьми. Але відразу ж виникло напруження між Володаревичами, ініціатором якого, як вважають, виступав молодший Володимирко [238, с. 52; 500, с. 232; 585, с. 165]. У цьому протиборстві Володимирко опирався на підтримку угорського королівського дому, а на стороні Ростислава виступили двоюрідні брати Васильковичі. Проте спершу Ростислав поскаржився на брата великому князю київському Мстиславу Володимировичу і просив у нього захисту. Передбачаючи можливе силове розв'язання конфлікту, Володимирко укріпив свою столицю потужною залогою із руських та угорських воїнів. В цей час Мстислав послав посольство із своїх бояр з військом, наказуючи Ростиславичам помиритись. Переговори проходили на території Звенигородського князівства у городку Щирець. Після довгих суперечок брати роз'їхались, не прийшовши до згоди через незламну позицію Володимирка. Останній, побоюючись можливого покарання від Мстислава, виїхав з жінкою і дітьми [144, с. 15] в Угорщину просити допомоги у короля [61, с. 491; 185, с. 417–418; 500, с. 232;]. Ростислав з військом у цей час підійшов до Звенигорода і розпочав його облогу. Місто захищали 3000 руських і угорських воїнів на чолі з воєводою Володимирка. Стежачи за маневрами війська Ростислава, воєвода скористався якоюсь стратегічною помилкою супротивника, здійснив вдалу вилазку і наніс нищівний удар. Ростислав змушений був, покинувши все, відступити від Звенигорода. Битва під Звенигородом 1126 р. закінчила війну між братами, бо Володимирко, повернувшись із Угорщини, не смів більше воювати з Ростиславом, слушно боячись Мстислава.

У наступні роки Звенигород продовжував виступати полігоном, де вирішувалась доля усього князівства. І така його роль не була випадковою. Вигідно розташоване з потужними укріпленнями місто заслужило слави

грізної твердині, володіння якою було запорукою успішного вирішення справи.

Так, ключовим елементом виступав Звенигород у системі тактичних дій, розроблених під час воєнної операції під Галичем у 1138 р., що знайшло яскраве і детальне відображення у повідомленнях В. Татіщева. Тоді польський король Болеслав Кривоустий несподівано пішов походом на Галич, зупинившись і розбивши табір за містом. В основі розробленого на нараді плану князі зробили ставку на тактичний маневр, який мав переконати ворога, що менш чисельне руське військо вирішило відступити і оборонятися “въ крепком месте” [500, с. 257–258]. Для цього вирішено створити видимість, що обоз повертається до Звенигорода, який для сучасників мав репутацію незламної твердині.

Це повідомлення В. Татіщева є важливим з огляду на розв’язання суперечливого питання про роки правління Ростислава Володаревича, що є визначальним для подальшої долі Звенигорода. На зламі 30–40-х років XII ст. відбуваються зміни всередині другого покоління династії Ростиславичів, що обумовило політичний перерозподіл у Перемишльсько-Звенигородській і Теробовельсько-Галицькій землях.

Серед істориків превалує думка, що Ростислав Володаревич Перемишльський помер у 30-х роках XII ст. [171, с. 92; 185, с. 418], найімовірніше, до 1139 р. Припускаємо, що приблизно у цей же час помер і старший з братів Васильковичів – Ростислав-Григорій. Іван-Ігор Василькович не надовго пережив брата. По праву старшинства він обійняв обидва столи – і Теробовельський, і Галицький, але залишався у своїй столиці, яка у цей час починала розбудовуватись. Тут у Галичі він і помер 1141 р., а Володимирко Володаревич приєднав до свого князівства Галич, пануючи в обох волостях – Звенигородській і Галицькій [63, стб. 308]. Взимку наступного 1142 р. Володимир Володаревич, як князь галицький, брав участь у міжусобній війні на території Польщі, допомагаючи Владиславу II (сину побитого під Галичем Болеслава Кривоустого) проти молодших Болеславичів [63, стб. 313].

У 1141 р. Володимирко ще йменується князем Звенигородським, тобто Звенигород на Білці разом з усім князівством залишався його володінням.

Ростислав Володаревич помер бездітним, тому Володимир без проблем успадкував Перемишльське князівство [88, с. 6–7]. А от по смерті Ростислава Васильковича залишився син Іван, якому його дядько галицький князь Ігор Васильович надав важливе Пониззя, освоєння якого сягало гирла Дунаю. По смерті Ігоря Васильовича вся Галицька земля мала відійти не до Володимирка Володаревича, а до Івана Ростиславича. Але Володимирко використав свою більшу потужність і скористався з політичної кон'юнктури. Щоб утримати східні володіння, він поспішив перенести свою столицю до Галича.

Історики вважають, що остаточне перенесення столиці Володимирка Володаревича у Галич відбулось між 1141 і 1144 рр. [287, с. 81; 293, с. 73; 519, с. 200]. На це рішення окрім низки обставин соціально-економічного та політичного характеру (розташування міста у безпечній зоні, майже в центрі володінь; контроль над “стратегічним” солеварним районом та торговим шляхом по Дністру) вплинула необхідність утвердитись у землях Васильковичів.

Безперечно, що місцеве боярство у своїй більшості не відчувало прихильності до Володаревича, враховуючи, що поряд був легітимний спадкоємець з огляду рішень Любецького снєму. Цей фактор не міг довго бути непоміченим і противниками Володимирка Володаревича з інших земель. А така нагода скоро трапилася.

Намагаючись протистояти росту великокнязівського впливу на Волині, Володимирко Володаревич пішов на відкритий конфлікт з київським князем Всеволодом Ольговичем. Відмовившись визнавати його зверхність, Володимирко кинув князю хресну грамоту.

Всеволод, зібравши свої війська і покликавши на допомогу польського князя Владислава Болеславича, вирушив восени 1144 р. у похід проти Володимира Володаревича [63, стб. 315], на допомогу якому угорський

король Гейза II прислав полк на чолі зі своїм вуєм хорватським баном, угорським палатином Белушем. Згідно з Лаврентіївським літописом і В. Татіщевим, Всеволод дійшов до Теробовля. Сюди ж прибув і Володимирко зі своєю угорською підмогою. Володимирко не давав Всеволоду переправитись через р. Серет. У постійних сутичках на Сереті війська просувались на північ вздовж обох берегів річки впродовж семи днів. Досягнувши витоків Серету, Всеволод спустився в долину і затримався на відомому полі брані – Рожному полі, де до нього приєднався Ізяслав Давидович, який привів із собою половців з Дону. Останні по дорозі здобули два Володимиркові міста – Ушицю та Микулин [500, с. 276].

Володимирко затримався у Голих горах (с. Гологори Золочівський р-н Львівської обл.), звідки пішов у Звенигород і став поблизу міста на височині. “и ста Всеволодъ по сеи сторонѣ града [Звенигорода – В.Г.], а Володимиръ ста шб оноу стороною шпедь с горы, а межо ими рѣка Бѣлка” [63, стб. 315]. Локалізація Рожного поля дозволяє накреслити ймовірний маршрут пересування обох військ. Рожне поле знаходиться в межах долини, яка, як зазначалось раніше, з заходу (біля с. Глиняни) впирається у відроги останнього Дмитровецького пасма Пасмового Побужжя. Отож, Всеволод, огинаючи з півночі низовину Рожного поля, попрямував на Глиняни і просувався підвищенням вздовж правого берегу Тимковецького потоку. Це Дмитровецьке пасмо складається з підвищень, розмежованих вогкими торфовими долинами річечок. Тому, прямуючи навпростець до Звенигорода, Всеволод просувався схилами лагідних пагорбів, заввишки 230–250 м н.р.м. На ділянці між Вижнянами і Куровичами йому, очевидно, довелось перейти на лівий берег Тимковецького потоку і обійти із заходу забагнену долинку між селами Підгайчики і Великий Полюхів, а з півдня – долинку між селами Печенія і Миколаїв. Звідси відкривався вільний прохід до Городиславич, від яких, зійшовши пологими південними схилами, Всеволод зупинився у північно-східній околиці Звенигорода на правому березі Білки. Війська Володимирка просувались натомість вздовж південної лінії низовини

Рожного поля. Л. Чачковський досить чітко визначив подальший маршрут і дислокацію обох військ [41, с. 26]. Притримуючись Давидівського пасма, Володимирко дістався пологих схилів і на ділянці між Під'ярковом і Романовом суходолом навпростець добрався до Звенигорода і став табором на східному передмісті (існують думки, що Володимирко зайняв південну околицю міста [182, с. 8; 240, с. 12; 644, s. 160], що менш ймовірно). Тіснота місця й болота не дозволяли Всеволоду розпочати бій. Отже, він наказав усім своїм полкам таємно вночі будувати гаті через річку “[...] и заоутра переидоша рѣкоу и вѣша горы за Володимеромъ” [63, стб. 315]. Найімовірніше, полки Всеволода переправились через Білку десь під Гаями і, попрямувавши на південь, зайняли кульмінацію підвищення в ур. Горб на північному передмісті Звенигорода. Це підвищення тягнеться пасмом аж до Шоломиї і дійсно справляє враження гір, що відповідно до зайнятої Володимирком позиції знаходились у нього за спиною (тобто у північно-західному напрямі). Всеволод цей марш здійснив так тихо, що на світанку, побачивши за собою на пагорбах військо, “ Володимир же мна яко к нему идоуть и ста исполчивъса передъ городомъ на болоньи” [63, стб. 315]. Таким чином, Володимирко з огляду на нову диспозицію неприятеля вимушений був змінити дислокацію свого війська і перемістився зі східної у північну околицю міста. Володимирко провів полки по греблі через багнисту заплаву лівого берега Білки і розташувався на підвищенні (південніше цвинтаря) в ур. За Хмільником (північно-східний пригород). Він вирішив там прийняти бій, маючи на критичний випадок можливість відступити вузькою греблею до острожних воріт [210, с. 97–98]. Однак й у цьому місці “ [Всеволодовим – В.Г.] полкомъ нѣлзѣ битиса с ними тѣсноты ради зане бахоу болота пришли но шли на подъ горы тѣм же вѣдоша Роустии полци на горы и заидоша ѿ Перемышла и ѿ Галича” [63, стб. 315]. Тобто через північно-західну околицю Звенигорода (ур. Церковна Сторонка) військо Всеволода попрямувало цим довгим підвищенням аж до Шоломиї і зайняло узгір'я між Шоломиєю і Водниками, перекривши у такий спосіб шлях на захід у

Перемишль (теперішня дорога на Львів), і на південь – у Галич (теперішня дорога на Бібрку). З цього випливає, що Всеволод, не маючи змоги битися, вирішив взяти Звенигород в облогу. Побачивши себе в оточенні, галичани почали хвилюватися, що поки вони будуть тут стояти їхні будинки, жінки і діти дістануться ворогу на розграбування. Це примусило Володимирка шукати порозуміння із Всеволодом. Через Ігоря Ольговича, брата великого князя київського, якому Володимирко пообіцяв підтримку на великокнязівський престол після смерті Всеволода, він добився миру. Всеволод прийняв Володимирка у своєму таборі в шатрі, де той цілував хрест й заплатив йому “за трудь” 1400 гривень срібла. „Всеволодь же цѣловавъ его с браёю и примиривъ его к собѣ, рекъ емоу: „Се чѣль еси к томоу не согрѣшай” [63, стб. 316], – възврати емоу Всеволодь Оушицю, Микулинъ. И възвратишася во своѣси. Срѣбра же собѣ Всеволодь приѣшдинъ но раздаѣ на части Вячеславоу, Ростиславоу, Изаславоу и всѣи своєи братьи, кто же башеть с ним булъ” [63, стб. 316].

П. Толочко вважає, що у цих подіях на боці Володимира виступав тодішній звенигородський князь Іван Ростиславич (Берладник) [519, с. 202], що не викликає заперечень. У зв’язку з цим привертає увагу зображення замирення Всеволода з Володимирком на мініатюрі Радзивілівського літопису (рис. Б. 1), де Всеволода супроводять два князі, мабуть, його брати, і отрок, а Володимира – один князь (Іван Берладник ?) та отрок.

Через кілька місяців після повернення зі Звенигорода, як настала зима, у другій половині січня 1145 р. “въшедшоу Володимироу в Тисманичю на ловы. И в то же верема послашася Галичане по Ивана по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичъ” [63, стб. 316]. Повернувшись, Володимирко обложив Галич. Через три тижні він здобув місто і розправився з галичанами [63, стб. 317]. Іван Ростиславич врятувався втечею, подавшись спочатку на Дунай, а звідти до Всеволода Ольговича у Київ.

На думку М. Котляра, після втечі Івана Ростиславича на Дунай і здобуття Галича Володимиром, останній ліквідував княжий стіл у

Звенигороді й з того часу там знаходився лише воєвода Володимирка Володаревича [287, с. 81]. Звичайно, М. Котляр мав на увазі Звенигород на Білці. Але Л. Войтович вважає, що цей висновок справедливий і щодо Звенигорода на Дністрі. Іван Ростиславич не довго затримався у своїх володіннях у Пониззі: “и ѿтоуда подем приѣже ко Всеволодоу Киевоу” [63, стб. 317]. Він не ризикнув зібрати сили і виступити на допомогу обложеному Галичу, який ще оборонявся цілий тиждень. Це дає підстави припускати, що переворот у Галичі таки був погоджений з великим князем. Зрозуміло, що після цього Володимирко ліквідував уділ і послав у Звенигород свого намісника. Втеча Івана Ростиславича до Києва спровокувала новий конфлікт між Володимиром Володаревичем і Всеволодом Ольговичем, що розгорівся у 1146 р. і завершився черговим походом на Звенигород. Схоже, що першим, для кого Іван Ростиславич став небезпечним противником, був Володимирко. Тому він, а потім і його син Ярослав Осмомисл будуть послідовно полювати за цим ізгоєм, який шукатиме притулку при різних дворах.

За Лаврентіївським літописом у 1146 р. „Приде Володимеръ и взя Прилукъ” [64, стб. 312]. На цій підставі В. Татищев вважав, що здобуття Володимиром Володаревичем міста Прилук, що належало київському князеві, спровокувало другий похід Всеволода на Володимира [500, с. 279], опис якого у Лаврентіївському літопису відсутній. Поширенішою, однак, є думка, що захоплення Прилук, як цілеспрямована диверсія Володимира Володаревича, відбулося під кінець походу. Й це змусило Всеволода Ольговича припинити облогу Звенигорода [61, с. 198; 185, с. 424–425; 287, с. 85]. Але ця думка, звичайно, залишається дискусійною. Причину протиборства, очевидно, слід шукати у принциповій послідовності політики Володимира Володаревича, щодо Волині, з однієї сторони, і у здобутті щораз більшої незалежності від великокнязівської адміністрації – з іншої.

Іпатіївський літопис так описує цю подію: „В лѣто 6654 [1146] Всеволюбъ сѣвоупи братью свою, Игоря и Сѣослава же ѡстави в Киевѣ, а со Игоремъ иде к Галичю и съ Двѣчема и съ Володимиромъ, съ Вачеславом

Володимировичемъ; Изаславъ и Ростиславъ Мъстислалича, сѣовча его; и Стѣслава поѣ, сѣа своего, и Болеслава Ладъскаго кнѣза, зата своѣ, и Половцѣ дикѣи вси. И бѣ многое множество вои идоша к Галичю на Володимирка. И бѣ дожчъ и стече снѣгъ Бѣимъ промысломъ, і тако йдахоу на колихъ и на санехъ къ городоу [Звенигороду – В.Г.], и пожгоша школо его шстрѣг первый днѣ” [63, стб. 319–320]. Л. Чачковський інтерпретував “острог” як дерев’яні надбудови у валах, тому вважав, що були підпалені укріплення зі східної, південної та західної сторін (відповідно, урочища Друга Сторонка, Пастівник, Загородище) [41, с. 24]. Натомість, поза валами археологічно стверджено існування іншого типу укріплень, що оточували пригороди [467, с. 110]. Виходячи з цього, найімовірніше, було підпалено забудову зі східної, північної та західної сторін (урочища П’ятницьке, За Хмільником, Загородище).

“А вѣторыи днѣ створиша вѣче Звенигородѣчи, хотаче са передати. И бѣ оу нихъ воевода, Володимиръ моужь, Иванъ Халдѣевичъ. Изома оу нихъ моужи 3 и оуби ѿ и кождо ихъ перетень наполю, поверже ѿ ись града. Тѣмъ и загрози имъ и начаша са Звенигородѣци ѿтолѣ бити без лести. Видивъ же то Всеволодъ нача dospѣвати ѿко взати городъ.

В 3 же днѣ пристиоупиша вси ко градоу по зорамъ бишѣ до поздноѣ вечернѣ и зажгоша городъ вѣ трехъ мѣстехъ, гражане же Бѣею помощью оугасиша. Бѣ же и сѣаѿ Бѣѿа избави городъ ѿ лютыѿ рати, и възваша [городяни – В.Г.]: „Коури иелисонъ”, – с радостью великою хвалаще Бѣ і прѣтоую его Мѣрѣ. И ѿтоудоу възвратишаса каждо вѣ своѣси” [63, стб. 320]. Основною причиною повернення Всеволода до Києва була, мабуть, його хвороба: він помер 1 серпня 1146 р. і призначений на 24 липня 1146 р. новий похід проти Володимирка [64, стб. 313] не відбувся. Перемога під Звенигородом проти переважаючих об’єднаних сил супротивника мала важливі політичні наслідки. “Єслибы былъ Звенигородъ Всеволодови поддалъ ся, исторія Галиціи безъ ваганя ся сказати можна булабы иншій оборотъ взяла” – писав В. Ільницький [240, с. 14]. З цієї битви розпочався

період повністю незалежної від Києва політики галицьких князів, а само князівство почало перетворюватися в одне з наймогутніших князівств Русі.

У 1153 р. князь Володимир Володаревич помер. “Оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний, Володимирко, зручно йшов до могутності й сили, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Галичину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній” [185, с. 434–435]. До цієї характеристики важко щось додати.

Знову на сторінках літописів Звенигород з’явився аж через сорок років у 1187 р. За цей час у князівстві відбулося чимало змін та подій. У 1153 р. в Галичі на князівському столі сів син Володимира Володаревича Ярослав, названий сучасниками Осмомислом. За припущенням істориків, він народився близько 1130 р. [519, с. 245], тобто у період перебування Володимира у Звенигороді. Довге і щасливе для Галицького князівства правління Ярослава позначилося, як свідчать літописи, відсутністю воєн, значним розвитком оборонного та церковного будівництва, ремесел, торгівлі, культури Південно-Західної Русі. Змінився вектор зовнішньої політики князя, що позначилося на врегулюванні його стосунків з Угорщиною і польськими князями. При цьому він зберіг тісний союз з Візантією. Позитивні зрушення у князівстві обумовили й ріст могутності боярства, яке, намагаючись посилити свій політичний вплив, втягнуло у інтриги сина Ярослава Осмомисла Володимира. Рятуючись від батькового гніву, покинувши Галич втечею, Володимир Ярославович разом з матір’ю поневірявся по чужих дворах, аж врешті восени 1184 р. зять Ярослава Осмомисла сіверський князь Ігор Святославич добився примирення свого шурина з батьком (“введе и в любовь со шѣмь его” [63, стб. 634]). Володимир повернувся у Галич. Інформація В. Татищева про надання Володимиру Ярославичу Звенигородського князівства (“но жить велел в Галиче, дабы он не мог кое зло делать” [501, с. 133]) вірогідна, але відсутня у літописах.

З кончиною Володимира Ярославича обірвалася гілка династії Ростиславичів [144, с. 18]. На галицькому столі сів Роман Мстиславович (праправнук Володимира Мономаха), який об'єднав Волинь і Галичину у єдине Галицько-Волинське князівство. Після загибелі Романа Мстиславовича у 1205 р. боярська опозиція закликала до Галича внуків Ярослава Осмомисла путивльських Ольговичів синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. Старший з братів Володимир Ігорович зайняв галицький престол, Святослав – престол у Володимирі, а молодший Роман – у Звенигороді.

Але боярські партії продовжували свої інтриги. Використовуючи те, що Володимир і Святослав – сини від першого шлюбу, а справжнім внуком Ярослава Осмомисла був тільки Роман, вони зіткнули братів між собою. У 1207 р. Роман із Звенигорода пішов з військом до Галича, здобув місто й сів на князівський престол, а Володимир утік у Путивль [63, стб. 719–720].

Потужна угорська партія при галицькому дворі була незадоволена і Романом. Їм хотілося ділити владу з князем подібно до угорських і хорватських баронів. За таких умов вони були готові визнати угорсько-галицьку унію, подібну до угорсько-хорватської унії, і пропустили через карпатські перевали угорське військо. Князь Роман був несподівано захоплений у Галичі у 1208 р. Але через не толерантну політику угорців в Галичі, сіверська партія знову отримала перевагу. Ігоревичі повернулися і на цей раз вирішили роздробити велике князівство, відродивши давні уділи. Володимир сів на галицькому престолі, Роман повернувся у Звенигород, Святослав одержав Перемишль, а син Володимира Ігоревича Ізяслав – Теремовль [63, стб. 723]. Тепер вони вирішили підірвати могутність галицького боярства, розправившись зі своїми противниками з угорської партії і роздавши їхні отчини (феоди) як кормління (бенефіції) сіверським дружинникам, які прийшли з ними. Частині лідерів угорської партії (Володиславу Кормильчичу, Судиславу, Пилипу) вдалося втекти до Угорщини. Там вони вмовили короля Андрія II підтримати юного Данила Романовича. На допомогу угорському війську виступили і волинські родичі

Данила Романовича. Війська рушили до Перемишля, заволоділи без бою містом, а Святослава Ігоревича захопили у полон (1210 р.) [71, с. 37–48].

Від Перемишля об'єднані війська разом з Данилом пішли на Звенигород. Угорське військо (“Король же з великою любовью посла воевъ в силѣ тащѣ и великого дворьского Пота, пороучивъ емоу воеводство надо всими воими. Имена же бывши воеводамъ с нї: первыи – Петръ Тоуровичъ, вторыи – Банко, трети – Мика Брадатый, четвертыи – Лотохароть, пятыи – Мокъан, шостыи – Тибрець, седмыи – Мароцель, и иныи мнози и ихже не мощно сказати и ни писати” [63, стб. 724]) та волинська і польська підмога (“И приидоша же ѿ него [Василька Романовича, брата Данила – В.Г.] великии Вацеславъ Тольстыи и Мирославъ и Дѣмъанъ и Воротиславъ иныи боѧре мнозѣ и вои ѿ Белза. А ѿ Лестка из Лаховъ Соудиславъ Бернатович со многими Поланы, и ѿ Пересопници приде Мьстиславъ Нѣмыи со многими вои и , Шлександръ с братом ѿ Володимира со многими воими. Инъгваръ же посла сѧа своего из Лоучька, из Дорогобоужа со многими вои и Шюмска” [63, стб. 725]) обступили Звенигород.

Л. Чачковський вважав, що це потужне військо Данила оточило місто зі східної (Друга Сторонка), південної (Пастівник) та західної (Загородище) сторін. Звенигородці одчайдушно захищались, не допускаючи угрів навіть “до острожних воріт”. На допомогу обложеному у Звенигороді Роману Ігоревичу прибув рязанський князь Ізяслав Володимирович з половцями. Половецька кіннота, ледве встигнувши стати табором (десь на північно-східній окраїні Звенигорода), кинулась у бій тут же на правому березі Білки, випереджаючи з'єднання угорських та руських військ [41, с. 27; 240, с. 16]. Однак під натиском угрів половці (можливо, стомлені довгим переходом) змушені були відступати. Угри вибили степовиків з “їхніх становищ”. При цьому відзначився воєвода Міка Бородатий, який заколов хана Тобаша і відтяв йому голову. У відповідь половці розпочали атаку на супротивника. На цю мить у табір князя Данила ще не підтягнулись руські та польські дружини. Позбавлена підтримки угорська кіннота під цим стрімким натиском

не встояла, розвернула свої ряди і відступила до Білки. Зіскочивши з коней, поспіхом, під прицільним обстрілом рязанців та половців угри переправлялись через річку, що стала для них Лютою. У паніці воєвода Марцел, рятуючи життя, покинув на полі бою свої хоругви, покривши навечно ім'я ганьбою. Тим часом надійшла підмога, відбила у Ізяслава Володимировича хоругви воєводи Марцела і здобула перемогу на полі бою.

Охоплений панікою Роман Ігоревич, шукаючи допомоги у інших руських князів, залишив Звенигород (виїхавши, найімовірніше, південними воротами). Але коли він вже дістався до Шумська, на мосту його наздогнали й захопили в полон воїни Зернько і Чухома, привели до Данила і угорських воєвод. До Звенигорода відправили послів, які оголосили городянам: “Предайтеся, князь вашъ ятъ был”. Звенигородці цьому не повірили, але коли переконалися, здали місто Данилові й уграм [63, стб. 724–726].

На звістку про наближення до Галича військ Данила Романовича з уграми, Володимир Ігоревич із своїм сином Ізяславом, князем теребовельським, утік із Галича. Після здобуття Галича уграми у вересні 1210 р. бояри викупили в угорців і повісили трьох захоплених у полон князів – Романа звенигородського, Святослава перемишльського і Ростислава Ігоревичів [63, стб. 727].

Наступні десять років проминули у боротьбі Данила Романовича за Галицький стіл. У 1219 р. під час чергової битви за Галич сим разом між Мстиславом Мстиславичем Удатним та об'єднаними військами угорського королевича Коломана і краківського князя Лестка (Лешка Білого) Мстислав здобув Галич. Серед полонених опинився й галицький боярин Судислав (якого дослідники плутають з польським воєводою сандомирським каштеляном Суліславом Бернатовичем [605, s. 74, 243–244, 306]), який займав ключову позицію при юному королі Калмані. Судислав зумів переконати Мстислава у своїй лояльності і отримав від нього в лен Звенигород [63, стб. 738].

Взимку 1227 р. угорський король Андрій II, виступив на підтримку свого сина Андрія у боротьбі з Мстиславом Мстиславичем Удатним за галицький престол. В той час, коли королевич повернув собі Перемишль, король “став у Звенигороді”. Король не випадково обрав добре укріплений Звенигород для свого табору. З цього надійного плацдарму Андрій II послав навесні своє військо у Галич. Але не змігши переправитись на другу сторону через розлив Дністра, рушив на Теробовль, Тихомль і Кременець. Втративши під Кременцем багато своїх воїнів, король повернувся у Звенигород. Сюди ж вирушив із Галича Мстислав. Бій відбувся десь під Звенигородом [240, с. 19]. “Оугри же выѣхаша противоу емоу и со становъ королевыхъ. Мьстиславъ же биса с ними, и побѣди а и гнаша по нихъ до становъ королевыхъ секоуще. И тогда же Мартиниша оубиша, воеводуу королева” [63, стб. 749]. Втративши воєначальника, король негайно повернувся додому – “король же сматеса умом и поиде и земли борзо” [63, стб. 740].

Остання літописна згадка про Звенигород датується 1235 р. Тоді Галичем заволодів чернігівський князь Михайло Всеволодович. Данило й Василько Романовичі влітку того ж року зробили спробу здобути Галич. Але Михайло разом зі своїм сином Ростиславом та великою кількістю угорських воїнів замкнулися у місті. Нічого не осягнувши, брати повернулись назад. По дорозі лежав Звенигород і вони взялися пустошити довкола міста. “Города [Звенигорода – В.Г.] же хотяща и не возяста, бѣ бо святая Богородица въ немъ чудная икона” [63, стб. 776].

Після цього повідомлення літописи більше про Звенигород не згадують. Можна лише припустити, що на початку 1241 р. Звенигород, що лежав на шляху з Володимира до Галича, став жертвою Батієвого нашествия, бо, як повідомляв літописець, Батий зі здобутого ним у грудні 1240 р. Києва йшов на Кременець, Володимир і Галич: “Видивъ же [Батий – В.Г.] Кремянѣц и градъ Даниловъ, яко не возможно прияти ему и отиде от нихъ и приде Володимиру и взя и копьемъ и изби и не щадя. Тако же и градъ Галичь, инии грады многы, им же нь числа” [63, стб. 786].

На початку (січень–лютий) 1241 р. Звенигород як населений пункт перестав існувати. Згодом до своїх знищених осель повернулась частина вцілілих жителів. Статус містечка Звенигород зберігав ще до кінця XVIII ст. В документах XIV–XVII ст. він згадується як маєток різних шляхтичів – Цембровських, Завіші Чорного, братів Ходороставських, Хотівських, Коритків та інших [644, s. 225–232].

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що згідно з літописними повідомленнями досить чітко вимальовується місце і роль Звенигорода в історії Південно-Західної Русі. Впродовж тривалого часу місто слугувало столицею Володарю Ростиславичу (1084–1092) та Володимирку Володаревичу (1124–1141), Івану Ростиславичу (1144–1145), Володимиру Ярославовичу (1184–1187) та Роману Ігоревичу (1205–1206, 1207–1211). Отож, спершу Звенигородське князівство було складовою цементуючою ланкою у процесі формування цілісності Галицької землі. З виникненням об'єднаного Галицького князівства, як єдиного державного організму, його політичне значення поступово нівелюється. Проте, факт періодичного відновлення князівського столу сам за себе свідчить про вагому і особливу роль Звенигорода у політичній доктрині Галицько-Волинської держави. Втрачаючи статус політичної столиці Звенигород з прилеглими землями, очевидно, продовжував зберігати за собою давню територіальну цілість, що дозволяла відроджувати князівство без спеціальних нормативних актів і нового земельного переділу. На час відсутності князя у Звенигороді сидів намісник з числа найвизначніших бояр на зразок Судислава. Військові дії під Звенигородом вказують на зростання військово-політичної функції міста й князівства, яке перетворилося у ворота в Галицьку Русь. При цьому Звенигород набув слави як місце, де творилася історія держави, відстоювалась її незалежність, де гартувався її авторитет як у внутрішньополітичних взаєминах на Русі, так і серед європейських країн.

РОЗДІЛ 5

РЕТРОСПЕКТИВНА ТОПОГРАФІЯ

Літописні повідомлення донесли до нас назву давнього города, з яким місцева народна традиція завжди ототожнювала центральну частину сучасного села (що й підтверджено багаторічними археологічними дослідженнями). На сьогодні це довге і вузьке підвищення (262,3 м н.р.м.), завдовжки з заходу на схід приблизно 3 км, а з півночі на південь – 500 м (рис. В. 1, 1, 3–7). Довкола лежить розлога рівнина (246 м н.р.м.), яка простягається з північного заходу (Шоломия) на південний схід (Коцурів–Романів) майже на 9 км, а з південного-заходу (Водники) на північний схід (Звенигород) приблизно на 4,5 км. Через низовину протікають найбільші у цій місцині водні артерії, що мають власні назви – річки Білка, Горожанка, потоки Водниківський, Коцурівський. До них впадають численні безіменні струмки. Сьогодні перше, що привертає увагу, – виразна рукотворна форма корита згаданих потічків, які є наслідком антропогенних перетворень рельєфу місцевості.

Значно змінився й загальний вигляд сучасного Звенигорода, особливо за останні 300 років, що зумовлено, передусім, інтенсивною господарською діяльністю. В цих обставинах важливими є описи села, здійснені сучасниками у другій половині XIX ст., а також у міжвоєнний період. Ці краєзнавчі нотатки дозволяють до певної міри зафіксувати зміни у забудові села і, як наслідок, по-перше, реконструювати топографію опублікованих археологічних знахідок, випадково виявлених на присадибних ділянках та полях, а по-друге, виділити серед загалу мікротопонімів назви діляниць, пов'язаних з планувальною структурою давнього города. Однак вже перші спроби ототожнити місцезнаходження окремих будівель XVIII–XIX ст., мікротопонімів, артефактів на місцевості наштовхнулись на значні труднощі, обумовлені низкою факторів. Це відсутність на сьогодні споруд-орієнтирів, до яких прив'язувалась локалізація виявлених знахідок і пам'яток, нівеляція

у пам'яті місцевого населення давніх мікротопонімів і заміна їх назвами зі значно пізнішою метрикою; певне сум'яття вносило окреслення одним терміном явищ різного порядку і, нарешті, відчутні зміни рельєфу місцевості. Розглядаючи зміни топографії у часі важливо виокремити мікротопоніми і об'єкти, пов'язані з господарською діяльністю нової і новітньої доби, що дало б змогу під цими історичними нашаруваннями відкрити ранньосередньовічне полотно княжого Звенигорода. Здійснення таких хронологічних зрізів неможливе без дослідження основних етапів історії самого села.

Отже, після нашествия монголів Звенигород ще упродовж чотирьох століть зберігав статус містечка. На сьогодні відсутні відомості про якесь масштабне будівництво на його території, що провадилося б після нападу орд хана Батия. Археологічно стверджено, що довкола руїн знищених храмів звенигородці у другій половині XIII ст., переважно, ховали небіжчиків. Новий етап забудови припав лише на початок – першу половину XIV ст.

Після анексії Польщею галицької частини Галицько-Волинського князівства (королівства Русі) у 1387 р. Звенигород, правдоподібно, увійшов до складу королівщини. З волі королів звенигородськими угіддями управляли “державці” – орендатори [182, с. 14–15; 644, s. 225]. Згодом містечко разом з прилеглими селами перейшло у приватні надання різних шляхетських родів. З XVI ст. його власниками виступали бояри Коритки, від яких володіння перейшло до Хотівських гербу Домброва [644, s. 226]. У кінці XVI ст. маєток став власністю кількох поколінь родини Сенявських і увійшов до складу володінь Бережанського ключа.

У збереженому Інвентарі Бережанського ключа з 1698 р. серед іншого знаходимо найдавніший опис Звенигородського замку. Складалась твердиня із двох частин – верхньої і нижньої. Нижній замок частково оточували вал і рів; від сторони озера і греблі (очевидно, зі східного боку) знаходився лише пліт, який доходив до дерев'яного прибрамного будинку, в якому влаштовано кордегардію. Неподалік від брами була хвіртка. Територію

нижнього замку займав фільварок з кількома дерев'яними будинками господарського призначення (втім солодовня, псарня, хлів). Верхній замок, розташований на вершині пагорба, оточував земляний вал, який насипали 1698 р. До замку провадив дерев'яний міст. На території верхнього замку знаходилися два старі дерев'яні будинки. У приміщенні, розташованому ліворуч (південніше) від в'їзду, влаштовано цейхгауз. Друга споруда (з розпланування якої згадано лише кухню і сіни) слугувала житловим будинком [629, s. 325]. Ці забудовання, безперечно, пов'язані з діяльністю власників Звенигорода у період пізнього середньовіччя.

Невдовзі після смерті А. Сенявського (†1616) вдова Катерина з Штернберга Костчанка віддала звенигородські угіддя в оренду С. Копичинському (1619–1621), а потім С. Глошковському (1622–1645). Власне С. Глошковський розібрав старий замок на будматеріали; дерев'яний міст, що провадив на замок, залишили. Однак будівельні роботи призупинили через часті війни у 40–70-х роках XVII ст., коли Звенигород пустошили різні війська: польсько-шляхетські, татарські, турецькі. А. Шнайдер схилився до думки, що широкомасштабне будівництво на замку розпочато ще при житті М. І. Сенявського (†1683) [644, s. 226–228]. Найімовірніше, це були ремонтно-будівельні заходи, не пов'язані з генеральним переплануванням укріплень. Проект нової фортеці, згідно з замовленням А. Сенявського (сина М. Сенявського), розробив у 1714 р. інженер Я. Кампенгаузен, який з 1711 р. обіймав посаду коменданта Львова. Доцільність праць обумовлювалась підвищенням обороноздатності замку з урахуванням досягнень у військовій інженерії та розвитку стрілецької зброї. Порівняння інвентарного опису Звенигородського замку (1698) і загального вигляду фортеці, відображеного на мапі з 1766 р., дозволяє судити про характер і напрями реконструкції замку (рис. В. 2). Передусім, нові укріплення сплановано з урахуванням особливостей рельєфу терену, а власне, надалі залишено незмінним попередній поділ твердині на верхню і нижню. На вирівняній і розширеній вершині верхнього замку розплановано два муровані будинки, які, очевидно,

розташували там же, де й знесені старі дерев'яні будівлі. Одна з кам'яних споруд – палац з ризалітом від чільного боку – знаходилась із західного боку, навпроти в'їзду на замкове подвір'я.

На загал пагорбу верхнього замку надали чітку форму чотирикутника зі стрімко стятими куртинами, наріжники якого завершувалися бастіонами п'ятикутної форми. Висота замкового пагорба від підстави складала 16 м; відстань між протилежними куртинами становила 80 м, а між кінцями протилежних наріжників – 130 м [41, арк. 9]. Дерев'яний міст, що провадив на верхній замок зі східного боку, планувалось замінити на мурований. Біля підніжжя замкового пагорба із західного і південного боків спорудили два передові (передні) форти (Vorwerk) у вигляді прямокутників з прямовисно ескарпованими схилами заввишки до 4 м (рис. В. 3). Підніжжя передових фортів було на 1–2 м нижче від підніжжя замкового пагорба та дещо вище від рівня прилягаючого терену [41, арк. 10]; таким чином, загальна висота верхнього замку складала біля 20 м. Площу обох форверків додатково захищено земляними валами, а вздовж західного валу ще й ровом із водою, прокопаним по осі північ–південь.

Територію нижнього замку надалі займав фільварок, де спорудили низку мурованих будівель. У східній частині знаходився комплекс із компактно розпланованих чотирьох будинків; північну ділянку займав господарський двір з дерев'яними та мурованими забудуваннями [629, с. 325]. Згідно з новим планом, значній реконструкції підлягала оборонна лінія нижнього замку.

План збережених на сьогодні обрисів земляної бастіонової лінії дає підставу припускати, що нижній замок мав форму, близьку до чотирикутника зі сторонами завдовжки 350 м, і був відтятий від решти поверхні підвищення штучними прокопами-ровами, влаштованими із західного та східного боків по осі північ–південь. Нижній замок укріпили системою земляних кліщеподібних (бастіонних) фортифікацій зі стрімко ескарпованими

куртинами заввишки до 7 м, у суцільній лінії яких на мапі 1766 р. зображено два в'їзди: північно-східний та південний (рис. В. 2).

Окремим питанням є проблема перепланування водних артерій Звенигородської низовини, пов'язана з підвищенням обороноздатності замку. Про те, що такі роботи здійснено, вказують русла потоків, корита яких вирівняли, перетворивши у канали (рис. В. 1). Змінили частково і напрям течії. Так, один рукав Коцурівсько-Романівського потоку, що оминаючи підвищення в ур. Острови, через болото пролягав у південно-східній околиці села, спрямували через південну греблю (дорога на Водники) ближче до житлової забудови, а далі – у прокоп вздовж східної лінії укріплень нижнього замку (рис. В. 2). Корінне річище Коцурівсько-Романівського потоку (р. Білка), що пролягало 400 м південніше через місток на початку урочища Замосточчя, також вирівняли у вигляді каналу, який тягнувся аж до сполучення з Водниківським та Шоломийським потоками. Від цього випростаного річища відгалузили канал, води якого пустили у прокоп вздовж валу західного переднього форту. Обидва поздовжні канали сполучили з р. Білка на північній околиці села. У такий спосіб замок по периметру оточено суцільним водним бар'єром (рис. В. 3). В той час, як земляні укріплення слугували для оборони ближніх підступів до твердині, водна лінія виступала перешкодою на дальніх підступах як до замку, так і до містечка. Природну лінію захисту утворювали довколишні болота. Дамби, які у 1930-х рр. фіксував Л. Чачковський (і які нині вже не існують), очевидно, покликані були контролювати рівень води у каналах.

Окремої уваги заслуговує водяний млин, який у зв'язку із господарськими потребами панського фільварку побудували навпроти головної брами на правому березі східного прокопу (рис. В. 2). Для його обслуговування від Коцурівсько-Романівського потоку відгалузили ще один рукав, який прокопали, на думку Л. Чачковського, по лінії давньої вулиці, що, проходила поздовж через усю Другу Сторонку. Це штучне русло, згідно з призначенням, отримало назву р. Млинівка (рис. В. 3) [41, арк. 11].

Селянські дворища з присадибними ділянками на схід від замку знаходились на правому березі Білки і розташовувались праворуч і ліворуч вздовж двох доріг, одна з яких провадила на Романів (на схід від Звенигорода), інша – на Водники (на південь від Звенигорода).

Окреслені вище в загальних рисах основні віхи розвитку і забудови Звенигорода дозволяють ретроспективно розглянути зміни в історичному ландшафті містечка. Одним із наріжних питань є доля замку А. Сенявського.

Досі залишається не з'ясованим питання про те, чи праці з реконструкції замку завершили при житті А. Сенявського (†1726). Р. Несторов, довіряючи переписам кінця XIX ст., зазначав, що в люстрації маєтку з 1765 р. замок вже не згадується [629, s. 323]. Однак сліди замчища, на відміну від твердження інспекторів кінця XIX ст. [650, s. 311], у Звенигороді збереглися до сьогоднішнього дня. Археологічно стверджено існування мурованих будинків на території верхнього замку. Досі зберігся один із чотирьох будинків у східній частині нижнього замку (поблизу в'їзду на верхній замок). Ці факти свідчать на користь побудови мурованих споруд згідно з планом, відображеним на мапі з 1766 р. Важливе у цьому контексті зауваження А. Шнайдера про те, що на замковій горі ще донедавна (це означає до 1872 р. – часу написання його статті) вибирали великі кам'яні брили, які використовували для будівництва фільварку у Черневі (рис. В.1) [644, s. 232–233]. Таким чином, є підстави стверджувати, що руйнування будівель верхнього замку разом із мостом та брамою припадає на період 1766–1872 р. Проте рештки руїн існували на замчищі ще у 1929 р. [210, с. 111].

В. Ільницький і А. Шнайдер занотували відомості про будівельні роботи, які одночасно провадились на нижньому замку у проміжку 1766–1861 р. [240, с. 8–9; 644, s. 233–234]. В результаті цих праць влаштовано новий в'їзд зі східного боку, судячи із ситуаційних планів, на північ (за В. Ільницьким) чи на південь (за Л. Чачковським) від млина, відповідно у північному чи південному куті центрального трикутного бастіону (рис. В. 3–4). А. Шнайдер зазначав, що власне із цього східного боку знаходився головний в'їзд і

“давня” головна брама (шанцева). Перед входом через рів з водою перекинули звідний дерев’яний міст, до якого провадила дорога на Романів, що бігла паралельно р. Млинівка. Якись роботи, ймовірно, проводились і біля південно-західного наріжника західного передового форту, що дозволило В. Ільницькому вбачати у цьому місці в’їзну браму (брама № 3).

На території звенигородської низини здійснювались також певні меліоративні роботи. Для нас важливо з’ясувати черговість спорудження водних каналів довкола центральної частини села вже після будівництва замку А. Сенявським. Особливо спотворює чіткість відтворення первісного терену потічок, який сьогодні має назву р. Коцурівка і плине вздовж південного краю Другої Сторонки, попід міст (найближчий до села) через дорогу на Водники, а там біжить вздовж підніжжя південної лінії нижнього замку, де у дальшій течії із західного боку дугою перерізає майже посередині протяжності ур. Загородище і впадає у Білку (рис. В. 1, 1). Цей потічок, відсутній на мапі 1766 р., очевидно, споруджено найраніше в кінці XVIII ст. або у першій половині XIX ст. Археологічно стверджено, що корито русла р. Коцурівка перерізає культурні нашарування давньоруського часу, а отже, є по-перше, явищем рукотворним, а по-друге, пізнішого походження [21, арк. 19].

Меліоративні роботи з корегування корит потічків останніх сторіч обумовили виникнення озер, одне з яких існувало у західній, інше – у південно-східній ділянках низовини. Площу західного озера (яке ще згадується під 1820 р.) станом на 1932 р. вже займали сіножаті та пасовиська Кацяруба [487, с. 295], Пробій, Болотні, Згариська і Попелиська (рис. В. 1), що знаходяться між Шоломиєю і Водниками. Серед забагненої рівнини здіймалися острівці суші – це урочища Вєликі (на відстані 1,8 км на північний захід від замкового пагорба) та Острови (на відстані біля 2 км на південний схід від замкового пагорба), зайняті тепер полями.

Увага до будівельних праць, здійснених під час спорудження замку, а також вже після завершення будівництва його укріплень, представлена не

випадково, оскільки результати цих перепланувань мали певний вплив на реконструкцію плану княжого Звенигорода і обумовили деякі хибні висновки. Відсутність будь-яких слідів більш давніх (ніж XVIII ст.) оборонних ліній прирікала дослідників вбачати у системі розпланування твердині нової доби елементи фортифікаційних реліктів княжого часу. Розглянемо основні погляди на давню планувальну структуру міста із врахуванням збережених мікротопонімів.

Так, територія верхнього замку має назву урочище Замок. Натомість, терен в межах нижнього замку, не дивлячись на відсутність решток старих укріплень, досі називають урочище Городище (рис. В. 3– 4). Цю ж ділянку часто окреслюють й як урочище Вали. Останні два мікротопоніми безперечно передували спорудженню бастіонової системи замку початку XVIII ст. Відсутність слідів перепланування терену впродовж пізнього середньовіччя, дозволяє ототожнювати це урочище власне із укріпленнями давнього міста. Однак слід зазначити, що походження мікротопоніма Вали (За Вали) також не можна без певних застережень пов'язувати винятково із давньоруським містом, беручи до уваги факт (підтверджений археологічно) насипання (чи підсипання) земляних валів у післямонгольський період.

Отже, основну увагу дослідники зосередили на відтворенні плану княжого города в межах наявних укріплень XVIII ст. В. Ільницький розрізняв у структурі міста дві складові частини – “крепость”, де, на його думку, знаходився дерев'яний замок і яку пізніше перероблено у верхній замок А. Сенявського, та город, що “[...] лежалъ тамъ, где ныне народъ называетъ городище, т.е. поле приперающе тужъ до замковой горы од западу и полудня” (рис. В. 4). Город площею 8 моргів (біля 4,5 га), на думку дослідника, оточували земляні укріплення, територію поза якими (тобто на схід від фортифікації нижнього замку) він ототожнював з давнім передмістям [240, с. 22–23]. В. Ільницький вважав, що при перебудові замку А. Сенявського збереглась незмінною і давня система в'їздів у город, де виділяв зі сходу дві брами: головну (№ 1) і замкову (№ 4) та дві острожні:

південну (№ 2) і південно-західну (№ 3) поблизу бастіону в (рис. В. 4). Спорудження прокопу вздовж східної лінії укріплень нижнього замку, через який перекинуто звідний міст, дослідник, судячи з контексту, також відносив до княжих часів [240, с. 8–9].

Повністю поділяв думку В. Ільницького щодо подібної структури давнього міста і А. Шнайдер, поширюючи однак при цьому назву “Городище” лише на територію в межах укріплень нижнього замку А. Сенявського та акцентуючи увагу на краще збереженому відрізку валу у підніжжі замкової гори із західного боку; головний в’їзд з підйомним мостом на городище бачив також зі сходу, де проходив давній шлях через Романів на Теробовлю [644, с. 233–234]. М. Грушевський погоджувався з попередниками лише щодо висновків про загальну територію городища (в межах нижнього замку), яке, на його думку, було знищене при побудові верхнього замку початку XVIII ст. [182, с. 4].

Аналогічні судження на початку 30-х років XX ст. висловлював Л. Чачковський. Згідно з його твердженнями, давнє городище обіймало територію нижнього замку початку XVIII ст., у південно-західному куті якого споруджено рукотворний пагорб під верхній замок (рис. В. 3) [41, арк. 9]. Городище, на його думку, мало чотирикутну форму і було оточене зі сходу, півдня і заходу високим земляним валом з дерев’яними надбудовами: частоколами, помостами та оборонними вежами, побудованими на відстані подвійного пострілу з лука [41, арк. 10]. Дослідник вважав, що у город можна було потрапити через дві брами: східну з боку Другої Сторонки та південну від сторони лану Пастівник (відповідно брами №№ 1 і 2 за В. Ільницьким). Збережені на той час відрізки валів з західного та південного боків [41, с. 11], рівно ж як і східний та південний перекопи, заповнені водами Білки, на думку дослідника, походили з давньоруського часу. Тоді ж споруджено греблю у південно-західній частині укріпленої території, яку насипали від закінчення західного валу в напрямі до лану Пастівник. Щодо князівського дитинця, Л. Чачковський ототожнював його територію із нижнім замком

початку XVIII ст. і припускав, що більшу частину поверхні дитинця знищено при насипанні пагорба верхнього замку А. Сенявського. Натомість рештки культурного шару, які виступали в межах західного та південного передових фортів, дали підставу досліднику стверджувати, що площа княжого двору обіймала територію згаданих фортів, і знаходилась на 12 м нижче від рівня верхнього замку початку XVIII ст. Отже, виходячи з цього, дитинець, на його думку, мав правдоподібно форму чотирикутника з заокругленими кутами та був оточений валом з частоколом і оборонними вежами; в'їзд зі сходу; на території дитинця знаходилися княжий терем з прибудовами, а знахідки двох полив'яних керамічних плиток на південному передовому форту вказували б на існування двірської церкви [41, арк. 8–12].

Таким чином, в уяві вищезгаданих дослідників пагорб верхнього замку не вписувався у планувальну систему староруського міста і поставав як явище пізнього і рукотворного походження. В дійсності, як з'ясувалося значно пізніше, дитинець розташовувався саме на вершині природного пагорба (тобто в межах верхнього замку), а довкола підніжжя пагорба знаходився окольний город (в межах низького замку), що займав усю площу ур. Городище (рис. В. 5) .

Одноставна на перший погляд інформація про облаштування під'їзду до замку, а відтак і реконструкція сполучення городища із прилеглою територією, як з'ясувалось є дискусійною й суперечливою. У цій ситуації особливої вагомості набувають сліди перетворення терену, зафіксовані на мапі з 1766 р. (рис. В. 2).

Як згадувалось раніше, 1698 р. у нижньому замку існувала лише одна брама (і хвіртка біля неї) із північно-східного боку. Згідно з планом 1766 р. таке розташування в'їзду було збережене під час реконструкції початку XVIII ст. До північно-східної брами провадила дорога, прокладена північною греблею, ділянка якої сьогодні має назву урочище На Греблі (або За Хмільником). Як з'ясовано вже у наш час, ця дорога, перекиваючи давні культурні відклади, бігла паралельно до мостової давньоруського часу [368,

с. 12]. Таким чином, зображену на мапі 1766 р. дорогу є підстави розглядати як давню північну магістраль, що сполучалась із воротами княжого міста. У бастионовій лінії нижнього замку існував ще один в'їзд із південного боку. Дорога до південної брами проходила мостом через широкий рів, заповнений водою. Ця ж дорога провадила вздовж північного краю ур. Пастівник до південної греблі, прокладеної у напрямку Водник.

Виходячи із перебудов нижнього замку кінця XVIII – середини XIX ст., В. Ільницький, А. Шнайдер і Л. Чачковський не розглядали існування північно-східної в'їзної брами, а отже, вважали, що в'їзду із цього боку не було. Натомість усі зазначені дослідники були однастайні у думці про функціонування східної брами [41, арк. 11; 240, с. 8; 644, s. 233]. Однак, враховуючи пізнє походження східної шанцевої брами нижнього замку, ототожнення її із давнім в'їздом на городище бачиться безпідставним, рівно ж як і південно-західної брами, про яку говорили В. Ільницький і А. Шнайдер. Та й сама наявність воріт зі сходу (і південного-заходу також) була б недоцільною, оскільки значно послабляла б захист міста, що на загал суперечить засадам фортифікаційного мистецтва. Цю обставину врахував Р. Могитич, який вважав, що на городище можна було потрапити лише міськими воротами, розташованими із північного сходу і півдня (рис. В. 5) [368, с. 12].

Окремо варто розглянути відомості про скупчення давніх людських кісток, видобутих при будівництві замку А. Сенявського. Наявність великої кількості останків вказує на існування цвинтаря. Однак локалізація поховань викликає певні труднощі через різну інтерпретацію латинського напису на меморіальній плиті початку XVIII ст. Отже, напис зберігався у двох списках, один з яких (з багатьма неточностями) входив у Звенигородський парохіальний протокол (його використовував В. Ільницький), інший (більш досконалий) – знаходився у приватній колекції історика А. Бельовського (його використовував А. Шнайдер) [580, s. 385].

В. Ільницький писав: “выкопуваными кости и давнейши воинны памятники, на обохъ поляхъ, – на замку и предъ замкомъ”, – тобто “*argh et uter-que ager* [і на замку, і на общинній землі – В.Г.]” [240, с. 22–23]. Звідси слід розуміти, що останки відкрито на території нижнього замку (тобто на схід перед верхнім замком) і далі на схід – на лівому березі східного прокопу штучного рукава р. Білка (тобто в ур. За Вали). А. Бельовський уточнював, що на скупчення людських кісток натрапили при копанні ровів, пов’язаних із фортифікаційними роботами [580, с. 384]. Такі рови копалися у підніжжі пагорба верхнього замку, тобто вже на території нижнього замку. Таким чином, теоретично ці численні останки могли виявити довкола підніжжя замкового пагорба. Очевидно, в аналогічний спосіб слід інтерпретувати зауваження М. Грушевського про “силу людських кісток”, які викопували попід замком [182, с. 4]. Переконає у цьому досить чітко викладений А. Шнайдером переклад латинського напису: “[...] *zdobycze cenne, to jest kości trupów, i najdawniejsze zabytki tu znalezione, na obydwóch wałach, w podwórzu przed zamkiem w mogiłach około okręgu (fortecznego) [...]*” [644, с. 230].

У порівнянні з масовими знахідками останків, більш загадково виглядає відкриття поховання у саркофазі. В. Ільницький пише про це так: “выкопаний тутъ великанъ в огромной каменной колколоткевой трумне на гребли одъ стороны Водникъ” [240, с. 22]. Якщо сприймати це повідомлення дослівно, то поховання мало б знаходитися поблизу дороги на Водники (на захід від неї), але вже на території давнього пригороду в ур. За Вали. А. Бельовський повідомляв, що серед кісток (виявлених при копанні ровів) знайдено мармурову труну, завдовжки 8,5 ліктів, в якій були рештки скелету, майже повністю спорохнявілі, окрім черепа завбільшки з шолом [580, с. 384]. У *Słowniku geograficznym* відзначено узагальнено, що при рівнянні звалищ давнього замку виявлено величезну кількість людських кісток, між якими посередині стояла мармурова труна [650, с. 311]. Дещо інакше звучить переклад латинського тексту меморіальної плити у А. Шнайдера: “[...] *I so*

powiesz o znalezionym (tu) Olbrzymie w ogromnej trumnie kamiennej, kilkułokciowej, w wale ku Wodnikom” [644, s. 230]. У приписі дослідник пояснює, що йдеться про укріплення із західного боку городища. Таким чином, залежно від прочитання одного слова – як “гребля”, чи як “вал” – місцезнаходження поховання в саркофазі локалізується дослідниками у протилежних місцях: на східному передмісті (за В. Ільницьким), або на західній ділянці городища (за А. Шнайдером). У цьому місці слід згадати, що збереглися місцеві перекази про церкву та цвинтар при ній, розташовані на лівому березі р. Млинівки, поблизу укріплень [104, с. 128; 182, с. 4], тобто в ур. За Вали, що відповідало би припущенням В. Ільницького. Але археологічно підтверджено наявність цвинтаря й при західному валу городища.

Не сприяють проясненню ситуації з давніми цвинтарями й описи В. Площанського. У контексті знахідок у межах давнього Звенигорода він зазначав, що тут “выкопывано [...] кости велитных людей и огромное число всяких людських костей, також премного черепов и урн” [412, с. 43]. Якщо першу частину речення (виходячи з порівняння з раніше проаналізованими свідченнями) можна ототожнювати зі знахідками на городищі, то де була виявлена велика кількість урн і черепів, не відомо. Проте з огляду на дослідження доісторичних об’єктів у ХХ ст., дозволимо собі припустити, що урни було знайдено на території верхнього замку.

Окрім території замку, привертають увагу назви ділянок, що лежать довкола нього. Підвищення, що прилягає до західного оборонного валу – це урочище Загородище (у В. Ільницького помилково – Городище), терен на південь від замку – Пастівник і Замосточчя. Ділянка між дорогою на Водники і східною лінією укріплень нижнього замку має назву За Вали (або Завалля). Терен, що простягається на схід від дороги на Водники, ще у 30-х рр. ХХ ст. (згідно з Л. Чачковським) називався Другою Сторонкою (рис. В. 1, 2). Тоді ж вперше задокументовано переказ про “церкву П’ятниць” [19, арк. 64; 41, арк. 17]. Згідно з цим переказом, центральна частина підвищення, а власне

пасмо, що лежить між р. Млинівка і р. Коцурівка, у літературі предмету отримало назву урочище П'ятницьке (рис. В. 1, 5). Місцезнаходження храму позначено хрестиком на мапі 1766 р. і на мапі Ф. Фон Міга 1778–1782 рр. (рис. В. 6) та підтверджено численними знахідками полив'яних плиток і надгробних кам'яних плит, які, очевидно, походили із поховань, розкопаних у 1865 р. І. Шараневичем і о. І. Билинкевичем [105, с. 116; 239, с. 2]. Л. Чачковський писав, що два більші викопані кам'яні блоки було покладено під підвалини селянської стодоли, а три плити ужито під будову школи у Церковній сторонці [41, арк. 17]. Рештки церкви згодом відкрито археологічно [242]. Східну територію села за межами селянських дворощ сьогодні називають ур. Загумінки. Територія в межах урочищ Загородище, За Вали, Друга Сторонка, П'ятницьке, Пастівник, Замосточчя ототожнювалась дослідниками із давніми пригородами.

Вчені одноставні у думці, що з княжих часів збереглася планувальна структура забудови східного пригороду (ур. Друга Сторонка-П'ятницьке), відображена на мапі з 1766 р. [41, арк. 13–14; 173, с. 36; 368, с. 12; 553, с. 100]. Л. Чачковський відзначав, що один ряд будинків лежав вздовж південного краю підвищення і тягнувся від городища аж до ур. Загумінки (рис. В. 5, 1). Другий ряд домів тягнувся північним краєм підвищення, а власне від північно-східної хвртки нижнього замку, краєм поля Городи, Догородки, Горби аж до місцевості Рудка, що лежить над потічком Рудочка. Східним пригородом і передмістям (ур. Загумінки), на думку дослідника, пробігали дві комунікаційні лінії. Одна пролягала вздовж південного ряду будинків і своїм західним кінцем впиралася у східну браму нижнього замку (чи городища), а її протилежний східний кінець провадив на Романів та Теробовлю. Ця дорога – східне відгалуження головної магістралі міста. Друга вулиця бігла вздовж північного ряду будинків (так, як нинішня дорога на Романів), прямувала далі на схід через поля Загостинешні (чи Завустинешні) до Черніва, а відтак з'єднувалася з давнім шляхом, який через Під'ярків, Солову, Куровичі йшов на Буськ. Окрім цього, за селом від цієї вулиці

відгалужувалася гілка, яка проходила вздовж вузького поясу ставів і прямувала через Рудки до Городиславич. Незмінним таке розпланування вулиць залишалось і у 1779–1782 рр., що відображено на мапі Ф. Фон Міга (рис. В. 6). Л. Чачковський припускав, що простір між обома вулицями був незабудований, його займали церкви з прицерковними цвинтарями та громадські площі [41, арк. 13–14]. З цим висновком лише частково погоджувався Р. Могитич, зазначаючи, що “можливо, так виглядало передмістя у ранньослов’янський час, але виявлений культурний шар переконує, що у XI–XIII ст. поверхня пагорба була вже забудованою” [368, с. 12]. У цьому місці слід підкреслити, що досі у Звенигороді не виявлено культурних відкладів ранньослов’янського часу, так що не може йти мова й про забудову. Щодо церков, цвинтарів і площ, то Л. Чачковський був правий. Відкриття храму і торгової площі в ур. П’ятницьке, цвинтарів в ур. Загумінки і За Вали, розташованих на осі між двома комунікаційними лініями східного пригороду, свідчить про обмежений характер житлової забудови, з’ясувати яку ще належить майбутнім розкопкам.

З заходу до укріплень городища прилягав пригород, що охоплював ур. Загородище. Він займав край мису підвищення і був оточений з півдня, заходу і півночі меандром Білки. Південніше від городища (із західного боку південного відрізка греблі, що провадила на Водники), на обох берегах русла потічка лежало розлоге підвищення південного пригороду, який охоплював урочища Пастівник (правий берег) і Замосточчя (лівий берег). Найімовірніше, це русло також є рукотворним каналом. Територія поширення культурного шару промовляє за те, що площа південного пригороду сягала аж здогадних південних острожних воріт поблизу ур. Воротиська.

Довкола городища і його пригородів серед боліт виступають окремі острівці, де простежено сліди давнього заселення: на південному сході – Острови, Болотні, з заходу – Вєликі, Загорода. Рештки культурного шару зафіксовано на височинах Дмитровицького пасма, що оточують

Звенигородську долину з півночі (урочища Церковна Сторонка, Гоева Гора, Батевіці, Горб, Могилиська, Стіжки) та на північних схилах відрогів Давидівського пасма із заходу (урочище Підзавалина), з півдня (урочища Підбаб'є, Відширокі). Тут варто зазначити, що, найдавнішим історичним документом, який дозволяє судити про розпланування північно-західного передмістя, є мапа Ф. Фон Міга (рис. В. 6). Згідно з нею, південні схили пасма, що здіймалося над р. Горожанка, мали природний поділ на дві частини, між якими до річки біг безіменний потічок. Частина пасма, розташована на лівому березі потічка – це ур. Церковна Сторонка (де побудовано існуючу досі церкву св. Миколая), на правому березі – ур. Гоева Гора (назва сучасна). Власне в межах Гоевої Гори зафіксовано рештки фундаментів кам'яної будівлі (згідно з переказами – давньої церкви) і археологічно досліджено рештки цвинтаря княжої доби. Згідно з тими ж переказами, на місці церкви стояв кам'яний хрест (подібно як в ур. П'ятницьке), але його перенесли на узбіччя дороги. У цьому контексті мапа Ф. Фон Міга інформує, по-перше, про напрям цієї дороги (північної), що відповідає сучасній магістралі Звенигород–Шоломия, по-друге, дозволяє стверджувати, що хрест, який досі стоїть при шляху, був перенесений ще до укладання мапи, і, по-третє, спроектувавши лінію розташування хреста у центральну ділянку урочища, можемо говорити про здогадне місцезнаходження кам'яної деструкції. На цій же мапі зображено і іншу давню (південну) вулицю передмістя, вздовж якої садиби розплановано у вигляді регулярних ділянок, що, найімовірніше, відображає давню планувальну структуру передмістя (рис. В. 6).

Л. Чачковський висловлював здогад, що існуючі нині греблі (північна і південна) функціонували у княжу добу і слугували для комунікації між поодинокими частинами просторого пригороддя. У греблях були розриви, через які перекидали дерев'яні мости. Два такі мости, на думку дослідника, існували на північній греблі: у місці, де проходило корінне русло Білки (сучасний міст в ур. За Хмільником), та на східному прокопі, поблизу

північно-східної хвіртки нижнього замку (в районі будинку Просвіти). Власне під час спорудження Народного Дому (1926 р.) на правому боці греблі на глибині 1,5 м натрапили на дубові палі, які Л. Чачковський здогадно інтерпретував як рештки конструкцій старого мосту. Початкова ділянка південної греблі від сторони села в районі Замосточчя вже станом на 1932 р. була частково розорана під вузьку смугу городів. Кілька десятків років перед тим у підмоклій долині на початку розораної греблі натрапили на скупчення оброблених камінних блоків, що, як припускав Л. Чачковський, могли походити від якоїсь конструкції (можливо звідного моста) [41, арк. 15–16]. Цікаво, що неподалік Замосточчя, на північно-західній окраїні Коцурова зберігся мікротопонім Воротиська. Урочище знаходиться в районі сполучення доріг, що йдуть з Шоломії, Водник, Коцурова і Гриніва. Близьке розташування таких мікротопонімів (Воротиська і Замосточчя) бачиться не випадковим і, очевидно, має давню метрику, що підтверджується й культурним шаром, зафіксованим довкола зазначених сіл. Окрім того, власне у південній околиці Звенигорода розташована густа сітка більших та менших потічків, які, пливучи із південного сходу на північний захід, мали б перетинати в кількох місцях південну греблю.

Більш чітким є розташування водних потоків з північного боку замкового пагорба, де у значно розширене русло Білки несе води лише одна річечка Горожанка. Початок їй дають два струмки, що, витікаючи з ярів на західній та південно-західній (ур. Підзавалина) окраїнах села Шоломия, зливаються в одне русло на відстані 250 м на південний захід від старої церкви. Горожанка становить лівий доплив Білки. Первісно, як вважав Л. Чачковський, русло Горожанки проходило по межі двірської сіножати в урочищі Загорода та громадського пасовиська в урочищі Загороди. Згодом корито річки пересунули ближче до житлової забудови (рис. В. 6) [41, арк. 4] і тепер русло пролягає північним краєм Звенигородської долини, вздовж північно-західної частини сучасного Звенигорода, званої Церковна Сторонка, а далі повертає на південний схід і перед мостом на північній греблі (на

відстані 400 м на північний схід від північно-східного бастіону верхнього замку) впадає у Білку.

На відтинку від північної греблі у Звенигороді до с. Гаї повноводну Білку використовували для влаштування ставів, водяних млинів. У подальшій течії її води збагачуються двома лівими допливами – Кабарівкою (біля Глухович) і Марунькою (біля Чижиків). З-під Романова на північній окраїні села бере початок р. Кищице, яка, омиваючи з півдня і заходу с. Городиславичі, впадає південніше с. Верхня Білка у р. Білка (рис. А. 2; В. 1).

Таким чином, верхів'я Білки, повноводної у середній течії, живила в межах Звенигородської низовини складна сітка струмків, які творили невичерпний водний резерв життєдайної артерії міста і його округи. У літописі ця річка алегорично прозвана Лютою. Очевидно, через її здатність розливатися майже по усій площі низовини, утворюючи суцільний водний простір довкола Звенигорода [412, с. 40].

З дальших околиць згідно усної традиції до передмість Звенигорода належали села: Городиславичі і Жуків – з півночі, Чернів – зі сходу [412, с. 40], Старе Село – з заходу та Водники і Пліхів – з півдня [644, s. 226, 228].

Отже, згідно з картографічним матеріалом, описами забудови та візуальним обстеженням з'ясовується, що поза фортифікацією нової доби жодних слідів більш давніх укріплень на місцевості не простежувалось. У планувальну систему замку початку XVIII ст. цілком вписувалась структура замку, що існував до 1698 р. При цьому знахідки численних артефактів княжої доби в межах ур. Городище (з врахуванням меж ділянок в ур. Загородище і За Вали) дали дослідникам слушну підставу ототожнювати із територією замку й центральну частину міста, що існувало до приходу монголів. Подібною була й ситуація щодо пригородів. Лінії гребель, а також мережа вулиць, збережена у північній (ур. Гоєва Гора, Церковна Сторонка) та східній (ур. Друга Сторонка-П'ятницьке) частинах села від XVIII ст. і до сьогодення, при наявності підйомного матеріалу XI–XIII ст. стали підгрунтям

для ствердження про незмінний і спадкоємний характер просторової організації довкола городища у добу Середньовіччя. Складовою частиною обстеження поверхні місцевості була фіксація дослідниками щонайменших відомостей про скупчення каміння (як можливих храмів) чи останків (як слідів цвинтарів) у різних ділянках села впродовж ХІХ ст. Відсутність у джерелах ХVІІІ ст. даних про подібні знахідки чи роботи, пов'язані із ними, поряд із характерними артефактами давало підставу дослідникам включати такі місця у систему забудови староруського міста. На цій підставі припускали існування церков на південному передовому форту, в ур. За Вали, П'ятницьке, а також розташування давніх монастирів в ур. Острови, В'єлики чи біля Шоломії в ур. Замонастир. Підсумком цих досліджень є ретроспективна мапа, укладена Л. Чачковським і уточнена Р. Могитичом та нами, в основі якої лежать поверхневі обстеження місцевості в тім і останніх десятиліттях (рис. В. 5). Отже, на підставі комплексного вивчення джерел (писемних матеріалів, мікротопоніміки, картографічних матеріалів та археологічних джерел) реконструюється складний історичний ландшафт давнього Звенигорода, що відображає заселення різних за характером природно-ландшафтних ділянок навколишнього середовища.

На наступному етапі вивчення Звенигорода, враховуючи досягнення попередників, поступово і планомірно розпланувались розкопи в усіх складових частинах міста. В результаті цих праць в межах досліджених ділянок відкрито низку об'єктів, встановлено їх конструкцію, характер взаємного розташування, що в цілому підтвердило висновки щодо реконструкції структури міста, системи вуличних комунікацій, розпланування пригородів і найближчих передмість, поєднаних більшими та меншими відтинками гребель та дамб. Усе це на загал відображає складну просторову організацію Звенигорода, як цілісного міського організму. Наступне завдання полягало у з'ясуванні характеру забудови в межах складових частин міста.

РОЗДІЛ 6

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА І ЗАБУДОВА МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ

Результати археологічних обстежень та досліджень топографії місцевості, здобуті за період кінця XIX – першої половини XX ст., послужили підґрунтям для висновків про загальну структуру Звенигорода, в основі якої знайшов відображення принцип тридільного розпланування міста, де виділено дитинець, окольний город та пригороди. Археологічні розкопки впродовж наступних 50 років, проведені в межах кожної з цих складових частин, поглибили знання про особливості планувальної структури міста, характер його забудови у просторі і часі. Розкопами на значних площах відкрито будівлі майже усіх типів, відомих з досліджень на сільських та міських поселеннях Південно-Західної Русі: заглиблені і наземні споруди житлового, господарського і виробничого призначення, об'єкти культові і поховальні, фортифікації. Загал здобутої джерельної бази дає уяву про зовнішній вигляд міста, його площу і систему сполучення окремих структурних ділянок, відображає соціальну топографію в межах останніх, характер і рівень розвитку виробничих взаємин у соціумі, розкриває особливості матеріальної та духовної культури.

6.1. Дитинець

До 1985 р. у літературі предмету загальноприйнятою була думка, згідно з якою дитинець як осідок княжого двору знаходився у південно-західній частині городища (рис. В. 3), де більшу частину його площі перекривав пагорб верхнього замку початку XVIII ст. Підставою для такого припущення послужили рештки культурних відкладів, що виступали у пошкоджених скісних поверхнях замкових бастіонів. Першим на це звернув увагу Л. Чачковський, який зауважив у північно-західному бастіоні на висоті 2–3 м від основи пагорба фрагменти кружальних горщиків княжої доби [41,

арк. 12]. Згодом у цьому ж бастіоні І. Свешніков помітив оголений шар перепалених куснів глини і вапняку, які інтерпретував як сліди пожежі [19, арк. 65]. Л. Чачковський, а за ним і наступні дослідники Звенигорода розглядали західний і південний передні форти нижнього замку початку XVIII ст. як рештки дитинця. Ці міркування дали поштовх плутанині, коли термін дитинець (або у довоєнній літературі “властивий город”) підміняли терміном “городище”. При цьому часто не розрізняли верхній та нижній замки нової доби і, говорячи про знахідки, вказували узагальнено – на території замку. Тому, наприклад, керамічні полив’яні плитки, знайдені на території окольного города з південного боку підніжжя замкового пагорба – у Л. Чачковського на південному передньому форту [41, арк. 8–12], у Я. Пастернака “при південному боці городища” [392] – обидва дослідники пов’язували з деструкцією княжої двірської церкви, яка мала б знаходитись на дитинці. На ті висновки Я. Пастернака покликався С. Терський, помилково ототожнюючи цю, здогадну церкву з рештками храму, відкритого на дитинці у 1994 р. [502, с. 365–366]. Не вносило ясності і славнозвісне повідомлення про величезну кількість людських кісток, знайдених під час реконструкції замку, про що зазначалось раніше. Таким чином, переконання у рукотворному характері пагорба верхнього замку та його ранньомодерні реконструкція і забудова викреслили цю ділянку з поля зору археологів на десятки років. Лише майже через півстоліття (1985) на території верхнього замку розплановано розвідковий шурф, а в наступні роки проведено розкопки (рис. Д. 1, 10; Д. 2; табл. Н), в результаті яких встановлено стратиграфію та відкрито культурний шар і об’єкти доби раннього середньовіччя.

В ході цих праць з’ясовано два основні моменти: по-перше, пагорб у південно-західній частині городища є природним підвищенням, по-друге, вершина пагорба інтенсивно освоювалась в кінці XI – першій половині XIII ст., у пізньосередньовічний час та нову добу. Простежена стратиграфія дозволяє говорити про особливості перетворення терену, а відкриті об’єкти

(табл. П) – про характер його використання. Як первісно виглядав пагорб, можемо лише здогадуватись. Достовірним залишається факт перекроювання терену на початку XVIII ст. Встановлено, що у центрі найвищої ділянки пагорба культурні нашарування зовсім або подекуди майже зовсім знищено. Це свідчить про цілеспрямоване нівелювання поверхні. Відомі з писемних джерел і відкриті археологічно рештки кам'яної забудови, а також сліди ям з будівельним сміттям XVII–XVIII ст. дозволяють пов'язувати земляні роботи із модернізацією замкових укріплень на початку XVIII ст. Водночас відсутність культурного шару на кульмінації пагорба наявність артефактів XII–XIII ст. у перевідкладеному стані на різній глибині в стінках замкових бастіонів, а також упереміш із матеріалами XVII–XVIII ст. на території замчища дозволяють стверджувати, що культурні відклади, які утворилися станом на початок XVIII ст., частково зрізано і використано як для насипання бастіонів, так і для вирівнювання поверхні верхнього замку. Є підстави припускати, що у центральній частині на вершині пагорба стяли до 1 м ґрунту, про що свідчать поховання, які залягали одразу під шаром дерну в материку на гл. 0,20 м від денної поверхні. У такий спосіб найвищу ділянку пагорба площею 1 га вирівняли і завдяки спорудженню бастіонів збільшили її площу до 4 га. Проте сам замок, який мав би відповідати резиденції магната, так і не споруджено. Біля західної куртини навпроти в'їзду на замкове подвір'я побудували лише невеликий мурований палац та біля південної куртини муроване господарське приміщення, про загальні обриси яких дає уяву мапа 1766 р. (рис. В. 2). Відкриті археологічно рештки фундаментів підтверджують розпланування будівель.

В результаті цих праць в межах кульмінації пагорба безповоротно знищено будівлі княжої доби, глибина залягання яких не сягала материка чи передматерики. Натомість об'єкти, відкриті на схилах, ближче до краю вершини пагорба, на жаль, є слідами, що засвідчують лише факт забудови, не відтворюючи її цілісної системи. Поряд з тим стратиграфія об'єктів та речовий матеріал зі споруд підтверджують різночасовий характер їхньої

появи, і на цій підставі дозволяють обстоювати думку про щонайменше три будівельні горизонти.

Нижній будівельний горизонт. Згідно зі стратиграфічним контекстом до найдавніших об'єктів віднесено сліди укріплень, дерев'яної церкви та мурованої криниці (криниця 1) – табл. П.

Сліди дерев'яних конструкцій, інтерпретованих як рештки оборонних споруд, зафіксовано на краю західної куртини верхнього замку, майже посередині її довжини між південно-західним і північно-західним бастіонами (розкоп II/1985 р. – рис. Д. 2). Шар згарища виступив у межах давньоруського культурного горизонту. На жаль відсутність технічної документації стала нездоланною перешкодою для визначення характеру цих відкладів і здійснення їхньої реконструкції. Вирішення цих питань – справа майбутніх досліджень. Однак не годиться нехтувати й словесними описами знахідок. У південній стінці розкопу простежено, як відзначав І. Свешніков, ”профіль валу”, в межах якого “помітні сліди дерев'яних конструкцій, можливо, городней” [28, арк. 34; 467, с. 109]. Із внутрішнього боку до “валу” прилягали рештки шару спаленого і перетлілого дерева, які дослідник інтерпретував як слід кліті. Ці описи дають підставу припускати існування на вершині пагорба укріплень у вигляді потужних дерев'яних конструкцій, лінія яких, як у більшості давньоруських міст, складалася із двох частин – зовнішньої (городень) і внутрішньої (клітей). Ще одна обставина, на яку варто звернути увагу – це рівень залягання материка у південній стінці розкопу II. Тут фіксується значний перепад крайніх точок від сходу (1,40–1,50 м) на захід (2,80 м), що може свідчити про штучну крутизну західного схилу пагорба, а отже, про його ескарпування [210, с. 124; 379, с. 41].

В межах шару спалених і зотлілих дерев'яних конструкцій з внутрішнього боку дитинця (здогадної кліті), на долівці знайдено бронзовий енкалпійон (рис. Д. 3). Характерною ознакою виробу є поєднання рельєфного зображення фігур Ісуса Христа і Богородиці з ликами святих у медальйонах, виконаних заглибленими борознами, заповненими чорнінням. На думку

Г. Корзухіної і Г. Пескової, подібні хрести (група III, тип 2) виготовляли у 2–3 чверті XII ст. [280, с. 31], але проіснували вони включно до приходу монголів.

Серед речових знахідок, що виступили біля решток спалених дерев'яних конструкцій, зібрано велику кількість уламків кераміки XI–XIII ст., в тому числі фрагменти візантійських амфор (27) та шматки керамічної плитки, вкритої темно-жовтою поливою, вироби із кості (обкладка сагайдака, заготовка ручки складного ножа, держак ложки, лошило) та заліза (скоба, цвяхи, фрагмент дужки відра), а також два злитки свинцю товарної форми та кістки диких тварин і птахів (зубра, дикої свині, тхора чорного і великого веретенника) [28, арк. 34; 29, арк. 13]. Привертає увагу майже ціла (з відбитою шийкою) амфора (рис. Д. 4), на поверхні якої зберігся кириличний напис (літери “ТЛО”). В. Коваль подібну тару (тип 7) датує XII ст., але відносить виріб до рідкісних різновидів, місце виготовлення яких поки що залишається не встановленим [258, с. 248, рис. 2, 8].

У південній частині дитинця знаходилась дерев'яна церква. Вона розташовувалась ліворуч від збереженого в'їзду на верхній замок (на відстані приблизно 22 м на південний захід від нього і біля 16 м на захід від східної куртини), в межах кульмінації пагорба (розкоп I) (рис. Д. 1, 10 в; Д. 2). Від церкви збереглися лише викопані у крейдовому матеріку рови (шириною 50 см і глибиною 50 см), заповнені глиною біло-кремового кольору, як вважав І. Свешніков, для кращої гідроізоляції дерев'яних підвалин. Контури ровів чітко окреслювали конструктивні елементи будівлі, що дало підставу відтворити архітектурні особливості споруди. Графічну реконструкцію храму здійснив І. Могитич.

На думку дослідника, церкву збудовано із дерев'яних колод діаметром до 46 см. Споруда у довжину складала 19,66 м, у ширину – 10,65 м і була орієнтована вівтарем на схід (рис. Д. 5). Вона складалася з прямокутного “бабинця” (розміром 3,00×6,47 м), прямокутної нави (10,6×11,6 м) та вівтаря (5,09×6,47 м). Усі конструктивні частини сполучалися між собою за

допомогою зрубної системи кріплення колод. За твердженням І. Могитича зруби нави і вівтаря мали діагонально зрізані кути для підкреслення центричності об'ємно-просторових форм споруди. Таким чином, нава представлена дослідником восьми-, а вівтар – п'ятистінним зрубом. Разом з тим автор планувальної реконструкції подає і варіант з не зрізаними кутами (рис. Д. 6). Долівку церкви вимощено шаром рідкої жовтуватої глини завтовшки 4–5 см, на якій викладено підлогу із полив'яних керамічних плиток. Плитки прямокутної форми залягали по осі нави, а трикутної форми – обабіч. Гамма традиційних кольорів (жовтий, коричневий і зелений) вказує, що плитки укладали в певній послідовності, утворюючи декоративні мотиви (найімовірніше, геометричного характеру). Знахідки фігурних стрілоподібних плиток вказують на наявність кола-омфалія у декоративній композиції в центрі нави, що притаманне для однокупольних храмів. І. Могитич помітив цікаву особливість, а власне, що розміри нави з вівтарем (16,65 м завдовжки) є тотожними до параметрів мурованої церкви-ротонди св. Миколая у Перемишлі, датованої XII ст. (рис. Д. 6). Згідно з думкою вченого, звенигородська церква репрезентує унікальний зразок виконання ротондального храму із дерева [363, с. 21].

На площі церкви виявлено 63 зразки плиток, найбільша кількість яких концентрувалась ззовні біля північної стіни. В межах храму відзначено плитки, які лежали на спаленій колоді біля порогу входу в наву. Рештки деревного вугілля та опалене до червоного кольору глиняне вимощення долівки відзначено по усій площі церкви і вздовж її стін. Це засвідчує, що храм знищено пожежею, після якої будівлю не відновлено.

Під час дослідження деструкції церкви встановлено, що внаслідок різноманітних земляних робіт (які проводилися на цій території впродовж кількох століть) полив'яні плитки, цілі і в уламках, потрапляли у заповнення пізніших у часі об'єктів. Це побіжно розкриває механізм поступового знищення церкви як об'єкту. Звідси сам факт присутності керамічних полив'яних плиток (особливо їхнього скупчення) на певних ділянках є

підстави розглядати як ознаку наявності культової споруди. Свого часу І. Билинкевич, М. Грушевський, Л. Чачковський, Я. Пастернак вважали знахідки плиток свідченням існування церкви. Проте лише відкриття беззаперечних слідів будівлі поряд зі збиранням плиток дозволило вбачати у цьому закономірність. Такі спостереження і твердження дуже важливі, оскільки надають більшої достовірності інтерпретації знахідок плиток, зафіксованих в інших частинах міста і його околиць, як сліди церков (за відсутності фундаментів культових споруд).

В межах деструкції церкви виявлено бронзовий ланцюжок. Збережений фрагмент завдовжки 30 см виконано із ланок-кілець діаметром 0,6 см, скручених по спіралі із дроту діаметром 1 мм. Згідно з припущенням І. Свєшнікова, ланцюжок, ймовірно, слугував для підвішування хороса. Аналогічний виріб (завдовжки 12 см) знайдено у заповненні ювелірної майстерні в Новогрудку (об'єкт 10), яка датується другою половиною XII – рубежем XII/XIII ст. [219, с. 71–81, рис. 59, 27]. Три подібні ланцюжки входили до складу добре збереженої бронзової лампади, яку виявлено у спаленій будівлі “В” на дитинці літописного Дорогобужа, де артефакт датовано першою половиною–серединою XIII ст. [418, с. 70–73, рис. 78].

Назовні церкви, біля південної стінки бабинця знайдено фрагменти бронзового підсвічника (уламки чашечки та стрижня) [658, с. 180–181, рис. 5: 1, 12–13].

На відстані 11,5 м на північ від церкви знаходилась криниця 1 (рис. Д. 5). Це округла в плані (діаметром 2 м) яма, циліндрична в перерізі, заглиблена у материк на 3,0 м (рис. Д. 7). Обриси об'єкта простежено лише на рівні материка на глибині 0,40–0,50 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні цистерни виділялися два рівні: А (верхній) і Б (нижній) [658, с. 187–190, рис. 9–10]. Характерною особливістю нижньої частини цистерни було облицювання її стін у вигляді кладки колотого каміння пісковика, зміцненого глиною. Це вимощення завтовшки 0,30–0,40 м від гл. 1,30 м сягало аж до дна котловану (3,00 м), де залягав шар деревного вугілля

товщиною до 0,15 м. Ввігнуте дно підстелене шаром білого материкового піску.

Солідність і ретельність, з якими споруджено об'єкт, вказує на його важливе функціональне значення і дозволяє інтерпретувати як криницю. Суцільний розвал дрібного каміння на межі з верхнім рівнем збереженої кладки засвідчує, що криниця була облицьована каменем по усій заглибленій поверхні. Поряд з тим наявність дрібного каміння на різній глибині у заповненні нижньої частини котловану говорить про поступовий занепад об'єкта. У певний момент, коли ґрунт заповнив котлован на висоту 1,80 м, обвалилася верхня частина кладки. Потужний прошарок гумусу, насиченого деревним вугіллям, дозволяє припускати наявність у конструкції криниці дерев'яної (наземної) частини. Той факт, що перемішаний із вугіллям прошарок перекривав суцільний розвал каміння (вважаймо, що з облицювання) також промовляє за поступове руйнування об'єкту.

Середній будівельний горизонт репрезентують фрагментарно досліджені дві споруди 1–2 і умовно виділена споруда А (табл. П; рис. Д. 8). Об'єкти споруджено поверх культурного шару, потужність якого на час будівництва складала 30–60 см. Характер деструкції споруди 1 (де розвал печини розрівняли по усій долівці), а також факт перекриття споруди А культурним шаром дозволяє дійти важливого висновку про те, що зазначені об'єкти, а також споруда 2 були навмисно знищені у давнину. Дитинець функціонував до їхньої побудови і продовжував існувати після їхнього руйнування. Це дає підстави відносити усі три об'єкти до середнього горизонту.

Верхній будівельний горизонт ототожнено лише з одним об'єктом – криницею 2 (табл. П). Вона знаходилася на відстані 8,5 м на північ від північної стіни віттаря церкви та на відстані 12 м на південний схід від криниці 1, дещо нижче по схилу пагорба дитинця (рис. Д. 5). Обриси об'єкта простежено на рівні материка на гл. 0,60 м від сучасного горизонту. Це округла в плані і циліндрична яма з пласким дном. Її діаметр складав 1,80 м,

глибина – 2,60 м від рівня виявлення (рис. Д. 9). У заповненні цистерни виділено два рівні: верхній (А) та нижній (Б) [658, s. 190–193, гус. 11–12], де простежувались прошарки чистого чорнозему та коричневої глини. Об'єкт І. Свешніков інтерпретував як криницю [37, арк. 9]. Виходячи з цього, прошарки чистого чорнозему, очевидно, слід розглядати як наслідки замулення, а тонкі вимощення коричневою глиною – як результат ремонтних робіт з очищення криниці, які здійснювали двічі. Цікаво, що над останнім вимощенням дна глиною навмисне насипали шар гумусу, перемішаного з глиною і пісковиком, яким, можливо, намагалися піднести рівень дна, яке знову вкрилося намулом. Після цього криницю вже не чистили й вона поступово занедбувалася, про що свідчить дугасто ввігнута поверхня заповнення рівня Б. Заповнення верхньої частини цистерни (рівень А) розглядаємо як одноразове навмисне нівелювання решток котловану. На обох рівнях заповнення зафіксовано дрібні уламки кружальних горщиків, пташині кістки, луска та кістки великих риб, розрізнене каміння, що притаманне для побутових відходів.

Будівельний горизонт другої половини XIII – початку XIV ст. До цього часу віднесено одну велику смітникову яму А розміром 252×194 см і глибиною 65 см від рівня виявлення та цвинтар (рис. Д. 5). У заповненні ями А виявлено значну кількість фрагментів кружального посуду (56), залізні цвяхи (8), уламки керамічних полив'яних плиток від долівки церкви (9), фрагменти амфор (2), світильників (2), скляного браслета (1), злиток бронзи. Найімовірніше, яма слугувала для скидання сміття. Її перекривали два поховання, що накладалися одне на одного. Інші поховання (47) знаходились із північного боку церкви, а також перекривали рештки фундаментних ровів храму [658].

Будівельний горизонт XVI–XVIII ст. репрезентують рештки мурованих споруд. У західній частині дитинця виявлено розвал каміння та кам'яний фундамент з глиняною засипкою [29, арк. 14] (рис. Д. 8), які зафіксовано одразу під дерном на гл. 0,12–0,28 м. Споруджено фундамент із

необробленого пісковика у техніці забутовки в рів на глиняному розчині. Ширина його становила 1,00–1,20 м, а дно рову сягало гл. 1,30 м, перерізаючи усі нашарування, в тому числі рештки давньоруського культурного шару. Окрім цього, на гл. 0,30–0,40 м впритул до фундаменту і на відстані 1,80 м східніше від нього зафіксовано рештки обвуглених дерев'яних конструкцій, які залягали у верхніх прошарках насипного ґрунту з речовим матеріалом нової доби. З огляду на стратиграфію фундамент належить ототожнювати із палацом, збудованим на початку XVIII ст. (рис. В. 2). Рештки дерев'яних конструкцій зі східного боку (очевидно, перед фасадом будівлі) – можливо, сліди ризаліту. Датування і періодизація палацу є принципово важливі, оскільки заперечують помилкове твердження про його давньоруське походження [368, с. 16; 379, с. 41].

Фрагмент іншого фундаменту (завдовжки 10,2 м за ширини 0,40–0,50 м), який виступив також одразу під дерном, споруджено із куснів каміння, укладених на глиняній заправі. Фундамент перекривав південно-західний кут церкви (рис. Д. 5), а розкид розрізеного каміння від нього зафіксовано поверх деструкції у межах усього бабинця. З протилежного, південного боку фундаменту, де помітно легкий схил терену, виступали ще й фрагменти масивних цеглин та уламки кружального посуду XVII–XVIII ст. Будівля знаходилась поблизу південної куртини, приблизно у тому ж місці, де стояв цейхгауз, згаданий у Інвентарі Бережанського ключа. Таким чином, рештки обох мурованих споруд відповідають локалізації будівель на мапі 1766 р. (рис. В. 2).

Датування об'єктів. Вкрай уривкові дані щодо стратиграфічного контексту укріплень дозволяє лише а ргіорі час їх побудови ототожнювати із першою згадкою Звенигорода у літопису під 1086 р. Розглянуті вище знахідки енколпіона і майже цілої амфори засвідчують, що у XII ст. фортифікації вже існували. Більш певною є верхня межа функціонування укріплень, яку є підстави пов'язувати зі знищенням Звенигорода монголо-татарами. При цьому привертає увагу енколпіон, у якого на зворотній стулці

помітний слід характерного пошкодження: правий медальйон був перерубаний [29, арк. 57], очевидно, у бою.

Хронологічно тим же періодом, що й укріплення, є підстави датувати спорудження дерев'яної церкви. Глиняна підмостка керамічних плиток залягала на материковому мергелі, тобто нижче долівки церкви культурний шар відсутній. Це говорить про те, що ділянку, відведену під храм, попередньо знівелювали. Піддерновий шар чорнозему на цей час, вочевидь, був незначний, на що посередньо вказує виявлене під долівкою церкви тілопальне поховання (№ 40 – табл. П) липицької культури [37, арк. 6]. Тому час виникнення церкви є підстави пов'язувати з початковою фазою забудови терену, а власне, кінцем XI – початком XII ст. Те, що деструкцію церкви, помічену слідами пожежі, перекривають поховання цвинтаря другої половини XIII ст., дозволяє час загибелі храму пов'язувати з монголо-татарським нашествям.

Одночасно з укріпленнями і церквою функціонувала криниця 1, розташована майже посередині пагорбу. Керамічний матеріал, який виступив у заповненні нижньої частини котловану дозволяє час інтенсивного вжитку об'єкта відносити до першої половини XII ст. (рис. Д. 10). Припинили нею користуватися ближче до кінця XII ст., можливо, через вичерпання резерву водоносної артерії. Прикметними є знахідки уламків однієї амфори (рис. Д. 10; А, 11). Ця посудина належить до рідкісних різновидів. Вона мала високу циліндричну шийку з косозрізаними досередини вінцями діаметром 92 мм, попід якими симетрично розташовано невеликі пласкі вушка; начиння виконано з добре відмученої глини без видимих домішок; випалено до коричневого кольору, на зламі чорного кольору. Особливістю виробу є дуже тонкі (2–4 мм) стінки [216, с. 166, мал. 12 А, 3]. Кілька уламків подібних (за описом) посудин відзначено серед амфорної тари золотоординського часу у місті Азаку (Азові), де здогадно інтерпретовані як середземноморський імпорт [156, с. 97–98]. Цікаво, що на час потрапляння згаданої амфори у засип криниці, більша частина котловану останньої була вже заповнена

землею. Цей факт у свою чергу підтверджує, що криниця 1 прийшла в занепад задовго до монголо-татарського нашестя.

Час спорудження криниці 2 припадав на другу половину – кінець XII ст. (рис. Д. 11). Існування на невеликій ділянці двох тотожних за розмірами цистерн може свідчити про певні проблеми з водоносними пластами. Споруджена на заміну криниці 1 нова криниця 2, очевидно, не виправдала сподівань й була невдовзі засипана. Неспростовним натомість залишається факт, що на час розпланування цвинтаря, який виник після монголо-татарського нашестя, обидві криниці вже не існували [658]. На повсякдень криниці, викопані у мергелі, слугували звичайними резервуарами води для мешканців фортеці, під час облоги це був стратегічний запас питної води. Близьке розташування криниць до церкви дозволяло використовувати їх і під час Богослужінь, зокрема, на Водохреща.

Окремим питанням є функціональне призначення споруд 1 і 2, які І. Свешніков інтерпретував як житла [31, арк. 8–9]. Однак влаштування потужної глиняної долівки (у високому сухому місці, яким був пагорб дитинця), промовляє за багатофункціональність цих об'єктів. Підтверджують це припущення знахідки, виявлені поблизу споруд: цвяхи, дужки відер, злиток свинцю, коса-горбуша, вістря стріли, а також заготовка кістяного конусоподібного вістря з не до кінця висвердленою втулкою. В межах розкопу III, розташованого 7,5 м південніше (рис. Д. 2) знайдено: два долотця, ножиці для стрижки овець, ключ до навісного циліндричного замка, навісний замок, дві шпори, вістря стріли. Усі ці артефакти разом узяті схиляють до висновку про те, що на дитинці у середньому горизонті проживав військовий контингент, який окрім несення служби займався полюванням, сільським господарством, певними ремісничими операціями. Значна кількість оздоб, особливо скляних браслетів, вказує на те, що дружина проживала разом із сім'ями. Знаходились на дитинці й комори, де зберігались привізні товари, в тім й сировина для ремісничого виробництва (товарної форми злитки свинцю вагою до 9 кг).

Соціальний характер мешканців дитинця, очевидно, мало змінився і у верхньому будівельному горизонті, про що свідчать артефакти, знайдені як на збережених ділянках культурного шару, так і у перевідкладених прошарках. Серед знахідок значний відсоток становили імпортні речі, до яких належали візантійські амфори, золота оздоба із перегородчастої емалі, візантійські скляні браслети, фрагмент панікадила та замочка від шкатулки з дорогоцінностями чи реліквією [468, с. 197; 481, с. 8]. У помітній кількості серед остеологічного матеріалу виступали кістки крупних диких тварин (зубра, оленя, дикого кабана), що, передусім, були об'єктом княжого полювання. Таким чином, загал знахідок, незалежно від того, чи виявлено їх *in situ*, чи у перевідкладених прошарках, свідчить про зв'язок з представниками елітних верств, а власне з княжим двором та його обслугою. Це дозволяє стверджувати, що локалізацію дитинця встановлено.

Після знищення Звенигорода монголо-татарами, життєдіяльність на дитинці відновлюється, але в іншому форматі – тут облаштували цвинтар. У контексті з'ясування часу функціонування ґрунтового могильника, особливу увагу приділено смітниковій ямі А, виявленій поблизу зруйнованої церкви. Цей смітник – можливо, один з багатьох, що з'явилися внаслідок впорядкування території. На час функціонування об'єкта вказує специфічний керамічний комплекс, де на тлі посудин, типових для XII – першої половини XIII ст., виділяються три горщики відмінних обрисів (рис. Д. 12). В однієї з посудин вінця сформовано у вигляді широкого (22 мм) ввігнутого манжету, який на внутрішній поверхні має слабкопрофільований пружок; начиння випалено до сірого кольору з тришаровим зламом (рис. Д. 12, 30). Подібні за формою вінця були поширені з другої половини XIII до першої половини XIV ст. на території Польщі (Вроцлав, Отмухів, Гданськ, Варшава [617, tab. 1, 4, 9, 16; 2, 17; 3, 17; 4, 12], Стжельно [655, рис. 3, 8; 4, 8, 10]), Чехії (Плзень, Веліз та інші [628, s. 167–229, рис. 75, 5; 76, 1, 4–6; 90, 3; 91, 1, 3]). Аналогічні вінця відзначено на посудинах цього ж часу з Моравії, датованих монетами [628, s. 134, 231–303, рис. 43]. Інший горщик мав вінця з косозрізаною назовні

гранню, на всю поверхню якої нанесено штампом вузькі прямокутні вдавлення; випалений на сірий колір з одношаровим зламом (рис. Д. 12, 29). Аналогічне начиння (як горщики, так і миски) сірого та чорного кольорів з нанесеним по вінцях штамповим орнаментом поширене в комплексах XIV–XV ст. з граду Вартнов у Моравії, Точнік і Пльзень у Чехії [628, s. 167–229, гус. 70, 1–4; 92, 3; 118, 8]; на території Польщі подібні посудини відомі з другої половини XIII–XIV ст. в Познані, Свеці, Варшаві, Вроцлаві, Гданську, Каліші, Чарнкові та інших [617, tab. 2, 14; 10, 11–12, 25; 3, 5, 15; 7, 16, 23, 25, 27; 34, 12; 52, 1; 53, 10; 56, 8]. На кружальних посудинах з Кракова такий орнамент з'явився в другій половині XIII і набув поширення в XIV–XV ст., спорадично зустрічається він і на начинні XVI ст. [663, s. 95]. На тлі вищеописаних горщиків виділяється глекоподібна посудина, від якої збереглася лише горловина (рис. Д. 12, 6). Біля основи шийки це начиння є найвузьчим (діаметр 20 мм). Поступово догори горловина плавно лійчасто розширюється, сягаючи в діаметрі 10 см, і завершується загнутими досередини вінцями у вигляді опуклого, профільованого борозною манжета. Зсередини горловина профільована ввігнутістю, яка надає їй конфігурацію чаші. Виріб вкритий по всій поверхні горловини зсередини і ззовні світло-зеленою поливою, яка в результаті повторного перебування у вогні збереглася фрагментарно. Аналогічної форми фрагмент горловини виявлено у Берестьї, у шарі, який датується XIII–XIV ст. [311, с. 331, рис. 235, 14]. П. Лисенко визначив посудину як глек. Вузький отвір в основі шийки підтверджує те, що начиння служило для вміщення рідини. Подібні вироби з вузьким горлом і роздутим тулубом у матеріалах Центральної і Західної Європи означені як фляги або флягоподібні посудини. Знахідки фляг трапляються досить рідко і датуються по-різному, як правило, у межах XIII–XIV ст. Окрім описаних вінець чотирьох посудин, що узгоджено датуються другою половиною XIII–XIV ст., осібно виступили фрагменти кружальних горщиків, для яких притаманні архаїчні риси – слабке профілювання тулуба, товсті (7–12 мм) нерівні стінки, грубозернисті домішки, неякісний випал та

недбало виконаний декор (рис. Д. 12, 1–2, 4–5). Подібне начиння відсутнє у комплексах XII – першої половини XIII ст. Технологічно найбільш близьке воно до посуду X–XI ст., але має значно пізнішу метрику, а власне, датується післямонгольським періодом. Така грубо виконана кераміка досі залишається слабо вивченою категорією гончарної продукції. Відома вона, зокрема, за матеріалами поселень Буковини [511, с. 28–36], з комплексу цистерни у наскельній фортеці Тустань [353, с. 68–70, рис. 3], зі Старого міста у Кам'янці-Подільському [562, с. 353–366, рис. 4–6], з Княжої гірки у Холмі (власні спостереження). Таким чином, загал кераміки датує яму другою половиною XIII ст. (з урахуванням поховань). Увага, приділена цій смітниковій ямі, обумовлена проблемою визначення часу функціонування церкви і ґрунтового могильника, розпланованого з північного боку храму. Два поховання, що накладалися одне на одне та перерізували смітникову яму і фундаменти церкви, виразно засвідчують, що кладовище виникло вже після знищення княжого двору. Отже, дитинець у другій половині XIII ст. слугував некрополем для представників місцевої еліти – тут на місці спаленої церкви і довкола неї хоронили заможних небіжчиків, що засвідчено знахідками решток золототканих елементів одягу [658]. Встановлення в межах дитинця об'єктів і поховань другої половини XIII ст. стало точкою відліку для розшарування у часі відомих на сьогодні звенигородських цвинтарів, які досі на загал ототожнювали винятково із княжою добою.

У контексті датування та періодизації забудови не тільки дитинця, а й усієї центральної частини Звенигорода важливим також є виділення споруд пізньосередньовічного часу і нової доби. Та обставина, що будівлі цього хронологічного відрізка до середини XX ст. було вже повністю знищено, обумовила певне спотворення у відтворенні історичної дійсності. Йдеться передусім про ототожнення решток фундаментів мурованих споруд (об'єктів) із княжою добою. Як наслідок обстоювалася думка про існування мурованого замку [368, с. 16; 379, с. 41] чи меморіальної колони [363, с. 18] на окольному городі (що розглядатимемо пізніше) ще з княжих часів.

Хибність цих тверджень крилася, по-перше, у фрагментарному характері дослідження об'єктів, а також у відсутності аналітичного опрацювання усього здобутого матеріалу.

Отже, проведені дослідження переконують у тому, що забудовам А. Сенявського передував відомий з писемних джерел дерев'яний замок XVI–XVII ст., який складався із житлового будинку та зброярні. Підтверджує цей висновок матеріал із заповнення низки ям (табл. П), де виступили фрагменти кахель, глиняного, скляного та фаянсового посуду, керамічних полив'яних іграшок, а також мідні соліди, карбовані між 1661–1666 рр. [469, с. 140–143]. Забудова в межах верхнього замку впродовж XVI – початку XVIII ст. залишалася незмінною. Перебудова торкнулася лише системи укріплень: у 1698 р. по периметру насипано вал (згідно з інвентарем Бережанського ключа [629, с. 325]), у 1714–1718 рр. споруджено бастіони.

Отже, результати розкопок дають підставу стверджувати, що у час заснування Звенигорода княжий двір первісно знаходився на вершині природного останця, який виступав домінуючим пунктом не лише в межах городища, але й над розлогою Звенигородською низиною. Сьогоднішній стан досліджень вимальовує дитинець як укріплений дерев'яними конструкціями замок, на подвір'ї якого знаходилась дерев'яна церква та криниця, спочатку з мурованим облицюванням, а потім без облицювання, наземні житлові будинки. Не виключено, що у недослідженій північно-східній частині дитинця знаходився княжий палац.

6.2. Окольний город

Довкола підніжжя пагорба, на якому розташований дитинець, лежить підвищений терен (262,3 м н.р.м), який з півночі, заходу і півдня оточений багнистою заплавою Білки. Це пасмо суші найвужчим західним кінцем врізається у болота і поступово розширюється у східному напрямі. У

топографії мису виділяють три ділянки: в центрі – ур. Городище, яке ототожнюють із окольным городом, з західного боку – ур. Загородище, а із східного – Завалля, що були пригородами.

Як і у випадку з дитинцем, усю площу окольного города переплановано будівництвом нижнього замку початку XVIII ст. Сьогодні за збереженими рештками фортифікації нової доби уже неможливо розгледіти хоча б фрагменти укріплень давньоруського города. Тому одним з першочергових завдань є проблема реконструкції достовірних меж території окольного города.

6.2.1. Укріплення. Сліди земляних укріплень, що досі ототожнювали із межами городища, пов'язані із системою фортифікації нижнього замку початку XVIII ст., відображеній на мапі 1766 р. (рис. В. 2). Станом на 1953 р. ще проглядалися контури земляних “кліщів” у південній та східній лініях нижнього замку; північно-східна і північна лінії укріплень збереглися фрагментарно, але згодом й ці відрізки знищено; західний і південний передові форти залишалися майже у незмінному вигляді, але у наступні десятиліття зазнали значної руйнації. Дослідження цих оборонних елементів досі не здійснено, за винятком перерізу західного валу.

Розкопки, що проводилися на площі, оточеній укріпленнями початку XVIII ст., покликані були з'ясувати насамперед характер забудови на різних ділянках. В ході цих праць випадково виявлено фрагментарні сліди укріплень, що обумовило вкрай обмежений і уривковий характер реконструкції системи фортифікації княжої доби. Не зважаючи на це вдалося з'ясувати, що розташування укріплень і їх конструкція зазнавали змін впродовж певних хронологічних періодів.

Характерною рисою Звенигорода було те, що окольний город фактично колом оточував підніжжя пагорба дитинця. З огляду на це розкопки, розплановані за сторонами світу, продиктували порядок аналізу забудови на цих ділянках.

Західна ділянка укріплень. В ході перепланування нижнього замку західну частину окольного города перетворено у передовий форт, майданчик якого вздовж напільного західного краю захищав земляний вал (рис. В. 2). До наших днів вал зберігся частково у вигляді слабо профільованого підвищення зі знівельованими краями. Встановлено, що для його спорудження використано культурний шар з цієї ж ділянки городища, що під час розкопок внесло певне сум'яття у визначення часу виникнення об'єкта, який помилково відносили до княжої доби [4; 39–40].

Сліди, які нами ототожнено із рештками давньоруських укріплень, зафіксовано на кількох відтинках (кв. 10 Р; 14–17 П–Р–С; 25/26 П), де їх повністю перекривав насип вищезгаданого земляного валу початку XVIII ст. (рис. Е. 1). Ці релікти виступили у вигляді прошарків деревної трухлявини вздовж західного краю підвищення по лінії північ-південь. Ширина ділянок, вкритих порохном, складала 6 м і виходила за межі знищеного зовнішнього краю підвищення. Показовою при цьому є одна із ділянок (кв. 14–17 П–Р–С) де рештки деревини (сосни¹) вкривали поверхню площею 6×8 м. В межах дослідженої поверхні шар зотлілого дерева зафіксовано на гл. 1,6–1,8 м, та на гл. 1,0 м, що пояснюється спадом терену. Вздовж внутрішнього краю трухлявини (а також на ділянках де вона відсутня) знаходилось 44 печі, які розтягнулись по лінії північ-південь вздовж усього підвищення західної частини окольного города. Привертають увагу поперечні перерізи розкопу, в одному з яких відзначено два шари деревної трухлявини (рис. Е. 2–3). Нижній шар порохна залягав на гл. 1,8 м на рівні передматерикового суглинку. На цьому шарі трухлявини, що слугував долівкою, із крайнього східного боку споруджено печі 15, 16, 17. На рівні череня печі перекривав ще один шар порохна, найімовірніше, рештки покрівлі. В межах квадрату 17 П збереглися лише сліди долівки, на якій збудовано піч 19. Переконує в

Примітка:

¹ Аналіз здійснено у 1964 р. у лабораторії кафедри ботаніки Львівського державного університету імені Івана Франка.

інтерпретації нижнього шару порохна як долівки ще й частина розчавленого горщика, який залягав на ній у квадраті 10 Р.

Отже, вищезгадані рештки деревної трухлявини виразно засвідчують існування дерев'яних конструкцій, очевидно, зрубного характеру (з огляду на відсутність слідів стовпових ям). Той факт, що шар деревної трухлявини залягав під печами, а в одному випадку перекривав піч, дозволяє розглядати дерев'яні зруби у єдиному комплексі з відповідними печами. При цьому привертає увагу характер взаємного розташування самих печей. Так, на ділянці квадратів 14–17 П–Р–С (рис. Е. 1), де деревна трухлявина залягала суцільним шаром, споруджено чотири печі (15, 16, 17, 19). Незначна відстань між піччю 16 і піччю 17, яка заледве складала 0,50 м, очевидно, була недостатньою для побудови будь-якої перегородки між ними, оскільки вона обмежувала б простір для обслуговування печей. Натомість піч 15 знаходилась на відстані 1 м від печі 16 і біля 0,80 м від печі 13, що створювало достатній простір для побудови окремої кліти, рівно ж як і для печі 19, яка знаходилась на відстані 0,90 м від сусідньої печі 17. Таким чином, на поверхні суцільного шару деревної трухлявини площею 6×8 м можна припускати існування принаймні трьох зрубів-клітей. Порівняння відстаней у розташуванні решти печей (рис. Е. 4–8) підтвердила цю тенденцію, тобто виділяються комплекси із двох (печі 7–8, 12–13, 16–17, 19–20, 29–30, 31–32, 39–40) чи трьох печей (печі 3–5, 22–24, 25–27, 34–36, 41–43), відстань між якими коливається в межах 15–50 см. Зі зрубами з одиночними печами є підстави пов'язувати печі, які знаходилися від сусідніх з ними на відстані 0,60–2,00 м (піч 11, 15, 21, 28, 33, 34, 36, 37, 38, 44). Виходячи з цього, можемо припускати, що площа таких клітей коливалась від 4,0×2,5 м до 4×5 м, тобто від 10–20 м². Подібна ситуація спостерігалася на городищі XII–XIII ст. в Ленківцях на Буковині, щоправда там усі кліти мали тотожну площу (10 м²) [511, с. 74, рис. 42]. На жаль, рівень фіксації нашарувань (особливо на ділянці кв. 18–43) і стан збереженої документації не дозволяють відповісти на питання, чи існувала забудова суцільної лінії

зрубів на всій протяжності досліджуваного підвищення. Проте приклад забудови в межах ділянки печей 15–19 схиляє до стверджувального припущення.

Важливим моментом, на нашу думку, є той факт, що вищеописані шари зотлілого дерева не були однорідні. Так, вздовж зовнішньої лінії квадратів (кв. С і західна частина кв. Р) товщина шару порохна складала 0,10–0,15 м і він мав коричневий колір; вздовж внутрішньої лінії (кв. П і східна частина кв. Р) товщина шару порохна складала 0,04 м і мала світліший жовто-коричневий колір (що вказує на легший тип конструкції). Окрім того, сліди дерева зафіксовано у квадратах по лінії “С” у шарі ґрунту над і під вищеописаними шарами трухлявини, що промовляє за наявність конструкцій, заповнених ґрунтом, очевидно, городні.

Загальний вигляд укріплень і забудова цієї ділянки уявляється такою. Отже, західна частина окольного города здійснювалася над низинним тереном Загородища на висоту не менше 4 м. Виразний стрімкий спад терену по лінії квадратів “С” у західному напрямі дозволяє припускати існування ескарпованого схилу. По краю ескарпу, мабуть, споруджено дерев’яну надбудову у вигляді двох рядів зрубів, зовнішні із яких заповнено чорноземом і суглинком, а внутрішні залишались пустотілі і, з огляду на присутність печей, використовувались у житлово–господарських, а можливо, й виробничих цілях.

З ужитковим рівнем здогадних клітей з печами, деструкція яких перекиває об’єкти з нижнього горизонту, пов’язані нечисленні знахідки, виявлені на рівні як в межах залягання шару деревної трухлявини (гл. 1,86 м – наконечник стріли (кв. 17 Р) – рис. Е. 9, 6; гл. 1,6 м – шпора (кв. 9 С) – рис. Е. 9, 2; гл. 1,5 м – шпора (кв. 11 Р) – рис. Е. 9, 4, кресало (кв. 14 С) – рис. Е. 9, 8, ніж (кв. 15 С) – рис. Е. 9, 9), так і на рівні залягання череней печей (гл. 0,80 м – наконечник стріли (кв. 18–19 П) – рис. Е. 9, 7; гл. 1,2 м – фрагмент скляного браслета (кв. 8 П) і фрагмент кам’яного бруска (кв. 11 П). Переліченим артефактам притаманний широкий діапазон ужиткування. Так,

шпори репрезентують два різновиди, які відрізняються за формою шипа і петель для кріплення ремінця. У одного зі зразків шип мав пірамідальну форму на вузькій і довгій циліндричній ніжці (тип 3), петля кріплення – прямокутна з двома прорізами (тип 2) – рис. Е. 9, 2. У іншої шпори маленький пірамідальний шип опирався на більшу за нього кулясту ніжку (тип Е), петля – округла (тип 3) – рис. Е. 9, 4. Обидві шпори датують XII–першою половиною XIII ст. [251, рис. 38; 71, 1–2]. Один з наконечників стріли належить до втульчастих двошипних різновидів (тип 2 за А. Меєдведєвим) [345, табл. 20, 2], масове застосування яких припало на XII ст. (рис. Е. 9, 6). Інший зразок – це наконечник з клиноподібним лезом (тип 44 за А. Меєдведєвим) [345, с. 48, табл. 30, 33], що знаходився на озброєнні впродовж тривалого часу – XI–XIV ст. Згаданий наконечник належав до різновидів, леза яких мали ввігнуту спинку і кільцевий обмежувач (рис. Е. 9, 7); час їхнього найбільшого поширення припав на XI–XII ст. На тлі цих знахідок привертає увагу кресало. Зразок репрезентує калачеподібні різновиди (рис. Е. 9, 8). Згідно з характерною формою внутрішньої лінії леза, що має подовжений язичок у центральній частині, дослідники виділяють подібні вироби в окремий варіант. Аналогічні кресала використовувалися на теренах усєї Східної Європи. Вони з'явилися у побуті ще у X ст., однак набули масового поширення у XI–XII ст., на початку XIV ст. вийшли з ужитку [229, рис. 1, 11]. На підставі кореляції описаних знахідок час функціонування клітей та печей середнього горизонту не виходить за межі XII – першої половини XIII ст. Про час побудови дерев'яних укріплень, заповнених землею, можемо судити на підставі керамічного матеріалу. У найнижчих відкладах на гл. 1,4–1,8 м виступили нечисленні уламки посуду, досить однорідні за формою. Це виразно профільовані горщики і миски з вінцями чіткої валикової чи валиково-гранчастої моделей, які масово розвинулись у першій половині XII ст. (рис. Е. 10). Широкі аналогії їм спостерігаються у виділених комплексах

середнього горизонту на південній частині окольного города. Отже, на загал час побудови укріплень є підстави датувати першою половиною XII ст.

На відстані 15 м на захід від вищерозглянутої лінії укріплень знаходився земляний вал, який лежав на межі урочищ Загородище і Городище. У 1963 р. збережена ділянка західного валу складала 93 м. У північній частині насипу В. Терський здійснив переріз (табл. Н), встановивши форму і структуру об'єкта (рис. Д. 1, 4; Е. 11, І) [505, с. 90–91, рис. 7].

Речовий матеріал, виявлений у межах об'єкта, походив із шару чорнозему, що перекривав вал і рів, та шару перепаленої глини із насипу валу (рис. Е. 12). Основою для датування часу спорудження і функціонування валу слугує кераміка, якій, зазвичай, притаманний широкий діапазон побутування. В ході порівняльної характеристики фрагментів горщиків, що виявлені на різних ділянках (на гребені і по схилах) і шарах насипу валу (чорнозем, перепалена та спечена глина), з'ясовано, що переважна більшість посудин має тотожні морфологічні особливості. Вінця горщиків репрезентують різновиди гранчастої (рис. Е. 12, 8–9, 12, 16, 22, 24), валикової (рис. Е. 12, 2, 11, 13–15, 17, 20–21, 23, 27, 29), валиково-гранчастої (рис. Е. 12, 1, 6–7, 10, 25–26, 28) моделей із слабо профільованими і знівельованими обрисами, відповідники яким відзначено серед керамічних комплексів кінця XII – початку XIII ст. (зокрема, датованих радіовуглецевим аналізом печей 3–4, у південній частині окольного города). На загал існування валу міститься у часовому відрізку кінця XII – першої половини XIII ст. (хоча В. Терський датував його XI – початком XII [505, с. 91], з чим важко погодитися). Підтверджує подібне датування й кореляція кераміки із західного валу і вище розглянутих укріплень західної лінії окольного города (рис. Е. 10), яка виказує виразні морфологічні відмінності.

Важливим питанням є відтворення поетапності побудови цього об'єкта як інженерної споруди з наступною реконструкцією його конструкції.

Отже, найнижчі відклади (материк і передматериковий суглинок) у центральній частині валу демонструють природний характер нашарувань

грунту, притаманний для усієї території пагорба, зайнятого городищем (рис. Е. 11, I). По центру валу над передматериковим суглинком залягало лінзоподібне включення чорнозему, продовження шару якого з напільного боку валу відсутнє. Останнє засвідчує, що перед спорудженням валу з зовнішньої сторони навмисне зрізано шар чорнозему аж до рівня суглинку (рис. Е. 11, II). Відсутність чорноземних прошарків у конструкції валу промовляє, що цей зрізаний ґрунт не використали для збільшення висоти насипу.

Аналізуючи стратиграфію об'єкта В. Терський відзначав сліди від стовпових ям, як решток спалених дерев'яних конструкцій. Біля зовнішнього краю розчищеної і вирівняної ділянки простежено заглиблення, яке під кутом $55\text{--}60^\circ$ перетинає шар суглинку і своїм пласким дном сягає материка; ширина цього заглиблення 1,8 м, глибина 1,5 м. Аналогічна ситуація спостерігалася і з внутрішнього краю валу. Природний шар чорнозему тут також стесали, а у суглинку майже вертикально ($85\text{--}90^\circ$) викопали заглиблення шириною 1,7 м і глибиною 1,0 м із легко ввігнутих майже пласким дном. Внутрішній простір між обома стовповими заглибленнями, ширина якого складала 6 м, заповнювала спечена глина (рис. Е. 11, I) у вигляді останця, який відповідав ширині гребеню валу (3,5 м) і мав товщину 0,50 м. Між глиняним останцем і стовповими заглибленнями існував простір, не заповнений ґрунтом, завширшки 1,5 м з внутрішнього і 1,2 м з зовнішнього боків. Одночасно відзначено, що у певний момент глина останця розповзлася і заповнила до дна заглиблення із внутрішнього боку валу; натомість заглиблення із напільного боку повністю заповнено чорноземом і лише його верхню партію перекривав прошарок перепаленої глини, що зсунувся з гребеню валу. Усе це вказує на завал конструкції, що знаходилася вище долівки, наприклад, дерев'яних стін. Про те, що існувала глиняна обмазка стін, свідчать сліди соломи у перепаленій до червоного кольору глині верхніх прошарків. На жаль, доводиться констатувати, що все ж таки замало даних для достовірної

реконструкції загального вигляду укріплень. В якості робочої гіпотези пропонуємо кілька припущень і міркувань.

Слід заглиблення по краю внутрішнього схилу валу розглядаємо як рештки стовпової ями (чи ровику від стовпів). Стовп, вкопаний перпендикулярно до горизонтальної осі валу, міг бути слідом стіни, побудованої із вертикально встановлених колод діаметром до 0,40 м (рис. Е. 11, IV). З зовнішнього (східного) боку стовпа (стіни) знаходився клиноподібний скісний простір, заповнений чорноземом. Найімовірніше, це слід від затесаної з одного кінця колоди. Її під кутом 50° вбили у підніжжя стіни з метою забезпечити міцність і стабільність усєї конструкції. Вздовж стіни простежувалася берма, можливо, викладена дощатим хідником.

На відстані 1,2 м на захід від вертикального стовпа (чи стіни) на тлі передматерикового суглинку чітко простежується ямкове заглиблення (шириною 0,60 м, глибиною 0,20 м), заповнене, як і яма від стовпа, тією ж перепаленою глиною з вугликами. Параметри цього заглиблення відповідають поперечному перерізу потужної колоди. Останнє дозволяє припускати існування стіни, спорудженої із укладених горизонтально колод діаметром до 0,40 м. Таким чином, вздовж рову з внутрішнього боку валу знаходилися дві стіни, розташовані паралельно одна одній, одна з яких побудована з вертикально інша із горизонтально укладених колод.

Особливу увагу привертає скісне заглиблення із напільного боку валу, заповнене чорноземом ще до нищівної пожежі. Звідси є підстави стверджувати, що чорнозем слугував для первісного забутовування елементів, які знаходилися у цьому заглибленні. З огляду на загальну форму заглиблення і його параметри стає зрозумілим, що воно, по-перше, призначалося не для одного стовпа, а по-друге, збереження скісних стінок котловану було можливим за умови облицювання їх твердим матеріалом. На тлі сформованих рівними площинами дна і стінок котловану виділяються півсферичне заглиблення зі східного краю дна і s-подібне заглиблення вздовж зовнішнього денного краю котловану. Існування цих виступів

можливе лише за наявності у них предметів із твердого матеріалу, а форма і параметри виступів вказують, що такими предметами могли бути дерев'яні колоди діаметром до 0,40 м, укладені горизонтально. Натомість аналогічні колоди, встановлені під кутом 30° від вертикальної осі валу, були придатні для облицювання східної і західної стін котловану. Припускаємо, що дві скісні, паралельно розташовані колоди були затиснуті між двома горизонтальними, при цьому внутрішня із них – на рівні дна, зовнішня – на рівні тодішньої денної поверхні. Такий спосіб укладення колод був дуже простий, але надавав конструкції особливої міцності. Проте однаково влаштовані у підземній частині ці колоди мали різне призначення у партії, що виступала понад землею. Дуже вірогідно, що із зовнішніх колод, розташованих впритул одна до одної, спорудили оборонний скісний частокіл. Це припущення набирає більшої достовірності з огляду на знахідки палів частоколу, які, повністю збережені, вдруге використано під час будівництва на території північно-східного пригорода (рис. Е. 13). Палі мали довжину близько 4,55 м, діаметр до 0,40 м і гострий затесаний зовнішній кінець. Ближче до гострого краю видовбано пази для закріплення поперечних лаг, за допомогою яких палі з'єднувалися в стійку цілісну конструкцію.

Щодо внутрішньої скісної колоди, то вона, очевидно, зрізана на рівні денної поверхні, слугувала підвалиною для наземної стіни, спорудженої з укладених горизонтально колод. Наявність стіни у цьому місці підтверджує, по-перше, сходинкоподібний підріз шару чорнозему, а по-друге, однаковий рівень залягання здогадних балок нижнього вінця обох стін, викладених із горизонтальних колод. Рештки стін із горизонтально укладених колод, слідами яких, найімовірніше, були прошарки перепаленої глини і деревного вугілля, що зафіксовані на гребені валу, очевидно, репрезентують пустотілі приміщення зрубного типу – кліті. Максимально можлива ширина зрубів сягала 4,5 м і вони, мабуть, суцільною лінією тягнулися паралельно до західного краю окольного города. Незначна відстань від клітей до стіни по

внутрішньому схилу валу (1,2 м) вказує на існування своєрідного тамбуру, що міг використовуватися по-різному.

Складною для з'ясування є ситуація із внутрішнім ровом (рис. Е. 11, І). Згідно з перерізом, у цьому місці зовнішня лінія материка утворює природну западину глибиною 1,7 м. На самому дні западини материк перерівав рукотворний рівчак шириною 1,2 і глибиною 0,50 м. Вирівняне суглинкове днище рову обабіч рівчака також мало виразний рукотворний характер, що підтверджено цілковитим усуненням первісних чорноземних відкладів і нівелюванням шару передматерикового суглинку до товщини 0,20–0,40 м. Рів досліджено частково лише на ширину 6,5 м, а повна його ширина здогадно могла сягати до 8 м; глибина корита рову складала 1,5 м.

Наявність берми завширшки 1 м пов'язує вал і рів у єдину інженерну споруду (рис. Е. 11, ІІІ). Доказом того, що рів і вал споруджено як конструктивну цілісність, виступають три поховання, виявлені у заповненні рову. На гл. 0,17–0,30 м знайдено останки двох чоловіків і однієї жінки. Прикметно, що небіжка лежала на правому боці, її хребет був зігнутий під прямим кутом, а на черепі простежено слід від пробоїни, нанесеної тупим предметом. Один із чоловіків був орієнтований головою на північний схід. Смерть цих осіб дослідники пов'язують із нападом монголо-татар на Звенигород [126, с. 115]. Привертає увагу та обставина, що у двох кістяків (поховання 1, 3) окремі кістки зміщено у північному напрямі, тобто по течії води у рові. При цьому сам факт зміщення останків вказує на те, як слушно зауважували І. Свешніков і Г. Власова, що тіла довший час лежали на відкритому повітрі і підлягали розкладанню. Згодом їх присипали землею. Поховання були безінвентарні, лише на безіменному пальці лівої руки жінки зберігся бронзовий перстень з загостреними і розімкненими кінцями (рис. Е. 14). Подібні оздоби належали до найпоширеніших аксесуарів, що побутували на усьому слов'янському просторі з кінця XI до кінця XIII ст. [486, с. 122].

Як же цілісно могла виглядати розглядувана конструкція? Насамперед, впадає у вічі відсутність насипної земляної основи валу. Навпаки, зафіксовані сліди дерев'яної конструкції вказують, що її споруджено на вирівняній території і перше вінце зрубу лише наполовину своєї висоти заглиблено у ґрунт. Таким чином, фортифікація репрезентує наземну конструкцію, споруджену на рівні тодішньої денної поверхні. Проте ділянка, обрана для побудови оборонної стіни, була найвищою частиною в межах усього Загородища. Від підніжжя кріпосної стіни терен поступово понижувався у західному напрямі, а перепад крайніх висотних точок, відповідно до сучасного стану рельєфу становив не менше 5 м. З огляду на це західна оборонна лінія домінувала над підконтрольною їй низинною територією.

Відсутність традиційного земляного валу, схили якого утруднювали доступ до дерев'яних стін, успішно компенсував скісний частокіл. “Наїжачений” над полого нахиленим тереном, він був навіть неприступніший, ніж земляний вал. Виходячи із загальної довжини палів частоколу, зрозуміло, що кріпосні стіни здіймалися на висоту двох поверхів. Бійниці першого поверху призначалися передусім для ближнього бою і дозволяли контролювати безпосередні підступи до частоколу. Натомість з висоти другого поверху повністю контролювалась не лише вся територія Загородища, а й прилеглі ділянки заболочених заплав Білки і її приток.

У цьому місці слід зазначити, що техніку скісного частоколу, для Звенигорода реконструюємо вперше. Проте відмінне від вертикального положення частоколу відоме й в інших районах Русі. Так, застосування скісного частоколу простежено на пам'ятках Північного Лівобережжя України – на городищах Посейм'я: Курськ, Ратно, Горналь [179, с. 69–71; 230, с. 31], Капистичі. Згідно з існуючими реконструкціями, колоди частоколу нахилено в сторону валу, або вал виступав в якості основи несучої конструкції, нахиленої назовні.

Станом на сьогоднішній день на території Прикарпаття і Волині здійснено перерізи валів на кількох десятках пам'яток. Так, наприклад, на території Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей встановлено структуру укріплень на 43 городищах [621]. На підставі здобутих даних виділяються укріплення чисто земляні і комбіновані, що поєднують у своїй структурі як земляний насип, так і конструктивні елементи із дерева чи каменю. При цьому лише в поодиноких випадках відзначено наявність частоколів без зазначення їхньої конструкції. На жаль, відсутність на переважній більшості пам'яток детального аналізу і реконструкції кріпосних стін не дозволяє здійснити порівняльну характеристику із рештками укріплень у Звенигороді і виявити подібні риси. Лише у Галичі в межах давнього ремісничо-торговельного підгороддя нещодавно вперше досліджено фрагменти потужних огорож-частоколів. Вони мали вигляд ровів завширшки 0,35–0,70 м і глибиною 0,60–0,70 м, на дні яких зафіксовано ями від стовпів. Рови, подібно як у Звенигороді, мали відхилені назовні стінки, що дало підставу О. Джеджорі дійти висновку про існування частоколів, скісно похилених назовні [224, с. 63].

Натомість палісадова огорожа, як одна з первісних форм укріплень, добре відома на слов'янських городищах VIII–IX ст. Центральної Європи (Микульчиці, Ключов, Гнезно, Санток, Ленчиця) [591a, s. 368]. Конструкцію зі скісним частоколом дослідники реконструювали на городищах: Ключов (Словаччина), Кетзін (Німеччина), Тум (Польща) [591a, s. 360, 413, 416, гус. 304, 349, 352; 614, s. 86, гус. 50]. Зокрема, у Гнезно стверджено існування частоколу із колод, які вбито один біля одного і похилено назовні у сторону озера, на березі якого розташовувався город [614, s. 88]. Така конструкція, що дуже подібна до звенигородської, на думку дослідників, покликана стати суттєвою перешкодою на підступах до валу від сторони водойми. Скісний частокіл не дозволяв підібратися до укріплень ані лодіями по воді, ані взимку по льоду.

Дещо іншу функцію мав скісний частокіл у Тумі. Тут відкрито облицювання внутрішньої стінки рову II (датоване 50-ми рр. XIII – першою половиною XIV ст.), що складалося із щільно підігнаних дубових колод, загострених з зовнішнього боку і пласко зрізаних при основі. Вони опиралися на горизонтально покладені колоди завдовжки до 8 м. Загостреним кінцем частокіл був скерований у сторону валу [653, s. 270–271].

Рештки скісного частоколу початку XI ст., який зберігся на висоту 0,50-0,60 м, відкрито біля дитинця літописного Берестья. Колоди частоколу вбиті вздовж внутрішньої стіни оборонного рову і нахилені назовні. Окрім того, привертає увагу те, що “за частоколом и паралельно ему [...] вскрыты два паралельных нетолстых (0,13–0,15 м) бревна (на расстоянии 1,80-1,60 м одно от другого), по-видимому, имевших какое-то отношение к оборонительным сооружениям”. За зазначеними колодами здіймалося ядро валу [311, с. 56]. Ці знахідки у Берестьї є дуже важливі, оскільки разом із Галичом і Звенигородом засвідчують наявність варіантів конструкції скісних частоколів в межах Галицько-Волинського князівства.

Ще одним не менш важливим спостереженням є те, що рівень сучасної денної поверхні західної частини окольного города (чи передового форту XVIII ст.) у Звенигороді був вищий від деструкції кріпосної стіни зі скісним частоколом). Цей факт засвідчує ступінчастий характер розпланування оборонних ліній в межах складових частин міста.

Отже, проведені дослідження дозволяють реконструювати загальний вигляд фортифікації із західного боку Звенигорода (рис. Е. 15). Передусім вражає відсутність слідів традиційних земляних валів. В межах багнистої долини в умовах дефіциту корисної площі, майже неможливо вибрати землю для насипання земляних укріплень. Однак за наявності терасоподібних схилів високого пагорба це було зайвим. Підготовчі інженерні роботи зводилися лише до ескарпування схилів терас та вирівнювання ділянки для побудови дерев'яних конструкцій. Отже, на вершині пагорба довкола дитинця спорудили дерев'яні городні і кліті [379, с. 41]. У підніжжі пагорба

дитинця, на 20 м нижче рівня його вершини, на території окольного города побудували другу лінію кріпосних стін із городень і клітей з печами. Систему оборони міста підсилили ровом із водою, який прокладали вздовж підніжжя ескарпованого схилу окольного города. З зовнішнього боку рову, на 4 м нижче від рівня окольного города, встановили третю лінію кріпосних стін із клітей і скісного частоколу. Природну лінію оборони становили болотисті заплави численних потічків, що оточували передмістя із заходу, півдня і півночі. На загал укріплення західної частини міста вимальовуються як потужний фортифікаційний вузол, який робив цю ділянку практично невразливою і неприступною.

Після нападу монголо-татар рештки спалених дерев'яних укріплень поступово присипало ґрунтом і вони набули форми невисоких земляних валів. У такому вигляді ця фортифікація використовувалася впродовж пізнього середньовіччя, не зазнавши суттєвих змін. Доказом цього можуть слугувати фрагменти вінець трьох горщиків (рис. Е. 12, 3–5), які не притаманні для давньоруського періоду. Особливо привертає увагу горщик, у якого вінець ззовні сформовано опуклою площиною, а зсередини підбиті ввігнутістю у характерний спосіб, а власне з утворенням гострого реберця по краю вінець і заокругленого залому при основі майже зведеної нанівець шийки (рис. Е. 12, 5). Подібні посудини з'явилися у вжитку в другій половині XIII ст., поширювалися впродовж XIV ст. і у незначній кількості дожили до кінця XV ст. Аналогії їм широко відомі на теренах Польщі, наприклад, серед матеріалів другої половини XIII ст. в Колобжегу [643, tab. VI, 3; VII, 5; XIV, 5; XVI, 8], Вроцлаві; рубежу XIII/XIV – Вкронках; першої половини XIV ст. – Варшаві; другої половини XIV ст. – Варшаві, Сольці; XIV ст. – Гданьську; другої половини XV ст. – Сольці, Кельцах [617, t tab. 1, 10; 2, 21; 4, 6; 5, 17; 6, 6; 9, 19; 7, 28; 13, 22; 14, 8]; XIV–XV ст. – Жешові [583, tab. X, 5] тощо. Наявність цього матеріалу засвідчує існування культурного шару доби пізнього середньовіччя. На цій підставі припускаємо, що, можливо, цей вал

лише час від часу підсипали, як це робив М. Сенявський ще в кінці XVII ст. на дитинці.

Отримані в результаті розкопок параметри складових елементів фортифікації дозволили здійснити деякі розрахунки з метою встановлення розташування земляного валу нової доби. Так, відстань від збереженого краю тераси західного передового форту XVIII ст. до західного берега рову з водою становила 13,25 м. Виходячи з того, що ширина рову не перевищувала 8 м, можемо говорити, що відстань від східного борту рову до краю передового форту складала понад 5 м. Врахувавши розміри дослідженої частини валу XVIII ст., з'ясуємо, що його загальна ширина сягала до 10 м. Таким чином, він повністю перекривав деструкцію давньоруських укріплень і виходив за їхні межі.

Отже, порівняльний аналіз усіх наявних на сьогодні матеріалів дозволяє стверджувати, що принцип планувальної структури укріплень княжої доби використано у ході перепланування оборонної системи початку XVIII ст., що дуже важливо для реконструкції фортифікації на інших ділянках городища.

Північна ділянка укріплень. У 1953 р. І. Свешніков, обстежуючи північну ділянку городища, зафіксував рештки земляного валу, який відділяв площу суходолу від болота (рис. Е. 16). Один із відрізків широкою підковою оточував північно-західну частину, інший, як деструкція бастіонних “кліщів”, знаходився у північно-східній частині пам'ятки. Обидва відрізки відповідають плану земляних укріплень на мапі 1766 р. (рис. В. 2). Отже, вал початку XVIII ст. оточував найбільш низинний терен, північно-західна ділянка якого була густо забудована господарськими спорудами нижнього замку. Рельєф цієї місцини має вигляд пологого схилу, що лагідно спадає до багнистої заплави Білки (рис. Д. 1). Л. Чачковський, реконструюючи план давньоруських укріплень, не пов'язував зазначені відтинки валу із княжою добою (рис. В. 3). У 1968 р. під час вирівнювання поверхні під колгоспну забудову рештки земляних валів XVIII ст. у північно-західній і північно-східній ділянках остаточно знищено. В ході цих праць у багатьох місцях

простежено сліди “поруйнованих споруд і смуги перепаленої глини” [1, арк. 1]. Останні є підстави ототожнювати із рештками спалених давньоруських укріплень. Наступного року аналізуючи ці рештки О. Ратич писав, що “в північно-західній частині городища під час зрівнювання бульдозером ґрунту виявлено рештки двох валів і ровів, які оточували тут городище” [15, арк. 36]. Підтверджував факт нищівної пожежі і шар попелу, особливо потужний на північно-західній ділянці городища, який перекривав усі сліди забудови [19, арк. 80]. Отже, вважаємо, що земляний вал XVIII ст. міг наближено відтворювати північну лінію перебігу давньоруської фортифікації. Пасма перепаленої глини під невисоким земляним насипом могли, найімовірніше, як і на західній ділянці городища, репрезентувати деструкцію дерев’яних стін, обмазаних глиною. Разом з цим зафіксовані у північно-західній частині городища дві лінії укріплень відповідали двом лініям кріпосних стін, які реконструюються нами у прилеглий західній частині окольного міста (рис. Е. 15).

Східна ділянка укріплень. В межах північно-східної і особливо східної частини городища виявлено низку ровів. Досліджено їх на незначних відрізках, що не дозволяє дати однозначну інтерпретацію. Найповніші дані маємо щодо рову 4, який виявлено на кульмінації підвищення (рис. Д. 1, 8; Е. 15) і ототожнено із нижнім будівельним горизонтом (рис. Е. 17). Ширина рову на рівні виявлення (гл. 0,40–0,60 м від денної поверхні) складала 2,5–2,6 м і звужувалась до дна, яке знаходилося на гл. 1,3–1,4 м від сучасної поверхні.

Рів 4 неначе дугою оточував пагорб дитинця у напрямі з північного заходу на південний схід, що цілком логічно відповідало б перебігу напільної лінії оборони. Глибина решток котловану на вершині пагорба була незначною (0,25 м) і поступово збільшувалась вниз по північному схилу (рис. Д. 1) у напрямі до найбільш низинної частини городища. Рів завширшки до 3 м і глибиною 0,80–1,0 м (з вирахуванням перекриваючого його культурного шару) не був поважною перешкодою. Це схиляє до припущення про

існування якихось потужніших військово-інженерних споруд. Ймовірність їх наявності зростає з огляду на відсутність на рівні нижнього будівельного горизонту щонайменших слідів давньої житлової забудови вздовж західної (внутрішньої) лінії рову, де натомість О. Ратич зафіксував “шари ґрунту з розкиненого валу”, що на відріжку 4 м виступили вздовж рову [1, арк. 30]. Потребу підвищених заходів безпеки з цієї сторони обумовлював й сам рельєф місцевості, де, враховуючи лагідний спад терену у східному напрямку (рис. Д. 1), місто було найуразливішим. Питання про те, що собою представляли конструкції вздовж рову 4, сучасний стан досліджень висвітлити неспроможний. Натомість є підстави стверджувати, що це була найдавніша оборонна лінія, час експлуатації якої не виходив за межі середнього будівельного горизонту. Її цілеспрямовано знищено, а на знівельованій поверхні розплановано палацово-храмовий комплекс з житлово-господарською забудовою княжого двору [201].

Рештки ще одного рову завдовжки 14 м, відкрито у північно-східній частині городища (рис. Е. 15; Е. 18), на відстані 75 м на північний схід від рову 4 (рис. Д. 1, 9). Загальний напрямок простеженої ділянки рову відповідав осі північ-південь. Однак корито рову нерівне і мало різну ширину. Цікаво, що рів зафіксовано у підніжжі підвищення, яке займав окольний город. При цьому південна партія рову, що підіймалася вверх по схилу мала ширину 1,9–2,0 м, а нижня, що простувала до заплави Білки, розширялась до 4,4 м. До того ж у південній частині рову зазначався легкий вигин на схід, що дозволяє розглядати умовно продовжену його лінію як паралельну до рову 4. Обабіч рову у північно-східній частині городища зафіксовано косторізні майстерні, що засвідчує пізніше походження останніх. Г. Власова інтерпретувала рів біля косторізних майстерень як оборонний і хронологічно ототожнювала його із раннім етапом заселення городища [125, с. 228]. На сьогодні можемо лише сказати, що цей рів достеменно передував косторізним майстерням, які побудовано у верхньому горизонті. Припускаємо, що його споруджено у середньому будівельному горизонті для

захисту новопосталої ділянки східної частини окольного города, де вздовж рову 4 відкрито пасмо (завширшки 30 м) щільної житлово-господарської забудови (рис. Е. 17). Привертає увагу нерівномірна ширина рову в районі косторізних майстерень, який розширявся у своїй північній частині до 4,4 м, що вказує на прийом, скерований на підвищення обороноздатності найнижчої ділянки окольного города, а отже, забудова мала б простягатися не лише на схід, а й на північ від дитинця (що й підтверджують сліди знищених печей-кам'янок).

Таким чином, на час функціонування житлово-господарської забудови із напільного східного боку дитинця існували дві лінії укріплень у вигляді здогадної первісної кріпосної стіни з ровом 4 (який згодом засипали) на кульмінації підвищення та рову (і, можливо, також кріпосної стіни вздовж нього) у підніжжі підвищення. Цей період ототожнюється із нижнім і середнім будівельними горизонтами – тобто кінцем XI – початком XII ст. та першою половиною XII ст.

Важливим моментом для реконструкції оборонної системи східної частини городища є факт цілеспрямованої засипки давніх ровів (як рову 4, так і рову біля косторізних майстерень) і нівеляції здогадної надбудови (фортифікаційної) вздовж ровів, а отже, – навмисної руйнації старих укріплень. Це передбачало спорудження нової лінії фортифікації. І тут питанням є, як далеко пересунули нову межу східної частини окольного города. У 1987 р. під час прокладання водопроводу у стінках траншеї, розпланованої на південь від новозбудованого музею, зафіксовано сліди культурного шару, з якого походили фрагменти кружальних горщиків з розвиненими формами вінець валикової та валиково-гранчастої моделей і уламки візантійських амфор [31, арк. 3, 26–27]. За усними даними О. Овчиннікова, який здійснював обстеження траншеї, там же простежено залишки повністю знівельованого на поверхні ґрунту валу, поверхня якого була вкрита компактним шаром випаленої до червоного кольору глини. Місце виявлення знахідок не відображено у технічній документації. Однак

сама будівля музею розташована з внутрішнього боку валу XVIII ст. Отже, по-перше, з огляду на речовий матеріал, достовірним є те, що територія східної частини окольного города простягалася приблизно на 100 м східніше від рову біля косторізних майстерень; по-друге, рештки перепаленої глини від здогадних давньоруських укріплень знаходилися поблизу збереженого відрізка валу XVIII ст. Таким чином, з певною часткою ймовірності можна стверджувати, що в ході перебудови у верхньому будівельному горизонті площу східної частини окольного города збільшено вдвічі і оточено новою лінією укріплень (рис. Е. 15).

Якою ж була ситуація у південно-східній частині городища? Джерельною базою для характеристики цієї ділянки виступають матеріали, здобуті в межах невеликого розкопу на південно-східній окраїні окольного города (рис. Д. 1, 7). На відміну від стратиграфії інших ділянок городища, де під суглинковим шаром залягала жовта материкова глина, тут від денної поверхні аж до глибини 4 м виступав чорнозем з торфом. Нижче підходила вода. Прикметно, що на дні розкопу знайдено уламки кружального посуду липицької культури і XII–XIII ст., кількісне співвідношення яких тотожне. Таке мікшування культурних горизонтів О. Ратич слушно пояснював значними земляними роботами, які, на його думку, проводилися як у княжу добу, так і у XVIII ст. [13, арк. 30]. Отже, на відміну від сучасного стану терену, первісно південно-східній ділянці окольного города був притаманний низинний характер, тобто, низовина вздовж східного боку городища, по якій пізніше пропущено рукав Білки, мала природне походження. Найімовірніше, у давнину це був підмоклий багnistий терен. Житлову забудову відкрито на гл. 1,30 м від денної поверхні. Звідси наявність посуду липицької культури і ранньосередньовічних горщиків на 2,7 м глибше (у водоносних шарах) можна пояснити передусім штучним підняттям рівня поверхні. Отже, у південно-східній частині городища рівень денної поверхні піднято майже на три метри, в результаті чого усій східній ділянці окольного города, по-перше, надано рівнішу поверхню, а по-друге, збільшено площу під забудову.

Ще один фрагмент оборонного валу завдовжки 60 м простежувався у 1930–1950-х рр. вздовж південних укріплень нижнього замку початку XVIII ст. [19, арк. 66; 41, арк. 11]. Л. Чачковський слушно підкреслював, що цей вал не мав конструктивного зв'язку із укріпленнями XVIII ст., і відносив час його спорудження до княжих часів (рис. В. 3). Залишки східного та південного валів дозволяють накреслити умовну лінію їхнього продовження аж до стику між собою і у такий спосіб визначити перебіг укріплень довкола східної частини окольного города, які замикали у собі площу підпрямокутної чи підокруглої форми (рис. В. 3; Е. 15). Оборонна лінія нової доби з елементами “кліщів” пролягала паралельно до давньоруського валу (принаймні до збережених відрізків) на відстані до 10 м назовні від нього. Земляні насипи XVIII ст. зі східного та південного боків мали стрімкі схили, що, згідно зі свідченнями Л. Чачковського, здіймалися до 7 м у висоту. Ці ж схили у княжу добу були вдвічі нижчі і, очевидно, мали ескарп. Припускаємо, що по периметру розширеної території окольного города, подібно як із західного боку, спорудили дерев'яну кріпосну стіну. Однак у найбільшу перепону на підступах до міста перетворено низовину зі східного боку, ширина якої сьогодні складає 30–50 м [210, рис. 119]. Судячи із лагідних пологих схилів, між сучасними урочищами Городище і Завали знаходилася природна улоговина (рис. Д. 1). Перепланування останньої обумовлювало доцільність підняття рівня найнижчих країв окольного города і, що було визначальним, посилювало оборонну здатність нових укріплень. У зв'язку з цим повинні були ескарпувати схили (береги) видолинку і, можливо, його поглибити і вирівняти днище. Це заглиблення перетворювалося в елемент оборони лише за умови його непрохідності, а власне – у разі заповнення водою. З цією метою через видолинок проклали відгалужений від Білки рукав. На мапі 1766 р. цей канал носить виразний рукотворний характер (рис. В. 2). Рівень води як у цьому каналі, так і в інших, що оточували місто по периметру, регулювався системою гребель і дамб, про які, на сьогодні маємо лише приблизну уяву. Таким чином, східний вузол фортифікації у вигляді широкої

улоговини, заповненої у часи небезпеки водою, та високо піднятих кріпосних стін, з яких контролювалось пересування по воді, робив цю ділянку практично неприступною. У XVIII ст. цей вдалий військово-інженерний прийом використано у новій системі оборони фактично без змін.

Південна ділянка укріплень. Південна частина городища (принаймні ділянка, зайнята пізніше передовим фортом) займала терасоподібні схили пагорба, в основі якого знаходилась материкова глина. Під час побудови передового форту на початку XVIII ст. зовнішні схили ескарповано, а денна поверхня здіймалася на висоту до 4 м над рівнем багнистої низини, яка відділяла городище від пригородів Пастівник і Замосточчя. По краю форт оточував земляний вал (рис. В. 2). Ширина видолинку вздовж південної лінії городища сягала до 80 м. Заболочений і важкопрохідний він утруднював (і захищав) підступи до міста із південного боку. Особливості рельєфу цієї ділянки обумовлювали й характер укріплень, що, очевидно, враховано й використано не тільки у нову добу, але, насамперед, у княжий період. Збережені ще на початку 1960-х рр. рештки підковоподібного валу передового форту (рис. Д. 1; Е. 19), найімовірніше, повторювали обриси укріплень (кріпосної стіни) княжої доби, що були продовженням східної оборонної лінії середини XII ст.

Окремо слід зупинитись на питанні про в'їзд у місто. Згідно з мапою 1766 р. у нижній замок XVIII ст. можна було потрапити через розриви у валу із північного сходу і півдня (рис. В. 2). Р. Могитич вважав, що ці брами відповідали в'їздам княжої доби [368, с. 10]. Ця думка підтверджується археологічними матеріалами. Так, на північно-східному пригороді відкрито рештки дерев'яної мостової (про що йтиметься пізніше), яку досліджено на відрізку 90 м. Умовно продовжена лінія дороги мала б впиралися у північно-східний кут укріплень окольного міста, що одночасно відповідало й брамі XVIII ст. (рис. В. 5). Підтверджує це і гребля, підсипана у нову добу, перебіг якої пролягає по ходу давньоруської греблі.

У південній частині городища археологічно простежено схил пагорба (на ділянці пізнішого переднього форту) у східному напрямку. Отже, між переднім фортом і південно-західним наріжником бастионної лінії нижнього замку існувала природна улоговинка, яку найдоцільніше було використати в якості в'їзду. В ході розкопок встановлено, що тут культурний шар і об'єкти кінця XI – першої половини XIII ст. залягали аж до краю брами нової доби – тобто під час спорудження в'їзду у XVIII ст. цю ділянку розширили (прокопали), знищивши давніші нашарування. Отже, в'їзд у княжу добу був дещо вузький. Стежка до південної брами, зображена на мапі 1766 р., і є тією давньою дорогою, яка звертала на захід із південної греблі, огинала пригород Пастівник і по дерев'яному мосту через заповнений водою терен вела у місто (рис. В. 2; Е. 15). Поблизу брами ліворуч від в'їзду на кульмінації підвищення, припускаємо, стояла дерев'яна церква, про можливу присутність якої сигналізували скупчення керамічних полив'яних плиток, чашечки від двох підсвічників, застібки від книг, поховання.

Отже, вищевикладені міркування дозволяють дійти висновку про те, що у найдавніший етап існування (нижній і середній будівельні горизонти) укріплення споруджено лише на дитинці і з напільної сторони східної частини окольного города (рис. Е. 15). У кінці першої половини XII ст. відбулося генеральне перепланування окольного города, під час якого побудували суцільну лінію укріплень, в основу схеми розташування яких покладено зовсім іншу систему розпланування. Тоді спорудили на ескарпованих схилах потужні кріпосні стіни, що по периметру оточували розширену територію. В оборонних цілях максимально використали особливості рельєфу місцевості: ескарпували береги видолинків, корегували сітку водних артерій, побудували систему гідроспоруд (в тім одну довгу греблю, яка перетинала нововідведений канал і двічі річище Білки, що дозволяло регулювати рівень води довкола городища). Щонайраніше в кінці XII ст. (а ширше – у першій половині XIII ст.) спорудили потужну другу лінію оборони із західного і, ймовірно, північного боку городища.

В цілому реконструйована система фортифікаційних споруд переконує у тому, що Звенигород в дійсності перетворено у неприступну твердиню, якою він постав на сторінках літопису. Реалізація усіх цих перетворень вимагала значних ресурсів, як у фізичній силі, так і матеріальних. Судячи з того, з яким розмахом втілено у життя накреслені задуми, Звенигород володів достатнім економічним потенціалом.

6.2.2. Забудова північної частини окольного города. Порівняно з іншими ділянками городища його північна частина має найбільш низинне розташування. Від підніжжя північно-східного та північно-західного бастіонів верхнього замку цей терен полого спускається у північному напрямку до забагненої заплави Білки. Культурний шар у вигляді чорнозему залягав від денної поверхні до гл. 1,30 м, нижче знаходився сіро-коричневий передматериковий суглинок без знахідок, який покривав жовту материкову глину. Найбільша концентрація артефактів виступала у шарі чорнозему на гл. 0,80–1,30 м [2, арк. 28], де під час земляних робіт 1950-х рр. виявлено велику кількість кісток і рогів тварин із слідами обробки, в тім вишукане руків'я канчука (рис. Е. 21, 7), а також знищено кілька печей-кам'янок у північно-східній частині городища.

На відстані 50 м на північний схід від північно-східного бастіону верхнього замку досліджено невелику ділянку (рис. Д. 1, 9; табл. Н), де відкрито три споруди, три печі, чотири ями і оборонний рів (табл. Р).

Усі об'єкти, окрім вищерозглянутого рову, синхронні у часі і функціонували на рівні одного будівельного горизонту (рис. Е. 18). Споруди репрезентували заглиблені у передматерик і материк будівлі, вхід у які сформовано у вигляді сходинок всередині приміщення (рис. Е. 20). У двох спорудах знаходились глинобитні печі (напівземлянка I, III [125]). Натомість у напівземлянці II привертала увагу яма, яку викопано у такий спосіб, що вона лише одним боком прилягала впритул до стін котловану напівземлянки; на дні ями, яке знаходилось вище рівня долівки споруди на 40 см, виявлено

кістки ноги коня, що зберігали анатомічний порядок. Поза межами будівель знаходились окремі печі, розташовані під відкритим небом. Дві печі (1 і 2) заглиблено у ґрунт: на їх черенях серед скупчення деревного вугілля в одному випадку знайдено грудки керамічного чи скляного шлаку [2, арк. 25–26], в іншому – трубчасту кістку, поздовжньо стесану з обох сторін, яка розкололася від нагрівання. На відстані 30 м на захід від печі 2 знаходилась наземна піч X, споруджена із каміння, зміцненого глиною, заповнена вугіллям, попелом, роздавленими горщиками та дрібними кістками тварин [54, арк. 17–18]. Єдиний комплекс зі спорудами і печами складала не глибокі (0,50 м) ями, заповнені чорноземом, слабко насиченим попелом і деревним вугіллям.

Особливістю дослідженої ділянки був підвищений вміст кісткового матеріалу, який виступав як у заповненні будівель, так і у культурному шарі [3, арк. 10–11].

Функціональне призначення та датування об'єктів. Знахідки із культурного шару на території довкола вищеописаних напівземлянок, репрезентували кілька характерних категорій артефактів, пов'язаних із технологією обробки кістки: відходи виробництва (обрізки рогів і кісток тварин зі слідами обробки та стружка), заготовки виробів (ложка, кістень, пластинки – рис. Е. 21, 2–4), знаряддя праці (ножі, свердла, коромисло від ручної ваги, пила), готові вироби (шпильки, гребінець, руків'я канчука, накладні пластини, фігурно різьблені і декоровані заглибленим орнаментом – рис. Е. 21, 1, 6–7). Ці категорії предметів присутні в кожній із досліджених напівземлянок, що дає підстави розглядати їх як приміщення майстерень [125]. Єдиний комплекс із напівземлянками складала осібно розташовані поблизу них печі: напівземлянка I і піч 1, напівземлянка II і піч 2. Переконає у цьому особливо піч 2, оскільки знайдена у ній кістка демонструє певні технологічні етапи обробки сировини (надання поверхні відповідної форми в результаті обстругування і розколювання трубчастої фактури за допомогою високих температур). З заготовкою сировини, очевидно, пов'язана й знахідка

ноги коня у ямі в напівземлянці II. Однак у цьому випадку слід брати до уваги й те, що напівземлянка II була холодним неопалювальним приміщенням і яма при ній, найімовірніше, слугувала, передусім, своєрідним холодильником.

Аналізуючи конструкцію напівземлянок, не можливо оминати увагою своєрідну форму споруд, де виділялися ділянки із рівною долівкою у центрі котлованів і заглиблення та “поріжки” вздовж стін. Застановляє й розташування так званих сходинок (у напівземлянці III на глибині 0,74 м, а у напівземлянці II – на 0,80 м від краю котловану), що навіть без врахування повної висоти приміщення на людський зріст, й так є надто великою. Це спонукає розглянути заглиблені котловани зазначених об’єктів не як цілісну конструкцію, а як елемент конструкції. У цьому контексті привертає увагу заповнення напівземлянки III, у верхній частині якого I. Свешніков простежив два ввігнуті тонкі прошарки жовтої глини, між якими знаходився прошарок із деревного вугілля. Краї ввігнутого прошарку ближче до стінок споруди залягали на глибині 0,30 м, натомість його середня частина у центрі котловану прогнулась до глибини 1,20 м (від денної поверхні). На думку дослідника, це були рештки перекриття, яке завалилося до середини споруди в результаті пожежі. Цікаво, що заглиблений у ґрунт котлован вже не функціонував, оскільки був наполовину засипаний землею [3, арк. 14–15]. Таким чином, характерне заповнення напівземлянки III, де виразно виступили рештки перекриття, дозволяє ставити питання про існування наземної надбудови споруди. Отже, заглиблені невеликі котловани напівземлянок (площею 4–7 м²) – це, найімовірніше, підкліті наземних будинків, сліди яких у чорноземі простежити дослідникам не вдалося. Підтверджує це і піч 2, яку побудовано на денному рівні країв заглиблених котлованів. Поряд з тим нами проаналізовано залягання по глибинах такого специфічного кісткового матеріалу, як щелепи і астрагали (бабки), які, за окремими винятками, не використовувались для виготовлення масової кістяної продукції. З’ясувалось, що на гл. 0,20–0,40 м знайдено щелеп – 636,

бабок – 162; 0,40–0,60 м – щелеп – 667, бабок – 229; 0,60–0,80 м – щелеп – 725, бабок – 52; 0,80–1,00 м – щелеп – 48, бабок – 7; 1,00–1,20 м – щелеп – 26, бабок – 6. Отже, найбільша кількість кісток виступила на глибині 0,20–0,80 м: 2028 щелеп і 443 бабки [56–59]. Це означає, що уся маса кісток, залягаючи на 30 см вище денного рівня котловану напівземлянок, у верхній межі своєї товщі мала б сягати аж під дах будівлі, що, зрозуміло є неправдоподібним. Виходячи із вищесказаного, вважаємо за можливе припускати, що на північно-східній частині окольного города існували наземні будинки зрубної конструкції, з нижнім заглибленим “поверхом” – підкліттю, який використовувався ремісниками-косторізами для виробничих цілей. Із трьох розглянутих майстерень та культурного шару довкола них походить чимало виробів (як викінчених, так і напівфабрикатів), загальна кількість яких складала 1558 предметів [51]. Більшість із них представлена накладними пластинами, що свідчить про певну спеціалізацію в межах однієї ремісничої галузі.

Поряд з цим є підстави припускати, що, окрім косторізів, у цій частині городища функціонували майстерні з обробки металів. Підтверджує це значна кількість більших та менших брилок шлаків залізних і з вкрапленнями бронзи, що виступили в межах зазначених глибин, що й кісті. Та й концентрація самої кісткової сировини у контексті обробки заліза бачиться не випадковою, особливо якщо врахувати ще й значну кількість такого флюсового матеріалу, необхідного у ході плавки заліза, як копита та роги тварин. Переконає в існуванні металообробних майстерень на цій ділянці й розташована в 30 м від косторізів піч-кам’янка Х і відомості про інші знищені печі-кам’янки, які знаходились неподалік. Одним із яскравих свідчень плавки заліза є знахідка фрагмента денця горщика з прикипілим до нього шлаком, що був викинутий до рову. Щодо останнього, то факт заповнення рову чорноземом, насиченим відходами косторізної продукції і залізними шлаками виразно вказує на його раніше походження. Натомість більшість наявного речового матеріалу із напівземлянок (передусім, скляні

персні, браслети, намистини, кубки, а також уламки глиняного посуду) дозволяє час їхнього функціонування окреслювати в межах XII–першої половини XIII ст. Враховуючи те, що оборонний рів передував появі косторізних майстерень, час функціонування останніх ототожнюємо із верхнім будівельним горизонтом.

6.2.3. Забудова східної частини окольного города. Східна частина городища – це підвищення, зовнішні краї якого здіймались на висоту 7 м над новим руслом Білки. У західній ділянці підвищення, з південно-східного боку від в'їзду на верхній замок виділяється вершина пагорба сьогодні площею 50×50 м. Схили пагорба стрімко спадали у північно-західному і південно-західному напрямках, натомість лагідно понижувались у північно-східну, східну і південно-східну сторони (рис. Д. 1). Ця ділянка також зазнала значних руйнувань. У 1964 р. під час земляних робіт зрізано вершину пагорба приблизно на глибину до 1 м, в результаті чого із землі виступило потужне скупчення каміння, яке було розсунуте і знесене. Від цього рівня зафіксовано стратиграфічну колонку відкладів. Ділянка досліджувалась двома розкопами, що впритул прилягали один до одного. Розкопи у секторі IV знаходились на кульмінації пагорба, а розкопи у секторі II розплановано вже на його північних схилах (рис. Д. 1, 8; Е. 22), що знайшло відображення у певній різниці потужності і характеру культурних відкладів. Окремим розкопом досліджувалась південно-східна частина городища, якій притаманна рівна поверхня з лагідним схилом у південному напрямку (рис. Д. 1, 7; Е. 27); культурні відклади, як зазначалось раніше, представлено однорідним шаром – заторфованим суглинком, глибину залягання якого простежено до рівня 4 м, нижче вже виступала вода; контури споруд простежувались надзвичайно слабко.

В ході розкопок (рис. Д. 1, 8; табл. Н), які здійснив О. Ратич [1; 13–17], відкрито загалом 79 об'єктів, із них 76 – на підвищенні зі східного боку пагорба дитинця (рис. Е. 17; 23–26) і 3 – у південно-східній частині городища

(рис. Е. 27). Об'єкти репрезентують: чотири муровані споруди (церква, усипальниця, палац, стовп), 19 житлових будівель (наземні і заглибленого типу), 26 печей, 14 ям, 5 ровів і 11 поховань (табл. С).

Аналіз особливостей розташування об'єктів, особливо в умовах накладання їх один на одного, обумовив виділення п'яти будівельних горизонтів [201].

Датування та періодизація об'єктів. У цьому місці слід наголосити, що в обставинах знищення ділянки, наявності слідів перебудови XVI–XVIII ст. та вивчення території невеликими розкопками впродовж кількох років, дослідникам не вдалося уникнути похибок у технічній документації, що позначилося у подальшому на оцінці достовірності основних висновків щодо самого існування деяких об'єктів, передусім наявності у Звенигороді комплексу мурованих споруд – церкви, усипальниці і палацу. Відсутність ретельного аналізу археологічних об'єктів, відкритих в оточенні решток мурованих будівель, обумовила поширення негласної думки про тенденційність твердження щодо спорудження палацово-храмового ансамблю, і як наслідок цього – замовчування значимості цього відкриття. Натомість проблеми інтерпретації об'єктів лежали, передусім, у площині встановлення їхньої періодизації та хронології, що автор розкопок не встиг виконати. Результати проведеного нами порівняльного аналізу стратиграфічного контексту об'єктів не викликають сумнівів ні в наявності останніх, ні в характері їхнього співіснування у просторі і часі.

Отже, реперними об'єктами для встановлення періодизації загалу виявлених споруд виступають, передусім, білокам'яні будівлі храмово-палацового ансамблю. Надостовірнішою є верхня хронологічна межа існування церкви, каплиці-усипальниці і князівського палацу, знищення доценту яких дослідники пов'язують із нападом монголо-татар на Звенигород у 1241 р. Доказом припинення функціонування адміністративної частини міста є рештки цвинтаря, який виник на північ і схід від руїн

церкви, а особливо наявність могил, що перетинали як завали каміння з церкви і палацу, так і споруди житлово-господарського призначення.

Відкриття об'єктів, які були або перерізані фундаментними ровами мурованих споруд, або залягали під ними, переконливо свідчить про давніший етап забудови терену. На цій підставі церкву, палац, усипальницю і споруди, що співіснували з ними у часі, виділено у верхній будівельний горизонт. Натомість, наявність у періоді, який передував появі палацово-храмового комплексу, об'єктів, що перекривають один одного, дозволяє виокремити ще два будівельні горизонти – нижній і середній. Окрім цього, довкола кам'яних будівель зафіксовано низку об'єктів, що залягали поблизу себе на різній глибині, не перекриваючи один одного. Згідно з їхньою стратиграфією виділяються два будівельні рівні: на гл. 0,30–0,60 м і 0,80–1,30 м (від денної поверхні). Значною перешкодою для порівняльного аналізу дійсної глибини взаємного залягання об'єктів у межах усїєї дослідженої площі є нерівномірне нівелювання поверхні ґрунту, в результаті чого у деяких місцях культурний шар майже повністю зрізано. Позаяк глибина залягання об'єктів визначалася від рівня сучасної денної поверхні, здійснити достовірну стратиграфічну кореляцію усіх об'єктів практично неможливо. Найвірогіднішим можна вважати порівняльний аналіз тих об'єктів, які відкрито в межах невеликих ділянок, знівельованих до одного рівня.

Нижній будівельний горизонт (рис. Е. 28; табл. С). Не підлягає сумніву належність до нижнього будівельного горизонту споруд, які перерізані фундаментом палацу, або залягали під ним (рис. Е. 17). Поряд з тим в межах окремих будівель відзначено дві печі, що залягали на різній глибині і сигналізували про два рівні перебудови об'єктів. У цьому плані привертає увагу житло 10 з піччю 2 на гл. 1,30 м (залягало під фундаментом палацу) і з піччю 1 на глибині 0,90 м (перерізане фундаментним ровом палацу) – (рис. Е. 26). Незначна відстань між печами (1,36 м) дозволяє пов'язувати їх з однією спорудою. Однак навіть якщо печі походили з різних жител (за припущеннями О. Ратича), то останні все ж таки належали до різних

хронологічних фаз, існування яких розділяв шар ґрунту завтовшки 50 см. Показовим є те, що об'єкт на рівні житла 10 з піччю 1 був заповнений заледве 10–15 сантиметровим шаром ґрунту, поверх якого залягала майже півметрова товща каміння. Це виразно вказує на навмисне знищення житла і наступне вирівнювання ділянки. Речовий матеріал, що виступив під завалом каміння і в заповненні житла 10 із піччю 1, незважаючи на перемішаний характер, складається із предметів, час найбільшого поширення яких охоплює усе XII ст., зокрема скляні вироби (рис. Е. 29, 6–11). Це, звичайно, не дозволяє чітко визначити хронологічні межі знищення житла 10 із піччю 1 і побудови палацу. Але факт присутності у межах палацу значної кількості скляних браслетів та намистин у порівнянні з поодинокими їхніми знахідками в об'єктах, що йому передували, вказує на час, коли подібні оздобили набули масового поширення, а власне, з другої чверті XII ст. [574, с. 87]. До періоду функціонування палацу слід віднести й характерний різновид залізного ключа (тип В – рис. Е. 30, 12) та двосторонній набірний кістяний гребінець (тип К – рис. Е. 29, 3), які виступили у перевідкладених нашаруваннях на цій ділянці. Час ужиткування подібних ключів припадав на другу половину XII – початок XIV ст. [542, с. 14–17, табл. 6, 2], а набірні гребінці широко ввійшли в моду з середини XII ст. [267, с. 164–166, рис. 5; 375]. З палацом, очевидно, слід пов'язувати й знахідки трьох керамічних плиток.

Визначення часу спорудження житла 10 з піччю 2 є можливе лише у приблизному й широкому діапазоні. Незважаючи на значний речовий матеріал із заповнення придонної частини об'єкта, датувальні ознаки притаманні лише двом цільним двостороннім кістяним гребінцям (рис. Е. 31, 1–2). Предмети мають трапецієподібну форму з рівними бічними стінками і оздоблені прямолінійним орнаментом. За матеріалами Новгороду найбільшу популярність подібні вироби набули в кінці XI – першій половині XII ст. [449, с. 19–20, табл. 13, 19], пізніше поступово виходячи із моди.

Одразу під фундаментом палацу знаходились рештки печі 22 (рис. Е. 23), а глибше рівня його залягання на 60 см – виробничої споруди, умовно окресленої О. Ратичом як житло 11 (рис. Е. 26). Обидва об'єкти співіснували із Ж–10 з піччю 2. Західна стіна палацу знищила ще три споруди: житло 6 (рис. Е. 23), житла 18–19 (рис. Е. 25), долівки яких залягали на рівні дна фундаментного рову палацу (гл. 1,10–1,20 м). Прикметно, що збережені плиткі котловани зазначених жител заповнено чорноземом без вмісту каміння. Це означає, що задовго до знищення мурованої споруди ці об'єкти навмисне засипано, а ділянку вирівняно. Знахідки керамічних плиток (правдоподібно, з палацу) залягали вже у відкладах культурного шару, що перекривав, зокрема, житло 18. Підтверджує “передпалацове” існування житла 18 і знахідка кістяного гребінця типу Д (рис. Е. 32, 9), модель якого, появившись у кінці X ст., зберігала популярність ще у першій половині XII ст., виходячи з ужитку до кінця XII ст.

Окремо слід обумовити періодизацію споруд, що виступили поза архітектурним ансамблем. Лише умовно можна ототожнити з нижнім горизонтом кілька печей, що залягали найглибше, а саме на гл. 1,35–1,85 м – це печі 16 і 21 (рис. Е. 23). До найдавніших об'єктів О. Ратич відносив рештки фрагментів двох ровів (Р–3 і Р–4), що не викликає заперечень, на відміну від часу їхнього виникнення, який дослідник визначив на кінець X–початок XI ст., з чим важко погодитись через відсутність речового матеріалу цього періоду. Так, заповнені чорноземом рештки оборонного рову 4 (розглянутого раніше) були перекриті розвалом каміння із деструкції церкви, яке відсутнє у самому заповненні. Це дозволяє верхню хронологічну границю засипки рову 4 максимально обмежити часом, коли розпочалося спорудження храму. Натомість, наявність у культурному шарі, що перекривав рів, фрагмента скляного зеленого браслета і уламка скляної посудинки фіолетового кольору вказує, що нівелювання рову могло відбутися ще до першої чверті XII ст., коли на Русі розпочалося виробництво скляних браслетів [574, с. 89]. Припускаємо, що рів 4 і 3 – це два фрагменти

одного об'єкта. Ймовірно, з вищеописаним ровом співіснував рів 2а, рештки якого виступили під фундаментним ровом південної стіни усипальниці.

Середній будівельний горизонт (рис. Е. 33; табл. С). До цього періоду віднесено рештки об'єктів, що мали виразні сліди навмисного знищення і які безпосередньо передували спорудженню комплексу мурованих будівель (рис. Е. 17). Передусім, це вщент зруйновані споруди, від яких збереглися *in situ* рештки печей у вигляді пропалених ділянок, скупчення печини, серед якого витупав попіл, деревне вугілля, фрагменти череней. Серед загалу виділяються об'єкти, що знаходилися поряд один біля одного і на однаковій глибині, що характеризує їх як складові частини одного житлово-господарського комплексу: це піч 13 і яма 4; піч 7 і ями 7–8; житло 5 і піч 4 та яма 1 (рис. Е. 23). Співіснували з цими об'єктами житло 13 (рис. Е. 25) та житло 10 і піч 1 (рис. Е. 26). В цілому до цього ж горизонту відносимо печі 1–3, 5–11, 13, 17–18, 27, ями 1, 3–4, 7–8, 11. а також ровик 2б, що передував спорудженню церкви.

Верхній будівельний горизонт (рис. Е. 34; табл. С). Визначними об'єктами на цьому рівні були церква, палац і усипальниця.

Церква. Від храму збереглися фундаментні рови та залишки фрагментів кам'яних фундаментів, ями під внутрішні стовпи (рис. Е. 23–24). Фундаментні рови шириною приблизно 1,60 м і глибиною 1,10–1,20 м від сучасної поверхні простежено по усьому периметру споруди. Рови, викопані у твердому материковому суглинку, заповнював чорнозем, перемішаний з темним супіском з включеннями уламків колотого каменю. Рештки кам'яних фундаментів зафіксовано: у північно-західному куті будівлі у вигляді правильної кладки частково обтесаних каменів, зміцнених вапняним розчином з домішкою піску; у південно-західній частині церкви під внутрішньою стіною виступила аналогічна кладка на площі 1,40×0,50 м. Кладка мала від сходу пряму стінку, а від заходу між каменями простежено прямокутну виїмку розмірами 0,20×0,10 м (Р–5 кв. 16). У західній частині споруди відкрито кладку двох внутрішніх стовпів. Фундаменти мали

прямокутну форму. Поверхня північно-західного фундаменту стовпа складала $2,00 \times 1,60$ – $2,00$ м. З фундаменту південно-західного стовпа зберігся лише північно-східний кут з боками приблизно $1,50 \times 1,20$ м. Кам'яні фундаменти під стовпами у східній частині церкви не збереглися (можливо, з огляду на більше знищення терену). Лише на ймовірному місці північно-східного стовпа у жовтавому матеріку зафіксовано сліди ями, овальної в плані розміром $2,00 \times 1,20$ м і глибиною до $0,10$ м. У східній частині церкви, по осі будівлі простежено незначне заглиблення, овальне в плані діаметром $0,80$ м і глибиною до $0,10$ м. За припущеннями О. Ратича, це ймовірні сліди вівтаря.

З півдня до церкви прилягала споруда, контури ровів під фундамент якої чітко виступали під розвалом каміння на тлі жовто-бурого ґрунту. Рів шириною $1,60$ м простежувався по лінії схід-захід на довжину $7,50$ м, його глибина сягала до 1 м. Посередині довжини рову знаходився прямокутний виступ ($2,0 \times 0,4$ м), заглиблений у ґрунт лише на $0,60$ – $0,70$ м. Заповнення рову аналогічне, як в ровах церкви.

На підставі вищеописаних залишків визначено план церкви, її розміри і будівельну техніку. Загальні розміри храму складали $12,5 \times 10,6$ м (що відповідало давньоруським мірам довжини 27 і 23 лікті). Стіни церкви, ймовірно, були зміцнені лопатками. Північна і південна абсиди храму однакові за розмірами, середня – більша від бокових. Південно-західний стовп з'єднаний з південною стіною церкви на рівні фундаментів. Очевидно, кутовий компартимент був відмежований від інтер'єру. Південно-західна частина церкви між зовнішньою стіною і стовпом всередині будівлі була відокремлена внутрішньою стінкою від дальшого її інтер'єру. Наявність у цій стіні виїмки свідчить, що в ній, можливо, були дерев'яні стовпи від сходів вгору або якихось інших переходів.

Реконструкцію храму здійснив І. Могитич. На думку вченого, це була хрестовобанна, триапсидна, чотиристовпна споруда (рис. Е. 35). Значна товщина стін при малих габаритах у плані чітко вказує на те, що стіни були

високі. Церкві притаманний дуже високий на підпружних арках підбанник та зовнішня галерея. Над нартексом були хори, у які можна було зайти із зовнішньої галереї [363, с. 18]. Стіни викладено із білокам'яних квадратів, зміцнених вапняним розчином з добавкою піску. Головний вхід у церкву знаходився у західній стіні. З півдня до храму примикала прямокутна хрещальня (розміром 7,50×6,40 м) з входом із півдня. Підлогу церкви викладено із трикутних полив'яних керамічних плиток, а в хрещальні – із білокам'яних плиток; покрівлю вкривали олов'яні листи. У літописі є згадка про наступ на Звенигород у 1237 р. князів Данила і Василька, яким однак не вдалося взяти місто, оскільки “була свята Богородиця в нім, чудотворна ікона” [61, с. 392]. Найімовірніше, що ікона знаходилася у цьому білокам'яному храмі, який і був присвячений Богородиці. Є усі підстави пов'язувати із описаною церквою знахідки білокам'яної хрестильниці (рис. Е. 36) та уламка вуха дзвона.

Каплиця-усипальниця. На відстані 2,5 м на південь від церкви зафіксовано рештки каплиці-усипальниці у вигляді ровів під фундаменти, що простежувались у жовтій материковій глині (рис. Е. 23; Е. 24, II–II', III–III', IV–IV'). Розміри ровів, їхня глибина і заповнення були не однакові. Північний і східний відрізки рову шириною 1,60 м містили заповнення, аналогічне до ровів церкви (чорнозем з різними вкрапленнями); у західній частині вони заглиблені до 0,40–0,60 м, а у східній – до 1,20 м. Ширина південного відрізка рову сягала 0,90–1,0 м, глибина – до 1,0 м, а заповнення становив жовтий суглинок. У заповненні південного рову знаходилася прямокутна кам'яна кладка (розміром 0,70×0,80 м) з уламками жолобчастої цегли, що залягала на глибину 0,70 м, не сягаючи однак дна рову. Ця кладка аналогічна кладці у південно-східному наріжнику південної апсиди церкви і датована XVII–XVIII ст. У західній частині північний і південний відрізки ровів з'єднані поперечним ровом шириною 1 м і глибиною 0,60–1,0 м. На підставі решток фундаментних ровів визначено план будівлі. Це споруда прямокутної форми розміром 7,00×3,70 м, орієнтована віссю по лінії схід-

захід. Їй притаманні заокруглені зі сходу кути і виступи із західної сторони, між якими була незабудована площа.

І. Могитич інтерпретував об'єкт як усипальницю, що мала вигляд каплички з півкруглою апсидою і за своїм планом подібна до усипальниць біля Спаського собору у Чернігові [363, с. 19].

Палац. На відстані 14 м на північний схід від церкви знаходилась ділянка, вкрита суцільним розвалом каміння, потужність якого складала до 1 м (рис. Е. 37). Завал складався із будівельного сміття у вигляді брил бутових каменів, серед яких траплялися уламки каменів з плоскою поверхнею, а також фрагменти зі слідами обробки (39 од.), де були помітні зразки гранчастої, овальної і округлої форми. Каміння походило зі стін будівлі і було зміцнене, як у вищеописаних будівлях, розчином із піску та вапна. Під цим скупченням каміння на рівні материка зафіксовано сліди споруди у вигляді регулярно укладених фундаментних ровів. Каміння фундаменту вибрано ще у давні часи, а рови натомість заповнено сумішшю піску і чорнозему з включеннями дрібного каміння. Цікавою при цьому є нотатка О. Ратича про те, що “на площі і місцях виявлених ровів ще перед шести роками [тобто у 1963 р. – В.Г.] були помітні на поверхні ґрунту рештки кам'яної кладки, яка була зруйнована [...] під час згортання [...] ґрунту на купи” [15, арк. 14]. Отже, не виключено, що йдеться про рештки остаточно не вибраних фундаментів палацу. Фундаментні рови заглиблено у материк на 0,10–0,50 см. Різниця у глибині ровів пов'язана з нерівностями поверхні ґрунту і її пониженням у північному напрямку. Повністю відкритий план контурів фундаментних ровів дозволив О. Ратичу інтерпретувати споруду як князівський палац.

Реконструкцію будівлі здійснив І. Могитич. На думку вченого, план палацу мав форму літери “Г” із загальною орієнтацією зі сходу на захід. Розміри будівлі по зовнішніх контурах ровів у сучасних і давньоруських одиницях міри складали: довжина – 24,5 м (53 лікті), ширина у східній частині – 13,6 м (29,5 ліктів), у західній – 20,3 м (44 лікті). Споруда

складалася з чотирьох приміщень, переділених внутрішніми стінами: три приміщення розташовані по лінії схід-захід, четверте – в західній частині у північному напрямку. Розміри приміщень по внутрішніх контурах ровів сягали: першого східного приміщення – 9,40×8,05 м (20,5×17,5 ліктів); другого середнього приміщення – 9,4×3,5 м (20,5×7,5 ліктів); третього західного приміщення – 9,4×5,5 м (20,5×11,0 ліктів); четвертого північного приміщення – 5,05×4,6 м (11×10 ліктів). Ширина усіх ровів для фундаментів (під зовнішні і внутрішні стіни будівлі) є однаковою – 2,00–2,10 м, за винятком рову для фундаменту під внутрішню стіну між середнім і західним приміщеннями, яка становила 1,60 м. Потужність фундаментних ровів, на думку І. Могитича, вказувала на те, що палац був двоповерховий (рис. Е. 35). Його збудовано із білого каменю, підлогу і стіни викладено полив'яними різнокольоровими плитками. Автори досліджень вважали, що вхід у палац був із півдня через середнє приміщення. При цьому особливу увагу привертає інформація про знайдений у завалі камінь, біля здогадного входу у палац поздовжній чотирибічний обтесаний камінь, на одному боці якого вирізьблено заглиблене зображення голови людини. На камені порівняно добре простежувалися контури очей, носа, вуст [17, арк. 6]. Вузькі стіни всередині будівлі ділили її на дві частини: гридницю (на схід від входу) та житлове приміщення (на захід від входу). Із півночі знаходився терем, який слугував одночасно оборонною вежею та міг здійматися на три яруси. Із функціонуванням палацу пов'язані знахідки показних артефактів: скарб скляних браслетів (98 од.), керамічні полив'яні плитки (24 од.), численні уламки амфор, підвісна печатка, енкалпійон, оздоблений перегородчастою емаллю [210, с. 151, фото 18].

У той час як реперним пунктом для виділення об'єктів нижнього горизонту виступали рештки палацу, ключовим вузлом для встановлення будівель верхнього горизонту є деструкція мурованої церкви (рис. Е. 17).

Насамперед привертає увагу комплекс об'єктів рів 4 і житло 14 (рис. Е. 25). Через тотожний характер заповнення об'єктів, О. Ратич

відзначав, що рів 4 перерізав давніше житло 14, з чим важко погодитися. У цій ситуації важливою є конструкція житла, а власне, спорудження у його межах під долівкою погребя (або підкліті), завбільшки майже як сама споруда і глибиною 1,60 м. Не підлягає сумніву, що цю яму перекривала дерев'яна долівка, згорілі рештки якої зафіксовано у заповненні ями. Аналогічні житлові споруди поширені впродовж XII–XIII ст. на усій території Русі. Показовим при цьому є речовий матеріал, виявлений як у житлі, так і в погребі. О. Ратич зазначав, що серед уламків кружальних горщиків 95 % належали зразкам із валиковими вінцями і з неорнаментованим тулубом (що притаманне для заключної фази розвитку давньоруської кружальної кераміки). На дні погребу виявлено фрагменти двох ретельно виконаних на колі мисок на кільцевому піддоні. Подібне столове начиння поширене впродовж першої половини XII ст. (особливо у його другій чверті), у подальшому його кількість значно зменшилася, однак воно продовжувало залишатись у вжитку до 1241 р. включно [196]. Отже, вищесказане дозволяє віднести час спорудження житла 14 найраніше до першої половини XII ст. Рештки спаленого дерева у заповненні погребя виразно свідчать, що житло знищено пожежею. В той же час уламки глиняного блюда з печі, які потрапили у погреб і залягали на різній глибині, а також прошарки піщаного намулу вказують, що руйнування споруди відбувалося поступово. У заповненні житла (гл. 0,48 м, 0,65 м), на долівці (0,75 м, 0,80 м) і, що найважливіше, нижче її рівня (гл. 0,90 м) відзначено поодинокі камені, які, найімовірніше, походили з розташованої неподалік церкви. Усе це говорить про те, що житло 14 загинуло разом із храмом і більше не відбудовувалось; згодом над його південною стіною здійснено два поховання. Вищезазначені спостереження дозволяють окреслити час функціонування житла 14 верхнім будівельним горизонтом.

На відстані 4 м на захід від церкви знаходилося житло 3. Наявність у заповненні будівлі керамічної плитки, що походила, найімовірніше, від долівки церкви, дозволяє розглядати житло 3 і храм як об'єкти одночасові.

Підтверджує це і характер заповнення споруди, де, як і у житлі 14, відзначено намул і пісок, що промовляє за тотожні умови запустіння об'єктів. Саме житло 3 розташоване на одній лінії (південь-північ) і глибині із вищезгаданим житлом 14, на відстані 0,40 м від нього. Це промовляє на користь синхронності обох споруд, які, ймовірно, становили один комплекс – житло і майстерня, з огляду на те, що у Ж-3 виявлено біля печі два тиглики (рис. Е. 38, 8–9) і три брилки залізних шлаків загальною вагою біля 1 кг, а також тигель з оплавленою поверхнею і з рештками бронзи всередині (рис. Е. 38, 10).

Перпендикулярно до лінії південь-північ (житла 3 і 14) споруджено житла 15–17, розташовані на одній глибині (0,90 м) по лінії захід-схід (рис. Е. 25). Привертає увагу те, що чотири споруди (Ж 14–17) знаходились на однаковій відстані одна від одної (1,20–1,30 м), що схиляє до думки про регулярний характер їхнього планування. Цікавим було розташування печей у зазначених об'єктах. Так, стратиграфічний контекст залягання двох печей у Ж-15 дозволяє розглядати їх як об'єкти синхронні у часі. При цьому традиційно влаштовану в одному з кутів піч (до того ж двічі перебудовану) частково перекривала піч, що знаходилась посередині довжини стіни. О. Ратич, фіксуючи у розвалі печі уламки череня, відзначав, що не дивлячись на те, що деструкція печі залягала на долівці, “це не її первісна форма, але результат руйнування” [15, арк. 21]. Цей висновок дослідника є дуже важливий, з огляду на відкриття подібних деструкцій печей, що походили із двоповерхових споруд на північно-східному пригороді Звенигорода. Здобутий значно пізніше досвід розкриття печей, що впали із другого поверху, дозволяє стверджувати, що вперше такі будівлі дослідником відкрито на окольному городі, однак обережність в інтерпретації не дозволила йому дати належну оцінку знахідкам.

Судячи з особливостей залягання решток печі у південно-західному куті житла 17, схиляємося до думки, що ця будівля також була двоповерховою. Чи первісна конструкція споруди була двоярусною, чи стала такою в

результаті перебудови зараз вже не визначити. Фактом натомість залишається її перебудова на рівні першого поверху. Спочатку тут посередині приміщення існувала велика піч, яка безперечно мала виробниче призначення. За матеріалами Новгородського подібне розташування печей ототожнюється із кухнями, пекарнями чи ремісничими майстернями [236, с. 27–28, 31]. Найімовірніше, приміщення продовжувало слугувати майстернею й після ліквідації великої печі у його центральній частині. На це вказує спорудження нової (щоправда, меншої за розмірами) печі посередині протяжності південної стіни (яку в часі руйнування перекрила піч, що впала з другого поверху). У заповненні житла знайдено грудки залізного шлаку, багато залізних (знищених корозією) предметів, фрагменти двох керамічних плиток, які могли походити як з палацу, так і з церкви.

Каміння з розвалу мурованої споруди перекривало житло 16. У заповненні житла, котлован якого завглибшки 10–30 см був опущений у чорнозем культурного шару, знайдено серед іншого артефакти з датувальними властивостями: кручений перстень з петлями на кінцях (рис. Е. 32, 7), аналогі якому відомі з Новгородського у відкладах 30-х років XII–кінця XIII ст. [486, с. 125, рис. 45, 13]; мініатюрний ключик від скриньки (рис. Е. 32, 6), час ужиткування якого визначається в межах XII – третьої чверті XIV ст. [542, с. 14–17, табл. 7, 25–32]; кістяні гребінці (рис. Е. 32, 4–5) типу М, які, появившись в кінці X ст., припинили існувати на початку XIII ст. [267, с. 164–166, рис. 5]. За сукупністю предметів час спорудження житла 16 припадав на першу половину (швидше на другу чверть) XII ст.

Згідно із загальним розплануванням об'єктів, з'ясовано, що житла 15–17 розташовані під прямим кутом до палацу, а житла 3 і 14 – до церкви, становлячи немовби два крила, що поєднували обидві муровані споруди. І. Могитич інтерпретував рештки вищеописаних споруд як єдиний комплекс зрубів городень, які становили складовий елемент у конструкції палацово-храмового ансамблю (рис. Е. 17; 37). На думку дослідника, городні були двоярусними спорудами, де нижній ярус займали житла князівської челяді чи

дружинників; „по верху городень бойовим хідником був прохід з палацу на хори церкви” [363, с. 20]. На розі ділянки між житлами 14 і 15, на думку І. Могитича, було споруджено наріжну вежу, а на вільному просторі (шириною 4 м) між церквою і житлом 3 – ворота. Незабудованим, як з’ясувалося, був й простір (шириною 3,22 м) між палацом і житлом 17, де також міг існувати ще один прохід (ворота, тощо). Отже, комплекс жител 3, 14–17 І. Могитич розглядав як перехід із князівського палацу до церкви (рис. Е. 34; 37). З огляду на стратиграфію і розташування вищерозглянутих жител 3, 14–17, подібна інтерпретація споруд цілком можлива, однак потребує додаткового фахового обґрунтування. Адже, на жаль, досі не здійснено архітектурної реконструкції загального вигляду як можливого переходу, так і конструкційних особливостей кожного із окремо взятих жител. У цьому місці належить підкреслити, що згідно з результатами археологічного опрацювання джерельної бази, вище описані житла 3, 14–17 в дійсності постають у вигляді сполучної ланки між палацом і церквою. Серед будівель достовірно виділяються лише дві двоповерхові споруди. Щоправда, не виключено, що другий (неопалюваний) ярус мали й інші житла (Ж–3, 14, 16). Поза тим характер розташування будівель немовби замикає у собі певний простір, утворюючи своєрідне внутрішнє подвір’я (рис. Е. 34). Багатство речового інвентарю, яким відрізняються житло 16, де виявлено фрагменти тринадцяти амфор, вироби із кості, бронзи та скла, і житло 17, у якому виступили фрагменти шістнадцяти амфор і вироби із бурштину, бронзи та заліза [210, с. 153–168], дозволяє пов’язувати ці будівлі, а відтак й весь комплекс зазначених жител із князівським господарством.

На території Південно-Західної Русі досі залишки палаців відкрито лише у двох князівських столицях – у Перемишлі [618; 636] і Звенигороді. При цьому цікавою є писемна згадка про палац у Галичі. Будівля була двоповерховою і з’єднувалася переходом із придворною церквою Спаса. Цим переходом, що провадив на церковні хори, у 1153 р. князь Володимирко Володаревич йшов на вечірнє Богослужіння, прогнавши київського посла

Петра Борисовича. “[...] и Володимиръ поиде к божници къ стѣму Сїсу на вечернюю. И ажеже бы на переходех до божници [...] и [...] иде на полати. И ѿпеше вчернюю Володимиръ же ѿ божници ажеже бы на томъ месте на степени [...] ” [62, стб. 462]. Перехід між палацом і церквою дослідники реконструюють і для княжого Володимира (Волинського). Сьогодні існує думка, що на хори Успенського собору можна було потрапити лише ззовні, де із південного боку на рівні другого поверху існував дверний отвір, який провадив до здогадного дерев’яного палацу [302, с. 55–56].

Перехід, що з’єднував князівський палац із церквою досліджено на теренах Володимиро-Суздальського князівства у Боголюбово. Цікаво, що між відрізками мурованого переходу, які прилягали до собору і палацу, знаходилася двоповерхова сходовая вежа. Піднімаючись по сходах, можна було потрапити на площадку, розташовану на другому ярусі вежі, звідки південний перехід провадив на хори, а північний – у князівські палати [241, с. 150–151]. Спорудження усього замкового ансамблю у Боголюбово дослідники датують в межах 1158–1165 рр. [157, с. 260–261]. На цей час храмово-палацовий комплекс у Галичі вже існував. На думку Б. Томенчука і В. Барана князівський двір у Галичі знаходився в ур. Собор, Старі Палаці, Сад. Дослідники реконструюють палацовий комплекс, як дерев’яну чотиричленну багатоповерхову будівлю на стовпах (стілцях-упорах). Ця споруда складалася, подібно як у Звенигороді, із трьох приміщень, загальною площею біля 244 кв. м (у Звенигороді – біля 184 кв. м) [522]. Запропоновану модель палацу, очевидно, слід розглядати як один із можливих варіантів вирішення проблеми конструкції палацового комплексу у Галичі. Іншу князівську резиденцію, пов’язану із Данилом Романовичем, розпочали інтенсивно досліджувати у Холмі. В межах комплексу дослідники реконструюють палати, вежу-терем і церкву св. Іоана [581].

Щодо будівництва білокам’яного ансамблю у Звенигороді, то згідно зі стратиграфічним контекстом та сукупністю речового матеріалу [210, с. 143–

185] найлогічніше відносити його до періоду, коли місто було столицею Володимирка Володаревича (1124–1144 рр.) [432, с. 190].

Звенигородській церкві притаманні також певні особливості, обумовлені розташуванням хрестильні. Згідно з плановою структурою будівля належала до одного із поширених на Русі типів, а саме, до храмів з хрестильнею, прилягаючою до нартексу. Прототипи хрестильень як самостійних приміщень, збудованих з північного чи південного боку нартексу, відомі у Константинополі та на Балканах. Дослідники вважають, що витoki такого архітектурного рішення культових споруд на Русі беруть початок від ранньосередньовічних церков періоду християнізації слов'ян. Подібне, як у Звенигороді, планування хрестильні з півдня відоме у Спасівському соборі (1030-ті рр.) в Чернігові, а з півночі – у церкві Спаса на Берестові (1113–1125 рр.) у Києві [422, с. 197, табл. 60, 3; с. 201, табл. 64, 1.]. На думку вчених, від ранньосередньовічних християнських культових практик походить також поширена на Русі традиція розташовувати поблизу хрестильень меморіальні каплиці, що обумовлено “глибоким символічним паралелізмом між смертю і воскресінням, хрещенням і безсмертям” [переклад – В.Г.]” [543, с. 34–35]. У цьому контексті наявність у Звенигороді каплиці-усипальниці поблизу хрестильні набуває закономірного характеру, а сама будівля виступає складовим елементом усього архітектурного комплексу. З усипальницею О. Ратич пов'язував знахідку білокам'яного саркофага, що випадково був виявлений (під час нівелювання бульдозером вершини пагорба у 1964 р.) серед скупчення каміння десь приблизно в цьому районі.

З літописних джерел (підтверджених розкопками) відома каплиця трьох Святителів, збудована у 1109 р. біля Успенського собору Києво-Печерської лаври над могилою Євпраксії, доньки князя Всеволода Ярославича. Примітно, що розміри звенигородського гробівця (3,60×7,0 м – зовнішні параметри) досить наближені до параметрів усипальниці Євпраксії (4,6×3,63 м

– внутрішні параметри), яку досліджено в ході археологічних розкопок [540, с. 140].

Будівельний горизонт другої половини XIII – початку XIV ст. (рис. Е.39; табл. С). Неоднозначне враження справляють два об'єкти – піч 20 і житло 9 (рис. Е. 26). В умовах майже повного знищення споруд, що передували появі палацу, О. Ратич відзначав відносно добрий стан збереження печі 20, яка залягала на рівні (а подекуди й вище) розвалу каміння. У ході детального аналізу планів розкопів з'ясувалося, що довкола печі 20 існував простір, не заповнений камінням. Ця ділянка, неначе врізана у товщу кам'яного завалу, зі сходу і заходу обмежена чіткими прямими лініями. Автор розкопок не прокоментував цей факт і не визначив межі споруди, пов'язаної з піччю 20. Якщо ж прийняти простір довкола печі 20 за площу наземної споруди (умовно позначимо її як житло 8а), то її розміри могли б становити 3,3×2,40 м. Згідно зі стратиграфією житло 8а збудовано на деструкції мурованої споруди, що дає підстави відносити об'єкт до післямонгольського часу. Припускаємо, що єдиний комплекс із житлом 8а складало житло 9, долівка якого залягала на 10–15 см нижче від першого. Житло 9, подібно як і житло 8а, займало вільну від завалу каміння ділянку, а відносно добре збережені печі виступали на рівні залягання каменів з деструкції палацу. Наявність глибокої передпічної ями може вказувати на виробничий характер печі. На відміну від усіх печей, досліджених на східній частині городища, серед розвалу опалювальних пристроїв у житлі 9 помічено попіл і пісок. Чи ці рештки пов'язані з певними етапами виробничих процесів, невідомо. Можемо лише припускати, що нагрітий пісок, ймовірно, слугував для якихось визначених цілей, зокрема, для просушки матеріалів. Отже, якщо розглядати житла 8а–9 як єдиний комплекс, то перший об'єкт, очевидно, був житлом, а останній – майстернею. Речовий матеріал, що виступив у заповненні обох жител, тотожній знахідкам домонгольського періоду. Це вказує на незначний проміжок часу між знищенням палацу і побудовою жител 8а і 9. Проте слід враховувати ще й наявність цвинтаря. Так, одне з

поховань знаходилося на відстані 10–11 м на схід, а інше на відстані 16 м на захід від житла 9. Таке близьке сусідство виключає одночасність об'єктів. В цих обставинах важливою знахідкою на розглядуваній ділянці є фрагмент горщика, на який О. Ратич звернув увагу, вказавши, що подібну посудину у Звенигороді знайдено вперше (рис. Е. 40, 11). Аналогічне начиння, як зазначалось вище, знайдено на території дитинця у комплексі смітничкової ями А в межах цвинтаря, де воно, пригадаймо, датується другою половиною XIII–першою половиною XIV ст. До цього часу ми схильні відносити й комплекс жител 8а–9. Не заперечує такого висновку й знахідка набірного двостороннього кістяного гребеня (тип К), оскільки подібна модель виробу залишалася в ужитку до початку XIV ст. (рис. Е. 40, 9). Фрагмент горщика з вінцями, характерними для першої половини XIV ст., відзначено й у районі деструкції хрещальні (рис. Е. 40, 12).

На рівні розвалу каміння (гл. 0,20–0,45 м), не перекриваючи його товщі, залягала піч 12, розташована на відстані 1 м від південної стіни палацу.

Окрему увагу привертають комплекси споруд, що знаходилися з західного боку біля палацу (Ж–12), на північний схід від церкви (Ж–4, піч 14–15) і у південно-східній частині окольного города (СП 1–2, піч 29). Об'єднує будівлі одна спільна риса, а саме – пасмо глини вздовж їхніх стін. У цих спорудах печі збереглися найкраще, особливо черінь. Прикметним є те, що для спорудження житла 12 біля палацу, попередньо розчистили завал каміння, відгорнувши його набік у скупчення. Будівля існувала тривалий час, впродовж якого тричі перебудовували печі, змінюючи їхнє розташування. Первісно ця споруда, найімовірніше, була майстернею, на користь чого промовляє піч розташована посередині протяжності довшої стіни будівлі, подібно як і у житлі 4. Щодо останнього, то не виключено, що воно було двокамерне з огляду на розташування печей 15 і 28. Можливо, до цього комплексу входила й яма 14. О. Ратич відзначав, що на відстані 1 м західніше печі 15 на її рівні виявлено фрагмента вінець, оздоблений штамповим

орнаментом. І за декором, і за стратиграфією такі посудини дослідник датував кінцем XIII – початком XIV ст., що не викликає заперечень.

Приблизно однаковий рівень залягання споруд 1 і 2 схиляє до думки про одночасовість обох будівель, а також і печі 29 (рис. Е. 27). З огляду на однорідність культурного шару, що перекривав будівлі і заповнення самих споруд, неможливо визначити характер останніх, а власне, чи це були напівземлянки, чи злегка заглиблені наземні житла. Натомість привертає увагу розташування об'єктів на низинній ділянці поблизу русла Білки, що вказувало б на виробничий характер будівель. Так, у споруді 2 навпроти печі на рівні долівки виявлено 4 великі брилки залізного шлаку загальною вагою до 5 кг, а поруч з ними і під ними – грудки печини з відтисками дерева та фрагменти кружальної кераміки (рис. Е. 41, 3–4). У заповненні знайдено вироби із заліза (коромисло від ваги – рис. Е. 41, 8; скоба, фрагменти цвяхів, пряжка – рис. Е. 41, 6), кості (фрагмент руків'я до ножа – рис. Е. 41, 5), каменю (бруски).

Як відзначалось раніше, знищені монголо-татарами будівлі (і муровані, і дерев'яні) перерізилися могильними ямами (рис. Е. 25; Е. 37). Вважаємо, що цвинтар передував житлово-ремісничій забудові другої половини XIII ст. і виник одразу після нашестя орд хана Батия.

Будівельний горизонт нової доби (рис. Е. 42). В межах дослідженої ділянки до цього часу відносяться рештки об'єктів, пов'язані із перебудовою замку А. Сенявського. Сліди прямокутних у плані фундаментів у вигляді кладки каменів, зміцненої розчином із вапна, піску з незначним вмістом товченої цегли, перекривали фундаментні рови церкви і усипальниці.

Між церквою і палацом відкрито кам'яний стовп, конструктивно з ними не пов'язаний (рис. Е. 43). У літературі предмету досі залишається неспростовною інтерпретація стовпа як складового елементу палацово-храмового ансамблю [363, с. 20]. Згідно з наявною реконструкцією стовп у Звенигороді репрезентував круглу у поперечному перерізі колону, що здіймалася на дво- чи трисхідчастому п'єдесталі, а зверху була увінчана

кулею, на якій сидів орел. Теоретично існування подібного стовпа у Звенигороді цілком можливе, особливо з огляду на відомі пам'ятки із Холма та Боголюбово [70, с. 90–102; 122, с. 88–94; 241, с. 151].

Однак щодо конкретного кам'яного стовпа у Звенигороді існують факти, які не дозволяють погодитися з однозначною думкою як відносно функціонального призначення, так і часу спорудження об'єкта. По-перше, О. Ратич відзначав присутність у кладці фундаменту уламків цегли, в тому числі одного фрагменту з жолобчастою поверхнею. Подібну кладку, що зафіксована також і на вищерозглянутих ділянках південно-східного наріжника церкви і у межах південної стіни каплиці-усипальниці, дослідник датував XVII–XVIII ст. По-друге, під південно-західним кутом фундаменту колони на дні котловану залягали два людські черепи, які, безперечно, походили із знищених давніших поховань (рис. Е. 43). Підтверджують цю думку і три поховання, виявлені поблизу стовпа на відстані 1–2 м на північ. Ці та інші 10 поховань, що перекривали об'єкти XII – першої половини XIII ст., тобто залягали поверх жител, а також поблизу князівського палацу, належали до цвинтаря, який виник довкола руїн церкви у післямонгольський час (рис. Е. 37). Жодних слідів давніших поховань на східній частині окольного города не зафіксовано, звідси й черепи під кам'яним стовпом є підстави відносити найраніше до другої половини XIII ст. Отже, характер кладки фундаменту і присутність вищезгаданих останків на дні фундаментної ями схиляють до думки про пізнє походження кам'яного стовпа.

Три інші кладки також походять від стовпів. Можливо, рештками від фундаментної ями ще одного стовпа є прямокутної форми яма 2, розташована на південний захід від вищезазначених кладок. Ці решки утворюють дві паралельні лінії і, ймовірно, походять від однієї споруди, план якої згідно сучасного стану досліджень відтворити неможливо.

Отже, на підставі стратиграфії об'єктів встановлено, що східну ділянку окольного города у домонгольський період перебудовували тричі. Щодо

хронології вище окреслених будівельних горизонтів, то визначити її на підставі наявного досить однорідного речового матеріалу проблематично. Надостовірнішою є дата першої літописної згадки про місто – 1086 р. Як ймовірно достовірну слід прийняти дату загибелі Звенигорода у 1241 р. під час походу хана Батия на Русь. Встановити вужчі вірогідні хронологічні періоди практично неможливо, незважаючи на присутність у житлових комплексах низки артефактів із датувальними властивостями. Вочевидь, проміжки між будівельними горизонтами були настільки наближені у часі, що речовий матеріал, якому притаманний діапазон побутування в межах 100–150 років, неспроможний відобразити етапи перебудови. Поряд з цим кореляція ужиткування окремих предметів на загал дозволяє побіжно не тільки підкріпити запропоновану вище періодизацію об'єктів, але й окреслити для виділених будівельних етапів здогадні часові відрізки, що, безперечно, має попередній характер. Таким чином, нижній будівельний горизонт датовано кінцем (або останньою чвертю) XI – першою половиною XII ст., середній горизонт – першою половиною XII ст., верхній горизонт – середина XII – перша половина XIII ст. Найдавніші об'єкти, що з'явилися після монголо-татарського походу, функціонували у другій половині XIII – першій половині XIV ст.; наступний етап пов'язаний із забудовою нової доби (XVII–XVIII ст.).

Підсумовуючи, важливо підкреслити, що досліджена ділянка території східної частини окольного города у ранній фазі існування була густо забудована. Беручи до уваги рештки печей із перепаленими стінками (а також численні грудки залізного шлаку), можна припустити, що тут функціонували як житлові, так і виробничі споруди, які, найімовірніше, здебільшого суміщали обидві функції. Проте окрім ремісничого виробництва, мешканці були тісно пов'язані із сільськогосподарськими роботами, про що свідчать знахідки фрагментів коси-горбуші (Ж–3, Ж–19), жорнових каменів (Ж–16, Ж–18), десяти серпів та істика (в межах палацу), лопати (Ж–18); доглядали за кіньми, доказом чого є рештки вудил (Ж–9, Ж–

10, палац), підків і пут (в межах палацу). Однак досі ще не достатньо матеріалів аби судити про характер розпланування на території цієї житлово-господарської забудови. Особливості розташування споруд нижнього горизонту наче б то накреслюють садибне планування. Не виключено, що рештками садибної огорожі був і ровик 2б у середньому горизонті (рис. Е. 33). Натомість достеменним є те, що із ліквідацією цього житлово-виробничого сектору у верхньому будівельному горизонті докорінно змінився характер ділянки. На вільному розчищеному просторі пагорбі постали найголовніші будівлі міста – церква і палац з комплексом ймовірних двірцевих службових приміщень – як осереддя князівської і духовної влади.

6.2.4. Південна частина окольного города. З південного боку до пагорба дитинця прилягає територія (на сьогодні площею біля 5680 м²), яку в ході перебудови замку поділено на дві нерівні за площею частини, на більшій з яких (західній) влаштовано передній форт, а менша (східна) була продовженням нижнього замку (рис. В. 2; Д. 1). Обидві частини розділяло урвище, що слугувало в'їздом на замок і знаходилося навпроти південно-східного бастіону (рис. Ж. 1). Згідно з мапою 1766 р. (рис. В. 2) до цього підвищення із півдня прилягала низовина, яка заливалась водами Білки і відділяла, очевидно, не тільки замок, а в давніші часи й городище від прилеглих з півдня острівців суші.

На досліджуваній ділянці на глибину до 1 м залягав чорнозем (сьогодні повністю знищений у північній частині майданчика), нижче виступав щільний сіро-коричневий суглинок потужністю 0,45–0,50 м, під яким знаходився пласт жовтої материкової глини (товщиною 0,87 м), простежений до рівня залягання сіро-блакитної каолінової глини ґрунтотвірної породи. Глибина залягання ґрунтотвірної породи відображає горбистий характер природних відкладів з загальним пониженням у східному напрямі (перепад рівнів між західною і східною точками становить 0,90 м), що, зрештою знайшло відбиток і в пізніших нашаруваннях ґрунту. Згідно з отриманими

результатами вималювався первісний рельєф місцевості. Отже, досліджувана частина городища розташована на південних лагідних терасоподібних схилах природного пагорба, утвореного з осадових порід. Масовий речовий матеріал у великій кількості виступав у шарі чорнозему, де в результаті розкопок 1973 (рис. Д. 1, 6; Ж. 2; табл. Н) і 2010 рр. (рис. Д. 1, 13; Ж. 4; табл. Н) виявлено 43 об'єкти (табл. Т), серед яких наземні і заглиблені у ґрунт споруди (15), розрізнені печі (8), різні за призначенням ями (15), костига (2), поховання (2) [18; 42].

В межах південної частини городища здобуто матеріал, що став репером для датування і періодизації забудови усього окольного міста. Важливими у цьому контексті є об'єкти, що стратиграфічно залягали один над одним на вузько обмеженій площі. Передусім, це споруди 2, 3, 4, 11, досліджені у 1973 р. (рис. Ж. 2–3). Той факт, що споруди 3 і 4 перерізали СП–11, а остання перекривала СП–2 засвідчує існування трьох будівельних горизонтів. Особливістю досліджень 2010 р. (рис. Ж. 4) було відкриття об'єктів переважно нижнього і середнього горизонтів, що обумовлено знищенням культурних нашарувань. Стратиграфічний контекст взаємного розташування об'єктів відображає чотири будівельні горизонти (табл. Т).

Нижній будівельний горизонт (друга половина–кінець XI – початок XII ст.) репрезентують: у розкопі 1973 р. споруда 2 і піч 3 (рис. Ж. 5); у розкопі 2010 р. споруда 1 (перший етап), споруда 6, піч 2, яма 3, яма 7 і яма 11а (рис. Ж. 6).

Одним із найдавніших об'єктів в межах дослідженої ділянки була споруда 2 (1973 р.), ймовірно, виробничого призначення з огляду на наявність двох потужних печей (рис. Ж. 5). З північного боку цієї будівлі існувала ще одна піч, знищена у давнину. Її рештки у вигляді скупчення печини, серед якої виділялись грудки із заглаженою поверхнею і відтисками дерева та перепалене каміння, залягали під спорудою 11 (рис. Ж. 2). Там же ж знайдено вісім брилок залізного шлаку загальною вагою біля 3,5 кг. О. Ратич припускав, що згадані артефакти могли б вказувати на наявність у

цьому місці споруди, пов'язаної із залізобудовною справою. Цілком можливо, що це була піч, яку поруч із майстернею спорудили під відкритим небом, подібно як і піч 3, що функціонувала у цьому ж горизонті.

Основою для датування і періодизації об'єктів, виявлених у 2010 р., слугує речовий матеріал, передусім керамічні комплекси, де виділено посуд: а) з долівки; б) з придонного шару між долівкою і розвалом знищених пожежею стінок; в) з заповнення над розвалом згарища. В результаті кореляції комплексів визначено час виникнення, знищення і остаточного нівелювання об'єктів.

На підставі аналізу морфології кружальних посудин виділено дві групи горщиків. Групу I репрезентують посудини, горловина яких лійчасто відхилена назовні; вінця ззовні сформовано широким (заввишки до 17–20 мм) слабо профільованим манжетом, який зсередини поряд з екземплярами з рівною поверхнею (тип Ia) підбитий легкою ввігнутістю часто у поєднанні із валикоподібним потовщенням (тип Ib). Аналогічне начиння за матеріалами міських осередків Західної Русі (Новогрудок, Гродно, Волковийськ, Слонім) віднесене М. Малевською до II групи горщиків, що з'явилися в кінці X ст., превалювали в XI ст. і поступово зникли у першій половині XII ст. [330, с. 33, 108, 117, 128, 144–145, рис. 9; 37; 47; 57].

Групу II складають горщики, горловина яких дугасто вигнута назовні; форма їхніх вінець відзначається значною диференціацією різновидів, що репрезентують три основні моделі: валикову (тип IIa), валиково-гранчасту (тип IIб), язичкову (тип IIв). Подібне начиння є панівним на усій території городища, де датується XII – першою половиною XIII ст. В результаті порівняльної характеристики кераміки чітко виділено споруди із комплексом посудин групи I, що для Звенигорода відкрито вперше.

Уламки горщиків винятково групи I зафіксовано на рівні долівки у споруді 1, печі 2, ямі 3 і ямі 7. Характерною особливістю цих комплексів є те, що поряд з вінцями типу Ia, більшість складають зразки тип Ib. Ознаки

останніх притаманні для різновидів заключної фази розвитку манжетних вінець, що припадала на другу половину XI ст. [191, s. 185]. Відсутність горщиків з чіткими валиковими вінцями, які набули масового характеру вже на самому початку XII ст., дозволила обмежити час існування зазначених об'єктів кінцем XI ст., або найпізніше рубежем XI/XII ст. У ямі 3 (рис. Ж. 7) на долівці разом із вищеописаним начинням (рис. Ж. 9) знайдено токарний різець (рис. Ж. 8, 1). Предмет складався з прямокутного у поперечному перерізі стрижня, що звужувався на одному кінці. З протилежного боку стрижень сполучений із тонкою пластиною, яка, звужуючись язичко-подібним кінцем, загнута досередини. Загальна довжина виробу становить 65 мм; стрижень: довжина – 40 мм, ширина максимальна – 9 мм, ширина мінімальна – 3,3 мм, товщина 3–4 мм; лезо: ширина при основі – 15,3 мм, при переході в заокруглення – 11 мм, радіус заокруглення – 9 мм. Подібний токарний різець, щоправда, з менш виділеною основою робочої пластини, відомий з Новгород, де датується XII ст. [268, с. 254–260, табл. 98, 8].

Кераміку групи I у ямі 3 відзначено також і у придонному шарі чорнозему, що залягав між долівкою і розвалом глинобитних стін (рис. Ж. 9, 6–17; Ж. 10, 1–2). При цьому виділено кілька фрагментів вінець, тотожних за формою і параметрами, але від різних горщиків, що виступили як на дні ями 3, так і у прошарках, які вкривали дно об'єкта. Відсутність різниці між артефактами із долівки і придонного шару вказує на короткий проміжок часу між спорудженням, функціонуванням і руйнуванням об'єкта, що припало на третю, а ймовірно, на четверту чверть XI ст.

Покажемо, натомість, є відмінний характер форм вінець горщиків, що залягали у верхніх прошарках заповнення над розвалом стін (рис. Ж. 10, 3–11). Серед цих зразків помітними є фрагменти посудин з вінцями групи II, що репрезентують, переважно різновиди валиково-гранчастої (тип IIб) та язичкової (тип IIв) моделей (рис. Ж. 10, 4–5, 9–11). Останнє дозволило час нівелювання котловану ями 3 обмежити початком XII ст.

З часом функціонування ями 7 (рис. Ж. 11) пов'язаний уламок горщика, вінця якого сформовано у вигляді манжета на лійчастій горловині з рівною внутрішньою поверхнею (рис. Ж. 12, 1). Аналогічний тип вінець був масово поширений у першій половині XI ст. і впродовж другої половини XI ст. поступово виходив з ужитку. Разом з цією посудинкою на дні об'єкта знайдено бронзовий бубонець грушоподібної форми, ромбоподібний у поперечному перерізі (рис. Ж. 8, 7). Загальна висота предмета з вушком – 26,6 мм, без вушка – 21 мм, діаметр найбільшого розширення – 23,7 мм. У нижній частині бубонець має хрестоподібний проріз, а у місці найбільшого розширення оздоблений двома заглибленими борознами. В середині зберігся “камінчик”. Дослідниками така форма бубонців залічена до найдавніших різновидів, а час побутування визначається від середини X до середини XII ст. [486, с. 156, рис. 62, 1].

Отже, обидва артефакти дозволяють в цілому відносити спорудження і експлуатацію ями 7 до XI ст. Однак керамічний матеріал, що виступав між долівкою і прошарками розвалу глинобитних стін (рис. Ж. 12, 2–7), а також залягав над цим розвалом (рис. Ж. 13), дав підставу значно звузити цей часовий відрізок. У зазначених відкладах виявлено фрагменти горщиків з вінцями винятково групи I. При цьому привертають увагу чотири фрагменти тотожних за формою вінець, що походять від двох різних горщиків. Уламки, які залягали на різній глибині, вдалося склеїти (рис. Ж. 14, 1–2). Цей факт – яскравий доказ того, що щільний шар чорно-коричневого заповнення ями 7 є результатом одночасного нівелювання. Уламки, що склеїлись, на відміну від решти посудин, репрезентують різновиди валиково-гранчастої моделі, які лише почали з'являтися у кінці XI ст., набуваючи масового поширення впродовж першої половини XII ст. Окрім цього, у заповненні об'єкта, ближче до рівня розвалу глиняних стін, знайдено скляну намистинку бітрапецеїдальної форми, виконану із зеленого напівпрозорого скла (рис. Ж. 8, 2). Її висота 10,5 мм, діаметр найбільшого розширення 11 мм, діаметр отвору 5 мм. Краї при отворі ретельно заокруглені. За Ю. Щаповою, зразок належить до

типу 3 варіанту 2, у якого висота і діаметр співвідносяться 1:1, що за матеріалами Новгороду датується XII ст. [573, с. 169–170].

Отже, відповідно до речового матеріалу яма 7 функціонувала одночасно з ямою 3, і як остання, була знищена пожежею на початку XII ст.

Вирішальною щодо фаз існування ями 7 виступила кераміка із заповнення ямкового заглиблення у верхній частині котловану, де за винятком поодиноких уламків посудин архаїчних форм (рис. Ж. 14, 4–8), увесь комплекс представлений винятково горщиками групи II (рис. Ж. 15). Хронологічно узгоджувалися з цією керамікою й інші артефакти, а власне – фрагмент скляної лампадки, намистина, бронзовий браслет. Намистинку виконано зі світло-зеленого прозорого скла (рис. Ж. 8, 3). Її діаметр 6,3 мм, висота 3,7 мм, діаметр отвору 3 м. Виріб належить до гвинтоподібних різновидів (тип 7), час появи яких припав на середину XII ст. [573, с. 172, табл. I, 22–23]. Браслет виконано із пласкої мідної кованої пластини шириною 11,6 мм, яка звужується на кінцях до 4,3 мм. Кінці браслета скручені у циліндричні трубочки, відігнуті назовні. Зовнішня поверхня пластини орнаментована зубчастим коліщатком, яким нанесено геометричний візерунок. За матеріалами Новгороду подібні вироби датовано кінцем XI–50–60 рр. XIV ст., проте найбільше їхнє поширення припало на кінець XII – кінець XIII ст. [486, с. 113].

Отже, порівняльний аналіз речового матеріалу дозволив час появи і використання заглиблення у верхній частині котловану ями 7 обмежити XII ст. (враховуючи при цьому пласт культурного шару завтовшки до 40 см, що перекривав об'єкт).

Винятково кераміка групи I знаходилась на первісній долівці (рис. Ж. 16, 1–5, 8) і у шарі між двома долівками (рис. Ж. 16, 6–7, 9–17) у споруді 1 – перший етап її існування (рис. Ж. 17). При цьому уламки одного горщика, виявлені у верхній і нижній частині цього шару (рис. Ж. 16, 1), вдалося склеїти, що, подібно як у ямі 7, підтвердило висновки про одночасне засипання котловану об'єкта. Начиння з зазначених рівнів, що відповідало

часу функціонування і знищення об'єкта першою пожежею, за морфологією тотожне посудинам із долівок ям 3 і 7. Це дозволило зробити висновок про синхронний характер усіх трьох об'єктів, а звідси обмежити час першого етапу існування споруди 1 початком XII ст. Хронологічно із керамічним матеріалом узгодилася й знахідка пряжки у придонному прошарку, від якої збереглася лише рамка, завершена характерним ліроподібним відростком (рис. Ж. 18, 4). Подібні вироби належать до найпоширеніших, а їхня форма є найдавніша. За матеріалами Новгороду датовані першою чвертю XI – 70–90-ми роками XII ст., однак вони широко відомі й на поселеннях X–XI ст. [486, с. 144, рис. 56, 1].

Особливу увагу привернув речовий матеріал, що залягав у шарі між другою долівкою і розвалом глинобитних стін, який по часу відповідав остаточному знищенню споруди 1 – другий етап її існування. Керамічну збірку репрезентували переважно також горщики групи I (рис. Ж. 19, 2–6, 9), однак серед них помітна присутність нечисленних зразків посудин групи II з вираженими вінцями валикової форми (рис. Ж. 19, 1, 7, 10). Натомість у шарі, що вкривав розвал стін і виповнював верхню частину котловану споруди, домінували горщики групи II (рис. Ж. 20). Це виразно засвідчило, що час остаточного нівелювання споруди 1 припав на період панування валикової моделі вінець горщиків, а власне на XII ст. З метою визначення часу знищення споруди 1 другою пожежею здійснено радіовуглецевий аналіз деревного вугілля¹, проби якого взято в межах розвалу глинобитних стінок (рис. Ж. 21). Отримані дати дали досить широкий хронологічний діапазон в межах 1048–1217 рр. (з ймовірністю 68,2%) Кореляція цих даних з керамічним матеріалом схилила до думки, що пізня фаза існування споруди 1 охоплювала майже усю першу половину XII ст.; остаточно будівлю зруйновано десь в середині XII ст.

Примітка:

¹ Аналіз деревного вугілля із споруди 1 та печей 3–4 здійснив у 2012 р. професор, доктор габілітований Марек Кромпець (Лабораторія абсолютних датувань Гірничо-металургійної академії, м. Краків).

Яскраво ілюструє особливості співіснування різновидів посудин групи I керамічний комплекс із печі 2 (рис. Ж. 22, II–III; Ж. 23). На час спорудження об'єкта в ужитку був горщик, який, вже як пошкоджене начиння, розтовкли на шматки і вимостили ними черинь припічка. Це широкогорле начиння конусоподібної форми із дуже високою середньовідхиленою назовні шийкою та середньовисокими і середньоопуклими плічками (рис. Ж. 24, 1). Горщики таких пропорцій характерні для кінця X–першої половини XI ст. Однак з новим типом вінець (Iб) вони дожили до кінця XI ст., рівно ж як і манжетні вінця типу Ia. За морфологічними і техніко-технологічними ознаками цей комплекс дуже однорідний, що дозволило окреслити період функціонування самої печі в межах другої половини XI ст.

У ямі 11а (рис. Ж. 25) винятково горщики групи I виступали у нижній частині заповнення (рис. Ж. 26, 7–10). Натомість на рівні долівки і придонного прошарку залягали фрагмент горщика, характерного для другої половини XI ст. (рис. Ж. 26, 4), уламки мініатюрної посудинки (рис. Ж. 26, 5) та горщика з вінцями групи IIб (рис. Ж. 26, 6), поява яких припадала на кінець XI ст., з наступним поширенням у першій половині XII ст. Останнє зблизило цей комплекс із матеріалами ями 3 і ями 7, з якими, припускаємо, яма 11а була синхронною.

На певному етапі в межах відрізка рубіж XI/XII – перша половина XII ст. співіснувала із вищеописаними об'єктами споруда 6 (рис. Ж. 27, I–IV). У керамічному комплексі тут виступили горщики і групи I (рис. Ж. 28, 2–4), і групи II (рис. Ж. 28, 1, 5–9) за домінування однак останньої. Тут же знайдено мініатюрну намистинку із гірського кришталю (рис. Ж. 29, 4). Це рідкісна знахідка. Намистина має кулясту форму діаметром 7 мм, висотою 6 мм; поверхня її огранена дуже маленькими площинами, але грані без гострих ребер. Останнє, за Ю. Щаповою, є ознакою для зразків XI–XIII ст. Аналогічні намистини відомі з поховань курганного могильника Стукачиці в Білорусії, де датовані X–XI ст. [78, с. 329].

Середній будівельний горизонт (перша половина – третя чверть XII ст.) У цьому часі функціонували: у розкопі 1973 р. – споруда 11, піч 2 яма А (рис. Ж. 30); у розкопі 2010 р. – яма 6, яма 6а, яма 8, яма 9, яма 12, костище 1, костище 2, споруда 7а (рис. Ж. 31).

Виявлену у розкопі 1973 р. споруду 11 побудували над спорудою 2. Тут привертає увагу чудова збереженість великих печей у споруді 2 (рис. Ж. 3, III–III', IV–IV'). Те, що вони не були зруйновані, вказує на цільову ліквідацію самого об'єкта. Котлован споруди засипали так, що шар ґрунту потужністю 0,10–0,20 м вкривав куполи печей. У цій засипці знайдено кістяний гребінець типу Д (рис. Ж. 32, 12), який датують кінцем X – кінцем XII ст. [267, с. 161, рис. 4], що переконує у ототожненні споруди 2 із нижнім будівельним горизонтом. Поверх засипки на гл. 0,90 м у середньому горизонті побудували нову споруду 11, долівку у якій вкрили дерев'яним настилом (рис. Ж. 30). Невеликі розміри печі схиляють до думки, що це була житлова будівля. Проіснувала вона недовго. Характер розвалу печини, яка рівномірним шаром завтовшки до 0,15 м займала більшу частину споруди, вказує на навмисне нівелювання котловану заглибленого у ґрунт об'єкта. Тонкий прошарок чорнозему завтовшки заледве 0,08 м відділяв нову піч 1 від знищеної споруди 11. Під час порівняння споруд 2 і 11 впадає у вічі різний спосіб розташування об'єктів на місцевості (рис. Ж. 2). Споруда 2 орієнтована стінами, а споруда 11 розвернута кутами за сторонами світу. Це опосередковано вказує на відсутність єдиної системи у розплануванні будівель. Згідно зі стратиграфічним контекстом у середньому горизонті функціонували піч 2, яка залягала на 21 см нижче від долівки споруди 4, а також яма А, яку перекривала глиняна долівка споруди 1.

Показовими для датування середнього горизонту є керамічні комплекси із об'єктів, виявлених у 2010 р. Так, об'ємна керамічна збірка із ями 12 (рис. Ж. 33) складалася винятково із горщиків групи II. На рівні дна і у придонних глиняно-чорноземних намивах, що відповідали першій фазі існування об'єкта, залягали фрагменти посудин переважно із добре

профільованими валиковими вінцями (рис. Ж. 34, 1–6, 8–13), проте без чітко вираженої закраїнки, що притаманне для ранніх різновидів, поширених з кінця XI ст. На рівні органічної долівки і у натоптаному на ній шарі чорнозему, що ототожнено із другою ужитковою фазою, виступили горщики переважно валикової моделі (рис. Ж. 34, 14–26) та поодиноких зразків валиково-гранчастої (рис. Ж. 34, 27, 29) та язичкової (рис. Ж. 34, 28) моделей. Характерною рисою цього посуду є чіткі обриси форм вінця і виразна, часто профільована підрізом закраїна на внутрішній поверхні. Аналогічні горщики є візитною карткою Звенигорода для першої половини XII ст. Така ж кераміка виступила у нижньому придолівковому шарі заповнення, пов'язаного з початковим етапом деструкції другої ужиткової фази (рис. Ж. 35). Не виказувала жодної різниці й колекція фрагментів горщиків, що залягали у заповненні об'єкта аж до його країв. Із 101 уламка 71,7 % становлять валикові, 14,1 % – валиково-гранчасті і 10,1 % – язичкові моделі вінця. Диференціація різновидів демонструє багатство форм, що співіснували у часі. Така ситуація у морфології давньоруської кераміки характерна для першої половини XII ст. Отже, кераміка з різних рівнів залягання має тотожний характер, що вказує на незначний проміжок часу від спорудження до нівелювання котловану об'єкта. При цьому за сукупністю форм і особливостями виготовлення та обробки начиння (домішки, випал) керамічний комплекс із ями 12 займає неначе проміжне місце між посудом із об'єктів другої половини XI –початку XII ст. і начинням із об'єктів другої половини XII – початку XIII ст. На цій підставі час функціонування ями 12 відносимо до першої половини XII ст.

Виразний комплекс горщиків з вінцями однієї валикової моделі знайдено на дні ями 6 (рис. Ж. 36, I–II). Цілий (реконструйований) екземпляр репрезентував широкогорлу посудину конусоподібної форми з дуже низькою слабо відхиленою назовні шийкою і довгими слабо опуклими плічками (рис. Ж. 37, 6). Такі ж пропорції притаманні фрагментарно збереженому горщику (рис. Ж. 37, 2). Аналогічне начиння у Звенигороді належало до

одного з найпоширеніших різновидів і складало 13,7 %. На тлі цих посудин виділяють горщики з більше або менше профільованим тулубом. У однієї з посудин шийка дуже низка і дуже сильно відігнута назовні, середньовисокі плічка слабо опуклі (рис. Ж. 37, 1). Частка подібного начиння у Звенигороді також була значною (14,6 %). Натомість у іншого горщика сформовано низьку середньовідігнуту назовні шийку та дуже довгі і дуже слабо опуклі плічка (рис. Ж. 37, 3). Такі посудини у Звенигороді трапляються рідко (1,7 %), панівне становище вони займають на пам'ятках, розквіт яких припадав на XI ст.: Судова Вишня (32,5 %), Пліснеськ (18,3 %), Листвин (13,3 %). Співіснування зазначених форм горщиків характерне для першої половини XII ст. У межах цього періоду викопано й стовпову яму ба, де виступили уламки вінець валикової (рис. Ж. 37, 5) та язичкової (рис. Ж. 37, 4) моделей.

Аналогічний, як у ямі 12, керамічний матеріал знаходився на долівці (рис. Ж. 38, 1–3), у заповненні (рис. Ж. 38, 4–14) і ямковому заглибленні (рис. Ж. 38, 15–24) ями 8 (рис. Ж. 27, V), що дозволило розглядати зазначені об'єкти як одночасові. Показовою є присутність у верхніх прошарках заповнення ями 8 скляних виробів (намистини, лампадка, перстень), з яких привертають увагу намистини. Вони репрезентують рідкісний тип, а власне “трикутні очкасті” зразки (рис. Ж. 8, 6). Вироби виконано з прозорого зеленого скла й інкрустовано трьома непрозорими очками цитринового кольору, що надали намистині у поперечному перерізі форму трикутника: діаметр – 8 мм, висота – 5 мм. Кілька подібних намистин відомо з Новгорода, одна – з Ростова, де знайдена у будівельному ярусі з дендродатою 1116 р.; ціла серія намистин походить із Білоозера. На зазначених пам'ятках такі вироби датовано XI – першою половиною XII ст. [237, с. 148; 454, с. 376; 573, с. 177-179].

У тому ж часовому відрізку, що й яма 8, існувала яма 9 (рис. Ж. 27, I) що підтверджено керамічним матеріалом (рис. Ж. 38, 25–26) та скляною намистинкою. Намистина виконана із прозорого безколірного скла з

жовтавим відтінком (рис. Ж. 8, 4). Збереглася фрагментарно, текстура дуже патинована. Намистина біконічної форми з гострим ребром на зламі поверхонь. Висота її – 7,4 мм, максимальний діаметр – 15 мм, діаметр отвору – 4 мм. Характерним є співвідношення висоти до діаметра, що становить 1:2. За типологією Ю. Щапової, подібні різновиди віднесено до категорії бітрапецеїдальних типу 3 варіанту 1, що датовані X–XI ст. [573, с. 169–170, табл. I, 14]. Подібні намистини у Києві, наприклад, відомі на початку XI ст., у Новгороді найбільшого поширення вони набули з середини XI до другої третини XII ст. [305, табл. 1].

Цікавим є комплекс артефактів із двох костич (рис. Ж. 39), де превалювали чітко змодельовані форми вінець (рис. Ж. 40, 2; Ж. 41, 1–21; Ж. 42, 1–10) при незначному відсотку фрагментів горщиків із знівельованою формою вінець (рис. Ж. 40, 1, 3–4; Ж. 41, 23–34; Ж. 42, 11–16). Окрім кераміки, у костичі 1 знаходилась низка предметів з окресленим періодом ужиткування – скляна намистина, бронзовий гудзик-бубонець, фрагмент шпори і стилюс.

Намистину (вкриту патиною) виконано із прозорого скла, жовтого кольору; вона належить до зонних різновидів; діаметр – 8 мм, висота – 5,4 мм (рис. Ж. 29, 5). Датована XII–XIII ст.

Гудзик-бубонець виготовлено із двох бронзових тиснених півкульок, спаяних горизонтальним швом; діаметр – 9 мм; у верхній півкульці по центру зроблено отвір, у який пропущено кінці зігнутого петлею (діаметр 3,6 мм) дротику діаметром 1 мм. У нижній півкульці пробито два маленькі отвори (рис. Ж. 29, 3). За матеріалами Новгорода датовано XI/XII–XV ст. [486, с. 155, рис. 61, 3].

Від шпори збереглась половина дужки з шипом (рис. Ж. 29, 2). Дужка вигнута півколом, сегментоподібна у поперечному перерізі (шириною 7 мм, висотою 5 мм), на підборі гостро заломлена. На кінці дужки – прямокутна рамочка розмірами 18×14 мм, розташована довшою стороною перпендикулярно до дужки. В середині рамочки два прямокутні отвори на

ремінець розмірами 8×5 мм. В області залому для підбора, ззовні перпендикулярно до дужки знаходиться шип конічної форми довжиною 35 мм і діаметром при основі – 7 мм. Майже посередині загальної довжини шипа поміщено протитравмовий обмежувач. Він має форму кульки (діаметром 15 мм), ограненої на 12 граней. Подібні різновиди датовано XII – першою половиною XIII ст. [251, рис. 71, 1, 1а].

Цікавим артефактом є стиліос (рис. Ж. 29, 1). Його загальна довжина – 130 мм; лопаточка, що має форму літери “Т” з прямою спинкою (шириною 22 мм, висотою 9 мм), поміщена на основу у вигляді перевернутого трикутника (шириною 12,7 мм, висотою 9 мм, товщиною 4 мм); лопаточка з’єднана зі стержнем кільцем і трьома яблуками на висоту 22 мм; довжина стрижня – 88 мм, діаметр – 6 мм. За матеріалами Новгородa подібні стиліоси виділено у тип 10, варіант “в”, який датовано другою половиною XII – початком XIII ст. [376, с. 55, рис. 7, 12–15].

Усі вищеописані знахідки разом з керамікою (з урахуванням морфологічних особливостей комплексу) дозволяють окреслити час функціонування обох костець у межах другої–третьої чверті XII ст.

До цього ж періоду віднесено фрагментарно досліджену споруду 7а (рис. Ж. 43), що залягала під спорудою 2 (рис. Ж. 4), і об’єкт 1, досліджений у 1977 р. (рис. Д. 1, 14). Об’єкт 1 (рис. Ж. 44) завглибшки 0,40–0,46 м вкопаний у материк і заповнений кістками тварин, зруйнувала велика білокам’яна брила. В межах розкопу у шарах, що перекивали об’єкт також виступало дрібне необроблене каміння. І брилу, і розрізнене каміння є підстави пов’язувати із будівництвом білокам’яного палацово-храмового ансамблю, розташованого північніше верх по підвищенню.

Верхній будівельний горизонт (друга половина–кінець XII – початок–перша половина XIII ст.). До цього періоду відносились: у розкопі 1973 р. – споруда 1, споруда 3, споруда 4, споруда 5, споруда 6, споруда 7, споруда 8, споруда 9, піч 1 (рис. Ж. 45); у розкопі 1977 р. – об’єкт 1 (рис. Ж. 44); у

розкопі 2010 р. – споруда 2, піч 1, піч 3, піч 4, піч у ямі 10, яма 4, яма 5, яма 5а, яма 7а, яма 14 (рис. Ж. 46).

У виділенні об'єктів цього горизонту важливими є керамічні комплекси двох печей (печі 3 і 4), які виявлено у 2010 р.

Так, піч 3 (рис. Ж. 47, V–VI) збереглася на рівні придонної частини, тобто заповнення в її межах відповідає часу знищення об'єкта. Керамічний матеріал нечисленний, винятково групи II. Серед дрібних уламків стінок кружальних посудин, що залягали на дні печі, виділявся крупний фрагмент верхньої частини горщика, який дає уяву про форму посудини: шийка дуже коротка, дугасто вигнута, край горловини майже горизонтально відтягнутий назовні; вінця ззовні вертикально зрізані і заглажені, а зсередини підбиті слабкопрофільованим валиковим потовщенням (рис. Ж. 48, 1). На загал посудина має вінця валиково-гранчастої моделі, проте досить розмитих обрисів. Подібна особливість притаманна й решті начиння, де розрізняють слабкопрофільовані різновиди валикової (рис. Ж. 48, 2–4, 11), валиково-гранчастої (рис. Ж. 48, 7–8) та язичкової (рис. Ж. 48, 6, 10) моделей. Ознака нівелювання чітких обрисів вінця притаманна для кераміки кінця XII ст. [191, s. 185]. На тлі “розмитих” пропорцій виділяють фрагменти вінця двох горщиків, як з печі 3 (рис. Ж. 48, 5), так і з дна припічної ями (рис. Ж. 48, 12), які зберігають чітку валиково-гранчасту форму. Такий посуд у незначному відсотку знаходився у вжитку до середини XIII ст. Згідно з радіовуглецевим аналізом вугілля, проби якого зібраного з дна об'єкта (рис. Ж. 49), піч 3 припинила функціонувати у проміжку 1225–1284 рр. (з ймовірністю 68,2%). Цей відрізок узгоджується із аналізом морфології кераміки. При цьому превалювання знівельованих форм вінця схиляє до думки, що піч функціонувала у першій чверті XIII ст. і знищена ще до приходу монголів.

Аналогічна, як у печі 3, кераміка знаходилась на дні і у придонному заповненні печі 4 (рис. Ж. 50), що частково перекривала яму біля печі 3 (рис. Ж. 47, V, VII). Якщо розглядати піч 3 і яму біля неї як один комплекс, то у часі піч 4 є пізніша. Радіовуглецевий аналіз вугілля з дна об'єкта

(рис. Ж. 51) час знищення печі 4 обмежує 1226–1289 рр. Враховуючи майже тотожні результати абсолютного датування, а також морфологічні особливості керамічного матеріалу, вважаємо, що печі 3 і 4 функціонували впродовж першої чверті XIII ст., змінюючи одна одну. Найімовірніше, піч 4 знищено на початку другої чверті XIII ст. Очевидно, співіснувала з обома печами і яма 5а (рис. Ж. 47, I–IV), яка припинила функціонування разом із піччю 4 і була засипана грудками подробленої печини. Керамічний матеріал, який тут виступив (рис. Ж. 50, 11), аналогічний до посуду із печі 3–4. Відсутність поблизу будь-яких інших печей дозволила припускати, що власне розтрощеними стінками і куполами печей 3 і 4 була заповнена яма 5а.

Через відсутність надійних хронологічних індикаторів досить розпливчасто вимальовуються часові межі існування ями 4 (рис. Ж. 52). Тут чітко змодельовані форми вінець, дуже подібні до керамічної колекції з ями 12, виступали у незначній кількості лише у верхніх шарах заповнення (рис. Ж. 53, 12–17). Натомість зразки посуду зі “змазаною” формою вінець, притаманною, як зазначалось раніше, для другої половини XII ст., залягали на рівні дна ями 4 (рис. Ж. 53, 1–11), що зближує її із комплексом печей 3 і 4. Єдина знахідка з відносно хронологічними властивостями із ями 4 – це кістень (рис. Ж. 54). Артефакт належить до рідкісних знахідок. Виконаний він із кості. Виріб має видовжену яйцеподібну форму висотою 60 мм і діаметром по найбільшому розширенню – 43,5–46,4 мм. Через вершини просвердлено вертикальний канал, у який поміщено квадратний у поперечному перерізі (3×3 мм) залізний стрижень, зігнутий вдвоє таким чином, що з одного боку утворено петлю (18×15 мм), а з протилежного – кінці виведені назовні і відігнуті. Поверхня кістень ретельно відполірована і оздоблена різьбленими зображеннями.

Подібний до звенигородського кістень, який відносять до типу I, відомий з Підгір'я (Львівської обл.), але він не орнаментований. Кістяні кістені з'являються на Русі у другій половині X ст. і залишаються в ужитку аж до кінця XIII ст. [252, с. 311, табл. 131, 3]. Наявність кераміки першої половини

XII ст. у заповненні ями 4, що потрапила із культурного шару, побіжно підтвердила, що об'єкт існував у другій половині XII ст. Не перечить цьому і часовий діапазон побутування кістень.

Період існування решти об'єктів: споруди 2 (рис. Ж. 28, 10; Ж. 46; Ж. 58), печі 5 (рис. Ж. 25, I, IV–VI), печі 1 (рис. Ж. 22, I), ями 5 (рис. Ж. 46) можемо датувати лише широким часовим відрізком – XII – першою половиною XIII ст.

У спорудах 1, 3–9, досліджених у 1973 р. (рис. Ж. 45), знайдено основну кількість скляних виробів, масове виробництво яких, як відомо, припало на першу чверть XII ст. Цікаво, що у верхні шари заповнення споруди 4, як перевідкладення, потрапив предмет, час ужиткування якого обмежується XII ст. – ключ у вигляді стрижня з двома зубцями (рис. Ж. 55, 13), що слугував до дерев'яного замка (X – перша третина XII ст. [542, с. 14–17, табл. 7, 1]). Співіснувала із зазначеними будівлями й піч 1, яку спорудили на місці присипаних решток споруди 11. У шарі, що перекривав піч 1, знайдено виріб, який тільки входив у моду в кінці XII ст. – стиліос (рис. Ж. 32, 14), трикутна лопаточка якого лагідно переходить у стрижень (тип 12 в – кінець XII – середина XIV ст.) [376, с. 57, рис. 10, 1, 3–4]. Ця знахідка дозволяє обмежити максимальний час функціонування печі 1 кінцем XII ст.

Окрему увагу привертає особливість планів споруд, щодо яких слід висловити кілька міркувань. З огляду на присутність печей чи їхніх решток в об'єктах О. Ратич інтерпретував споруди як житла. При цьому дослідник припускав, що комплекси споруд 5 і 6, 7 і 8, можливо, були двокамерними наземними будівлями (рис. Ж. 45). Це не викликає заперечення, навіть з огляду на не збігання контурів стін, що можна пояснити слабкою читабельністю обрисів об'єктів у однорідному ґрунті. Натомість спосіб розташування печей у спорудах 4 і 8, а саме у центрі приміщення, схиляє до думки про їхнє виробниче призначення.

Важливо підкреслити також й взаємне розташування будівель. Так незначна відстань (0,20 м) між спорудами 8 і 9 вказує, що це, найімовірніше,

складові частини одного комплексу, до якого належала, очевидно, і споруда 4. Відстань між спорудами 6 і 8 складала 1,67 м, між спорудами 5 і 7 – 1,78 м, між спорудами 5 і 3 – 1,33 м, між спорудами 3 і 4 – 1,22 м, що відповідає ширині провулків між садибами, виявленими на північно-східному пригороді. Навіть з врахування погрішностей у загальних контурах об'єктів, регулярний лінійний характер їхнього розташування на місцевості не є випадковим. Очевидно, перед нами фрагментарно збережена забудова у вигляді садиб. Цікаво, що на рівні верхнього горизонту залишалася незабудованою ділянка між лініями споруд 3 і 1, ширина якої сягала 8 м при розкритій розкопом довжині 10 м. Для інтерпретації призначення цієї території, на нашу думку, важливим є факт присутності у верхніх шарах ґрунту на гл. 0,25–0,50 м уламків керамічних полив'яних плиток (15 фрагментів). Одна з плиток виявлена на рівні долівки у споруді 7. Це може свідчити про наявність поблизу незабудованої ділянки церкви, долівка якої була вимощена плиткою. Побічно підтверджують таке припущення і два знищені поховання, що залягали власне в межах згаданої незабудованої площі, і які мали б бути здійснені поблизу храму. У цьому контексті значення набуває знахідка уламка керамічної плитки в одному із поховань (поховання № 2) на гл. 1,25 м. Ця знахідка, а також плитка із споруди 7 виразно свідчать про знищення долівки, вимощеної плиткою. Звідси є підстави ототожнювати поховання із післямонгольським цвинтарем. Окрім того, існування у верхньому горизонті незабудованої ділянки, обабіч якої розташовувались будівлі (садиби), спонукає висунути припущення, що власне тут проходила головна планувальна вісь південної частини окольного города.

Функціональне призначення об'єктів. Майже усі споруди в межах розкопу 1973 р., у яких виявлено рештки невеликих глинобитних печей, можемо вважати житлами. Виняток становить хіба що споруда 2 з двома великим печами, які, очевидно, мали виробниче призначення. Однак матеріал, який вказував би на характер занять мешканців цієї будівлі,

відсутній. Значно інформативніші речові комплекси із об'єктів у межах розкопу 2010 р. До житлових будівель є підстави відносити лише споруду 2 і з певною долею ймовірності піч 1 (із здогадною знищеною спорудою). Серед заглиблених у передматерик і материк об'єктів виділено ями – стовпові (яма 1, яма 2, яма 6а, яма 14), смітникові (яма 5, яма 5а, яма 6, яма 9, яма 11а) та одна господарська (яма 8).

Зафіксовано місця скупчення остеологічного матеріалу. Цілеспрямований відбір кісток (щелепи великої рогатої худоби і пласкі кістки свиней) відзначено лише в об'єкті 1 (1977 р.). Кістки укладено п'ятьма шарами, кожен з яких підстелений рогожею (рис. Ж. 44). Таке зберігання передбачало наступну переробку матеріалу. Загадкою залишається призначення кісток. Здогадно, із пласких свинячих кісток могли виготовляти лощила, тим паче, що зразки лощил (цілі і у фрагментах) у значній кількості виступали у культурному шарі в межах усїєї дослідженої ділянки південної частини окольного города. Для чого слугували щелепи, невідомо. Тут доречно згадати скупчення коров'ячих щелеп (а також в меншій кількості щелеп коней, овець, свиней, ведмедів) у Новгороді, де вони виступали на значній площі в межах Ярославового дворища (розкоп № 3 і № 7) під і над настилами мостових XV–XVII ст. Прошарки кісток тут також чергувалися з прошарками чорної землі і рештками зотлілого дерева. Дослідники пов'язували мостові із вимощенням торгових рядів, а на певному етапі й усїєї площі торгу дерев'яним настилом, під який для збереження дерева від вологи настилали зазначені різновиди кісток [81, с. 157–160, рис. 4, 6]. Об'єкт у Звенигороді, з огляду на те, що це була яма, мав, очевидно, інше призначення, найімовірніше, пов'язане все ж таки із препаруванням кісток для їхньої подальшої обробки.

Скупченню кісток, позначених як костище 1 і костище 2, також притаманний своєрідний характер (рис. Ж. 39). Спільною і визначальною рисою обох об'єктів була площа, оточена камінням, що особливо чітко простежувалось у костищі 2 (рис. Ж. 39, II). Речовий матеріал, знайдений в

межах цих “огорож”, настільки різноманітний і специфічний (деревне вугілля, обмазка, кераміка, окремі побутові предмети, кістки майже з усіх частин скелета тварин, в тому числі й подрібнені), що дозволило інтерпретувати їх як смітники.

Привертають увагу печі, розташовані поодинокі без слідів будь-якої забудови довкола них. Про конструкцію печі 5 судити важко з огляду на значне знищення об'єкта. У краще збережених печей 2, 3, 4 помічено одну особливість, а власне – відсутність вимощеного череня, замість якого виступав передматериковий суглинок. Печі 2, 3 мали ввігнуте дно, що не характерно для побутових печей. Цікавою є конструкція печі 2. Тут виділявся припічок, який на відміну від дна печі був вимощений череп'ям (рис. Ж. 23). В чому полягало його призначення, невідомо. Однак те, що черинь припічка був ще й ретельно підмазаний товстим шаром глини, засвідчило його вагому роль у ході експлуатації печі. Найімовірніше, піч 2 використовували у виробничих цілях.

Не вдалося достовірно з'ясувати призначення решти об'єктів (споруди 1, споруди 6, ями 3, ями 4, ями 7 і ями 12), де відсутні печі. Останнє прирікає вбачати у них господарські будівлі. Проте низка опосередкованих фактів сигналізує, що зазначені об'єкти могли мати й інше використання. Так, у культурному шарі в межах дослідженої ділянки (2010 р.) привертали увагу характерні артефакти, що репрезентують відходи, сировину, інструментарій і півфабрикати ремісничого виробництва, переважно ювелірного.

Показовими є відходи ливарного процесу, які виступали у вигляді злитків кольорових металів (здебільшого олова і бронзи, рідше срібла і сплавів зі значним вмістом золота), які мали форму аморфних грудок, крапель, пластинок, хвостиків. Дуже часто траплялися різного розміру обрізки із бронзової і мідної бляхи з виразними слідами розкрою ножицями і розрубання долотом. Як відходи, очевидно, слід розглядати рештки бронзових і мідних пластинок різної товщини і ширини, а також скручені у мотки дротики та згортки шматків бляхи. Зазначені артефакти зафіксовано

переважно у культурному шарі в межах усієї площі розкопу. Однак при цьому виділяються місця концентрації подібних знахідок, а власне, поблизу споруди 2, ями 4 і споруди 1. Ця ж категорія артефактів, як перевідкладення, відзначена у заповненні об'єктів з усіх будівельних горизонтів. Показовим натомість є присутність відходів виробництва у шарі між обома долівками в споруді 1. Це є свідченням того, що обробкою кольорових металів у південній частині городища займалися ще з кінця XI ст. Інше питання, як інтерпретувати саму споруду 1: чи це господарське приміщення, чи виробниче. Прямі докази того, що це могла бути майстерня, відсутні. При цьому належить врахувати, що власне у споруді 1 виступила найбільша кількість вузьких пластинок із міді-бронзи (14), шматків тонкої бляхи (14), в тому числі як із заклепками, так і з отворами від них (рис. Ж. 18, 1–2), кілька голок як з просвердленими (рис. Ж. 18, 6), так і з не викінченими вушками, на первісній долівці залягав пучок дуже тонких мідних дротиків. Сукупність цих артефактів не дозволила однозначно обмежити використання будівлі лише господарським призначенням. Відсутність печі виключила гарячу обробку металу. Натомість тонкі мідні і бронзові латки з заклепками, можливо, вказують на виробничі процеси, пов'язані із холодною обробкою металу. Відзначено, наприклад, що отвори у таких латках пробивалися стрижнем, оскільки на звороті залишалися розірвані краї. Окрім того, в межах розкопу знайдено значну кількість маленьких прямокутних накладних поясних бляшок з аналогічно пробитими отворами, в окремих з яких збереглися тонкі штифти для кріплення на шкіряній основі.

У цьому місці, слід підкреслити, що на площі розкопу 2010 р. порівняно з іншими дослідженими ділянками як околиного города, так і пригородів, виявлено найбільшу кількість ще й мініатюрних знарядь праці. Цей інструментарій (молоточок, пунсон, зубила, долота, свердла, ножі, різці, гирьки округлої, прямокутної та багатогранної форм), безумовно, пов'язаний із ювелірним виробництвом. Варто згадати й про недовершені вироби – натільний хрестик з не зашліфованими ливарними швами, залізні голки з не

просвердленими дірками, накладні поясні бляшки з ще не пробитими отворами, дуже тонкі накладні кістяні пластини. До речі, пару однакових за формою і розміром кістяних пластинок знайдено у споруді 1 (рис. Ж. 18, 3). Аналогічні за формою вироби відомі з Курська, вони скріплені штифтом та інтерпретовані як накладні пластинки до двосторонніх кістяних гребенів [172, рис. 3, 7].

У межах розкопу, окрім металевих, знайдено й показну колекцію півфабрикатів із кості, в тому числі й відходи зі слідами обточування різцем, обрізування ножем, шліфування та полірування. Тут варто згадати про коричневий шар органіки із дуже дрібних спорохнявілих кісточок на долівках об'єктів – чи це не зотліла кістяна стружка? На загал усі зазначені вище знахідки виразно вказують на ремісничу діяльність мешканців південної частини окольного города. Характер виробництва був досить різносторонній, проте найбільш ілюстрованою (згідно з сучасним станом досліджень) є обробка кості та холодна обробка кольорових металів. Ймовірно, з певними виробничими процесами були пов'язані й яма 3, яма 4, яма 7 і яма 12, а також печі 2, 3, 4. Здобутий матеріал засвідчив, що досліджені об'єкти знищено у давнину. Цим, очевидно, й обумовлена відсутність безпосередніх вказівок на причетність тієї чи іншої споруди до певного виробництва. Проте важливими є присутність значної кількості виробничих відходів у культурному шарі як середнього так і верхнього будівельного горизонту, а також певна спеціалізація готової продукції, що вказує на ринкову стадію виробництва [582].

Щодо розпланування об'єктів на місцевості, є підстави розглядати споруди 1 і 6 та ями 3 і 7 як один із найдавніших виробничо-господарських комплексів (рис. Ж. 6). Відсутність на цьому рівні поблизу якихось інших споруд, а також факт одночасового знищення усього комплексу пожежею вказує на значну вільну територію, а отже, на низький ступінь забудови діляниці. Досліджені об'єкти, очевидно, слід розглядати лише як частину одного більшого дворища, де мало б знаходитися житло. До іншого

комплексу, мабуть, належала одинока виробнича піч 2, розташована на відстані біля 14 м на схід від зазначених об'єктів. Цікаво, що після пожежі, в межах комплексу у наступному будівельному горизонті відбудували лише споруду 1, що свідчить про її важливість. Враховуючи заглиблену частину будівлі без будь-яких ознак конструкції, можливо, ця споруда була двоповерховою. Поряд з цим забудовують ділянку на захід від неї (ями 8–9, 12). Припускаю, що на задвірках виділили місце на побутові відходи (костище 2). Одночасно виникають нові об'єкти (споруда 7а і костище 1) на відстані 26 м на схід від споруди 1, що є підстави розглядати як частину окремого комплексу. Загальний план розташування об'єктів дозволяє припускати, що вони були розташовані по скісній лінії, а саме з північного сходу на південний захід, тобто подібно як і житло 11 (1973 р.) із того ж середнього горизонту (рис. Ж. 30–31). Докорінно змінюється система розпланування будівель у верхньому горизонті (рис. Ж. 45–46), де споруди зорієнтовано стінами за сторонами світу.

Будівельний горизонт другої половини XIII – початку XIV ст. (рис. Ж. 56). Завершуючи огляд об'єктів в межах південної частини окольного города, важливо зупинитись на ще одній, щоправда, нечисленній, але не менш цікавій категорії знахідок.

Так, в межах розкопу 1973 р. відкрито два різночасові об'єкти, що взаємно накладалися один на одного – споруда 3 і яма 1. О Ратич вважав, що яма 1 була давнішою, а споруда 3 її перерізала (рис. Ж. 2). Конттури ями 1, що виступали за межами споруди зафіксовано на 0,10–0,30 м нижче від обрисів житла. Проте чорноземне заповнення як ями, так і споруди майже не відрізнялося від культурного шару, тому верхній край ями міг бути розмитий і не читався чітко. До такого припущення схилили нас спостереження за стратиграфією у розкопі 2010 р. Знахідки, що виступили у ямі 1 вказують, що власне вона перерізала споруду 3, тобто у часі була пізнішою. На дні ями 1 виявлено дві кістки від руки людини, що, вважаємо, походили зі знищеного післямонгольського поховання. Переконає у цьому й фрагмент вінець

горщика із ями 1 (рис. Ж. 32, 20). Прикметне у цьому горщику те, що його загальні пропорції і форма вінець характерні для начиння XII – першої половини XIII ст., однак тиснений орнаментальний мотив для давньоруського посуду не властивий і відображає нові модні віяння у гончарстві. Аналогічні декоративні стрічки наносилися за допомогою валика-накатки. Накатний декор з'явився на горщиках Західної і Центральної Європи у другій половині XIII ст. [663, s. 95], масово поширився у XIV ст. і XV ст. [616, s. 95] та дожив до XVI ст. Отже, яму 1 є підстави відносити до другої половини XIII – початку XIV ст.

Фрагмент придонної частини горщика, оздобленого аналогічним, орнаментом, виявлено також на площі розкопу 2010 р., у східній найкраще збереженій частині, у шарі чорнозему на гл. 0,30 м від рівня денної поверхні (рис. Ж. 57, 2). Горщик виготовлено з добре відмученої глини з помітним вмістом перемеленого шамоту (у вигляді дрібних зерен червоного кольору) та сухої каолінової глини (у вигляді дрібних зерен білого кольору). Характерної особливості начинню надав орнамент. Плічка та придонну частину тулуба на усю збережену висоту оздоблено п'ятьма пасмами накату.

У тому ж квадраті і на тій же глибині, що й горщик, знайдено бронзову застібку [205]. Відповідно до аналогій вона є зворотною стороною металевого замка, на який замикалися специфічні шкіряні сумки (рис. Ж. 57, 1). На думку Є. Светікаса, останні на теренах Литви були поширені у світському середовищі членів III ордену святого Франциска – так званих терціаріїв, і виступали характерним атрибутом належності до цієї спільноти [659].

На галицькі землі порівняно із Литвою (остання чверть XIV ст.) францисканці прийшли дещо раніше – у другій чверті XIV ст., де заклали 12 осередків, організованих у місіонерський вікаріат [649, s. 43; 662, s. 445–447]. Цей ранній етап місіонерської діяльності францисканців збігався з хронологічним відрізком, який охоплював період побутування застібки і горщика. На цій підставі час функціонування післямонгольського цвинтаря

обмежено рубежем XIII/XIV ст., а наступна фаза забудови окреслена широко в межах XIV ст.

Вважаємо, що одночасно із ямою 1 співіснували ще два об'єкти – споруда 10 і умовно виділена нами споруда А (1973 р.) (рис. Ж. 56). Спільною рисою обох будівель є валикоподібний шар глини вздовж стін, аналогічний як у вище згадуваних споруд (Ж 4 і 12) на східній ділянці окольного города. Опосередковано підтверджує таке датування незначна кількість знахідок у шарі над спорудою 10, котлован якої, очевидно, знищив давніші відклади. Особливого значення при цьому набувають уламки горщиків, що залягали на долівці, а саме зразки, оздоблені кількома рядками хвилястих ліній, а також штамповим декором у вигляді “рядків невиразних квадратиків і кіл, нанесених коліщатком” [18, арк. 26], що притаманне для керамічного матеріалу другої половини XIII ст.

Враховуючи вищеописані об'єкти, на території південної частини окольного города виділено ще один горизонт, що датується другою половиною XIII – першою половиною XIV ст. В межах цього періоду одразу після нападу монголів (тобто з 1241 р.) існував цвинтар, який згодом змінила забудова, найімовірніше, кінця XIII – початку XIV ст. (рис. Ж. 56).

Підводячи підсумки загалу здобутого матеріалу, можемо стверджувати, що за ступенем інтенсивності забудови південна ділянка окольного города нічим не відрізнялась від попередньо розглянутих. Вагомим, натомість, є факт виявлення забудови другої половини–кінця XI ст., що мала нерегулярний характер. При цьому найдавніші об'єкти, що відносились до будівель заглибленого типу (землянок і напівземлянок), розташовані в оточенні слідів ремісничого виробництва, з яким не могли не пов'язуватися. Окремі приміщення спалахували від вогню, їх перебудовували, але відклади, насичені виробничими відходами, перекриваючи старі споруди, продовжували наростати довкола нових наземних будівель наступних двох горизонтів. Скупі свідчення щодо наземних споруд сигналізують про регулярне розпланування будівель верхнього горизонту, серед яких на

кульмінації ділянки (найімовірніше, зі східного боку, де знайдено найбільшу кількість керамічних плиток, застібки до книжок, елементи бронзових підсвічників тощо) як домінанту побудували дерев'яну церкву. Усе це переконує у думці, що житлово-реміснича забудова функціонувала тут впродовж усього періоду існування Звенигорода.

6.2.5. Західна частина окольного города. Судячи з плану 1766 р., західну ділянку городища знівельовано до рівної пласкої поверхні, на якій влаштовано передній форт (рис. В. 2). Станом на 1963 р. вона збереглася у вигляді овального в плані підвищення (100×40 м), видовженого по осі північ-південь (рис. Е. 1; 3.1). Цю територію повністю досліджено впродовж 1954, 1960–1964, 1969–1970 рр. [4; 8–10; 39–40] (рис. Д. 1, 5; табл. Н). Уяву про первісний вигляд ландшафту дає переріз ділянки, здійснений по лінії північ-південь (рис. 3. 2), у результаті чого встановлено, що західна частина окольного города займала схил пагорба, лагідна лінія якого була профільована терасами завширшки приблизно 6–8 м, що спадали у північному, західному та південно-західному напрямках. Рештки культурного шару, насиченого значною кількістю артефактів, зафіксовано лише вздовж західного краю підвищення, а також у його південній частині (рис. Е. 1). В межах цього пасма відкрито сімдесят один об'єкт (табл. У), серед яких печі (44), ями (8), вогнища (4), житлова споруда (1), поховання (12) і об'єкти невизначеного характеру (3).

Факт розташування на північному краю мису поховань і житлово-господарських споруд, що знаходилися обабіч один одного, виключає їхню синхронність. Підтверджує це і різна глибина залягання об'єктів (рис. 3. 3). Рівень тілопокладень виступав на гл. 0,20–0,40 м, а печі, ями, вогнища, поблизу яких зафіксовано останки, простежено значно глибше – 1,0–1,4 м; ще нижче на гл. 1,8 м виявлено ями, заповнені побутовими відходами. Показовим є взаємне перекриття об'єктів, що залягали один над одним на різній глибині – піч 8 (гл. 1,0 м) над піччю 14 (гл. 1,7 м). Ці дані, що

засвідчують різні хронологічні фази, дають підставу твердити про три будівельні горизонти функціонування західної частини окольного города.

Нижній будівельний горизонт (остання чверть XI – перша третина XII ст.). До цього періоду віднесено житло 1, об'єкт 1, печі 1–2, 6, 9–10, 14, 18, ями 1–2, 4–6 (рис. 3. 4), а також вогнища і ями з розкопу 1954 р. Визначальними є об'єкти (об'єкт 1, печі 14 і 18, яма 5–6), які передували появі раніше розглянутих дерев'яних конструкцій укріплень і комплексу 44 печей (рис. Е. 1; Е. 4–8), залягали під ними і були заглиблені у материк.

Відсутність печі у об'єкті 1 і незначні розміри (2,00×1,17 м) промовляють за його господарське призначення. Підтверджують це і знахідки, що походять із придонного шару – кістки тварин, фрагменти кружального начиння, з яких частково реставровано один горщик (рис. 3. 5, 1), і особливо залізна скребниця для коня (рис. 3. 6, 7), що лежала на долівці споруди. Вона складалася із одностержневого руків'я і прикріпленої до нього під кутом однопластинчастої зубчастої гребінки, краї якої завершено петлями. Подібні вироби відносять до типу I і датують XI ст. [251, с. 84, рис. 50, 1].

Під піччю 5 на 0,60 м нижче від неї знаходилась яма 6, у заповненні якої знайдено фрагмент залізного стилюса, що має форму стрижня з трапецієподібною лопаточкою, оздобленою дірочкою (рис. 3. 6, 5). Подібні вироби відносять до типу 2 і по матеріалах Новгороду датують другою половиною XI–серединою XII ст. [346, с. 150, табл. 90, 3–4]. На цій же глибині (1,4 м) поблизу, на 0,40 м нижче під піччю 9 із нижнього горизонту виявлено залізний ключ, що походить від нутряного дверного замка. Він складався з округлого вушка, втулки і прямокутної борідки з двома зубцями (рис. 3. 6, 6). Аналогічний виріб відомий, наприклад, із Новогрудка [219, 25, рис. 14, 7]; поширенішими були зразки з прорізами у борідці. Обидва різновиди датують XI – першою половиною XIII ст. [267, с. 161, рис. 3]. У здогадно виробничій печі 14, що залягала на материк на 0,70 м нижче від печі 8, на черені серед скупчення золи, деревного вугілля, трубчастих кісток

та рогів і копитаць знаходився розбитий горщик (рис. 3. 5, 2). Ужиткування подібних слабопрофільованих посудин із вінцями язичкової моделі припадало на останню чверть XI – першу чверть XII ст.

Яма 5 (рис. Е. 2), здогадно, виробничого призначення залягала під кліттю із піччю 16. По її периметру зафіксовано низку стовпів діаметром 0,18 м, вбитих у материк на 0,35 м, що вказує на солідне перекриття над об'єктом.

Показовою є знахідка ключа на долівці житла 1. Виріб виконано у вигляді S-подібно вигнутої штабки з двома зубчиками на робочому кінці (рис. 3. 6, 10). Подібні ключі походять від дерев'яних замків т.зв. “з жолудями” і поширені впродовж X – першої третини XII ст. [267, с. 161, рис. 3].

Привертає увагу комплекс об'єктів, досліджених в межах мисової частини підвищення. Тут у 1954 р. на рівні материка зафіксовано дві ями (завглибшки 0,15–0,20 м), одна з яких прямокутної (яма 1), інша округлої форм (табл. У) [2, план 3–4]. Об'єкти заповнено побутовим сміттям. На дні ями 1 (розмірами 0,90×1,10 м) під шаром попелу від вогнища знайдено значну кількість фрагментів горщиків, кісток тварин, птахів, риб (в тім розчавлений горщик із риб'ячою лускою), уламок жорна, кістяну голку, залізний ніж, шиферне пряслице з видряпанними на поверхні прямими лініями і хрестиками та гольник з дванадцятьма залізними голками. Біля північного краю котловану простежено стовпову яму діаметром 0,20 м, обабіч якої вкопано по одній загостреній жердині. І. Свешніков припускав, що яма слугувала для вогнища, яке розпалювали під рожном. Деяко інший характер мала яма 3 прямокутної форми розмірами 1,65×3,25 м завглибшки 0,80 м. На її дні в одному з кутів знаходилось скупчення розрізнених масивних брил печини. Вона була заповнена чорноземом зі значним вмістом попелу і деревного вугілля, великої кількості фрагментів кружальної кераміки, кісток тварин (де переважали щелепи, серед яких виступив череп собаки), риб, птахів, шкаралупи пташиних яєць. Окрім цього, там знайдено цвях, пряслице зі стінки горщика, риболовний гачок, пастову намистину з зеленими очками,

грудку залізного шлаку [2, арк. 22–23]. Найімовірніше, первісно яма використовувалась у виробничих цілях, а потім її засипали сміттям.

До цього ж горизонту віднесено нами і чотири вогнища, що перекривали ями виявлені у 1954 р. Їм притаманна овально-округла форма діаметром від 1,0 до 1,5 м. Вогнища мали вигляд відкритих глиняних площадок, випалених до червоного кольору; місцями простежено повторне підмазування усієї “робочої” поверхні. Довкола вогнищ залягала значна кількість фрагментів кераміки, кісток тварин і риб, птахів, а також виявлено уламок ножа і остроги.

Поблизу від описаних об’єктів знаходився ще один комплекс із печі 1 і ями 1-2, які досліджено у 1960р (табл. У; рис. 3. 3–4). У верхніх шарах заповнення ями 2 (гл. 1,0 м) виявлено бляшку у вигляді півмісяця (рис. 3. 6, 3), виконану з бронзи (розміром 18×16 мм). Подібні вироби зі срібла і бронзи інтерпретують як накладні оздоби шкіряного ремня. Серед б'олгарських старожитностей їх окреслюють як тип АХ11, по матеріалах Середньої Азії як варіант u^3 типу I і датують X–XI ст. [225, с. 33, рис. 10; 248, с. 138–139, рис. 44, 84]. Показовим при цьому є поясний набір із підкурганного поховання біля с. Городець (в нижній течії Горині), де аналогічні звенигородській знахідці бляшки були ще й рясно декоровані [570, с. 136–152].

Щодо керамічного матеріалу із цього горизонту, то це дуже одноманітні за формою фрагменти посуду, відзначені, як правило, у заповненні об’єктів. Лише під завалом склепіння на черені печі 2 знаходився уламок горщика, який з більшою ймовірністю можна пов’язувати з часом функціонування споруди. Для посудини притаманна добре профільована форма з високо піднятими сильно опуклими плічками; вінця сформовано валиком із закраїнкою (рис. 3. 6, 1). Подібне начиння з’явилося в ужиткуванні не раніше останньої чверті XI ст. і розвинулося впродовж першої половини XII ст. Підводячи підсумки здійсненому аналізу речового матеріалу, можемо констатувати, що кореляція часового діапазону побутування предметів з

врахуванням стратиграфічного контексту об'єктів дозволяє окреслити період функціонування споруд нижнього будівельного горизонту досить широко – в межах останньої чверті XI – першої третини XII ст.

Середній будівельний горизонт. Усі 44 печі, зафіксовані вздовж решток дерев'яних укріплень, віднесено до середнього будівельного горизонту (рис. Е. 4–8; З. 7–8).

Важливим моментом для виділення цього рівня забудови є фіксація факту перебудови терену, що відобразилось не у збільшенні щільності забудови, а у докорінній зміні планувальної структури. З цією метою цілеспрямовано ліквідовувались нерегулярно розплановані старі об'єкти з наступним нівелюванням поверхні. Підставою для подібних висновків серед іншого є рештки знищених і знівельованих печей 9–10 (гл. 1,40 м), які перекривав шар ґрунту, що підстеляв скупчення тваринних кісток, зафіксоване на глибині 0,65–1,0 м на площі 12 кв. м (кв. 8–9–10), серед яких відзначено 50 розрізнених людських кісток, що належали 5 особам. Це свідчить про певні будівельні роботи, в результаті яких знищено первісну забудову ділянки. З процесом вирівнювання терену можна пов'язувати потрапляння у засип об'єктів нижнього горизонту давніх останків (які ототожнено із похованнями доісторичної доби), як, наприклад, нижньої людської щелепи у яму 5 [210, с. 256–257].

Окремою проблемою є питання функціонального призначення компактно розташованих 44 печей. Автори розкопок об'єктів вважали, що це були печі “спеціального назначення – для приготування пици воинам-дружинникам” [430; 506, с. 211]. Визначальним аргументом для такої інтерпретації послужили знахідки значної кількості кісток тварин, про що неодноразово наголошували у наукових звітах. У контексті порушеного питання зупинимось докладніше на конструкції печей та артефактах, виявлених у них та поблизу них.

Передусім слід зазначити, що всі печі дуже зруйновані і збереглися у вигляді завалів печини на черенях, де в окремих місцях зафіксовано

фрагменти стінок. Ретельні описи деструкції печей представлено лише у наукових звітах Г. Власової за 1960–1962 рр. [8–10] Згідно з цими даними для переважної більшості об'єктів притаманні стіни та черені, випалені до червоного кольору. Відзначено низку печей, де міцно випалений і потрісканий черінь мав білий колір – піч 3, 4а, 6, 12 (рис. 3. 7, 1–2, 5). Це свідчить про те, що для спорудження череня використана інша глина, найімовірніше, сіра опока, яка залягала у материкових відкладах переважно у південній частині досліджуваної ділянки. Таку ж сіру опоку використано для побудови стін печей 31 і 32. Для мінералогічного складу цієї глини характерний підвищений вміст сполук кальциту (22,01 %) ¹. Аналогічна сировина у ході випалу при високих температурах (руйнування кристалічної решітки CaCO_3 відбувається при 900°C) перетворювалась у міцну вогнетривку текстуру білого кольору. У двох печах під білястим черенем знаходився випалений на коричневий (піч 10) чи червоний (піч 38) колір шар передматерикового суглинку (рис. Е. 7; 3. 7, 7). Це вказує на досягнення у печах настільки потужної температури, що окрім череня, пропалилися й підстильні шари. У печі 39 (рис. Е. 7), наприклад, первісно черінь споруджено із сірої опоки і випалено до білого кольору, згодом його підмазали жовтою глиною, яка пропалилась до червоного кольору. Вищенаведені спостереження дозволяють у цілому говорити про підтримку у згаданих печах досить високої температури, очевидно, зайвої для приготування їжі.

Інша особливість, що привертає увагу, – це загальна форма і конструкція печей. Автори досліджень відзначали наявність двох різновидів печей: округлої в плані форми без устя і овальної (рідше підокруглої) чи грушоподібної в плані форми з чітким устям зі східного боку. Обабіч устя печей, як правило, знаходилося каміння, яке слугувало для укріплення вхідного отвору в піч. Конструктивно топка печі максимально звужувалась

Примітки:

¹ Пробу відібрано у південній частині окольного города. Аналіз здійснила кандидат технічних наук М. Лосик у 2010 р. у лабораторії хімічного факультету Національного університету "Львівська Політехніка".

при усті, що не характерно для побутових печей. При такому звуженому усті В. Терський відзначав наявність “припічків”, сліди яких особливо чітко збереглися у печей 23–24, 28, 31–32, 34, 37, 41 (рис. Е. 4–8). Цей конструктивний елемент, що, найімовірніше, слугував своєрідним каналом у топку, на нашу думку, швидше вказує на виробничий характер печей, аніж на їхнє кухарське призначення. Низку особливостей помічено й у способах формування череней печей. Так, виділяються печі з нерівним чашоподібним ввігнутих черенем (печі 6, 10, 18, 24, 29, 36) і черенем, поверхня якого понижувалась у бік устя (печі 3–4, 4а, 5, 7–8, 13, 19–20, 28, 40–41). На цьому тлі увагу привертають п’ять печей. Так, посередині череня печі 3 (рис. З. 7, 1) вкопано кам’яну брилу, що фактично розділяла топку на дві частини. Черинь печі 4а сконструйовано у такий спосіб, що його задня ввігнута частина знаходилася майже на 30 см нижче горбкуватої поверхні передньої частини біля устя (рис. З. 7, 2). У плані печі 28 також чітко простежувались дві частини – підокруглої форми топка, яка переходила у значно вужчий канал (рис. Е. 5). Такий же канал, завдовжки біля 1 м відзначено і у печі 31 (рис. Е. 6). Лише у стінках печі 11 збереглися сліди чотирьох отворів, що провадили всередину печі, один з яких мав перепалену на червоний колір поверхню. Усі вищезазначені конструктивні елементи дозволяють з найбільшою ймовірністю пов’язувати печі 3–4, 11, 28, 31, а також печі з т.зв. “припічком” (печі 24, 29–34, 41) з виробничим призначенням. Підтверджує це і шар попелу з деревним вугілля потужністю 5–20 см, що залягав на черенях усіх печей, а також назовні біля устя багатьох із них.

Довкола самих печей виявлено незначну кількість артефактів, особливо знахідки майже повністю відсутні на ділянці печей 23–44. У цьому контексті цікавою є категорія речового матеріалу, що залягав безпосередньо на черенях окремих печей у шарі попелу та вугілля. Так, в печі 4а знаходилось лоцило, в печі 12 – лопатка коня зі слідами зрізів. Прикметним є залягання кісток разом із фрагментами кераміки: в печі 5 – лопатка коня та шість дрібних кісток зі слідами обробки, в печі 7 – череп козеняти, в печі 14 – трубчасті кістки,

копитця, роги. Кістки тварин у значній кількості зафіксовано на ділянці кв. 7–17 О–П, де вони виступили поблизу печей на рівні залягання черенів: біля печі 4а – лопатка, кістки задньої і передньої ноги коня зі слідами зрізів; біля печі 12 – нижня щелепа великої рогатої худоби; біля печі 8 – лощило; біля печі 11 – щелепа коня і ріг благородного оленя зі слідами зрізів; біля печі 16 – ріг дикої тварини; біля печі 17 – уламки ребер тварин; біля печі 19 – фрагменти стегнових кісток; біля печі 21 – ціла передня частина кістяка коня. Отже, на черенях і поблизу печей виробничого призначення знаходились кістки домашніх та диких тварин, часто зі слідами обробки.

Окрім того, відзначено об'ємні скупчення кісток, що залягали вздовж і східніше лінії печей, але вище рівня їхніх черенів на 0,20–0,60 м. Натомість, на рівні черенів печей, але в межах здогадних клітей зафіксовано незначну кількість залізних шлаків, які виступали у вигляді брилок переважно вагою 200–300 г рідше до 800–2000 г іноді зі слідами рубання; загальна вага зібраних шлаків складала 7,35 кг.

Окремо слід наголосити на наявності кісток у заповненні ями 5 із нижнього горизонту. Стінки ями у придонній частині були вкриті плямами іржі, а у верхній частині – вапном, яке покривало й тваринячі кістки, що знаходилися у заповненні. Поблизу ями 5 і печей 15–16 у кв. 14–15 Р у шарі деревної трухлявини місцями виступали скупчення білого мінералу (вапна?), а у кв. 15–16 С – фрагменти кісток тварин, кілька брилок залізного шлаку загальною вагою 2 кг та ошлакований фрагмент кераміки. Не викликає сумніву, що згадані об'єкти мали виробниче призначення.

Підводячи підсумки, належить підкреслити, що особливість конструкції печей, значна кількість вугілля і тваринних кісток, а також брилки залізного шлаку і криці та скупчення вапна біля них схиляють до думки, що комплекс печей, які знаходилися у клітях-зрубах, пов'язаний із певними виробничими процесами. Так, наявність великої кількості тваринних кісток, необхідних, наприклад, як і вапно, в якості флюсу під час обробки металу (зокрема у ході виготовлення сталі), дозволяє пов'язувати певну частину печей із обробкою

заліза. Не виключений і багатофункціональний характер розглянутих печей, на що вказувала б певна категорія предметів (залізні стрижні невідомого призначення, скляний та керамічний шлак, фрагмент керамічної плитки, визначеної автором розкопок як уламок ливарної формочки, фрагмент глиняної матриці, округлий свинцевий диск – тягарець вагою 200 г, кістки із слідами обробки) [199]. Цікавим є припущення В. Войнаровського щодо використання частини звенигородських печей (печі 3, 4, 6, 12) для випалення вапняку [127, с. 215–216].

Як довго проіснували кліті з печами, на підставі наявної документації відповісти практично неможливо. При цьому привертає увагу майже повна відсутність речового матеріалу у квадратах 19–44 (рис. 3. 8), тобто у південній частині підвищення. Це побіжно вказує на факт запусіння цієї ділянки. Рівний і тонкий шар спаленища (як від перекриття) у кв. 36–37, свідчить на користь пожежі, рівно ж як і товстий шар вугілля біля тильного боку печей 32, 28–29. Проте слід враховувати той факт, що останню в ряду піч 44 споруджено найнижче по схилу, на вогкій опоці. Підвищений рівень вологості (через що піч, можливо, занедбали) міг бути викликаний різними причинами (зокрема – корегування дамбами рівня води у оборонних ровах).

Натомість потужні культурні відклади, що залягали вище рівня печей, свідчать про те, що західна частина городища продовжувала функціонувати ще тривалий час, після того, як кліті (печі) припинили своє існування.

Щодо масового речового інвентарю з культурного шару, то вражає превалювання, окрім уламків керамічного посуду, виробів із заліза. Останні репрезентують здебільшого побутові предмети: цвяхи (14 од.), ножі (17 од.), ключі (4 од.), металеві елементи дерев'яних відер (дужки, вушко, обруч – 5 од.), кресало (2 од.), ножиці (1 од.), пила (1 од.). У значній кількості виступили також предмети озброєння вершника та спорядження коня: наконечники стріл (10 од.), шпори (5 од.), підкови (2 од.), вудила (2 од.), підківка до чобіт (1 од.). Останню сукупність предметів В. Терський пов'язував із присутністю дружинного контингенту у цій частині городища.

На нашу думку, найімовірніше, це був звичайний асортимент ковальських виробів, призначених для збуту чи обслуговування дружинників. Підтверджує це припущення майже цілковита відсутність речей, які можна було б ототожнювати з елітними прошарками (виявлено лише дрібні уламки 5 амфор, 8 скляних посудин, 2 скляних браслетів), що дозволяє з більшою достовірністю пов'язувати цю соціальну групу з ремісничим виробництвом.

Окрему увагу привертає така категорія артефактів як фрагменти полив'яних плиток (в тому числі уламок фігурної плитки від омфалія), грудки будівельного розчину, фрагмент каменю пісковіку зі слідами обробки, частина підсвічника. В умовах надзвичайно зруйнованого культурного шару ці знахідки, можливо, є єдиним свідченням на користь існування на цій ділянці культової споруди у верхньому будівельному горизонті. Побіжним доказом ймовірності такого припущення може слугувати наявність ґрунтових поховань у північній найбільш підвищеній ділянці західної частини окольного города.

Будівельний горизонт другої половини XIII ст. До цього часу віднесено 12 поховань, а також три скупчення кісток (рис. 3. 3), які походять від поховань, знищених в ході будівництва замку на початку XVIII ст.

Підсумовуючи результати досліджень, належить підкреслити, що не зважаючи на значне знищення західної ділянки окольного города, вдалося вловити риси, які окреслюють поетапність освоєння території, що лежала із західного боку у підніжжі пагорба дитинця. Промовистими є рештки вогнищ на кульмінації підвищення. Сліди неодноразового приготування їжі під відкритим небом вказують на прихід поселенців, які почали обживати лагідні схили. Беручи до уваги яму 5, що мала виразно виробничий характер, можемо припускати, що рід занять цих людей міг бути пов'язаний серед іншого, наприклад, із добуванням болотної руди, що в умовах вогкої багнистої низини було особливо актуальне. Житлово-господарські об'єкти, довільно розкидані по усій площі, не мали характеру регулярної забудови. Не виключено, що власне цей будівельний горизонт дає нам ключ до розуміння

початків залюднення окольного города. На наступному етапі відбулося ґрунтовне перепланування забудови. На місці знівельованих споруд постали системно розташовані об'єкти, що мали ознаки організованого ремесла – 44 печі. Сама кількість печей, що функціонували одночасно, свідчить про потужність виробництва, обумовлену затребуваністю тогочасного суспільства. Сукупність артефактів вказує на багатопрофільний характер виробництва, скерований на переробку різноманітної сировини. Над усім цим комплексом будівель, припускаємо, домінувала розташована на північному узвишші невеличка церква чи капличка.

В цілому сукупність матеріалів, здобутих в межах окольного города, дозволяє створити загальну уяву про формування і розвиток центральної частини города. Отже, розкопками охоплено незначні ділянки в межах чотирьох частин окольного города. Здійснювані у різні роки, різними дослідниками, ці праці стикалися й з різними аспектами однієї проблеми – знищення пам'ятки. Результати досліджень, здобуті розрізнено на окремих розкопах, не спроможні були відтворити цілісну картину функціонування окольного города. Сьогодні, підсумовуючи здобутки, можемо стверджувати про щонайменше три етапи у генезі міста. Отже, разом із дитинцем у другій половині–останній чверті XI ст. виникли перші оселі довкола пагорба, на вершині якого розпланували князівську фортецю. Характер цієї забудови ще досить невиразний, але є підстави говорити про житлово-господарське та виробниче призначення будівель, принаймні на західній і південній ділянках. Забудову, що складалася із заглиблених у ґрунт споруд, розплановано на відкритих ділянках, де в якості захисних ліній із півночі, заходу та півдня виступали природні властивості ландшафту – широкі багністі заплави Білки. Лише із напільного східного боку знаходилася одна лінія укріплень, влаштована вздовж підніжжя пагорба дитинця. Забудова довкола дитинця мала нерегулярний характер. Певні особливості об'єктів сигналізують про характер зайнятості населення. Так, на південній ділянці виразнішою є присутність слідів, пов'язаних із обробкою кольорових, а у західній – чорних

металів. Значний відсоток у господарстві займали допоміжні промисли, з яких найбільш чисельними артефактами представлено рибальство у вигляді рибальських гачків і особливо риб'ячих кісток та луски, втім як решток страви у горщику. Присутність у кожному об'єкті кісток птахів та диких тварин засвідчує суттєву частку полювання. Великий вміст у культурному шарі і об'єктах цього періоду кісток свійських тварин, вказує на вагомість тваринництва у господарстві Звенигорода. Натомість дуже слабо представлена участь мешканців у сільськогосподарських працях. Лише у двох об'єктах на східній ділянці виявлено косу-горбушу (Ж–19), окуття лопати та жорновий камінь (Ж–18).

Інтенсифікація забудови посаду чітко простежується у середньому горизонті. Зміни відбувалися поступово. Так, є підстави стверджувати, що найбільш щільною була забудова східної частини. Існуючу тут оборонну лінію, призначення якої полягало у підвищенні рівня захисту дитинця, тепер перемістили східніше, оточивши зайняту спорудами територію. Будівництво провадилося на усіх ділянках довкола дитинця. Прикметно, що на зміну нерегулярній хаотичній забудові прийшло розпланування, у якому простежується певний порядок розміщення об'єктів. У південній частині в основу планувальної системи покладено будівлі, скеровані кутами за сторонами світу, які споруджено замість знищених пожежею. Простежене тут розташування об'єктів дозволяє припускати формування вже на цьому етапі садибної забудови. Скидається на те, що площа садиб була прив'язана до берегової лінії підвищення. На жаль, фрагментарна збереженість південного майданчика окольного города не дозволяє говорити про те, чи був він оточений укріпленнями. Значно виразнішими є перетворення у західній частині окольного города, де стару забудову цілеспрямовано ліквідували. Привертає увагу те, що замість довільно споруджених печей, скерованих усям врзнобіч (на захід, південь і північ) у середньому горизонті побудували лінійний ряд печей з усям винятково із сходу. Ці об'єкти, що мали виробничий характер, склали одне ціле із новопосталою лінією

дерев'яних укріплень. Не виключено, що укріпленнями було оточено й північну частину окольного города. Цікаво, що характер зайнятості населення в межах складових частин окольного города, акцентований у нижньому горизонті, у наступному періоді не змінився, а лише поглибився. Остаточне перепланування окольного города завершилось у верхньому горизонті, ближче до середини XII ст. В цей час суттєво змінюється планувальна стратегія щодо загального формування центральної частини міста. У просторовому відношенні останнє знайшло вираз передусім у розширенні території, побудові відмінно нової системи укріплень, де чимала роль відводилась (не на покладання на природний фактор, як давніше), а на регульоване і цілеспрямоване використання водних ресурсів. Змінився суттєво і характер забудови на території, обмеженій укріпленнями. Основну увагу зосереджено на переплануванні східної частини окольного города, де з побудовою мурованих церкви і палацу окреслилось осереддя адміністративної та духовної влади. Решта території займали споруди, функціонально пов'язані із ремісничим виробництвом. Не завжди вдавалось ототожнити будівлі із певною галуззю ремесла. Але наявний матеріал схиляє до думки, що навіть за певного домінування якогось одного виробництва усі майстерні були здебільшого багатофункціональні. Так, наприклад, сліди обробки кістки відзначено на півночі, заході і півдні окольного города. Попри це, порівняльний аналіз артефактів і об'єктів ще слабо але вже сигналізує про певну виробничу скерованість окремих ділянок. У північній частині окольного города виразною була присутність косторізних майстерень, на півдні – превалювали сліди обробки кольорових металів, на заході – первісна переробка сировини. Значна присутність відходів виробництва у культурному шарі і поблизу певних споруд, засвідчує ринкову стадію виробництва. Щодо розташування будівель у просторі, то результати дослідження південної частини окольного города дають підстави говорити про лінійну систему розпланування садиб, де головною віссю була вулиця, прокладена по лінії захід-схід, що передбачало формування дворищ на

парцеляційній основі. Особливості косторізних майстерень на північно-східній частині окольного города промовляють за будівництво двоповерхових споруд. Усе це разом узяте виразно засвідчує про інтенсивність урбанізаційних процесів у центральній частині міста. В ході цих змін зростає частка ремісничого виробництва, виразно проявляються сліди торговельної діяльності, що ілюструють знахідки олов'яних пломб, елементів ручних ваг, гирьок, а також привізна сировина, втім у товарній формі, готові імпортні вироби. Показовими є знахідки предметів, пов'язаних із сільським господарством, що виявлені у спорудах як нижнього, так і верхнього горизонту (коси-горбуші, серпи, лопата, жорна). Цікаво, що подібні артефакти знайдено й у спорудах, які ототожнюються із заможними власниками: жорновий камінь і коса-горбуша знаходилась у підкліті двоповерхової косторізної майстерні (напівземлянка III) та у житлі 3, яке інтерпретується як майстерня в межах княжого двору. Ці знаряддя праці могли би свідчити на користь обробітку землі міщанами. Привертає увагу знахідка десяти серпів в межах княжого палацу, які, очевидно, відображають юридичний (фіскальний) характер взаємин княжої адміністрації із городянами.

Окремо слід відзначити знахідки на території окольного города (в межах усіх досліджених частин) дев'яти підвісних печаток [42, арк. 116; 441, с. 189; 564], які пов'язані із діяльністю князівської адміністрації. Наявність палацу свідчить, що це був основний адміністративний центр, який тримав у полі зору усі сфери життєдіяльності міста і князівства в цілому. А розташована поряд церква – це головний храм князівства.

Відтворений образ окольного города залишався незмінним до приходу військ хана Батия.

РОЗДІЛ 7

ПРИГОРОДИ І ПЕРЕДМІСТЯ

7.1. Західний, південний та східний пригороди

Західний пригород. Урочище Загородище. Суходіл, що розкинувся на захід від укріплень окольного города, обіймає ур. Загородище (рис. К. 1). Наявність у цій місцині культурного шару, підтверджена археологічно, засвідчує, що тут знаходився один із пригородів Звенигорода. Терен має вигляд мису, оточеного із півдня, заходу і півночі вигином Білки (рис. В.1–2; Д. 1; Е. 15). Рельєф мису характеризується лагідним схилом з перепадом висот в межах 289,6–293,4 м н.р.м. Сучасний стан дослідження дозволяє стверджувати, що уся поверхня схилу площею 3,75 га була зайнята забудовою. Однак сліди культурного шару відзначено і у підніжжі схилу на низині, що межує із багнистою заплавою. Останнє засвідчує, що загальна площа західного пригороду становила біля 6,5 га.

Територія Загородища досліджувалась розвідковими розкопами, незначними за площею. Розплановані у різних частинах ділянки, вони дають лише часткову уяву про будову західного пригороду (рис. Д. 1, 1–3, Шурф; табл. Н). Характер нашарувань ґрунту в межах досліджених ділянок є різний, що обумовлено лагідним переходом схилів пагорба у багнисту низину і далі у баговиння [505, с. 87].

У ХІХ ст. на Загородищі розпланували штучний канал (названий Коцурівкою), дугасте русло якого прокопали вздовж підніжжя розлогого мисоподібного природного пагорба. Цікавими є нашарування ґрунтів обабіч Коцурівки. На відміну від центральної частини пригороду тут відсутні пласти передматерикового сіро-коричневого суглинку і жовтої материкової глини. Натомість у стратиграфії виділено шар задернованого гумусу завтовшки до 0,40 м від денної поверхні; його підстеляв вологий торф'янистий чорнозем (0,4–1,2 м); нижче залягав сіро-білий пісок з

прошарками чорнозему (гл. 1,2–1,7 м), під яким виступила материкова біла з вкрапленнями зеленої глина. На різних рівнях відзначено стерильні намулисті намиви. Стерильні прошарки, які І. Свешніков пояснював наслідками повені, розділяли два ужиткові рівні. В межах підвищеної частини правого берега Коцурівки матеріали княжої доби виступали на гл. 0,40–0,60 м і 1,20–1,75 м (рис. Д. 1, 1б–г), а у низинній ділянці лівого берега Коцурівки – лише у верхніх відкладах (гл. 0,20–0,40 м), де пов'язані із заключним етапом функціонування городища (рис. Д. 1, 1а).

На території західного пригороду відкрито одинадцять об'єктів (табл. Ф), з яких досліджено вісім. В окремих з них відзначено дві–три фази функціонування. Проблематичним натомість є ототожнення об'єктів із певним будівельним горизонтом, що обумовлено, зокрема, рівнем фіксації об'єктів, виявлених у 1960-х рр.

Середній будівельний горизонт. До цього рівня віднесено споруди, які залягали під більш ніж півметровим пластом культурного шару і водночас були заглиблені у нього – це напівземлянки 1–6 та об'єкти 1–2. Характерною рисою напівземлянок, розташованих поблизу західної лінії укріплень окольного города (рис. Д. 1, 3), є присутність сильно обпалених і осклених уламків печини – решток потужних виробничих печей, які автори розкопок інтерпретували як ковальські горни, що були навмисно зруйновані. У початковій фазі функціонування як кузні побудовано напівземлянку 2 (рис. К. 2.), де на рівні долівки знайдено п'ять брилок залізного шлаку, напівземлянку 3 (рис. К. 3), де в межах деструкції печі лежало біля 30 кг залізних шлаків [4, арк. 21–22; 505, с. 89], та напівземлянки 4–5, де знаходилися відповідно піч [3, арк. 17] і двокамерний ковальський горн (рис. К. 4) [52, арк. 10–14; 472, с. 16–17], деструкцію яких супроводжувало скупчення деревного вугілля, попелу, тваринних кісток, брилок шлаку. Печі у напівземлянках 3–5 цілеспрямовано знищено, а котловани споруд, засипані ґрунтом, не відбудовувались. Натомість перебудовано у наземні споруди напівземлянку 1, де влаштували ковальський горн, і напівземлянку 2

перепрофілювали у житловий будинок. Майстернею (але не кузнею) була й напівземлянка б з піччю, яка тричі ремонтувалась. Особливістю цієї споруди був стовп у центрі приміщення, який підтримував верхню конструкцію будівлі [18, арк. 38–39; 566, с. 24]. Речовий матеріал із зазначених об'єктів (рис. К. 5) найраніше можемо датувати початком XII ст. Підтверджують це знахідки фрагментів скляних браслетів і уламок керамічної полив'яної плитки у напівземлянці 4.

Підводячи підсумки, важливо підкреслити, що вищезгадані виробничі будівлі споруджено на відстані від 2 до 4 м одна від одної. Вони розташовувалися вздовж західної лінії укріплень окольного города, на відстані 5 м від оборонної стіни. Близькість розташування майстерень до пізніших укріплень, очевидно, обумовила їхнє знищення під час нівелювання поверхні і побудови кріпосної стіни.

Інші риси притаманні для об'єктів, відкритих на низинній ділянці південно-західної околиці пригороду – на правому березі Коцурівки (рис. Д. 1, 1б–г).

На гл. 1,0–1,2 м у шарі насиченого водою піску знаходились рештки дерев'яної огорожі-тину, якою окреслено межі ділянки з яскраво вираженим виробничим характером [7, арк. 31–32]. Максимальна поверхня, яку можливо ототожнити із цим комплексом, обмежена площею розкопу I (рис. К. 6). На ділянці, огороженій деструкцією плоту серед численних артефактів відзначено скупчення великої кількості обрізків шкіри, в тім зі слідами розкрою, а також клаптики, зав'язані на вузол, або зв'язані попарно з пронизаними і зав'язаними на вузол смужками шкіри. Там же ж знайдено цілу устілку і голівку чобота. Прикметними є й інші артефакти: фрагмент корита чи труби, видовбаної із суцільного шматка дерева, велика кількість трубчастих кісток тварин, смужки струганої дубової кори. Зазначені предмети дозволяють ототожнювати ділянку із чинбарсько-шевською майстернею.

Поблизу цього комплексу знаходилась напівземлянка 7 каркасно-стовпової конструкції (рис. К. 6–7). У приміщенні збереглися рештки вогнища, біля якого знаходилися сім брилок залізного і три грудки мідного шлаків. І. Свешніков був схильний пов'язувати споруду із залізоробною чи бронзолivarною справою [24, арк. 25]. Функціонування обох об'єктів припинила велика повінь, на що вказує намитий водою майже метровий стерильний прошарок ґрунту.

Отже, намулом перекрито дві будівлі, розташовані по сусідству – чинбарсько-шевську (об'єкт 1) і бронзолivarну (напівземлянку 7) майстерні. Подібні умови залягання і тотожний характер речового матеріалу дозволяють розглядати обидві будівлі як явища одночасові. Однак серед знахідок, виявлених в межах майстерень (рис. К. 8) брак артефактів із датувальними властивостями, через що важко достовірно визначити період експлуатації будівель. У цій ситуації важливим виявилось відкриття смітника на відстані 5 м на захід від західної стінки напівземлянки 7 [24, арк. 25]. Серед уламків кераміки (рис. К. 9), попелу, сажі, кісток знайдено бронзовий пластинчастий браслет (рис. К. 10). Оздобу діаметром 40 мм виконано із бронзової неорнаментованої пластинки завширшки 0,5 см. Кінці браслета розімкнуті і згорнуті у трубочку. Посередині довжини виріб оздоблений обіймою у вигляді розетки для вставки з кольорового скла. Подібні вузькопластинчасті браслети за матеріалами Новгородa належать до ранніх зразків, поява яких припадає на кінець XI ст. [486, с. 113].

Ширший діапазон ужиткування притаманний ажурним намистинкам із чинбарсько-шевської майстерні (рис. К. 7, 1–3). Прикраси виконано із тонких посріблених мідних дротиків, вигнутих у вигляді овальних петель, на які напаяні дрібні зернятка срібла. Датуються такі вироби XI – початком XIII ст. Зазначені оздоби разом із добре профільованими і розвиненими формами кружальних горщиків та фрагментом скляного браслета, із сірого скла, перевитого жовтою ниткою із напівземлянки 7 дозволяють віднести час

функціонування обох майстерень найраніше до початку XII ст., а то й до першої половини XII ст.

Після знищення обох майстерень на їхньому місці поверх намулу нашарувалося 0,40–0,80 м чорнозему, де, як згадувалося раніше, зафіксовано культурні відклади. Окрім того, шар намітої глини і сірого піску відзначено й далі схилом на захід від об'єктів (рис. Д. 1, 1а), де він залягав на гл. 0,28–0,35 м від рівня сучасної денної поверхні. Поверх намулу на гл. 0,28 м знаходилися останки зі слідами насильницької смерті, правдоподібно, жертви монголо-татарського набігу 1241 р.

Проведені на Загородищі дослідження дозволяють зробити кілька висновків. По-перше, більшість відкритих об'єктів мають виразний виробничий характер. По-друге, майстерні розташовано на незначній відстані одна від одної, що вказує на значну густоту забудови. По-третє, виділяються місця, пов'язані з певним видом виробництва – на найбільш підвищеній сухій ділянці влаштовано низку майстерень з обробки металу (кузні), на низинній ділянці, ближче до води – майстерню з обробки шкіри, що обумовлено процесом вичинки сировини. Поряд з чинбарнею знаходилися шевська та бронзоливарна майстерні, які, можливо, функціонували як один великий комплекс. Певний різновид артефактів вказує на зайнятість ремісників у сільському господарстві. Так, у напівземлянці 4 знаходилось жорно і окуття лопати, а ззовні поблизу стіни – коса-горбуша; жорно і косу-горбушу виявлено в межах чинбарсько-шевської майстерні. По-четверте, зафіксовано процеси, пов'язані зі зміною планувальної структури у просторі і часі, передусім на кульмінації підвищення. Тут важливими є два моменти: а) перебудова об'єктів із напівземлянок у наземні споруди і б) цілеспрямоване руйнування майстерень, що, припускаємо, пов'язано зі спорудженням нової (західної) лінії укріплень окольного города. Не виключено, що повинь, в результаті якої перестали функціонувати чинбарсько-шевська і бронзоливарна майстерні на низинній ділянці, була наслідком спорудження дамб, якими регулювали

рівень води у прокопаному західному оборонному рові. У зазначених комплексах, особливо у бронзоліварній майстерні, відсутні артефакти, які би чітко вказували на різновид виробництва. На загал складається враження, що перед тим, як покинути споруди, звідти винесли усі найпотрібніші речі. Це спостереження посередньо могло би свідчити на користь вимушеної евакуації і перенесення виробництва в інше місце.

І по-п'яте, зафіксовані сліди перебудов вказують на кілька будівельних горизонтів в існуванні західного пригороду. На жаль, виявлені об'єкти інформують про забудову периферійних ділянок, в той час як основна частина пригороду продовжує залишатись недослідженою. Не зважаючи на це, сьогодні можемо стверджувати про наявність двох будівельних горизонтів, що передували спорудженню західної кріпосної стіни, і третього горизонту, який репрезентує західна лінія укріплень і останки, знищені монголо-татарами.

Південний пригород. Урочище Замосточчя. Підвищення, розташовані відразу на південь від укріплень городища, займають урочища Пастівник і Замосточчя (рис. В. 1; В. 5; Е. 15). Документально підтверджено, що у 1766 р. обидві ділянки уже було розділено по осі північний захід–південний схід рукотворним каналом, відгалуженим від р. Білка (рис. В. 2). Площа ур. Пастівник становила 12 моргів або 6,7 га. Значно більшу поверхню охоплювало ур. Замосточчя. Однак меліорація, що суттєво змінила вигляд терену, і відсутність археологічних досліджень не дозволяють чітко окреслити межі цієї ділянки. Обстежуючи на початку 1930-х років Звенигород, Л. Чачковський на Замосточчі виділяв територію з орними ґрунтами і сіножаті. Дослідник зазначав, що південні орні ґрунти займали більший простір підвищеного терену, який від узгір'я між Водниками і Гриневом тягнеться в напрямі до Другої сторонки. Поля сполучені із селом греблею завдовжки 400 м, яка далі на південь переходить у гостинець до Гринева з бічним відгалуженням на Водники [41, арк. 2]. Цю територію згідно з сучасними топографічними мапами (рис. В. 1) можемо

ототожнювати із підвищеною ділянкою, що оточує із південного сходу звенигородський став, споруджений у 1980–1981 рр. (рис. Е. 15). Південніше, аж до підніжжя водниківсько-гриневського узгір'я простягається низовина, придатна на сіножаті. Як далеко сягали межі Замосточчя на захід, визначити важко. Л. Чачковський відзначав наявність підйомного матеріалу не лише на підвищеннях, а й на сіножатних ґрунтах у Замосточчі і сусідньому (із заходу) ур. Болотні (рис. В. 1), де фрагменти кераміки знаходили у кротовинах [41, арк. 15]. Окрім того, слід враховувати, що й русло р. Білка первісно пролягало інакше: південним громадським пасовиськом в ур. Стави воно прямувало до містка на греблі на початку орного поля Замосточчя. Сьогодні існують три мости на південній ділянці греблі. Припускаємо, що вони більш-менш відповідають місцям розташування давніх мостів. Проте мости у княжу добу, очевидно, споруджували у певні відрізки часу, залежно від спрямування каналів, відгалужених від р. Білка. З облаштуванням обводнених ровів зі східного і західного боків окольного города безпосередньо пов'язані два мости, що досі існують ближче до села на дорозі (чи південній греблі), що провадить до Водник і Гринева. Виходячи із загального датування укріплень, з якими водна лінія перешкод складала цілісну фортифікаційну систему, припускаємо, що зазначені мости спорудили у першій половині XII і в кінці XII ст., відповідно. Найдавнішим мав би бути міст, збудований на первісному, ще не перекроєному руслі Білки і який, здогадно, розташовувався на межі південного пригороду при в'їзді у город, приблизно у тому місці, де й зараз функціонує міст на відстані біля 1 км на північ від розвилки Водники-Гринів (рис. В. 1). Досі збереглася польова дорога, яка з мосту повертає на схід і прямує до місцини Воротиська поблизу Коцурова. Не виключено, що цей давній мікротопонім вказує на дещо інше (відмінне від сучасного) початкове розпланування давніх гостинців, а власне, що у Коцурові перед Воротиськами знаходилась розвилка доріг на Романів, Підгородище, Гринів і Водники. Обстежуючи південні околиці городища, І. Свешніков і О. Ратич не виділяли

ур. Пастівник, а весь терен розглядали як Замосточчя. З огляду на це загальна площа Замосточчя могла становити біля 70 га.

Те, що Замосточчя було південним пригородом Звенигорода, доводять випадкові знахідки, а також розвідкові роботи та незначні рятівні розкопки, якими встановлено наявність культурних відкладів княжої доби. Відомості про випадкові знахідки зібрав Л. Чачковський, про що мова була раніше. Окрім того, цікавою є інформація про те, що у переддень Першої Світової війни на двірському лані Замосточчя на відстані кілька десятків метрів на схід від ремізи (висадженого деревиною місця для охорони ловної звірини) виорали дві надмогильні плити, які, враховуючи низинний характер місцевості, з більшою ймовірністю могли мати давньоруську метрику [41, арк. 20–21]. На початку 1950-х років І. Свешніков зібрав фрагменти кружальної давньоруської кераміки на відстані біля 300 м на південь від села [19, арк. 81]. Достовірно наявність культурного шару XI–XIII ст. потужністю 0,20-0,30 м зафіксовано під час будівельних (рис. Д. 1, 12) [17, арк. 21–24] (табл. Н) і земляних робіт зі спорудження водосховища (рис. Е. 15) [24, арк. 16], що охоплювали значну частину пригорода.

Східний пригород. Урочище П'ятницьке. На схід від укріплень окольного города простягається підвищення площею 800×500 м (40 га), яке охоплює урочища За Вали (або Завалля), Друга Сторонка, П'ятницьке (рис. В. 1). Ця місцевість має вигляд невисокого пагорба із широкою пласкою поверхнею у центральній частині, що простягається по осі захід-схід. Поздовжні краї підвищення лагідно понижуються із півночі до заплави Білки, а з півдня до Коцурівського потоку. На цій території знаходився східний пригород Звенигорода. Розвідкове шурфування і розкопки здійснено лише в межах ур. П'ятницьке (табл. Н) у центральній частині підвищення, де на присадибному городі досі зберігся білокам'яний хрест (рис. К. 11, А), який місцева усна традиція завжди пов'язувала із локалізацією давньої церкви. На цьому майданчику до глибини 1,2 м залягав стерильний чорнозем, під яким

знаходився тонкий шар стерильного сірого суглинку; на гл. 1,6 м виступала жовта материкова глина [22, арк. 9].

Досліджено кілька ділянок, одну з яких розплановано безпосередньо біля кам'яного хреста (рис. К. 11, А), який знаходиться на відстані 18 м на південь від лівого берега штучного русла р. Млинівка, іншу – на відстані біля 250 м на південний захід від хреста в межах полотна сучасної вулиці (рис. К. 11, Б), у створі з хрестом на південь від нього закладено п'ять свердловин¹ (рис. К. 12).

У межах розкопів, відкрито низку об'єктів (табл. Х) і культурний шар, залягання якого на різних ділянках було неоднорідне. Досліджені об'єкти репрезентують три будівельні горизонти: нижній, який ототожнено із пізньоримським періодом, верхній, належний до княжої доби, і післямонгольський.

Верхній будівельний¹ горизонт. На лівому березі Млинівки на кульмінації підвищення поблизу вище згадуваного хреста виявлено рештки дерев'яної церкви. Сліди будівлі збереглися у вигляді глиняного вимощення долівки, яке виступило у шарі чорнозему на гл. 0,54–0,60 м (рис. К. 13). Шар жовтої глини місцями (особливо в межах вітваря) досить чітко відтворював план будівлі. Встановлено, що храм являв собою легку наземну споруду без фундаментів. Після побудови дерев'яної церкви у ній влаштовано керамічну долівку на глиняному розчині. Цікавим є спосіб спорудження долівки на шарі сипкого чорнозему. З'ясовано, що просто на чорнозем залито глину, розведена до дуже рідкої консистенції, яка просякнула ґрунт на глибину до 30 см, становлячи своєрідну подушку для наземної конструкції. Далі остаточно вирівняли долівку, підмазавши її тонким прошарком глини (завтовшки 3–10 мм), на який виклали керамічні полив'яні плитки. В одному із кутів будівлі зафіксовано скупчення каміння, що, скріплене такою ж жовтою глиною. Каміння щільно прилягало одне до одного, слугуючи

Примітки:

¹ Буріння свердловин і опрацювання результатів інженерно-геологічних досліджень здійснено геологом Л. Ізмайловою та геодезистом О. Дмитрасевичем.

опорою на кутах усієї конструкції. Відсутність білокам'яного і вапнякового щебеню, а також наявність на усій ділянці крупних шматків деревного вугілля переконували, що споруда була дерев'яною [23, арк. 3–6; 243, с. 333].

На підставі збережених решток здійснено реконструкцію будівлі (рис. К. 14). Церква належала до типу тридільних у плані споруд, яку орієнтовано по лінії захід–схід [363, с. 20]. Храм збудовано із дерев'яних зрубів, що утворювали п'ятистінку – неф і бабинець (6,95×9,70 м) та менший за розмірами прямокутний вівтар (3,25×5,55 м). Під нижній вінець зрубу підкладено великі камені. Долівку церкви вимощено керамічними полив'яними плитками трьох барв – жовтої, коричневої, зеленої. Плитки репрезентовані зразками семи різновидів чотирьох основних моделей: трикутної, прямокутної, стрілоподібної, трапецієподібної. Останні дві моделі плиток призначалися для викладення декоративного елемента у вигляді концентричних кіл – так званого омфалія, який, знаходячись у центрі молільної зали, свідчив про наявність купола над центральною частиною споруди. Долівка вівтаря була покрита прямокутними, а молільної зали церкви – трикутними плитками. Усього в межах церкви виявлено 500 плиток, цілих і в уламках.

На рівні долівки храму зафіксовано деревне вугілля від нижніх вінців зрубів, полив'яні плитки з оскленою поверхнею, розплавлені патьоки міді, що накапала на плитки долівки, перепалене каміння, що розсипалося на дрібні крихти. Ці артефакти свідчать про те, що споруду зруйновано в результаті дії вогню.

У межах церкви знайдено декілька уламків горщиків XII–XIII ст., а на місці вівтаря на рівні долівки – фрагмент іконки з рожевого овруцького шиферу (рис. К. 15) [192, с. 412, 415; 594, с. 602]. В межах бабинця, але значно вище рівня долівки, у орному шарі чорнозему виявлено залізну шпору XII–XIII ст. (перевідкладення). На території ур. П'ятницьке знайдено також шиферну натільну іконку з двостороннім заглибленим зображенням (Христа-

Пантократора і Голгофського хреста) [405]. Зазначені предмети пов'язані з періодом функціонування церкви включно до її знищення.

Забудову ділянки на південний захід від церкви (рис. К. 11, Б; К. 12, А) окрім пізньоримських споруд (К. 16, 2) репрезентували будівлі княжої доби (рис. К. 16, 1), рівні залягання яких розділяла товща ґрунту потужністю 1,2 м (рис. К. 16, I–I'). До верхнього горизонту віднесено дві наземні будівлі, одна з яких – це житлова споруда 1 зрубної конструкції із піччю, іншу (споруду 2), з огляду на відсутність слідів печі, І. Сवेशніков інтерпретував як господарську будівлю [33, арк. 5]. На тому ж ужитковому рівні, на відстані 3 м на схід від споруди 2 зафіксовано сліди згарища і розкид каміння, які простежено на площі 2,0×1,2 м (решта виходить за межі розкопу). Не виключено, що це залишки ще однієї знищеної будівлі. І. Сवेशніков припускав, що споруди 1–2 (додамо, що згодом й згарище від третьої) входили до комплексу однієї садиби [33, арк. 4–5].

Будівельний горизонт другої половини XIII – початку XIV ст. На ділянці, прилеглій до церкви із півдня, а також в межах храму виявлено 35 ґрунтових поховань, частина могильних ям яких зруйнувала долівку із керамічних плиток (рис. К. 13).

Планувальна структура. Стратиграфічний контекст залягання церкви, житлової та господарської будівель, а також результати буріння свердловин (рис. К. 12) дали змогу з'ясувати місце зазначених об'єктів у просторовій організації цієї ділянки пригорода. Отже, та частина східного пригорода, де спорудили церкву, певний час не була забудована, що підтверджує шар чорнозему завтовшки 0,60 м, який залягав під храмом і не містив жодних знахідок. Відсутність слідів забудови на ділянці, що прилягала до церкви із півдня і яка після спалення святині була зайнята післямонгольським цвинтарем, засвідчує, що тут була відкрита місцевість, не зайнята спорудами. Обстеженням прилеглої території встановлено відсутність давньоруського культурного шару на відстані 20 м на схід і 60 м на захід від кам'яного хреста. Далі від цих меж відзначено присутність керамічного матеріалу XII–

першої половини XIII ст. Зазначені обставини дали змогу дійти до висновку, що церкву побудували на відкритій площі, ширина якої із заходу на схід сягала 80 м. Така ділянка на території пригороду могла мати лише одне призначення, а власне торговища. Церква, яка стояла на ній, найімовірніше, була присвячена Параскеві П'ятниці, що засвідчує й назва урочища. Важче встановити протяжність торговиці по лінії північ-південь. Достовірною північною межею площі, очевидно, можна вважати давню дорогу, що пересікала поздовж увесь пригород і бігла від городища у напрямку до Романова. На початку XVIII ст. полотно дороги прокопали для русла річки Млинівки, яка покликана обслуговувати панський млин, від чого й отримала свою назву.

Свердловини, закладені на відстані 35 м на південь від кам'яного хреста, засвідчили наявність потужного культурного шару, насиченого фрагментами кераміки, що залягав на глибині від 0,5 до 2,1 м (рис. К. 17). Ці відклади виступили поблизу проїжджої частини північного відгалуження вулиці (рис. К. 17, 1–3). На самому полотні цього відгалуження культурний шар відсутній, натомість аж до материкового жовтого суглинку тут залягають насипні прошарки із будівельного сміття, ґрунту, піску та вапна, що вказують на існування давньої дороги, ймовірно, ще пізньоримського часу. Ця вулиця якийсь час не функціонувала, оскільки над нею росли відклади гумусу завтовшки 0,70 м (рис. К. 17, 2). У верхньому горизонті її полотно змістили дещо південніше на підвищене місце (перепад залягання материка у 0,6 м засвідчує існування тут невеликого природного горбика) – рис. К. 17, 3. На рівні глибин, що відповідають верхньому будівельному горизонту, вулицю розширили, підсипаючи й давніше занедбану ділянку (рис. К. 17, 2–3). Отже, у часи функціонування П'ятницької церкви на відстані біля 35 м на південь від неї пролягала вулиця, яка збереглася до наших днів.

Наявність вулиці стверджено і в межах південного відгалуження, де на гл. 1,1 м виступив аналогічний за складом, як і на північному відгалуженні, насипний шар (рис. К. 17, 4). Під насипним шаром на материка на гл. 1,1–

2,0 м залягав мулистий суглинок чорно-сірого кольору, виникнення якого пов'язане із високим рівнем ґрунтових вод, які виступають на цій ділянці на гл. 2,0 м. Отже, південне відгалуження, що відповідає сучасній вулиці і простягається паралельно до Коцурівського потоку, є підстави розглядати як релікти давньої дороги [553, с. 100]. Вздовж південного краю цієї дороги зафіксовано культурний шар (рис. К. 17, 5, 7), а також відзначено сліди забудови – розглянуті вище споруди 1–2, які знаходились на розвилці північного і південного розгалуження вулиць на відстані приблизно 250 м на південний захід від церкви. З огляду на те, що деструкція будівель виходила за межі північної стіни розкопу (тобто споруди і межі садиб мали б займати частину сучасної вулиці), цей відрізок південної дороги у давньоруський час мав дещо інший перебіг – найімовірніше, полотно дороги було зміщене північніше. Отже, згідно з сучасним станом досліджень окреслено ділянку, де відсутній культурний шар і сліди забудови, площею приблизно 80×85 м; ближче до північно-східного кута цієї ділянки знаходилась церква св. Параскеви П'ятниці.

Доповнює загальну картину вигляду східних околиць торговища стратиграфічна ситуація на північно-східній ділянці горбика, оточеного з півночі і півдня вищезгаданими відгалуженнями вулиці. Це природне підвищення має підтрикутну форму зі звуженою вершиною із західного боку і розширеною основою з лагідним схилом зі сходу. Закладеною свердловиною стверджено відсутність на краю підвищення слідів культурного шару (рис. К. 17, 6). Натомість на цій ділянці відзначено підвищений рівень вологості – мулистий чорно-сірий суглинок залягає тут потужним шаром на гл. 0,60–1,50 м одразу під темно-сірим гумусованим суглинком, а ґрунтові води виступають вже на гл. 1,0 м. Це означає, що вздовж східної лінії підтрикутного підвищення знаходились мочари, які відділяли ур. П'ятницьке від наступної гряди підвищення в ур. Загумінки. Зрозуміло, що результатів одного керну ще не достатньо, аби висувати широкі припущення щодо розпланування цієї ділянки. Проте сам факт

заболочення місцини, за відсутності антропогенних слідів впливу на нього усе ж вказує, що існування (чи зберігання) тут мочар мало свою доцільність. Виходячи із складної системи гідрозахисту усього городища, спокусливо було б припустити використання цієї природно-вологої ділянки як елемента у структурі захисних споруд торгового кварталу.

Підводячи підсумки дослідженням в ур. П'ятницьке, слід підкреслити, що вибір місця для торговиці обрано дуже вдало. Це була ділянка на гребені підвищення, майже у центрі пригорода. З північного і східного боків тут проходили найголовніші комунікаційні магістралі міста. Поряд з тим торгова метушня була досить віддалена від центральної частини міста, але зручно розташована поблизу до виїзду із нього через здогадні східні і південні ворота. Опираючись на вступні дослідження південної ділянки за межами торговища, можемо припускати, що терен довкола площі був густо забудований впродовж верхнього будівельного горизонту. Усі виявлені об'єкти носять виразні сліди пожежі, що дозволяє з найбільшою достовірністю ототожнювати час їхнього руйнування із нападом монголо-татар у 1241 р.

7.2. Північно-східний пригород

Північно-східний пригород розташований на найбільш низинній ділянці, оточений із заходу і сходу багнистою заплавою Білки та її штучного каналу (рис. В. 1; В. 6; Е. 15). Південна межа цієї території прилягає із півночі до підвищення, зайнятого городищем та східним пригородом. У ході розвідкових археологічних робіт з'ясовано, що рештки дерев'яних деструкцій виступали на значній поверхні, що охоплює ур. За Хмільником або На Греблі загальною площею понад 10 га (рис. Л. 1).

Територія північно-східного пригорода вивчена на незначній ділянці трьома розкопами, які розплановано на правому березі (табл. Н; рис. Д. 1, 15–17; Л. 1) [24–37].

Цей терен досі залишається задернований і багnistий, що зумовлено близьким сусідством з заплавою старого річища Білки і високим рівнем ґрунтових вод. На ділянці залягає потужний шар низинного торфу (до 2,4 м завтовшки) з постійним зволоженням і слабо-кислою реакцією (рН сольовий – 5,3), що сприяє добрій збереженості дерева [561, с. 41]. Під дерном від денної поверхні і до глибини 0,70 м виступав стерильний шар торф'янистого чорнозему. На гл. 0,80–1,50 м виявлено залишки дерев'яних конструкцій та речовий матеріал. Нижче рівня будівель знаходився суцільний шар коричневого торфу (материк) без культурних залишків.

Дерев'яні релікти репрезентують рештки будівель житлового, господарського та виробничого призначення, а також настили дороги і поєднані з нею вулиці, провулки та проходи. У робочому порядку, в міру розкриття розкопу, І. Свешніков виділив три горизонти забудови: верхній, середній і нижній. До верхнього будівельного горизонту віднесено усі споруди, що залягали одразу під стерильним шаром торф'янистого чорнозему; решту об'єктів, серед яких виділено такі, що перекривали один одного, віднесено, відповідно, до середнього та нижнього горизонтів. Однак порівняльний аналіз глибини взаємного залягання усіх споруд дослідник здійснити не встиг. Як наслідок, до одного горизонту потрапили будівлі зі значним перепадом рівнів залягання нижніх вінців зрубів, розпланованих на терені з досить рівним рельєфом. Це спонукало верифікувати запроваджену І. Свешніковим періодизацію і здійснити загальну кореляцію стратиграфії усіх об'єктів. При цьому вирішено в межах поняття “будівельний горизонт” застосувати ще й термін “будівельний ярус”. Будівельний горизонт розглядається як явище архітектурно-просторової організації, функціонування якої обмежується відрізком часу від виникнення певної системи планувальної структури і до її перебудови. В межах будівельного горизонту співіснували старі будинки і новобудови, які зводили неодноразово. При цьому споруди, що побудовані на одному рівні денної поверхні, визначають будівельний ярус. Власне для виділення будівельних ярусів

здійснено порівняльний аналіз (де було можливо) глибини залягання, передусім підкладок під колоди, нижніх вінець зрубів, а також враховувався рівень земляних чи глиняних долівок та настилу дощатої підлоги, влаштування череней печей, особливо у випадках неодноразових перебудов та ремонтів споруд. Таким чином, виділені яруси в межах будівельних горизонтів дозволяють фіксувати рівень давньої поверхні, на якій одночасно були побудовані і співіснували певні споруди. На цих засадах встановлено шість будівельних ярусів. Як ярус 1-й окреслено найпізнішу забудову, після знищення якої життя на пригороді вже не відновилося; відповідно ярус 6-й – це найдавніші об'єкти. Із верхнім будівельним горизонтом ототожнюється 1-й і 2-й яруси, із середнім – 3-й і 4-й, із нижнім – 5-й і 6-й яруси (табл. Ц).

Далі розглянуто локалізацію об'єктів, їхні параметри, план, в загальних рисах окреслено тип конструкції, визначено межі садиб.

7.2.1. Конструкція дороги. Центральною віссю північно-східного пригороду була дорога, що пролягала у напрямі північ-південь (рис. Л. 1, Р III–IV; Л. 2). Північна частина дороги виходила на берегову смугу і провадила, очевидно, на міст через Білку. Відтинок, досліджений на довжину 90 м, накреслює загальну лінію цієї магістралі, яка пролягала через увесь північно-східний пригород і провадила до городища, тобто до північних в'їзних воріт укріпленого окольного города (рис. В. 5). Рештки дороги збереглися у вигляді конструкції із дубових колод та плах (рис. Л. 3), що залягали під стерильним шаром торф'янистого чорнозему. У конструкції дороги стверджено існування трьох будівельних горизонтів (рис. Л. 4) і четвертого ремонтного ярусу.

Нижній горизонт (гл. 1,50–0,97 м). Конструкція найдавнішого першого ярусу дороги складалася із покладених на ґрунт поперечних лежнів з півколод, у які зарубано поздовжні слижі з протес заввишки 8–10 см. Місцями збереглися рештки настилу із покладених впоперек плах завтовшки 4–5 см, які залягали на гл. 1,10–1,18 м. Поміст дороги складав 3,1–3,8 м у

ширину [366, с. 86]. Але ця конструкція для дуже вологого ґрунту виявилася ненадійною, що підтвердили вибоїни у помості, які нашвидкуруч і неодноразово залатували. Окрім того, більшість настилу нижнього ярусу дороги розібрано для вимощення провулків та хідників на подвір'ях в межах окремих садиб.

Середній горизонт (гл. 0,96–0,59 м). З метою запобігти шкідливому впливу вологи на деревину і зміцнити полотно вулиці її рівень підняли на 30–45 см вище, застосовуючи інший тип конструкції (рис. Л. 5). На думку Р. Могитича, нові лежні уклали поверх залишків попередньої конструкції, підстеляючи їх подекуди додатковими підкладками із елементів, розібраних з нижнього ярусу. Встановили потужні слижі із колод діаметром 0,18–0,25 м. “Поміст з протес та плах завтовшки 12–15 см мав ширину 4,6–4,8 м. З огляду на нестачу дуба, основна маса настилу була влаштована з деревини інших порід, яка не збереглася. Поодинокі дубові елементи помосту розташовувались з кроком 1,2–2,5 м і виконували функцію стяг (затяжок) для фіксації слижів. Зверху поміст притискався трьома поздовжніми гнетами, з яких бічні влаштовано з плениць, розвернутих опуклим боком до дороги; середній гніт з невисоких брусків (5–6 см) утворював щось на зразок розподільної смуги. Відстань між крайніми гнетами (2,7–2,9 м) визначала ширину проїжджої частини дороги, крайні консольні частини помосту служили, очевидно, хідником. Слижі і гнети утримувались від розповзання забитими ззовні палями. Ця загальна конструктивна схема мала на різних проміжках вулиці видозміни: у південній частині вулиці на певному проміжку відсутні суцільні лежні і функцію поперечного зв'язку виконували лише стяги настилу. Для надійнішої фіксації у таких стягах видовбано наскрізні гнізда, крізь які просунуто прямокутні палі, глибоко забиті у землю. У північній частині вулиці поздовжні слижі ніби задля перестраховки укладені оберемками по 2–3 штуки поруч” [366, с. 87]. На окремих ділянках зберігся повністю настил із плах завтовшки 5–6 см і шириною 18–25 см, які залягали на гл. 0,70–0,90 м (рис. Л. 6). З'ясовано, що дошки до настилу

кріпилися заструганими колами (довжиною 0,60–0,70 м) до ґрунту через квадратні отвори на відстані 0,15–0,20 м один від одного та від країв настилу. Обабіч проїжджого полотна влаштовано хідники (завширшки 0,90–1,45 м), межу яких визначали огорожі садиб.

Верхній горизонт (гл. 0,58–0,38 м). В часі експлуатації середнього горизонту дороги північно-східний пригород пережив масштабну повінь. Наслідком розливу Білки був тонкий шар піску, який вкривав дорогу, а також відзначений в межах садиб (споруди 33–36), розташованих західніше від мостової. В таких обставинах дорога, очевидно, вимагала не лише ремонту, а й вдосконалення конструкції. З цією метою спорудили новий ярус, в основі конструкції якого закладено ідею повного усунення контакту із ґрунтом, що мало запобігти гниттю і знищенню деревини (рис. Л. 5; Л. 7). Для цього “найнижчі елементи – лежні відірвано від поверхні землі і, по суті, конструктивно вони перетворились у балки. Для їх опертя у землю забито палі з масивних півкогод діаметром 0,40 м, у верхній частині цих палей на потрібній висоті влаштовано горизонтальні полиці, на котрі оперлись лежні-балки з таких же масивних півкогод. Для їх фіксації у центрі опорних полиць залишено прямокутні чопи, що проходили через відповідні гнізда балок” [366, с. 87]. З огляду на висоту вертикальні стовпи підпирали додатково ще й скісні підкоси (рис. Л. 8–9). Перевага подібної системи спорудження верхнього ярусу дороги полягала у тому, що він не пов’язаний із попередніми конструкціями. Це дозволяло, по-перше, виставляти потрібну відмітку поверхні вулиці і, по-друге, піднімати рівень полотна дороги вище поверхні ґрунту. Рівень залягання верхнього горизонту дороги визначають плахи настилу, які збереглися на окремих ділянках на гл. 0,38–0,41 м. Характерним елементом дороги є виразна розподільча смуга, зазначена ще у середньому ярусі. Вона дозволяла регулювати рух у протилежних напрямках. Загальна ширина дороги вже сягала 6,70 м, де ширина проїжджої частини становила 3,55 м; збільшились і хідники (розташовані обабіч), ширина яких коливалась у межах 1,42–1,73 м.

Ремонтний ярус. На окремих ділянках дороги простежено ще один рівень конструкцій, який інтерпретовано як ремонтний ярус. Сліди відновлення полотна дороги відзначено в районі споруд 42, 44а, 3, 6, 11, 12 і 13 (рис. Л. 10).

Поміж елементами дерев'яних конструкцій дороги виявлено велику кількість артефактів, які за асортиментом виробів нічим не відрізняються від предметів, знайдених у спорудах та на території садиб.

Узагальнюючи, слід зазначити, що за сукупністю різновидів конструктивних прийомів побудови та параметрами звенигородська дорога суттєво відрізняється від досі відомих мостових, відкритих в інших давньоруських містах, де їх настили мали значно більше ярусів, наприклад: Пінськ (5–7), Берестьє (6), Слонім (5–6), Гродно (7), Псков (9), Ладога, Давид-Городок. У Новгороді на тлі 6–12 ярусних мостових в районі вулиць Козьмодем'янської, Боркової, Чудинцевської, Пруської, Луб'яниці вражають настили із 25 і 28 ярусів (вулиці Нутна, Велика, Холопна) [163, с. 15–18; 344, с. 208]. Поряд з цим, привертає увагу ширина проїжджої частини мостових. У Пскові вона коливалась в межах 1,7–3,6 м; найбільшою була лише одна з вулиць у Довмонтовому городі псковського кремля завширшки 4,3–5 м. У Ладозі мостова мала ширину 3,3 м, Гродно – до 2 м, Велика вулиця у Новгороді – 4,4–4,5 м. Натомість у Верхньому городі і на Подолі Києва відкрито головні вулиці (дороги) завширшки 6 м [112, с. 51–52; 217, с. 118], лише дещо ширшою була проїжджа частина Золотих воріт, що сягала 6,5 м [518, с. 66]. Бічні вулиці у Києві були наполовину вужчими – до 3 м.

Конструкції мостових у порівнянні із Звенигородом були значно простіші. Так, у Ладозі довгі корабельні дошки настеляли на короткі поперечні лаги-підкладки [408, с. 112]. У Пскові на коротких поперечних лагах укладали поздовжні колоди, а вже поверх них упоперек настиляли дошки [304, с. 14, рис. 6–7]. Обидва прийоми застосовували у Гродно, з тим, що переважала конструкція, аналогічна до мостової Пскова; використовували й найпростіший спосіб вимощення – настил дощок безпосередньо на ґрунт

[158, с. 52]. У Пінську плахи укладали впоперек поздовжніх лаг [312, с. 101–104].

Технічно складнішою і досконалішою була конструкція новгородських мостових, в основі якої лежали три поздовжні (дві бічні і одна посередині) лаги-жердини, розташовані на відстані 1,5 м одна від одної. На лаги зверху впоперек укладали товсті плахи із розколотих поздовжньо навіпіл соснових чи ялинових колод (діаметром до 40–50 см), пласкою поверхнею догори. Знизу в плахах у трьох місцях вирубували півкруглі пази, що відповідали формі і розмірам лаг. Підігнані у подібний спосіб лаги і плахи надійно закріплювались і не потребували додаткового зміцнення; іноді для запобігання гниттю деревини внутрішню поверхню плах навмисне обпалювали [81, с. 157–160; 344, с. 208]. Подібну конструкцію відзначено у мостовій XIII–XIV ст. у Вологді, де на відміну від новгородської дороги настил складали колоди діаметром 14–20 см, які додатково де-не-де закріплювалися ще й вертикально вбитими у землю кілками [123, с. 37–45]. У цьому місці варто нагадати, що аналогічний прийом кріплення елементів конструкції за допомогою зарубок у Звенигороді застосовано для монтування основи під дощатий настил нижнього ярусу дороги.

Подібну як у Пскові конструкцію мала головна вулиця у Давид-Городку, де додатково зміцнено й бокові краї настилу за допомогою поздовжніх жердин, підпертих кілками. Бічні вулиці мали конструкцію, аналогічну до пінської дороги [598, с. 10–15].

Дещо відмінною була конструкція мостових у Берестьї, яка залишалась незмінною з кінця XII до кінця XIV ст. Основу дороги складали поперечні колоди-підкладки, розташовані на відстані 1,5–3,0 м одна від одної; на них опиралися поздовжні (завдовжки 3–6 м) лаги, перекриті зверху щільно підігнаними дошками. По краях дощок прорубували трикутні чи прямокутні отвори, крізь які настил прикріплювали до землі. На окремих ділянках збереглися дошки, покладені по краях, що покликані скріплювати настил [311, с. 77–78, 128–129, 151–152, 157–160]. Такий спосіб спорудження

мостової дуже близький до конструкції звенигородської дороги у середньому горизонті; остання на відміну від вулиць Берестя мала ще посередині проїжджого полотна поздовжню розподільчу смугу, а дощатий настил через наскрізні гнізда прикріплювали до землі не кілками, а колами, глибоко вбитими у ґрунт.

Привертає увагу й одна з головних вулиць Верхнього Києва. Вона пролягала від Софійського собору до Жидівських воріт. Вздовж неї розташовувались найбагатші садиби XI–XIII ст. На ширину проїжджого полотна укладали десять поздовжніх лаг завдовжки 1,5–2,0 м, які перекривали щільно підігнаними одна до одної грубими дошками (колодами). Ззовні обабіч до поздовжніх лаг прилягали поперечні лаги завдовжки до 1 м, які впиралися у стовпи частоколу огорожі садиб. Це були пішохідні тротуарчики [112, с. 51–52]. Подібні, але значно ширші хідники відзначено й вздовж дороги у Звенигороді; у середньому горизонті їхня ширина становила 0,90–1,45 м, а на завершальному етапі функціонування пригороду – 1,42–1,73 м. При цьому слід зазначити, що верхній ярус звенигородської мостової мав оригінальну конструкцію, аналогії якій наразі не виявлено. На загал застосовані у Звенигороді технічні прийоми побудови дороги засвідчують, що вона належала до інженерних споруд складної конструкції, що послідовно вдосконалювалась, враховуючи загальноруські здобутки у будівництві мостових. При цьому наявність інновацій, зафіксованих у верхньому ярусі дороги, засвідчує розвиток технічної думки і інженерної інтуїції місцевих будівничих, що формувались із врахуванням локальних особливостей та традицій.

7.2.2. Загальна характеристика конструкцій будівель і їхніх елементів. Обабіч вищеописаної дороги розташовувались споруди, різні за площею та функціональним призначенням (рис. Л. 2). Будівлі неодноразово докорінно перебудовували. При цьому нові споруди будували докладно на місці попередніх, іноді дещо зміщуючи, а також переносили на інше місце.

На загал досліджено 63 споруди (табл. Ц) [210, с. 311–370]. Аналіз решток їхніх дерев'яних конструкцій, особливостей стратиграфії та взаємного розташування складових елементів дозволив чітко виділити групи певних ознак, що відображають стійку характеристику конструкції будівель [210, с. 370–383]. Слід підкреслити, що на пригороді споруджували винятково наземні об'єкти, що обумовлено розташуванням у зоні заплави р. Білка. Розміщення (орієнтація) будівель на місцевості прив'язане до лінії головної магістралі (рис. Л. 2). Усі будинки, незалежно від їхнього функціонального призначення, розпланували паралельно до дороги (як фронтальною, так і вужчою бічною стінами).

Залежно від застосованої будівельної техніки виділено дві основні групи споруд – зрубні і каркасно-стовпові; третю (комбіновану) групу репрезентують будівлі, споруджені за допомогою поєднання перших двох типів конструкцій. Зазначені типи конструкцій застосовували у всіх виділених ярусах. Доцільність обрання певного типу конструкцій обумовлювалась функціональним призначенням споруди.

Каркасно-стовпову конструкцію репрезентують два типи будівель, що відрізняються за способом побудови стін. У виробничій споруді 1 і хліву (споруда 10) стіни мали вигляд секцій плетінки із хмизу, якими заповнено проміжки між вертикально вбитими стовпами, розташованими по периметру будівель (рис. Л. 11–12). Плетінку обмазували глиною і ззовні укріплювали шпунтинами. У подібний спосіб, тільки без стовпів, побудовано ще два хліви (споруди 11а, 26а – рис. Л. 13–14). Легка конструкція плетених стін в умовах прохолодного клімату не надавалася для проживання у таких приміщеннях. Ті з них, що були хлівами, мали земляну долівку. У виробничій споруді 1 підлогу настелили із дощок та півколод, опертих на лагах (рис. Л. 15). Здобутий матеріал дозволив стверджувати, що будівлі із плетеними стінами не мали всередині стелі. В основі конструкції даху був гребеневий прогін на опорних стовпах. Дах двосхилий, настелений із соснових драниць. Лише стосовно споруди 1 можемо говорити про висоту стін, що сягала 1,90 м.

До окремого різновиду в межах тієї ж конструкції слід віднести будівлі, які поєднували цокольний зруб і верхню каркасну надбудову – зрубно-каркасні. Тут виділено споруди, у яких у якості основи під каркас закладено одне (споруди 2, 23, 31, 32а, 34, 37, 44а, північна камера споруди 33) чи три (споруди 6, 9) вінця зрубу, переважно із дубових колод (рис. Л. 16–24). Цоколі рублені із колод в “обло” з випусками кінців на 0,12–0,70 м (рис. Л. 25). Зверху кожної зарубини вибирався жолоб по формі колоди наступного вінця; його глибина становила $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{4}$ діаметра кругляка. Чашки врубок та жолоби ущільнювали прокладками із моху. Для надбудови каркасу на зовнішній поверхні останнього вінця колод видовбувався паз завглибшки 6 см, у який вставляли щільно підігнані одна до одної дошки – діли завтовшки 4–5 см. Стовпи каркасу встановлювали у вертикальні гнізда на кутах та посередині протяжності стін (рис. Л. 26). У споруді 6 додатково встановлено спарені стовпи у центрі приміщення, які обтискали сволок (рис. Л. 17) [60, с. 9]. Привернула увагу первісна конструкція господарської споруди 31 (рис. Л. 20), де у нижнє вінце цокольного зрубу північної стіни вмонтовано щит із плетінки заввишки 0,86 м, що зберігся на довжину 2,73 м. Південну стіну сконструйовано дещо інакше. Вона складалася із товстих жердин, розташованих на відстані 0,20–0,30 м одна від одної, переплетених гілляччям. Жердини, збережені максимально на довжину 3,06 м, очевидно, визначали й загальну висоту будівлі.

На загал до каркасно-стовпової конструкції віднесено 19 (30,2 %) будівель – це споруди 1, 2, 6, 9, 10, 11а, 13, 19, 20, 23, 26а, 31а, 32а, 33, 34, 37, 44а, 49, 50. За функціональним призначенням серед них виділяють три вищерозглянуті хліви (споруди 10, 11а, 26а – рис. Л. 12–14), господарські будівлі (споруди 20, 23, 31а, 32а – рис. Л. 19–21; Л. 27), майстерні (споруди 1, 2, 19, 33, 34, 37, 44а – рис. Л. 11; Л. 16; Л. 22–24; Л. 28), житла (споруди 6, 9, 13, 49, 50 – рис. Л. 17–18; Л. 29–30).

Переважну більшість (34 будівлі – 54 %) на пригороді складали споруди зрубної конструкції. Стіни будинків повністю рублені в “обло”, аналогічно як

цокольні вінця каркасно-стовпових споруд. Зруби збереглися на рівні одного (25), як виняток, двох (2) і трьох (2) вінець; у п'яти споруд зафіксовано лише підкладки під нижні вінця зрубу. За функціональним призначенням розрізняють будівлі господарські (12) – споруди 15, 16, 17, 21, 22, 26, 32, 35, 36б, 38, 43, 43б (рис. Л. 21–22; Л. 31–38), виробничі (8) – споруди 3, 25, 27, 31, 36, 40, 44, 45 (рис. Л. 16; Л. 20; Л. 27; Л. 38–42) і житлові (14) – споруди 7, 8, 11, 12, 14, 18, 18а, 24, 28, 29, 36а, 41, 42, 47 (рис. Л. 16; Л. 31–33; Л. 37; Л. 43–49). Через значне знищення не визначено тип конструкції для 10 споруд, серед яких одна господарська (споруда 48 – рис. Л. 48), три виробничі (споруди 19а, 27а, 27б – рис. Л. 28; Л. 39) і шість житлових (споруди 21а, 30, 39, 46, 51, 52 – рис. Л. 38; Л. 46; Л. 50–51).

Фундамент, призьба і навіс. З огляду на низинний і заболочений характер місцевості будинки споруджували на ущільнених підсипках, нерідко додатково зміцнюваних щитами плетінок. Нижній вінець підвалин встановлювали на підкладках із півкруглих чи округлих (діаметром 17–35 см) оцупків, які розміщували під кутами зрубу паралельно чи по діагоналі до колод. Як виняток, під спорудою 41 відзначено суцільні поздовжні підкладки із соснових палів (рис. Л. 37). Фундамент зміцнювали й підкладками, які встановлювали посередині протяжності стін, що несли додаткове навантаження – це притаманне, передусім, для двоповерхових будівель (рис. Л. 17–18). Опори останніх стабілізували й за допомогою крупних брил каміння, як це зроблено у споруді 49 (рис. Л. 30). Підвищений рівень ґрунтової вологи зумовлював для додаткового захисту підвалин деяких будинків споруджувати призьби, які влаштовували з однієї (споруди 1, 11, 32 – рис. Л. 11; Л. 21; Л. 44), двох (споруди 8, 47 – рис. Л. 16; Л. 49) рідше трьох (споруда 12 – рис. Л. 31) сторін і, як виняток, по периметру (споруда 3). Ширина призьб була стандартною і незначно коливалась в межах 0,40–0,60 м. Вирізняється лише призьба при споруді 1 завширшки 0,90–1,20 м, наявність якої покликана ще й укріплювати каркасну стіну вздовж внутрішнього виробничого рову. Матеріалом для втрамбовування призьб

служувала глина. Однак простір, відведений під призьби, формувався по-різному. Найчастіше в якості основи призьби використовували випуски кінців зрубів (споруди 12, 32, 47 – рис. Л. 21; Л. 31; Л. 49); якщо їхня довжина була недостатньою, то лінію призьби відсували і паралельно до стіни будинку встановлювали загорожу із плетінки (споруда 11 – рис. Л. 44). Інший прийом полягав у тому, що замість плетінки паралельно до стіни будинку встановлювали загорожу із поставлених на ребро дощок, які закріплювались вертикально вбитими у землю кілками (споруда 3). Призьба при споруді 1 складалася з двох вертикальних рядів плетінки і забитих між ними, поставлених на ребро дощок.

Поверхи та перекриття. Традиційними для пригороду були одноповерхові будинки. На цьому тлі виділяють споруди, що мали два яруси. Система міжповерхового перекриття зрубно-каркасних споруд утворена двома сволами, укладеними навхрест і з'єднаними на врубках типу “риб'ячий хвіст” з обв'язкою каркасу над середніми стовпами [60, с. 9]. Про форму цього конструктивного елемента дає уяву сволок з території споруди 50, який складав у довжину 3,94 м. З одного його кінця знаходилась врубка типу “риб'ячого хвоста” довжиною 23,5 см, на протилежному кінці – поздовжній виріз завдовжки 84 см. У споруді 11 перекриття другого поверху у західній половині будинку опиралося на затесані на вісім граней вертикальні стовпи, два з яких встановлено всередині приміщення при південній та північній стінах, а три – ззовні, впритул до західної стіни. Знахідка наріжного стовпа споруди 13, який зберігся на усю довжину, інформує про висоту першого поверху, що сягала 2,5 м. Окрім того, вздовж головного фасаду на рівні першого ярусу будинок прикрашало підсіння завширшки 0,90 м, перекриття якого опиралося на чотири восьмигранні стовпи.

Дах. Дахи житлових будинків були двосхилі; ті зі споруд, що розташовувались обабіч дороги, причілками повернено до неї. Гребеневі прогони каркасних будинків, про що вже згадувалось, як правило, опирались

на стовпи, встановлені зовні торцевих стін і часом всередині приміщень. В якості такої ж опори слугував коньковий брус, знайдений на подвір'ї поблизу споруди 26 (рис. Л. 35). Це колода діаметром 0,10–0,12 м, верхній кінець якої роздвоєний у вигляді латинської літери “V”. Зберігся на довжину 2,78 м.

Про способи спорудження покрівлі інформують фрагментарні знахідки, які вдалося ототожнити з певними елементами конструкції. Так, на площі споруди 48 знайдено два фрагменти крокви. Виготовлено їх із обтесаної березової півколоди. Кроква мала у ширину 12 см і була завтовшки 2 см (рис. Л. 52, 3–4). З одного поздовжнього краю через кожні 33 см витесано зарубки для лат; вони мали форму переверненої трапеції з основами сторін 9 та 6 см і глибиною 3 см. Зовнішній край крокви по лінії зарубок лагідно звужено і викінчено заокругленим псевдоваликом. Крокву, знайдену на площі споруди 43, виготовлено із дубової дошки шириною 13 см і завтовшки 4 см; для закріплення якихось деталей у ній зроблено поперечну наскрізну свердлину. Фрагменти крокв (як перевідкладення) зафіксовано також і між конструкціями дороги. На лаги по схилу даху настеляли соснові і дубові драниці довжиною до 3,5 м, які виявлено на площі споруд 1, 13, 18, 20. Драниці кріпилися до лат за допомогою дерев'яних кілків, отвори від яких зафіксовано у збережених фрагментах дощок. Нижній край покрівлі опирався на спеціальний гак – “курицю”, яка також підтримувала й водостічний жолоб. Відомо, що курицю виготовляли із молодої ялини, у якої після корчування залишали і обробляли корінь та прикореневий стовбур. Довжина усього виробу і його частин, форма і розмір п'яти, кривизна гака, кут з'єднання гака з п'ятою інформують про нахил даху, його конструкцію, спосіб кріплення настилу покрівлі і різновид ринви [423, с. 149]. Куриці знайдено у верхньому ярусі дороги, на площі споруд 1, 7, 36, 48. Найкраще зберігся зразок зі споруди 7 (рис. Л. 53). Йому притаманна майже первозданна форма, поверхня і корінь лише грубо обтесані. За формою обробки ця куриця значно відрізняється від вишуканих силуетів зразків, відомих, наприклад, із Новгороду чи Берестя. Це можна пояснити тим, що

куруцю знайдено нижче житлового рівня споруди 7, а власне, у підсипці, пов'язаній із перебудовою господарської будівлі, спорудженої ще у кінці ХІ ст. (5 ярус). З огляду на первісне призначення споруди, прояви естетичного підходу до оформлення куриці у цьому випадку, мабуть, були зайві. Фрагменти куриць виявлено у споруді 48 та у заповненні конструкцій верхнього ярусу дороги на ділянці між спорудами 42–44. Уламок водостічного жолоба виступив на площі споруди 23.

Низка предметів свідчить про оздоблення причілків житлових будинків. У одного із них (споруда 6) вертикально до крайніх крокв над причілком кріпилася прикраса, вирізьблена у формі стріли із дубової дошки. Елемент зберігся майже на усю довжину, яка складала 73,5 см (рис. Л. 54). Фрагменти подібних дубових стріл походять зі споруд 18 і 49, з підсипки під дорогу.

Аналізуючи планову структуру споруд (розташування печей, вікон, дверей тощо), простежено, що вона мала спільні закономірності для будівель обох типів конструкції. Однак не завжди ці конструктивні елементи вдавалося зафіксувати у повному складі.

Вхід. Так, певні труднощі поставали у ході з'ясування місцезнаходження дверей. У більшості випадків вхід визначався відповідно до сукупності ознак: по слідах одвірків, напрямі дощок та лаг підлоги, а також наявності вимощеного передпоріжжя. Достовірний поріг зафіксовано лише у виробничій споруді 19 на рівні першого вінця зрубу. Його ширина з пазом для одвірка, розміщеним праворуч, сягала 1,0 м (рис. Л. 28, деталь 1). Заглиблення з двома пазами для одвірків, розміщеними обабіч порогу, збереглися у спорудах 7 і 9 на рівні третього вінця зрубу, де їхня загальна ширина становила відповідно 0,65 м і 1,02 м (рис. Л. 18; Л. 43; Л. 55). Встановлено, що двері відкривалися як назовні (споруда 9), так і досередини приміщення (споруда 7).

Вимощення у вигляді своєрідного помосту із коротких поперечних дощок на поздовжніх колодах, влаштоване посередині протяжності стіни, засвідчило вхід у господарських спорудах 22 і 32 (рис. Л. 21; Л. 34). Довжина

помосту в обох випадках майже тотожна – 1,07 і 1,11 м, а ширина відповідно 1,22 м і 1,96 м. У решті будинків, більшість з яких простежено на рівні першого вінця зрубу, поріг не зберігся. Не зважаючи на це, про можливий вхід в одній із розташованих паралельно стін, вказував настил дощок підлоги, які вкладалися переважно по напрямку до входу: споруди 11, 12, 14–16–17, 18а, 28–29–30, 31, 40, 39, 43/41, 42 (рис. Л. 20; Л. 31–32; Л. 37–38; Л. 44–46; Л. 48). Встановлено, що доцільність конструювання дверного отвору продиктована розташуванням будинку, по-перше, відносно головної дороги, а по-друге, відносно розпланування внутрішнього подвір'я садиби. У спорудах, побудованих безпосередньо обабіч дороги, вхід влаштовували, як правило, в стіні, перпендикулярній до проїжджого полотна, тобто із півдня (споруди 3, 6, 9, 11, 14, 18а–18, 19 – рис. Л. 16–18; Л. 28; 32; Л. 44–45) чи півночі (споруди 7, 12, 19а, 42 – рис. Л. 28; Л. 31; Л. 43; Л. 48). Аналогічно влаштовано вхід і в більшості споруд, розпланованих в глибині подвір'я: у південній стіні – споруди 28, 32а, 36, 36а, 37 (рис. Л. 21; Л. 23; Л. 40; Л. 46–47), у північній – споруди 2, 22, 32, 40, 39, 43/41 (рис. Л. 16; Л. 21; Л. 34; Л. 37–38). При цьому часто зустрічались входи знадвору, тобто із вимощених проходів, захищених виносом дахів. У поодиноких будівлях, розміщених на задньому дворі, простежено вхід із західного (споруда 1) чи східного (споруди 10, 31) боків (рис. Л. 11–12; Л. 20).

Деяку уяву про конструкцію дверей дає знахідка, виявлена поблизу північно-східного кута споруди 43 (рис. Л. 37). Тут зафіксовано фрагмент дверного полотна, виконаного із дубової дошки, з верхнім виступом для гнізда в одвірку та врубкою для поперечної планки. Висота дошки 0,94 м, ширина 0,20 м. Вищерозглянуті дверні отвори мали ширину (без пазів на одвірці) у споруді 7 – 0,52 м, у споруді 9 – 0,85 м, у споруді 19 – 0,88 м. Ці параметри дуже близькі до двох з чотирьох відомих типів дверей із Новгороду [423, с. 149], а власне, до тих, що мають розміри 1,60×0,82 м (1-й тип), 0,92×0,55 м (4-й тип). Останній тип ототожнюють переважно із приміщеннями господарського призначення, що й відповідає характеру

споруди 43, а також споруді 7, які використовували у виробничих цілях. Натомість перший тип дверей притаманний у Новгороді передусім для житлових будинків. У Звенигороді, як бачимо, окрім житлової споруди 9, такі ж двері влаштовано й у виробничій споруді 19. Подібні розміри дверей спостерігаються й на інших пам'ятках. Наприклад, у Давид-Городку зафіксовано дверні отвори завширшки до 1 м [598, с. 12], а також знайдено фрагмент дверей заввишки біля 1 м [312, с. 129]. Значна кількість фрагментів дверей відома із Берестя, де більшість (80 %) складали низькі двері (висотою 0,73–0,98 м) [311, с. 180–187]. У Києві зафіксовано дверні отвори лише у господарських спорудах: найвужчий з них мав ширину 0,65 м, інші – 0,75–0,80 м [218, с. 102].

Долівка. Всередині приміщень виявлено рештки долівок, які відзначено у 40 спорудах. Спосіб вимощення долівок пов'язаний передусім із призначенням будівель. У всіх житлових спорудах підлогу настеляли із дощок завтовшки 3–4 см і шириною 0,12–0,32 м (рис. Л. 56). Виготовляли їх в основному з дуба та сосни. Простежено три способи облаштування настилу. У більшості будинків (споруди 11, 15, 17, 23–23а, 24, 29, 30, 32, 32а, 41 – рис. Л. 19; Л. 21; Л. 31–33; Л. 37; Л. 44; Л. 46) дошки піднято над рівнем ґрунту, що убезпечувало їх від вологи. Для цього на земляну долівку, за потреби армовану хмизом та щепою, викладали три-чотири лаги із дубових чи соснових колод (діаметром 0,07–0,17 м) та півколод, на які по напрямку до входу укладали дошки. При цьому, де можливо (споруди 11, 17 – рис. Л. 32; Л. 44), простежено, що дошки залягали на рівні середини висоти нижнього вінця зрубу, тобто лаги, які укладали на одному рівні зі зрубом, для стабільності могли мати на кінцях вруби під колоди зрубу. Відзначено випадки, коли намагалися ізолювати від стику із ґрунтом не тільки дошки, але й лаги. Для цього під лаги встановлювали короткі бруски-підкладки (споруди 1, 6, 7, 12 – рис. Л. 11; Л. 17; Л. 31; Л. 43). Лага у споруді 6 мала розміри 12×8 см. Встановлено, що у споруді 12 дощату підлогу влаштовано на рівні середини висоти другого вінця зрубу (рис. Л. 31). Підкладку під лагу

покладено, як і нижнє вінце зрубу, на тодішню денну поверхню. Лагу могли закріпити й у щілині між колодами двох найнижчих вінець зрубу.

В окремих будівлях зафіксовано рештки підлоги, де дошки настелено безпосередньо на ґрунт (споруди 18а, 19, 22, 31а, 40 – рис. Л. 20; Л. 28; Л. 34; Л. 45). За винятком житлової споруди 18а решта об'єктів мали господарсько-виробниче призначення. По товщині дошки не відрізнялися від тих, якими вистелено підлогу на лагах. Лише у споруді 22 дошки були тонкі (2–3 см), а у споруді 31а, що залягала у досить вологому середовищі, поклали дошки завтовшки 6–8 см.

У 15 будівлях (споруди 9, 14, 18, 21, 25, 27, 27а, 27б, 33, 36, 37, 44, 44а, 45, 49 - рис. Л. 18; Л. 22–24; Л. 27; Л. 30; Л. 32–33; Л. 39; Л. 40–42; Л. 45) долівку вимощено шаром рідкої глини завтовшки 5–20 см по усій площі. Серед зазначених об'єктів привернули увагу двоповерхові житлові споруди 9, 14 і 49, де глиняну долівку мали приміщення нижнього ярусу, як холодні (споруда 14), так і опалювані (споруди 9, 49). Решті споруд притаманний виразний виробничий характер.

Лише у двох будівлях глиною вимостили поверхню долівки поблизу печі. У споруді 3 більшу частину долівки залишили земляною, глиною підмастили лише підхід до устя виробничої печі-кам'янки (рис. Л. 16). Натомість у споруді 31 глиняна долівка залягала довкола печі на ширину 0,60–0,82 м (рис. Л. 20). Показовим прикладом комбінування типів долівок є майстерня-споруда 33, що складалася з двох приміщень з горнами, де у північній камері була земляна долівка, а у південній – глиняна (рис. Л. 22). Подібна ситуація спостерігалася й у приміщеннях першого ярусу споруди 13 (рис. Л. 29). Переконає у господарському чи виробничому призначенні приміщень із земляною чи глиняною долівкою двоповерхова житлова споруда 8, де у підкліті першого ярусу більшу частину долівки, прилеглу до устя печі, заміщено укладеними поздовжньо жердинами, залитими рідкою глиною (рис. Л. 16). Повністю земляні долівки, окрім вищерозглянутих хлівів, відзначено у спорудах 33 (північна камера), 34, 36а (рис. Л. 22; Л. 47).

Таким чином, простежується певна закономірність, яка дозволяє стверджувати, що глиною вимощували, передусім, приміщення, що призначалися під виробничі цілі, особливо ті, де знаходилися печі, придатні для отримання високих температур.

Печі. Печі відрізнялися як за конструкцією, так і за формою, параметрами і розташуванням в інтер'єрі приміщення. На площі досліджених споруд зафіксовано рештки 45 печей, 12 з яких збереглись лише у вигляді слідів від цоколів. Існували два типи печей – глинобитні і кам'янки. Останні, як правило, знаходилися у виробничих будівлях (споруди 2, 3, 27, 27а, 27б, 33, 36, 40 – рис. Л. 16; Л. 22; Л. 38–40). Складніше визначити призначення печей, побудованих із глини. За способом спорудження переважають печі (14), основа, стіни та купол яких сформовано винятково із глини (6, 7, 8, 11, 12, 25, 28, 31, 34, 41, 44, 44а, 49, 52 – рис. Л.16–17; Л. 20; Л. 22; Л. 24; Л. 27; Л. 30–31; Л. 37; Л. 41; Л. 43–44; Л. 46). Поряд з ними відзначено об'єкти з додатковими елементами (шпунтинами і кілками), якими зміцнювали основу печі (рис. Л. 57). Їх розміщували по периметру цоколя з зовнішнього боку (споруди 1, 42 – рис. Л. 11; Л. 48), по периметру череня (споруди 9, 46 – рис. Л. 18; Л. 50), а також у межах товщі цоколя (споруди 1, 18, 24 – рис. Л. 11; Л. 33; Л. 45). Глинобитні печі споруджували на ділянці з земляною долівкою, не вимощеній дошками. Тому, як правило, черинь виступав на рівні підлоги. Лише в одному випадку (споруда 7 – рис. Л. 43) простежено рештки обгорілого бруса від опічка, а черинь піднято над рівнем долівки на 0,23 м.

Простежено три форми череня: округлу діаметром 0,56–1,25 м (20), підпрямокутну розмірами 0,63–0,82×0,84–1,11 м (2) і грушоподібну (4). Печі з округлою і підпрямокутною формами черенів відрізнялися від інших за конструкцією та параметрами устя. Останнє формували у двоякий спосіб: при отворі стінку ретельно заокруглювали таким чином, що утворювався своєрідний канал, дно якого залишалось глиняним або було вимощено, як і черинь; в іншому випадку сегмент глиняної стіни зрізували аж до череня без утворення каналу (споруди 7, 41, 46 – рис. Л. 37; Л. 43; Л. 50). Виділено печі

із широким (споруди 1, 6, 8, 18, 34, 41, 46, 49, 52 – рис. Л. 11; Л. 16–17; Л. 22; Л. 30; Л. 37; Л. 45; Л. 50–51) та вузьким (споруди 7, 9, 11, 12, 44а – рис. Л. 18; Л. 24; Л. 31; Л. 43–44) устями. Кореляцією ширини устя і поперечного діаметру череня виявлено певну закономірність у їхніх пропорціях. Так, у печах з вузьким устям ширина останнього була менша від ширини череня у 2,3–3,6 рази, а у печей з широким устям – у 1,4–2,4 рази. Дуже вузьке устя (завширшки 0,10–0,36 м) притаманне печам із грушеподібною формою череня, де устя було менше від череня у 1,8–6,6 разів (споруди 1, 28, 42, 44 – рис. Л. 11; Л. 41; Л. 46; Л. 48). Найімовірніше, подібні печі використовували у виробничих цілях.

До об'єктів, що зустрічаються дуже рідко, відносять печі із двома камерами, які відзначено у спорудах 25 і 31 (рис. Л. 20; Л. 27). Незвична конструкція у поєднанні з глинобитною долівкою приміщень схиляє до інтерпретації цих печей як виробничих горнів. У цьому місці варто пригадати розглянуті раніше печі у межах виробничого комплексу на західній частині окольного города. В окремих із них топку умисно поділено на дві частини за допомогою каменю (піч 3) чи поріжка (піч 4).

Достовірно побутовими були глиняні печі, що знаходилися на другому поверсі будівель (споруди 6, 9, 13, 14 – рис. Л. 17–18; Л. 29; Л. 32). Їхня конструкція невідома, оскільки збереглися вони лише у вигляді деструкції. Проте з огляду на дерев'яне перекриття та дощату підлогу ці печі, очевидно, споруджували на опічках-опорах. Натомість привертають увагу скупчення каміння, втім зі слідами обпалення, що перекривають рештки дерев'яних конструкцій зрубів. Розкид цього каміння, за наявності глинобитних печей на першому ярусі, ототожнюється із печами-кам'янками. Проте недостатня докладність технічних креслень дозволила лише здогадно локалізувати їх на другому поверсі. Якщо це припущення вірне, то у двох житлових будинках (споруди 8 і 49 – рис. Л. 16; Л. 30) другий ярус опалювався печами-кам'янками, що для періоду Київської Русі не було характерним явищем.

Переважну більшість печей влаштовано в одному із кутів приміщення – південно-західному чи північно-західному. Лише в тих випадках, де достовірно визначено вхід, можемо говорити, що піч знаходилась у ближньому куті, праворуч чи ліворуч від входу і була повернена устям до дверей (споруди 1, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 18, 24, 28, 29, 30 – рис. Л. 11; Л. 16–18; Л. 31; Л. 33; Л. 43–46). Аналогічну локалізацію печей дослідники ототожнюють із південно-руським типом житла XI–XIII ст. Подібне розташування печей у Новгороді, наприклад, пов'язують із південними запозиченнями, що проникали на землі Північної-Західної Русі з кінця XII ст. і отримали деяке поширення у XIV ст. [110, с. 275]. На цьому тлі виділено печі, розташовані при одній зі стін посередині її протяжності (споруди 33 (південна камера), 36, 37 (південна камера), 44, 44а, 45 – рис. Л. 22–24; Л. 40–42) та посередині приміщення (споруди 27, 27б, 31, 33 (північна камера), 40 – рис. Л. 20; Л. 22; Л. 38; Л. 39) – усе це виробничі будівлі. Побудова печі у центрі споруди відома, зокрема, й за матеріалами Новгорода. Такі об'єкти зазвичай інтерпретують як кухні, пекарні чи ремісничі майстерні [236, с. 27–28, 31].

Додаткові пристосування від якихось конструкцій, що, ймовірно, технічно пов'язані із печами, виявлено у двох випадках – як у житловій, так і виробничій спорудах. У нижніх вінцях зрубів з тильного боку печей зафіксовано наскрізні прямокутні отвори, один з яких розмірами 8×17 см влаштовано на рівні череня (споруда 9 – рис. Л. 58), інший шириною 44,5 см – нижче череня (південна камера споруди 33 – рис. Л. 22). Не виключено, що ці отвори призначалися для нагнітання холодного повітря. Окрім того, у споруді 9 з лівого боку зафіксовано дві стовпові ями діаметром 0,25–0,30 м, заповнені глиною (рис. Л. 18). Лінія діаметру цих ям чітко відповідала лініям західної та північної стін і устя печі, тобто ця конструкція не могла бути пов'язана із так званім спальним місцем (полом), що влаштовувався вздовж стіни. Натомість привертає увагу інтерпретація подібних ямок біля печей у житлах XII ст. з поселення Григорівка на Черкащині та на дитинці Києва

(житло № 10), які дослідники пов'язують із навісом над піччю [111, с. 25–26; 265]. Згідно з припущеннями В. Козюби, навіс розміром 1,4×1,4 м використовувався в різних цілях: для зберігання певного роду продуктів, начиння, а також як місце для снання дітей та літніх людей. Потужні стовпи у звенигородському житлі вказують на не менш солідне перекриття, що радше призначалося під своєрідну лежанку, яка мала й відповідні розміри – 1,49×1,70 м. Очевидно, про такий навіс над піччю йшлося у літописному епізоді про осліплення Василька Ростиславича. Про те, що навіс не був благоденною конструкцією, свідчить й ілюстрація цієї події, представлена на мініатюрі із Радзивілівського літопису, де зображено довгі, широкі і грубі дошки.

Вікна. У побутових печах для приготування страв розпалювали невеликий вогонь. Дим при цьому виходив (“курився”) у приміщення. Для його виведення прочиняли двері, влаштовували отвір на горище чи використовували так зване волокове віконце у верхній частині стіни. Ціле таке вікно походить із споруди 49 (рис. Л. 59, I). Воно складалося із трьох елементів: а) закріплена стабільна верхня дошка розмірами 50,5×10,0×2,5 см із поздовжнім п-подібним пазом завширшки 1,5 см і завглибшки 3,0 см на нижній поперечній площині; б) дошка-засувка прямокутної форми розмірами 41×15 см і товщиною 1,0–1,5 см, якою закривали чи “заволочували” отвір; в) закріплений стабільно нижній брусок розмірами 56,5×5,5×6,5 см із поздовжнім г-подібним пазом завглибшки 4,5 см на верхній поперечній площині. Відповідно до параметрів пазів затесано верхній і нижній краї дошки-засувки. Окрім волокових віконць, у житлових будинках, особливо на другому поверсі, влаштовували так звані “косяцяті” широкі вікна, обрамлені різьбленими наличниками, що широко відомі за матеріалами з Новгороду. У Звенигороді таких знахідок обмаль. Невеличкий фрагмент наличника довжиною 12 см походить із двоповерхової споруди 6 (рис. Л. 59, II). Виконано його із соснової дошки завтовшки 1 см. Збережений край оформлено півколистими вирізами, у верхній частині – слід наскрізної

округлої свердлини діаметром 1 см для кілка, що кріпив наличник до балки. За матеріалами Новгороду відомо, що вікна прикривалися ставнями, які вставляли ззовні і відкривали назовні. Одну таку цілу дубову стулку ставня виявлено на площі споруди 39 (рис. Л. 60). Вона мала прямокутну форму розмірами 25×59 см і циліндричні виступи завдовжки 4 см і 7 см обабіч одного (заднього) поздовжнього краю; протилежний (передній) край – підтесаний. Ця стулка ставня дозволила реконструювати загальні параметри вікна, яке мало розміри 59×50 см. Не буде перебільшенням твердження, що подібних ставень та наличників вікон у Звенигороді було значно більше. Підтвердженням цьому є численні уламки ретельно оброблених дощочок та рейок з фігурно різьбленими краями, пазами та висвердленими отворами для кріплення. Через значну фрагментарність неможливо ідентифікувати приналежність таких предметів, тому здебільшого їх окреслено як предмети невизначеного призначення. Серед цих артефактів І. Свешніков виділив низку виробів, які, згодом, ототожнював із підвіконням (споруди 14, 23, 37, 43, 49). Вони виконані із дубових дощок розмірами 14×42 см зі зрізаним кантом (споруда 43) та розмірами 16,0×41,0×2,5 см із пазом та двома бічними виїмками на кінцях (споруда 37). Дослідник припускав, що, можливо, підвіконням слугував і фрагмент дошки з обламаними кінцями, знайдений поблизу споруди 14 (рис. Л. 61). Розміри збереженої частини склали у довжину 50,5 см, в ширину 11,0–14,8 см і в товщину – 2,5 см. Дощка незугарно оброблена з нерівною поверхнею, поздовжні краї оформлено косозрізаною назовні площиною завширшки 3,0–3,5 см; внутрішній бік дошки плоский, зовнішній – легко опуклий; її вдруге використано для учнівських письмових вправ [595, s. 559].

Сходи. Конструктивним елементом у структурі будинків були сходи. Два фрагменти бічних дубових плах знайдено на площі споруди 49 і у конструкції дороги на відтинку між спорудами 23 і 21а. Вони репрезентують один тип сходів. Краще зберігся фрагмент стійки (тятиви) завдовжки 215 см із одним обламаним краєм, що походить зі споруди 49 (рис. Л. 52, 2).

Виконано її із півколоди шириною 21 см і товщиною 9 см. У ній видовбано сім наскрізних прямокутних отворів для закріплення шаблів, які розміщено з нерівномірним інтервалом через 18–20 см, 28 см, 31–33 см. Наявність сходів на території споруди 49 підтверджує думку, що будинок мав два поверхи. Тятива, знайдена в конструкції дороги, обламана з обох кінців; її виконано з обтесаної колоди, де збереглися чотири, подібні як у попередньої, отвори під сходи. Аналогічні сходи відомі серед матеріалів з Берестя, Новгород та Києва, де їх встановлювали як ззовні будинку, так і всередині приміщення; вони провадили на верхній поверх.

Площа. Незалежно від ярусності будівель за загальною конструкцією виділяються споруди однокамерні, що переважають, і двокамерні. Серед однокамерних споруд насамперед привертають увагу житла, диференціація розмірів яких дозволила простежити динаміку розвитку домобудівництва. Так, площа будинків, побудованих у четвертому ярусі, була невеликою і коливалась в межах 13–18 м²; у третьому ярусі переважали вже споруди площею 23–36 м², на тлі яких зустрічалися ще поодинокі будиночки площею до 20 м², але в тім й один двоповерховий; у другому–першому ярусах споруджували, як правило, просторі будівлі площею 31,6–45,0 м². Чітка тенденція до поступового збільшення розмірів споруд впродовж XII ст. особливо показово відображена у ході перебудови будинків, що провадилась на одній ділянці на рівні кількох ярусів. Такі ж процеси притаманні й тим однокамерним будівлям, які мали виробниче призначення, але залежно від характеру виробництва могли використовуватись одночасно і як житла. Площа таких будівель у шостому–п'ятому ярусах хоча й збільшувалась, але на загаль залишалась незначною й коливалась в межах 9,0–13,6 м². Натомість однокамерні майстерні, споруджені у четвертому–першому ярусах, мали площу 14,56–30,00 м². Для порівняння слід зазначити, що, наприклад, у Бересті споруди були значно менших розмірів: площа переважної більшості житлових будівель складала 10–13 і 14–16 м², а господарських приміщень – 8–10 і рідше 12–13 м². Крупні об'єкти мали площу 16 м²; винятком були дві

будівлі площею 23,04 і 37,2 м². П. Лисенко зазначав, що споруди Берестя за своїми розмірами були близькі до будівель Пінська і Давид-Городка [311, с. 178]. Натомість однокамерні житлові будівлі зі Звенигорода за площею аналогічні до споруд Новгороду [266, с. 82–108], Мінська [233, с. 181], Полоцька [571, с. 80–88], Києва [218, с. 110].

Двокамерними були лише сім будівель, які споруджено у 3 і 1 будівельних ярусах. Серед них є чотири майстерні (споруди 1, 19, 33, 37 – рис. Л. 11; Л. 22–23; Л. 28) і три господарсько-складські приміщення (споруди 20, 21, 23 – рис. Л. 19; Л. 27). За винятком споруди 37 (площею 23 м²) і споруди 23–23а (площею 50,2 м²) розміри решти будівель коливались в межах 30–40 м².

Винятковою на пригороді була житлова споруда 13 площею 65 м², що мала два поверхи і галерею з фронтального боку (рис. Л. 29). Вона рівновелика з найбільшими за площею житлами на Подолі (63 м²) і Верхньому городі (52,5 м²) у Києві, що належали представникам заможних прошарків населення [218, с. 110].

Однією із найскладніших продовжує залишатись проблема визначення кількості поверхів у спорудах. Вирішення чи висвітлення цього питання відкладається до часу проведення фахового архітектурного аналізу та майбутніх польових досліджень. Наразі на підставі стратиграфії залягання конструкцій можемо констатувати наявність щонайменше двох ярусів у семи будівель. Найдавнішу двоповерхову споруду 9 побудовано у 4 ярусі (рис. Л. 18). В наступний період кількість таких будівель зросла до чотирьох (споруди 6, 8, 11, 13 – рис. Л. 16–17; Л. 29; Л. 44); у 2 і 1 ярусах споруджено по одній будівлі – відповідно споруди 49 і 14 (рис. Л. 30; Л. 32).

7.2.3. Вулиці і провулки, проходи, перелази і острог. Розглянуті вище споруди утворювали щільну забудову вздовж центральної сполучної магістралі північно-східного пригорода [210, с. 383–389]. Від дороги меридіонально відгалужувались різні за шириною пасма, які пролягали між

окремими будинками чи їхніми комплексами (садибами), утворюючи бічні вулиці та проходи (рис. Л. 2; Л. 62–67).

Вулиці. До дороги (в межах дослідженого відрізка завдовжки 90 м) прилягало чотири вулиці зі східного (В-1, В-2, В-3, В-4) та дві із західного (В-5 і В-6) боків. Це незабудовані пасма, що надавалися для одностороннього проїзного руху. Виділяються вулиці ґрунтові і вимощені деревом.

Вулиця В-1 знаходилася вздовж південної огорожі комплексу споруд 3/7 та 1/10 і вздовж північної межі комплексу споруд 42/48/47 та 38. Досліджена на довжину 23 м. Вулиця сягала у ширину 2 м і замощена дошками та камінням.

В основі вимощення вулиці виявлено ряди вертикально встановлених плетінок з хворосту, простір між якими заповнено землею, глиною та різним сміттям (великою кількістю уламків кружального посуду, шматками міцно обпаленої печини з великих, мабуть, виробничих печей, брилками залізного і керамічного шлаку, тваринними кістками і необробленими кусками дерева та каміння). Цей шар перекрито горизонтально покладеними дошками, серед яких знайшлися і архітектурні деталі: фрагменти балок, драниць, стовпів, а також дві пошкоджені великі дубові ступи тощо.

Періодизація споруд (СП-7, 47, 48 – табл. Ц; рис. Л. 68–69), розташованих обабіч вулиці В-1, дозволила стверджувати, що останню розплановано вже на рівні 6 ярусу, а отже, це чи не найдавніша вулиця на пригороді. На відміну від решти вулиць її полотно змінювалось зі зростанням інтенсифікації розбудови прилеглої ділянки. Поступове наростання підсіпки обумовлено, по-перше, необхідністю запобігати підвищеній вологості, по-друге, рівень її денної поверхні відповідав темпам формування культурного шару у відповідних будівельних ярусах. Натомість залишається відкритим питання про характер дощатого настилу вулиці: чи був він суцільний, чи вкривав лише окремі ділянки проїжджої частини. Знахідки залізних шлаків, які, найімовірніше, походили із влаштованої тут кузні (СП-2), що функціонувала у 1–3 ярусах, свідчать на користь ґрунтової дороги, дерев'яне

моцнення якої носило хаотичний і випадковий характер. Поряд з тим привернув увагу фрагмент вертикально встановленої плетінки і укладеної на ребро дошки, закріпленої кілками. І плетінка, і дошка розташовувалися на одній поздовжній лінії, яка ділила полотно вулиці на дві рівно широкі частини. Не виключено, що у цьому випадку, подібно як і у мостової, також існувала своєрідна розподільча смуга, покликана регулювати двосторонній рух.

В межах вулиці за час її функціонування відклався потужний культурний шар насичений великою кількістю знахідок. Серед зібраних артефактів слід відзначити вироби із глини (уламки кружального посуду, фрагменти полив'яних плиток – 2 од.), заліза (цвяхи, циліндричний замок, ключ до нього, кресало, ножі – 2 од., вістря стріли), скла (кілька дрібних фрагментів невеликих посудин з різнокольорового скла, фрагменти скляних браслетів – 2 од.), каменю (кремінь зі слідами кресання, фрагмент мармурового хрестика, шиферні пряслиця – 6 од., грузило з пісковіку), кістки (гребінь до розчісування вовни, пластинки – 2 од., проколка, щиток з отвором, уламок ложки), бронзи (перстень, шийна гривна), фрагменти олов'яного дроту, шкіри (цілий і фрагменти черевиків – 3 од. фрагменти виробів – 10 од.). В різних місцях на дорозі знайдено також лісові горішки та дві кісточки персиків.

Вулиця В-2 знаходилася між комплексами споруд 27 і 22 (з півночі) та споруд 8, 2, 1 (з півдня).

Характер розташування вищезазначених комплексів споруд дозволив припускати існування проїзду між ними. Побіжно підтверджує це і дошка (довжиною 3,15 м і шириною 0,30 м), що залягала вздовж дороги між спорудами 8 і 27. Вона, аналогічно як між спорудами 20 і 21а та перед спорудою 13, очевидно, слугувала своєрідною сполучною ланкою (порогом) з головною дорогою. Враховуючи розпланування будівель, що знаходились обабіч вулиці, довжина її розкритого полотна сягала 19,5 м за ширини 2 м. Виникла вона у 3 ярусі в ході спорудження вищезгаданих будинків.

Припускаємо, що первісно лінія вулиці мала легкий вигин широкою дугою навпроти споруди 2. Однак із побудовою у 2 ярусі споруди 22 тут утворилося зигзагувате коліно, що створювало певні труднощі для проїзду. Первісно вулиця мала часткове дощате покриття, у 2 ярусі вона була вже повністю ґрунтовою.

Вулиця В-3 знаходилася між комплексами споруд 12 і 32 (з півночі) та споруд 11, 28 і 31 (з півдня). Досліджена на довжину 15 м.

Полотно вулиці розширювалось у східному напрямку. Найвужчим був відрізок зі сторони дороги між південно-західним кутом споруди 12 і північно-західним кутом споруди 11, який складав 1,4–1,6 м. При південно-східному куті споруди 12 і північно-східному куті споруди 11 вулиця розширювалась до 2 м, а ще далі на схід, між спорудами 32 і 28, її ширина сягала 2,5 м. На цьому відрізку північну межу вулиці визначала огорожа із тину вздовж споруди 32, а південну – паркан зі штахетин вздовж споруди 31. На ділянці між спорудами 11 і 12 вулицю вимощено дошками укладеними поздовжньо на поперечних підкладках. Між спорудами 32 і 28 дерев'яне покриття відсутнє; тут збереглася лише підкладка у вигляді підсипки із шару глини, далі на схід від якої знову простежено рештки дощатого настилу.

Порівняльний аналіз глибини залягання і етапів перебудови споруд 11, 28/29/30, 31 і 12/15, 32 переконує у тому, що тут була вулиця і сформовано її ще на рівні 4-го ярусу. Щоправда, західний кінець вулиці, прилеглий до дороги, був значно ширший – не менше 2 м, враховуючи розташування пізнішої споруди 15 із 3 ярусу. Натомість суцільний дерев'яний настил споруджено на рівні 3-го ярусу.

Вулиця В-4 знаходилась на відстані 3,5 м на північ від комплексу споруд 14/16/17. Досліджена на довжину 7,75 м за ширини 2,75 м.

Конструкція вулиці тотожна конструкції дороги на рівні нижнього будівельного горизонту. Вона вимощена настилом із поздовжньо покладених дощок, під якими знаходилися бруси, укладені на поперечних півколодах, що лежали просто на ґрунті. Відстань між останніми сягала 3,6 м.

Вулицю споруджено у 4 ярусі середнього будівельного горизонту. На дослідженій ділянці, прилеглий до вулиці В-4 із півдня, у цей час існувала лише одна невеличка господарська споруда 32, розташована на відстані біля 18 м. Між нею і вулицею В-4 залишалась незабудованою велика площа, яку, судячи із захоронення цілої корови, під пізнішою у часі спорудою 15, найімовірніше, відведено під кошари. Проте спорудження такої ґрунтової вулиці вздовж огорожі для постою худоби було недоцільне. Низка артефактів, виявлених у межах вулиці, вказує на функціонування поблизу багатого житла, з яким в першу чергу ототожнено споруду 13, а також комплекс прилеглих до неї об'єктів (СП-17, 15, 37), що збудовано впродовж наступного 3 ярусу. Це дозволяє звузити час спорудження вулиці В-4, максимально наблизивши його до моменту розгортання інтенсивних будівельних робіт на цій ділянці, а власне, до кінця 1120-х рр.

На площі настилу знайдено: вироби із глини (уламки горщиків – 78 од. і південних амфор – 6 од., фрагмент тиглика із червоною поливою всередині, вухо світильника, фрагмент “фаянсової” середньоазіатської посудинки), заліза (фрагмент кільця, дужка від відра, фрагмент ножа, цвяхи – 3 од.), бронзи (пряжка до пояса, фрагмент панікадила, підвіска-лунниця), каменю (пряслиця – 3 од., брусок), скла (фрагмент намистини, уламки браслетів – 6 од.), гребінь кістяний, лісові горішки – 2 од.

Вулиця В-5 знаходилася між спорудою 20 (з півночі) і спорудою 21а (з півдня). Досліджена на довжину 5,60 м за ширини 1,65 м.

Полотно вулиці формували рештки огорожі із тину споруд 20 і 21а (рис. Л. 70). На стику дороги і вулиці на гл. 0,72 м залягала дошка довжиною 2,80 м і шириною 0,40 м, яка слугувала своєрідним порогом, що сполучав вулицю і дорогу (рис. Л. 62). Стверджено, що вулиця розширювалася у західному напрямку. Вулиця була ґрунтовою, її розплановано на рівні 3 ярусу, тобто вона функціонувала одночасно із комплексом споруд СП-21, 21а, 24.

Під північною лінією тину виявлено повністю збережену сулицю. На площі вулиці знайдено вироби із глини (уламки кружальних горщиків – 46 од., південних амфор – 7 од.), заліза (кільце, ніж, цвях, дужка від відра), кістки (роги цапа, нижня щелепа великої рогатої худоби, пташок – 5 од., різних тварин – 48 од.), дерева (черпак, антропоморфна фігурка, уламки мисок – 8 од., клепка, клинці – 2 од., чаша, підкладка під крокву, віник), шкіри (обрізки – 9 од., фрагменти шкіри – 6 од.), горішок ліщини, соснова шишка.

Вулиця В-6 знаходилася вздовж північних стін споруд 34-33 (рис. Л. 22). Західний кінець вулиці прилягав перпендикулярно до острога, а східний кінець скерований у сторону дороги. Простежена на довжину 4 м і ширину 2,20 м.

Підставою для інтерпретації ділянки на північ від споруди 34 як вулиці є ряд регулярно вбитих у ґрунт кілків вздовж стіни будинку. Ці кілки, безперечно, були рештками огорожі – плетеного тину, фрагмент якого прилягав перпендикулярно до острога. При умовному продовженні лінії кілків у східному напрямку, огорожа мала би пролягати вздовж північної стіни споруди 33 і, як інші вулички, сполучатися з головною дорогою. На наявність вулиці на північ від споруди 34 вказують також рештки замощення із хмизу та дощок.

Вулицю розплановано одночасно зі спорудою 34 у 4 ярусі; вона була ґрунтовою з частковим вимощенням підручними матеріалами.

Провулки. У цю категорію сполучних комунікацій умовно виділено пасмо поверхні, де влаштовано дерев'яні конструкції з дощатим настилом, розташовані перпендикулярно до проходу і паралельно до дороги. У межах пригороду відзначено лише одну таку ділянку.

Провулок Пр-1 знаходився між спорудою 23а (із заходу) і комплексом споруд 49/50 (зі сходу). Орієнтований по лінії північ-південь. Досліджений на відрізку 6,75 м за ширини 2,78 м.

Провулок прилягав перпендикулярно до проходу П-2. Він вимощений дощатим настилом. Дошки (шириною 0,13–0,17 м і товщиною до 4 см) укладено поперечно на поздовжніх колодах, підмощених підкладками із півколод. Серед них ближче до західної стіни споруд 49/50 виявлено рештки паркану – три штахетини, які використали вдруге для настилу вулиці. Очевидно, з огорожею попередніх споруд (кошари і хліва) пов'язаний і фрагмент плетінки із хмизу, також вжитий у якості підкладки під дощате покриття.

Конструктивно провулок пов'язаний із проходом П-2 (про який йтиметься нижче) і залягав на тій же глибині. Отже, його виникнення є підстави відносити до 4 ярусу і пов'язувати із функціонуванням споруд 50 і 52. Під час порівняння проходу П-2 і провулку привертає увагу значно більша ширина і конструкція останнього. Це схиляє до припущення про існування тут в'їзної брами, а звідси логічно випливає, що прохід П-2 мав би бути у цей час ширшим і, ймовірно, функціонував як вулиця. Із побудовою споруд 11, 28 і 23–23а ця ділянка звузилася, втрачаючи проїзні властивості, і у 3 ярусі перетворилася у пішохідну зону. В цих умовах існування такого широкого в'їзду видається, на перший погляд, недоцільним. Для з'ясування характеру використання провулку впродовж 1–3 ярусів слід враховувати, що повна довжина настилу є невідомою. Проте, якщо умовно продовжити лінію дощатого вимощення на південь, то можна припустити, що провулок з'єднувався із вулицею В-2. Враховуючи загальне розпланування об'єктів (передусім, це споруди 22, 27, 27а, 27б, 23–23а, які складали єдиний господарський простір) неважко помітити, що пройти на територію обійстя можна як проходом П-2, так і вулицею В-2, але проїхати лише останньою із них.

Проходи. На відміну від вулиць і провулків інше функціональне навантаження відводилось для проходів – вузьких пасом, влаштованих також меридіонально до дороги, але між окремими будинками. Вони, як правило, мали покриття у вигляді дощок, покладених поздовжньо по ходу руху.

Дошки часто настелялися поверх випусків зрубів будинків. На ділянках, віддалених від дерев'яних конструкцій, в окремих місцях відзначено підсіпки (із глини, печини, хмизу, каміння), які підстеляли дощатий настил. Проходи – це свого роду пішохідні стежки, що слугували для одночасного пересування, як правило, однієї людини. Відзначено чотири проходи: три зі східного і один із західного боків дороги. Більшість з них влаштовано на межі між садибами і лише в одному випадку прохід провадив з дороги впрост на внутрішнє подвір'я.

Прохід П-1 знаходився між комплексами споруд 42/48/47, 41/43, 43б (з півночі) і спорудами 44/44а/45, 46, 39, 40 (з півдня). Ширина проходу складала 0,50–0,75 м, простежений на відтинку 15,25 м. Його межі на відкритих незабудованих ділянках садиб визначала огорожа із паркану.

Прохід частково вимощено покладеними поздовжньо дошками, що залягали на рівні 4 ярусу, в основному між спорудами 41 і 44а. Поверхня на решті протяжності проходу залишалася ґрунтовою, лише в окремих місцях покладено фрагменти дощок чи штахетина.

Прохід П-2 знаходився між комплексами споруд 11, 28, 31 (з півночі) і спорудами 23, 23а, 49 (з півдня). Досліджений на довжину 23 м. Вимощений дощатим настилом.

На відрізьку між спорудами 11 і 23 ширина проходу сягала 0,87–0,92 м. Далі на схід він поступово розширювався і на ділянці між спорудою 23а і 31 його ширина становила вже 1,3 м, а вздовж споруди 49 – біля 1,4 м. Вздовж вищезгаданих споруд не зафіксовано жодних слідів від огорожі. Очевидно, самі стіни будинків виступали межею відповідних садиб.

Існують підстави для припущення, що простір проходу П-2 сформувався ще на найдавнішому етапі забудови пригороду, а власне, у 6 ярусі, коли на зазначених ділянках існували кошари. Межі земельних наділів визначали огорожі із плетінок. Наскільки широким був тоді цей прохід, при вкрай уривкових даних сказати важко, але, очевидно, що він мав бути достатнім для вигону худоби. Опосередкованим підтвердженням цієї думки є той факт,

що ще у 4 ярусі ширина проходу між спорудами 11/11а і 52 складала 1,5 м. Тоді ж північну межу обійстя СП-52 визначала огорожа із тину, рештки якого завдовжки 2,6 м простежено під пізнішими спорудами 23 і 23а [32, с. 4]. Власне з побудовою житлових споруд (СП-52 і СП-30) слід пов'язувати появу дощатого вимощення проходу. У подальшому із розгортанням будівництва простір проходу звужувався у напрямі зі сходу на захід: ширина ділянки між спорудами 23–23а і 29, 31 і 50 сягала 1,1–1,4 м, а між спорудами 23 і 11 – 0,70–1,0 м. Ці параметри проходу залишилися стабільними і в наступних ярусах, де лише час від часу відновлювали настил, про що свідчать фрагменти коротких дощок.

Прохід П-3 знаходився між спорудою 14 (з півночі) і спорудою 13 (із півдня). Простежений на довжину 6 м за ширини 0,70 м.

Прохід вимощено дошкою (завдовжки 4,25 м і шириною 0,40 м), що залягала ближче до південної стіни споруди 14. Він провадив у внутрішнє подвір'я садиби.

Прохід розплановано у 3 ярусі. Однак у ході визначення часу його виникнення слід враховувати періодизацію будівель, споруджених із північного боку. “Точкою відліку” тут виступає споруда 17. На час її побудови існували лише споруди 15 і 32, розташовані біля 12 м південніше. Проходу тоді ще не було, оскільки на обійстя можна було вільно потрапити зі сторони дороги. Після пожежі на місці споруди 17 встановили споруду 16, східніше – споруду 37, а південніше – споруду 13. У процесі цього будівництва й виник прохід П-3.

Прохід П-4 знаходився між спорудою 25 (із півдня) і спорудою 19 (з півночі). Його ширина коливалась у межах 0,40–0,55 м. При вході у споруду 19 збереглося вимощення із дощок. Низка округлих і прямокутних кілків, що знаходились у межах проходу, очевидно, призначалась для закріплення дощок настилу, який не зберігся. Цей вузький прохід виник, правдоподібно, тоді, коли у 1 ярусі побудували споруду 25.

Перелази. У системі огорож, плетених із хмизу, відзначено спеціальні пристосування – перелази. Вони призначалися для проходу людини, але становили перешкоду для худоби і птиці. Виявлені на пригороді перелази репрезентують три варіанти дощатого різновиду їхньої конструкції. Під час формування перелазу над рівнем землі встановлювали кілька горизонтальних рядів гілляччя, переплетеного за вертикальні стовпчики чи кілки; вище на ширину отвору влаштовувався розрив у плетінці. Основу перелазу становило підніжжя із однієї або двох дощок, по якому власне проходили у двір.

Перелаз Пз-1 влаштовано у східній лінії огорожі споруди 6. В якості підніжжя використано коротку дошку розмірами 1,25×0,4 м (рис. Л. 62). Її покладено поверх огорожі вужчим боком перпендикулярно до неї. Більша частина підніжжя знаходилась назовні, від сторони дороги. В якості опори для дошки використано два короткі, поперечно укладені бруски завдовжки 0,70 м і завширшки 0,15 м. Підніжжя влаштоване на рівні 3 ярусу.

Перелаз Пз-2 влаштовано при південно-східному куті споруди 7 (рис. Л. 43). Знаходився на 2,5 м ближче до дороги, ніж широкі в'їзні ворота, й, очевидно, виконував функцію своєрідної хвірточки, через яку можна було потрапити із вулиці В-1 у внутрішнє подвір'я садиби. Підніжжям перелазу слугували дві покладені скісно і щільно підігнані одна біля одної дошки розмірами 1,80×0,23–0,26 м кожна. Дощки, що залягали із внутрішнього боку огорожі, прилягали вужчою стороною впритул до плетінки, але не накладались на неї. Згідно з технічною документацією підніжжя уклали просто на ґрунт денної поверхні.

І. Свешніков пов'язував перелаз зі спорудою 7. Таким чином, час його функціонування припадав на 4–5 ярус.

Перелаз Пз-3 влаштовано у хліву (споруда 26а). Хлів мав стіни із плетінки, яка суцільною лінією замикала у собі поверхню приблизно овальної форми. На відстані 0,23 м на південь від нього пролягала плетінка огорожі. Посередині протяжності південної стінки хліва знаходилась вузька дошка розмірами 0,90×0,16 м. Вужчою стороною вона залягала

перпендикулярно як до стінки хліву, так і до огорожі (рис. Л. 35). Дошку покладено у такий спосіб, що вона примикала впритул до огорожі, накладалась на стінку хліва і входила всередину споруди на 0,47 м. Дошка опиралась на два короткі поперечні бруски, один з яких залягав при огорожі, другий – серед гілляччя стінки хліва. Отже, це типове підніжжя перелази, аналогічне до перелази Пз-1 біля споруди 6. Привернула увагу пара стовпчиків, розташованих на відстані 0,20 м на південь від огорожі, але по лінії перелази. Можливо, тут знаходилась ще одна дошка, яка не збереглася. Перелаз Пз-3 слугував одночасно і входом у хлів, і проходом до нього із внутрішнього подвір'я при споруді 26. Влаштовано його у 6 ярусі.

Острог. На невеличкій ділянці пригороду відкрито рештки конструкції, що репрезентує захисну стіну. Її не слід ототожнювати із фундаментальними оборонними укріпленнями. Побудована у багnistій низині стіна слугувала своєрідною огорожею-дамбою від мочар, захищала від диких звірів, злодіїв, допомагала відбити короткотривалі набіги ворогів. Відзначено два варіанти конструкції острога.

Острог О-1 знаходився на західній частині пригороду вздовж західної стіни споруди 34 на відстані 0,74–1,10 м від неї. Досліджений на довжину 11,33 м за ширини 1,10–1,50 м (рис. Л. 22).

Стіна складалася із двох рядів тину, плетеного із товстого гілляччя, і укріпленого кілками, шпунтинами і потужними стовпами. Конструктивно кожний ряд тину складався із секцій плетінки, які збереглися до висоти 0,30–0,40 м; реконструйована ширина секцій сягала 1,80–2,50 м. Простір між рядами тину заповнено землею, обрізками колод, дощок, гілок, серед яких знаходились уламки кружальних горщиків та дерев'яних мисок.

Враховуючи рівень виявлення і висоту збереження тину, час спорудження острогу слід відносити до 5 ярусу.

Острог О-2 досліджено на довжину 7 м за ширини 2,1–2,50 м (рис. Л. 36). Об'єкт мав вигляд пасма зі скупчення каміння, скерованого по лінії північ-південь. Споруджений на одному рівні і на відстані 2,30–2,60 м

на захід від плетеної огорожі споруди 36а. Відсутність слідів забудови інших об'єктів на зазначеній глибині дозволила вважати острог і споруду 36б синхронними і відносити час їхнього спорудження до 5 ярусу. Підтверджує це і знахідка бронзового пластинчастого персня, який виявлено під шаром каміння на гл. 1,50 м.

Відсутність будь-яких слідів додаткових дерев'яних конструкцій, покликаних скріплювати каміння від розповзання, змушує розглядати цей варіант острогу як земляно-кам'яну споруду. Зберігся об'єкт у дуже зруйнованому стані, що пояснюється його місцезнаходженням у зоні розливу Білки. Очевидно, в часі функціонування пригороду цю стіну були вимушені постійно підтримувати у “робочому” стані. Після руйнування садиби численні повені поступово розмивали насип. Це підтверджує й шар чорнозему без каміння, що перекривав рештки стіни, а також потужний шар намитого піску, який залягав ще вище, вкриваючи усю поверхню обійстя разом зі спорудою 36.

В межах пасма, насиченого камінням, на гл. 0,60–1,30 м виявлено фрагментарний речовий матеріал: вироби із глини (горщики – 41 од.; миска – 1 од.; амфори – 2 од.), скла (браслети – 3 од.; перстень – 1 од.; посудинка – 1 од.), заліза (ніж – 1 од.; наконечник стріли – 1 од.; кільце – 1 од.), бронзи (браслет – 1 од.).

7.2.4. Садиби: межі, датування і періодизація забудови. На території пригороду зафіксовано рештки огорож різного типу: у вигляді тинів, сплєтених із хмизу, шпунтин, розташованих по прямій лінії, якими зміцнювалась наземна частина огорожі, штахетин від парканів, частоколів. Огорожа, влаштована між будинками, слугувала межею, що розділяла землеволодіння і водночас окреслювала площу останніх. На дослідженій частині пригороду встановлено одинадцять садиб (рис. Л. 2; Л. 62–67). На підставі розглянутих вище споруд з'ясовано особливості процесу забудови в

межах кожної окремо взятої садиби у просторі і часі (рис. Л. 68–69 ; табл. Ш) [210, с. 389–405].

Садиба I (рис. Л. 71). Досліджена площа становить біля 85 м². Забудову, простежену на пасмі завдовжки 18 м, що простягалось на схід від дороги, репрезентують шість споруд. Нашарування ґрунту, розкопані до материкових відкладів (1,5 м), дозволили стверджувати, що на найдавнішому етапі освоєння території (6-й ярус) ця ділянка залишалась вільною. Будівництво започатковано на рівні 5 ярусу, коли тут розпланували невелику споруду 45 площею 9,52 м². Сліди печі, влаштованої поблизу східної стіни посередині її протяжності (що не притаманне для побутових печей), а також суцільна глиняна долівка схиляли І. Свешнікова до інтерпретації споруди 45 як виробничої будівлі. Значна територія на схід від цієї майстерні була не забудована. У 4 ярусі споруду 45 перебудовано у споруду 44а, що обумовлено метою збільшити розміри будівлі, площа якої вже становила 11,8 м². При цьому незмінною залишилась лінія західної стіни від дороги і південної, натомість незначна ділянка з півночі дозволила розширити площу будинку, наблизивши його впритул до огорожі. Споруда 44а продовжувала зберігати попередній характер, а власне – підмазали нову глиняну долівку і у подібний спосіб влаштували піч, перемістивши її лише до північної стіни (але знову розмістивши посередині протяжності). У 3 ярусі почали забудовувати вільну східну ділянку садиби. Поруч зі спорудою 44а розпланували житловий будинок (споруду 46) і вимостили дошками вузький хідник між ними. На відстані біля 3 м далі на схід встановили виробничу споруду 40 площею 8,9 м², у якій впритул до південної стіни (посередині її протяжності) споруджено глинобитну піч діаметром 0,78 м.

Наступна перебудова пов'язана із пожежею, що спалахнула у 1 ярусі і в результаті якої постраждали близько розташовані будинки садиби I і садиби II. У цей час згоріла споруда 44а. Не виключено, що ця обставина змусила господаря (або його зобов'язали в цілях безпеки) перенести лінію фасаду нового будинку (споруда 44) на 2,30 м на схід від дороги, вглиб подвір'я.

Долівку у приміщенні вже традиційно вимостили глиною, а глинобитну піч спорудили при північній стіні (посередині її протяжності). Загальна площа нового будинку після цього залишилась незмінною, принаймні вона не зменшилась. Вогонь не міг не зачепити й споруду 46. Її повністю розібрали і майже впритул до споруди 44 побудували споруду 39 із дощатою підлогою. Споруду 39 І. Свешніков визначав як житлову. Однак характерний інвентар, виявлений на її площі, а власне 51 ріг великої рогатої худоби вказують, що ця сировина тут скупчена не випадково. Ймовірно, споруда 39 мала житлово-виробниче призначення. У цей же час здійснено ремонтно-будівельні роботи у майстерні – споруді 40. Стару глиняну піч розібрали вщент, а у центрі приміщення спорудили потужну піч-кам'янку, що височіла над дощатою долівкою. Стінки печі завтовшки до 0,25 м вказують на її виробниче призначення. Заміна старої глинобитної печі піччю-кам'янкою, найімовірніше, обумовлена вдосконаленням виробництва і нарощенням його потужності.

Привернув увагу характер перебудови комплексу споруд 45–44а–44. Кожну наступну будівлю споруджували на місці попередньої, майже повторюючи її форму. Це може свідчити про обмеженість території земельного наділу, величина якого дозволяла розмістити на його площі лише один ряд будівель, розташованих по довшій осі садиби. Припускаємо, що садиба І належала реміснику. Знахідки вищезгаданого скупчення рогів великої рогатої худоби і кістяного наконечника стріли, а також кістень, відлитого із свинцю, свинцевого тягарця за наявності виробничої печі-кам'янки, можливо, пов'язані із характером занять майстра, скерованих на виготовлення певної категорії озброєння.

Садиба II (рис. Л. 71) досліджена на усю ширину. Південну межу ділянки визначав паркан, вздовж якого пролягав вузький прохід, що відділяв садибу II від садиби I. Паркан складався із вертикально вбитих штахетин, одну з яких повторно використано для вимощення проходу вздовж споруди 43б. Західною межею слугувала дорога, а з півночі ділянка прилягала

впритул до вулиці В-1. Ширина садиби вздовж дороги сягала 11 м і поступово збільшувалась у східному напрямі до 14 м. У довжину територію досліджено на 15,5 м. Таким чином, загальна площа розкритої ділянки становила біля 194 м², де простежено рештки шістьох споруд.

На території садиби II (у порівнянні з садибою I) простежено іншу систему розпланування і особливо перебудови будівель, а власне – значна площа ділянки дозволяла вільно розташовувати будівлі. Цей земельний наділ почали освоювати вже на найдавнішому 6 ярусі. Тоді на відстані 2 м від огорожі зі сторони дороги по середній поздовжній осі ділянки побудували лише одну споруду 47 – житло із сіньми і призьбою, площа якого складала 18,79 м². На рівні 5 ярусу будинок повністю розібрали і настільки ретельно, що від печі залишилась лише знівельована основа. Причина, що обумовила ліквідацію добротного будинку, очевидно, крилася у підвищеній вологості ґрунту. Останнє змушувало підсипати щепу, очерет, солому, рештки яких густо виступили у ґрунті. Єдина збережена підвалина своїм південним кінцем глибоко просіла у багнистий торфовий чорнозем, занурившись на 0,30 м, що могло викликати спотворення конструкції. Новий будинок (споруду 48) перенесли у північно-західний кут садиби у сухіше місце, де підсипка вулиці В-1 камінням, глиною та різними побутово-виробничими відходами запобігала підвищенню рівня ґрунтових вод. У період функціонування споруди 48 решта площі ділянки надалі залишалась вільною від забудов. Згодом на рівні 4 ярусу освоєння території інтенсифікувалося. На площі, яку перед тим займали споруда 47 і споруда 48, побудували нове житло (споруду 42) площею 13 м², яке перекривало рештки обох зазначених попередніх споруд. На відстані 2 м на південний схід від південно-східного кута споруди 42, впритул до південної лінії паркана побудували ще одне дещо більше житло – споруду 41 площею 16,6 м². Обидві споруди сполучав хідник, вимощений дошками. На відстані 2 м східніше від споруди 42 встановили господарську будівлю (споруду 38) площею біля 6 м², час функціонування якої не виходив за межі 3 ярусу.

Місце розташування споруди 42, побудованої до того ще й на рештках двох попередніх хат, було вдалим, тому вона продовжувала функціонувати аж до 1 ярусу включно. Натомість споруда 41, розташована по сусідству зі спорудою 44а садиби I, постраждала під час вищезгаданої пожежі. Її розібрали до підвалин і майже в межах тих же розмірів у 1 ярусі побудували нову споруду 43. Приміщення всередині укріпили двома опорними стовпами і використовували вже у господарських цілях. Ще до пожежі впритул до житлової споруди 41 у 2 ярусі побудовано господарську споруду 43б площею приблизно 6 м², і влаштовано вимощений дошками хідник. Споруда 43б, вочевидь, також зазнала руйнування у вогні, тому її конструкцію розібрали до підкладок і побудували нову, вищезгадану споруду 43.

Таким чином, на заключному етапі функціонування садиби II в її межах існували житлова (споруда 42) та господарська (споруда 43) будівлі. При цьому залишалась вільною значна поверхня від сторони дороги і ще більша утворювала внутрішнє подвір'я. Таке “нераціональне” використання ділянки на тлі густо забудованого пригороду є нетиповим і мабуть, обумовлено як трибом життя, так і родом занять власника садиби. Під час спроби з'ясувати останнє привернули увагу знахідки на площі споруд 47, 43 і 42, де виявлено фрагменти шкіряного взуття, численні обрізки шкіри (понад 150 шматків) та дерев'яний ніж із підгостреним лезом (кушнірський?), що могли би вказувати на заняття шевством. Однак найцікавішим артефактом є фрагмент залізного стремена (споруда 47), оздобленого срібною інкрустацією. Ця знахідка дозволяє ототожнювати власника садиби із дружинним станом. Високий соціальний статус господаря підтвердили й три фрагменти однієї берестяної грамоти, знайдені біля споруди 47.

Садиба III знаходилась навпроти садиби II (на північ від неї), з протилежного боку вулиці В-1. Південну межу визначав пліт із хмизу, а північну – вулиця В-2. Ширина ділянки від сторони дороги складала 9,74 м і звужувалась у східному напрямі до 6,5 м; досліджена на довжину 22 м. На розкритій території, площа якої сягала 181,94 м², знаходилось шість споруд.

Первісно на цій ділянці на рівні 6 ярусу побудовано конюшню – споруду 10. Стайня, що мала площу 13,6 м², складалася із двох частин: більшої (для коней) та меншої, де могла перебувати дрібна худоба. Для літнього постою тварин турботливо влаштовано загорожу, що прилягала до стайні зі сходу. На відстані 5,5 м на захід від стайні у 5 ярусі побудували господарську споруду 7 площею 10,9 м². Цей господарський комплекс співіснував якийсь час, аж поки не згоріла споруда 10. Чи постраждала від пожежі і споруда 7, невідомо. Якщо припустити, що й вона зайнялася, то, найімовірніше, знищено лише верхню частину – дах. Залишається фактом те, що на рівні 5 ярусу над згарищем споруди 10 насипали шар ґрунту і вирівняли рівень денної поверхні на території усього подвір'я. При цьому у споруді 7 в межах збережених стін (тобто загальної конструкції будинку) підняли лише долівку, настеливши дощату підлогу, і спорудили глинобитну піч, тобто перетворили господарську споруду у житлове приміщення. У 4 ярусі спалахнула споруда 7. Ця пожежа поклала початок докорінному переплануванню садиби, що припало на 3 ярус, коли ретельно знівелиювали поверхню подвір'я і розгорнули широкі будівельні роботи. Знищену вогнем споруду 7 частково розібрали і на рештках підвалин побудували дещо більшу за розмірами споруду 3 площею 13,6 м². Піч-кам'янка, земляна долівка, вимощена глиною лише напроти печі, промовляють радше за виробничий характер будівлі. На місці стайні побудували споруду 1 виробничого призначення площею 25,5 м². Згодом, але в межах цього ж ярусу, її площу розширили за рахунок прибудови зі сходу ще одного приміщення площею 17,5 м² та перенесення назовні при західній стіні виробничої печі, над якою влаштували навіс. Уся майстерня набула вражаючих розмірів загальною площею 43 м² і була найбільшою спорудою на території усього пригороду. Однак розвиток виробництва на цьому не припинився. У центральній частині ділянки встановили окрему піч-кам'янку – кузню (споруда 2), про функціонування якої побіжно може свідчити значна кількість залізного шлаку, яким підсипали вулицю В-1 якраз навпроти садиби. Натомість житловий сектор

перенесли на незабудовану до цього часу ділянку – у північно-західний кут садиби. Тут спорудили невеликий за розмірами, але двоповерховий житловий будинок – споруду 8 площею 9,2 м², що мала опалювану підкліть.

Цікаво, що під час розпланування обійстя і для подальшого успішного функціонування ремісничого комплексу враховано “комунікативні” особливості розташування садиби. Передусім, це брама завширшки 2 м у південній лінії огорожі від сторони вулиці В-1, де також влаштовано перелаз до споруди 7. Натомість до житлового будинку можна було потрапити через хвірточку із сторони новоствореної вулиці В-2, оминаючи при цьому майстерні.

Аналіз усього комплексу дозволив стверджувати, що у межах садиби III функціонував потужний ремісничий осередок, а власник обійстя був заможною особою. Підтверджують це і знахідки, виявлені як в межах жител, так і майстерень.

Садиба IV (рис. Л. 72). Межі садиби визначали: із півдня – вулиця В-2, яка розділяла земельні ділянки садиби III і садиби IV, з заходу – дорога, з півночі – прохід П-2. Ділянку відкрито на усю ширину, що становила 12 м, і досліджено на довжину 15 м та загальну площу 180 м². В межах садиби зафіксовано дев'ять споруд.

Найдавнішу забудову репрезентує споруда 26а (6 ярус). В дійсності це комплекс об'єктів, який у технічній документації об'єднано в одну будівлю. До цього часу віднесено рештки плетеного тину, який влаштовано вздовж дороги. Під прямим кутом до нього прилягали дві паралельні лінії тинів, скерованих широкими дугами у південно-східному напрямі. На відстані 7,25 м на схід від дороги між цими тинами споруджено овальної форми хлів площею біля 6 м². Наявність ясел і шару гною переконують у тому, що будівля призначалася для постійного перебування худоби і, найімовірніше, мала дах. Натомість шар гною, що залягав на ділянці завширшки 3,75 м і завдовжки 7,25 м між згаданими лініями тинів, очевидно, слугував відкритим загоном для літнього постюю тварин. Таким чином, із заходу до хліва

прилягав загін площею 27,2 м². Поряд з тим простежено відтинки обох ліній тинів, що продовжувались й за межами хліву на схід від нього. Тобто виходячи із загальної площі садиби, там міг бути влаштований ще один загін площею до 18 м². В цілому територію в межах огорожі із тину є підстави розглядати як великий скотний двір, загальна площа якого не перевищувала 51,2 м².

Південніше від скотного двору, майже впритул до його південно-західного кута у 5 ярусі побудовано зрубну господарську будівлю (споруда 26) площею 9,6 м². Територія на схід від споруди залишалася незабудованою і являла собою внутрішній двір садиби. Розглянуті забудовання за своїм функціональним призначенням аналогічні до будівель у садибі III, тобто на рівні 5–6 ярусів в межах обох ділянок існували скотні двори із господарськими приміщеннями.

Зовсім інший характер притаманний цій садибі у наступному 4 ярусі. Споруду 26 повністю розібрали і на її місці побудували значно меншу за розмірами споруду 27, що мала площу 6,36 м². Найімовірніше, це була кузня, одне ціле з якою складала споруда 27а, прибудована до неї із півночі. Судячи із характеру деструкції, споруда 27а – це навіс площею 8,2 м². Його призначення не цілком зрозуміле, оскільки в межах досить значної вільної площі влаштували лише невеличку піч майже впритул до північно-східного кута кузні; устя її виходило у внутрішній двір садиби. Проте не викликає сумнівів, що обидві споруди (27 і 27а) мали виробниче призначення.

Споруда 27а частково перекривала західну ділянку скотного двору, який у цей час, безумовно, вже не існував. Натомість хлів і східна частина скотного двору могли ще функціонувати. Таким чином, вільною від забудови залишався чималий майданчик на північ від вищеописаних об'єктів. Тому там споруджено два житлові будинки: із заходу – споруду 52, зі сходу – споруду 50. Піч у споруді 52 знаходилась на відстані 4,88 м на схід від дороги. Враховуючи рештки східної підвалини, яка залягала на відстані 1,30 м на схід від печі, можна стверджувати, що не збережена західна стіна

будинку була відсунута від лінії дороги не менше ніж на 4 м. Отже, перед фасадом хати знаходилась незабудована ділянка, де могли влаштувати садочок, на що вказувало б кореневище черешні, збережене біля огорожі від сторони дороги, але могли розбити й грядки під городину. Вільною залишалась й територія між обома хатами.

Отже, на рівні 4 ярусу у ході розпланування ділянки цілеспрямовано виділено частини з різними функціями: західна – виробнича, східна – господарська, північна – житлова.

Суттєво змінився вигляд садиби у наступному 3 ярусі. Дерев'яну конструкцію споруди 52 повністю розібрали. При цьому ґрунт у межах усього північного пасма ділянки відзначався підвищеною вологістю, що обумовило настил із хмизу і щепи, поверхню якого вирівняно шаром земляної підсипки. На підготовленому у такий спосіб майданчику спорудили довгий двокамерний будинок – споруду 23–23а загальною площею 50,2 м². Західне приміщення (споруда 23) площею 28,2 м розплановано на місці розібраної споруди 52. При цьому від сторони дороги на площі попереднього “садочку” у конструкції будинку виділено криту галерею завширшки 1,74 м. У західному приміщенні не було печі й воно, найімовірніше, мало господарське призначення. У східному приміщенні (споруда 23а) площею 22 м² також влаштовано аналогічну галерею чи відкрите піддашся завширшки 1,20 м, яке виходило зі східного боку на провулок Пр-1. Факт відсутності печі у споруді 23а дозволив розглядати її також як господарську будівлю. При цьому привернула увагу наявність печі (споруда 51), спорудженої назовні при південній стіні споруди 23а. Її розташовано майже посередині протяжності стіни, а єдина збережена підвалина, кінці якої надійно закріплені потужними стовпами, становила цілість із конструкцією споруди 23а. Очевидно, як і у споруді 1, в садибі III цю піч прибудовано до споруди під навісом і, можливо, використовували у виробничо-господарських цілях. Рештки деструкції печі і підвалини перекривали тин східної частини скотного двору, який разом із хлівом у цей час вже не

існував. У північно-західному куті подвір'я залишалась вільна ділянка між галереєю споруди 23 і навісом споруди 27а, де спорудили ще одну виробничу піч також під навісом (споруда 27б).

Остаточного завершено розпланування садиби у 2 ярусі. Вздовж південної лінії огорожі обійстя на відстані 2 м від кузні (споруда 27) побудували господарську споруду 22. Це вузьке і довге приміщення площею 18 м² мало вимощений дошками вхід із північного боку. Таким чином, з побудовою споруди 22 сформувався замкнутий простір внутрішнього подвір'я. Потрапити на цю ділянку садиби можна було через південну хвірточку (або браму) зі сторони вулиці В-2, до якої провадив вимощений дошками хідник, настелений вздовж споруди 22.

Виразніший характер розпланування притаманний східній частині садиби. У 2 ярусі повністю розібрали споруду 50 і на її місці побудували великий житловий двоповерховий будинок – споруду 49 загальною площею 31,6 м². Потрапити у цю частину садиби можна було по вузькому проході П-2, конструктивно пов'язаному із провулком Пр-1, який, очевидно, з'єднувався своїм південним кінцем із вулицею В-2.

Із півночі вздовж проході П-2 споруду 49 оточував дощатий паркан, штахетини якого мали фігурне завершення (рис. Л. 52, 1). Це був будинок заможного господаря, на що вказували не тільки розміри будівлі та показна огорожа, а й речовий матеріал з площі хати. Тут серед іншого знайдено фрагменти засувного вікна, драбини, стола, парадного стільця (в тому числі спинку, оздоблену різьбленим орнаментом, борозни якого заповнено червоною фарбою). Привернули увагу предмети з прокресленими написами та зображенням: клепка від дерев'яного відра з написом “Іоанъ”, дерев'яний брусок із зображенням хреста на Голгофі та приставленої до нього драбини, фрагмент берестяної грамоти з прокресленою літерою “а” та зображенням мініатюрного погруддя людини. Усе вищевикладене вказує, що оточена огорожею споруда 49, найімовірніше, є житлом, де мешкав господар виробничого комплексу, заможна і освічена особа. Загальна досліджена

площа садиби IV, що складалася із виробничої та житлової частин, разом складала 280 м².

Садиба V. Прохід П-2, що розмежовував садибу IV і садибу V, слугував одночасно й південною межею останньої. З західного боку ділянки пролягала дорога, а з півночі – вулиця В-3, вздовж якої встановлено паркан зі штахетин. Садибу досліджено на усю її ширину, яка становила 7 м, а у довжину – лише на 21 м. Отже, на площі 147 м² відкрито шість споруд.

До найдавніших будівель (6 ярус) віднесено споруду 11а, що згоріла дощенту. Судячи із характеру згарища, можемо припустити, що це була будівля легкого типу, яка мала стінки, виплетені із хмизу й обмазані глиною – найімовірніше, хлів. Подібно як у сусідній садибі IV, здогадний скотний двір займав західну частину ділянки і простягався від дороги на схід углиб садиби. Вузьке пасмо наділу зумовило, аналогічно як у садибі I, розміщення інших будівель строго по довшій осі ділянки, де у її східній частині у 5 ярусі побудовано споруду 31 площею 12,2 м². Первісно будинок мав господарське призначення, на що виразно вказують стіни, плетені із хмизу. Характер залягання різних дерев'яних елементів довкола споруди засвідчив високу вологість ґрунту у цьому місці, що вимагало постійно підмощувати хідники. Ця ж обставина зумовила й порушення конструкції будинку і змусила до його укріплення і часткової перебудови, що відбулося у 4 ярусі. Яскравим доказом цього є дві потужні підкладки під північно-західним кутом, що накладаючись одна на одну, покликані підняти рівень будівлі. У цей же час, ймовірно, ліквідовано кошару, а поряд зі спорудою 31 розмістили житлову будівлю – споруду 30, перед якою аж до дороги ще залишалась вільна ділянка, огорожена рештками тину.

На наступному етапі розвитку садиби (3 ярус) повністю забудували територію аж до дороги. На місці споруди 30 розпланували, здогадно, більшу за розмірами також житлову споруду 29, площа якої становила 23 м². Належить думати, що споруду 31, яка до цього часу ще зберігала господарське призначення, перебудували у будинок з піччю (виробничий?),

де вимостили глиною долівку. Біля самої дороги встановили двоповерховий будинок із призьбою площею 31,3 м² (споруда 11).

Потреба у розширенні житлової площі за обмеженості земельної ділянки, очевидно, спонукала у 2 ярусі розібрати споруду 29, підняти вище підвалини і збільшити розміри будинку лише за рахунок пересунення східної стіни до споруди 31. Таким чином, встановлено новий житловий будинок (споруду 28) площею 35 м².

Садиба VI. Територію ділянки визначали: із півдня – вулиця В-3, із заходу – дорога, із півночі – вулиця В-4. Ширина садиби сягала 29 м, у довжину досліджена на 15,6 м. На відкритій ділянці площею 452 м² знаходилось дев'ять споруд.

Достовірний початок забудові цієї території поклала господарська споруда 32а площею 9,5 м² (5 ярус). Вздовж вулиці В-3 садибу огорожено плетеним тином, лінія якого пролягала 1,5 м південніше від будівлі. Вхід у споруду із південного боку побіжно засвідчив, що у тину існувала хвірточка або перелаз, через які потрапляли на обійстя. Чи існували ще якісь об'єкти поблизу споруди 32а, невідомо.

Споруду 32а знищила пожежа і у 4 ярусі на її місці побудували більшу за розмірами, але також господарську споруду 32 площею 15 м². При цьому вхід у будівлю влаштували уже з протилежного північного боку, що засвідчив цілеспрямовані наміри господаря щодо формування внутрішнього подвір'я, яке остаточно розплановано лише на рівні 3 ярусу. Тоді на вільній від сторони дороги площі встановили ще одну господарську споруду 15, яка знаходилась на відстані 3,5 м на захід від споруди 32. Привернула особливу увагу знахідка, виявлена біля західної стіни споруди 15. Там залягав цілий кістяк корови. Викликає сумніви припущення, що тушу тварини принесли сюди навмисне, скажімо, з ритуальною метою. Натомість, простежено певну закономірність у розплануванні садиб на ранньому етапі їхнього функціонування, а власне, коли тут у межах сусідніх ділянок (садиби III–IV і згодом садиба V) існували кошари. Найімовірніше, територія північніше

від споруди 32 також призначалася для постою худоби. Те, що ця ділянка, розташована найближче до берегової лінії Білки і найбільш мочарувата, залишалась незабудованою у 4–5 ярусах, підтверджує й слабо насичений артефактами культурний шар, що залягав до глибини 1,5 м. Корова загинула і не завдаючи собі зайвого клопоту її відтягли зі скотного двору і закопали на вільній ділянці. Однак те, що наріжник споруди 15 опинився над цими останками, можливо, й не випадково.

Співіснувала у часі зі спорудою 15 ще одна господарська споруда 17 площею біля 22 м², яку розплановано у північно-західному куті обійстя, на території здогадної кошари, яка у цей час вже не функціонувала. Невдовзі споруда 17 згоріла, але оскільки знаходилась від споруд 15 і 32 на відстані 12 м, то не завдала їм шкоди.

Після пожежі у межах того ж 3 ярусу розгорнулося масштабне будівництво, яке надало комплексу планомірного й цілісного вигляду. Якою була черговість встановлення споруд 37 і 13, достеменно встановити важко. Найімовірніше, спершу поблизу згарища на відстані 1,10–1,20 м на схід від нього побудували двокамерну виробничу споруду 37 загальною площею біля 23 м². Однак основні зусилля спрямовано на спорудження будинку вздовж дороги. Ділянку підсипали шаром ґрунту і ретельно вирівняли. На цьому місці побудували найбільший житловий будинок на пригороді – споруду 13 площею 65 м². Це була показна будівля – двоповерхова (з двома приміщеннями на кожному ярусі), з зовнішньою галереєю, яку підтримували чотири восьмигранні стовпи, із широким наскрізним проїздом-брамою, що розділяв приміщення першого поверху та провадив у внутрішнє подвір'я.

Можна припускати, що лише після завершення споруди 13 у 2 ярусі побудовано господарську споруду 16 площею 26 м², яка зайняла місце знищеної вогнем споруди 17. Таким чином, житлову споруду 13 з фронтальної сторони оточено двома господарськими будівлями (споруди 15 і 16), що утворювали суцільну лінію забудови вздовж дороги. Потрапити у

двір можна було через наскрізні ворота, а також через вулиці В-3 і В-4 та вузький вистелений дошками прохід П-3 між спорудою 16 і спорудою 13.

Черговий етап розбудови відбувся досить пізно і припав на 1 ярус. Тоді розібрали обидві господарські споруди від сторони дороги і спорудили житлові будинки. Помітною є закономірність, пов'язана з проблемою обмеженості території. Маючи намір побудувати просторіше житло, господар був вимушений рахуватися з уже давніми усталеними межами садиби. Тому, наприклад, на місці розібраної споруди 15 побудовано житлову споруду 12 площею 45 м², наблизивши її з північного боку впритул до споруди 13 і змістивши східну стіну для надання конструкції форми квадрата. Натомість розплановуючи споруду 14 на місці розібраної споруди 16, східну стіну не можна було посунути, оскільки продовжувала існувати споруда 37. Тому для збереження загальних пропорцій конструкції (квадрату) лише незначно змістили лінії південної і західної стін, збільшивши загальну площу до 33 м², але спорудили два поверхи.

Садиба VI лише за характером та кількістю будинків, що функціонували одночасно, виділялася на тлі довколишньої забудови і яскраво демонструвала заможність її власника. Речовий матеріал, в тому числі підвісна печатка, берестяна грамота, наверхшя канчука та жезла, скарб скляних намистин дозволили відносити господаря до соціальної верхівки місцевої спільноти.

Садиба VII знаходилась із західного боку дороги навпроти садиби III. На її території простежено лише забудову у північно-східному куті, а отже, розміри ділянки залишились не встановленими. Межі садиби із півночі і сходу визначали лінії тинів. На рівні 4 ярусу на території садиби поблизу дороги побудували споруду 9 площею 18 м². Це був житловий двоповерховий будинок. Однак рештки дощок, які хаотично залягали на рівні найнижчих відкладів (гл. 1,3 м) під підвалинами, виступаючи назовні виразно засвідчують, що до появи споруди 9 ця ділянка була вже обжита. Чи існувала тут інша будівля, невідомо. Проте підвищена вологість ґрунту, яка спонукала до постійного вимощення хідника підручними матеріалами (секціями тину,

дошками) дозволила інтерпретувати рештки дощок під підвалинами як залишки, можливо, тимчасової і повністю розібраної будівлі. На багностість ділянки вказують все ті ж дошки, які, втоплені у ґрунт, залишили в якості додаткових підкладок. З побудовою зрубно-каркасної конструкції на початках функціонування будинку, очевидно, не одразу позбулися проблем із сирістю. На це вказує та обставина, що дощату підлогу підняли дещо вище, ніж зазвичай, а власне, спорудили її на рівні другого вінця зрубу. Два опалювані поверхи, слід думати, обумовили комфортне функціонування будинку, яке зрештою не було тривалим. У 3 ярусі будинок знищила пожежа. Згарище розібрали, залишивши три добре збережені вінця зрубу. Територію вирівняли і на цій солідній “підкладці” побудували великий двоповерховий житловий будинок – споруду 6 площею 36 м².

Обидві згадані будівлі дозволили з найбільшою ймовірністю припускати, що їхній господар належав до заможних верств населення.

Садиба VIII знаходилась на північ від садиби VII; їх розмежовував плетений тин. Аналогічна огорожа існувала зі східного боку вздовж дороги. Із півночі межею ділянки слугувала вулиця В-5. Отже, садибу відкрито на усю ширину, яка сягала 17 м, а у довжину – приблизно на 6 м. На дослідженій площі у 102 м² виявлено три споруди.

На рівні 3 ярусу у південно-східному куті садиби споруджено житловий будинок – споруду 24 площею 17 м². На північ від нього вздовж дороги побудували ще дві споруди, одна з яких господарського (споруда 21 площею біля 34 м²), та інша – житлового (споруда 21а) призначення. Остання займала північно-східний кут садиби.

Садиба IX знаходилась на північ від садиби VIII. Східна межа ділянки простягалась вздовж дороги, з півдня її межею була вулиця В-5, а з півночі – прохід П-4. Ширина садиби становила 13,5 м, у довжину її розкрито на 5,5 м. На дослідженій площі у 74 м² відкрито дві будівлі. Їх споруджено на рівні 1 ярусу на культурному шарі попередніх будівельних горизонтів.

У північно-східному куті садиби знаходилась виробнича споруда 25 площею 30 м². З півдня до неї впритул прилягала велика господарська споруда 20 площею приблизно 30 м². Фрагментарне дослідження садиби не дозволило зробити достовірні висновки щодо виробничого спрямування комплексу. Проте знахідку ливарної ложки в межах споруди 25 важко не поєднати із піччю оригінальної конструкції. Це схиляє до припущення, що у майстерні працював майстер-ливарник. Однак не виключено, що майстерня могла мати багатофункціональне скерування. Натомість різновид знахідок, виявлених на території споруди 20, і особливо їхня кількість виразно вказує на складський характер приміщення. Масово представлено передусім широкий асортимент виробів зі скла: кубки, лампадки, намистинки, медальйони, персні, браслети, загальна кількість фрагментів яких складає 1404 уламки. У значно меншій кількості виступили фрагменти шкіряного взуття (25 од.), вироби із бронзи (сережки, перстень, гудзик, пластинка – 6 од.), бурштину (підвіски та перстень – 3 од.). На площі обох будівель знайдено по одній срібній оздобі – перстень та намистину, кістяні гребінці та скляні медальйони. Чи ці предмети були продукцією майстерні, сказати важко. Однак двокамерна піч, потужність глиняних стінок якої сягала від 35 до 70 см, цілком надавалася як до склоробного, так і ливарного виробництва. Могли тут розтоплювати й бурштин.

Садиба X займала ділянку, розташовану на північ від садиби IX. Зі східного боку вона пролягала вздовж дороги, із півдня її межею був прохід П-4, а із півночі – частокіл, який відхилявся від дороги у північно-західному напрямі. В межах садиби виділялась південна забудована частина площею біля 80 м² (тобто відкрита на ширину 14,5 м і у довжину 5,5 м) і північна незабудована ділянка, відкрита на площі 24 м².

На забудованій території знаходилось дві споруди. Спершу на рівні 4 ярусу побудовано два житлові будинки – споруди 18а і 19а. Після пожежі, яка знищила споруду 18а, на її місці на рівні 3 ярусу спорудили майже тотожну за розмірами споруду 18 площею 26 м². Вогонь не міг пощадити

розташовану впритул до споруди 18а споруду 19а. Останню повністю розібрали, залишивши у вологому ґрунті рештки незгорілих дощок. Ретельно вирівнявши ділянку (в тім і деструкцію глиняної печі), побудували нову господарсько-виробничу споруду 19 площею 37 м². Обидві будівлі конструктивно зв'язані одна з одною, що, без сумніву, промовляє за існування в межах садиби Х єдиного житлово-виробничого комплексу.

На незабудованій північній присадибній ділянці знайдено фрагментарний кістяк коня, що схиляє до думки про існування на цій площі кошари.

Садиба ХІ знаходилась на західній ділянці пригороду (рис. Л. 1, Р. VI–VII; Л. 22; Л. 40). Із північного, західного та південного боків садибу оточувала огорожа із тину. Лінія її перебігу має свою специфіку. Так, із північного боку садиба сполучалась із вулицею В-6, яка західним кінцем впиралася в острог. Останній слугував межею садиби на відтинку вздовж споруди 34. Натомість південно-західний кут огорожі залягав до острога під кутом і знаходився на відстані 5,40–6,20 м від нього. Вздовж південної лінії тину не зафіксовано жодних слідів проходу. З огляду на розташування біля огорожі зруйнованої печі тин виступав у цьому випадку як межа двох сусідніх садиб.

Виявлена забудова північної (рис. Л. 1, Р. VI; Л. 22) та південної (рис. Л. 1, Р. VII; Л. 40) частин садиби дозволила реконструювати загальну ширину ділянки, яка становила приблизно 23 м, у довжину її досліджено на 8–10 м. Отже, на площі приблизно 230 м² функціонувало шість будинків.

Забудовувати ділянку розпочали із південної частини, де на рівні 5 ярусу розпланували споруду 36б, що мала господарське призначення. Ділянка була досить волога, що змушувало підсипати відкриту поверхню деревною щепкою, шар якої відзначений по усьому подвір'ї. З цією ж метою біля південно-західного наріжника будівлі влаштували дощатий хідник. На рівні 4 ярусу споруду 36б повністю розібрали, над рештками підвалин насипали шар ґрунту і на цьому місці побудували більшу за розмірами житлову

споруду 36а. Південна стіна житла збереглась на усю довжину, а відкритий фрагмент західної стіни складав 3,10 м. Отже, загальна площа будинку мала не менше 16 м². До входу у дім вздовж південної стіни був настелений дощатий хідник. У цей же час почали забудовувати й північну ділянку садиби, де у її північно-західному куті розпланували виробничу споруду 34 площею приблизно 18,5 м².

Помітні зрушення у розбудові садиби зафіксовано на рівні 3 ярусу. Тоді відбулося перепрофілювання споруди 36а. Її вже вдруге розібрали до рівня нижніх підвалин, які засипали шаром ґрунту, і побудували на цьому місці нову будівлю – споруду 36. Піч влаштували посередині протяжності західної стіни, на відстані 1,4 м від південної стіни, що разом із розкритою поверхнею дозволило реконструювати приблизну площу будівлі, яка сягала не менше, ніж 20 м². З огляду на конструкцію печі споруда 36 мала виробниче призначення. Однак невдовзі піч перебудували, що продиктовано нарощуваннями темпів виробництва. В умовах збереження загальної конструкції будівлі невеличку піч-кам'янку розібрали до рівня череня і на цьому ж місці спорудили масивний глиняний цоколь (заввишки 0,22 м над потужною глиняною долівкою), на якому виклали значно більший за розмірами від попереднього черинь, над яким звели масивний кам'яний купол. Про величину останнього свідчить розкид каміння деструкції, який зайняв майже усю вільну частину південно-західного кута подвір'я. Якщо виходити з того, що діаметр глиняного цоколя відповідав розмірам кам'яної надбудови купола печі, то товщина цих кам'яних стін повинна була б коливатись у межах 0,60–0,93 м. Отож, це був потужний горн, призначений для довготривалого зберігання високих температур.

У північній частині садиби майже впритул до східного боку споруди 34 побудували двокамерну споруду 33 із виробничими горнами у кожному із приміщень. Загальна площа будівлі становила майже 49 м².

Новий поштовх у розплануванні садиби припав на 1 ярус. Тут у вільній від забудови центральній ділянці садиби між спорудами 36 і 33 спорудили

велике складське приміщення – споруду 35. В межах садиби простежено рештки дощатих хідників, які настелено на території між спорудами 34 і 33, між спорудами 33 і 35. Окрім того, існував хідник і вздовж східних стін споруд 33 і 36.

Таким чином, в межах садиби XI на рівні 1 ярусу функціонував великий ремісничий комплекс. Постає питання про характер цього виробництва. Найімовірніше, горни мали багатофункціональне призначення, яке, судячи із конструкцій печей, пов'язане з обробкою матеріалів в умовах високих температур. У споруді 33 знайдено великі ковальські кліщі, рашпиль, зубила, долітце, ливарну ложку, які залягали поблизу печі, що дало підставу І. Свешнікову інтерпретувати останню як ковальський горн, а отже, сама будівля могла бути майстернею з відлиття та ковальсько-слюсарської обробки металів. Знаряддя праці (бруски, шарнірні ножиці, пінцети, гирки, тиглики, шило), відходи виробництва (скляний шлак, фрагменти шкіри), сировина (бронзовий дріт, злитки свинцю, брилки бурштину) та напіввироби (з не просвердленими отворами, з необрізаними ливарними хвостиками та швами), знайдені на території споруд 35 і 36, а також на подвір'ї у межах садиби, засвідчили з найбільшою ймовірністю існування ювелірної майстерні. Різновиди готової продукції та півфабрикатів розкрили напрями спеціалізації майстрів: виготовлення виробів зі скла (намистин, лампадок, кубків, браслетів, перснів), бурштину (медальйонів, підвісок, перснів, хрестиків), кольорових металів (перснів, браслетів, колтів, підвісок, скроневих кілець), шкіри (взуття). У майстерні займалися й плавкою емалі (знайдено рештки тигликів з прикипілою до дна емаллю), якою інкрустували гудзики, оздоблювали намистини. До окремої операції належало закріплення вставок із гірського кришталю, бурштину і скла у кулони та щитки перснів.

Відкриття садиби XI порушило одне важливе питання, остаточну відповідь на яке можуть дати лише прийдешні дослідження. Йдеться про розташування садиби відносно дороги. Усі інші садиби розплановано з прив'язкою до дороги. Натомість забудова садиби XI знаходилась на відстані

біля 30 м від дороги. Виникає запитання: чи її східні межі були прив'язані до дороги, чи ні? У першому випадку ми мали б змогу реконструювати довжину земельної ділянки, а отже, і площу усієї садиби, яка, згодом, складала б приблизно 920 м². У іншому випадку належало б припускати можливість існування ще однієї бічної вулиці, яка пролягала паралельно до головної магістралі. Це означало б, що садиби пригороду являли собою невеликі за площею земельні ділянки, що мало ймовірно і не узгоджується із загальним розплануванням споруд.

Датування. Здобутий речовий матеріал сам по собі показний, через великий діапазон побутування предметів виявився мало придатним для встановлення хронології окремих періодів існування пригороду. Натомість знахідка реліктів дерев'яних конструкцій відкривала перспективи для застосування дендрохронологічного аналізу об'єктів. Встановлено, що у будівництві широко застосовували такі породи дерев, як дуб, сосна, граб, береза, явір, бук, ліщина¹. У ході розкриття споруд одразу відбирали зразки зрізів деревини для дендрохронологічного дослідження. Усього за 1984, 1988 і 1990 рр. аналізу піддано 25 проб (табл. Ш)². Отримані результати лабораторного вивчення І. Свешніков розглядав як попередні, і, порівнюючи їх зі стратиграфією об'єктів та речовим матеріалом, виділяв серед низки дат достовірні і непевні. Для перевірки надійності отриманого датування додатково застосовувався для вибірових об'єктів ще й радіовуглецевий аналіз (табл. Ш). Дати, що співпали за дендрохронологією і С¹⁴ дали підставу досліднику виділити хронологічні діапазони, що ототожнено з відповідними будівельними горизонтами, а власне: нижній горизонт – кінець XI ст., середній горизонт – 1110–1137 рр., верхній горизонт – 1137–1188 рр. [467, с. 109]. Приймаючи зазначені часові відрізки за основу, І. Свешніков наголошував, що перевірка усіх цих показників продовжувала залишатись актуальною і вимагала проведення аналізів більших серій зразків деревини.

Примітки:

¹ Аналізи виконав доктор ботанічних наук, професор С. Шевченко у Львівському лісотехнічному інституті.

² Аналізи виконали доктор ботанічних наук, професор В. Колішук та кандидат біологічних наук А. Щовган на кафедрі генетики лісових культур і деревознавства Львівського лісотехнічного інституту.

Однак аналіз дат, здобутих на той час, дослідник не встиг здійснити. Ця обставина, а також нові дані дендрохронологічного аналізу спонукають розглянути проблему абсолютного датування звенигородських старожитностей докладніше.

Передусім, привертає увагу датування дороги. Для аналізу відібрано зразки дубових балок з усіх рівнів. На цій підставі визначено дати зрізу дерева, яким вимостили дорогу. Отже, нижній горизонт – 1082 р.; середній горизонт – 970 р., 1060 р., 1070 р., 1110 р.; верхній горизонт – 1149 р.; ремонтний ярус – 1172 р., 1167 р. У результаті радіовуглецевого аналізу отримано дати: для середнього горизонту – 1014 р., для верхнього горизонту – 1110 р. Сукупність зазначених дат репрезентує досить великий хронологічний діапазон (970–1172 рр.), в межах якого виділено менші часові відрізки з близькими датами – 1060–1070–1082–1110 рр. і 1149–1167–1172 рр., що відповідають часу ужиткування усього речового матеріалу, виявленого на пригороді. Вибиваються із загалу дати 970 р. і 1014 р., які, на відміну від попередніх, не підкріплені артефактами.

Подібну картину з датуванням спостерігали і під час аналізів зразків зі споруд. Розроблена І. Свешніковим хронологія ґрунтувалась, передусім, на датуванні двох будівель із садиби VII, що перекривали одна одну – споруди 9 (1110 р. – 4 ярус) і 6 (1137 р. – 3 ярус), що підтвердив й радіовуглецевий аналіз.

В межах садиби III для аналізу відібрано зразок від підкладки під зрубину, яку ототожнено зі спорудою 7 (5–4 яруси). Вона дала дату 1149 р., що не узгоджувалося із періодизацією будівлі. Справа у тому, що у науковій документації не зазначено, на якій глибині залягала ця підкладка. Після пожежі споруди 7 на її місці побудували аналогічну за площею споруду 3, сперши нові стіни на засипаних ґрунтом двох-трьох вінцях попередніх зрубів. Якщо виходити із достовірності отриманої дати, то, найімовірніше, вона стосується споруди 3 із 3 ярусу.

Зі споруди 11 (садиба V), що належить до 3 ярусу, на аналіз відібрано зріз одного із трьох восьмигранних стовпів, розташованих перед фасадом будинку і які слугували підпорами критої галереї (або перекриття другого поверху). Згідно з даними радіовуглецевого аналізу зразок датовано 1110 р.

Однакові дати дерев'яних конструкцій для будинків, споруджених у різних будівельних ярусах (споруда 9 і споруда 11), можна пояснити хіба тим, що при їхньому будівництві використано елементи попередніх конструкцій, або потужні довгі стовпи, заздалегідь заготовані для споруди 11, зберігались до часу вжитку біля 20–25 років, що ймовірніше.

Серію із трьох дат отримано для споруди 12 (садиба VI) із 1 ярусу. Дати 1025 і 1047 рр. І. Свешніков розглядав як малоімовірні, що, зрештою, підтверджується й відсутністю артефактів цього часу. Натомість лагу під підлогу датовано 1080 р. Найімовірніше, цей елемент конструкції використано вдруге, а походив він зі споруди 15 (3 ярус), що залягала під спорудою 12. Однак й у споруді 15 його вмонтовано вдруге. Первісно ж ця лага могла складати елемент конструкції найдавнішої в межах садиби VI споруди 32а або взагалі походила із розібраного нижнього ярусу дороги.

Слушно викликали недовіру у І. Свешнікова й датування трьох зразків зі споруди 14 із 1 ярусу (садиба VI): 970 р., 1025 р. і 1035 р. Натомість, на нашу думку, заслуговує на увагу датування балки з призьби – 1076 р., що підтверджено й радіовуглецевим аналізом. Як і у споруді 12, цей конструктивний елемент міг походити із конструкції дороги, використаний вдруге у спорудах 17 (3 ярус) і 16 (2 ярус), на місці яких побудували споруду 14.

Особливу увагу привернула серія найпізніших дат, які припали на 80-ті рр. XII ст. Згідно зі стратиграфією однією з останніх на пригороді побудовано споруду 25 (1 ярус, садиба IX), соснова підкладка під зрубину якої датована 1188 р. До цього ж хронологічного відрізка належать інші дві споруди, які побудовано у 1 ярусі на території садиб I і II. Із споруди 43 (садиба II) взято дві проби – це вертикально вбитий стовп в середині

приміщення (1184 р.) і підкладка під південну зрубину (1181 р.). Щодо споруди 46 (садиба І), то з нею І. Свешніков ототожнював підкладку під північно-східний кут будівлі (яку зображено на плані – рис. Л. 50), що залягала на проході П-1 між піччю споруди 46 і дощатим настилом підлоги споруди 39 і датована 1182 р. Тут варто зазначити, що згідно з порівняльною характеристикою глибини залягання збережених елементів будівель, ця підкладка, на нашу думку, з більшою ймовірністю могла походити від споруди 39 (1 ярус), побудованій на цьому місці (рис. Л. 71), що цілком узгоджується і з періодизацією об'єктів, і з отриманою дендродатою. Таким чином, усі зазначені споруди (25, 43 і 39) співіснували у часі і загинули одночасно

У 2011 р. для дендрохронологічного аналізу відібрано 69 зразків деревини (табл. Ю). На жаль, це депаспортизовані елементи конструкцій, про які можна лише сказати, що вони походять із розкопаних на пригороді об'єктів.

В результаті проведених досліджень визначено різновиди деревини для усіх зразків та встановлено дату зрубу для 46 зразків дерева¹. Переважна більшість проб репрезентує деревину дуба (65), поодинокі зразки – сосни (1), модрина (1) і ясена (2). Вік самих дерев дуже різний: до 50 років (16 од. – 22 %), 51–100 років (23 од. – 33 %), 101–150 років (23 од. – 33 %), 151–200 років (7 од. – 10 %). Таким чином, більшість у колекції складають зразки віком 51–100 та 101–150 років. Для порівняння зазначимо, що деревину переважно віком 51–100 років застосовували у Новгороді [269, с. 40; 497, с. 20], віком як до 50, так і 51–100 років – у Києві [452, с. 435, рис. 189], Смоленську, Білоозері [269, с. 47, 55], в той час, як, наприклад, у Пскові, Торопці [269, с. 42, 51], Ладозі [552, с. 117] переважала молода деревина віком до 50 років.

Примітки:

¹ Аналізи виконав доктор габілітований, професор, інженер Марек Кромпец у лабораторії абсолютного датування Гірничо-металургійної Академії у Кракові (Laboratorium Datowań Bezwzględnych Akademii Górniczo-Hutniczej).

У результаті проведеного дендрохронологічного аналізу зразки датовано в межах 1062–1197 рр. У цей діапазон вписується більшість дат, отриманих І. Свєшніковим (1060–1188 рр.), що дозволяє розглядати останні як достовірні. На цій підставі складено загальну шкалу дат із обох колекцій (65 зразків), яка репрезентує часовий відрізок 1060–1197 рр. Незважаючи на незначну кількість зразків, ця хронологічна вибірка дає уяву про загальні тенденції процесу заготовки лісу. При цьому виділено періоди, коли рубка деревини проводилася досить інтенсивно, що обумовлено темпами будівельних робіт на пригороді. На цій підставі виділено шість хронологічних періодів, які відповідають будівельним ярусам. Показовою ілюстрацією цього є графік розподілу зрубаної деревини (рис. Л. 73), який узгоджується з графіком розподілу будинків по будівельних ярусах (рис. Л. 74).

Отже, у найдавніший період, що припав на 60–80-ті рр. XI ст. будівництво проводилося досить млявими темпами (табл. III). З огляду на відсутність у найнижчих відкладах зрубних будівель (за винятком СП-47) деревина, припускаємо, призначалася переважно для спорудження дороги. Це дуже важливий факт, який засвідчив, що північну магістраль Звенигорода розплановано одночасно з виникненням у цій місцевості населеного пункту. Вже на цьому етапі вздовж дороги, з прив'язкою до її лінії почали формуватися окремі, огорожені плетеним тином земельні наділи (садиби III, IV, V, VI, X), що являли собою заони для літнього та зимового (споруди 10, 26а, 11а) утримання худоби. Переконає у ранньому датуванні конюшні (споруда 10) із садиби III знахідка ручки від бронзового глека. Вона плавна вигнута і у верхній частині оздоблена фігуркою стилізованої тваринки, найімовірніше, сидячого лева. Цілий глек із подібною ручкою, але із зображенням пташки, виявлено у Новгороді в криниці середини XI ст. [486, с. 170, рис. 72, 2]. Фрагмент нижньої частини аналогічної ручки знайдено також у Новогрудку, на долівці багатого житла 12, яке Ф. Гуревич віднесла до четвертого будівельного періоду, датованого початком-серединою XII ст.

[219, с. 39, 41, рис. 29, 3]. На загал подібні глеки дослідники ототожнюють із виробами ранньоісламського мистецтва. Зображені на ручках птахи, “сирени” і леви, подібно до доброзичливих написів, відігравали роль своєрідних талісманів, які покликані дарувати благополуччя власнику речі [220, с. 142, рис. 127].

Незначна динаміка у будівельному процесі помітно почала проявлятися у 1090-х та 1100-х роках – п’ятий ярус. Показовими при цьому є садиби III, IV і, ймовірно, VI, X, де поряд із кошарами, але в межах плетених огорож будували господарські будинки (відповідно, споруди 7, 26, 31 і 32а). Одними із найдавніших житлових будинків можна вважати споруди 47 (садиба II), 18а і 19а (садиба X) та виробничу споруду 45 (садиба I).

Поступове нарощення темпів будівництва відбулося у 1110-х та 1120-х роках. У цей час перебудували частину господарських споруд (СП-32), особливо тих, що мали легку конструкцію (СП-31), а на місці деяких із них розпланували житловий будинок (СП-7), майстерні (СП-34, СП-44а) чи кузню (СП-27 і 27а). Поряд з цим, власне у зазначений відрізок часу на пригороді розгорнулося житлове будівництво: СП-42 і 41 (садиба II), СП-50 і 52 (садиба IV), СП-30 (садиба V), СП-9 (садиба VII), СП-36а. Серед загалу споруд вперше для цього часу зафіксовано двоповерхову будівлю – споруда 9, дерево для якої зрубано у 1110 р. Зазначені будинки разом із господарськими спорудами в межах кожної стабільно огороженої площі вже склали єдиний житлово-господарський комплекс. Усе це виразно свідчить, що на початок XII ст. завершився процес парцеляції пригороду. Щоправда залишалась незабудованою ділянка між спорудою 32 і берегом Білки, але межі землеволодіння були визначені. Через стан досліджень неможливо з’ясувати, чи існувала якась забудова на території садиб VIII і IX, але припускаю, що й ця ділянка, яка лежала між житловими спорудами 9 і 19а, також знаходилась у відповідних домоволодіннях. Дозволяє висувати таке припущення знахідка букової зрубини у найнижчих передматерикових відкладах (гл. 1,7 м) під спорудою 24.

Інтенсивний сплеск у розбудові пригороду припав на 30-ті і першу половину 40-х рр. XII ст., однак до кінця 40-х рр. XII ст. він поступово згас. У цей період побудовано 23 нових будинки, серед яких 8 житлових: СП-46 (садиба I), 8 (садиба III), 11, 29 (садиба V), 13 (садиба VI), 6 (садиба VII), 24 і 21а (садиба VIII). Для одного із перелічених будинків – споруди 6 – дерево зрубано у 1137 р. Про належність до цього ж ярусу іншої будівлі – споруди 13 – засвідчує знахідка підвісної печатки. Предмет мав обламані краї і слабо читабельні зображення на обох поверхнях. Незважаючи на це, на аверсі вдалося розрізнити рештки облямівки із стилізованих перлин, що оточувала зверху погруддя святого, німб якого виконано такими ж “перлинами”. Праворуч від зображення – напис грецькими літерами “ωο” з титлом, який прочитано І. Свешніковим як “ЮАН” і ототожнено із зображенням Іоанна Хрестителя. На реверсі біля погруддя святого, німб якого оздоблений поперечними насічками, ліворуч збереглася лише одна літера “O”. Це зображення святого здогадно ототожнено із Василієм Кесарійським. На думку В. Яніна, печатка, найімовірніше, належала Івану Васильковичу, який князував у Галичі в 1140–1141 рр. [463, с. 227].

Отже, можна стверджувати, що у 3 будівельному ярусі на території кожної із садиб споруджено щонайменше по одному новому і просторому домі, а на окремих обійстях – й по два. Окрім того, тоді як у попередньому ярусі двоповерхові споруди були рідкістю, у 3 ярусі їх вже нараховувалось чотири (СП-8, 11, 13, 6).

Привернула увагу й диференціація господарських споруд. У попередньому ярусі функціонували переважно холодні неопалювані комори. На їхньому тлі виділялися лише одна кузня – СП-27-27а (садиба IV) і майстерня – СП-34 (садиба XI). Натомість у 3 ярусі різко зросла кількість виробничих споруд, що мали багатофункціональне ремісниче спрямування. Майстерні з новозбудованими виробничими печами відзначено у чотирьох дворах: СП-40 (садиба I), СП-1, 2, 3 (садиба III), СП-27б (садиба IV), СП-36 і СП-33 (садиба XI), а робочого місця – у СП-19 (садиба X). При цьому

продовжували функціонувати й майстерні з попереднього ярусу, поряд з якими спорудили складські приміщення: СП-23–23а (садиба IV), СП-18 (садиба X).

Різко змінилася ситуація у 1150–1170-х рр., яка виразно продемонструвала застій будівництва. У цей час побудовано лише п'ять будівель, з яких дві житлові споруди та три господарські. При цьому важливо, що будівельні роботи вже не мали характеру “стратегічного”, тобто вони не переслідували мету створення схеми розпланування обійстя. Здебільшого побудова нових споруд викликана вимушеною необхідністю, а власне, перебудовою СП-16 на місці згорілої чи СП-43б, СП-28 на місці підтоплених будівель. Лише в межах багатого житлово-ремісничого господарства садиби IV розбудова мала цілеспрямований характер, який є підстави пов'язувати із нарощенням темпів виробництва, а відтак й зі зростанням доходів власника. Так, за наявності великого складського приміщення (СП-23-23а) на “робочій” частині садиби спорудили додаткове й окреме господарське приміщення (СП-22), а також на місці старого встановили більший за розмірами житловий будинок СП-49. Спадав у цей час і процес заготовки будівельного лісу в цілому.

На загал подібна тенденція зберігалася й у подальшому – в 1180 – 1190-х рр. Щоправда намітилася незначна активізація як у заготівлі деревини, так і у будівництві. У цей час споруджено вісім нових будинків, появу яких обумовили різні причини. Так, пожежа, що спалахнула у садибі II (згоріла СП-41), змусила побудувати тут нове житло СП-43 й, очевидно, розібрати СП-43б. Безперечно не могли не постраждати при цьому сусідні споруди 46 і 44а (садиба I), де побудували нові будинки СП-44 і СП-39. Натомість причини будівництва на території садиби VI, найімовірніше, лежать у площині зростання матеріального забезпечення господаря, що дозволило до двоповерхової показної будівлі СП-13 (з наскрізним проїздом) добудувати житловий будинок СП-12 (на місці господарської споруди) та двоповерхове житло СП-14. Відбулося в цей час і нарощення потужностей майстерні у

садибі XI, де комплекс виробничих споруд поповнили великим складським приміщенням (СП-35). Поряд з тим з'явився й новий виробничий осередок в межах садиби IX, де спорудили майстерню з потужним горном (СП-25) та складське приміщення (СП-20).

Таким чином, у результаті порівняльної характеристики будівельних ярусів можна стверджувати, що процес забудови пригороду відбувався поступово по висхідній лінії впродовж 6–4 ярусів аж до моменту бурхливого будівельного буму у 3 ярусі. Цей період відповідає часу зародження і становлення міста та бурхливого розвитку столиці Володимирка Володаревича. Натомість перенесення столиці у Галич в 1140-х рр. негативно позначилося на розбудові міської інфраструктури. Це й зрозуміло, оскільки інтереси ремісничо-купецької верхівки та політичної еліти перепрофілювалися на нову столицю. Важче пояснити “ренесанс” 80–90-х рр. XII ст. Існування старих виробничих комплексів, їхня розбудова, спорудження нових майстерень вказує на розширення ринку збуту готової продукції. Натомість будівництво житлових будинків у межах багатих дворів засвідчує, що Звенигород знову став привабливим для представників заможних верств. Причини цього, можливо, слід шукати у політиці стабільності економічного та політичного розвитку князівства, яку провадив галицький князь Ярослав Осмомисл, а також у відновленні в кінці 80-х рр. XII ст. на короткий термін князівського столу у Звенигороді.

7.2.5. Основні етапи розвитку північно-східного пригорода.

Підсумовуючи результати дослідження на території північно-східного пригорода, слід підкреслити найважливіші аспекти, які відтворюють загальні тенденції виникнення і розвитку на цій ділянці поселенської структури.

Отже, одночасно із виникненням укріпленого міста зі сторони північно-східного під'їзду до нього почала функціонувати й одна з головних магістралей – північна дорога, яка сполучала Звенигород із довколишнім світом – давніми торговими артеріями, що прямували далі на північ, а також

на захід. Геоморфологічні та топографічні особливості місцини обумовили характер планувальної структури пригороду, територія якого мала вигляд підпрямокутного легкого підвищення, що лежало у заплаві Білки між двома горбистими пасмами суходолу. Основною містобудівельною ланкою забудови пригорода була садиба. Здобуті матеріали дозволили стверджувати, що процес парцеляції відбувся вже на ранньому етапі існування Звенигорода – у другій половині-кінці XI ст. Встановлена регламентація меж сітки земельних наділів зберігалася у незмінному вигляді впродовж майже 200 років. Подібна ситуація спостерігалась і в інших містах Русі, де границі садиб залишались стабільними чотири-п'ять століть, наприклад, у Новгороді [266, с. 49], Києві [217, с. 114–119].

Під час розпланування індивідуальних земельних ділянок звенигородського пригорода застосовано меридіональний принцип, згідно з яким прямокутної форми парцелі вужчим боком розташовувались обабіч головної сполучної магістралі, прилягаючи до неї перпендикулярно вужчим боком. Усі ділянки мали різну ширину, у чому знайшла відображення соціальна диференціація власників, яскраво проілюстрована й речовим матеріалом. Розрахунки показали, що розкрій на парцелі здійснювався на основі застосування візантійської лінійної системи мір, а власне візантійських сажнів¹. Встановлені від сторони дороги межі садиб демонструють широку палітру типорозмірів в діапазоні від 5 до 21 сажня. За шириною дворищ по фронту виділено садиби: дуже малі – садиби V (5 сажнів) і I (?); середні – садиби III (7 сажнів), II (8 сажнів), IV (9 сажнів); великі – садиби IX (10 сажнів), VIII (12 сажнів); дуже великі – садиби XI (17 сажнів), VI (21 сажень). Через фрагментарне дослідження відсутні достовірні дані щодо загальної площі садиб. Однак є підстави припускати, що земельні наділи тягнулися обабіч дороги суцільними пасмами аж до границі підвищення з болотистою низиною. При цьому інформативнішою є ділянка з західного боку дороги, де відкрито чотири садиби, розташовані впритул до

Примітка

¹ 1 сажень = 3 лікті = 46,24 см × 3 = 138,7 см.

мостової, і одна садиба – на краю підвищення, відмежованого і захищеного від заплави укріпленнями легкого типу – острогом. Враховуючи відстань від острога до дороги, розраховано згогдні площі садиб, розкритих на усю ширину: садиба VIII – 782 м², садиба IX – 614 м², садиба X – 976 м², садиба XI – 902 м². Загальна довжина земельних ділянок зі східного боку, очевидно, була не меншою, з огляду на границю підвищення (враховуючи межу із баговинням). Мінімальна площа цих дворищ сягала у садибі II – 605 м², садибі III – 603 м², садибі IV – 660 м², садибі V – 427 м², садибі VI – 1596 м². У ході порівняння з іншими містами більшість садиб північно-східного пригорода Звенигорода відповідала розмірам дворищ, наприклад, у Києві на Подолі, Новгороді, Мінську, де їхня площа складала 250–700 м² [217, с. 114; 270, с. 72; 541, с. 122–140; 572, с. 88].

Зміни в межах кожної окремо взятої садиби розвивались по лінії поступового збільшення густоти забудови впродовж шести будівельних ярусів. Одночасно із житлово-господарською розбудовою садиб з 4 ярусу почали формувалися й під'їзди до обійсть. Система вулиць, розташованих меридіонально до дороги, розпланована таким чином, що увесь пригород ділився на квартали. В межах дослідженої ділянки встановлено сім кварталів. Їхня площа не мала регулярного характеру і залежала від розміру садиб. На усю ширину квартали простежено лише зі східного боку дороги. І тут привернув увагу спосіб організації простору. У двох випадках у квартали виділено площу окремих садиб (садиби III і VI). Натомість переважну більшість кварталів утворювало, як правило, по дві садиби, між якими влаштовували пішохідні проходи-стежки. На усю ширину (13 сажнів) досліджено лише квартал, що утворювали садиби IV і V. Ширина фрагментарно досліджених кварталів складала: понад 14 сажнів (садиби I і II), понад 20 сажнів (садиби VII–VIII, IX–X). Подібний спосіб формування ширини кварталів із двох садиб відзначено у Києві на Подолі [217, с. 119].

Процес забудови земельних ділянок мав свої особливості, в яких знайшло відображення господарське використання обійсть. Парцелі

останньої третини XI ст. – це, у переважній більшості, своєрідні тваринницькі комплекси, що склалися зі стайні і відкритої загорожі. Обмеженість території суходолу обумовлювала винесення за межі міста частки приватного господарства, пов'язаної із тваринництвом. Житлові будинки небідних власників цих господарств, найімовірніше, знаходилися на території окольного города, захищеного укріпленнями. Щоправда, в силу певних обставин у 4 ярусі почали з'являтися помешкання і на території ліквідованих кошар. Причини, що дали поштовх цьому будівництву, очевидно, криються у процесах розбудови центральної частини міста. На цей час припала “реконструкція” окольного города – розширення його меж за рахунок знищення існуючої забудови, в результаті чого споруджено нову систему оборонних укріплень, змінено просторову і об'ємну структуру на новоорганізованій території. Її спрямовано передусім на обслуговування княжого двору і розвитку частки вільного міського ремесла. Припускаємо, що в цих обставинах окремі великі приватні дворища перенеслися на найближчу околицю північно-східного пригороду, де на земельних наділах під тваринницькі загороди сформувалась забудова садиб у 4 ярусі. При цьому змінився характер розпланування будівель, де виділяють два типи планування. Один із них репрезентує найменші (вузькі) парцелі, де споруди розташовані одна біля одної вздовж довшої осі ділянки – це, як правило, один житловий будинок і два-три господарсько-виробничих. Інший тип планування представляють великі садиби, в межах яких будинки розміщували по периметру ділянки так, що утворювався внутрішній дворик. Обидва типи планування застосовано у Новгороді.

На північно-східному пригороді Звенигорода переважали великі садиби, здогадна площа яких коливалась в межах 600–800 м². В межах кожного з цих дворищ поряд із житловими та господарськими будівлями існувало одночасно кілька виробничих споруд, що може свідчити на користь функціонування вотчинних ремісничих комплексів боярських садиб, де проживали і працювали майстри різної спеціалізації (передусім садиби II, III,

IV, VIII IX, X, XI і, можливо, I). Розташовані по сусідству одна біля одної, зазначені садиби, дуже подібні за площею, плануванням і призначенням будівель, склали сукупність однорідних господарств, що нагадує клановий спосіб організації боярського землеволодіння у Новгороді, який створював умови для функціонування самодостатнього господарства. В. Янін відзначав, що в межах такого клану велика боярська сім'я мала у своєму розпорядженні вичерпний набір різних виробництв, з властивою товарністю останніх, що пов'язувало власників дворич з торгом, де й реалізовувалася надлишкова продукція [577, с. 125–126]. На тлі забудови усього пригороду винятковий характер мала садиба VI площею понад 1500 м². Виділяється вона не лише забудовою (про що йшлося раніше), але й речовим матеріалом, зібраним у межах будинків – передусім це предмети, які можуть пролити світло на рід занять власника садиби: кістяне руків'я канчука, кістяне навершя жезла з зображенням птаха, підвісна печать, шпора, стремено, вудила, сідло, бойова сокира. Перелічені артефакти дозволяють ототожнювати господаря із феодальною верхівкою. Особливу увагу привертає ціла грамота (№ 2), де йдеться про боргові зобов'язання якогось Нежнич за користування човнами [478, с. 128]. І. Свешніков припускав, що ця особа належала до купецького стану. Грамота, що датована 1110–1124 рр., залягала під долівкою господарської споруди 32, яку спорудили у 4 ярусі. На цьому рівні в межах садиби існувала лише ця будівля (перебудована зі споруди 32а) і прилеглі кошари. Відсутність на обійсті житлових споруд схиляє до припущення, що адресат мешкав в іншому місці, найімовірніше, на окольному городі до генерального перепланування останнього. Чи був Нежнич власником садиби, чи особою на службі у боярина? Це питання ще чекає свого дослідження. У цьому місці можемо лише зазначити наступне. З тексту грамоти зрозуміло, що якийсь товар перевозився човнами. Оплату за цю послугу мав здійснити Нежнич. На Русі широко практикувалися посередницькі угоди, при яких довірена особа (посередник) від свого імені укладала торгову угоду, але за рахунок довірителя. Отже, той факт, що власне Нежнич мав розрахуватися за

човни, можливо, вказує на нього, як на особу довірителя, тобто на власника товару. Низка другорядних фактів (в тім місцезнаходження грамоти, а також погроза виклику на суд до князя, який в першу чергу розглядав позови, де одна зі сторін належала до феодального стану), можливо, вказує на Нежничу як на власника товару, а відтак і садиби. У такому випадку це було б перше видобуте з глибин віків ім'я одного із найбагатших представників місцевої знаті, нащадки якого, судячи з розбудови дворища у другій половині XII ст., залишались у Звенигороді аж до часу знищення міста.

На території дворищ північно-східного пригорода Звенигорода відкрито лише ділянки, прилеглі до дороги і забудовані спорудами. Однак до складу садиб входила ще й площа городів та садів. Про те, що на пригороді плекали вирощування фруктових дерев, засвідчують передусім рештки кореневища черешні при фронтальній огорожі садиби IV, а також численні знахідки в межах усіх садиб кісточок плодів: черешні та сливи, в меншій кількості – кісточки яблуні та волоських горіхів. На присадибних городах вирощували огірки та просо. Уяву про сад на Русі кінця XII ст. дають рештки кореневищ п'яти дерев (чотири яблуні і одна груша) зафіксовані в межах садиби K на Неревському розкопі у Новгороді. В XI–XII ст. біля інших будинків (подібно як у Звенигороді) на подвір'ях росли й поодинокі дерева. У Новгороді оздоблювали садиби квітниками, доказом чого є рештки кореневищ троянд [270, с. 27]. Про існування квітників у Звенигороді свідчать знахідки насіння мальв.

Межі усіх садиб мали огорожі, які за виявленими залишками репрезентують два типи парканів – із плетеного тину і зі штахет. Огорожі розташованих по сусідству садиб IV–V мали штахетини, у яких верхня частина оформлена в одному стилі – у вигляді стріли.

Благоустрій усього пригороду, розташованого на низинному, багнистому терені, був неможливий без водовідведення. Про те, що подібні інженерні комунікації функціонували у Звенигороді, свідчать два фрагменти дренажної дерев'яної труби, знайдені біля садиби X (рис. Л. 45, деталь 1). Один із

уламків мав вигляд втулки, край якої із зовнішньою гладкою поверхнею складав у ширину 20 см, решта поверхні профільована вузькими поздовжніми затесаними площинами. Найімовірніше, ця деталь, як перевідник, призначалась для кріплення двох довгих відрізків труб, по яких вода стікала у Білку. Найкраще систему труб водовідведення XI–XV ст. досліджено в межах Ярославового дворища і Неревського розкопу у Новгороді, де їхня довжина сягала 18,0–22,5 м [344, с. 209; 491, с. 267–274]. Подібними були й дренажні труби Пскова [485].

Особлива турбота приділялась дорозі, підтримування задовільного стану якої вимагало періодичних ремонтів. При цьому варто відзначити кілька спостережень. Аналізуючи конструктивні особливості дороги, серед її складових елементів зафіксовано низку нехарактерних артефактів. Так, у межах відрізка полотна дороги, що пролягала вздовж південного кварталу (садиби I–II) навпроти споруди 42 розчищено великий дубовий вертикально вбитий у ґрунт пал, верхня частина якого обгнила, а нижня була загострена. На невеликій віддалі від загостреного кінця паля – бічна врубка (рис. Е. 13). За всіма ознаками предмет слід інтерпретувати як кіл із частоколу, що складався з палів з загостреними верхніми кінцями і з'єднаними з внутрішнього боку поперечними півколодами. Кіл вдруге використано під час побудови середнього горизонту мостової. Подібні, але цілі палі слугували підвалинами у споруді 41, побудованій у 4 ярусі, що у часі відповідає середньому горизонту. В іншому місці, у середній частині дороги вздовж кварталу, який утворювали садиби IV–V, навпроти споруди 23–23а знайдено фрагмент драбини з гніздами від сходинок. Аналогічний уламок виявлено на площі споруд 50/49. Зазначені знахідки вказують на певний зв'язок між окремими відрізками дороги і розташованими вздовж них відповідними садибами чи кварталами. Підтверджують цю думку й скупчення на дорозі та вулицях відходів виробництва із розташованих поблизу майстерень, наприклад, велика кількість обрізків шкіри та залізного шлаку на вулиці В-1 якраз навпроти садиби III; грудки хвойної смоли та нижня частина горщика,

наповнена такою ж смолою, навпроти садиби VI; підкладка під крокву, дерев'яний черпак із залишками дьогтю на вулиці В-5 між садибами VIII і IX. З вищесказаного можемо зробити висновок про те, що піклування за дорогою, а отже, й за вулицями покладалось на мешканців пригорода, а власне – окремі ділянки в межах кварталів були закріплені за садибами, що їх утворювали. У такий спосіб під час ремонту дороги та вулиць їхнє полотно підсипали усіяким непотребом, зібраним на території обійстя. Окрім звичайних дрібних побутових предметів (в тім і пошкоджених оздоб), яскравими прикладами такої загальної толоки є клепки від відер та бочок, шпиці від колеса, дубова куриця, обпалений кілок, фрагменти шкіряного взуття, віник із березового пруття і багато чого іншого. Разом із землею поміж конструкції дороги потрапляла велика кількість кісток домашніх тварин та кісточок фруктів і овочів, які споживали мешканці садиб.

На відміну від поточних ремонтів, викликаних зношеністю окремих ділянок, вибоїнами тощо, мобілізації зусиль усіх мешканців одночасно потребувала побудова нового ярусу мостової. Останнє фундаментальне будівництво пов'язане із нищівною повінню, яка замулила річковим піском дерев'яне вимощення середнього горизонту дороги. Усі ці заходи цілком відповідали настановам, викладеним в уставі князя Ярослава “О мостах” для жителів Новгороду, де мешканцям вулиць наказувалось стежити за збереженням проїжджого полотна на чітко відведених ділянках і у випадку пошкодження направляти ці відрізки, або, якщо виникне необхідність, настилати новий ярус [65, с. 487–488].

Північна звенигородська магістраль, як вже неодноразово зазначалось, досліджена лише на відрізку, що мав обабіч садибну забудову. Чи існувала домінанта у планувальній структурі північно-східного пригороду, наразі невідомо. Відповідь на це питання можуть дати лише прийдешні розкопки. Попри це, згідно з сучасним станом досліджень, усе ж таки можна висунути певні припущення. Так, сліди забудови зафіксовано на відстані 54 м південніше від розкопу, де вони виступили на гл. 1,0 м у вигляді дощатого

настилу завдовжки 4–5 м та уламків обробленого дерева [24, арк. 17], що слід розглядати як продовження досліджених конструкцій. На ділянці, прилеглій до цих реліктів із сходу, на гл. 1,0–1,20 м відзначено культурний шар XI–XIII ст., слабко насичений фрагментами кераміки та розрізненими шматками обробленого дерева, що не утворювали будь-якої конструкції [28, арк. 32–33]. Ці релікти перерізав ґрунтовий могильник післямонгольського часу, де виявлено шість поховань, що залягали на гл. 0,70 м. Досвід розкопок інших складових частин міста дозволяє стверджувати, що у зруйнованому монголо-татарами Звенигороді цвинтарі розташовували, як правило, на місці знищених храмів. На цій підставі припускаємо існування ще однієї церкви, розташованої на схід від дороги і майже посередині відстані між старим руслом Білки і укріпленнями окольного города. Як підтвердження цього припущення розглядаємо знахідки трьох керамічних плиток (одна з яких, вкрита бордовою поливою, виявлена на території садиби Х в межах споруди 18, інші дві, коричнева і зелена – на площі вулиці В-1) та трьох шматків (різної форми та розміру) листового свинцю із покрівлі споруди, що знайдені в межах вулиці В-1, розташованої неподалік від цвинтаря. Таким чином, власне ця ділянка із здогадною церквою (розташованою приблизно на території сучасної школи), ймовірно, була домінантою у системі розпланування забудови північно-східного пригороду.

Дерев'яні конструкції північно-східного пригороду донесли до нас інформацію й про стихійні лиха, яким довелось протистояти його мешканцям. Окрім згаданої вище повені, яка припала десь на початок 1150-х рр., археологічно стверджено, що пригород пережив кілька пожеж. Привертає увагу час та характер цих руйнувань. Найдавніші згарища зафіксовано для 5 ярусу. Вогонь знищив лише дві господарські будівлі, розташовані на значній відстані одна від одної. Це вказує на випадковість пожеж, які, найімовірніше, не були одночасовими. Натомість у 4 ярусі спостерігалися рештки попелищ на площах п'яти споруд. Одна із них – господарська споруда 11а, що мала плетені із хмизу стіни, судячи із

деструкції, згоріла вщент й, мабуть, дуже швидко, не завдавши шкоди довколишнім будівлям, розташованим, зрештою, на безпечній відстані. Знищення вогнем чотирьох житлових будинків, втім одного двоповерхового (СП-7, 9, 18а, 19а), не виключено, що пов'язане із відомим протистоянням Володимирка Володаревича із рідним братом Ростиславом Володаревичем, що завершилось битвою під Звенигородом у 1126 р. Літопис нічого не повідомляє про пожежу. Враховуючи той факт, що ця ділянка пригороду була тоді ще мало забудованою, спалення кількох будинків на околиці міста навряд чи привернуло б увагу літописця.

Пожежі наступних періодів мали випадковий характер: у 3 ярусі згоріла лише одна господарська споруда 17, а у 2 ярусі – дві розташовані поряд споруди 41 і 44а із сусідніх садиб I–II.

Катастрофічною, натомість, була пожежа у 1 ярусі, сліди якої зафіксовано на 14 спорудах, тобто вогнем були охоплені усі садиби. Відсутність решток згарища на решті споруд можна пояснити лише поганим станом їхнього збереження та сучасними пошкодженнями. На загал вимальовується картина одночасового і повного знищення забудови усього пригороду (як зрештою і усього окольного города). Такий масштаб руйнувань, за відсутності літописних повідомлень про них, прирікав дослідників лише здогадно пов'язувати пожежу із монголо-татарським нападом. Фактом залишається те, що усі будівлі, які функціонували у 1 ярусі, були знищені і не відбудовували. Після їхнього руйнування життя на пригороді припинилось.

7.3. Передмістя: топографія і планувальна структура

Невід'ємною частиною поселенської структури давньоруських міст були передмістя, топографія яких залежно від характеру місцевого ландшафту мала свої особливості. Останнє обумовило складну і своєрідну систему передмість у Звенигороді. Серед поселень поза межами укріплень виділено

три лінії передмість: 1) розташовані на основному суходолі і прилеглі безпосередньо до укріплень пригорода; 2) острівні; 3) розташовані на схилах узгір'я довкола звенигородської низини.

Перша лінія передмість. На схід від ур. П'ятницьке (східний пригород) простягається клиноподібне підвищення (254,1 м н.р.м), яке поступово розширюється у східному напрямі. В межах цієї території площею біля 150 га виділено низку урочищ: Загумінки (одразу за ур. П'ятницьке), Великі, Розпутні, Рудка, Підкамінна, Стіги, Чернів, Загостинешні та інші. Л. Чачковський ствердив наявність культурного шару вздовж північного і південного країв підвищення [41, арк.13–14] (рис. В. 5, 1). Сліди заселеності на північній ділянці тягнулися пасмом вздовж заплави Білки (рис. В. 1, 10–13), охоплюючи урочища Городи, Догородки, Горби аж до невеликого потоку Рудочка (правий доплив Білки). Вздовж південного краю підвищення сліди культурного шару виступали на ділянці від ур. Великі до громадського пасовища (ур. Ставки) – навпроти ур. Острів (рис. В. 1; В. 5). Таким чином, північне і південне прясла забудови являли собою продовження системи розпланування східного пригорода. Найімовірніше, тут знаходились дворища селян з присадибними городами та полями, що були розплановані за лінійно-рядовою системою забудови, прив'язаною до водних джерел.

Центральною комунікаційною віссю східного передмістя, як і східного пригорода, була дорога на Романів (по лінії сучасного струмка Млинівка). Це був давній шлях, який за межами передмістя розгалужувався на північ і південь. Північна дорога через поля Загостинешні попри Чернів (рис. В. 5, 2) пролягала на Під'ярків, Солову, Куровичі, а відтак прямувала до Буська. Цим напрямком діставалися Звенигорода як дружини київського князя, так і татарські загоны у пізніші часи. Відгомонам про набіги ординців, можливо, є ур. Боїска східніше від Черніва.

Сплощена вершина підвищення, тобто центральна частина пагорба передмістя, на думку Л. Чачковського, не була зайнята забудовою. Переконає

у цьому майже повна відсутність культурного шару та наявність в ур. Загуменки ґрунтового могильника [2, арк. 1–5].

Цвинтар знаходився з південного боку сучасної дороги на Романів і 200 м південніше від кам'яного хреста при ній же. Серед доісторичних могил тут виявлено 18 поховань княжої доби (табл. Н). Лише один кістяк ототожнено із останками чоловіка. Більшість останків належали молодим жінкам (7 поховань) і дітям від грудного віку до 9 років (8 поховань). Привертає увагу уклад рук небіжчиків. На тлі традиційно християнського положення рук (на грудній клітці чи животі) виділяються поховання, де права чи ліва рука небіжчика опущені вздовж тіла, а інша – на животі чи на грудях (2 поховання); у трьох покійників обидві руки опущено вздовж тіла. Подібний уклад рук сигналізував про ранню метрику поховань. Поховальний інвентар – не чисельний. Серед безінвентарних могил виділяються три жіночі поховання (5, 7 і 15), що супроводжувались комплектами скроневих оздоб, кожен із яких складався із 6–8 бронзових та цинкових кілець, скручених по спіралі у півтора звою (рис. М. 1, 3–4). У двох із згаданих поховань на мизинцях правої (пох. 5) чи лівої (пох. 15) руки у покійниць знаходились бронзові персні, один з яких витий із петельчастими кінцями (рис. М. 1, 1). Подібні прикраси за матеріалами з Новгороду датовано від 30-х рр. XII ст. до кінця XIII ст. [486, с. 125]. У похованні 5 до складу скроневих оздоб входило кільце, яке мало муфточку зі сплетених тонких дротиків – так зване “кучеряве”, що датовано в основному X–XII ст. У дитячому похованні (пох. 9) в області шиї знайдено лише намистинку із темно-синього скла (рис. М. 1, 2). Виробу притаманна бітрапецієподібна у перерізі форма. Подібні намистини, у яких співвідношення висоти виробу до його максимального діаметра складало 1:1, Ю. Щапова відносить до варіанту 2 типу 3, що згідно з новгородською стратиграфією датується XII ст. і пізніше [573, с. 160–170]. Враховуючи час ужиткування намистини, вищеописаних скроневих кілець і персня, а також зважаючи на уклад рук небіжчиків вважаємо можливим датувати могильник кінцем XI – першою половиною XIII ст.

Найвіддаленішим у межах сучасного Звенигорода є колишній фільварок Чернів (рис. В. 5, 2). Ця місцевість лежить з північного боку давнього шляху на Романів. Сліди поселення відзначено на лівому березі р. Кищиці поблизу злиття двох невеликих потічків, що творять верхів'я її русла. Знаходиться воно на відстані 3,5 км від здогадно-умовної межі східного пригорода Звенигорода. Топографія поселення, відмінна від східного передмістя, вказує на окреме селище, що існувало на під'їзді до найближчих околиць міста.

Отже, відсутність слідів культурного шару в центральній частині східного передмістя виразно вказує на непридатність цих теренів для проживання. Майже впритул зовні до укріплень пригорода тут влаштували цвинтар для рядових, як засвідчує поховальний інвентар, незаможних городян. Це була не залісна відкрита місцевість, що слугувала громадським пасовищем. Власне за таких умов тут могло зайняти вигідну позицію військо Володимирка у збройній сутичці з київським князем Всеволодом у 1144 р.

Друга лінія передмість. У Звенигороді, як раніше неодноразово відзначалось, укріплені структурні частини міста (дитинець, окольний город та прилеглі пригорода) займали суходіл у вигляді пагорба із широкою пласкою вершиною, який із півночі, заходу та півдня оточувала розлога багниста долина, змережана дрібними струмочками та річечками. У цій суцільній кількакільметровій заплаві на відстані 1,5–2,0 км від міських укріплень виступали невеликі і невисокі природні острівці суші, що утворювали найближчу околицю города. Зафіксовані в результаті пошукових робіт сліди культурного шару княжої доби дозволили розглядати ці ділянки як передмістя. На більшості із них розкопки, на жаль, не здійснено, що не дозволяє говорити про просторову організацію та соціальну топографію цих територій. У подібній ситуації особливої ваги набувають результати досліджень в ур. Острови.

Підвищення заввишки до 2,5 м від рівня води (257 м н.р.м.) знаходиться на відстані біля 1,5 км на південний схід від городища Звенигорода і 1,5 км на північний захід від с. Коцурів (рис. В. 5, 3). Це острівний пагорб овальної

форми, витягнутий із заходу на схід на довжину біля 1,3 км. Його загальна поверхня становить біля 20 га. Найінтенсивніше культурний шар виступав на західній мисоподібній частині площею 3 га (150×200 м), де на відстані 86 м на північ від південної границі розташована кульмінація острова. На цій ділянці та прилеглих парцелях у міжвоєнний період часто виорювали фрагменти кружальної кераміки та керамічні плитки трикутної чи прямокутної форм, вкриті жовтою поливою; знайдено також хрестик із сірої маси та бронзовий стилос [41, арк. 19], бронзові S-подібні скроневі кільця, фрагмент срібного коліщатка, два шиферні пряслиця, ніжку бронзової посудини та інше [386, с. 241; 390, с. 129; 416, с. 21]. В ході огляду поля в 1953 р., окрім кераміки і плиток, трапився ще й мармуровий хрестик [19, арк. 63, 71, 76; 20, арк. 6].

У західній частині ур. Острови стверджено наявність цвинтаря [17, арк. 27–32]. Відкрито 12 поховань, здійснених в могильних ямах розміром 2,20×0,80–1,20 м, розпланованих рядами упоперек острова, тобто по лінії північ-південь (рис. М. 2). Відзначено три поховальні комплекси, у яких пізніші у часі могили перекривали давніші – поховання 2–3, 5–6 і 9–10. При цьому простежено певну закономірність, а власне: дно первісних могильних ям залягало у культурному шарі і лише в окремих випадках сягало материка (гл. 0,75–1,0 м); могильні ями пізніших поховань були значно глибші і опущені в материк (гл. 1,15–1,50 м від рівня сучасної денної поверхні). Більшість поховань досліджено частково, оскільки кістяки залягали за межами розкопів. У зруйнованих в давнину похованнях відзначено певний ритуал щодо знищених скелетів, а власне кістки навмисне згорнуто на одну (поховання 6) чи дві (в області тазу та ніг – поховання 3) купок. Це засвідчує про дотримання у XII – першій половині XIII ст. певних норм поведінки (можливо визначених і обґрунтованих канонічно) стосовно потривожених останків. Поховання здійснено за християнською обрядовістю, згідно з якою небіжчики лежали на спині у витягнутому положенні, головою на захід. Уклад рук традиційний, лише у похованні 11 права рука опущена вздовж

тулуба. У переважній більшості поховання безінвентарні, лише при чотирьох останках зафіксовано аксесуари до одягу у вигляді одного (поховання 1, 9) чи двох (поховання 12) бронзових кулястих гудзичків з петельчастим вушком, що знаходилися в області ший. У похованні 12 біля гудзичків знаходилася ще й намистинка.

Особливу увагу привертає наявність на дні в окремих могильних ямах уламків каменів та цілих керамічних плиток. Спосіб їхнього залягання носить цілеспрямований характер. Відзначено камінь під головою небіжчика у похованні 4, керамічна плитка під стопами – у похованні 1; одночасно під голову і стопи покійного покладено каміння у похованнях 2 і 11, а керамічні плитки – у похованні 12. Каміння і керамічні плитки у згаданих похованнях виступали своєрідними подушками для небіжчиків. За матеріалами міських некрополів з інших давньоруських міст (Києва, Чернігова, Пскова, Новгород, Смоленська, Гродна, Білої Вежі, Переяславля, Полоцька, Новогрудка, Москви, Ярополча-Заліського) відомо подушки із шматків будівельного розчину, плінфи, сланцевих плиток. Дослідники вважають подібні артефакти ознакою праведності життя небіжчика і виявом аскетизму. Найдавніші прояви подібного звичаю датуються XI – першою половиною XII ст., з другої половини XII ст. ця традиція набуває поширення по всій Русі, а в XIV ст. поступово виходить з практики [327, с. 111–116].

Речовий інвентар, який допоміг би визначити час функціонування цвинтаря в ур. Острови, відсутній. Три бронзові гудзички і намистинка мають широкий діапазон ужиткування – XI–XIII ст. Натомість уклад рук небіжчиків, одна з яких випростана вздовж тулуба (подібно як на цвинтарі у Загумінках), швидше вказує на ранню фазу здійснення захоронень, синхронну початковій стадії виникнення та розвитку самого Звенигорода. У цих похованнях в якості подушок слугували уламки каменів (поховання 2, 4, 11). Полив'яні керамічні плитки відзначено у похованні 12, де у небіжчика руки були укладені на грудях і на животі, а також у похованні 10, яке перерізало давнішу могилу. Це дозволяє відносити поховання з плитками до

другої фази функціонування цвинтаря. Підтверджують це і численні знахідки керамічних плиток (переважно трикутної форми), виявлені у культурному шарі поза межами могильних ям – 219 уламків і 24 цілих зразки. Наявність на острові, оточеному з усіх сторін болотом, такої значної кількості плиток для мощення долівки не може бути випадковою і засвідчує безперечні сліди церкви. Відсутність будь-яких решток кам'яних конструкцій з більшою ймовірністю вказує на те, що храм був дерев'яний [553, с. 100]. Церкву, очевидно, знищено одночасно зі Звенигородом під час монгольського нападу.

Поряд з тим народна традиція розміщує в ур. Острови давній монастир, а отже, церква й цвинтар були примонастирські й належали до сакральної частини території. Цей висновок до певної міри підтверджує й слабка (порівняно із пригородом чи окольным городом) насиченість культурного шару артефактами в межах цвинтаря, де знайдено фрагменти виробів із глини (кружальні горщики – 21, амфори – 2), каменю (бруски – 2), заліза (цвяхи – 25, кільце – 1), скла (браслет – 1), пасти (намистина – 1). З'ясування локалізації храму, як і житлового корпусу монастиря та господарських приміщень – завдання майбутніх досліджень. Натомість привертає увагу мікротопонім Підсадки, яким окреслено східну територію урочища, де культурний шар майже зовсім відсутній. Л. Чачковський припускав, що ця ділянка була залісна (принаймні, на рубежі XIX–XX ст. тут росли старі дуби). Це спонукає до думки, що мікротопонім Підсадки, можна пов'язувати із садово-огородніми насадженнями монастирського господарства. Цікавими є нотатки Л. Чачковського, де йдеться про “покладені глибоко у землю змиршавілі дубові палі”, що розкопано у північно-східному куті пагорба і які, здогадно, репрезентували рештки “конструкції дерев'яної кладки, що сполучувала колишній острів із пригороддям” [41, арк. 19–20]. З огляду на те, що у цьому місці відстань до основного суходолу була найвужчою, тут, дійсно, могли влаштувати дерев'яний міст на палях, через який можна було дістатися на східне передмістя.

На відстані біля 1 км на південний схід від мису ур. Острови знаходиться ур. Болотні, яке займає невисокий пагорб на низинній ділянці північно-східної околиці с. Коцурів (рис. В. 1; В. 5, 4). Русла струмків з їхніми багністими заплавами оточували підвищення майже з усіх сторін, перетворюючи останнє на невеликий острів площею приблизно 10 га. В межах урочища виступав речовий матеріал княжої доби [41, арк. 15; 107, с. 35].

На відстані 500 м на південний захід від ур. Болотні і 1,25 км на північний захід від церкви в с. Коцурів в ур. Відширокі знаходиться ще одне підвищення в межиріччі струмків (рис. В. 1; В. 5, 5). Це невисокий пагорб овальної форми, видовжений по осі північний схід–південний захід, площею біля 10 га, який виділяється над низиною. Очевидно, в часі функціонування первісної гідросітки понижений терен довкола пагорба був повністю або частково затоплений, що перетворювало його в острівець. На поверхні пагорба зібрано керамічний матеріал княжої доби [41, арк. 15]. Обидва поселення (ур. Відширокі і Болотні) складала найближчу околицю ур. Острови (що, можливо й відображає сама назва), разом з яким, очевидно, становили єдиний комплекс монастирського землеволодіння загальною площею біля 40 га.

Інше значне підвищення острівного типу знаходиться на відстані біля 2 км на північний захід від городища в ур. В'єлики. Це пагорб вісімкоподібної форми розмірами 900×350 м, витягнутий по осі північний схід–південний захід, загальною площею біля 32 га (рис. В. 1; В. 5, 6). У межах його південно-західної частини розмірами 350×500 м (17,7 га) виділяється пласка вершина розміром 100×200 м і заввишки 262,4 м н.р.м, яка здіймається на 17 м над низиною. Острів розташований у межиріччі середньої течії р. Горожанка, що витікає з-під західних околиць Шоломії, та верхів'ї безіменного потічка, який бере початок на стрімких схилах Давидівського плато, південніше від Шоломії в ур. Підзавалина. Таким чином, суходіл був звідусіль оточений заплавою зазначених водних артерій. З'єднувався острів із головною північною магістраллю міста і північно-східним пригородом в

ур. За Хмільником, можливо, насипною дорогою на зразок дамби, подібною до існуючої зараз, яку прокладено паралельно до правого берега р. Горожанка.

В результаті поверхневого обстеження в межах острова зібрано речовий матеріал: фрагменти кружальних горщиків XI–XIII ст., уламки керамічних полив'яних плиток, хрестик із сірої маси [41, арк. 20], значну кількість залізних наконечників стріл та численні уламки виораних людських кісток, а також фрагменти (розміром до 1×1 м) кам'яних плит зі слідами обробки [19, арк. 63, 77]. З огляду на те, що фрагменти керамічних плиток знайдено на вершині пагорба, Л. Чачковський припускав, що власне тут як домінанта була розташована церква. Обмежений острівний простір дозволяє здогадуватись, що, подібно як в ур. Острови, тут міг функціонувати монастир із прилеглими угіддями. Сусідство останків і кам'яних плит є підставою інтерпретувати останні як надгробки, що прикривали могильні ями. Самі ж останки виступають беззаперечним свідченням існування цвинтаря, який (враховуючи уламки полив'яних плиток) займав освячену територію, найімовірніше, поблизу церкви. Отже, загал характерних артефактів, схиляє до думки про виділення у замкнутому організаційному просторі острова Вєлики двох частин – сакральної і господарської, планувальна структура яких могла б відповідати монастирському комплексу. На те, що це не було звичайне селище, вказують численні знахідки наконечників стріл, які, як свідки бойових дій, виразно промовляють за оборонний характер існуючої забудови, а також за те, що об'єкт, ймовірно, знищено разом із містом.

До підвищень острівного типу віднесено суходіл в ур. Кориткова. Це невисокий (4–5 м над рівнем заплави) розлогий пагорб, видовжений із заходу на схід (рис. В. 5, 7). Розташований на відстані біля 400 м на схід від острова Вєлики, обіймає поверхню розміром приблизно 750×300 м (22,5 га) у вищезгаданому межиріччі р. Горожанка та потоку, що витікає з ур. Підзавалина. Північним краєм пагорба вздовж р. Горожанка продовжується лінія дамби, яка, здогадно, з'єднувала підвищення із островом

Вéлики на заході і північно-східним пригородом (За Хмільником) – на сході. Незначна ширина пагорба у межиріччі потоків дозволяє припускати, що в основі забудови ділянки лежали два ряди садиб, розташовані вздовж ліній обох річок. Приблизно по поздовжній осі острова пробігала єдина вулиця, яка провадила на дамбу. В межах підвищення зібрано фрагменти кружального посуду XII–XIII ст. [273, с. 25].

У заплаві лівого берега стариці Горожанки в ур. Загороди знаходилося ще одне підвищення острівного типу, яке височіло на 3–4 м над низиною і майже впритул прилягало до південних схилів Дмитровицького пасма (рис. В. 1, 9; В. 5, 8). Ділянка суші мала форму близьку до прямокутника, видовженого із заходу на схід, загальною площею біля 10 га. Це передмістя розташоване зовні від укріплень північно-східного пригороду і з заходу по дамбі, що відгалужувалась у північно-західному кінці ур. Кориткова, сполучалось із головною дорогою міста. Вузьке пасмо суходолу, що простягалось вздовж річки вказує радше на один ряд дворощ, присадибні ділянки яких, видовжені по лінії північ-південь, спускались до води. Про забудову терену свідчать знахідки кружальної кераміки, грудки глиняної обмазки, кістки тварин [19, арк. 77; 41, арк. 15]. Отже, подібно як в ур. Острови, на північно-західному передмісті існував великий острів в ур. Вéлики з прилеглими двома поселеннями (ур. Кориткова і Загороди), загальна площа яких становила біля 64 га. Тотожний характер функціонально-просторової організації терену зазначених ділянок (ур. Вéлики і Острів), де домінантою виступав церковно-цвинтарний сакральний простір, вказує на закономірність планувальної структури, пов'язаної, на нашу думку, із монастирськими комплексами. Ці острівні монастирі як самодостатні містобудівні елементи, були розташовані поблизу міських брам на виїзді із города, що перетворювало їх одночасно у складову частину оборонної системи міста.

Третя лінія передмість. Інший характер притаманний поселенням, що обіймали лагідні схили горбогір'я Дмитровицького пасма та Давидівського плато. Розташовані довкола багнистої низини вони створювали пасмо

передмість на дальніх околицях Звенигорода, відлеглих від городища на відстань переважно 3–4 км.

Виняток становила найвужча ділянка низини завширшки 500–700 м, що знаходилась на північ від городища. Тут майже впритул до північно-східного пригороду підходив східний край Дмитровицького пасма, яке має вигляд широких терасоподібних пасом, що простягаються із заходу на схід і кульмінація яких сягає 272,7 та 277,7 м н.р.м.

Південні надзаплавні схили пасма (заввишки 245–250 м н.р.м.) в сучасних межах Звенигорода охоплюють урочища Стіжки, Горби, Церковна Сторонка–Гоева Гора (рис. В. 1, 14–15; В. 5, 9). Терени, що займають урочища Церковна Сторонка і Гоева Гора сьогодні зазнали значних змін. Однак на мапі Ф. Фон Міга з 1779–1782 рр. це горбисте пасмо вздовж р. Горожанка чітко розділене на дві частини по лінії північ-південь руслом безіменного струмочка, лівого допливу річки (рис. В. 6). Східна частина – це власне Церковна Сторонка, а західна – ур. Гоева Гора (рис. В. 1, 8). В межах західної частини села, північніше вулиці (рис. В. 5, 9), на окремих ділянках відзначено сліди спаленища, рештки кам'яного румовища та фрагменти кам'яних блоків зі слідами обробки (садиба Д. Гоя). Л. Чачковський і І. Свєшніков занотували свідчення місцевих мешканців про те, що у міжвоєнний період викопано кам'яну плиту розмірами приблизно 0,8×1,5 м із різьбленими зображенням на поверхні, яка, присипана землею, й до нині лежить на тому ж місці (поле С. Савицького) на гл. 0,15 м [19, арк 78; 41, арк. 14–15, 19]. Серед скупчення каміння і південніше від нього залягали людські кістки, при яких знаходили золоті та срібні оздоби: персні і скроневі кільця. Народна традиція локалізувала в ур. Гоева Гора давній монастир та церкву, на місці якої встановлено кам'яний хрест, подібний до того, що, як вже згадувалось, підтвердив розташування церкви св. Параскеви П'ятниці. На жаль, хрест зрушено з первісного місця, перенесено на північний край парцелі та встановлено з південного боку дороги, що провадить у Шоломию. Час перенесення хреста невідомий, але на мапі Ф. Фон Міга він вже

знаходився на узбіччі гостинця (рис. В. 6). Л. Чачковський зазначав, що на поверхні фігури проглядався напис кириличними літерами, виконаний у дзеркальному зображенні. Усні перекази про існування на Гоєвій Горі сакрального осередку підтверджено в ході археологічних робіт у 1953–1955, 1985 рр., коли відкрито цвинтар, де серед доісторичних могил виявлено 67 поховань княжої доби [2–3; 28, арк. 35–36; 54–58; 474, с. 64]. Кладовище знаходилося у північно-західній частині Гоєвої Гори і займало підвищення з північного боку сільської вулиці, мало південну експозицію, що підносилося над рівнем полотна вулиці близько 4 м.

Усі небіжчики були покладені на спині у випростаному положенні, головою на захід, з різним укладом рук (рис. М. 3), але аналогічним як у похованнях на Загумінках та Островах. Серед останків 11 належало чоловікам, 19 – жінкам, а найбільше (25) – дітям. Чоловічі і дитячі поховання, як правило, безінвентарні. Лише в одній із дитячих могил під черепом залягали три скляні намистинки.

На тлі безінвентарних поховань, відкритих у 1954 р., привертають увагу тілопокладення, що супроводжувалися кількома предметами. У похованні 14 відзначено рештки тканини із гудзиком, фрагмент гранчастого залізного стрижня (можливо, шпилька від застібки) і спіралеподібний перстень діаметром 22 мм, виконаний із дроту (білон або низькопробне срібло), (рис. М. 4, 6). В кількох похованнях відзначено комплекти скроневих кілець, що поєднували вироби різної форми, виконані з різних матеріалів.

Так, у похованні 18 знайдено сім фрагментів кілець із грубого цинкового дроту, шість спіральних кілець, навитих у півтора звою із бронзового дроту (рис. М. 4, 4, 10), одне кільце у вигляді дротяної дужки, на яку нанизано три вузликіві намистини, виплетені зі скручених тонких дротиків (рис. М. 4, 1). Останній різновид скроневих кілець належить до ранніх варіантів, які відзначено у Новгороді в шарі другої чверті XI ст. [486, с. 14, рис. 3, 6]. Окрім начільних оздоб, небіжка мала на пальці дротяний бронзовий перстень; від одягу збереглися дуже дрібні клаптики шовкової тканини.

У похованні 20 виявлено фрагменти трьох спіральних скроневи́х кілець із бронзового дроту у півтора звою та одне кільце із бронзового дроту з залишками дротяних спіральок у трьох місцях, між якими, очевидно, знаходилися не збережені намистинки (рис. М. 4, 7); від одягу збереглися рештки шовкової тканини і біконічної форми гудзик, відлито́й із бронзи разом із прямокутним вушком.

У похованні 32 небіжку супроводжували два бронзові скроневі кільця, кожен із однією вузликовою намистиною (рис. М. 4, 8), два фрагменти перснєподібних кілець із грубого цинкового дроту, три цілих і один фрагмент спіральних кілець із бронзового дроту у півтора звою (рис. М. 4, 5).

За характером скроневи́х оздоб виділяється поховання 34, у якому знайдено п'ять спіральних кілець із бронзового дроту у півтора звою (рис. М. 5, 1), два спіральні кільця зі зворотною петлею із бронзового дроту (рис. М. 5, 4) і одне бронзове кільце із мереживним плетінням (рис. М. 5, 3). Остання оздоба (аналогічна до знахідки із поховання 5 на Загуменках) складалася із дротяної основи, нижня дуга якої обплетена спіралькою із тонкого дротика, що утворює ажурну муфту. Подібні кільця належать до рідкісних різновидів, які, на думку дослідників, мають західноєвропейське походження. Усього на території Східної Європи відзначено дванадцять таких зразків. Аналогічне кільце виявлено у ґрунтовому похованні на могильнику в Лужках на Побужжі, який датовано XI–XII ст. [624], у Новгороді таку ж оздобу відзначено у шарі другої половини XIII ст. [486, с. 16, рис. 3, 3]. Найбільше подібних кілець відомо з пам'яток Білорусії, де вони датовані в межах кінця X–XII ст.: городище Гори (1), ґрунтовий могильник в Заславлі (1), курганний могильник Вєтачка 1 (8) [77, с. 260; 79, с. 96, 106]. На могильнику у Вєтачці оздобу знайдено у похованні п'ятирічної дівчинки, де вони, загорнуті у бересту, лежали в ногах небіжки, що підтверджує думку про їхню особливу цінність (вважаймо, рідкісність) для місцевої спільноти [586, с. 121, рис. 7; 611, с. 241]. Інший тип скроневи́х кілець, а власне із зворотною петлею, широко відомий в цілому на території

Південно-Західної Русі і датований в межах XI–XIII ст. Крім начільних оздоб, небіжку супроводжував бронзовий псевдоплетений перстень, тригранний у перерізі, що є імітацією дводротових, складених у три ряди пернів (рис. М. 5, 2). Аналогічний перстень знайдено у Новгороді в шарі 50–70 рр. XI ст. [486, с. 121, рис. 45, 8].

У чотирьох похованнях відзначено один-два предмети. У похованні 33 знайдено витий перстень, виконаний із бронзових дротиків: кінці незамкнуті, оформлені у вигляді петель. На підставі аналогій датовано 30 рр. XII – кінцем XIII ст. [486, с. 125, рис. 54, 13]. У похованні 2 виявлено клаптики шовкової тканини, гаптованої золотими нитками (рис. М. 4, 2), та масивне бронзове скроневе кільце з S-подібно відігнутих назовні кінцем і з залишками шовкової тканини (рис. М. 4, 3). До складу цього комплекту оздоб входили ще перснєподібні кільця із грубого цинкового дроту, з яких збереглося лише сім фрагментів. Уламки (10 од.) аналогічних кілець відзначено також у похованні 10, а єдине бронзове кільце з S-подібно відігнутих назовні кінцем – у похованні 1 (рис. М. 4, 9).

Серед речового матеріалу у похованнях, відкритих у 1955 р. (рис. М. 3), відзначено скроневі кільця: спіральне, скручене у півтора звою із бронзового дроту – поховання 4 (рис. М. 6, 1); одне дротяне, обвите спіралькою (рис. М. 6, 2), і два із грубого цинкового дроту – поховання 5; два кільця із S-подібно відігнутих кінцем, виконані зі срібла – поховання 17 (рис. М. 6, 6–7). Комплект із п'яти кілець відзначено у похованні 22. Оздоби виконано із грубого срібного дроту у вигляді пернів з незамкнутими кінцями. У чотирьох зразків один кінець розклепаний у дуже тонку язичкоподібну пластинку, злегка відігнута назовні (рис. М. 6, 3–4); у одного зразка кінець S-подібно відігнутий назовні і закручений подвійною волотою (рис. М. 6, 5). У похованні 18 виступив клаптик шовкової тканини, а у похованні 20 знайдено срібний витий перстень з незамкненими кінцями (рис. М. 6, 10).

У жіночому похованні 6, розкритому у 1985 р., на лівій руці зберігся цілий скляний витий браслет, виконаний із чорної непрозорої скляної маси,

орнаментований подвійними жовтими та червоними нитками (рис. М. 7, 1), а у похованні 3 скроневе кільце (рис. М. 7, 2).

Підводячи підсумки, належить зазначити, що на могильнику в ур. Гоєва Гора поряд із безінвентарними похованнями виступили могили, у яких поховано небіжчиків в одязі із шовкових тканини, в тому числі гаптованих золотими нитками, з багатими комплектами начільних оздоб і перснями, виконаними із бронзи та срібла. У міжвоєнний період тут цілеспрямовано займалися видобуванням срібних та золотих оздоб, що призвело до значного руйнування кладовища. Не викликає сумніву, що це поховання заможних звенигородських городян. Час ужиткування супровідного інвентарю не виходить за межі кінця XI – першої половини XIII ст.

Враховуючи згадані вище рештки розвалу каміння та кам'яний хрест, з більшою ймовірністю можемо припускати існування на південних схилах Гоєвої Гори, передусім храму, при якому здійснювали поховання мешканців Звенигорода.

На схід від Гоєвої Гори простягається пасмо урочища Церковна Сторонка, якому притаманні досить стрімкі схили, що були не зовсім зручними для житлово-господарської забудови. Натомість їхня південна експозиція якнайкраще надавалася для ведення садово-городнього господарства (що й підтверджує майже повна відсутність культурного шару). В межах найбільш сплющеної ділянки знаходиться церква, присвячена св. Миколаю (XVIII ст.). На схилах південніше від церкви і головної вулиці цієї частини села зафіксовано сліди заселення. Власне поблизу церкви св. Миколая в ур. Дякове на території пришкільного города знайдено три підвісні печатки, одна з яких київського митрополита Костянтина [180]. За свідченнями І. Билинкевича (пароха Звенигорода у 1888-1902 рр.) на відстані 100 м на схід від школи збереглися рештки кам'яного фундаменту, який згідно з місцевими переказами ототожнювали із давнім церквищем [104, с. 129; 210, с. 41]. Усе вищесказане на загальне схиляє до думки, що горбисте пасмо північного передмістя в межах ур. Гоєва Гора–Церковна Сторонка

займав єдиний монастирський комплекс, загальна площа якого становила щонайменше 25 га.

Через північне передмістя пролягала вулиця, яку очевидно, слід розглядати як давню планувальну вісь, що своїм східним кінцем з'єднувалась із головною дорогою північно-східного пригорода, а західним – прямувала до Шоломії. Вулиця в межах Церковної Сторонки–Гоевої Гори – це по суті продовження головної магістралі Звенигорода, яка у підніжжі південно-східного краю Дмитровецького пасма повертала майже під прямим кутом на захід і була тим шляхом, який на в'їзді-виїзді (здогадній західній брамі) під контролем і захистом двох монастирів (в ур. Вєлики і Гоева Гора) йшов на Перемишль. Сучасна дорога на Шоломию, мабуть, тоді не існувала. Підтверджує це цвинтар, який виявлено на північно-східній окраїні Церковної Сторонки в ур. Біля Току, поблизу шосе на відстані 110 м на захід від кам'яного хреста, встановленого на роздоріжжі Звенигород–Шоломия і Звенигород–Гаї (рис. В. 5, 10).

Досліджено десять фрагментарних поховань, які виступили в межах рову газопроводу, прокладеного по лінії північ-південь (від церкви св. Миколая до колишнього радгоспного току). Останки залягали на гл. 1 м. Небіжчиків покладено на спині у випростаному положенні, головою на захід; у похованні 1 простежено уклад рук, які лежали паралельно одна одній на животі. У цьому ж похованні на черепі відзначено набір скроневиx кілець, скручених у півтора звою: на лівій скроні знаходились три бронзові дротяні кільця (рис. М. 7, 3б), на правій – два кільця (рис. М. 7, 3а) (бронзове з тонкого дроту та масивніше із бронзи, обгорнутої срібною пластинкою) [33, арк. 6–7]. Значна відстань (біля 500 м) між цвинтарями в урочищах Гоева Гора і Біля Току дозволяє розглядати пам'ятки як два окремі кладовища, одне з яких знаходилося в межах здогадного монастиря, інше – за межами останнього. Припускаємо, що цвинтар на північно-східній окраїні Церковної Сторонки становив складовий елемент окремої поселенської одиниці. Найімовірніше, його залишило населення, яке проживало у тій частині передмістя, компактна

територія якої охоплювала південно-східний край Дмитровицького пасма (площею біля 40 га), що здіймався над лівим берегом р. Білка південніше сучасного хутора Жуків [273, с. 26] (рис. В. 5, 11).

Північна дорога зі Звенигорода, залишивши позаду укріплений північно-східний пригород та минувши Церковну Сторонку і Гоеву Гору, простягалася гостинцем по краю підвищення вздовж р. Горожанка і прямувала до Шоломиї. Сьогодні територія села, що лежить в межах Давидівського плато – це розкrojена глибокими ярами місцевість, де на узвишсях розплановано обійстя. Сліди синхронного Звенигороду поселення простежено у західній околиці Шоломиї. Тут у верхів'ях Горожанки над її лівим берегом в ур. Заруби здійснюється пагорб зі сплющеною вершиною (340,6 м н.р.м.). Територія площею біля 3 га, де виступали уламки кружального посуду XII–XIII ст., з півдня обмежена крутим берегом глибокого русла річки, зі сходу та північного сходу – невеликими ескарпованими схилами, які у перерізі мають профіль валу (рис. В. 1) [553, с. 99]. Характер розташування на місцевості, природні та штучні елементи фортифікації дозволяють розглядати це поселення як укріплену садибу, розташовану у найвіддаленішому від Звенигорода північно-західному куті низовини (рис. В. 5, 12) [553, с. 99]. За межами укріплень стверджено сліди поселення на південно-східному схилі пагорба і у центрі села поблизу церкви [45; 47]. Південніше поселення в ур. Заруби, на правому березі Горожанки при впадінні у неї безіменного потічка височіє розлогий пагорб з кульмінацією 351,8 м н.р.м., що обіймає ур. Підзавалина. Із півночі з боку річки, а також від сходу із боку низини йому притаманні стрімкі схили, натомість сплющена вершина пагорба, що простягається із північного заходу на південний схід, лагідно спадає у західному і особливо південному напрямках. Мисоподібну вершину урвища із північного боку займає ур. Замонастир і нині тут знаходиться дерев'яна каплиця, присвячена Пресвятій Богородиці, встановлена, згідно з усною традицією, на означення давньої монастирської церкви (рис. В. 1; В. 5, 13). Достовірним свідченням існування у цій місцині чернечої обителі, принаймні

у першій половині XVII ст., виступає характерний речовий матеріал: численні уламки кахель (в тім поліхромні, де рослинні мотиви виконано білою поливою на синьому тлі), фрагменти випаленого на чорний колір посуду зі штапованим орнаментом [41, арк. 21], полотняний кошіль зі срібними та мідними монетами часів шведської окупації Густава Адольфа (1629–1634 рр.) [104, с. 128–129], виорюванні цеглини розміром приблизно 30×30×10 см [19, арк. 74–75; 55, арк. 43]. Південніше від каплички пласким овальним підвищенням простягається поле, при південному кінці якого витікає безіменний потічок, що живив свого часу русло Білки. На сільському кладовищі, а також в межах поля на площі близько 1 га зібрано уламки кераміки XI–XIII ст., грудки печини, куски білого каменю вапняку зі слідами обробки (рис. В. 1; В. 5, 14). Ці артефакти вказують, що територію пагорба обжито ще у княжий період, а отже, цілком можливо, що таке вигідне підвищення ченці облюбували для влаштування обителі. Прикметними є назви окремих ділянок поля (Відсаде та Підвисічка), які, подібно як і в ур. Острови біля Звенигорода, можливо, вказують на садово-городні ділянки, що мали б функціонувати при самодостатньому монастирському господарстві. На загал придатна для господарювання поверхня підвищення становить біля 75 га. Чи уся вона входила у межі монастиря, наразі відповісти неможливо. Належить обмежитись лише припущенням, що сакральна частина з церквою і прилеглим цвинтарем могла займати північну, а монастирські забудовання – північно-східну важкодоступні ділянки. Це був високо розташований терен на місцевості, звідки добре проглядалася і контролювалася та частина низини, що простягалася на відстань біля 4 км на захід від дитинця Звенигорода.

На відстані біля 2,5 км на південний захід від здогадного монастиря в Шоломії на узгір'ї розташоване село Водники (або Відники), яке тягнеться вузьким пасмом вздовж хребта Давидівського плато на довжину до 2,5 км. На досить стрімких схилах зі східною експозицією розташовані тут сучасні садиби. У княжу добу ця місцина також була густо заселена. Сліди

культурного шару із фрагментами кружальної кераміки XII–XIII ст. (впереміш із уламками горщиків XIV–XV ст.) зафіксовано у трьох місцях в межах північної частини села аж до існуючої нині церкви (рис. В. 1; В. 5, 15) [21, арк. 4; 273, с. 25]. Ця територія охоплює загальну поверхню площею біля 37 га. Згідно з топографією тут виділяють два типи організації розпланування місцевості. На двох ділянках заселеними були лагідні схили лівого берега безіменного струмка (лівостороннього допливу Білки). Артефакти виступали тут на вузькому пасмі завширшки 40–50 м, яке простягалось вздовж схилу на 0,4 км. Це дозволяє припускати, що забудову поселення прив'язано до водної артерії і, найімовірніше, дворища розплановано у два ряди по прямій лінії, де присадибні городи спускались до води.

Інші топографічні властивості притаманні ділянці, розташованій в ур. Горбки у північно-східній околиці села. Сліди культурного шару тут виявлено на овальному в плані останці розміром 400×800 м, заввишки 10–12 м над рівнем заплави. З півночі, півдня і частково зі сходу пагорб омивають русла двох безіменних потічків (допливів Білки). Подібний рельєф місцевості спонукає домислюватись про можливе функціонування тут одного великого дворища з прилеглою до нього нерегулярною забудовою. Не виключено, що у Водниках знаходилась феодальна (боярська) садиба з підпорядкованим їй селищем (чи селищами). Принаймні, забудова в ур. Горбки, подібно до поселення в ур. Заруби у Шоломії, дозволяла контролювати усю частину низини південніше від Звенигорода.

Низка поселень розташована на схилах горбогір'я вздовж південної берегової лінії багнистої низини. Тут виділяються домінуючі вершини, підніжжя яких плавно понижуються у бік болота. На відстані 1,5 км на південний схід від Водник знаходиться с. Гринів (рис. В. 1). Сучасне село займає менш стрімкі (у порівнянні з іншими ділянками) північно-східні схили між горами Хом (або Скитна) і Макітра. Ці терени досі залишаються слабо дослідженими. На сьогодні відкрито лише сліди селища, що знаходилося на північно-східній окраїні села і розташоване на лагідних

схилах в ур. Криве (рис. В. 5, 16) [359, с. 69]. У міжвоєнний період на околиці села на полях знайдено численні артефакти: фрагменти кружальних посудин, бойову сокиру, залізні ножі, два стіжкові пряслиця з пісковика [386, с. 241]. Докладніше місце знаходження предметів не окреслене, але, ймовірно, що його локалізацію слід пов'язувати зі згаданим селищем в ур. Криве, або з іншим поселенням, також розташованим в межах розлогих північних схилів під Гриневом, найпридатніших для заселення. Відгомонам на якісь події у княжу добу, очевидно, слід вважати й збережений усний переказ місцевої традиції про могилу “руського князя” [182, с. 5]. Знищене сучасним кар’єром поселення XI–XIII ст. існувало також на пласкій ділянці північного схилу гори Пастушка [274].

На відрогах лагідних схилів, що лежать між Гриневом і Коцуровом зафіксовано сліди заселення в ур. Підбаб’є [41, арк. 15]. Урочище знаходиться на відстані біля 1 км на південний захід від Коцура і обіймає сплющений правий берег потічка, який протікає вздовж східних околиць Гринева (рис. В. 5, 17).

Далі на схід на відстані 3,5 км від Гринева та 6,5 км на південний схід від Звенигорода знаходиться село Підгородище (рис. В. 1), де відкрито низку пам’яток княжої доби. Село розташоване у підніжжі Давидівського плато у його крайній найбільш підвищеній східній частині. Над селом здіймаються горбисті вершини, одна з яких є найвищим пунктом не лише місцевості довкола Звенигорода, а й в цілому Волино-Подільської височини – це г. Камула (471,9 м н.р.м.). На нижчому пагорбі (450 м н.р.м.), що знаходиться в ур. Городище на відстані біля 500 м на південний схід від церкви, збереглися рештки городища (рис. А. 2, 220). Цю пам’ятку обстежували багато дослідників, починаючи з кінця XIX ст. [92; 178; 182; 532; 603, с. 44], однак досі ще не поставлено крапку щодо функціонального призначення цього об’єкта. Городище займає усю поверхню вершини, де виділяється центральна частина підокруглої форми площею 120×140 м. Найстрімкіше урвище відзначено зі сторони зовнішнього північного схилу Давидівського

пасма. З цього боку штучні укріплення дитинця звели до ескарпованої тераси завширшки 3–4 м, на інших ділянках – насипано вали: із південно-східного боку – дві лінії, зі східного – три лінії заввишки 3–5 м. Із південної напільної сторони на відстані 360 і 160 м влаштовано, відповідно, ще дві лінії дугоподібних валів. В результаті розкопок встановлено, що спорудження укріплень дитинця мало різночасовий характер. Перша і друга лінії валів – це релікти, що збереглися ще з гальштатського періоду [532]; третя лінія функціонувала у IX–XI ст. [6, арк. 6, 9], тобто третє пасмо укріплень дитинця знищено задовго до появи Звенигорода, мабуть, в результаті тотального наступу київської влади на хорватські твердині. Прикметно, що у межах дитинця зафіксовано тонкі верхні прошарки культурного шару, що містили незначну кількість керамічного матеріалу XII ст.; там же знайдено косу-горбушу [178] і бронзовий перстень [603, с. 45]. Це свідчить про нетривале використання давнього городища у княжу добу, яке при добрих оборонних властивостях, очевидно, слугувало передусім в якості сховища для місцевої людності, про що у свій час говорив М. Грушевський [182, с. 5].

На відстані біля 130–140 м на схід від городища на невеликому мису знаходиться конічне підвищення, оточене з трьох сторін схилами гори, а з південного напільного боку – незначним ровом. Площадка підвищення має овальну форму розмірами 35×15 м і оточена терасою завширшки 3–5 м. На усій площі мису стверджено культурний шар, у якому виступили в незначній кількості фрагменти кружальної кераміки XI–XII ст. [178]. О. Корчинський ототожнював об'єкт із язичницьким капищем IX–XI ст. [283, с. 77]. Не виключено, що у княжу добу у цьому віддаленому від людських осель і укріпленому місці могла знаходитись чернеча обитель.

Привертають увагу поселення, розташовані на схилах у підніжжі Давидівського пасма (269,8–282,6 м н.р.м.). Так, у західній частині Підгородища в ур. Городки знаходиться ще одне городище (рис. А. 2, 221) [19, арк. 71; 41, арк. 6–7]. Пам'ятка розташована на вершині пагорба овальної форми, що височіє над забудовою села і полями на 15–20 м. Городище

площею біля 0,56 га зі сходу (з напільної сторони) оточене підковоподібним валом, кінці якого знаходилися між верхів'ями двох потічків. Простежено стратиграфічні нашарування валу: материкова жовта глина, яку вкриває чорноземний шар похованого горизонту потужністю 0,35 м; зверху залягає насипний шар материкової глини завтовшки 0,70 м, перекритий чорноземом культурного шару (товщина 0,35 м), що утворився вже після облаштування валу. У чорноземі як у верхніх прошарках культурного шару, так і похованому ґрунті відзначено дрібні уламки кружальної кераміки.

До городища із північного заходу прилягає поле, де на поверхні ґрунту зібрано фрагменти кераміки, аналогічні як на городищі, кістки тварин. Городище і поле розташовані при злитті двох потічків (допливи Коцурівського потоку), що беруть початок у вище розташованому горбогір'ї.

З вищеописаними пам'ятками синхронне у часі поселення, що знаходилося у підніжжі гори в ур. Підкамулля і займало лагідні схили правого берега безіменного струмка (допливу Коцурівського потоку) на східній околиці села (рис. А. 2, 222). В межах поселення площею 0,6–0,7 га досліджено рештки десяти наземних споруд зрубної конструкції та культурний шар, який залягав на гл. 0,4–0,8 м. Колекцію артефактів репрезентують остеологічний матеріал, вироби з металу (ножі, кільце від збруї, ключ від замка) та фрагменти кружальних горщиків, які автор розкопок, Р. Берест, датував широко XI–XIII ст. [91; 95; 102]. Зафіксовані сліди згарищ засвідчили кінцеву фазу існування пам'ятки.

Підсумовуючи характеристику комплексу пам'яток біля с. Підгородище, слід підкреслити, що усі вони містили сліди культурного шару давньоруського періоду, тобто часу, коли існував Звенигород. Деяку неузгодженість у датуванні керамічного матеріалу (як от XI–XII ст. чи XI–XIII ст.) радше належить розглядати як наслідки недостатнього опрацювання колекцій (можливо, через їхню малочисельність). Принаймні, опис кераміки із поселення в ур. Підкамулля дав підстави відкоригувати хронологічний відрізок функціонування селища в межах кінця XI – першої половини XIII ст.

Таким чином, усі пам'ятки співіснували у часі. Однак, особливості їхнього розташування на місцевості дають підказку щодо певних відмінностей у їхньому функціональному призначенні. Передусім привертає увагу комплекс городище-селище на західній околиці села в ур. Городки. Незначна укріплена площа та обмеженість загальної території руслами річок вказує на відособлений житлово-господарський комплекс. Припускаємо, що тут існувала феодальна садиба з прилеглим селищем, де проживало залежне населення, яке обслуговувало господаря. Судячи із топографії терену, місце, обране для спорудження дворища, передбачало два рівні захисту: першою перешкодою виступали водні артерії, які з трьох сторін оточували неукріплене селище. Над цим тереном домігантою виділялося городище, яке, влаштоване на пагорбі і додатково укріплене валом з найуразливішого боку, становило другу лінію оборони. Цих укріплень було недостатньо аби чинити запеклий і тривалий опір ворогу під час воєнних дій. Однак з городища, розташованого на висоті біля 280 м н.р.м., можна контролювати низинні схили у верхній течії Коцурівського потоку та його допливів, як одного із основних джерел живлення Білки, а також звідси проглядалася частина низини аж до ур. Воротиська біля Коцура (здогадної в'їзної брами на південний пригород Звенигорода). До земельних володінь власника садиби належало й селище в ур. Підкамулля.

На відстані 1,3 км на північний схід від Підгородища у підніжжі Гологірського пасма розташоване село Романів (рис. В. 1). У його південно-західній околиці в передгір'ї беруть початок два струмки, які, зливаючись неподалік від церкви, утворюють більший потік, що з'єднуючись із Коцурівським потоком разом живлять р. Білка. Село знаходиться у найвіддаленішому південно-східному куті Звенигородської низини і займає горбисті схили, змережані видолінками (рис. А. 2). В результаті поверхневого обстеження території культурний шар не зафіксовано. Однак про те, що у княжу добу це не були безлюдні терени, свідчить збірка фрагментів кружальних горщиків XIII–XIV ст., що зафіксовані в межах

скельного останця (навісу), який відкрито на відстані 1 км на південний схід від села (рис. А. 2, 231) [339].

Від Романова на північ простягаються горбисті пасма, які замикають Звенигородську низину зі сходу. Тут серед останців (гори Сторожня, Щуриха, Глібова, Кищиці), з яких беруть витoki численні дрібні струмочки (ліві допливи Тимковицького потоку і праві допливи р. Кищиця) розташоване село Під'ярків. На території села виявлено сліди давньоруського поселення (рис. А. 2, 228) [434, с. 25]. Згідно з усною місцевою традицією на східній окраїні на пласкій вершині Глібової гори стояв старовинний монастир, від якого пагорб начебто й дістав назву. Пізніше там влаштували холеричний цвинтар [41, арк. 23]. Ще у метриці 1787 р. на території села відомі урочища Острів та Посіч. В той час, як мікротопонім Посіч є більше підстав пов'язувати із наслідками неодноразових набігів турків і татар у пізньому середньовіччі, назва місцевості Острів, подібно як у Звенигороді, найімовірніше має давньоруське походження.

На відстані 3,5 км на північний захід від Під'яркова розташоване село Городиславичі, яке лежить серед звивистих пасом із лагідними схилами, що витягнуті вздовж трьох більших потоків – допливів р. Кищиця (рис. В. 1). На східній околиці села в ур. Вигін простежено сліди поселення, яке займає північний пологий правий берег невеличкого потоку (рис. В. 5, 18). Під час поверхневого обстеження місцевості зібрано фрагменти кружальних горщиків XI–XIII ст. [553, с. 99]. В межах села випадково знайдено бронзовий енкалпійон [82, с. 180].

На території між Звенигородом і Городиславичами існував ґрунтовий могильник, рештки якого зафіксовано ще у 1926 р. Пам'ятка знаходилась на полі “при східнім виході села” Звенигород, а отже, на південний захід від с. Городиславичі в ур. Глинки на лівому березі р. Кищиця (рис. В. 5, 19). Ю. Полянський відзначив на поверхні поля розкид потрощених людських кісток, які викопували селяни під час копання картоплі, фрагменти

керамічного та скляного посуду. Дослідник занотував й відомості про знахідку філігранних золотих ковтків, які господар перетопив на обручки [416, с. 20]. Зібрані артефакти засвідчили, що в ур. Глинки існували поселення і могильник. Як ці пам'ятки співвідносились у часі, невідомо. Проте знахідки золотих оздоб сигналізують про поховання представника елітних верств населення. Значна віддаленість поселення-могильника від Звенигорода дозволяє припускати, що на території Городиславич існувала феодальна садиба, про що, зокрема, інформує й сама назва села, в якій знайшли відображення родово-патронімічні зв'язки.

З огляду на особливості розташування Городиславичі неначе замикають із північного сходу як Звенигородську низину, так і коло можливих феодальних дворощ зовнішньої лінії звенигородських передмість.

Підсумовуючи характеристику заселеності території довкола Звенигорода поза межами укріплень, належить наголосити на кількох аспектах. Отже, формування функціонально-просторової організації звенигородських передмість було обумовлене фізико-географічними особливостями місцевості. Величезні забагнені простори, з однієї сторони, становили значну перешкоду для притоку населення і збільшення густоти заселення. В цих обставинах у ході розвитку міської території в її межі включались усі придатні для проживання суходоли з найближче розташованих околиць – острівні підвищення серед заплави Білки і її допливів. З іншої сторони власне ці мочари становили природний захист острівців. Сучасний стан досліджень дає підставу для ствердження про існування в межах острівної лінії передмість двох монастирських комплексів, що з'єднувались із суходолом міста за допомогою системи дерев'яних мостів та земляних насипів-дамб.

Основу планувальної структури дальніх передмість, що охоплювали прибережне пасмо Звенигородської низини, складали передусім укріплені поселення, в яких є підстави бачити боярські садиби. Складовою частиною системи організації простору були монастирі, розташовані на узгір'ях, де

враховувались природні фактори захисту. На загал в межах другої і третьої лінії передмість припускаємо існування шести монастирських комплексів: ур. Острови, В'єликі, Гоєва Гора у Звенигороді, ур. Замонастир у Шоломиї, ур. Городище в Підгородищі, ур. Глібова Гора в Під'яркові. Усі ці обителі (а також функціонуючі в цілому на теренах Звенигородської землі), подібно до інших міст давньої Русі, становили елементи єдиної системи монастирської ієрархії в межах князівства. Припускаємо, що об'єднував усю сукупність більших та менших монастирів головний (керівний) монастир Звенигорода. З огляду на знахідки підвісних печаток (особливо київського митрополита Костянтина) та цвинтаря звенигородської знаті таким монастирем могла бути обитель в ур. Гоєва Гора–Церковна Сторонка.

Монастирі та феодальні дворища передмість становили складову частину цілісного міського організму. У комплексі із ними функціонували відкриті сільські поселення. Слід думати, що значна частина схилів по периметру Звенигородської низини, придатних для ведення сільського господарства, була звільнена від лісу і використовувалася під поля та городи. Натомість укріплені феодальні садиби, окрім того, що були задіяні у процесі переробки і перетворення у товар сільськогосподарського продукту, виконували важливу роль у системі безпеки міста. Кожна із садиб була розташована таким чином, що могла контролювати і спостерігати за значною ділянкою низини. В той же час із дитинця Звенигорода добре проглядалися по периметру як ближні, так і дальні передмістя.

Таким чином, вищеописані пригороди та передмістя становили єдиний соціальний організм із міською територією Звенигорода, що об'єднувалися спільною системою захисту, внутрішніх комунікацій, господарсько-виробничих зв'язків. Усі ці компактно розташовані поселенські структури злагоджено функціонували на розлогій території, яка охоплювала площу, що простягалася з заходу на схід приблизно на 11 км, а з півночі на південь – на 7 км,

Ззовні за лінією горбогір'я розташовувались підміські поселення, сліди яких зафіксовано: на півночі – біля сіл. Гаї, Дмитровичі [41, арк. 15; 105, с. 115], Виннички [76, с. 263], на заході – біля сіл Гончари [76, с. 273], Давидів [264, с. 42–43], на півдні – біля сіл Мостище [95, с. 5], Підмонастир [272, с. 23–24; 433, с. 14], Селиська [82, с. 180]. Ці та сукупність сотень інших селищ, містечок, монастирів складала територію розлогої Звенигородської землі.

РОЗДІЛ 8

ЗВЕНИГОРОД І ЗВЕНИГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ

Звенигород і терени, які тяжіли до нього, становили частку розлогих землеволодінь Ростиславичів, що склали підґрунтя державної території Галицького князівства. Загальні межі держави Ростиславичів окреслені дослідниками досить докладно, хоча деякі ділянки продовжують залишатись не беззаперечними. Так, західним сусідом виступала Польща, лінія кордону із якою, починаючись від міста Любачова на півночі, перетинала р. Вепр, проходила на відстані 15–30 км на захід від неї і далі простягалася у південно-західному напрямі через річки Сян і Віслок аж до р. Яселка в Карпатах, де стикалася з угорськими границями. На півдні кордон з Угорщиною пролягав вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського и Лубківського перевалів через Спас, Окоп на вершині гори Магури, Грозеву, Тустань, Синевідсько і Тухолські ворота. В межах Карпатських хребтів границі остаточно сформувались на кінець XII ст. [147, с. 15–16]. З урахуванням Пониззя галицькою границею із півдня була й лінія між верхів'ям Південного Бугу і гирлом Стрипи [186, с. 89]. Зі сходу Галицька земля межувала з Київським князівством, кордон з яким проходив через верхів'я Случі та Південного Бугу [520, с. 368] по Товтровому пасму [356, с. 205]. Північна границя пролягала по вододілу басейнів Дністра і Сяну з басейнами Західного Бугу і Прип'яті [147, с. 9], що становив межу з Волинським князівством.

Локалізація в межах вищезазначеної території окремої Звенигородської землі належить до однієї з найдискусійніших проблем, обумовленої передусім мінімальними свідченнями писемних джерел. На сьогодні територія, підвладна Звенигороду, окреслена в загальних рисах. Отже, на півночі Звенигородське князівство межувало із Белзьким, на заході – із Перемишльським, на півдні – із Галицьким (у вузькому розумінні), на сході – із Тербовельським князівствами. Географічно західну границю дослідники

визначають по річці Верещиці (лівий доплив Дністра) [293, с. 33]. Підставою для цього є літописне повідомлення про Городок, пов'язане із подіями 1220 р. Тоді угорський король Андрій зайняв Перемишль (і значить усю волость), а вірний йому галицький боярин Судислав посадив своїх людей у Городку на Верещиці [63, стб. 733]. Те, що війська Мстислава Мстиславича Удатного спробували здобути містечко, засвідчує, що це був оборонний замок на крайньому східному рубежі Перемишльської землі. У цьому ж епізоді містяться ще й інші важливі у розглядуваному контексті відомості. Об'єднане угорсько-польське військо перейшло у наступ на схід від Городка й заглибилося на територію супротивника, відтісняючи руські загони до р. Щирка. Розпорошені воїни відступали до стану Мстислава, який знаходився на р. Зубра [63, стб. 733]. Де конкретно розташовувався князівський табір, невідомо. Тут варто лише зазначити, що верхів'я згаданих річок розташовані по прямій лінії на схід від Городка. Якщо припустити, що стан Мстислава могли влаштувати десь у верхів'ях Зубри, то звідси було близько до Звенигорода, який лежав всього в 10 км далі на схід і виступав надійною гарантією на можливий захист. Однак Мстислав не міг дати бій у цьому місці. Командувач угорсько-польським військом королевич Коломан також не прагнув зіткнення з руською дружиною на цій території, оскільки навіть в разі перемоги це не давало б йому влади над Галичем. На думку Л. Войтовича, який як аргумент наводить знайдену стрілу волинського типу з місцевого краєзнавчого музею, стан Мстислава Мстиславича, якому на допомогу підійшов з волинською дружиною Данило Романович, знаходився у заболоченій низині Зубри (поблизу с. Тростянець біля Миколаєва Львівської обл.) [143]. Місцевість була непридатна для польової битви і тому, за переконанням дослідників, вона відбулася трохи далі на південь біля Рогожина (тепер с. Рогізне Жидачівського р-ну Львівської обл.) [71, с. 57]. Незалежно від місця битви, маневри, пов'язані з нею, дозволяють з певною мірою ймовірності стверджувати, що терени межиріччя Верещиці, Щирки і

Зубри (аж до впадіння у Дністер) лежали за межами як власне Галицької землі, так і Перемишльської, а отже, належали до Звенигорода.

Для окреслення подальшої території Звенигородської волості важливими є наступні два літописні епізоди. В одному з них занотовано про події весни 1212 р., коли об'єднане волинсько-польське військо виступило проти війська галицького боярина Володислава Кормильчича, який присвоїв собі князівське достоїнство. Залишивши частину війська, очолену братом, у Галичі, Володислав Кормильчич “съ Оугры и Чехы своими и собравъса с Галичаны и приде на рѣкоу Бобрькоу” [63, стб. 730]. Логічно припускати, що галичани зупинились десь при гирлі Боберки і стали до бою на рубежі Галицької волості. Боярське військо було розбите, але це не принесло бажаної перемоги над Галичем, який не піддався. Річка Боберка бере початок на горбогір'ї Давидівського пасма між Гриневом і Заліссям і у своїй нижній течії пролягає у легко горбистій місцині, досить зручній для ведення військових маневрів. Тут її русло зливається із річкою Давидівкою (на відстані 4 км на північний захід від Ходорова) і впадає до р. Луг, лівої притоки Дністра (рис. А. 2). Описані події 1212 р. дозволяють припускати, що устя Боберки знаходилось вже поза межами Галицької волості. Згадка про Боберку – це єдиний південний орієнтир, який дає підстави накреслити розмиту південну межу Звенигородської землі по прямій лінії сучасних міст Розділ–Ходорів–Рогатин–Бережани–Козова–Озерна, що відповідає південній межі пізнішої Львівської землі [293, с. 33].

Відомості про північно-східне порубіжжя Галицького і Волинського князівств містяться у повідомленні про події 1188 р. Тоді угорський король Бела, взявши Володимира Ярославича в заручники, посадив у Галичі свого сина королевича Андрія. Галицькі бояри, прагнучи звільнитись від угорської “опіки”, запросили володимирського князя Романа Мстиславича. Роман, отримавши підмогу від свого тестя овруцького князя Рюрика Ростиславича, “передъ свои посла ко Прѣсньскоу да заѣдоуть Преснескъ переди. Шни же затворишася. Оугре же и Галичане заехаша и оу Преснескъ інѣхъ изимаша а

друзії оутекоша” [63, стб. 662]. З цього випливає, що Роман, найімовірніше, вирішив дістатися до Галича найкоротшим шляхом – по Золотій Липі через Бережани. В такому випадку першою перешкодою на його шляху мала б бути погранична фортеця Пліснеськ (рис. А. 2, 44). Підтверджує статус Пліснеська як добре укріпленого пункту, що знаходився найближче до волинських володінь, і сутичка навесні 1233 р. В той час у Галичі панував угорський королевич Андрій. Не маючи змоги відвоювати Галич, князь Данило Романович разом із рідним братом Васильком та князем белзьким Олександром Всеволодовичем вирішили завдати ворогу дошкульного удару і напали на Пліснеськ, який тоді був у володінні галицьких бояр Арбузовичів. Наступна фраза про те, що Данило “и великъ плѣ приа шбратиса во Володимѣрь” [63, стб. 770], переконує, що Пліснеськ був найважливішим прикордонним містечком власне на території Галицького князівства (у широкому розумінні). Вищесказане означає, що Пліснеськ, вигідно розташований на місцевості, займаючи пласку поверхню узгір'я, контролював прилеглі низинні терени в радіусі до 10 км на межі із Волинським князівством. Розташовані неподалік і Голі гори, і Рожне поле, дозволяють вважати Пліснеськ пограничною фортецею на північно-східних окраїнах Звенигородської волості.

Однак це теж проблема дискусійна. Пліснеськ знаходиться на межах вододілу басейнів Західного Бугу, Прип'яті і Дністра тому його віднесення до волинського чи хорватського (пізнішого галицького) масивів викликає неоднозначні погляди дослідників. М. Филипчук, виходячи із планувальної структури городища, відносить його до городищ хорватського типу, які докорінно відрізняються від городищ бургівського (київського) типу [528–530; 534]. Натомість В. Петегрич на підставі присутності незначної частки певних рис житлобудування (глинобитні печі) та поховального обряду (курганні могильники) відносить Пліснеськ та околиці до волинського масиву [402–403]. На наш погляд волинські елементи у Пліснеську не більше ніж звичайні прикордонні впливи і вони в цілому уступають хорватській

системі планування та поселенської структури. У княжу добу, коли Володимирко Володаревич, підтримавши Юрія Довгорукого у боротьбі за Київ, силою зайняв прикордонні волинські замки (1151), Пліснеськ, поза сумнівами, був галицьким прикордонним вузлом, який адміністративно входив до складу Звенигородської землі ще від самого початку її виникнення.

Від Пліснеська в західному напрямі північний кордон пролягав вздовж Рожного поля. Семантика цієї географічної назви пов'язана із визначеннями “ріг/рог”, “рожн-е”, за якими приховувалося розуміння межі, границі – в цьому випадку рубежу, що розділяв Галицьке і Володимирське князівства. Територія Рожного поля площею 144 км² охоплювала територію від лівих допливів р. Белзець до лівих допливів р. Гологірка [300, с. 86–87]. Це була суха степова високорівня, що якнайкраще надавалася до ведення бою. Здобувши у 1099 р. перемогу у битві на Рожному полі, Володар і Василько Ростиславичі закріпили мир свого роду присягою: “доволѣтть нама на межі своеи стати” [63, стб. 245]. Таким чином, Рожне поле – є єдиним літописним орієнтиром, що дозволяє накреслити достовірний відрізок північного кордону Звенигородського князівства, завдовжки біля 18 км.

Зовсім відсутні будь-які літописні вказівки на лінію границі між Рожним полем і верхів'ям р. Верещиця. На цьому відтинку Звенигородське князівство межувало із Белзьким. Південні межі останнього є дуже розмиті. Опираючись на джерельну базу кінця XIV–XVII ст., історики припускають, що політично-територіальний устрій давньої Русі продовжував зберігатися і в добу розвиненого Середньовіччя після входження галицько-волинських земель до складу Польського королівства. На цій підставі реконструйовано південну межу Белзького князівства, яка, враховуючи певні застереження, в цілому була успадкована Белзьким воєводством. Виходячи з цього, межа між белзькими і звенигородськими володіннями у домонгольський період пробігала горбогір'ям Розточчя, далі по лінії багнистих заплав і “водного лісу” сягала верхів'їв Західного Бугу і Стиру [599, с. 21–34, 128–144].

У фізико-географічному відношенні Звенигородське князівство розташоване на території Східного Розточчя, Пасмового Побужжя та Опілля, а також охоплювало північно-західний край Тернопільського плато. Загальна площа цього терену складала 13500 кв. км [521, с. 241].

У писемних джерелах містяться відомості лише про п'ять містечок, розташованих у вищевказаному регіоні – Щирець, Щекотів, Борок, Гологори, Пліснеськ. Основна інформація, що є підґрунтям для розгляду поселенської структури, здобута в результаті археологічних досліджень, які особливо активізовано впродовж останніх двох десятиліть (табл. Я). Одразу слід підкреслити, що, лише за окремими винятками, розкопки на пам'ятках не проводили. Їхню площу та час функціонування визначено на підставі поверхневих обстежень у ході археологічних розвідок. За цих обставин неможливо розглянути проблему появи і розвитку населених пунктів у часі, оскільки період існування переважної більшості із них обмежений загально XI–XIII ст. Це спонукало зосередити основну увагу на з'ясуванні особливостей функціонування населених пунктів у просторі.

Чи не найкраще дослідженою (поряд зі Звенигородом) пам'яткою є городище міста Пліснеська (рис. А. 2, 44). Як великий регіональний племінний центр місто вщент спалено у кінці X ст., очевидно, в результаті завойовницького походу князя Володимира на хорватів у 992–993 рр. Широкі археологічні дослідження [622] дозволили стверджувати, що в XI ст., тут з ініціативи великокнязівської влади споруджено спершу добре укріплену прикордонну фортецю із варязькою дружиною залогою. У цей час на попелищах сформувався дитинець площею 2,8 га, який, оточений двома лініями валів і ровів, займав неприступну мисову частину плато [534, с. 7–10]. Впровадження здобутих земель до київсько-волинського княжого домену, слід думати, обумовило зміни у системі поселенської структури. Місцеве населення, залучене до обслуговування військового контингенту, заселило територію довкола дитинця і в більшій мірі сформувало сільськогосподарську округу, освоюючи придатні низинні терени, в

результаті чого довкола міста виникли селища [82, с. 170; 301, с. 16; 434, с. 26], виявлені біля Підгірець і Загірець (рис. А. 2, 31–33, 36–37). Аналогічні процеси відбувалися також на місці інших регіональних осередків (Перемишля, Ревного, Галича) і відображали один із аспектів початкового етапу одержавлення східно-хорватських земель київськими князями [521]. Згодом, починаючи з кінця XI ст., Пліснеськ розрісся у місто [534, с. 11–13], функціонування якого пов'язане уже з діяльністю Ростиславичів.

Привертає увагу те, що на схід від Пліснеська в радіусі 20 км не відомо жодної пам'ятки. Тут виступає горбогір'я Вороняків з важкодоступними пагорбами заввишки 400–440 м н.р.м. У давнину, вочевидь, це були заліснені правіковою пущею терени, порізані глибокими ярами, де брали початок невеликі річечки (Луг, Грабівка, В'ятиня), що живили верхів'я Серету. Ця ділянка Подільської височини найімовірніше виступала природною перешкодою на рубежі із Волинською землею (Погориною). Переконує у цьому поселення у Підкамені, розташоване в межах горбистих скелястих пасом, де виділяються окремі горби заввишки до 60 м. Тут на вершині гори є відомий одинокий велетенський камінь, у підніжжі якого із північного боку зафіксовано рештки поселення із керамічним матеріалом XII–XIII ст. (рис. А. 2, 45) [99, с. 364]. М. Рожко зауважив на поверхні каменю численні заглибленні пази, які пов'язував із дерев'яними конструкціями. На думку дослідника, камінь слугував своєрідним природним фундаментом, на якому споруджено сторожову вежу [443, с. 192–193]. На жаль, немає жодних даних для окреслення часу спорудження вежі. Проте залишається фактом, що Підкамінь є найвисунутішим на північ і найвищим пунктом на північному сході Звенигородської землі. Далі на північ лежала низовина Малого Полісся. Прикметно, що з висоти каменя увесь цей терен у ясну погоду проглядається на відстань до 60 км аж до Дубна і Почаєва. В умовах постійного протистояння із київськими та волинськими князями такий пограничний пункт мав надзвичайно важливе стратегічне значення. Довкола ур. Камінь існували відкриті поселення, два з яких знаходились поряд на сусідньому

пагорбі в ур. Підкамінна Гора (рис. А. 2, 46–47), ще одне – на правому березі потоку Синька (рис. А. 2, 48), який, спливаючи з верхів'їв в районі каменю, впадав у р. Іква. До Підкаменя, найімовірніше, тяжіла й низка поселень у вибоках Ікви. Розташовані обабіч пологих берегів річки (чотири на лівому і шість на правому березі) вони становили густо заселене вузьке пасмо вздовж звенигородсько-волинського кордону, яке простягалось на відстань 10–12 км від села Черниця до Попівець (рис. А. 2, 35, 40–41, 49–55).

Зовсім інакше виглядає ситуація у верхів'ях Серету (потоки Сиорля, Лівий Серет, Малий Серет, Маркопільський Серет, Правий Серет), витоки якого пролягали вздовж відносно лагідного горбогір'я (300–400 м н.р.м.). Власне у цій місцині від Ікви до витоків Західного Бугу ланцюжком з північного сходу на південний захід тягнулася низка городищ: Дудин на Ікві, Кутище на Сиорлі, Маркопіль між Серетом Макопільським і Серетом Малим, Ратищі на Сереті і Нище на Сереті Правому (рис. А. 2, 27, 34, 39, 391, 367). Зазначені п'ять городищ, а також ще чотири пам'ятки, розташовані вздовж західної лінії Вороняків у верхів'ях Західного Бугу (Колтів, Сасів, Ушня, Олесько – рис. А. 2, 59, 119–120, 126, 132), виступають своєрідним бар'єром, який, влаштований у передгір'ї, контролював доступ у південні більш відкриті і залюднені терени. Підтверджує цю думку спосіб розміщення цих дев'яти городищ, які на відрізьку біля 50 км розташовувались, як правило, на відстані 6–7 км один від одного. Лише в одному випадку відстань між городищами Ратищі–Нище була більшою і становила біля 14 км. У безпосередній близькості до зазначених городищ виділяються селища, що склали пригорода містечок.

Під час картографування пам'яток, розташованих на південь і південний захід від лінії Дудин–Кутище–Маркопіль–Ратище–Нище привертає увагу інший характер співвідношення городищ і селищ. Тут на площі біля 3300 км² відомо лише 11 городищ і 111 селищ. Локалізація городищ не має регулярного характеру. Вони знаходились в оточенні численних селищ, що дає підстави розглядати їх як місцеві міські осередки, в яких акумулювалась

адміністративна, господарська, судова та податкова функції округи [162, с. 25; 356, с. 192; 575, с. 68]. Виділити межі території, на яку поширювався вплив кожного міста, при сучасному стані досліджень практично неможливо. Проте варто відзначити загушення селищ, що явно тяжіли до певних городищ, і спробувати вирахувати приблизну територію.

Городище Ратищі (рис. А. 2, 391) – селища: Ратищі I, Ратищі III (рис. А. 2, 392–393), Серетець I, Серетець III (рис. А. 2, 395–396), Мильне I, Мильне II, Мильне III, Мильне V, Мильне VII, Мильне VIII, Мильне IX, Мильне X (рис. А. 2, 351–359), Залізці II, Залізці III, Залізці VIII (рис. А. 2, 335–337); площа – $13,75 \times 10$ ($137,5 \text{ км}^2$).

Городище біля с. Городище (на Лопушанці – рис. А. 2, 333) – селища: Ренів, Білоголови III, Кокутківці II, Висипівці, Глядки III, Глядки VI, Глядки VII, Глядки VIII, Малашівці IV, Переможне, Плєсківці I, Мшанець I, Мшанець II, Мшанець III, Мшанець IV, Цебрів II, Цебрів III, Чернихів II, Чернихів III (рис. А. 2, 319, 321–322, 329–332, 342, 346, 363–366, 383, 387, 394, 401–404); площа – $13,75 \times 11,25$ ($154,7 \text{ км}^2$).

Городище Оліїв (рис. А. 2, 378, 380) – селища: Беримівці I, Беримівці II, Білокриниця I, Гарбузів II, Гарбузів III, Гарбузів VI, Гарбузів VII, Гарбузів VIII, Манаїв I, Манаїв II, Манаїв III, Манаїв V, Монилівка I, Монилівка II, Монилівка III, Оліїв II, Оліїв III, Оліїв VIa, Оліїв VIb, Перепельники I, Перепельники II, Тростянець (городище) (рис. А. 2, 317–318, 320, 324–328, 347–350, 360–362, 379–382, 384–385); площа – $11,25 \times 12,5$ ($140,6 \text{ км}^2$).

Городище Заруддя (рис. А. 2, 338): Августівка-Хоростець (могильник), селища Волосівка I, Заруддя II, Зборів I, Кабарівці I, Красна I, Кудобинці I, Мала Плавуча I, Метенів I, Озерна I, Озерна II, Озерна III, Озерна IV, Озерна V, Озерна VI, Озерна VII, Озерна VIII, Озерна IX, Озерна XI, Підгайчики I, Плісняни I, Плісняни II, Плісняни III, Тустоголови I, Тустоголови II, Футори I (рис. А. 2, 323, 338–341, 343–344, 351, 368–377, 386, 388–390, 398–400, 405, 417); площа – $22,5 \times 15$ ($337,5 \text{ км}^2$).

Городище біля с. Городище (на Восушці – рис. А. 2, 410–411, 414) – селища Будилів II, Будилів IV, Вікторівка I, Золота Слобода III, Плотича II, Плотича IV (рис. А. 2, 406–407, 409, 416, 418–419); площа – $12,5 \times 11,25$ ($140,6 \text{ км}^2$).

Городище Урмань (рис. А. 2, 312, 315) – селища Баранівка I, Бережани X, Біще II, Вербів, Двірці II, Лапшин I, Лапшин III, Лапшин IV, Лапшин V, Писарівка I, Писарівка II, Поточани I, Поточани III, Рекшин II, Ценів I (рис. А. 2, 291–295, 297–302, 304–307, 310, 420); площа – $13,75 \times 20$ (275 км^2).

Городище Добринів (рис. А. 2, 280) – селища Верхня Липиця II, Верхня Липиця IV, Демня I, Добринів, Малинівка, Нараїв, Рогачин I (рис. А. 2, 274–275, 278–280, 296, 303, 311); площа – $13,75 \times 20$ (275 км^2).

Розглянутий мікрорегіон належить до чи не найкраще обстежених археологічними розвідками. Це означає, що висновки на підставі здійснених розрахунків є наближеними до дійсного стану речей. Отже, територію з селищами, скупченими при окремих городищах, за площею можна розділити на три категорії: малу – $137,5\text{--}154,7 \text{ км}^2$, середню – 275 км^2 і велику – $337,5 \text{ км}^2$. На цих даних здійснено спробу встановити хоча б приблизну щільність розміщення поселень, в результаті чого з'ясувалось, що найбільшою була густина селищ, розкиданих у 30-кілометровому пасмі, яке прилягало до лінії городищ Дудин–Кутище–Маркопіль–Ратище–Нище. Так, поблизу городища Оліїв одне селище припадало в середньому на $6,7 \text{ км}^2$, біля Городища – на $8,1 \text{ км}^2$, коло Ратищ – на $9,2 \text{ км}^2$. Далі на південь кількість поселень зменшується і поблизу с. Городища (на Восушці) одне селище виступає на 23 км^2 . Така значна різниця в густоті розміщення поселень за тотожних географічних умов криється, очевидно, не лише в недостатньому дослідженні регіону. Картографуючи пам'ятки в межах Теробовельської землі, Р. Миська відзначав наявність слабко залюдненої території в середній течії Стрипи, а також у верхів'ях та середній течії Золотої Липи і Коропця, що, на думку дослідника, можливо, вказує на межу між Звенигородською та

Теребовельською землями, яка проходила по вододілу зазначених річок [356, с. 205, рис. 5; 8]. Ця межа на загал відповідала б лінії Бережани–Козова–Озерна–Залізці, про що йшлося раніше. Цікавими у цьому контексті є особливості планів і розташування двох городищ – Нище і Городище на Восушці. Обидві пам'ятки належать до округлого типу городищ і незалежно від рельєфу місцевості оточені по периметру кільцевим валом та ровом. Городище Нище площею 100×90 м розташоване на вершині гори Хоμεць, підніжжя якої омиває Правий Серет. Городище на Восушці діаметром 50 м знаходилося на краю високого плато. Порівнюючи ці пам'ятки з городищами в межиріччі Стрипи і Збруча, Р. Миська підкреслив їхній відмінний характер від укріплених поселень Прикарпаття, припускаючи, що, городища в Нище і біля с. Городища на Восушці, можливо, є феодальними садибами, власники яких прийшли із сусідньої Волині [356, с. 197–199]. До цього варто лише додати, що зазначені городища влаштовано у важкодоступних високих місцях, що не сприяло розвитку міської інфраструктури. Те, що Нище знаходилося на лінії вищезгаданого ланцюжку городищ, які становили оборонний рубіж у передгір'ї Вороняків, дозволяє інтерпретувати його як сторожову фортецю. Аналогічний характер, очевидно, мало й городище біля с. Городища на Восушці. Підкреслимо, що на північ від городища на Восушці простягається слабо заселене пасмо завширшки біля 15 км, де відомо лише два поселення на Стрипі – Будилів II, Будилів IV (рис. А. 2, 406–407). Натомість добре вимальовується лінія поселень, які чітко окреслюють власне північну границю цього пасма – Малашівці–Глядки–Цебрів–Озерна–Ценів–Баранівка–Бережани (рис. А. 2, 291, 292, 329, 346, 368, 401, 420). Припускаємо, що зазначена лінія поселень визначала межу між Звенигородською і Теребовельською землями. При цьому встановлення територіальної належності городища на Восушці не є пріоритетним. Важливішим є те, що воно розташоване на межі своєрідної буферної зони для контролю за безпекою теренів, що простягалися як на північ, так і на південь від нього. Таким чином, розглянута територія у межиріччі верхів'їв Стрипи,

Серету, Золотої Липи, Нараївки аж до Студеного Поточу займала північно-східну частину Звенигородської землі.

Порівняно менш дослідженим є терен межиріччя Студеного Поточу і нижньої течії Зубри, що становить південну частину Звенигородського князівства. Тут на площі біля 912 км² відомо лише сім городищ: Ілів, Городище (на Лузі), Виспа, Луковище I і Луковище II, Підгороддя, Перенівка та 17 поселень. Найбільшим містом цього регіону у додержавний період було Стільсько (рис. А. 2, 151), яке, як зазначалось раніше, припинило своє існування у X ст. Разом із містом спустошено й багатолюдні околиці, де в радіусі 10 км від Стільська існувало понад п'ятдесят селищ [282, с. 275]. Натомість розташоване неподалік на відстані біля 3 км східніше городище в Ілові (X ст.), судячи зі здобутого речового матеріалу, через певний час було відновлене і продовжувало функціонувати аж до XIII ст. Городище в Ілові знаходиться на важкодоступному мису плато, що здіймається на 70 м над р. Іловець (рис. А. 2, 143); оточене з трьох сторін стрімкими схилами, де місцями проступають прямовисні пісковиково-вапнякові скелі. З напільного боку воно укріплене двома лініями валів і ровів. Дитинець підтрикутної форми мав розміри 60×55 м. Дослідники вважають, що на ранньому етапі існування городище слугувало культовим дохристиянським осередком. Як засвідчують матеріали із жител прилеглого зовні до валу селища, верхня хронологічна границя функціонування капища обмежена початком XI ст. [444, с. 104–105, рис. 10, 3, 5; 512]. Лише наприкінці XI ст. тут відновилося життя – виникла сторожова фортеця, спорудження якої вже пов'язане, найімовірніше, із діяльністю Ростиславичів. Те, що цей укріплений пункт проіснував до кінця XIII ст. [282, с. 279], виразно вказує на його важливе стратегічне значення, яке полягало у контролі над проходом до долини Дністра. Недостатнє дослідження горбогір'я у межиріччі верхів'їв Колодниць і Іловця не дозволяє говорити про рівень заселення ділянки. Згідно з сучасним станом обстеження, окрім Ілова, тут невідомо жодних поселень.

Аналогічні слабо залюднені терени простягалися на захід від Колодниці і на південь від лінії Розвадів–Миколаїв–Дуброва. Тут виступають скельні височини Опілля (330–335 м н.р.м.), розчленовані розгалуженими ярами та балками, глибина яких досягає 35–65 м. Загальна глибина ерозійного розчленування у цих околицях становить 93 м [341, с. 82]. Характерною особливістю району є карстові порожнини, які виступають недалеко від вододілу Зубра–Колодниця. Біля сіл Прийма і Радів на висоті 12–14 м від тальвегу балок знаходилися скельні навіси чи гроти (рис. А. 2, 148–150), де виявлено речовий матеріал княжої доби (фрагменти кружальних горщиків, уламок скляного візантійського браслета) [335, с. 67–68]. Незначна площа навісів (32–45 м²) свідчить, що це були сховища на випадок небезпеки. Таких місць, слід думати, у довколишніх скелях було чимало. Відкриті ж поселення тут відомі на низинних теренах як поближче до Дністра, так і на його лівих допливах. Селища пасмом із північного сходу на південний захід оточують Ілів на відстані 9–11 км (Верин, Крупське на Дністрі, Бринці Загірні [61, с. 542; 293, с. 35] на Стоділці і Бринці Зацерковні на Давидівці – рис. А. 2, 78–79, 134, 146). Однак більшість поселень у межиріччі Студеного Потoku і Щирки розташовані на берегах (часто мисоподібних) більших річок, які були головними артеріями окремих мікроареалів. На кожній із цих річок знаходилося щонайменше одне городище і, як правило, у середній течії. Так, на р. Давидівці комплекс із компактно розташованих поселення, ґрунтового могильника і городища зафіксовано на північній окраїні села Городище (рис. А. 2, 73–75). На сьогодні сліди укріплень повністю знищено, але те, що пам'ятка знаходиться на пагорбі (в межах колгоспного двору) у домінантній точці місцевості вказує на здогадне містечко. В найближчій його околиці відомо два поселення біля села Отиневичі (рис. А. 2, 80–81), влаштовані у межиріччі р. Луг і безіменного потічка (її лівого допливу). Привертає увагу одне із селищ, розташоване на острівній дюні у болотистій долині. Виявлені тут рештки залізоплавильного горна виразно засвідчують існування на окраїні міста організованого ремісничого виробництва по переробці болотної

руди [176; 399]. На відстані біля 8 км південніше від городища при впадінні р. Луг у Дністер знаходяться два поселення: Демидів-Молотів (рис. А. 2, 76–77). На одному з них (в ур. Церковне) виявлено скарб срібних прикрас (браслети, скроневі кільця, персні, а також 65 чеських монет кінця XIII і початку XIV ст.) [181; 504, с. 75]. Цінність скарбу може побіжно вказувати на існування при злитті Лугу і Дністра перевалочного пункту на шляху Звенигород–Галич.

Давнє місто Дроговиж (нині примикає до м. Миколаєва із західної сторони) знаходилося на підвищеному плато над долиною р. Зубри, з якого було видно дороги аж до Карпат (звідси і назва Дроговиж – Дороговиж – “дороги вижу”). Повз місто проходила дорога з Перемишля на Галич. Збереглося городище XI–XIV ст., знищене військами князя Любарта-Дмитра Гедиміновича у травні 1353 р. [151; 153]. Боярин Вовчок з Дроговижа (Wolczkone de Drochovicze) одним з перших перейшов на сторону польського короля Казимира III і у 1356 р. виступив свідком на магдебурзькому привілеї Львову [66, с. 27–31; 625; 647–648]. Після завданих руйнувань місто вже не відродилося, а біля підніжжя плато на березі Чорного потоку, що впадав у Дністер, з'явилося однойменне село Дроговиж, яке стало центром королівського староства. На краю плато стрийський староста Закліка Тарло у 1465–1466 рр. побудував замок, рештки якого теж не збереглися. Обидві пам'ятки обстежені М. Рожком, але результати дослідження не опубліковано [244].

Місто Устя було розташоване в гирлах річок Щирка, Зубра та Нежухівка, які впадають тут в Дністер. Вперше воно згадано під 1403 р. як центр округи, яку в додаток до Жидачівського князівства отримав князь Свидригайло Ольгердович [128, с. 116]. Місто, яке виникло ще в княжі часи, на той час було вже поважним портом на Дністрі. Будівництво річкових суден (стругів, комег, дубасів, шкутів та галер) тут тривало до середини XIX ст. По Зубрі зі Львова і по Щирці з Щирця можна було потрапити до Устя, а там далі до Чорного моря та Візантії. З 1402 р. місто Хаджібей (тепер Одеса)

на чорноморському побережжі стало відноситися до володінь князя Свидригайла Ольгердовича [68, s. 330–331]. З Устя по Дністру і далі через Хаджібей відправлялося збіжжя до Константинополя у 1415 р., коли візантійський імператор звернувся до Владислава Ягайла по допомогу [331, с. 55]. Трохи пізніше за Казимира Ягеллончика цим шляхом поставлялося збіжжя через Білгород-Дністровський до Кіпрського королівства [600]. З 1433 р. Устя вже згадується у складі Дроговизького староства [67, dok. 102]. У 1498–1515 рр. місто було кілька раз спалене вщент [69, s. 126], після чого вже не піднялося і залишилося селом [155]. Жодних археологічних обстежень тут не проводилося, однак історики вважають, що початки Устя сягають часів Звенигородського князівства [155]. В такому разі Дроговиж і Устя були крайніми західними межами на кордоні з Перемишльським князівством.

Укріплена сторожова фортеця знаходилась при злитті річок Свір і Любешка біля с. Виспа (рис. А. 2, 276). Вона разом із прилеглим селищем займала всього 1 га і розташована на кульмінації вузького мисоподібного пасма межиріччя. У нижній течії Свіру на правих і лівих його допливах відомо селища Помонята, Загір'я і Воскресинці (рис. А. 2, 277, 281, 288).

Потужний поселенський осередок виник вздовж лівого берега на середній течії р. Гнила Липа. Ця водна артерія провадила просто до Галича. Тому доступ у лагідне горбогір'я обабіч нижньої течії ріки боронило і контролювало кілька стратегічних городищ. Неподалік Рогатина відомо скупчення із чотирьох городищ біля сіл Луковище, Підгороддя і Перенівка (рис. А. 2, 282–283, 286–287), розташованих на відстані біля 1 км один від одного. Формування поселенської структури цього району, як відзначалось раніше, бере початки ще у час племінних князів, коли городище Луковище I (ур. Городище) виступало як регіональний племінний осередок. У період руської держави на спаленому хорватському городищі споруджено нові укріплення, в межах яких стверджену житлово-господарську забудову, очевидно, слід пов'язувати із функціонуванням тут невеликого містечка [523,

с. 217–225]. Інше городище Луковище II (ур. Кранофанта) розташоване південніше від Луковище I, мало незначні розміри (110×74 м) і оточене одним валом, найімовірніше, слугувало місцевою фортецею, яка охороняла прохід у долину. У цей же час існували два городища біля Підгороддя [523, с. 227] і одне біля Перенівки. Сам факт скупчення такої кількості укріплених поселень на вузько окресленій території промовляє за різне функціональне призначення пунктів.

Згідно з сучасним станом дослідження слабо залюдненою постає південно-західна частина Звенигородського князівства, яка обіймає територію між нижніми течіями Верещиці і Зубри, від Щирця до Дністра. В межах окресленої ділянки, площа якої становить біля 340 км², відомо два городища (Щирець і Деревач) та одинадцять поселень. Дослідники ототожнюють Щирець із однойменним містом, де у 1126 р. відбулися мирні переговори між братами Володаровичами – Володимирком і Ростиславом [293, с. 35]. Досі територія містечка археологічно не досліджувалась і є дуже забудованою. Незважаючи на це, у топографії цього населеного пункту виділяється ділянка, що лежить на лівому березі р. Щирка у місці, де її русло утворює вигин, круто повертаючи майже під прямим кутом на південний схід (рис. А. 2, 252). Тут знаходиться ур. Золота гора – пагорб з пласкою вершиною, що здіймається над річкою, оточений з трьох боків урвищами. Площа урочища зайнята церквою Різдва Богородиці (XV–XVI ст.), на віддалі біля 50 м на схід від якої простежуються сліди майже вщент розораного валу і рову. Із півдня до церкви провадить дорога, яка пролягає по засипаному рову вздовж земляного підвищення, у якому вгадуються обриси знищеного валу. Про наявність укріплень побіжно свідчать довколишні мікротопоніми “Загородки” і “За Вали”, або “Завалля”. Знахідки керамічного матеріалу княжої доби (зібрані В. Артюхом, але не опубліковані) переконують, що тут знаходилися рештки городища літописного Щирця. До нього, очевидно, на правах передмістя належало селище Піски (рис. А. 2, 233–234), розташоване вздовж правого берега р. Прерва (лівий доплив Щирця). Відсутність інших

городищ спонукає розглядати поселення, що лежать південніше від Щирця (на правих і лівих допливах Щирки та правих притоках Зубри) на відстані 6–10 км (Добряни, Луб'яна, Демня, Гонятичі, Грімне – рис. А. 2, 62, 135–139, 141–142, 147), як його округу. Біля села Гонятичі знаходиться комплекс із п'яти поселень. Два із селищ (Гонятичі III і Гонятичі V), що займають невеликі підвищення серед торфової низини, можливо, пов'язані зі спеціалізованим виробництвом (наприклад, переробкою болотної руди). Найдалі від Щирця на березі Дністра лежало селище Колодруби, можливо, спотворене від Коло Броду (рис. А. 2, 144–145).

В межах розглянутого району дещо відособлене положення займає городище біля села Деревач (рис. А. 2, 185а). Розташоване на високому мисоподібному пагорбі, що здіймається над заплавою лівого берега Зубри, воно, якнайкраще надавалося для сторожової фортеці, що тримала під наглядом вузький каньйон, через який можна дістатися верхів'їв Зубри, а відтак Звенигорода, чи просуваючись на південний захід вийти до Дністра.

Розглянемо тепер як виглядала поселенська ситуація у північній частині князівства, на теренах, найближче розташованих до Звенигорода. У цьому місці належить ще раз, в загальних рисах, пригадати фізико-географічні особливості місцевості, яка, на відміну від попередніх вищепроаналізованих ареалів, була дуже неоднорідною. Так, з північного заходу на південний схід простягаються пагорби (340–397 м н.р.м.) Розточчя (Східного), пасмо яких завширшки біля 20 км, поступово звужуючись, сягає Львова. Від Львова у тому ж напрямі рельєф представлений Давидівським та Гологірським пасмами Гологоро-Кременецького кряжу, де висоти поступово зростають і коливаються в середньому у межах 400–450 м н.р.м. На північному сході Звенигородської землі ділянка височин завершувалась в районі Вороняків, понижуючись до 360–403 м н.р.м. Територія, що лежить на північ від цього високогір'я, пасмо якого оточувало її дугою із заходу, півдня і сходу, має вже характер поліських низин. Однак більша частина цієї низини, що простягалася від Львова до Золочева, була змережана невисокими

горбистими грядами Пасмового Побужжя, де в межах Звенигородської землі виступають Дмитровецьке та Дублянське пасма. Картографування пам'яток, виявлених у окресленому регіоні, яскраво ілюструє вплив рельєфу місцевості на формування поселенської структури, що знайшло відображення у характері поселень – їхньому типі, площі і густоті розташування.

Характерною рисою розглядуваної ділянки Розточчя були долини річок Верещиця, Домажирка і Млинівка, які, прорізаючи пагорби, перетворилися у зручні комунікаційні артерії. Однак ця їхня властивість обумовлювала виникнення пунктів, що мали б контролювати подібні проходи. У Східному Розточчі відомо городища, розташовані вздовж як північного, так і південного краю узгір'я – по його зовнішній і внутрішній лініях. Наскрізним був лише один прохід по лінії річки Млинівка. Із південного боку горбогір'я у X ст. тут існувало велике східно-хорватське городище полісного типу біля Рокитного (рис. А. 2, 265). Після його знищення (що пов'язується із походом Володимира на хорватів) для контролю як за проходом, так і за старою племінною структурою в кінці X ст. на протилежному березі Млинівки спорудили нове городище поблизу Завадова (рис. А. 2, 89). Це було невелике поселення площею 0,3 га, укріплене однією кільцевою лінією валу і рову. В межах внутрішнього майданчика візуально простежено 13 об'єктів, із яких два розкопано. Це були житла заглибленого типу із печами-кам'янками, тобто побудовані згідно з місцевими традиціями житлобудування. Натомість призначення городища було інше. Незначна укріплена територія, придатна для проживання передусім військової залоги, вказує на городище-фортецю – оплот влади київського князя над здобутою територією. Наявний керамічний матеріал, що походить із жител, дозволив обмежити верхню хронологічну межу існування городища першою половиною XI ст. [568, с. 320–336]. У підніжжі пагорба з його північно-східного боку знаходилось поселення (рис. А. 2, 90), розташоване у верхів'ях потічка неподалік його впадіння у р. Млинівка. Зібраний на поверхні пам'ятки керамічний матеріал дослідниками окреслений в цілому XI–XIII ст. Питання про синхронність

цього селища і городища залишається відкритим. Безперечним натомість є факт розпланування поселення в інших топографічних умовах – на “низинних” лагідних схилах першої надзаплавної тераси, на відміну від “височинних” поселень IX–X ст. Таким чином, поселенський вузол Рокитне–Завадів є дуже важливий у контексті трансформації поселенських структур впродовж короткого відрізка часу, ілюструючи напрям, у якому відбувалися зміни соціальної організації простору. На відстані біля 3 км на північний схід від Завадова майже посередині видовженого мису (275 м н.р.м.), що лежить при злитті безіменного потоку і р. Ременівка, знаходиться городище біля с. Зарудці (рис. А. 2, 91). Вигідно розташоване у підніжжі Розточчя, в оточенні багнистих заплав як самої Ременівки, так і її допливів городище виступало як можливий центр округи, так і пункт, що контролював ще один водно-сухопутний прохід через Розточчя на захід. До передмістя Зарудців належало селище, що лежало навпроти на правому березі Ременівки (рис. А. 2, 92).

Інший прохід на вузькому східному кінці Розточчя, який утворювала верхня течія р. Яричівка, контролювало городище біля с. Малі Грибовичі (рис. А. 2, 96). Пам’ятка знаходиться на високому пагорбі (біля 300 м н.р.м.) в ур. Чорна Гора. Укріпленнями городища із північного, західного і південного боків виступали стрімкі схили гори; зі сходу споруджено три лінії валів і ровів. Дитинець округлої форми у діаметрі мав всього 35 м; загальна площа території в межах укріплень сягала 1,8 га. Археологічними дослідженнями виявлено незначний слабконасичений артефактами культурний шар, що дозволило дослідникам інтерпретувати пам’ятку як городище-сховище [424; 488] чи городище-святилище [612] і датувати в межах XI–XIII ст. [398]. Особливості розташування пам’ятки, а також конструкція валу, подібна до валу городища у Завадові, з урахуванням нижньої хронологічної границі речового матеріалу вказують на городище-фортецю, виникнення якої слід пов’язувати або з наслідками походу Володимира, або з укріпленням влади Ростиславичів на Прикарпатті.

Цікавим є комплекс пам'яток, розташованих на крайній північно-західній ділянці Звенигородської землі. Тут на відстані біля 4 км на схід від витоків Верещиці серед пагорбів Розточчя пролягав один із основних стратегічних проходів, який перетинав узгір'я по лінії північ-південь. Утворювали цей прохід дві річки: Млинівка (крехівська) – правий доплив р. Свиня (басейн Західного Бугу) і Домажирка – один з правих доплив р. Верещиця (басейн Дністра). Із північного боку Розточчя перед проходом лежать багністі заплави потічків, що живлять Млинівку. Серед них на невисокому пагорбі (257 м н.р.м.) знаходиться селище Козулька (рис. А. 2, 93), де зібрано матеріал XI–XIII ст. Біля 3 км східніше на пологих схилах, що виступають над заплавами долини правого берега Млинівки і особливо обабіч верхів'їв Думного Поточу, тягнеться низка невеликих селищ поблизу Нової Скваряви і Глинська (рис. А. 2, 84–87, 99–107) аж до Мокротина (рис. А. 2, 97–98). Варто підкреслити, що терен, на якому знаходиться Глинськ, має вигляд острівного підвищення, що, як великий шматок суші, був неначе відірваний від основного масиву Розточчя. По периметру це горбисте підвищення оточує ціла мережа більших та менших потічків. Власне на кульмінації терену споруджено городище (рис. А. 2, 83), з якого на багато кілометрів проглядалася багніста низина, простори якої розкинулись як на північний захід, так і на південний схід аж до Куликова. Поряд з цим городище надійно прикривало вищезгаданий прохід через горби Розточчя по р. Млинівка (крехівська). Скупчення відкритих селищ у радіусі 2–4 км надає Глинську характер центру адміністративної округи. Отже, городище в Глинську розташоване ур. Замок на високому мисоподібному плато, що здіймається на 60–70 м над долиною правого берега р. Свиня, і з трьох сторін оточене вузькими і глибокими ярами. Характерною особливістю поселення є те, що воно складалося із двох частин, які знаходились одна від одної на відстані 120 м. Кожна із частин мала підокруглу форму і була укріплена однією кільцевою лінією із валу і рову. Дитинець, оточений валом і ровом, займав південно-західну ділянку площею 83×64 м, а посад,

розташований на північно-східному кінці плато, мав площу 140×212 м. Об'єднавав обидві частини в одну цілість додатковий вал із напільного південно-східного боку. В результаті археологічних досліджень на городищі відкрито одну наземну і чотири заглиблені житлові споруди із печами як глинобитними, так і кам'янками. Здобутий речовий матеріал дослідниками датований загально Х–ХІІІ ст. Те, що городище знаходиться поблизу ур. Щекотів, усталило в історіографії думку про ототожнення пам'ятки із літописним містом Щекотів [260; 293, с. 34], яке згадується у зв'язку з подіями 1242 р. Ця дата й визначила верхню хронологічну границю існування міста. Що ж до генези міста, то О. Корчинський вважає, що йому передувало відкрите поселення Х–початку ХІ ст. [5, арк. 4], на що вказує шар чорнозему зі слідами спаленища, який підстилав насип пізнішого глинобитного валу [548, с. 93]. Обстеження нами керамічного матеріалу із житла 1 [11, арк. 13] дозволило стверджувати, що Глиньск вже існував в останній чверті ХІ ст.; знахідки фрагментів скляних браслетів, ливарної формочки для виготовлення хрестика-підвіски окреслюються ХІІ–ХІІІ ст. [551, с. 43]. До цього часу віднесено й ґрунтові поховання (в тім підплитові), досліджені в ур. Цвинтар [434, с. 20–21; 549]. Отже, безперервне функціонування городища впродовж кінця ХІ–середини ХІІІ ст. знаменує давньоруський етап розвитку містечка, що виникло на місці знищеного східно-хорватського поселення. У цьому контексті привертає увагу одне із поселень (Нова Скварява ХІ – рис. А. 2, 105), розташоване навпроти городища на протилежному березі потічка, і яке слід інтерпретувати як підміське селище найближчої округи. Тут виявлено рештки двох'ярусного гончарного горна із вісьмома продухами [550]. У печі відсутня кераміка, натомість уламками кружального посуду заповнено смітникову яму, влаштовану поруч із горном. З публікації зведеної таблиці цього матеріалу можна зробити висновок про морфологічно досить однорідний посуд, що потрапив у яму. Модифікації вінець верхньої частини горщиків мали характерні форми, поширення яких не виходить за межі першої половини

XI ст. Натомість загальні пропорції горщиків зраджують архаїчні риси, які здебільшого притаманні для кінця X ст. Якщо розглядати вищезгадане селище як пригород Щекотова, то це дає підстави пов'язувати виникнення міста із початковим етапом розвитку раньофеодальної інфраструктури мікрорегіону. На загал Щекотів виступав найбільшим міським осередком на північному заході Звенигородської землі, що виник на пограниччі із Волинською землею. Болота, які охоплювали верхів'я численних потоків, становили майже безлюдну зону, що слугувала природним бар'єром між обома князівствами [210, с. 440; 313; 599, с. 129–141]. На пограничне розташування міста чітко вказує літописне повідомлення під 1242 р. Тоді Данило зібрав військо і виступив проти Ростислава Михайловича, який підступом оволодів Галичем. Злякавшись, “Шнь [Ростислав] же не стерпѣ выбѣже из Галича до Щекотова, и с ним бѣжа Артѣмѣи еїпѣ Галичкыи и инии Галичани” [63, стб. 793]. Ці слова дають підставу думати, що Щекотів був останнім форпостом Галицької землі. Звідси в разі, якби Данило продовжив переслідування, швидко можна було добратись до Польщі, а звідти до Перемишля чи Угорщини, де Ростислав мав союзників. Про те, що Щекотів відіграв важливу роль у цьому регіоні, вказує й наявність поблизу на відстані 6 км на північний захід ще одного городища біля с. Гринчуки (рис. А. 2, 88). Розташоване на невисокому пагорбі (240 м н.р.м.) це невелике поселення укріплене однією лінією валу і рову, найімовірніше, було сторожовим пунктом, який контролював як під'їзди до міста, так і шлях на Козульку – до проходу через Розточчя. На протилежному південному кінці цього проходу його безпеку контролювало городище Домажир (рис. А. 2, 258), розташоване на високому пагорбі над правим берегом р. Домажирка. Пам'ятка знаходилась на території села, що мало фатальний вплив на її збереження. Обстежуючи городище у 1957 р., О. Ратич відзначав, що від земляних укріплень простежувалися лише слабкі сліди. Жодного речового матеріалу в межах пам'ятки не зібрано, що не дозволяє окреслити період її існування. Однак підставою для ототожнення городища із княжою добою є

три селища, відкриті поблизу – на відстані 0,5–1,0 км на південний схід від окраїни села. Поселення займали схили високих берегів Домажирки: два – на лівому (Домажир I–II – рис. А. 2, 259–260) і одне – на правому (Домажир 1 – рис. А. 2, 261) берегах. В межах останнього зібрано керамічний матеріал XI–XIII ст. Отже, зазначені поселення були, очевидно, підміськими селищами, що розташовувались на відстані до 1,5 км від городища. Дальшу округу цього містечка становили синхронні з попередніми поселення, що лежали обабіч городища: одне з них приблизно 1,5 км на північ вгору за течією Домажирки (Жорниська – рис. А. 2, 262), інше – 2,2 км на схід вниз по течії на лівій притоці Домажирки (Кожичі – рис. А. 2, 263). На відстані біля 4,5 км на захід від с. Домажир знаходиться с. Страдч, відоме цілим комплексом пам'яток, розташованих на відроггах південної лінії горбогір'я Розточчя. Насамперед привертає увагу городище (рис. А. 2, 267), сліди якого простежено на краю узгір'я в ур. Стрелка на високій горі у місці, де Верещиця, спливаючи з розточанських пагорбів, виринає на розлогі рівнинні терени. Така локалізація укріпленого пункту мала важливе стратегічне значення, оскільки городище охороняло прохід через Розточчя по Верещиці, який провадив на захід у напрямі до Вороблячина – воріт у Перемишльську землю. Городище мало овальну форму площею 150×400 м і оточене однією лінією земляного валу і рову. Укріплення збереглися до наших днів у значно пошкодженому стані, у зв'язку зі спорудженням військових траншей і пізнішою господарською забудовою; північна частина внутрішньої території зайнята кладовищем. Заклавши шурфи у різних частинах дитинця, О. Ратич ствердив інтенсивне перемішування культурного шару. Серед зібраного перевідкладеного керамічного матеріалу дослідник виділяв незначну кількість уламків ліпного посуду, лише незначно підправленого на гончарному колі, і переважну більшість кружальних горщиків. Увесь посуд датував у межах XI–XII ст. [437, с. 228-229, рис. 2, 1-2]. Подібне ранньогончарне начиння виявлене у культурному шарі дитинця на зламі 1980–1990 рр. М. Пелецишин слушно датував IX – початком X ст. [103, с. 8,

рис. 1]. Натомість форма вінець кружального горщика, яку О. Ратич відносив до XII ст., була поширена у першій половині XIV ст. Таким чином, згідно з опублікованою джерельною базою з'ясовується значний часовий розрив у функціонуванні городища. Знищення культурного шару і в більшій мірі вибіркового характер публікації знахідок не дозволяє висунути жодних припущень щодо долі городища впродовж X–XIII ст., а слабка насиченість культурних відкладів артефактами дала дослідникам підставу розглядати городище як сховище. Синхронними із городищем-сховищем були два селища, розташовані навпроти один одного на високих берегах обабіч русла Верещиці (Страдч 1–2 – рис. А. 2, 270–271). Інші два поселення (Страдч I–II – рис. А. 2, 268–269) датуються на загаль давньоруським періодом і не дають відповіді на питання чи співіснували вони із городищем. До комплексу страдецьких пам'яток входить ще й печера (рис. А.2, 266), яку окремі дослідники (Д. Зубрицький, М. Пелещин, В. Ляска) ототожнюють із Печерою Домажировою [314, с. 337–338], згадуваною у літописі під 1242 р. Попри розбіжності щодо локалізації Печери Домажирової вчені одностайні у думці, що печеру у Страдчі, якій притаманні виразні сліди антропогенного впливу, використовували в якості монастиря. Натомість питання про час функціонування цієї обителі продовжує залишатись відкритим, хоча проведені археологічні розкопки проливають певне світло на цю проблему. Так, Б. Януш в результаті шурфування виявив один уламок, судячи з опису, ранньогончарного горщика, який пов'язував із використанням печери у часах, найближчих до появи християнства на цих теренах [601, с. 49]. Здогадно, це могло б підтвердити синхронність печери та городища, що не викликає заперечень. Вдруге печеру досліджував у 1939 р. Я. Пастернак, який на підставі виявлених у культурному шарі артефактів (втім наконечник списа і залізний гачок) вважав, що монастир, заснований приблизно у XII ст., функціонував до XVIII ст. [394, с. 73]. Ці матеріали наразі постають єдиною ланкою, яка хронологічно єднає їх із фрагментом амфори на городищі [437, с. 228–229] та з вищезгаданими поселеннями, датованими давньоруським

часом (Страдч I–II). Підсумовуючи, можемо лише висловити здогад, що городище у Страдчі існувало в XII–XIII ст. і виконувало функції фортеці для цієї округи.

Впритул до південно-східного краю Розточчя примикають пагорби Подільської височини, серед яких лежить сучасний Львів. На висотах, домінуючих над багнистою заплавою правого берега р. Полтва, вціліли рештки трьох городищ. Два із них знаходяться у східній частині міста. На північній окраїні вул. Чернеча гора в ур. Святовитове Поле розташоване городище (рис. А. 2, 4), площа центральної частини якого складала всього 33×55 м. Простежено укріплення у вигляді подвійної (із західного боку) і потрійної (із східного боку) ліній валів і ровів. Культурний шар незначний завтовшки 0,25–0,35 м і слабко насичений фрагментами кераміки X–XI ст. Інше городище розташоване від попереднього на відстані біля 900 м на північ. Пам'ятка знаходиться в 300 м на північний схід від церкви Вознесіння (рис. А. 2, 5). Центральна площадка розмірами 160×60 м оточена однією лінією частково збереженого валу. На підставі керамічного матеріалу із культурного шару датоване X–XIII ст. У підніжжі гори з західного боку стверджено сліди синхронних поселень [285]. Західніше від обох згаданих городищ майже на однаковій відстані в 1,8 км від них знаходилось укріплене поселення на Замковій горі в ур. Високий Замок (рис. А. 2, 1), яке охоплювало пласку вершину найвищого пагорба у Львові (413 м н.р.м.). Городище площею приблизно 173×45 м, видовжене із північного сходу на південний захід. Незважаючи на нищівні руйнування, пов'язані із будівельними роботами, на окремих ділянках зафіксовано культурний шар, дуже насичений артефактами XI–XIII ст., рештки рову та земляного валу зі слідами частоколу вздовж західного і північного схилів гори [83]. О. Ратич, підсумовуючи результати розкопок 1950-х років, припускав, що на горі городище існувало вже в XI–XII ст., а, можливо, й раніше [435]. У ході порівняння усіх трьох вищезгаданих городищ з'ясовується, що виникли вони приблизно в один й той же час. Проте, як засвідчує джерельна база, різним

було їхнє призначення і подальша доля. Як імовірно слов'янське святилище функціонувало городище на Святовитовому Полі [378], розташоване майже в центрі території, оточеної пагорбами. Найвірогідніше, це капище в першу чергу знищено під час походу Володимира. Натомість значно більше за розмірами городище, влаштоване на узгір'ї над заплавою Полтви, з більшою ймовірністю надавалося на фортецю, що контролювала підступи до плато із північно-східного боку. Очевидно, власне вдале розташування було одним із факторів, що обумовили подальше використання городища, під захистом якого довкола розвинулось підгороддя. Однак цьому укріпленому поселенню все ж таки відводилась другорядна роль. Центральним пунктом мікроареалу було городище на Замковій горі. Майже тотожне за розмірами, не виключено, що воно також спочатку було засноване як сторожова твердиня. Розташоване із північно-західного краю Львівського плато городище мало контролювати вузьку улоговину, по якій протікає Полтва і через яку проходить Головний європейський вододіл, що відділяє долину Полтви від басейнів рік Верещиці, Щирки, Зубри і Давидівки. По цій лінії з півночі на південь пролягала й найважливіша комунікаційна артерія, що провадила із Галицької землі на Волинь. Виняткове стратегічне значення городища не могло не використатися в умовах формування територіальної цілості давньоруської держави, де велику роль відігравали шляхи, контроль над якими цементував владу великокиївського столу над приєднаними теренами. Сліди поселень (рис. А. 2, 2–3) на схилах Замкової гори вказують на формування підгороддя. Однак у часи розквіту Звенигорода це городище, очевидно, було одним із невеличких містечок – адміністративних центрів певної округи. Цікавим фактом, який мав би свідчити про підпорядкований характер городища на Високому Замку, є знахідка бронзового стилюса на території південно-західного посаду (в межах подвір'я школи, розташованої із південно-західного боку біля підніжжя Замкової гори). Згідно з припущеннями Р. Багрія [83, с. 32] стилюс з огляду на аналогії із Звенигорода [434, с. 94, табл. XII, 38] міг бути відлитий у столиці в одній формочці.

Щільна забудова в межах сучасного Львова є суттєвою перешкодою для з'ясування питання про розвиток поселенської структури в радіусі до 4 км довкола розглянутих городищ. Натомість джерельною базою підтверджено залюднення околиць на відстані від 4 км і далі. Привертає увагу та обставина, що на великій території, окресленій південною межею Розточчя і межиріччям Верещиці та Давидівки (до лінії Щирець–Раковець, південніше якої пам'ятки розглянуто вище), не відомо жодного городища. Тут на площі біля 678 км² виявлено 84 поселення. Таким чином, в середньому на кожних 8 км² припадало 1 селище. Однак в дійсності густота розташування поселень на певних ділянках, особливо у верхів'ях Щирки, Зубри та їхніх допливів, була значно щільнішою. Сучасний стан досліджень дозволяє виділяти цілі гнізда селищ, скупчених довкола окремих населених пунктів, наприклад: Басівка (рис. А. 2, 164–167), Заверещиця (рис. А. 2, 63–65), Зубра (рис. А. 2, 191–194), Оброшино (рис. А. 2, 208–210), Рудно (рис. А. 2, 15–19), Сокільники (рис. А. 2, 20–23), Солонка (рис. А. 2, 24–25, 235), Ставчани (рис. А. 2, 237–242), Суховоля (рис. А. 2, 70–72), де селища розташовані на відстані від 100 м до 1 км один від одного. Під час картографування пам'яток простежується мікрорегіон компактного розташування поселень, де в межах біля 240 км² знаходилось 78 поселень, тобто в середньому одне поселення на 3 км². Такий тип поселенської структури цілком відповідав фізико-географічній характеристиці району. Власне у межиріччі Верещиці і Зубри аж до Дністра простягалася рівнина (300 м н.р.м.) так зване Опілля, де було дуже мало лісів, а більшість території займали орні землі, які становили 60% усіх угідь цього району [167, с. 10]. Це був давній сільськогосподарський мікроареал. З огляду на це серед типових сільських поселень, (де під час пошукових праць зібрано, як правило, одноманітний речовий матеріал) виділялося поселення нещодавно відкрите біля с. Вороців (рис. А. 2, 257). Розташоване воно на південному та південно-західному схилах пагорба вздовж першої надзаплавної тераси лівого берега р. Верещиця. Підвищення виступає у вигляді мису з північної сторони невеликої улоговини в місці

витоку джерела. Окрім керамічного матеріалу XI–XIII ст. тут натрапили на цікаві знахідки, серед яких дві бронзові пряжки прямокутної форми, натільна позолочена бронзова іконка з зображеннями Ісуса Христа на аверсі і Богородиці на реверсі в облямівці із рослинного декору, нашивна бляшка оздоблена емаллю. Особливу увагу привертала підвіска виконана із олов'янистої бронзи у формі лунниці, поверхня якої оздоблена чотирма напаяними півсферами. Автор відкриття, О. Сілаєв, відзначав прямі аналогії прикрасі серед матеріалів з Іскоростеня, де її датовано XI–XII ст. [44, рис. 29, 1–5]. Локалізація пам'ятки і у значній мірі виявлені артефакти виділяють це поселення серед загалу відкритих селищ і дозволяють попередньо розглядати його як сліди здогадної боярської садиби.

Вздовж лівого берега Верещиці простежено слабо заселене пасмо завширшки біля 10 км. Найімовірніше, це й була та буферна зона, що лежала на порубіжжі Перемишльської і Звенигородської земель (хоча, не виключено, що це просто результати недослідженості району).

Значна щільність поселень простежена в межах Давидівського і Гологірського пасом. На заключній фазі розвитку ранньослов'янського суспільства (IX–X ст.) ці терени вже були обжиті. Тут на окремих високих пагорбах узгір'я відомо п'ять городищ, верхня хронологічна межа функціонування яких обмежена X ст.: Підгородище (рис. А. 2, 220), Пеняки (рис. А. 2, 42), Гологірки (рис. А. 2, 115), Ганачівка (рис. А. 2, 155а), Романів (рис. А. 2, 232). Із припиненням існування зазначених городищ перестала існувати й прилегла та залежна від них округа, яка охоплювала важкодоступне заліснене горбогір'я. Найімовірніше, знищення цих племінних осередків вплинуло й на поступове запустіння теренів, що лежали південніше Давидівського і Гологірського пасом. Подібно до Пліснеська в окресленому мікрорегіоні життя відновилося лише у Підгородищі.

Відсутність ранньослов'янських пам'яток на низинах, що із півночі прилягали до Давидівського і Гологірського пасом, свідчить про те, що ці терени, у значній мірі заболочені з більшими та меншими ділянками суші,

були безлюдною пусткою. Людина могла занурюватись у ці пущі тимчасово з метою поповнення необхідних припасів. Однак впродовж XI–XIII ст. ці низинні терени постали вже обжитими. На просторах від Винник до Олеська на площі біля 850 км² виникло 12 городищ і 52 селища [82, с. 168–189]. На жаль, недослідженість пам'яток є суттєвою перешкодою для відтворення динаміки поселенських процесів, особливо на початковій фазі залюднення території.

Натомість привертає увагу концентрація городищ – найбільша порівняно з іншими мікрорегіонами. Займають вони домінуючі пагорби (значно нижчі від городищ IX–X ст.) вздовж північної межі Давидівського та Гологірського пасом та Вороняків. Прикметною є прив'язка городищ до водних артерій. Відповідно до особливостей розташування на місцевості і врахування площі в межах укріплень з загалу виділяються три категорії пам'яток. Передусім це невеликі городища площею 0,15–0,30 га, влаштовані на пагорбах, що здіймаються над заплавами річок – Покрови (Олесько – рис. А. 2, 59), Західного Бугу (Ушня – рис. А. 2, 132) і його лівої притоки (Сасів – рис. А. 2, 126), Золотої Липи (Чемеринці – рис. А. 2, 162), над витокami Коцурівського потоку і Боберки (Мостище – рис. А. 2, 206). Ці городища виступають сторожовими фортецями, які контролювали і охороняли водні комунікації. На цьому тлі виділяються два городища в Уневі і Гологорах. Городище в Уневі (рис. А. 2, 161) розташоване на пагорбі Чернеча гора, підніжжя якого із трьох сторін оточене потічками, що зливаючись, живлять верхів'я Гнилої Липи. Дитинець городища має площу 5 га, а разом із укріпленим окольным городом 15 га [97–98].

Стратегічно вигідною як у ранньослов'янський період, так і в пізніші часи була своєрідна затока між узгір'ями Гологірського пасма у місці, де беруть початок Гологірка і Золота Липа. Неподалік від знищеного городища IX–X ст. в Гологірках (рис. А. 2, 115), впродовж XII – першої половини XIII ст. в Гологорах існувало городище, яке у 1231 р. знаходилось у володінні боярина Клим'яти з Голих Гір [61, с. 388]. Городище площею

150×90 м здіймалося на 50 м над правим берегом Золотої Липи (рис. А. 2, 114). Обидва городища (в Уневі і Гологорах) лежали на вигідних водних транспортних шляхах, що провадили у Галич і Галицьку землю. Розташовані на відстані 24 км і 35 км на південний схід від Звенигорода, ці городища, найімовірніше, були містечками, які виступали адміністративними центрами найближчої округи.

Окрему увагу привертають городища, розташовані на кульмінації підвищень у межах низинних теренів. До цієї категорії поселень належить передусім сам столичний Звенигород, оточений пригородами і передмістями. Подібна територіальна структура (де селища як сільськогосподарська округа знаходяться в найближчому сусідстві) притаманна низці значно менших за площею городищ, які є підстави розглядати як боярські садиби. Переконає в останньому поселенський комплекс у Підгородищі, де, пригадаймо, поряд із городищем-сховищем на вершині гори, у підніжжі цієї ж височини функціонувало городище-садиба з прилеглими селищами (рис. А. 2, 221–222). До укріплених земляними валами боярських садиб, очевидно, слід відносити невеликі городища, розплановані на незначних підвищеннях в оточенні сітки дрібних потічків, допливів Золочівки (Княже – рис. А. 2, 118) і Полтви (Глиняни – рис. А. 2, 112). Можливо, боярським дворищем було й поселення у с. Скнилів (рис. А. 2, 129). Знаходиться воно на території села в ур. Горб на мисоподібному підвищенні правого берега Гологірки. Сьогодні площу поселення займає житловий будинок, господарська забудова і присадибна ділянка. В межах садиби ще у 1863 р. знайдено бронзовий енкалпійон із дзеркальним зображенням; автором зібрано фрагменти кружальних горщиків XII – першої половини XIII ст.

Усі три вищезгадані поселення набувають особливого значення, коли врахувати, що вони розташовані в районі Рожного поля. Окреслюючи територію останнього, О. Купчинський визначив його границю з півночі по населених пунктах Балучин–Русилів–Фірлеївка–Скварява, зі сходу – це межириччя Белзця і Золочівки поблизу с. Белзець, із півдня – неподалік лінії

Княже–Глиняни [300, с. 88]. Виходячи з цього, на території самого Рожного поля знаходились села Стадня, Бортків і Скнилів. Досі ця територія залишається слабо дослідженою. Однак поселення, відкриті поблизу сіл Гончарівка, Почапи, Скварява (рис. А. 2, 116, 123, 127–128), засвідчують, що Рожне поле хоча й було буферною зоною на порубіжжі із Буським князівством, проте не перетворилось на безлюдну пустку.

У сфері впливу городища Глиняни знаходились два поселення, розташовані північніше на заплаві правого берега Полтви (рис. А. 2, 110–111). Цілісним постає також увесь поселенський масив, що розвинувся північніше від Звенигорода аж до Полтви включно із обома її берегами. Дещо інакше виглядає стан залюднення у межиріччі Полтви і Яричівки, де відомо лише три пам'ятки біля Гамаліївки і Борщович (рис. А. 2, 168, 176–177). Лише вздовж Думни і її допливів спостерігається значна кількість поселень, яку В. Ляска пов'язував із залюдненням південної периферії Белзького князівства, найімовірніше, у післямонгольський період [313–314]. Отже, на сьогодні ділянка між Борщовичами і Глинянами є найслабшою ланкою у визначенні перебігу північної границі Звенигородського князівства. За браком джерельного матеріалу приймаємо в якості порубіжжя течію р. Полтва.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що здійснений огляд відомих на сьогодні пам'яток відображає дуже нерівномірне заселення Звенигородської землі. Найбільша густина поселень спостерігається у західній частині князівства – між Звенигородом і Городком. На загал у межах усїєї території переважали відкриті селища (363), які головно пов'язані із землеробством. Проте, окрім них, на піщаних дюнах чи острівцях серед багнистих заплів існували й нечисленні сезонні поселення, де займалися добуванням і обробкою болотної руди (що підтверджено археологічними матеріалами). Але, очевидно, існували поселення, що спеціалізувалися на інших промислах чи ремеслах, наприклад, наймасовішому, гончарному. У значно меншій кількості виступали городища (59). Верхня хронологічна границя існування

переважної більшості із них обмежена часом Батиєвого нашестя. З вищевикладеного очевидним є висновок про різний характер городищ, обумовлений як їхньою топографією, так і місцем у системі феодальних відносин. Характер укріплених пунктів визначали функції, покладені в основу їхнього розвитку – ремісниче виробництво, торгівля, землеробство, адміністративна влада і т.д. Стан джерельної бази дозволив лише на рівні припущення виділити з загалу міста, опираючись як на скупі літописні повідомлення, так і на значну площу в межах укріплень, низку селищ, розташованих довкола. У своїй більшості цим містечкам притаманний аграрно-ремісничий, або аграрно-торговий характер (особливо тим, що розташовані на берегах більших рік). Ближче до порубіжних окраїн визначальною була, очевидно, військова функція, що обумовила появу сторожових фортець. Однак поява поблизу таких городищ відкритих селищ вказує на певну зміну статусу, який “втягував” ці військові поселення у виробничі відносини. Окрім зовнішньої загрози, поява подібних городищ викликана процесом феодалізації, який на цій території активізувався після походу Володимира на хорватів. У подальшому розвитку феодальних відносин виникли невеликі городища на низинних теренах, які не були ані містечками, ані потужними фортецями, що захищали б державну територію. Помітна кількість таких городищ (до яких, можливо, належали й поселення, де замість валів використано оборонні властивості ландшафту) спостерігається в найближчих околицях Звенигорода. Найімовірніше, тут знаходилися резиденції бояр. Феодальні вотчини із замками цементували територіальну структуру Звенигородської землі.

Однак найбільшим містом у князівстві був Звенигород, нижня хронологічна межа появи якого обмежена другою половиною XI ст. Порівняльний аналіз топографії пам’ятки із синхронними городищами регіону спонукає домислюватись, що обираючи власне цей пагорб серед боліт для розпланування укріпленого поселення, керувалися ідеєю перспективи розвитку майбутнього міста. При цьому акцент робився не на

оборонних укріпленнях первісного городища-замку (які, зрештою, могли захистити лише невелику територію), а на оборонних властивостях навколишнього середовища, першу лінію якого становила величезна багниста заплава Білки і її допливів, а другу потужну лінію – багатокілометрове суцільне горбогір'я Дмитровецького, Давидівського і Гологірського пасом, що разом узяті покликані захистити саме городище. Жодне інше місто у князівстві не мало такої оборонної стратегії. Наявна джерельна база засвідчує, що до часу спорудження городища більші та менші острівці суші посеред багнистої долини, оточеної залісненими узгір'ями, залишались безлюдними. Вигляд місцевості різко змінився, коли посеред розлогої низини розпочали будувати замок – оплот князівської влади і центр майбутнього міста.

Досліджені на сьогодні поселення у прилеглих до міста теренах синхронні Звенигороду. Це промовляє на користь того, що власне Звенигород був тією силою, що акумулювала процес заселення периметру усієї долини. А отже, Звенигород був головним осередком, з якого поширювались імпульси, що підживлювали процес феодалізації регіону. Натомість статус самого міста у своїй генезі пройшов кілька етапів.

Увесь поступовий і поступальний розвиток Звенигорода, починаючи з моменту виникнення, закроена на широкомасштабну перспективу його планувальна структура і безпрецедентна система оборони схиляють до думки, що Володар Ростиславич мав свої плани на рахунок цього міста. Перебіг подій, пов'язаних із братами Ростиславичами, і їх взаємини, про які можна судити із літописних повідомлень, засвідчують, що брати аж до смерті жили у дружбі. По-братські розділили вони й відвойовану окраїну Південно-Західної Русі. Василько Ростиславич в якості столиці відбудував колишній племінний осередок Теробовлю, а Володар Ростиславич заснував князівський осередок на новому місці у Звенигороді. Тобто з самого початку свого виникнення Звенигород і прилеглі до нього землі мали самотійний статус, рівно ж як Перемишльська і Теробовельська землі. Лише в обставинах, коли

Рюрик Ростиславич помер бездітним і Володар успадкував Перемишль ще до Любецького снєму, відпала потреба в узаконенні уділу, яким первісно володів Володар. Відновився статус Звенигорода лише коли у Володаря з'явилися два спадкоємці – Ростислав і Володимирко. Найімовірніше, за життя Володаря Звенигород залишався центром волості у складі Перемишльській землі. Помираючи, Володар не випадково заповів Звенигород молодшому синові, тим самим відновивши свої давні володіння. Як державне утворення Звенигородська земля (чи князівство) проіснувала до часу, коли Володимирко ліквідував стіл у Звенигороді (1145 р.). Натомість Звенигородська волость продовжувала існувати як одна із особливих волостей об'єднаного Галицького князівства. Підтверджують це вкрай уривкові свідчення літопису. Так, в якості князівського намісника з широкими повноваженнями перебував у Звенигороді відданий Володимиркові воєвода Іван Халдійович (1146 р.) [63, стб. 320]. Значна вагомість Звенигорода впливає і з того, що відправляючи, по суті, у заслання зрадника боярина Судислава, князь Мстислав “чѣтью великою почтивъ его и Звенигородъ дасть емоу” (1221 р.) [63, стб. 738]. У цьому контексті факт тимчасового відновлення столу у Звенигороді для Володимира Ярославича чи Романа Ігоревича підказує, що із втратою чи зміною політичного статусу міста границі підконтрольної йому земельної території залишалися незмінними. Отже, впродовж усієї своєї історії Звенигород і Звенигородське князівство приречене було балансувати між офіційним і неофіційним статусом, границя між якими була дуже провізоричною. З огляду на це Звенигород з часу виникнення завжди мав значення столичного міста, до якого тягнулися ниточки від усіх адміністративних центрів у межах князівства.

Згідно з проведеними дослідженнями Звенигород був густонаселеним містом, де значну частку у забудові становили споруди виробничого характеру, що були спроможні переробити у товар величезну кількість сировинного продукту, що надходив з усього князівства. Станом на сьогодні

достовірно встановлено локалізацію ювелірної, бронзолivarної, косторізної та шевської майстерень, кілька кузень. Однак більшість майстерень були скеровані на багатофункціональне виробництво. У Звенигороді безперечно мешкали ремісники з обробки дерева (теслі, мостники, столярі, токарі), про сліди присутності яких свідчать побудовані кріпосні стіни, мостова, дерев'яні будинки, оформлені різьбою предмети із дерева, меблі, начиння тощо [475]. Показним є асортимент предметів озброєння (сокири, остроги, кістені, сулиці, списи, наконечники стріл, ножі), гончарних виробів [188; 196; 198; 469], шкіряного взуття [483], продукції, відлитої із кольорових металів, виконаної із бурштину [465], кістки [125], скла [482] і т.п. У всіх досліджених складових частинах міста ремісничі споруди розташовувались близько один до одного, що засвідчує про високу питому вагу ремісничої продукції, яка безперечно призначалася як для внутрішнього ринку, так і для міжнародної торгівлі (що підтверджує берестяна грамота, а також знахідки ручних ваг, гирьок, олов'яних plomb). На тлі продукції місцевих майстерень виділяються предмети імпортного походження, які привозили у Звенигород як з території Русі, так і з-за її меж. Окрім виробів із різних порід сланцю і гірського кристалю зі Східної Волині, у Звенигороді широко представлено продукцію київських склоробних (браслети, намистинки, посудинки), ювелірних (оздоби із виїмчастою і перегородчастою емаллю, бронзові енкалпіони) та гончарних (білоглиняне начиння, амфори київського типу) майстерень [481]. Особливу увагу привертають товари з-за кордону, потраплянню яких у Звенигород сприяла розгалужена і зручна мережа давніх усталених комунікацій як сухопутних, так і водних. Знаходячись на перехресті цих шляхів, Звенигород мав добре сполучення не лише з найвіддаленішими містечками та селищами Русі, а й з країнами Центральної та Західної Європи; численні річкові артерії відкривали шлях до Балтійського та Чорного морів. Свідками широких міжнародних торгових зв'язків є: фібули, бронзовий браслет з кінцями у вигляді голівок змія чи дракона, пряслице та хрестик із рунічними написами, що привезені із Прибалтики (чи Скандинавії); злитки

свинцю товарної форми з Південної Польщі, бронзовий глек із Середньої Азії, фаянсове начиння з Ірану [468]. Інтенсивною була безпосередня торгівля з Візантією, звідки привезено скляні келихи і лампадки, браслети, намистини, панікадило, шкатулка, що замикалася на замочок, парчеві тканини. І. Свешніков і Ю. Щапова зокрема відзначали, що візантійський імпорт складав 25% від усіх знайдених у Звенигороді скляних виробів. Ці предмети потрапляли у місто, оминаючи Київ, що засвідчує існування торговельного шляху із Візантії вгору по Дністру до Галича, а далі на північ до Звенигорода [468, с. 197; 481, с. 8]. Підтверджують цей висновок і нещодавні дослідження знайдених у Звенигороді фрагментів амфорної тари (937 уламків), яку здійснив В. Коваль [210, с. 448]. Дослідник відзначав, що за кількістю знахідок амфорних уламків Звенигород поступається лише Києву, Новгороду, Новогрудку, Волковиську. Лише незначно переважає присутність амфор у Галичі (1100 уламків). Прикметне, що на відміну від інших міст Київської Русі у Звенигороді (а також у Галичі) констатовано дуже високий відсоток власне візантійських амфор “трилліїської” (47,1%) та “трапезундської” (46,8%) груп.

Усі сфери суспільно-виробничих відносин знаходились під контролем князівської влади. Наявність мурованого палацу та значна кількість підвісних печаток від документів – яскравий доказ того, що Звенигород був адміністративним центром князівства. Князь як верховний власник Звенигородської землі, мав розбудований державний управлінський апарат. Джерельний матеріал засвідчує існування у Звенигороді постійної дружини (предмети озброєння). На час відсутності княжого престолу містом управляли сановники найвищого рангу, з яких відомі воєвода Іван Халдійович та галицький боярин Судислав Бернатович. Очевидно, несли військову службу у стратегічних для князівства фортецях бояри Клим'ята (Голі Гори), Арбузовичі (Пліснеськ), Домажиричі (Печера Домажира). Низка пам'яток і матеріалів дозволяє говорити й про місцеве боярство, яке проживаючи у садибах на низинних теренах (не стратегічного значення) в

оточенні селищ, ймовірно репрезентували категорію феодалів зі спадковим характером землеволодінь.

Тісно були пов'язані із князівською владою церковно-монастирські організації, які виступали центрами ідеологічного життя князівства. Їхня присутність у Звенигороді була гостро відчутною, що відобразилося у численних предметах християнського культу. Масовий характер продукування особистих предметів християнського благочестя (медальйонів, хрестиків, іконок) із дешевої і дорогої сировини засвідчує проникнення християнства в усі соціальні прошарки місцевої спільноти [594]. Впливи церкви були дуже сильні, що підтверджує кількість храмів (приблизно шість дерев'яних і один мурований) у місті та монастирів (чотири) у його найближчій околиці. Існувало чимало монастирів в межах усього князівства [100, с. 89]. Ці інституції були потужною силою яка несла у маси церковне просвітництво, одним із напрямів якого було обґрунтування освячення князівської влади. Прояви діяльності церкви і монастирів знайшли відображення у різних аспектах повсякденного життя звенигородських городян. Насамперед церква виступала як організатор навчання грамотності, про що свідчить знахідка дошки із учнівськими вправами, де здобуття навиків письма починалось із накреслення імені Ісуса Христа [595, s. 559]. Писемністю були охоплені різні соціальні верстви, на що вказує значна кількість писал-стилюсів у здебільшого ремісничих ділянках міста. Докази масової писемності здобуто у кожному дворі боярського кварталу північно-східного пригороду (берестяні грамоти, написи на побутових предметах, оздобах) [478–479; 595]. З християнською релігією пов'язаний розвиток образотворчого мистецтва (різьблені із шиферу іконки Успіня Богородиці та Христа-Пантократора, мальований темперою на блясі лик Спаса Нерукотворного [463, с. 226–227], рештки мінеральних фарб – кіноварі і вівіаніту, посудинки для їх розтирання, прокреслені рисунки Голгофи) [478, с. 131; 595, s. 561]. У монастирях в скрипторіях переписувалися книги, які призначалися для грамотних читачів і не лише із князівсько-боярського

середовища, що підтверджують знахідки книжкових застібок, виявлені на окольному городі і пригороді. Є підстави говорити про роль церкви і монастирів як промоторів паломництва. Переконають у цьому знахідки двох дерев'яних хрестиків, виконаних із ліванського кедра чи середземноморської сосни (один з яких зі скорописом – “Святе дерево Ісуса Христа” [466, с. 146]) і особливо дві середземноморські мушлі-підвіски [2, арк. 25; 29, арк. 7], що є загальним символом західноєвропейського паломницького братства, а також атрибутом апостола пілігримів св. Якова.

Усе вище сказане свідчить на користь того, що мурована князівська церква та здогадно мурований головний монастир Звенигорода відігравали роль найбільшого і основного духовного осередку для усїєї Звенигородської землі.

Результати проведених досліджень дають підставу стверджувати, що соціально-політичні метаморфози, які випало пережити Звенигороду, не мали негативних наслідків для соціально-економічного та культурного розвитку міста. Втрачаючи періодично політичний статус столиці, Звенигород продовжував залишатись головним адміністративним центром, містом, куди з усїєї Звенигородської землі надходила сільськогосподарська продукція, де зосереджувалось ремісниче виробництво, де процвітала торгівля (в тім і міжнародна), а також зберігав імідж культурного та ідеологічного центру регіону. Це велике і багате місто було надійно захищене винахідливою системою оборонних укріплень, які дозволяли йому залишатись неприступним біля двох століть. Прихід хана Батия поклав край існуванню цих “мініатюрних Помпеїв”, перетворивши їх у попелище.

М. Грушевський намагаючись з'ясувати причину остаточного занепаду міста після монголо-татарського нападу, вбачав її у невідповідному розташуванні Звенигорода. На думку дослідника, в той час, “коли війни князівсько-дружинних часів виробили нову тактику і способи укріплень”, Звенигород, що лежав на “великім шляху галицько-волинським” і мав його обороняти – “не сповнив свого призначення” [182, с. 13–14]. З цим важко

погодитись, особливо у світлі результатів проведених досліджень. Навпаки є підстави стверджувати, що власне у значимості Звенигорода криється причина його знищення доценту. Розкриває процес остаточної руйнації міста характер будівельного горизонту другої половини XIII – початку XIV ст.

Отже, напад війська хана Батия на Звенигород мав нищівні наслідки. Знахідки величезної кількості людських кісток, що ще й зараз по роках перебудов виорюють на полях та городах у селі, засвідчують, що територія усього міста включно з пригородами була встелена трупами. Найбільші скупчення кісток відзначено біля укріплень: на Загородищі біля кріпосної стіни зі скісним частоколом, на острові Вєлики та з південного боку підніжжя дитинця, тобто навпроти південних воріт. Слід думати, що в результаті сильного спротиву Звенигорода й монголо-татарське військо понесло значні втрати.

Важливу інформацію про побоїще несуть комплектні останки шести осіб, які залишились *in situ* лежати на місці загибелі. Раніше розглянуті кістяки із внутрішнього оборонного рову у західній частині окольного города переконують у тому, що на кріпосних стінах до бою поряд із чоловіками ставали й жінки. Серед двох чоловіків, які впали до рову, була жінка, у якої на черепі простежено слід від пробоїни, нанесеної тупим предметом. Ще промовистіші скелети трьох чоловіків, виявлені на південно-західній окраїні Загородища, де на відкритій місцевості західного пригороду на підступах до міста точився запеклий бій. Усі ці особи, були обезголовлені. “Динамічність” поз двох небіжчиків дозволяє домислюватись, що сталося це під час бою. Однак у третього чоловіка (поховання № 3) обидві руки були настільки сильно зігнуті у ліктях, що кисті залягали під лопаткою і хребтом у верхній частині спини [200, с. 212, рис. 8]. Це вказує на те, як слушно зауважила Г. Власова, що у чоловіка були зв’язані до заду руки [7, арк. 34]. Маючи зламану у двох місцях ліву руку, воїн потрапив у полон. Голову йому стяли так, що на виростах нижньої щелепи простежувався зріз від гострого леза.

Низка ознак вказує на те, що після погрому тіла звенигородців залишилися лежати певний час на відкритому повітрі. Через кілька місяців (навесні або на початку літа) у Звенигород повернулося населення, яке переховувалося, можливо, у важкодоступних ущелинах довколишнього горбогір'я. На їхню долю випала важка місія – впорядкувати поля бойовищ. Як відзначалось раніше, тіла вже настільки розклались, що вода (як в оборонному рові, так і на Загородищі) легко руйнувала анатомічну цілість скелету. Єдине, що можна було зробити у цій ситуації – це присипати останки тонким шаром землі. Вражаючим у цій ситуації було те, що особи, яким випало займатися цією тяжкою, передусім у морально-психологічному відношенні справою, проявляли милосердя до постраждалих – укладаючи їм руки, як належало, на животі, віддавали цим останню християнську послугу співгромадянам.

Життя у Звенигороді почало відроджуватись, але місто не відбудовувалося. Підставою для цього ствердження є цвинтарі, на яких хоронили померлих своєю смертю людей. Накладання могил одна на другу, як це спостерігалось на території дитинця, вказує на довготривалий процес. Прикметно, що небіжчиків ховали у різних частинах міста, але неодмінно довкола зруйнованих храмів. Ці могили перерізали як викладену плитками церковну долівку, так і рештки знищених дерев'яних будинків. І тут підходимо до важливого питання: чи здійснювали монголо-татари безпосередній контроль над здобутою територією?

Певні знахідки вказують на присутність монголів у Звенигороді, якщо не постійну, то принаймні періодичну. Так, на території міста знайдено кістяну накладку із двох пластин, поверхня яких вкрита циркульним орнаментом (рис. М. 8, 2). Виріб мав форму плаского стрижня, який з одного боку завершувався конічним розширенням, а з протилежного кінця був оздоблений вирізьбленим людським обличчям. Я. Пастернак зараховував предмет до унікальних знахідок, знайшовши йому аналогію серед монголо-

татарських старожитностей XIII–XIV ст. зі Старого Сараю, що зберігаються у колекції Ермітажу [393, с. 646–647].

Іншу знахідку виявлено на території південної частини окольного города – це окуття тонкого шкіряного ремінця (рис. М. 9). Виріб відлитий із високоякісного срібла і вкритий товстим шаром золота. Окуття має форму пластини із бортиками, на внутрішній поверхні збереглися стрижні для кріплення до основи. Лицьова поверхня виробу оздоблена головою міфічної тварини, тулуб якої вкривають серцеподібні крини. Пошуки аналогій цьому окуттю наразі не увінчалися успіхами. Але безперечним є непересічна цінність предмету. Аналізуючи зображення, ми прийшли до висновку, що воно репрезентує стилізований образ дракона. У поєднанні із кринами є підстави ототожнювати цей предмет із колом монголо-татарських старожитностей, а власне елітних воїнських поясних гарнітурів, які поширились у Золотій Орді у 20–40-рр. XIII ст. [292].

У контексті вищеописаних знахідок чіткіше окреслюються обставини появи кургану на північному передмісті Звенигорода в ур. Церковна Сторонка. Висота кургану сягала 6 м за діаметру 8,5 м. На рівні давнього горизонту під насипом знаходились останки дитини (?), довкола яких виступили скупчення кераміки та кісток тварин. Праворуч від черепа лежав кіготь ведмедя. У насипу кургану, окрім уламків товстостінних горщиків, знайдено залізний предмет невідомого призначення, ніж, залізне кільце (від упряжі?) і кресало з характерним фігурним вирізом внутрішнього краю. Подібний різновид кресала відомий із Новгороду, де виявлений у шарі, датованому на підставі дендрохронологічного аналізу XIII ст. Немає підстав пов'язувати цю могилу із християнськими мешканцями Звенигорода [8, арк. 1–4]. Можливо, це була власна та могила поблизу церкви св. Миколая, про яку місцева людність говорила, що її “трогати не годиться”. Найімовірніше, появу кургану слід ототожнювати із іншою етнічною спільнотою, а власне із монголо-татарами. Разом узяті поховання, кістяна накладка руків'я і позолочене окуття від поясного гарнітуру сигналізують

про присутність певного контингенту монголо-татарської залоги. Її доцільність у вщент зруйнованому місті полягала у контролюванні, по-перше, усієї підлеглої Звенигороду території, а по-друге, – у протидії відродженню могутності міста. З величезними зусиллями знищивши потужний форпост при вході у Галицьку землю, Батий забезпечував для себе безперешкодне панування над здобутою територією.

ВИСНОВКИ

Вивчення історії Русі як «країни міст» у медієвістиці є темою невичерпною. По мірі опрацювання писемних джерел і формування археологічної джерельної бази поступово зростає кількість міст, де здійснюються широкомасштабні розкопки. Однак загал цих пам'яток – лише дециця із тисяч безіменних більших та менших поселень. При цьому наукове значення розкритих широкими площами літописних столичних міст для історії розвитку урбаністичних процесів на Русі не переоцінити. Адже кожне інше місто, попри тотожні економічні, правові та політичні умови розвитку, як явище соціального характеру мало своє обличчя. В останньому знайшла відображення низка локальних особливостей. Одним із таких своєрідних міських організмів постає Звенигород. Показовою є поетапна історія формування і вивчення його джерельної бази, на підставі якої проблеми локалізації, генези, розквіту і знищення міста розкривались поступово, окремими аспектами. Багаторічний характер розкопок, що провадили із перервами (часом досить значними), невеликі площі поточних розкопів, різні методичні засади ведення досліджень разом узяті становили суттєву перешкоду, яка цілісне відображення про розвиток Звенигорода відсувала на дальшу перспективу. Як наслідок, впродовж кількох десятків років дослідження зводились до вивчення передусім багатих колекцій артефактів (що містили певний об'єм, притаманної їм інформації), тоді як уява про соціальну топографію міста мала уривковий характер, обумовлений обмеженістю кожного окремого розкопу, що відкривався у черговий польовий сезон. Лише на час, коли дослідженнями охоплено усі складові частини пам'ятки (хоча й фрагментарно), постала об'єктивна можливість і необхідність здійснити як загальну оцінку здобутого матеріалу, так і висвітлити цілісну характеристику планувальної структури Звенигорода та з'ясувати особливості забудови його складових частин. При цьому досліджена площа пам'ятки є тим підґрунтям, що дозволяє робити широкі

висновки і висвітлювати різні аспекти функціонування міста на тлі динаміки його розвитку у просторі і часі. У цьому місці доцільно зазначити, що на загаль станом на сьогоднішній день у Звенигороді розкопано 10709,6 кв. м площі: 717 кв. м – на дитинці, 4229,6 кв. м – на окольному городі, 3815 кв. м – на пригородах і 1948 кв. м – на передмістях. Ці дані дозволяють встановити як площу складових частин міста, так і його загальні розміри: дитинець – 1 га, окольний город – 12 га, пригороди – 126,5 га. Отже, дитинець, окольний город і пригороди становили разом 139,5 га. Враховуючи передмістя, що лежали в межах низини і складали структурно-територіальну цілість із містом, Звенигород займав площу, що простягалася з заходу на схід на 11 км, а з півночі на південь – на 7 км (77 кв. км). Таким чином, сукупність здобутих результатів досліджень переконливо виводить Звенигород із тіні загальноприйнятої думки про нього як невелике другорядне містечко.

В історії вивчення Звенигорода виділено кілька знакових етапів, що підсумовуючи здійснені дослідження, виступають своєрідним фундаментом для розширення та поглиблення знань про місто. Отже, на зорі зацікавлення Звенигородом основною джерельною базою про нього були свідчення літописів. Неодноразово описані хроністом події під Звенигородом, однак не містили чітких топографічних орієнтирів, які би вказували на його місцезнаходження. Ця обставина, в умовах вивчення історії земель Східної Європи від найдавніших часів і до Середньовіччя, що розгорнулось в XIX ст., породила дискусію щодо локалізації Звенигорода, пов'язаного із подіями у Південно-Західній Русі. Майже півсторічній невизначеності (не позбавленій тенденційності, скерованої на применшення і ролі, і розмірів города) у 1899 р. підвів ризику М. Грушевський, який, опираючись частково на новий тип джерельної бази, що починала комплектуватись у Звенигороді (археологічні артефакти), переконливо довів, що місто знаходилось при витоках річки Білка лівої притоки Західного Бугу. Досягненням міжвоєнного періоду було обстеження як городища, так і його околиць, в результаті чого в загальних рисах відображено процес залюднення території у доісторичну добу з

виділенням окремих давніх культур, що характеризувало місцевість як надзвичайно придатну для розвитку поселенських структур. На цьому тлі виникнення Звенигорода репрезентувало черговий етап освоєння місцини, стратегічно вигідної для безпечної життєдіяльності поселення, яке розвинулась у нових суспільно-економічних умовах. Дослідники, поповнюючи колекції артефактів, і відшаровуючи перебудування пізнього Середньовіччя і нової доби, здійснили перші реконструкції планувальної структури міста (Я. Пастернак, Л. Чачковський). В результаті встановлено тридільну структуру міста (дитинець, окольний город і пригороди), визначено перебіг лінії укріплень. При цьому слід підкреслити, що релікти домонгольського Звенигорода зазнали настільки нищівного руйнування у наступні століття, що висвітлення кожного найменшого аспекту, пов'язаного із функціонуванням давнього міста, вимагало окремого наукового доведення і підкріплення фактичним матеріалом. До речі, ця обставина постійно супроводжувала розкопки і у післявоєнні роки, що на загал негативно позначилось на науковій думці щодо масштабів Звенигорода. Як наслідок, в узагальнюючих працях 1950–1960-х рр. (М. Тіхоміров, П. Раппопорт) територія міста ототожнювалась, передусім, із невеликим за площею городищем. Ця думка настільки утвердилась у літературі предмету, що залишалась незмінною навіть після публікації нових матеріалів щодо монументального будівництва, даних про широкі міжнародні торговельні відносини, про функціонування розгалуженої сітки ремесел, скерованих на широкий внутрішній ринок і т.д. Ця думка була вирішальною і під час оцінки істориками певних фактів, а власне, виділення Звенигорода в якості уділу для Володимирка Володаревича. Зокрема М. Котляр досі переконаний, що Володимирко отримав стіл у Звенигороді “з тим, мабуть, щоб він не зазіхав на володіння старшого брата” і в такий спосіб виникло “невелике удільне князівство – Звенигородське” [289, с. 208]. Тільки виходячи з уяви про Звенигород, як про невелике городище, можна повірити, що Володимирко міг “зазіхати” на володіння старшого брата – стіл у Перемишлі.

Надзвичайно важливими у дослідженні Звенигорода були сорок післявоєнних років. Крок за кроком поступово розширювалися і поглиблювалися знання про характер забудови окремих структурних частин міста. У цьому контексті досить пізно встановлено локалізацію дитинця, що суттєво змінило уяву про систему розпланування центральної частини міста. Фрагментарно, незначними ділянками вивчали ближню і дальню територію назовні від кріплень, в результаті чого стверджено залюднення острівних поверхонь у межах багнистої низини. Це дозволило по-іншому поглянути на найближчі околиці городища і його місце у загальній планувальній структурі Звенигорода. Натомість широкомасштабне дослідження однієї із низинних ділянок пригорода, де відкрито дерев'яні релікти, принесло надзвичайно важливі результати, що вперше для території Галицької Русі давали наочну уяву про зовнішній вигляд міста, про формування садиб і розпланування споруд в їхніх межах і, що найважливіше, про динаміку розвитку цієї забудови та особливості дерев'яного зодчества. Отримані дані дозволили порівняти Звенигород із широко дослідженими столярними містами давньої Русі, відзначити загальноруські тенденції у градобудівництві і виділити ті локальні особливості планувальної структури, що надавали Звенигороду неповторного вигляду. Окрему увагу зосереджено на реконструкції системи укріплень. Наявна на сьогодні джерельна база ще недостатня для вичерпних висновків про особливості конструкції фортифікації, однак дозволяє обґрунтувати основні технічні прийоми, покладені в основу побудови і розпланування оборонних ліній, які встановлено для захисту як центральної частини міста, так і прилеглих пригородів. Увесь загал здобутого матеріалу обумовлює глибше трактування відомих літописних повідомлень про Звенигород, дає ключ до розуміння ролі міста на воєнно-політичній арені подій, що розігравалися у XII – першій половині XIII ст. на території Звенигородського, Галицького і Галицько-Волинського князівств. При цьому особливості розвитку міста, характер його планувальної структури і забудови

проливають світло на передумови і початки його виникнення, пов'язані із становленням держави Ростиславичів на Прикарпатті.

Спираючись на проведені дослідження, маємо підстави стверджувати про щонайменше три етапи (будівельні горизонти) у генезі Звенигорода. На час першої літописної згадки (1086 р.) на кульмінації пагорба площею 1 га і заввишки до 20 м, що здіймався по центру мисоподібного підвищення серед боліт, вже існувала фортеця, укріплена по периметру стіною із дерев'яних городень і клітей. Відкрита із півдня забудова ремісничого характеру дозволяє відсувати початки побудови поселення на другу половину або й останню чверть XI ст. У цей час головним містом величезної південно-західної окраїни, що належала великокнязівському домену і входила до складу Волинського князівства, був Перемишль. У місті офіційно перебував старший із братів Ростиславичів Рюрик, очевидно, формально на правах васала, що ніс військову службу, але фактично як удільний князь. Те, що задовго до Любецького з'їзду (1097 р.) отримав своє місто на правах уділу у Теревовлі молодший брат Василько, свідчить про слабку підконтрольність цих земель великокнязівській владі, яка переживала свої труднощі. В цих обставинах важко уявити аби Рюрик і Василько обділили свого брата Володаря. Судячи з археологічного матеріалу, Василько продовжив розбудовувати вже існуючу з початку XI ст. фортецю у Теревовлі. Натомість Володар обрав для свого "sedes regni" нове місце. Хто б не був головним зодчим Звенигорода, але місце під майбутній город було обрано геніально. В межах усієї Звенигородської землі лише цій ділянці притаманний унікальний природний рельєф, що у своєму первозданному вигляді має властивості готової оборонної лінії. В якості останньої виступає ланцюг горбогір'я, що по периметру оточує овальну рівнину площею біля 10 тис. га. Перед тими, хто здолав гори і крутосхилі пагорби, порізані глибокими урвищами, лежала друга лінія перешкод – непрохідне торфове баговиння. Воно виступало поміж острівцями суші та дзеркалом води у руслах численних потічків, що спадаючи з гір, живили річку Білку, люту під час своїх розливів, які

перетворювали усю рівнину у величезне нездоланне озеро. Високий пагорб, на якому влаштували дитинець, мав природні терасоподібні схили, які ескарпували для підвищення обороноздатності кріпосних стін. Територія довкола підніжжя пагорба мала вигляд хвилеподібного рельєфу, що лагідно спадав до вологої низини, від сторони якої ділянки були найбезпечніші. Власне на цих схилах поселилися перші ремісники, які були задіяні в обслуговуванні князівського двору. Заглиблені у ґрунт споруди довільно розташовувались із північного, західного і південного боку. Найзагрозливішою була напільна східна ділянка, де спорудили рів і, можливо, кріпосну стіну із вежею. Ззовні вздовж укріплень поступово розвинулася посадська забудова. На території дитинця у цей час збудовано дерев'яну церкву і криницю, облицьовану камінням аж до дна. Однією з найважливіших проблем з моменту закладення першої підвалини у Звенигороді було облаштування під'їзду до міста. З цією метою спорудили довгу греблю, яка перетинала усю багнисту долину по лінії північ–південь. Вздовж неї вимостили колодами дорогу, відкриту на відрізьку 90 м із північного боку від городища. Невідомо, чи надавалися для сплавлення лісу потічки в долині, тому основну масу заготовленої деревини із довколишніх лісів звозили на суходіл власне по вимощеній серед мочар мостовій. Ця гребля, очевидно, була на той час не єдиною у місті, оскільки заповнений водою оборонний рів передбачав також певні гідро-інженерні споруди. Сам по собі оборонний рів мав цікаву конструкцію. Оточуючи дитинець дугою, він пролягав від кульмінації підвищення, вниз по схилу у північному напрямі до води. На схилі рів був вузький і, зрозуміло, сухий. Натомість на рівнинній ділянці розширений, більш ніж на 4 м і заповнений водою становив поважну перешкоду.

Незважаючи на обмежений простір суходолу, у розвиток Звенигорода закладалися широко закреслені перспективи росту, які, як показали дослідження, накреслювалися в кількох напрямках: 1) далі на схід по гребеню підвищення; 2) в межах острівців серед боліт; 3) на схилах довкола низини.

Таким чином, засновуючи серед рівнини поселення, переслідувалась стратегія подальшого його швидкого переростання у велике місто. Доцільність подібних планів могла бути обумовлена лише однією обставиною – намірами створити столичне місто. Підтверджує це і забудова пригородів, де із західного боку від городища виникли майстерні (чинбарсько-шевська, бронзоліварна), а із північно-східного – спорудили кошари, господарські та одну житлову споруду. Але найпоказовішою є перша перебудова східної частини підгороддя, судячи із періодизації об'єктів, ініційована самим Володарем ще до успадкування ним столу у Перемишлі (1092 р.). Тоді цілеспрямовано зруйновано первісні укріплення із напільної сторони дитинця і споруджено нову лінію оборонного рову і, ймовірно, кріпосного валу або стіни, яку пересунули приблизно на 75 м на схід. Під захистом укріплень на розширеній площі розрослася густа забудова.

Після смерті старшого брата Рюрика Володар перебрався у Перемишль, але механізм розбудови Звенигорода був уже запущений. Впродовж першої чверті XII ст. довкола дитинця виник густо заселений посад, продовжили ще слабко, але поступово забудовувати пригороди. В межах східного пригороду сформувалась торгова площа, де побудували дерев'яну церкву Параскеви П'ятниці. На північно-східному пригороді набрала темпів садибна розбудова в межах раніше розпарцельованих земельних ділянок. Тут збільшилася кількість майстерень, але особливо показовим є спорудження на території майже усіх садиб житлових будинків, в тім двоповерхових. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що розвинута на цей час інфраструктура міста була скерована не лише на задоволення внутрішньо-економічних потреб. Повністю збережена берестяна грамота розкриває один із аспектів, пов'язаних із міжнародною торгівлею. Наслідком розвитку зовнішньоекономічної діяльності міста була як поява у побуті населення привізних речей, так і переробка місцевими майстернями імпортованих сировини та напівфабрикатів.

На жаль, ще не настав час відповісти на питання, чи обживали у цей період острівці суші, розкидані серед боліт, чи забудовували схили довкола долини і чи на території основного суходолу існував міський цвинтар.

Отже, перебравшись у Перемишль, Володар тримав руку на пульсі Звенигорода, тісні зв'язки із яким підтверджує й вищезгадана грамота. Окрім цього, є усі підстави для твердження, що поряд із Перемишлем Звенигород був другим великим містом в усій Перемишльській землі. Керуючись юридичними нормами щодо права наслідування столу, Володар заповів Перемишль старшому синові Ростиславові. Щодо спадщини, яку отримав Володимирко, то це питання не знайшло розвитку у літературі предмету. Навпаки, як зазначалось раніше, домінує переконання, що стіл у Звенигороді і належний до нього уділ – це свого роду подачка аби приборкати амбіції молодшого сина. Поза тим, виходячи із результатів дослідження Звенигорода, ситуація окреслюється дещо інакше. Володимирко отримав від батька не просто якийсь там населений пункт і шматок землі на додачу. Йому дісталось найбільше поза Перемишлем місто у князівстві. Це був город, який заснував Володар. Те, що місто розбудовувалось і перебудовувалось під пильним наглядом князя, може свідчити лише про те, що для Володара це було улюблене дітище, щодо майбутнього якого він мав далекосяжні плани. На час смерті Володара Звенигород вже був містом, центральна частина якого мала добре розвинену інфраструктуру. Для прикладу, відчутною була різниця між пригородами і окольным городом. В останньому функціонували переважно майстерні вільних ремісників, які вже не трудилися обробіткою землі, в той час як на пригородах населення ще займалось сільським господарством (яскравим доказом чого є коси-горбуші, окуття лопат у будинках). Спеціалізовані майстерні з печами-горнами на окольному городі, відділившись від сільського господарства, виготовляли продукцію для потреб княжого двору і на внутрішній ринок. Певна частина продукції призначалась і для зовнішньої торгівлі, яка примножувала статки горожан і князівської скарбниці. Отож, Володар, заповідаючи амбітному

Володимиркові Звенигород, був впевнений, що віддає місто у надійні руки. Засобами, достатніми для реалізації розвитку Звенигорода, мали б стати доходи із Звенигородської землі (юридично відновленої). Процвітання князівства залежало від енергії, розуму, організаційних здібностей молодого князя. Судячи з того, як у подальшому розвивався Звенигород, Володар свідомо вчинив крок з розподілом спадщини. Таким чином, отримавши ласий шматочок (а міг як молодший син не дістати нічого), Володимирко нібито й не мав причин “зазіхати” на Перемишльський стіл. Проте ворожнеча між братами спалахнула. Причина її літописцем не вказана, але якби це стосувалось столу у Перемишлі, напевно про це було б занотовано. Можливо, навпаки, Ростислав не хотів миритися із втратою такого багатого уділу, і прийшов з військом під стіни Звенигорода.

З правлінням Володимирка Володаревича (1124–1141 рр.) пов’язаний третій (верхній) будівельний горизонт у розвитку Звенигорода. У цей час місто досягло піку свого розквіту. Відбулися безпрецедентні за масштабом будівельні роботи. По-перше, знесли усю житлово-ремісничу забудову у східній частині окольного города (такі ж роботи проводили й на усьому просторі довкола дитинця), ліквідовано старі укріплення. Територію розширено, пересуваючи оборонну лінію на 100 м східніше. На кульмінації споруджено муровані будівлі – церкву, усипальницю і князівський палац. Особливу увагу приділено системі фортифікації, яку докорінно перебудовано. Захисними спорудами у вигляді кріпосних стін оточено по периметру увесь окольний город. Розгорнулись широкомасштабні роботи по корегуванню русел річок, облаштуванню гребель та дамб, в результаті чого центральна частина міста була по периметру оточена ще й водною лінією оборони. Систему гідро-інженерних споруд спроектовано таким чином, що за потреби у короткий відрізок часу водою заповнювалась значна частина низини довкола міста. Усе це перетворювало Звенигород у неприступну твердиню, що добре відображено у літописних повідомленнях. Забудова в межах окольного города набувала регулярного характеру, де серед

багатофункціональних майстерень накреслювалось домінування певних виробничих процесів. Є підстави припускати, що довкола підніжжя дитинця в межах окремих ремісничих ділянок існували чотири дерев'яні церкви. Змінилося й обличчя пригородів. Остаточо сформовано внутрішнє розпланування в межах садиб північно-східного пригороду, де виділявся квартал із багатих боярських садиб із вотчинними майстернями. Перебудовано згідно з передовими технічними прийомами конструкцію дороги. Не залишилась без уваги й територія передмість. Передусім забудовано найближче розташовані до міста острівці суші серед боліт. Ці острівці з'єднано із суходолом і, за можливості, між собою мостами на палях. На найбільших островах виникли монастирі, до складу яких входили церкви, цвинтарі і примонастирське господарство. Через збільшення густоти забудови і брак вільної площі, за межі міста винесли міські цвинтарі. Обживали схили довкола низини, де виокремилися укріплені боярські садиби в оточенні сіл. Добре укріпленими були й границі усього князівства, особливо від сторони Волині. Загал відомих на сьогодні сільських поселень, містечок, фортець у межах території, належної до звенигородського уділу, дозволяє говорити про значне залюднення регіону. В цих умовах Звенигород виступав в якості найбільшого і головного феодального центру князівства, куди стікалися прибутки від сільськогосподарської округи, де провідну роль відігравали боярські вотчинні господарства. Багатства, які надходили до Звенигорода у вигляді податків земельної ренти та сільськогосподарської продукції, обумовлювали розвиток ремесла та торгівлі. Колекції артефактів, виявлених у Звенигороді і які ототожнюють із продукцією місцевих майстерень засвідчують високий рівень ремісничого виробництва, передусім ювелірного, косторізного, склоробного, шевського, деревообробного, ковальського, гончарного та ін. Зв'язок вотчинного ремесла із міжнародною торгівлею обумовлював ріст багатства, який зафіксований у предметах розкоші в межах садиб і особливо у показних дерев'яних хором, що не поступалися найбагатшим садибам найбільших міст на Русі – Києва і

Новгорода. Дерев'яні будинки, храми споруджували згідно з поширеними на Русі технічними прийомами цивільного і храмового зодчества. Підсумовуючи, можемо зазначити, що невелике у порівнянні з іншими давньоруськими князівствами, Звенигородське князівство за правління Володимирка розвинулося у добре укріплену, багату міні-державу, в головному центрі якої зосереджувалось усе економічне, політичне і культурне життя регіону. Після перенесення у 1141 р. столиці у Галич Звенигород не приходить у занепад. Натомість, зберігаючи за собою функції адміністративного, економічного та духовного осередку з вражаючою системою фортифікації, Звенигород перетворився у справжні ворота в Галицьку землю. Край його існуванню поклав прихід хана Батия. Знищивши місто, монголо-татарська армія мала, по суті, вже вільний шлях на Галич. Запорукою безперешкодного володіння здобути краєм було не лише остаточне знищення міста, а, що найважливіше, неможливість його відбудови.

Надзвичайно важливим є відкриття ще одного хронологічного горизонту, а власне забудови другої половини XIII–XIV ст., що для Звенигорода виділено вперше. Здобутий матеріал, по-перше, розкриває масштаби знищення міста, по-друге, побіжно вказує на невідомі (не виявлені) досі елементи планувальної структури і, по-третє, засвідчує новий етап житлово-господарської забудови. Отже, в межах зазначеного хронологічного зрізу зафіксовано численні ділянки цвинтарів, які одразу після нашествия монголо-татар розпланували на знищеній міській території, але довкола зруйнованих храмів. Нові споруди, серед яких виділяються житлові та виробничі об'єкти, в межах окольного города почали споруджувати не раніше рубежу XIII–XIV, а то й у першій половині XIV ст., коли головним центром регіону стає Львів.

Підводячи загальні підсумки варто підкреслити, що проведені дослідження дають підставу розглядати Звенигород і Звенигородське князівство як важливу і невід'ємну ланку у державотворчих процесах у

Південно-Західній Русі. Значення ж самого Звенигорода полягало у його ролі в системі культурних перетворень у регіоні, починаючи вже від моменту заснування укріпленого пункту. Важливим є розуміння того, що поява Звенигорода не була наслідком поступового еволюційного розвитку неукріпленого поселення. Він виник в результаті вольової ініціативи князя, що, зрозуміло, було продиктоване історико-політичними обставинами. У цій ситуації на Звенигород покладалися функції, що впливали передусім із воєнно-політичної і адміністративної стратегії правителя. Власне інтереси правлячої верхівки (князя і соціальних еліт) обумовлювали концентрацію ремісничого виробництва і торгівлі, формування (розширення) міської території, будівництво культових споруд. Звенигород впродовж відносно короткого часу, ледь більше ніж за 50 років, розвинувся у місто зі складною соціальною структурою (князі, бояри, дружинники, купці, духовенство, ремісники вільні і вотчинні та інші) і розвиненою інфраструктурою. Є всі підстави стверджувати, що це був головний ідеологічний центр князівства, який акумулював релігійні і культурні процеси в регіоні. Широкий асортимент знахідок розкриває високий рівень побутової культури міщан, прояви якої є надзвичайно багатогранні. Сама міська культура знайшла відображення передусім у планомірності забудови, у зовнішньому вигляді наземних будинків, їх оздобленні та інтер'єрі, у великих монументальних будівлях світського та сакрального характеру, у писемності, розгалуженому ремісничому виробництві. Звенигород знаходився у сфері внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних та культурних взаємин на Русі. Усе це на загал обумовлювало непересічну вагомість Звенигорода не лише як мікрорегіонального осередку в межах Звенигородського уділу, а й як одного із найбільших стольних градусів, а значить і стратегічних центрів Галицько-Волинської держави. Така оцінка Звенигорода пояснює увагу до нього літописців і суть пов'язаних із ним воєнно-політичних подій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Науковий архів Інституту археології НАН України

1. Ф. Наукові звіти експедицій.

Од. зб. 5277. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в Звенигороді Львівської області у 1968 р., 54 арк.

2. Од. зб. 2208. Свешников И.К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г., 59 арк.

3. Од. зб. 2411. Свешников И.К. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород, Бобрского района, Львовской области в 1955 г., 31 арк.

4. Од. зб. 5573. Терський В.С. Звіт про роботу археологічної експедиції Львівського історичного музею в с. Звенигороді Пустомитівського району Львівської області в 1969 р., 47 арк.

5. Од. зб. 1982/162. Корчинський О.М. Звіт про археологічні дослідження давньоруського заgonу по вивченні городищ Львівщини у 1982 р., 76 арк.

6. Од. зб. 23571. Корчинський О.М. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р., 69 арк.

Науковий архів Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

7. Ф. Наукові звіти експедицій.

Спр. 1959/1. Власова Г. М. Исследование древнерусских памятников в с. Звенигород / Свешников И.К. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в 1959 г., арк. 29–34.

8. Оп. 5.

Од. зб. 280. Власова Г.М. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в селе Звенигород, Бобрского района Львовской области в 1960 г., 34 арк.

9. Оп. 5.

Од. зб. 305. Власова Г.М. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского района Львовской области в 1961 г., 22 арк.

10. Оп. 5.

Од. зб. 324. Власова Г.М. Звіт про роботу археологічної експедиції Львівського державного історичного музею в с. Звенигород, Пустомитівського району Львівської області в 1962 р., 22 арк.

11. Оп. 2.

Од. зб. 1990/к. Кривонос В.П. Отчет о выполнении хоздоговорной темы “Изучение археологических памятников Львовщины в зоне мелиоративных работ Львовского облводхоза” за период с 1.05 по 31.12. 1990 г., 22 арк.

12. Оп. 2.

Од. зб. 715. Оприск В.Г. Звіт про роботу давньоруського загону Прикарпатської археологічної експедиції ІСН АН УРСР у 1978 р., 15 арк.

13. Оп. 5.

Од. зб. 384. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області в 1965 р., 44 арк.

14. Оп. 5.

Од. зб. 398. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині в 1966 р., 84 арк.

15. Оп. 5.

Од. зб. 450. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в Звенигороді Львівської області в 1969 р., 52 арк.

16. Оп. 2.

Од. зб. 385. Ратич О.О., Могитич І.Р. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1971 р., 42 арк.

17. Оп. 2.

Од. зб. 418. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині в 1972 р., 51 арк.

18. Оп. 2.

Од. зб. 242. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р., 47 арк.

19. Спр. 1953/1. Свешников И.К. Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского Государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 г., 81 арк.

20. Спр. 1953/2. Свешников І.К. Щоденник археологічної розвідки в с. Звенигород Бібрського району Львівської області. Жовтень 1953 р., 14 арк.

21. Спр. 1959/1. Свешников И.К. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в 1959 г., 47 арк.

22. Оп. 2.

Од. зб. 663. Свешников І.К., Іоаннісян О.М. Звіт про роботу Ровенського загону Карпато-Волинського та Дрогобицького і Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції за 1977 р., 71 арк.

23. Оп. 2.

Од. зб. 720. Свешников И.К. Отчет о работе Звенигородского отряда Львовской обласной археологической экспедиции Института общественных наук АН УССР и Львовской обласной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1978 г., 18 арк.

24. Оп. 2.

Од. зб. 900. Свешников І.К. Звіт з роботи Червоноармійського загону Ровенської археологічної експедиції та Пустомитівського розвіdkового

загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1981 р., 72 арк.

25. Оп. 2.

Од. зб. 1982/1. Свешніков І.К. Звіт про роботу Радехівської археологічної експедиції та Звенигородського загону Львівської обласної археологічної експедиції у 1982 р., 97 арк.

26. Оп. 2.

Од. зб. 1003. Свешніков І.К. Звіт про роботу Звенигородського загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1983 р., 72 арк.

27. Оп. 2.

Од. зб. 1045. Свешніков І.К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1984 р., 67 арк.

28. Оп. 2.

Од. зб. 1076. Свешніков І.К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1985 р., 95 арк.

29. Оп. 2.

Од. зб. 1986/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1986 р., 79 арк.

30. Оп. 2.

Од. зб. 1160. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1987 р., 45 арк.

31. Оп. 2.

Од. зб. 1988/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1988 р., 75 арк.

32. Оп. 2.

Од. зб. 1989/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 р., 59 арк.

33. Оп. 2.

Од. зб. 1990/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1990 р., 48 арк.

34. Оп. 2.

Од. зб. 1991/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1991 р., 22 арк.

35. Оп. 2.

Од. зб. 1992/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1992 р., 13 арк.

36. Оп. 2.

Од. зб. 1993/1. Свешніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1993 р., 27 арк.

37. Оп. 2.

Од. зб. 1994/1. Свешніков І.К. Звіт Звенигородської археологічної експедиції за 1994 р., 62 арк.

38. Спр. 1947/1. Старчук І. Металеві прикраси феодальної доби в західних областях УРСР, 144 арк.

39. Оп. 5.

Од. зб. 349. Терський В.С. Звіт про роботу археологічної експедиції Львівського державного історичного музею в с. Звенигород Львівської області за 1963 р., 52 арк.

40. Оп. 5.

Од. зб. 372. Терський В.С. Звіт про роботу археологічної експедиції в с. Звенигород Львівської області за 1964 р., 26 арк.

41. Спр. 1932/1. Чачковський Л. Княжий Звенигород (досліди в поземеллю). – Станіславів, 1932, 28 арк.

Науковий архів Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України

42. Ф. Наукові звіти експедицій.

Оп. НД-2012.

Спр. АР-1/1-7. Гупало В., Войцещук Н. Звіт про результати археологічних досліджень (розкопок) на пам'ятці археології «городище літописного Звенигорода» в с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області в 2010 р., 865 арк.

43. Оп. НД-2007.

Спр. АВ-1. Осаульчук О. Сілаєв О. Милян Т. Звіт про результати археологічних розвідок на земельних ділянках під будівництво і облаштування об'єктів газопромислового управління «Львівгазвидобування» на території Львівської області у 2003–2006 рр., 221 арк.

44. Оп. НД-2011.

Спр. АВ-3. Сілаєв О. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2010 р., 344 арк.

45. Оп. НД-2012.

Спр. АВ-3. Сілаєв О. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2011 р., 359 арк.

46. Оп. НД-2012.

Спр. АВ-5. Сілаєв О. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2012 р., 252 арк.

47. НД-2010.

Спр. АВ-4/1. Сілаєв О. Плеханов Ю. Фіцько М. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2009 р., 374 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

48. Ф. 186. Кадастрові мапи.

Оп. 4.

Спр. 221. Кадастрова мапа Звенигорода. 1911 р., 10 арк.

49. **Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія.**

М. Львів. Анкети священиків.

Оп. 1в.

Спр. 23. Табеля свойств для душпастиря о. Івана Билинкевича. 1927 р.
Т. II, арк. 11.

50. Спр. 24. Табеля свойств для душпастиря о. Івана Билинкевича. 1901 р.
Т. III, арк. 21.

Державний архів Львівської області

51. Ф. Р-2591. Архів Львівського історичного музею. 1946–1965.

Оп. 1.

Спр. 237. Власова Г. Дослідження городища літописного Звенигорода в 1953–1955 рр., арк. 1–19.

52. Спр. 294. Савич В. Напівземлянкові споруди XI–XII ст. біля села Звенигород, Львівської області, арк. 1–15.

53. Спр. 254. Савич В.П. До питання про поселення скіфського періоду на території Західного Поділля. 1958 р., арк. 73–90.

54. Спр. 159. Сवेशніков І.К. Щоденник археологічної експедиції Львівського державного історичного музею в с. Звенигород Бібрського району Львівської області в 1954 р., 23 арк.

55. Спр. 151. Сवेशников И.К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г., 43 арк.

56. Спр. 186. Сवेशніков І.К. Щоденник археологічної експедиції в селі Звенигород Львівської області на 1955 р., 14 арк.

57. Спр. 188. Сवेशников И.К. Дневник раскопок городища Звенигород с. Звенигород Бобрского района Львовской области в 1955 г., 10 арк.

58. Спр. 190. Свешніков І.К. Щоденник археологічної експедиції в селі Звенигород Львівської області на 1955 р., 11 арк.
59. Спр. 184. Власова Г.М. Дневник раскопок на городище с. Звенигород Бибрського району Львовской області в 1955 г., 35 арк.

Приватний архів Р. Могитича

60. Могитич Р. Розкопки на урочищі “За Хмільником”. [Рукопис]. – 10 с.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

61. Літопис Руський (за Іпатським списком) /Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – 591 с.
62. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. II. – 938 столб.
63. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – 938 столб.
64. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 1. – 579 столб.
65. Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. – СПб., 1888. – 600 с.
66. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). /Упорядкував М. Капраль. – Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка, 1998. – 639 с.
67. Acta grodskie i zemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji sp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego / Oprac. K. Łiske i A. Prochaska. – T.2. – Lwów, 1868. – 295 s.

68. Skarbec diplomatów papieskich, cesarskich, króleskich, książęcych i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i osściennych im krajów służące / Zebrał J. Daniłowicz. – T. 1. – Wilno, 1860. – 369 s.
69. Źródła dziejowe. – T. 18. – Cz. 1. – Warszawa, 1902. – 126 s.

ЛІТЕРАТУРА

70. Александрович В. Літописний монумент з орлом поблизу Холма / В. Александрович // Фортеця: збірник заповідника «Густань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 90–102.
71. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович / В. Алесандрович, Л. Войтович. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2013. – 240 с. – (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3).
72. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси / М. Х. Алешковский. – М.: Наука, 1971. – 133 с.
73. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / О. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Київ, 1926. – С. 34–89.
74. Антонович В. Б. О местоположении древнего киевского Звенигорода / В. Б. Антонович // Древности. Труды Московского Археологического общества. – Москва, 1876. – Том 6. – С. 41–46.
75. Артюх В. С., Мацкевой Л. Г., Боднар Г. Е. Разведки на территории Львова и Львовской области / В. С. Артюх, Л. Г. Мацкевой, Г. Е. Боднар // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 250–252.
76. Артюх В. С., Конопля В. М., Мацкевой Л. Г., Поцилуйко Н. Г. Обследования на территории Львова и Львовской области

- / В. С. Артюх, В. М. Конопля, Л. Г. Мацкевой, Н. Г. Поцилуйко // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 262–263.
77. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1. А-К / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд). – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 496 с.
78. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. Л-Я / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд). – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2011. – 464 с.
79. Археологическое наследие Беларуси / Нац. Акад. Наук Беларуси, Ин-т истории; сост., авт. вступ. ст. О. Н. Левко; науч. ред. А. А. Коваленя, О. Н. Левко. – Минск: Беларуская навука, 2012. – 192 с.
80. Арцибашев Н. С. Повествование о России / Н. С. Арцибашев. – Москва, 1838. – Т. 2. – 375 с.
81. Арциховский А. В. Раскопки восточной части Дворища в Новгороде / А. В. Арциховский // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1949. – № 11. – Т.1. – С. 152–176.
82. Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [В. В. Ауліх, І. П. Герета, С. І. Пеняк та інші]. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.
83. Багрій Р. С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова / Р. С. Багрій // Київська Русь: культура, традиції: Збірник наукових статей. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 28–35.
84. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В. Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1972. – 244 с.
85. Баран В. Д. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / В. Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1981. – 264 с.

86. Барсов Н. Н. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи / Н.Н. Барсов. – Варшава: Въ типографии Варшавского учебного округа, 1873. – 254 с.
87. Баумгартен Н. А. Родословные отрывки / Н. А. Баумгартен // Летопись историко-родословного общества в Москве. – Москва, 1909. – Вып. 3 (17). – С. 31–40.
88. Баумгартен Н. А. Родословные отрывки / Н. А. Баумгартен // Летопись историко-родословного общества в Москве. – Москва, 1908. – Вып. 4(16). – С. 3–20.
89. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – Москва, 1963. – 376 с.
90. Берест Р. Розвідки 1998 року в околицях літописного Звенигорода / Р. Берест // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С. 55.
91. Берест Р. Нові археологічні матеріали з околиць літописного Звенигорода / Р. Берест // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Вид-во Плай, 1998. – С. 56–60.
92. Берест Р. Я. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище / Р. Берест // АДЛУ. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 3. – С. 24–30.
93. Берест Р. Дослідження давньоруського селища в околиці села Підгородище на Львівщині / Р. Берест // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К. : Інститут археології НАН України, 1999. – С. 70–71.
94. Берест Р. Поселення липицької культури біля с. Ганачівки на Перемишлянщині / Р. Берест // АДЛУ. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. – Вип. 4. – С. 44–61.
95. Берест Р. Давньоруські пам'ятки околиць літописного Звенигорода / Р. Берест // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження):

- Збірник статей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – С. 4–6.
96. Берест Р. Нові відомості та матеріали про городище біля с. Рокитне / Р. Я. Берест // Львівський археологічний вісник. – Львів: Українські технології, 1999. – Вип. 1. – С. 104-108.
97. Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. / Р. Берест // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – Вип. 5. – С. 267–290.
98. Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища / Р. Берест // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.
99. Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині / Р. Берест // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 12. – С. 360–367.
100. Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло та побут / Р. Берест. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2011. – 332 с.
101. Берест Р. Я., Касюхнич В. В. Дослідження в околицях с. Страдч / Р. Я. Берест, В. В. Касюхнич // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1996. – С. 14–15.
102. Берест Р. Я., Касюхнич В. В. З історії сільської округи літописного Звенигорода / Р. Я. Берест, В. В. Касюхнич // АДЛУ. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 3. – С. 31–35.
103. Берест Р., Касюхнич В., Пелешишин М., Рудий В. Дослідження в Розточчі / Р. Берест, В. Касюхнич, М. Пелешишин, В. Рудий // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 8–13.

104. Билинкевич І. Несколько памятокъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода / І. Билинкевич // Временникъ Ставропигійскаго Института. – Львов, 1899. – С. 126–130.
105. Билинкевич І. Незабвенной памяти д-ра Исидора Ив. Шараневича, професора Львовскаго университета, сенйора Ставропигіи во Львове, посвящаетъ о. Іоаннъ Семеновичъ Билинкевичъ 1929 г. въ 100-летнюю годовщину его рожденія / І. Билинкевич // Временникъ Ставропигійскаго Института съ месяцесловом на 1930 г. – Львов, 1929. – Ч. 2. – С. 115–118.
106. Бігус М. До археологічної карти Тернопілля: нові пам'ятки на Волино-Подільському порубіжні / М. Бігус // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 252–258.
107. Білас Н. М., Войтович Н. І., Сілаєв О. М. Розвідки на території Пустомитівського району Львівської обл. / Н. М. Білас, Н. І. Войтович, О. М. Сілаєв // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – С. 35–36.
108. Білас Н., Конопля В., Тимець І. Археологічні дослідження в урочищі «Лазки» поблизу Винник / Н. Білас, В. Конопля, І. Тимець // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники: Літературна агенція “Піраміда”, 2008. – Вип. 1. – С. 68–78.
109. Богданова Н.М. Херсон в X–XV вв. Проблема истории византийского города / Н. М. Богданова // Причерноморье в средние века / Под ред. С. П. Карпова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 8–164.
110. Борисевич Г. В. Хоромное зодчество Новгорода / Г. В. Борисевич // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 269–294.
111. Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження київського дитинця / Я. Є. Боровський, О. П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні

- дослідження 1984–1989: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С.3–42.
112. Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. / Я. Е. Боровский, М. А. Сагайдак // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 38–60.
113. Булик Н. Топоніміка околиць Звенигорода як джерело до вивчення історії краю / Н. Булик // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження): Збірник статей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – С. 6–8.
114. Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у ХІХ столітті / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 372–385.
115. Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 298–317.
116. Булик Н. Наукові з'їзди ХІХ ст. та участь у них львівських археологів / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 387–393.
117. Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.
118. Булик Н. Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 307–321.
119. Булик Н. Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога / Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут

- українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 14. – С. 440–453.
120. Бучек М., Седельник І. Львівська архідієцезія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. Парафії, костели та каплиці (Івано-Франківська, Тернопільська і Чернівецька обл.) / М. Бучек, І. Седельник. – Львів: Курія Львівської Архідієцезії латинського обряду, 2006. – Т. 1. – 363 с.
121. Ваврикъ В. Р. Основные черты литературной деятельности Исидора Ивановича Шараневича / В. Р. Ваврикъ // Временникъ Ставропигійскаго Института съ месяцесловомъ на 1930 г. – Львов, 1929. – С. 33–121.
122. Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси / Г. К. Вагнер. – М.: Искусство, 1969. – 479 с.
123. Васильева Н. Б., Андрианова А. С. Исследования на Вологодском городище в 2006 году / Н. Б. Васильева, А. С. Андрианова // Археология Вологды. История и современность: Сборник статей. – Вологда: Древности Севера, 2007. – С. 37–45.
124. Власенко И., Тельнов Н. Новые данные о южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19-21 серпня 1993 р. / И. Власенко, Н. Тельнов. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 33–35.
125. Власова Г. М. Мастерская косторезов в Звенигороде / Г. М. Власова // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т. II. – С. 228–235.
126. Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода / Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета имени

- И.И. Мечникова и Одесского государственного археологического музея в 1960 году. – Одесса: Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова, 1961. – С. 115–121.
127. Войнаровський В. Вапнярство на Галицьких землях IX–XV ст. / В. Войнаровський // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 15. – С. 210–225.
128. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 256 с.
129. Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. / Л. Войтович // Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. – Варшава, 1999. – С. 105–110.
130. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.: склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
131. Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації / Л. Войтович // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 134–139.
132. Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації / Л. Войтович // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. Наукові студії. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 385–394.
133. Войтович Л. “Білі” хорвати чи “Карпатські” хорвати? Продовження дискусії / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45.
134. Войтович Л. Белзькі князі / Л. Войтович // Белз та Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. I. – С. 74–77.

135. Войтович Л. Карпатские хорваты / Л. Войтович // Весник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – Санкт-Петербург, 2005. – Вып. 1. – С. 133–146.
136. Войтович Л. До Волинського літописання / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2006. – Вип. 10. – С. 70–76.
137. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. – 782 с.
138. Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадка походження / Л. Войтович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – Вип. 5. – С. 7–15.
139. Войтович Л. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче / Л. Войтович // Історичні записки. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2007. – Вип. 15. – С. 13–32.
140. Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації / Л. Войтович // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008. – Вип. 9– С. 30–40.
141. Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї / Л. Войтович // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 3–18.

142. Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2008. – Вип. 11–12. – С. 51–62.
143. Войтович Л. Історія однієї стріли / Л. Войтович // Громада. – Миколаїв, 2008. – 4.04; 8.04.
144. Войтович Л. Перша галицька династія / Л. Войтович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів, 2009. – Випуск 7. – С. 1–25.
145. Войтович Л. Галицька земля и Византия в XI – XIV вв. / Л. Войтович // Кондаковские чтения. – Белгород, 2010. – Т.3. – С. 255–280.
146. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства / Л. Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 13–54.
147. Войтович Л. Границы Галицко-Волынского государства / Л. Войтович // Русин. Международный исторический журнал / Отв. ред. С. Г. Суляк. – Кишинев, 2011. – № 3 (25). – С. 5–26.
148. Войтович Л. Волинські князівства у кінці XI–XII ст. / Л. Войтович. Галицько-волинські етюди: Збірник наукових праць. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2011. – С. 115–150.
149. Войтович Л. Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. 14–15. – С. 37–60.
150. Войтович Л. Галицька земля в кінці X – XII ст. / Л. Войтович. Галицько-волинські етюди: Збірник наукових праць. – Біла церква: Видавець О. Пшонківський, 2011. – С. 151–183.
151. Войтович Л. Формування домену галицьких князів у верхньому Подністров'ї / Л. Войтович // Від Гадяцької угоди до конституції

- Пилипа Орлика: Збірник статей наукової конференції. – Львів, 2011. – С. 42–45.
152. Войтович Л. Загадки ранньої історії Львова / Л. Войтович. Галицько-Волинські етюди: Збірник наукових праць. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2011. – С. 326–336.
153. Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. / Л. Войтович // Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”. – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 148–157.
154. Войтович Л. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2014. – Вип. 17–18. – С. 51–63.
155. Войтович Л., Сколоздра Р. Устя, Устечко... / Л. Войтович, Р. Сколоздра // Миколаївщина. – Львів, 2006. – Т.3. – С. 67–77.
156. Волков И. В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака / И. В. Волков // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и запада в XII–XIV веках. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1989. – С. 85–100.
157. Воронин Н.Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. – М.: Наука, 1961. – Т. 1. – 584 с.
158. Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.) / Н. Н. Воронин // МИА СССР. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. – № 41. – 239 с.
159. Гавдяк М. Княжий Галич / М. Гавдяк. – Галич: Рідна школа, 1938. – 73 с.
160. Гавінський А. Археологічні розвідки у верхів'ях рік Ставчанки, Старої та Щирця / А. Гавінський // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 259–266.

161. Гавінський А. Культура лійчастого посуду у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / А. Гавінський. – Київ, 2014. – 18 с.
162. Гаврилук О. М. Вивчення давньоруських пам’яток на півночі Тернопільської області / О. М. Гаврилук // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 23–25.
163. Гайдуков П. Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп / П. Г. Гайдуков. – М.: Эвтектика, 1992. – 198 с.
164. Гедзь Т. До питання про існування та локалізацію “степового” Звенигорода / Т. Гедзь. – <http://www.m-zharkikh.name/uk/Smereka.htm>.
165. Генинг В. Ф. Объект и объективный предмет знания археологической науки / В. Ф. Генинг // Теория и методы археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5-34.
166. Генинг В. Ф. Структура археологического познания (проблемы социоисторического исследования) / В. Ф. Генинг / АН УССР. Ин-т археологи; Отв. ред.. С. В. Смирнов. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
167. Геренчук К. І. Загальний огляд / К. І. Геренчук // Природа Львівської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. – С. 7–11.
168. Герета І. П., Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г. Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку / [І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та інші]. – К.: Наукова думка, 1981. – 310 с.
169. Голик Р. Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури / Р. Голик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010. – Вип. 14. – С. 428–439.
170. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А. Б. Головки – К.: Наукова думка, 1988. – 136 с.

171. Головка О. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства / О. Головка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006-2007. – Вип. 15. – С. 90–97.
172. Горбунов Д. Н. Косторезное дело населения древнего Курска / Д. Н. Горбунов // Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. – Курск, 2011. – № 3 – 15 с.
173. Грабовецький В. Звенигород / В. Грабовецький. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959. – 68 с.
174. Гребеняк В. Археологічні дослідження над праісторією Галицької України в 1911 р. / В. Гребеняк // Діло. – Львів, 1912. – Ч. 4 за 4 січня 1912. – С. 1–2.
175. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини / В. Гребеняк // Записки НТШ. – Львів, 1915. – Т. 122. – С. 5–28.
176. Грибович Р. Т. Работы Жидачовской экспедиции / Р. Т. Грибович // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С. 228.
177. Грибович Р. Т. Исследования в верховьях р. Иквы / Р. Т. Грибович // АО 1985 года. – М.: Наука, 1987. – С. 322.
178. Грибович Р. Т., Корчинский О. Н. Исследования у с. Подгородище / Р. Т. Грибович, О. Н. Корчинский // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 269.
179. Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с.
180. Грушевський М. Печатка м. Константина з Звенигорода / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 221. – кн. II. – С. 1–2.
181. Грушевський М. Молотівське срібло / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 25. – С. 1–7.

182. Грушевський М. Звенигород Галицький / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Том. XXXI. – С. 1–28.
183. Грушевський М. Відозва “В справі музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка” / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 43. – С. 3.
184. Грушевський М. Рожне поле / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1907. – Т. 77. – С. 171–173.
185. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський – К., 1992. – Т. 2: XI–XIII вік. – 640 с.
186. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1992. – Т. 4. – 535 с.
187. Гупало В. Д. Могильники Звенигорода / В. Д. Гупало // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тезисы докладов всесоюзной археологической конференции, Суздаль, 1987. – Москва, 1987. – С. 88–89.
188. Гупало В. Д. Гончарні посудини давньоруського Звенигорода / В. Д. Гупало // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня: тези республіканської науково-теоретичної конференції, Львів, 17–18 грудня 1987р. – Львів, 1987. – С. 158–159.
189. Гупало В. Д. Трансформация древнерусских керамических форм в XIV–XV вв. (по материалам Прикарпатья) / В. Д. Гупало // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. – Москва, 1988. – С. 133–136.
190. Гупало В. Д. Орнаментальные мотивы на древнерусской глиняной посуде из Прикарпатья / В. Д. Гупало // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доповідей XX республіканської конференції, Одеса, жовтень 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 58-59.

191. Гупало В. Д. Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II половине XIII–XV вв. / В. Д. Гупало // *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*. – Rzeszów: Mitel, 1994. – S. 185–190.
192. Гупало В. Звенигородські сакралії / В. Гупало // *Dzieje Podkarpacia. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*. – Krosno: Mitel, 2001. – T. V. – S. 407–421.
193. Гупало В. Звенигородські сакралії / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – Вип. 8. – С. 158–169.
194. Гупало В. Ігор Кирилович Свешніков: віхи життєпису / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 7 – 13.
195. Гупало В. З історії дослідження середньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 353–371.
196. Гупало В. До питання про особливий тип гончарних мисок зі Звенигорода / В. Гупало // *Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich*. – Krosno: Ruthenus, 2006. – S. 373–389.
197. Гупало В. Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Ракова на Прикарпатті / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 379–386.
198. Гупало В. Керамічні світильники і підсвічники княжої доби / В. Гупало // *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 341–348.
199. Гупало В. До питання про “особливі печ” у давньому Звенигороді на Білці / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 127–153.

200. Гупало В. Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології / В. Гупало // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 13. – С. 205–218.
201. Гупало В. До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного міста Звенигорода на Білці / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 14. – С. 172–203.
202. Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода / В. Гупало // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – Вип. IV. – С. 17–36.
203. Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах із Звенигорода / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 15 – С. 397–414.
204. Гупало В. Історична топографія Звенигорода / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 16. – С. 239–253.
205. Гупало В. Один різновид застібок до шкіряної сумки з літописного Звенигорода / В. Гупало // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – Вип. VI. – С. 281–289.
206. Гупало В. З історії заселення Звенигорода та його околиць у доісторичну добу / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – Вип. 17. – С. 153–168.
207. Гупало В. Історія дослідження городища літописного Звенигорода і його околиць у ХІХ ст. / В. Гупало // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. – Вип. VIII. – С. 350–359.

208. Гупало В. Дослідження городища літописного Звенигорода і його околиць у першій половині ХХ ст. / В. Гупало // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 55–64.
209. Гупало В. Проблема локалізації літописного Звенигорода у історіографії ХІХ–ХХ ст. / В. Гупало // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – Вип. 18. – С. 322–329.
210. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у ХІ–ХІІІ століттях (соціоісторична реконструкція) / В. Гупало. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 532 с.
211. Гупало В., Булик Н. Розвідкові роботи в басейні р. Вишні / В. Гупало, Н. Булик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 247–251.
212. Гупало В., Войцещук Н. Исследования южного посада Звенигорода Галичского / В. Гупало, Н. Войцещук // Кавказ и Абхазия в древности и в средневековье: взаимодействие и преемственность культур: тезисы докладов IV абхазской международной археологической конференции, Сухум, 16–20 ноября 2013 г. – Сухум: Абхазия Принт, 2013. – С. 34–35.
213. Гупало В., Войцещук Н. Дослідження праісторичних об'єктів на городищі літописного Звенигорода у 2010 р. / В. Гупало, Н. Войцещук // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2013. – Вип. 16. – С. 219–230.
214. Гупало В. Д., Войцещук Н. В. Дослідження поселення пізньоримського часу на городищі літописного Звенигорода / В. Гупало, Н. Войцещук // Від венедів до Русі: Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса

- Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. – К.–Х.: Майдан, 2014. – С. 113–124.
215. Гупало В., Войцещук Н. Исследование южного посада Звенигорода Галицкого (за материалами раскопок 2010 года) / В. Гупало, Н. Войцещук // Есенни четения. От находката до витрината. – Сборяново, 2014. – Т. 10. – С. 99–123.
216. Гупало В., Лосик М. Дослідження керамічних комплексів криниць на городищі Звенигород / В. Гупало, М. Лосик // Українська керамологія: Національний науковий щорічник / за ред. О. Пошивайла – Опішне: Українське народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 153–170.
217. Гупало К. Н. Планировочная структура городской застройки. Массовая городская застройка Киева X–XIII вв. / К. Н. Гупало // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 114–121.
218. Гупало К. Н. Конструктивные типы древнекиевских построек. Массовая городская застройка Киева X–XIII вв. / К. Н. Гупало // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 80–114.
219. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок (посад – окольный город) / Ф. Д. Гуревич. – Ленинград: Наука, 1981. – 160 с.
220. Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв. / В. П. Даркевич – М.: Наука, 1976. – 200 с.
221. Даркевич В. П. О некоторых спорных проблемах происхождения и развития древнерусских городов (X–XIII вв.) / В. П. Даркевич // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: Наука, 1995. – С. 126–137.
222. Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Король Данило Романович і його місце в українській історії: матеріали міжнародної наукової конференції, Львів 29–30 листопада 2001 р. – Львів, 2003. – С. 8–23.

223. Дідицький Б. Народная історія Руси от начала до новейших временъ: У 3 ч. / Б. Дідицький. – Львовъ, 1868. – Ч.1. – 224 с.
224. Джеджора О. Рятівні дослідження Галицького підгороддя / О. Джеджора // *Studia archaeologica*. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України; науково-дослідний інноваційний центр Рятівна археологічна служба, 1993. – Вип. 1. – С. 62–66.
225. Длужневская Г. Типология снаряжения всадника и коня степей Центральной Азии (IX–XII вв. н. э.) / Г. Длужневская // *Fasciculi archaeologiae historicae*. – Łódź, 1993. – Fasciculus VI. – S.21–43.
226. Донской Д. В. Рюриковичи. Исторический словарь / Д. В. Донской. – Москва, 2008. – 368 с.
227. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 598 с.
228. Дучимінська О. Весняні дні / О. Дучимінська // *Сумний Христос*. – Львів, 1992. – С. 152–218.
229. Евглевский А. В., Потемкина Т. М. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // *Степи Европы в эпоху средневековья*. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 181–208.
230. Енуков В. В. «Курскъ и с Посемьемъ» / В. В. Енуков // *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів)*. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 29–33.
231. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – Київ, 1992. – 254 с.
232. Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак]. – К.: Наукова думка, 1985. – 255 с.

233. Загорульский Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загорульский. – Минск, 1982. – 358 с.
234. Закалик Б. Топоніміка Звенигорода як джерело вивчення історії давньоруського міста / Б. Закалик // Наукові записки ЛІМ. – Львів: Львівський історичний музей, 2000. – Вип. 9. – С. 267–273.
235. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею / Е. Зарубій. – К.: Вольф, 2009. – 144 с.
236. Засурцев П.И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П. И. Засурцев // МИА СССР. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – № 123. – С. 262–298.
237. Захаров С. Древнерусский город Белоозеро / С. Захаров. – М., 2004. – 586 с.
238. Зубрицький Д. Історія Древняго Галичско-Русского княжества: В 3 ч. / Д. Зубрицький. – Львов, 1852–1855. – Ч. 2. – 368 с.
239. И.И. Раскопки въ древнемъ Звенигороде подъ Бобркою / И. И. // Слово. – Львов, 1885. – Ч. 75. – С. 2.
240. Ильницкий В. Стародавныи галицкіи города. Стародавний Звенигородъ / В. Ильницкий. – Львовъ, 1861. – Часть 1. – 23 с.
241. Иоаннисян О. М. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XIII вв. / О. М. Иоаннисян / Дубов И. В. Города, величеством сияющие. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1985. – С. 140–163.
242. Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы-Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси / О. М. Иоаннисян, И. Р. Могитич, И. К. Свешников // Памятники культуры: новые открытия. – Ленинград, 1983. – С. 494–507.
243. Иоаннисян О. М., Свешников И. К., Могитич И. Р. Работы Звенигородского отряда / О. М. Иоаннисян, И. К. Свешников, И. Р. Могитич // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 333.

244. Івашків Я. М., Івашків К. В., Грибик М. С., Мацьковий Л. Г., Сколоздра Р. В. Миколаївське Придністров'я / Я. М. Івашків, К. В. Івашків, М. С. Грибик, Л. Г. Мацьковий, Р. В. Сколоздра / Ред. Л. В. Войтович. – Львів, 1993. – С. 77–78.
245. Іловайский Д. Княжій періодъ України-Руси до князювання Данила Галицького / Д. Іловайский. – Тернополь: Зъ друкарне Іосифа Павловського, 1886. – 470 с.
246. Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії / Я. Ісаєвич // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі. – Перемишль–Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 6–15.
247. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
248. Казаков Е. П. Булгарское село X–XIII веков низовий Камы / Е. П. Казаков. – Казань: Татарское книжное издательство, 1991 – 176 с.
249. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – Санкт-Петербург, 1852. – Том 2. – 254 с.
250. Киркор А. К. Объ археологическихъ изследованияхъ въ Подоліи въ 1877 году / А. К. Киркор // Древности. Труды Московского Археологического общества. – Москва, 1880. – Том 8. – С. 155–165.
251. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. – М.: Наука, 1973. – Вып. Е 1-36. – 194 с.
252. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363.

253. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV века / А. Клеванов. – М., 1849. – 232 с.
254. Клосс Б. М., Корецкий В. И. В.Н.Татищев и начало изучения русских летописей / Б. М. Клосс, В. И. Корецкий // Летописи и хроники. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 5–13.
255. Ключевский В. О. Курс русской истории: В 5 ч. / В. О. Ключевский. – Москва, 1938. – Ч.1. – 324 с.
256. Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису / Я. Книш // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Т. 3. – С. 86–105.
257. Книш Я. Заснування Львова / Я. Книш // Семінарій “Княжі часи”. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 7–11.
258. Коваль В. Ю. Амфоры византийского круга в Древней Руси / В. Ю. Коваль // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород: Новгородский государственный объединенный музей-заповедник, 1999. – Вып. 13. – С. 246–260.
259. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 2003. – 486 с.
260. Ковшевичъ Р. Изследование местоположения старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина / Р. Ковшевичъ // Литературный сборник Галицко-Русской матицы. – Львов, 1865. – Вып. I–IV. – С. 161–170.
261. Козак Д. Н. Исследования памятников первых веков нашей эры в Львовской области / Д.Н. Козак // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 305–306.
262. Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині / Д. Н. Козак // Археологія. – 1978. – Вип. 25. – С. 96–107.

263. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Н. Козак. – К.: Наукова думка, 1984. – 132 с.
264. Козак Д. Венеди в околицях Винник / Д.Н. Козак // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники: Літературна агенція Піраміда, 2008. – С. 25–67.
265. Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XII ст.) / В. К. Козюба // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000, – 1 (2) январь–февраль (<http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/kozyuba.htm>).
266. Колчин Б. А. Топографія, стратиграфія і хронологія Неревського раскопа / Б. А. Колчин // МИА СССР. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956. – № 55. – С. 44–137.
267. Колчин Б. А. Хронологія Новгородських древностей / Б. А. Колчин // Новгородський збірник: 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 156–177.
268. Колчин Б. А. Ремесло. Обработка дерева / Б. А. Колчин // Археология СССР. Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 254–260.
269. Колчин Б. А., Черных Н. Б. Денхронологія Восточной Европы / Б. А. Колчин, Н. Б. Черных. – М.: Наука, 1977. – 128 с.
270. Колчин Б. А., Янин В. Л. Археологии Новгорода 50 лет / Б. А. Колчин, В. Л. Янин // Новгородський збірник: 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 3–137.
271. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1999. – 254 с.
272. Конопля В. Нові пам'ятки археології Перемишлянського району / В. Конопля // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 23–24.

273. Конопля В. Археологічні дослідження на Пустомитівщині / В. Конопля // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 24–26.
274. Конопля В. Дослідження поселення Гринів-2. / В. М. Конопля // Львівський археологічний вісник. – Львів: Українські технології, 1999. – Вип. 1. – С. 151–153.
275. Конопля В. Багатошарова пам'ятка Гончари поблизу Львова / В. Конопля // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів – Винники: Літературна агенція Піраміда. – 2009. – С. 91 – 118.
276. Конча С. Білі хорвати і населення Українського Прикарпаття у IX–X ст. / С. Конча // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – Українознавство. – Вип. 15. – С. 6–10.
277. Копцюх Б. Середовище Прикарпатських етнонімних топонімів / Б. Копцюх // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – Вип. 27. – С. 130–136.
278. Кордуба М. Суспільні верстви і політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–42.
279. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138. – С. 138–140.
280. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. – 432 с.
281. Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) / О. Корчинський // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. 253. – С. 490–510.

282. Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі / О. Корчинський // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 12. – С. 267–282.
283. Корчинський О. Осередки язичництва давніх слов'ян на верхньому Дністрі / О. Корчинський // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2008. – Кн. 1. – С. 73–81.
284. Корчинський О. Пам'ятки язичницької та християнської релігій у селі Дуброва на Львівщині / О. Корчинський // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2009. – Кн. 1. – С. 76–83.
285. Корчинский О. М., Петегирич В. М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье / О. М. Корчинський, В. М. Петегирич // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 289.
286. Костомаров Н. Историческія монографіи и изследованія / Н. Костомаров. – Санкт-Петербургъ: Типографія товарищества “Общественная польза”, 1863. – Т. 1. – 504 с.
287. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
288. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки [заг. ред. В. А. Смолія]: У 15 т. /М. Ф. Котляр – К., 1999. – Т. 5. – 336 с.
289. Котляр М. Ф. Княжий двір Галича /М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. – К.: Наукова думка, 2008. – 358 с.
290. Котляр Н. Ф. Княжеская администрация в Древней Руси / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2010. – № 3 (41). – С. 37–47.
291. Котляр М. Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 4–20.

292. Крамаровский М. Г. Восток и Запад в истории и культуре Золотой Орды: по материалам Чингисидской тюрологии XIII–XV вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора ист. наук / М. Г. Крамаровский. – СПб., 2002. – 61 с.
293. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.
294. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
295. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 219 с.
296. Крищук М. Топоніміка Тернопільщини. Навчально-методичний посібник / М. Крищук. – Тернопіль: Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у Тернопільській області, 2008. – 192 с.
297. Крушельницкая Л. И. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье / Л. И. Крушельницкая // МИА СССР. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1971. – № 177. – С. 120–126.
298. Крушельницка Л. І. Поселення висоцької культури / Л. І. Крушельницка // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – С. 27 – 38.
299. Крушельницка Л. І., Мацкевой Л. Г., Свешніков І. К. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / [Л. І. Крушельницка, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков, Е. А. Балагурі та інші]. – К.: Наукова думка, 1982. – 194 с.
300. Купчинський О. Літописні географічні назви «Микулин» і «Рожне поле» та їх історична територія у XI–XIII століттях / О. Купчинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006-2007. – Вип. 15. – С. 82–89.
301. Кучера М. П. Древній Плеснеск / М. П. Кучера // АП УРСР. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1962. – Т. 12. – С. 143–154.

302. Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-краєзнавчі нариси / М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.
303. Куций І. Галицьке русофільство ХІХ ст.: генеза історичної свідомості / І. Куций // http://naterra.com.ua/developments/history/modern/kucuj_rusofily.htm.
304. Лабутина І. К. Культурний слой Пскова // Археологическое изучение Пскова / І. К. Лабутина. – М.: Наука, 1983. – С.7–45.
305. Лесман Ю. Погребальні пам'ятники Новгородської землі і Новгород (проблема синхронізації) / Ю. Лесман // Археологические исследования Новгородской земли. – Ленинград, 1984. – С. 244–252.
306. Лильо-Откович З. Археологічно-бібліографічна виставка у Львові в 1888-1889 рр. / З. Лильо-Откович // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 605–613.
307. Литаврин Г. Г. Русь і Візантія в ХІІ веку / Г. Г. Литаврин Візантія і славяне. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. – С. 505–506.
308. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – Москва–Ленинград, 1947. – 467 с.
309. Лихачев Д. С. Предисловие / Н. М. Карамзин. История государства Российского (репринтное воспроизведение издания 1842–1844 годов). – М.: Книга, 1988. – С. 1–2.
310. Лучик В. В. Етюди з “Короткого етимологічного словника топонімів України” / В. В. Лучик // Мовознавство. – 2012. – Вип. 4. – С. 159–169.
311. Лысенко П. Ф. Берестье / П. Ф. Лысенко. – Минск: Наука и Техника, 1985. – 399 с.
312. Лысенко П. Ф. Города Туровской земли / П. Ф. Лысенко. – Минск: Наука и Техника, 1974. – 200 с.
313. Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя у княжу

- добу / В. Ляска // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2012. – Вип. 14–15. – С. 107–151.
314. Ляска В. Ранньосередньовічні пам'ятки Розточчя в світлі краєзнавчих та археологічних досліджень (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / В. Ляска // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 336–346.
315. Мавродин В. В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII–XIII вв. / В. В. Мавродин // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Ленинград, 1939. – Ч. 48. – С. 3–15.
316. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб., 2001. – 640 с.
317. Майоров А. В. О Полоцкой летописи В.Н. Татищева / А. В. Майоров // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Санкт-Петербург, 2006. – Т. 57. – С. 321–343.
318. Майоров А. В. О методике изучения оригинальных известий В.Н.Татищева: К вопросу о Полоцкой летописи /А. В. Майоров // Исследования по Русской истории и культуре: Сборник статей к 70-летию проф. И.Я.Фроянова. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 175–185.
319. Майоров А. В. Борьба за Берестье по сведениям Полоцкой летописи В.Н.Татищева и польских средневековых хроник / А. В. Майоров // Исследования по истории средневековой Руси. К 80-летию Ю. Г. Алексеева. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 62–69.
320. Майоров А. В. Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. М., Киев, 2005. 544 с. /А. В. Майоров // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 387–391.
321. Майоров А. В. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи

- второй части “Истории Российской” /А. В. Майоров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – 2007. – Вып.4. – С.10–18.
322. Майоров А. В. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? /А. В. Майоров // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2007. – № 3 (29). – С. 67–69.
323. Майоров А. В. “Конституционный проект” Романа Мстиславича в “Истории Российской” В. Н. Татищева /А. В. Майоров // “В кратких словесах многой разум замыкающее...”: Сборник научных трудов в честь 75–летия проф. Р. Г. Скрынникова. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 186–200.
324. Майоров А. В. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко /А. В. Майоров // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2008. – № 1 (3). – С. 89–100.
325. Майоров А. В. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича /А. В. Майоров // *Дьнеслово: Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. – Київ, 2008. – С. 51–57.
326. Майоров А. В. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича в Галичі? /А. В. Майоров // *Дрогичинь 1253*. – Івано-Франківськ, 2008. – С.119–131.
327. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей / Н. А. Макаров // *СА*. – 1981. – № 2. – С. 111–116.
328. Максимович М. А. Собрание починений / М. А. Максимович. – Киев, 1877. – 524 с.
329. Максимюк Т. М., Бевз М. В., Лукомська Н. Я. До проблеми збереження історичного ландшафту та реконструкції образу і розпланувально-просторової структури княжого Звенигорода / Т. М. Максимюк, М. В. Бевз, Н. Я. Лукомська // *Вісник національного*

- університету “Львівська Політехніка”. Серія Архітектура. – 2011. – № 716. – С. 158–165.
330. Малевская-Малевиц М. В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. / М. В. Малевская-Малевиц – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского института истории РАН “Нестор-История”, 2005. – 160 с.
331. Маркевич А. И. Город Качибей или Хаджибей – предшественник Одессы / А. И. Маркевич. – Одесса, 1894. – С. 55.
332. Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. Кургани крайнього заходу Подільської Височини / [Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегирич, І. Принада] // Записки НТШ.– Львів, 2002. – Т. 244. – С. 481 – 505.
333. Мацкевой Л. Г. Исследования на поселении Вороцов II // АО 1976 года / Л. Г. Мацкевой. – М.: Наука, 1977. – С. 335–336.
334. Мацкевой Л. Г. Работы Прикарпатской и Львовской экспедиций / Л. Г. Мацкевой // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 311.
335. Мацкевой Л. Обстеження печерних порожнин на стику Передкарпаття і Поділля / Л. Мацкевой // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 66–68.
336. Мацкевий Л. Роботи Львівської обласної експедиції у 1995 році // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. / Л. Мацкевий – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 43–47.
337. Мацкевий Л. Археологічні пам'ятки Львова / Л. Мацкевий. – Львів: Логос, 2008. – 222 с.
338. Мацкевой Л. Г., Адаменко О. М., Артюх В. С. Работы в Предкарпатье и Поднестровье / Л. Г. Мацкевой, О. М. Адаменко, В. С. Артюх // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 356–357.
339. Мацкевий Л. Г. Гнатюк Р. М., Панахид Г. І. Новітні роботи Львівської обласної експедиції / Л. Г. Мацкевий, Р. М. Гнатюк, Г. І. Панахид // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К.: Інститут археології НАН України, 2009. – С. 203.

340. Мацкевий Л., Гуньовський І., Лещух Д. Нові пам'ятки Грядового Побужжя, Городоцької рівнини та Опілля / Л. Мацкевий, І. Гуньовський, Д. Лещух // *Studia archaeologica*. – Вип. 1. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України; науково-дослідний інноваційний центр Рятівна археологічна служба, 1993. – С. 76–81.
341. Мацкевий Л., Лосик М., Панахид Г. Питання комплексного міждисциплінарного аналізу шарів енеоліту, ранньої бронзи та ранньозалізного часу з першого навісу Прийма I / Л. Мацкевий, М. Лосик, Г. Панахид // *МДАПВ*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 80–101.
342. Мацкевий Л., Лукомський Ю. Пам'яті Олександра Овчіннікова / Л. Мацкевий, Ю. Лукомський // *МДАПВ*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – Вип. 8. – С. 177–181.
343. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / О. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.
344. Медведев А. Ф. Водоотводные сооружения и их значение в благоустройстве Новгорода Великого / А. Ф. Медведев // *МИА СССР*. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956. – № 55. – С. 208–227.
345. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев // *САИ*. – М. Наука, 1966. – Вып. Е 1-36. – 184 с.
346. Медынцева А. А. Эпиграфика, писала (стили) и церв / А. А. Медынцева // *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. – М.: Наука, 1997. – С. 140–152.
347. Милов Л. В. Татищевские портреты-характеристики и «Симонова летопись» / Л. В. Милов // *История СССР*. – 1978. – № 6. – С. 76–94.
348. Миська Р. Княжа Теробовля (історіографічний огляд) / Р. Миська // *Археологія*. – 2005. – № 1. – С. 92–95.

349. Миська Р. Теробовельська земля XI–XII ст. (історичний огляд) / Р. Миська // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 53–59.
350. Миська Р. Долітописний Теробовль / Р. Миська // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ,2008. – Вип. 12. – С. 292–303.
351. Миська Р. До питання локалізації літописного Моклекова / Р. Миська // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 255–262.
352. Миська Р. Теробовлянська земля в XI – першій половині XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Р. Миська. – Львів, 2009. – 19 с.
353. Миська Р. Щиток від персня із зображенням птаха з Тустані / Р. Миська // Історико-релігійні та етнокультурні особливості Галицького регіону в загальноукраїнському контексті: матеріали міжнародної наукової конференції, Галич 14-15 травня 2010 р. – Галич, 2010. – С. 68–70.
354. Миська Р. Літописний Теробовль у світлі археологічних джерел / Р. Миська // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 14. – С. 313–323.
355. Миська Р. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Збруча / Р. Миська // *In silvis, campis et urbe.* – Rzeszów–Sanok: Mitel, 2010. – S. 101–112.
356. Миська Р. Теробовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами) / Р. Миська // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 15. – С. 186–209.
357. Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області / І. Михальчишин. – Львів: Львівський історичний музей, 1993. – 57 с.

358. Михальчишин І. Археологічні розвідки музею (1991-1993 рр.) / І. Михальчишин // Наукові записки ЛІМ. – Львів: Львівський історичний музей, 1994. – Вип II–III. – С. 302–305.
359. Михальчишин І. Р., Цигилик В. М. Нові археологічні пам'ятки на Львівщині / І. Р. Михальчишин, В. М. Цигилик // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 68–69.
360. Могитич І. Р. Традиции и влияния в народном зодчестве западных областей Украины / И. Р. Могитич // Архитектурное наследство. – Москва, 1981. – № 32. – С. 114–118.
361. Могитич І. Р., Ратич А. А. Остатки большого каменного сооружения в Звенигороде на Белке / И. Р. Могитич, А. А. Ратич // АО 1971 года. – М.: Наука, 1972. – С. 389.
362. Могитич І. Нововідкрита церква у Звенигороді / І. Могитич // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1994. – Ч.2. – С. 55.
363. Могитич І. Церкви Звенигорода / І. Могитич // Вісник “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1995. – Ч. 3.– С. 18–21.
364. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. / І. Могитич // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.
365. Могитич І. Старовинні церкви України VII–XIV ст. / І. Могитич // Dzieje Podkarpacia. – Krosno: Mitel, 2001. – Т. V. – S. 301–328.
366. Могитич Р. І. Вулиця літописного Звенигорода / Р. І. Могитич // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині: тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження М. Ю. Смішка, Львів, 3–6 листопада 1990 р. – Львів: Інститут суспільних наук АН України, 1992. – Вип. 2. – С. 86–88.
367. Могитич Р. Елементи регулярного планування у містах княжої Галичини / Р. Могитич // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень

- міжнародної археологічної конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 90–91.
368. Могитич Р. Княжа доба у планувальній структурі західноукраїнських міст. Звенигород / Р. Могитич // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1995. – Ч. 3. – С. 5–17.
369. Могитич Р., Конопля В. Планувальна структура літописного Звенигорода / Р. Могитич, В. Конопля // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 16–23.
370. Могитич Р., Черноус В. Літописний Звенигород / Р. Могитич, В. Черноус // Пам'ятки України. – 1986. – № 3. – С. 42–44.
371. Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов / А. П. Моця, А. К. Сыромятников // Древнерусский город: материалы всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 84–87.
372. Моця О. Регіон Карпат за часів Київської та Галицько-Волинської Русі / О. Моця // *Transkarpatskie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*. – Krosno: Ruthenus, 2013. – С. 493–511.
373. Н. П. Раскопки въ древнемъ Звенигороде подь Бобркою / Н. П. // Слово. – Львов, 1885. – Ч. 75. – С. 2.
374. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1951. – 262 с.
375. Нестерова Н. В. Костяные гребни XI–XIV вв. из археологических коллекций музея. Каталог / Н. В. Нестерова. – Владимир: Владимиро-Суздальский музей-заповедник, 2006. – 72 с.
376. Овчинникова Б. Б. Писала-стилосы древнего Новгорода X–XV вв. Свод археологического источника / Б. Б. Овчинникова // Проблемы

- истории России. Новгородская Русь: Историческое пространство и культурное наследие: Сборник научных трудов. – Екатеринбург: Уральский государственный университет им. А. М. Горького, 2000. – Вып. 3. – С.45–105.
377. Овчинников О. Г. Боярська садиба на звенигородському посаді / О. Г. Овчинников // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня: тези республіканської науково-теоретичної конференції, Львів, 17–18 грудня 1987р. – Львів, 1987. – С. 145–147.
378. Овчинников О. Г. Розвідки на Львівщині / О. Г. Овчинников // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році. – Львів, 1994. – С. 15–16.
379. Овчинников О. Г. Звенигород як феодальна столиця / О. Г. Овчинников // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України: матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Вид-во Плай, 1998. – С. 41–44.
380. Овчинников О. Г. Один тип культових постаментів Західної України / О. Г. Овчинников // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – Луцьк, 1998. – С. 179.
381. Онищук Я. Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею) / Я. Онищук // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2008. – Вып. 11. – С. 172–194.
382. Оприск В. Г. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции / В. Г. Оприск // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 347–348.
383. Оприск В. Г. Археологічні розвідки в Зборівському районі / В. Г. Оприск // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 69–70.

384. Оприск В. Г., Хомин И. М. Древнерусские поселения у с. Гонятичи / В. Г. Оприск, И. М. Хомин // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 348.
385. Оприск В. Г., Цыгылык В. Н. Исследования у с. Болотня на Львовщине / В. Г. Оприск, В. Н. Цыгылык // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 365.
386. Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. / Я. Пастернак // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 229–242.
387. Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки Галичини і Волині / Я. Пастернак // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 1–17.
388. Пастернак Я. Княжий Звенигород в доісторичний та ранністоричній добі / Я. Пастернак // Життя і знання. – Львів, 1931. – Рік.IV. – Ч. 9 [45]. – С. 276–279.
389. Пастернак Я. Кельти в Галичині / Я. Пастернак // Життя і Знання. – Львів, 1931. – Рік IV. – Ч. 7 [43]. – С. 206–207.
390. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. / Я. Пастернак // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т.152. – С. 113–130.
391. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936р. / Я. Пастернак // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 241–268.
392. Пастернак Я. Княжий Звенигород // Літературно-науковий додаток «Нового Часу» / Я. Пастернак. – Львів, 1938. – Випуск за 6 січня.
393. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: Наукове товариство імені Шевченка, 1961. – 788 с.
394. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – Ч. IV. – С. 63–82.

395. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. – 331 с.
396. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1968. – 472 с.
397. Пелецишин Н. А. Исследования в Львовской области / Н. А. Пелецишин // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 339–340.
398. Пелецишин Н. А. Исследования в верховьях Западного Буга / Н. А. Пелецишин // АО 1985 года. – М.: Наука, 1987. – С. 389–390.
399. Пелецишин Н. А., Михальчишин И. Р., Корчинский О. М. Разведки на Буге и верхнем Днестре / Н. А. Пелецишин, И. Р. Михальчишин, О. М. Корчинский // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 384–386.
400. Перфецький Е. Перемишельський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша / Е. Перфецький // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т.147. – С. 1–54.
401. Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв.: по археологическим данным / В. М. Петегирич // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 151–163.
402. Петегирич В. М. Найдавніші волинські міста / В. М. Петегирич // VI Международный Конгресс славянской археологии. Прилеп, Югославия. 1990: тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями. – М.: Наука, 1990. – С. 180–182.
403. Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель / В. Петегирич // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.

404. Петегирич В. М., Корчинский О. М. Исследования городищ на Львовщине / В. М. Петегирич, О. М. Корчинский // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 317.
405. Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Кам'яна іконка із Звенигорода / В. Петегирич, В. Оприск, Б. Закалик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 301–306.
406. Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ / В. Петегирич, Д. Павлів // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 412–426.
407. Петегирич В., Чорновус В. Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби / В. Петегирич, В. Чорновус // Постаті української археології. – МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Вип. 7. – С. 93–94.
408. Петренко В. П. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка / В. П. Петренко // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 81–116.
409. Петрик В. Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI–XIII століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. архітектури: спец. 18.00.01 “Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури” / В. Петрик. – Львів, 2003. – 22 с.
410. Петришин Г. П. “Карта Ф. Фон Міга” (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Г. П. Петришин. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 292 с.
411. Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. / С. Л. Пештич – Ленинград, 1961. – Ч. 1. – 276 с.

412. Площанский В. Некоторые села Галицкой Руси / В. Площанский // Литературный сборник Галицко-русской матицы. – Львов, 1880. – С. 39–45.
413. Погодин М. П. Исследования, заметки и лекции / М. П. Погодин. – Москва, 1850. – 448 с.
414. Погоральський Я., Ляска В., Вітвицька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі / Я. Погоральський, В. Ляска, Г. Вітвицька // АДЛУ.– Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 13. – С. 342–360.
415. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен: В 4 т. / М. Н. Покровский. – Москва, 1933. – Т.1. – 272 с.
416. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини / Ю. Полянський // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 9–30.
417. Полянський Ю. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції / Ю. Полянський // Праці Географічної комісії НТШ. – Львів, 1935. – Вип. I. – С. 1–23.
418. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст. / Б. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.
419. Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии / Е. В. Пчелов. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 477 с.
420. Рапов О. П. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. П. Рапов. – Москва: Изд-во МГУ, 1977. – 261 с.
421. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА СССР. – М.–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1967. – № 140. – 242 с.
422. Раппопорт П. А. Архитектура. Сооружения // Археология. Древняя Русь. Город, замок, село / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1985. – С. 154–167.

423. Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В. Жилище / П. А. Раппопорт, Б. А. Колчин, Г. В. Борисевич // Древняя Русь. Город. Замок. Село. Археология СССР. – М.: Наука, 1985. – 136–154.
424. Ратич А. А. Городища Росточья / А.А. Ратич // КСИА АН УССР. – Киев, 1962. – Вып. 12.– С. 87–91.
425. Ратич А. А. Раскопки в Звенигороде на Белке / А. А. Ратич // АО 1966 года. – М.: Наука, 1967. – С. 247–249.
426. Ратич А. А. Раскопки в Звенигороде на Белке / А. А. Ратич // АО 1968 года. – М.: Наука, 1969. – С. 334–335.
427. Ратич А. А. Новые данные о Звенигороде на Белке / А. А. Ратич // АО 1969 года. – М.: Наука, 1970. – С. 290–291.
428. Ратич А. А. Древнерусский стольный город Звенигород на Белке в свете археологических исследований 1965–1969 гг. / А. А. Ратич // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1969 г. – М., 1970. – С. 39–43.
429. Ратич А. А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке / А. А. Ратич // АО 1970 года. – Москва: Наука, 1971. – С. 295.
430. Ратич А. А., Шеломенцев-Терский В.С. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке / А. А. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терский // АО 1971 года. – М.: Наука, 1972. – С. 388–389.
431. Ратич А. А., Шеломенцев-Терский В.С. О работах Звенигородской экспедиции / А. А. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терский // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 333–334.
432. Ратич А.А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. / А. А. Ратич // Культура средневековой Руси. – М.: Наука, 1974. – С. 188–191.
433. Ратич О. О. Археологічні пам'ятки Львова і його околиць / О. О. Ратич // Нариси історії Львова. – Львів, 1956.

434. Ратич О. О. Древнеруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О. О. Ратич. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1957. – 97 с.
435. Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові / О. О. Ратич // МДАПВ. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961. – Вип. 3. – С. 115–127.
436. Ратич О. О. Дослідження літописного Звенигорода в 1965 р. / О. О. Ратич // XI наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи за 1965 р.: тези доповідей / Львівський університет. – Львів, 1966. – С. 77.
437. Ратич О. О. Городища в селах Добростани і Страдч / О. О. Ратич // Археологія. – 1968. – Вип. XX. – С. 228–229
438. Ратич О. О. Дослідження в с. Звенигород і м. Сколе на Львівщині / О. О. Ратич // Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України: тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972. – С. 352–354.
439. Ратич О. О. Дослідження Звенигородської експедиції / О. О. Ратич // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 4. – С. 313–316.
440. Ратич О. О. Літописний Звенигород / О. О. Ратич // Археологія. – 1973. – № 12. – С. 87–94.
441. Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості / О. О. Ратич // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132–205.
442. Романюк Т. Ярослав Пастернак: родина, особистість, творчість / Т. Романюк // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 14. – С. 454–493.
443. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна твердиня / М. Ф. Рожко. – К.: Наукова думка, 1996. – 239 с.

444. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян /И. П. Русанова, Б. А. Тимощук. – М.: Научно-исследовательский археологический центр “АРХЭ”, 1993. – 217 с.
445. Рыбаков Б. А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве» /Б. А. Рыбаков // Историческая география России. – М.: Наука, 1970. – С. 69–83.
446. Рыбаков Б. А. Русские княжества XII – начала XIII вв. / Б. А. Рыбаков // Злато слово. Век XII. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 151–231.
447. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963 – 361 с.
448. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
449. Рыбина Е. А., Розенфельд Р. Л. Гребни и расчески / Е. А. Рыбина, Р. Л. Розенфельд // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 19–22.
450. Савич В. П. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей / В. П. Савич // МДАПВ. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – Вип. 2. – С. 114–118.
451. Савчинский Г. Стародавний Звенигородъ / Г. Савчинский // Литературный сборник Галицко-русской материцы. – Львовъ, 1870. – С. 37–40.
452. Сагайдак М. А. Денрохронология древнего Киева / М. А. Сагайдак // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 425–453.
453. Сало Б., Чорний А., Назар І. Рятівні археологічні дослідження багатошарового поселення Винники–вул І. Липи у 2010 році / Б. Сало, А. Чорний, І. Назар // Наукові студії: Збірник наукових праць /Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 4. – Львів: Вид-во “Растр-7”, 2011. – Вип. 4. – С. 196–214.

454. Самойлович Н. Стеляные бусы Ростова Великого / Н. Самойлович // Археология Верхнего Поволжья. – М., 2006. – С. 371–387.
455. Свенцицкий И. С. Описание музея Ставропигийского института во Львове / И. С. Свенцицкий. – Львовъ, 1908. – С. 218–239.
456. Свешников И. К. Исследования в с. Звенигород Львовской области / И. К. Свешников // КСИА АН УССР. – Киев, 1955. – Вып. 4. – С. 116–118.
457. Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области (Культура ленточной керамики) / И. К. Свешников // КСИИМК. – Ленинград, 1956. – Вып. 63. – С. 57–69.
458. Свешников И. К. Могильники липицкой культуры в Львовской области (Раскопки у сс. Звенигород и Болотное) / И. К. Свешников // КСИИМК. – Ленинград, 1957. – Вып. 68. – С. 63–74.
459. Свешников И. К. Работы в Звенигороде на Белке / И. К. Свешников // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 328.
460. Свешников И. К. Работы в Звенигороде / И. К. Свешников // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 352–354.
461. Свешников И. К. Раскопки пригорода летописного Звенигорода / И. К. Свешников // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С. 306–307.
462. Свешников И. К. Раскопки в Звенигороде под Львовом / И. К. Свешников // АО 1985 года. – М.: Наука, 1987. – С. 408–409.
463. Свешников И. К. Новые находки произведений древнерусского искусства из Звенигорода / И. К. Свешников // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тезисы докладов всесоюзной конференции, Суздаль, 1987. – М.: Наука, 1987. – С. 226–227.
464. Свешников И. К. Исследования древнерусского Звенигорода под Львовом / И. К. Свешников // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 335.

465. Свешников И. К. Мастерская янтарных изделий на раннефеодалльном городище Звенигород под Львовом / И. К. Свешников // The sixth Meeting on Amber and Amber-Bearing Sediments. – Warsaw, 1988. – S. 67–68.
466. Свешников И. К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода / И. К. Свешников // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 2. – С. 142–147.
467. Свешников И. К. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 107–110.
468. Свешников И. К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком / И. К. Свешников // VI Международный Конгресс славянской археологии. Прилеп, Югославия. 1990: тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями. – М.: Наука, 1990. – С. 195–197.
469. Свешников И. К., Гупало В. Д. Керамика датированная кладами монет / И. К. Свешников, В. Д. Гупало // *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. materiały z konferencji*, Rzeszów, 21–23. IX. 1993. – Rzeszów: Mitel, 1994. – S. 139–148.
470. Свешников И. К., Мацкевой Л. Г., Крушельницкая Л. И. Исследования на Львовщине / [И. К. Свешников, Л. Г. Мацкевой, Л. И. Крушельницкая, И. Р. Могитич и др.] // АО 1977 года. – Москва, 1978. – С. 384–385.
471. Свешников И. К., Татаринев К. А., Шевченко С. В. Природное окружение населения древнерусского Звенигорода / И. К. Свешников, К. А. Татаринев, С. В. Шевченко // Проблемы социальной экологии: тезисы докладов первой всесоюзной конференции, Львов, 1–3 октября 1986 г. – Львов, 1986. – Ч. II. – С. 71–73.

472. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 3–28.
473. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині і кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков – К.: Наукова думка, 1974. – 208 с.
474. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область / І. К. Свешніков. – К.: Наукова думка, 1976. – 96 с.
475. Свешніков І. К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. / І. К. Свешніков // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 94–101.
476. Свешніков І. К. Звенигород / І. К. Свешніков. – Львів: Каменяр, 1987. – 48 с.
477. Свешніков І. К. Проблема комплексного дослідження міст Південно-Західної Русі і розкопки Звенигорода під Львовом / І. К. Свешніков // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 201–202.
478. Свешніков І. К. Звенигородські грамоти на бересті / І. К. Свешніков // Дзвін. – Львів, 1990. – № 6. – С. 127–131.
479. Свешніков І. К. Звенигородські берестяні грамоти / І. К. Свешніков // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині: тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченої 90-річчю М.Ю. Смішка. – Львів: Інститут суспільних наук, 1992. – Вип. 2. – С. 76–77.
480. Свешніков І. К. Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. / І. К. Свешніков. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 101–103.

481. Свешніков І. К. До питання про торговельні зв'язки давнього Звенигорода / І. К. Свешніков // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р. / [Інститут народознавства НАН України; Верхньодністрянська археологічна експедиція]. – Львів, 1994. – С. 7–8.
482. Свешніков І. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці / І. К. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 2005. – С. 20–31.
483. Свешніков І. К., Брайчевська О. А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького / І. К. Свешніков, О. А. Брайчевська // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 122–129.
484. Седов В. В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 320 с.
485. Седов В. В., Волочкова О. К., Закурина Т. Ю. Работы Псковской экспедиции в 1984 г. / [В. В. Седов, О. К. Волочкова, Т. Ю. Закурина, В. И. Кильдюшевский и др.] // Археология и история Пскова и Псковской земли: краткие тезисы докладов к предстоящей научно-практической конференции. – Псков: Псковский Государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, 1985. – С. 75–77.
486. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова – М.: Наука, 1981. – 196 с.
487. Словарь украинского языка (под. ред. Б. Д. Гринченко). – Киевъ, 1908. – Т. II. – С. 295.
488. Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова / М. Смішко // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Ч. 4–5. – С. 93–97.

489. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ея с Польшею 1387 г. / М. П. Смирнов. – М., 1860. – 154 с.
490. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: В 15 кн. / С. М. Соловьев. – Москва, 1959. – Кн. 1. Т. 1–2. – 811 с.
491. Сорокин А. Н. Благоустройство усадеб в древнем Новгороде / А. Н. Сорокин // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина / Отв. ред. В. Л. Янин. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 248–276.
492. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М., 1955. – 140 с.
493. Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991–1993 рр. / М. Сохацький // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1993. – Вип. 3. – С. 10–22.
494. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) / М. Сохацький // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 4–15.
495. Степанов Н. В. Календарно-хронологические факторы Ипатьевской летописи до XIII века / Н. В. Степанов // Известия Отделения русского языка и словестности АН. – Петроград, 1915. – Т. 20. – Кн. 2. – С. 1–71.
496. Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / П. Ф. Сум. – М., 1846. – 30 с.
497. Тарабардина О. А. Денрохронологические шкалы средневекового Новгорода: Федоровский раскоп / О. А. Тарабардина // Вестник Новгородского государственного университета. – Новгород, 2006. – № 38. – С. 19–24.
498. Таранова Н. Б. Фізико-географічна зумовленість топонімії Гологоро-Кременецької гряди Малого Полісся: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.01 “Фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів” / Н. Б. Таранова. – Львів, 2004. – 20 с.

499. Тарнавський Л. О., Тарнавський В. Л. Родовід Савчинських / Л. О. Тарнавський, В. Л. Тарнавський. – Львів: Априорі, 2011. – 268 с.
500. Татищевъ В. Н. Исторія Россійская съ самыхъ древнейшихъ временъ / В. Н. Татищевъ. – М.: Напечатана при Императорскомъ Московскомъ университете, 1773. – Книга 2. – 544 с.
501. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – Москва–Ленинград: Наука, 1963. – Т. 3.
502. Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода / В. Терський, С. Терський // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 358–372.
503. Терський С. З далекого минулого княжих Винник під Львовом // Наукові записки ЛІМ / С. Терський. – Львів: Львівський історичний музей, 1994. – Вип. I–II. – С. 22–38.
504. Терський С. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею / С. Терський // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 73–75.
505. Терський-Шелом'янцев В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода / В. С. Терський-Шелом'янцев // Археологія. – 1978. – № 27. – С. 86–93.
506. Терский-Шеломенцев В. С. Исследования детинца Звенигорода Галицкого / В. С. Терский-Шеломенцев // СА. – 1978. – № 1. – С. 206–215.
507. Терський-Шеломенцев В. С. Основні підсумки досліджень літописного Звенигорода / В. С. Терський-Шеломенцев // V-а Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 148–150.
508. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. / Б. А. Тимощук – М.: Наука, 1990. – 192 с.

509. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Б. А. Тимощук. – М.: Изд-во Московского университета, 1995. – 261 с.
510. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1976. – 180 с.
511. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 208 с.
512. Тимощук Б. О. Ілівське городище-святилище / Б. О. Тимощук // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 28–29.
513. Тимощук Б. О. Східні хорвати / Б. О. Тимощук // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218.
514. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 477 с.
515. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
516. Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия / А. П. Толочко. – Москва–Киев, 2005. – 544 с.
517. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 224 с.
518. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1983. – 328 с.
519. Толочко П. П. Историчні портрети / П. П. Толочко. – Київ: Наукова думка, 1990. – 268 с.
520. Толочко П. П. Галицьке князівство / П. П. Толочко // Давня історія України: у 3 т. / відповід. ред. П. П. Толочко. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2000. – Т. 3. – 696 с.

521. Томенчук Б. П. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX–XII ст. / Б. П. Томенчук // Археологічні студії. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 235–243.
522. Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича / Б. Томенчук, В. Баран // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2007. – Вип. 2. – С. 31–54.
523. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ: Видавець І. Я. Третяк, 2008. – 696 с.
524. Филипчук А. М., Филипчук Г. В. Попередні результати дослідження ритуального валу на схилі урочища Оленин Парк (Пліснеський археологічний комплекс) / А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 106–115.
525. Филипчук А. М., Филипчук Г. В., Теліщевський В. О. Результати обстежень археологічних пам'яток на території та в околицях сіл Романів і Підгородище (Перемишлянський район Львівської області) у 2014 р. / А. М. Филипчук, Г. В. Филипчук, В. О. Теліщевський // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 225–239.
526. Филипчук Г. В. Культурний центр Пліснеського археологічного комплексу у структурі городища слов'янського часу / Г. В. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 3–13.
527. Філіпчук М. А. Роботи гологірської госпдоговірної експедиції / М. А. Філіпчук // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 93–95.

528. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Плісеська / М. А. Филипчук // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 21–23.
529. Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства / М. Филипчук // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр: тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р. / [Інститут народознавства НАН України; Верхньодністрянська археологічна експедиція]. – Львів, 1994. – С. 9–11.
530. Филипчук М. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. / М. Филипчук // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
531. Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. / М. Филипчук // Вісник Інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – Вип. 1. – С. 58–70.
532. Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. / М. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2007. – Вип. 2 – С. 113–136.
533. Филипчук М. Райковецька культура в Українському Прикарпатті: хронологія і періодизація / М. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.

534. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час / М. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
535. Филипчук М. А., Білас Н. М., Тимець І. В. Скарб гальштатсько-латенської доби: Каталог / М. Филипчук, Н. М. Білас, І. Тимець. – Винники, 2006. – 24 с.
536. Филипчук М. А., Стеблій Н. Я. Створення археологічного кадастру в горбогірній місцевості (теоретичні та методологічні аспекти) / М. А. Филипчук, Н. Я. Стеблій // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 5. – С. 3–38.
537. Филипчук М. А., Филипчук А. М. Дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2008–2009 рр. / М. А. Филипчук, А. М. Филипчук // Вісник інституту археології. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 81–105.
538. Франко І., Гнатюк В. Два поклики // Літературно-науковий вісник / І. Франко, В. Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 17. – С. 77.
539. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Л., 1980. – 256 с.
540. Харламов В. О. Дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври 1986 р. / В. О. Харламов // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 138–150.
541. Харламов В. А. Опыт историко-архитектурной реконструкции жилой застройки древнего Киева. Массовая городская застройка Киева X–XIII вв. / В. А. Харламов // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 121–140.

542. Хорошев А. С. Замки, ключи и замочные принадлежности / А. С. Хорошев // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 14–17.
543. Хрушкова Л. Г. Крещальни древнерусских храмов. К вопросу об истоках / Л. Г. Хрушкова // Проблемы изечения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.) / Государственный эрмитаж; Институт истории материальной культуры РАН. – Санкт Петербург: Изд-во “Дмитрий Буланин”, 1996. – С. 34–35.
544. Хрущев И. Древние русские сказания в летописях: Сказание о Васильке Ростиславиче / И. Хрущев // Журнал Министерства народного образования. – 1874. – Август. – С. 176–193.
545. Цигилик В. Н. Новое поселение липицкой культуры на Львовщине / В. Н. Цигилик // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 347–348.
546. Цись П.М. Геоморфологічні райони / П. М. Цись // Природа Львівської області /за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. – С. 27–39.
547. Цыгылык В.Н. Липицкая культура / В. Н. Цыгылык // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 12–21.
548. Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин /Р. М. Чайка // Львівський археологічний вісник. – Львів: Українські технології, 1999. – Вип. 1. – С. 91-100.
549. Чайка Р. Розкопки могильника городища Щекотин на Розточчі / Р. Чайка // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 458–459.

550. Чайка Р. Новий гончарний комплекс із Розточчя / Р. Чайка // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.
551. Чайка Р. М., Довгань П. М. Археологічні дослідження в зонах меліорації Малого Полісся і Прикарпаття / Р. М. Чайка, П. М. Довгань // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів: Світ, 1992. – Вип. 27. – С. 37–49.
552. Черных Н. Б. Дендрохронология Ладоги (раскоп в районе Варяжской улицы) /Н. Б. Черных // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград: Наука, 1985. – С. 117–122.
553. Черноус В. О. Дослідження в околицях с. Звенигорода Пустомитівського району Львівської області /В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1990. – С. 98–101.
554. Чорновус В. Про східні кордони Галицького князівства у XII–XIII ст. / В. Чорновус // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 35–36
555. Чугуй Т. О. Роль і значення діяльності перших Ростиславичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві / Т. О. Чугуй // Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2011. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Випуск 14. – С. 13–21.
556. Шараневич И. История Галицко-Владимирской Руси от найдавейших времен до року 1453 / И. Шараневич. – Львов, 1863. – 462 с.

557. Шараневич І. Указанія в писаных источниках и особенно в документах и актах до археологических исследований. Речь на археологическом съезде по причине выставки предметов с Галича / І. Шараневич. – Галич–Львов, 1886. – Ч. 1–2. – 35 с.
558. Шараневич І. Известія о результате исследовательных разкопок в рубежах древне-княжеского города Галича, предпринятых в гг. 1886–1887 / І. Шараневич. – Львов, 1888. – 8 с.
559. Шараневич І. Каталог археологическо-библиографической выставки Ставропигийского института во Львове / І. Шараневич. – Львов, 1888. – 95 с.
560. Шахматов А. А. Нестор летописец / А. А. Шахматов // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 117–118. – С. 35–41.
561. Шевченко С. В., Свешніков І. К. Ботанічні знахідки XII ст. / С. В. Шевченко, І. К. Свешніков // Український ботанічний журнал. – 1984. – Т. 41. – № 6. – С. 41–44.
562. Шевченко Д., Нагнибіда Р. Нові археологічні матеріали за результатами архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004–2010 роках на території НІАЗ “Кам’янець” / Д. Шевченко, Р. Нагнибіда // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2012. – Вип. 16. – С. 353–366.
563. Шеломенцев-Терский В. С. Некоторые итоги археологического изучения древнего Звенигорода / В. С. Шеломенцев-Терский // Древнерусский город: материалы всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 148–149.
564. Шеломенцев-Терской В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода / В. С. Шеломенцев-Терской // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1968. – Вып. III. – С. 163–167.

565. Шеломенцев-Терской В. С. Древнерусский летописный Звенигород: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 “Археология”/ В. С. Шеломенцев-Терской . – Киев, 1981. – 21 с.
566. Шелом’янців-Терський В. С. З історії давньоруського міста Звенигорода (за матеріалами археологічних досліджень) / В. С. Шелом’янців-Терський // Київська Русь: культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 20–28.
567. Шишак В. І. Нові дослідження на Розточчі / В. І. Шишак // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут суспільних наук АН України, 1992. – Вип. 2. – С. 71–72.
568. Шишак В., Ляска В. Городище X–XI ст. Завадів I на Розточчі / В. Шишак, В. Ляска // АДЛУ. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 13. – С. 320–341.
569. Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі / В. Шишак, Я. Погоральський, В. Ляска // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2012. – Вип. 16. – С. 307–330.
570. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 г. /Ф. Р. Штейнгель // АЛЮР. – Киев, 1905. – № 4–5. – С. 136–152.
571. Штыхов Г. В., Дук Д. В. Материалы застройки Полоцка XI–XIII вв. Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв. / Г. В. Штыхов, Д. В. Дук // Полоцк. – Минск: Беларуская навука, 2012. – С. 80–88.
572. Штыхов Г. В. Памятники севера и центра Белоруссии. Археология средневекового периода / Г. В. Штыхов // Белорусская археология. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 81–92.
573. Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // МИА СССР. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956. – № 55. – Т. 1. – С. 164–179.

574. Щапова Ю. Л. Украшения из стекла / Ю. Л. Щапова // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1998. – С. 80–92.
575. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля / М. Ягодинська // *Studia archaeologica*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – Вип. 1. – С.67–71.
576. Якобсон А. Л. Крым в средние века / А. Л. Якобсон. – М.: Наука, 1973. – 174 с.
577. Янин В. Л. Истоки формирования “социальной традиции” русского города (Новгород как социальная структура) / В. Л. Янин // *Город как социокультурное явление исторического процесса*. – М.: Наука, 1995. – С. 120–126.
578. Antoniewicz W. “Baba kamienna” w Dźwinogrodzie / W. Antoniewicz // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. – Kraków, 1916. – Т. 2. – S. 11–12.
579. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa: Nakładem S. Orgelbranda, 1844. – Т. II. – Cz. 1. – 547 s.
580. Bielowski A. Ильницкий В. Стародавнии галицкїи города. Стародавний Звенигородъ: сочинитель Василь Ильницкий, въ Львове 1861 / A. Bielowski // *Czasopism naukowy księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich*. – Lwów, 1862. – S. 378–386.
581. Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na „Wysokiej Górcie” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych / A. Buko, T. Dzieńkowski, S. Gołub // *Rocznik Chełmski*. – 2012. – Т. 16. – S. 293–304.
582. Christophersen A. Raw Material, Resources and Production Capacity in Early Medieval Comb Manufacture in Lund / A. Christophersen // *Papers*

- of the Archaeological Institute University of Lund 1978-1980. New series. – Lund, 1980. – Vol. 3. – S. 35–46.
583. Czopek S., Lubelczyk A. Ceramika Rzeszowska XIV–XVIII wiek / S. Czopek, A. Lubelczyk. – Rzeszów: muzeum Okręgowe w Rzeszowie, 1993. – 112 s.
584. Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych / W. Demetrykiewicz // Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa. – Kraków, 1886. – 74 s.
585. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa, 1972. – T. 3–4. – 450 s.
586. Dzieńkowski T. Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej / T. Dzieńkowski // In silvis, campis et urbe. – Rzeszów–Sanok: Mitel, 2011. – S. 113–125.
587. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa: Nakładem S. Orgelbranda, 1899. – T. IV. – 719 s.
588. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Vladimir: 2 T. / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 562 P.
589. Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L. A. Gebhard. – Pest, 1778. – 174 P.
590. Gupalo W. Investigations in the Early Medieval Zvenygorod / W. Gupalo // Third Annual Meeting of the European Association of Archaeologists: abstracts. Ravenna, 24–28 september 1997. – Ravenna, 1997. – S. 144.
591. Gupalo V., Vojtseshchuk N. Cercetarea orasului vechi Zvenigorod de pe Belka: saptaturile din anul 2010 / V. Gupalo, N. Vojtseshchuk // Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei si studiului artelor: Rezumatele Comunicarilor Conferinta stiintifica cu participare internationala. – Chisinau: Profesional Service, 2012. – S. 14.

- 591a. Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna / W. Hensel. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – 679 s.
592. Hoppe J. A. Geschichte des K nigreiches Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. – Wien, 1792. – 196 P.
593. Hupało W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii / W. Hupało // *In silvis, campis et urbe.* – Rzeszów–Sanok: Mitel, 2010. – S. 233–245.
594. Hupalo V. Christian devotional objects from early medieval Zvenigorod (now Zvenyhorod, Ukraine) / V. Hupało // *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and historical evidence.* – Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. – S. 591–610.
595. Hupało W. “Autorskie” dewocjalia mieszkańców wczesnośredniowiecznego Dźwinogrodu (Ukraina) / W. Hupało // *Transkarpatskie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i we wczesnym średniowieczu.* – Krosno: Ruthenus, 2013. – S. 547–566.
596. Hupało W., Łosyk M., Melnyk S. Wyniki badań wczesnośredniowiecznej studni z Dźwinogrodu / W. Hupało, M. Łosyk, S. Melnyk // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.* – Rzeszów: Mitel, 1996. – T. XVII. – S. 291–296.
597. Hupalo W., Vojtseshchuk N. Personalized devotional objects from 12th century Zvenygorod (Ukraine) / W. Hupalo, N. Vojtseshchuk // *Rome, Constantinople and newly-converted Europe: archaeological and historical evidence: Abstracts.* – Crakow: Mitel, 2010. – S. 51–52.
598. Jakimowicz R. Dawidgródek / R. Jakimowicz. – Pińsk, 1939. – 45 s.
599. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojewódstwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. / A. Janeczek – Warszawa: Instytut archeologii i etnologii Polskiej akademii nauk, 1993. – 388 s.
600. Janowski A. Żegluga po Dniestrze / A. Janowski // *Ziemia.* – 1914. – S. 507.

601. Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej / B. Janusz. – Lwów, 1913. – 92 s.
602. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego / B. Janusz. – Lwów, 1914. – 172 s.
603. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej / B. Janusz. – Lwów, 1918. – 310 s.
604. Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia / Ed. A. Przezdziecki / J. Długosz. – T. 10. – Kraków, 1883. – Ks. 3. – 565 s.
605. Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205 – 1269). Studium prozopograficzne / A. Jusupović. – Kraków, 2013. – 310 s.
606. Jazdźewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej / K. Jazdźewski. – Poznań, 1936. – 457 s.
607. Katalog muzeum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1877. – 158 s.
608. Katalog wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885 r. – Lwów, 1885. – 202 s.
609. Katalog wystawy zabytków starożytnych we Lwowie w r. 1894. – Lwów, 1894. – 167 s.
610. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 / A. Kirkor // ZWAK. – Kraków, 1878. – T. II. – S. 3–18.
611. Kocka-Krenz H., Sikorski A. Motywy wschodniosłowiańskie we wczesnośredniowiecznych ozdobach z ziem polskich / H. Kocka-Krenz, A. Sikorski // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu / pod red. M. Dulnicza. – Warszawa–Lublin: Wyd-wo instytutu archeologii i etnologii PAN, 2003. – S. 239–244.
612. Korczyński O. Ośrodki kultu pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu) / O. Korczyński // Rocznik Przemyski. Archeologia. – Przemyśl, 2000. – T. XXXVI. – S. 67–82.

613. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów / J. Kostrzewski // *Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia polska.* – Kraków, 1939–1948. – T. IV. – Cz. 1, dz. V. – S. 118–359.
614. Kostrzewski J. *Kultura prapolska* / J. Kostrzewski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1962. – 500 s.
615. Kovalev R. K. Zvenyhorod in Galicia: An Archaeological Survey (Eleventh-Mad-Thirteenth Century) / R. K. Kovalev // *Journal of Ukrainian Studies.* – 1999. – 24. – № 2. – P. 7–36.
616. Kruppe J. *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego miasta w Warszawie* / J Kruppe. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1961. – 232 s.
617. Kruppé J. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce* // *Studia i materiały z historii kultury materialnej* / J Kruppe. – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1981. – Tom LIII. – Część 2. – S. 1–74.
618. Kunysz A., Persowski F. *Przemysł w starożytności i wczesnym średniowieczu* / A. Kunysz, F. Persowski // *Przemysł w starożytności i średniowieczu.* – Rzeszów, 1966. – S. 7–70.
619. Labuda G. *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii* / G. Labuda // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji – Rzeszow 9–11. V. 1995* / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszow: Mitel, 1996. – S. 9–17.
620. Lam J. *Starożytny Dźwinogród i Rożne Pole* / J. Lam. – Lwów, 1887. – 35 s.
621. Liwoch R. *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie* / R. Liwoch // *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego.* – Rzeszów–Krosno–Przemysł: Mitel, 2003. – Tom XXIV. – S. 213–297.

622. Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska / R. Liwoch // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 367–378.
623. Mohytycz R. Prawo niemieckie a formowanie dzielnic miast o kształtach regularnych na ziemiach ruskich w XIII–XIV wieku / R. Mohytycz // Procesy lokacyjne w Europie Środkowo-Wschodniej: materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zgroju 28–29 października 2002 roku. – Wrocław, 2006. – S. 257–278.
624. Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego pow. Skołów Podlaski / K. Musianowicz // Wiadomości archeologiczne. – Warszawa: Państwowy muzeum archeologiczny, 1950-1951. – T. XVII. – Z. 4. – S. 229–248.
625. Mysliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400 / K. Mysliński. – Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1981. – 282 s.
626. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) –1264 / W. Nagirnyj. – Kraków: Dom Wydawnictw Naukowych, 2011. – 362 s.
627. Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzanie / J. Nalepa // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995 / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów: Mitel, 1996. – S. 47–64.
628. Nekuda V., Reichertova K. Středověká keramika v Čechách a na Moravě / V. Nekuda, K. Reichertova. – Brno: moravské museum v Brně, 1968. – 447 s.
629. Nestorow R. Jan Kampenhauzen. Inżynier na usługach hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego / R. Nestorow // Fides ars scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augusta Mednisa. – Tarnów: muzeum Okręgowe w Tarnowie, 2008. – S. 317–328.

630. NN. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos / NN. // Dźwignia. – Lwów, 1882. – Rocznik VI. – nr. 11. – S. 164–165.
631. Notz K. Dźwinogród / K. Notz // Tydzień. – Lwów, 1906. – № 10–11. – S. 80–81.
632. Parczewski M. O dwóch etapach formowania się polsko-ruskiej granicy etnicznej w Karpatach / M. Parczewski // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. – С. 14–16.
633. Parczewski M. Początki sąsiedstwa polsko-rusko-słowackiego w swietle danych archeologicznych / M. Parczewski // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji – Rzeszow 9–11 V 1995 / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszow: Mitel, 1996. – S. 69–80.
634. Pasternak J. Moje badania terenowe w 1937 roku / J. Pasternak // ZOW. – Poznań, 1938. – Rok XIII. – z. 7–8. – S. 106.
635. Pawłowicz B. Wystawa archeologiczno bibliograficzna Instytutu Stawropigijskiego / B. Pawłowicz // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1888. – S. 1–8.
636. Pianowski Z. Przemyśl jako „sedes regni” monarchii pierwszych Piastów / Z. Pianowski // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno: Ruthenus, 2006. – S. 355–372.
637. Perfecky E. Historia Polonica Jana Długosze a Ruski litopisectvi / E. Perfecky. – Praha, 1932.
638. Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji – Rzeszów 9–11. V. 1995. / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów: Mitel, 1996. – 336 s.

639. Poleski J. Grogy plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce / J. Poleski // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów: Mitel, 1996. – S. 109–119.
640. Potocki M. Wiadomość początkowa / Wiadomość o bożyszczu słowiańskim znalezionym w Zbruczu r. 1848 / M. Potocki // Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego. Oddział Sztuk i Archeologii. – Kraków, 1851. – Z. I. – S. 3–16.
641. Przewodnik wystawy starożytniczej Lwowskiej w r. 1861. – Lwów, 1861. – 32 s.
642. Przybysławski W. Dwa złote skarby w Michałkowie // Teka konserwatorska / W. Przybysławski. – Lwów, 1900. – R. II. – S. 31–43.
643. Rębkowski M. Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu / M. Rębkowski. – Kołobrzeg: Feniks, 1995. – 240 s.
644. Schnejder A. Dźwinogród pod Lwowem i jego dawne historyczne znaczenie / A. Schnejder // Dodatek miesięczny do „Gazety Lwowskiej”. – Lwów, 1872. – T. III. – S. 151–166, 225–237.
645. Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384) / A. Semkowicz. – Kraków, 1887. – 407 s.
646. Siarczyński F. Dzieje niegdyś Księstwa Trembowelskiego i Dźwinogrodzkiego / F. Siarczyński // Czasopism naukowy księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1829. – z. IV. – 39 s.
647. Sikora F. Dymitr z Goraja na Szczebreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400 / F. Sikora // Studia Historyczne. – 1986. – T. 26. – № 1. – S. 14–19.
648. Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi / F. Sikora // Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. – Toruń, 1989. – S. 55–89.
649. o. Sitnik A. (OFM) Bernardyni lwowscy / A. Sitnik. – Kalwaria Zebrzydowska, 2006. – 503 s.

650. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Tom II. – 927 s.
651. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – Tom XIV. – 930 s.
652. Sroka S. A. Historia Węgier do 1526 roku / S. A. Sroka. – Bydgoszcz: Wyd-wo Homini, 2000. – 148 s.
653. Stasiak W., Trojan M. Stratygrafia i zabudowa fazy III. Okres kasztelanski (faza III, lata 50 XIII – 1 połowa XIV wieku) / W. Stasiak, M. Trojan // Początki Łęczycy /pod red. R. Grygiela i T. Jurka. – T. II. – Łódź, 2014. – 814 s.
654. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846. – Tom 2. – 572 s.
655. Sułkowska-Tuszyńska K. Technologia, asortyment i funkcja średniowiecznych naczyń ceramicznych używanych w klasztorze Norbertanek w Strzelnie, woj. Bydgoskie / K. Sułkowska-Tuszyńska // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów: Mitel, 1994. – S. 121–137.
656. Swiesznikow I. Kultura komarowska / I. Swiesznikow // Archeologia Polski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. – T. XII. – № 1. – S. 46–55.
657. Swiesznikow I., Hupało W. Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku / I. Swiesznikow, W. Hupało // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego. – Rzeszów; Mitel, 1995. – T. XVI. – S. 175–182.
658. Swiesznikow I., Hupało W. Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa / I. Swiesznikow, W. Hupało // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków: Inspektorat Towarzystwa Salezjańskiego, 1996. – T. XLVIII. – S. 177–197.
659. Svetikas E. The Tertiaries in the Early Stages of Christianity in Lithuania: their Attributes in the Light of Archaeology / E. Svetikas //

- Medieval Europe. Centre. Region. Periphery: 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. – Hertingen, 2002. – Vol. 2. – S. 411–414.
660. Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897 / I. Szaraniewicz // Teka konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1900. – S. 1–30.
661. Szuwarowski K. Klasyfikacja brzegów ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań archeologicznych na zamku w Przemyślu w latach 1974–1978 / K. Szuwarowski // Rocznik Przemyski. – 1993/1994. – Przemyśl: Wydawnictwo Przyjaciół nauk w Przemyślu. – T. 29–30. – z. 1. – Archeologia. – S. 31–44.
662. Trajdos T. M. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. / T. M. Trajdos // Dzieje Podkarpacia. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. – Krosno: Mitel, 2001. – T. 5. – S. 423–448.
663. Wałowy A. Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych / A. Wałowy // Materiały Archeologiczne. – Kraków: Muzeum archeologiczne w Krakowie, 1979. – T. 19. – 164 s.
664. Wojtowicz L. Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy / L. Wojtowicz // Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Kraków, 2011. – T. 138. – S. 41–64
665. Wojtowicz L. Galician Ruthenia and Byzantium in 11–13th century: selected issues / L. Wojtowicz // Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku) / Colloquia Rusica. – Kraków, 2011. – T. 1. – S. 137–140.

Додаток А
Мапи з локалізацією археологічних пам'яток в околицях
Звенигорода і в межах Звенигородської землі

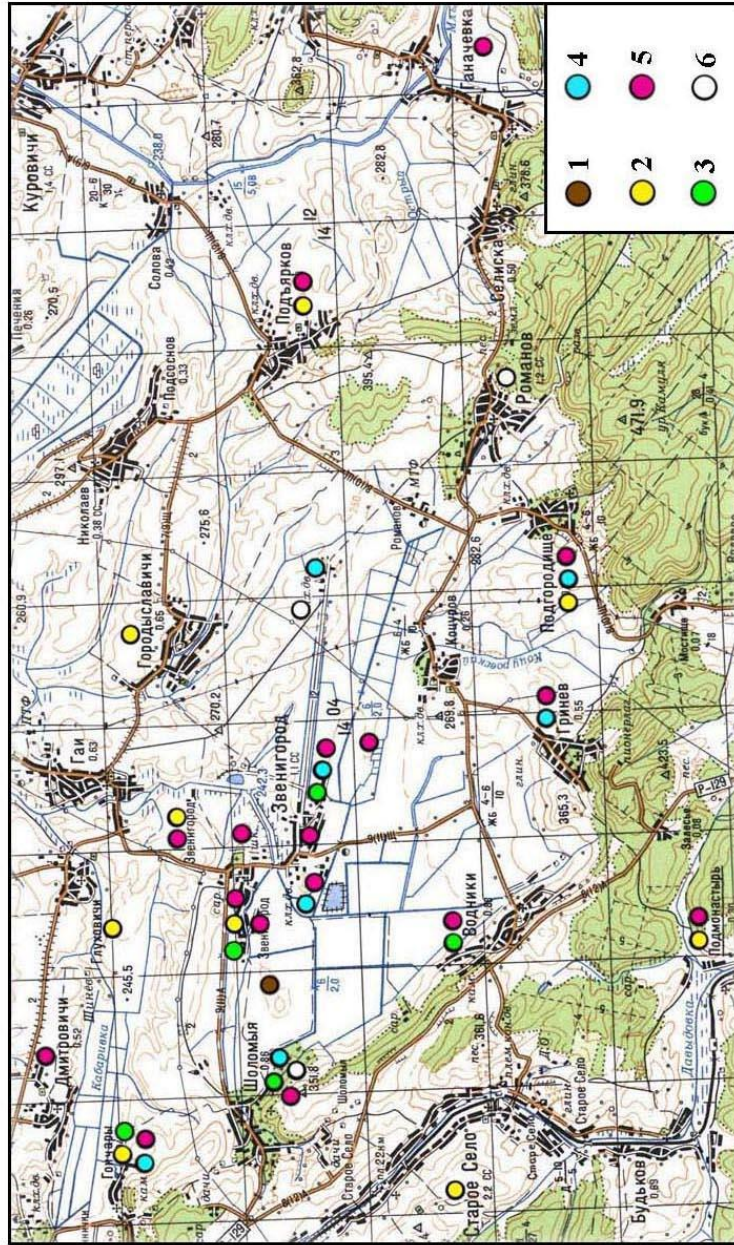

Рис. А. 1. Археологічні пам'ятки доісторичної доби і пізньоримського часу на території Звенигорода і Звенигородської низини. Умовні позначення: 1 – пам'ятки доби палеоліту; 2 – пам'ятки доби неоліту; 3 – пам'ятки доби бронзи; 4 – пам'ятки доби раннього заліза; 5 – пам'ятки пізньоримського періоду; 6 – пам'ятки невизначеного часу. Масштаб 1: 100 000.

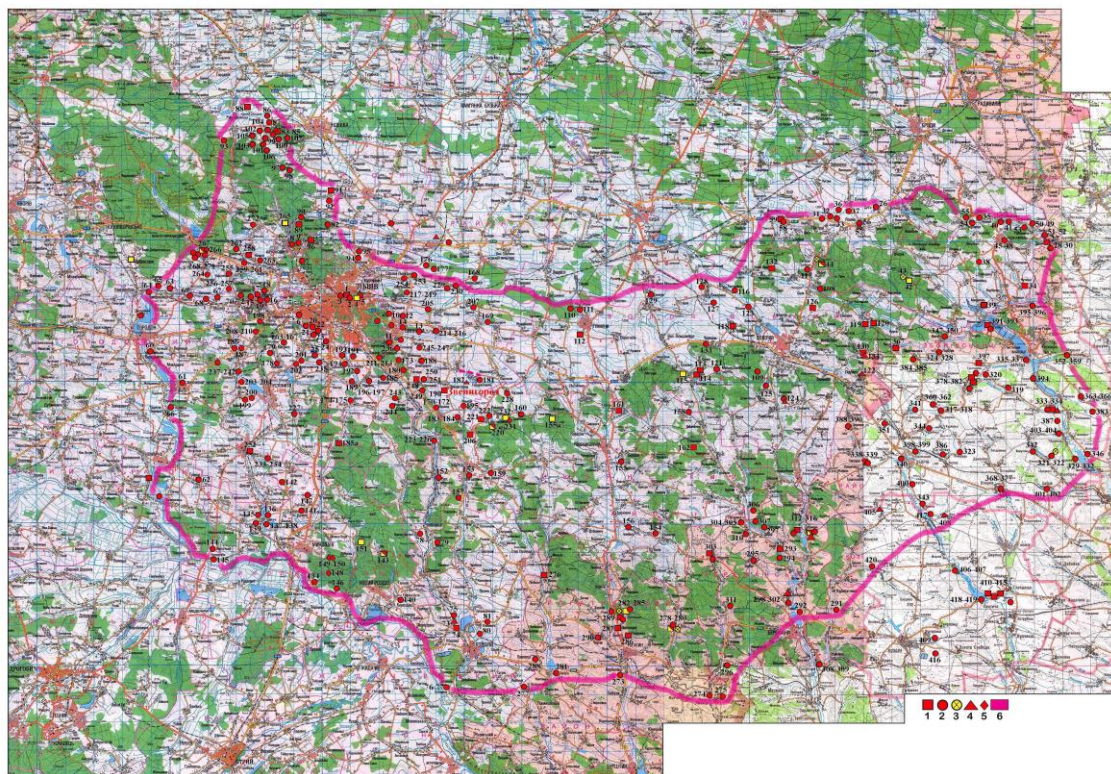

Рис. А. 2. Археологічні пам'ятки на території Звенигородської землі. Умовні позначення: 1 – городища; 2 – поселення; 3 – курганні могильники; 4 – ґрунтові могильники; 5 – печери; 6 – реконструйовані межі князівства. Колір: червоний – пам'ятки XI-XIII ст.; жовтий – пам'ятки IX-X ст.

Додаток Б
Мініатюра Радзивиллівського літопису

Рис. Б. 1. Примирення Володимирка Володаревича із Всеволодом Ольговичем. 1144 р. Мініатюра Радзивиллівського літопису.

Додаток В
Мапи і картосхеми історичної топографії Звенигорода

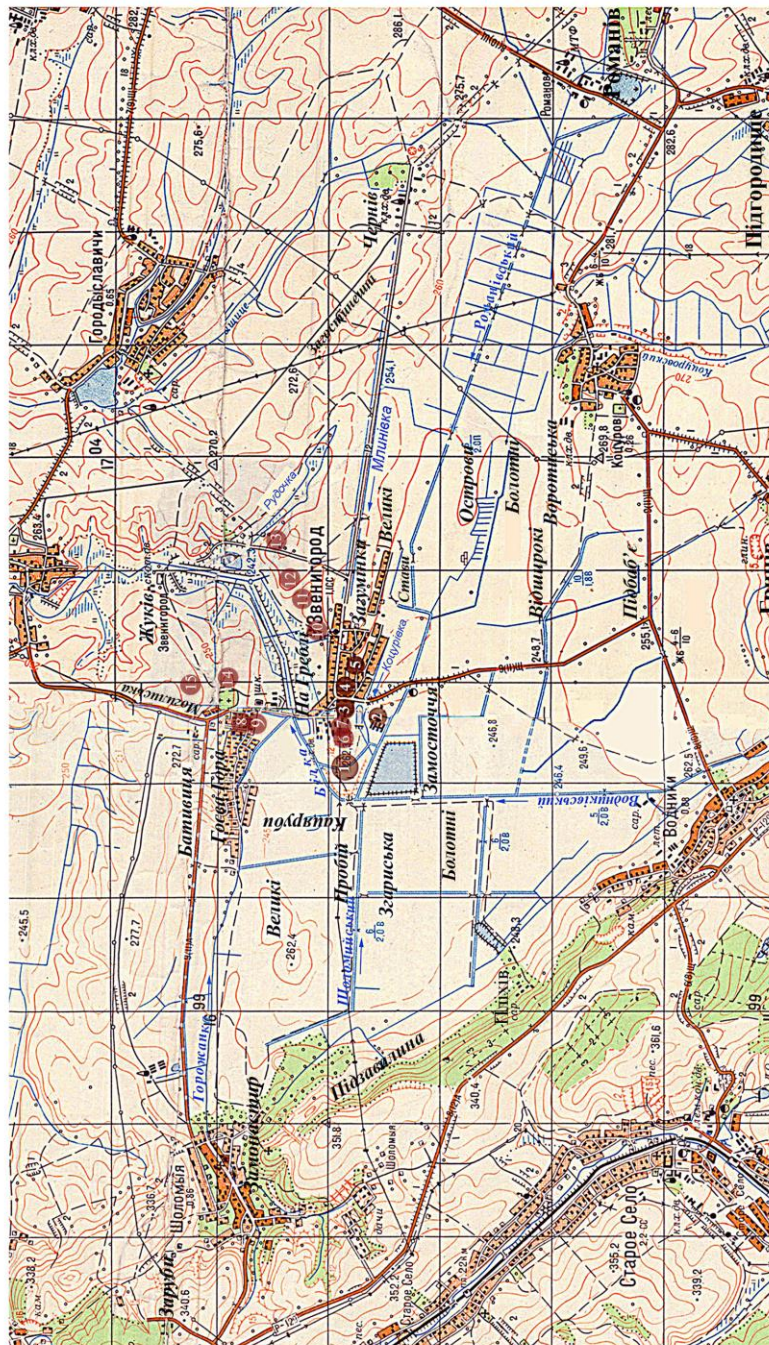

Рис. В. 1. Топографічна карта Звенигорода і його околиць. Умовні позначення: 1 - ур. Загородище; 2 - ур. Пастівник; 3 - ур. Завалля; 4 - ур. Друга Сторонка; 5 - ур. П'ятиницьке; 6 - ур. Замок; 7 - ур. Городище; 8 - ур. Церковна Сторонка; 9 - ур. Загороди; 10 - ур. Городи; 11 - ур. Догороди; 12 - ур. Горби; 13 - ур. Рудка; 14 - ур. Горб; 15 - ур. Стіжки. Масштаб 1:50 000.

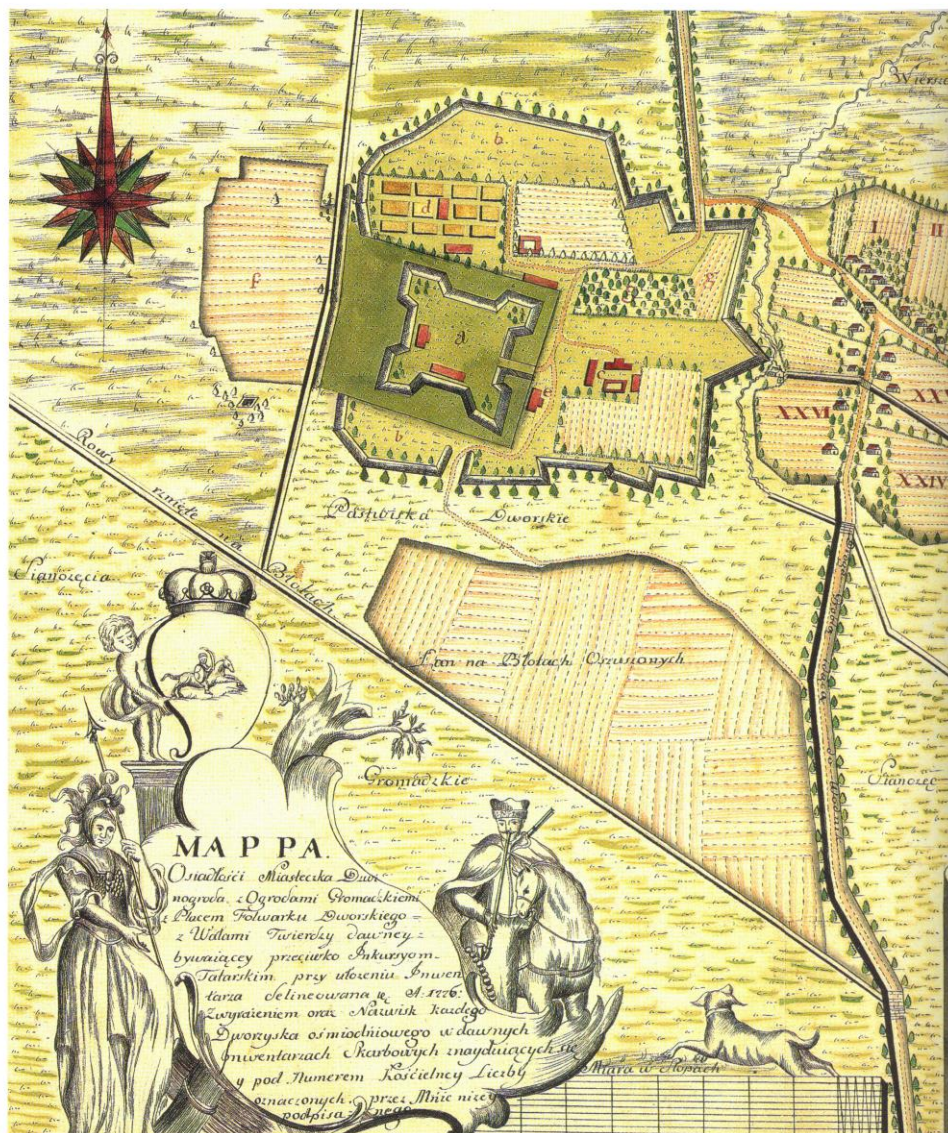

Рис. В. 2. Звенигород. План 1766 р. (за Nesterow R., 2008)

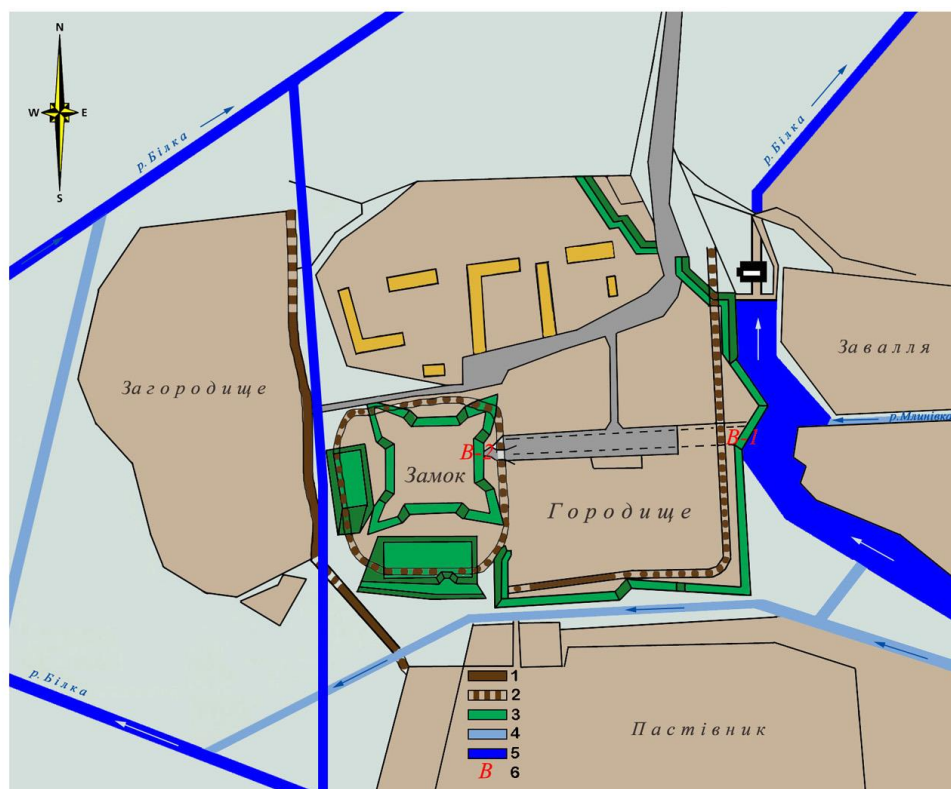

Рис. В. 3. Схематичний план центральної частини Звенигорода.
Умовні позначення: 1 - земляні вали княжих часів; 2 - сліди земляних валів княжих часів; 3 - укріплення замку початку XVIII ст.; 4 - канали XVIII-XIX ст.; 5 - русло Білки і канали XII-XIII ст.; 6 - в'їзні ворота (за Чачковським Л., 1932 з уточненнями автора)

Рис. В. 4. Схематичний план городища Звенигорода. Умовні позначення: 1 - верхній замок початку XVIII ст.; 2 - нижній замок початку XVIII ст.; 3 - територія городища XII-XIII ст. (за Ільницьким В., 1861)

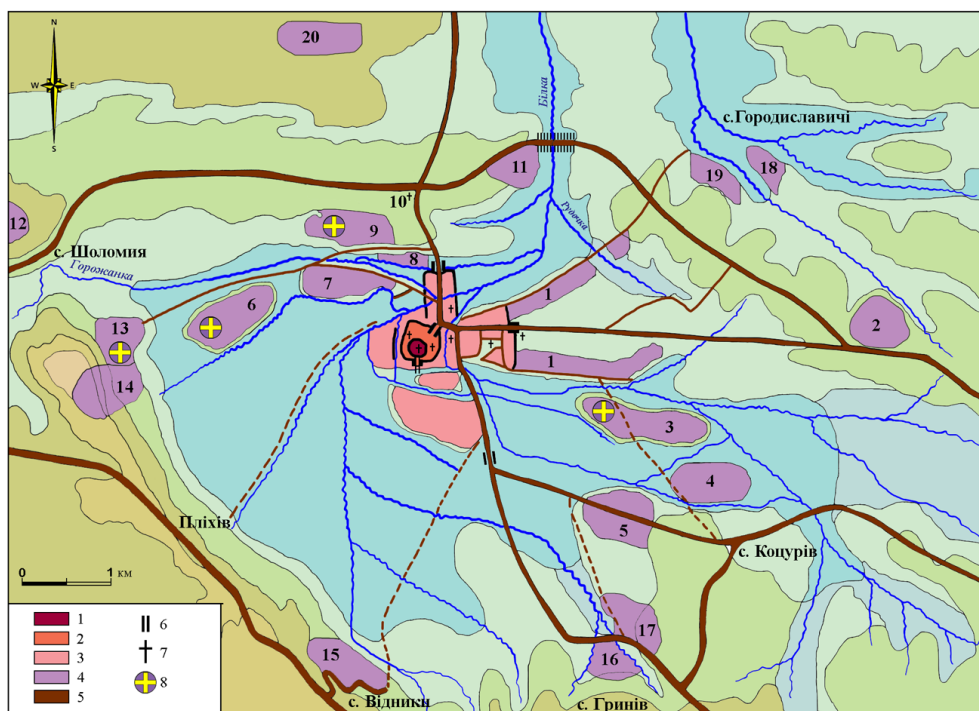

Рис. В. 5. Просторова організація Звенигорода. Умовні позначення:
1 - дитинець; 2 - околний город; 3 - пригорода; 4 - передмістя;
5 - дороги, вулиці, стежки; 6 - острожні ворота; 7 - цвинтарі;
8 - монастирі. Цифрові позначення передмість: 1 - ур. Загумінки;
2 - ур. Чернів; 3 - ур. Острів; 4 - ур. Болотні; 5 - ур. Відширокі;
6 - ур. Великі; 7 - ур. Кориткова; 8 - ур. Загороди; 9 - ур. Церковна
Сторонка; 10 - ур. Біля Току; 11 - ур. Жуків; 12 - Шоломия, ур. Заруби;
13 - Шоломия, ур. Замонастир; 14 - Шоломия, ур. Підзавалина;
15 - Водники, ур. Горбки; 16 - Гринів, ур. Криве; 17 - Коцурів,
ур. Підбаб'є; 18 - Городиславичі, ур. Вигін; 19 - Городиславичі,
ур. Глинки; 20 - Звенигород, ур. Бативиця (за Чачковським Л.,
1932, Могитичем Р., 1995 з уточненням автора)

Рис. В. 6. Звенигород. Мапа Ф. Фон Міга 1779-1782 рр.
Масштаб 1: 14400 (за Петришин Г., 2006)

Додаток Д
Артефакти, плани об'єктів та планіграфія дитинця Звенигорода

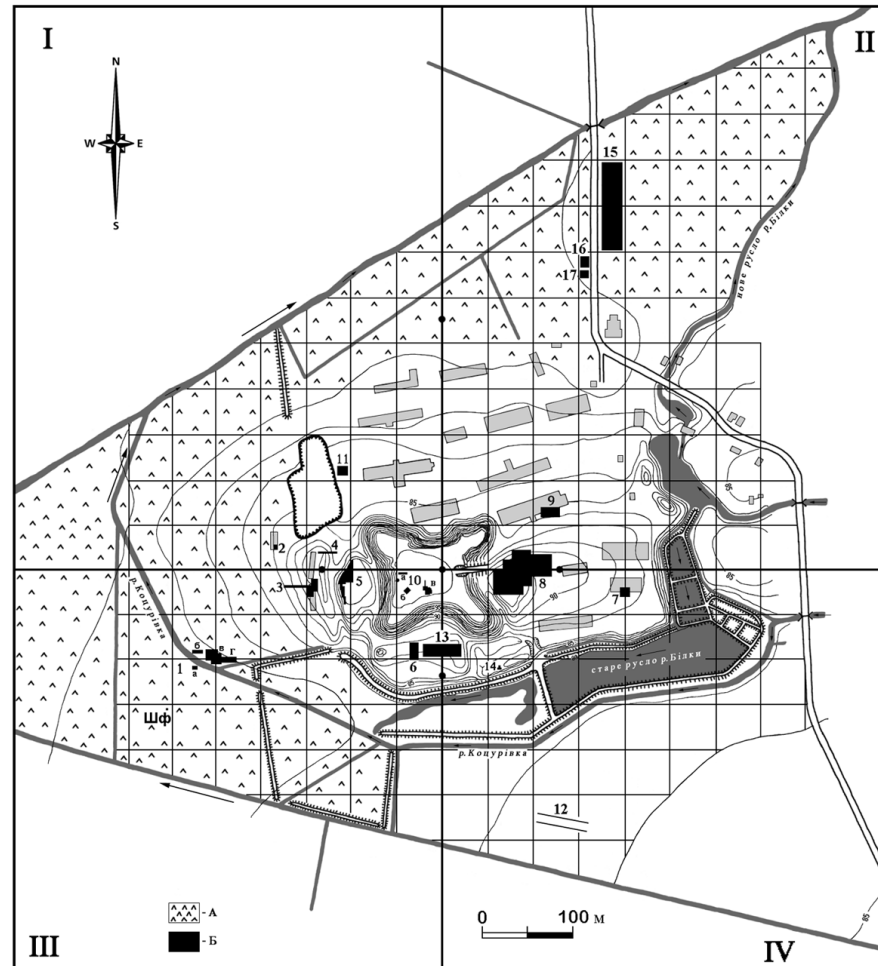

Рис. Д. 1. План городища і локалізація розкопів . Умовні позначення:
 А – заболочений терен, Б – розкопи. Розкопи: 1, а-в – розкопи 1959 рр.,
 г- розкоп 1981 р.; 2 – розкоп 1953 р., 3 – розкопи 1955, 1963-1964,
 1969-1973 рр., 4 – розкоп 1963 р., 5 – розкопи 1954, 1960-1964,
 1969-1970 рр., 6 – розкоп 1973 р., 7 – розкоп 1965 р., 8 – розкоп 1965-1966,
 1968-1969, 1971-1972 рр., 9 – розкоп 1954-1955, 10 – розкопи
 1985-1994 рр. 11 – розкоп 1953 р., 12 – розкоп 1972 р., 13 – розкоп 2010 р.,
 14 – розкоп 1977 р., 15 – розкоп 1981-1993 рр., 16 – розкоп 1986 р.,
 17 – розкоп 1994 р.; Шф – шурф 1959 р. (за Ратичем О., 1965
 з уточненнями автора)

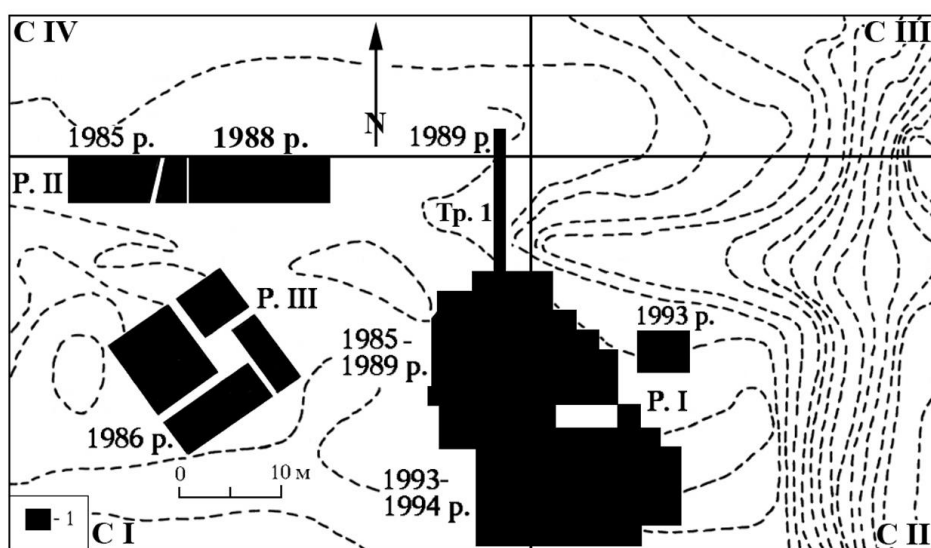

Рис. Д. 2. Дитинець. Локалізація розкопів. Умовні позначення:
1 – розкопана площа (за Чорновусом В., 1989)

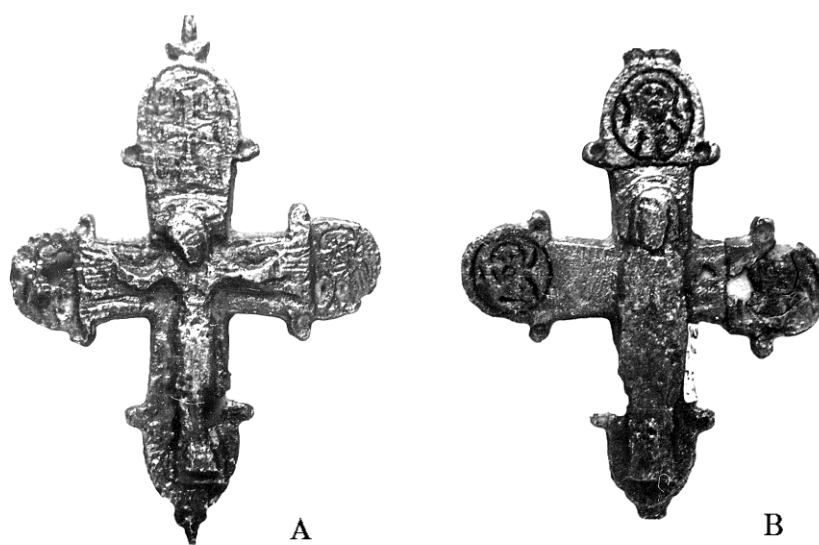

Рис. Д. 3. Дитинець. Укріплення. Енколпiон. XII ст.
Бронза, литво, чорнiння. А – аверс, Б – реверс. 1986 р.
(фото I. Свешнiкова)

Рис. Д. 4. Дитинець. Амфора. XII ст.

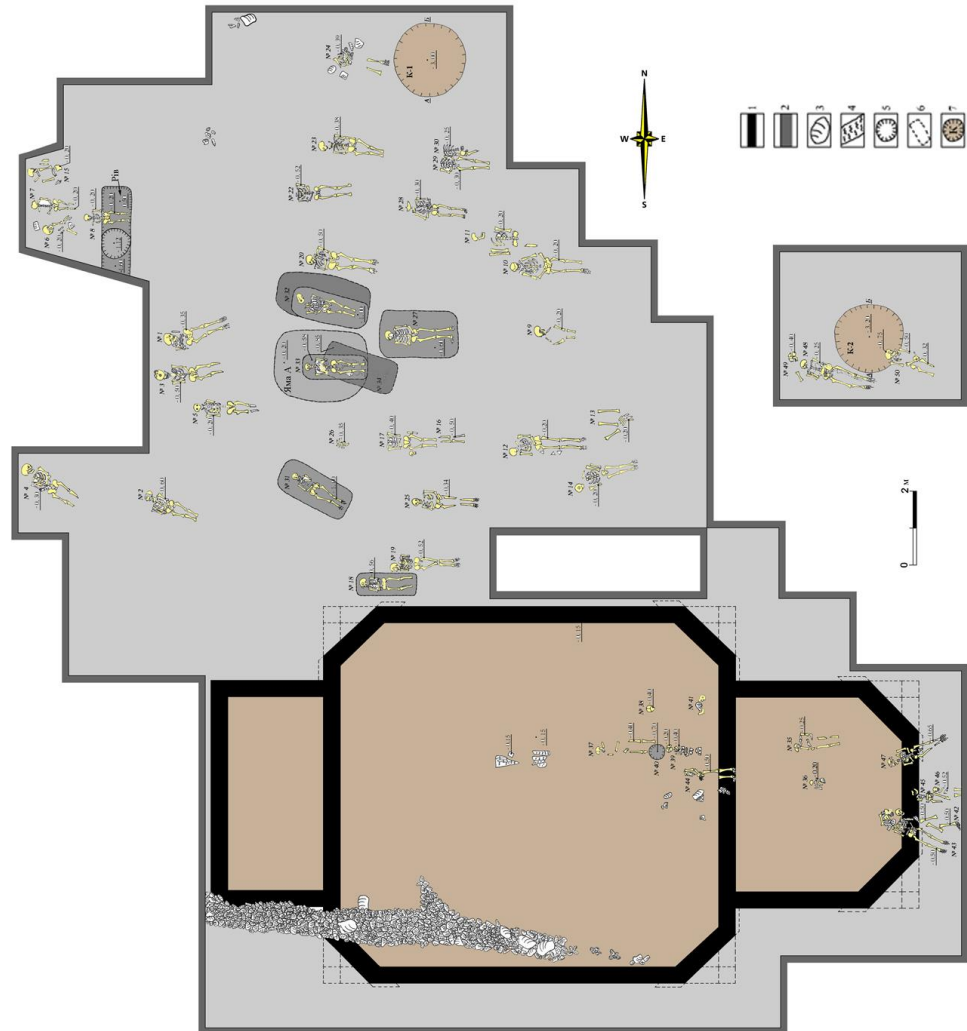

Рис. Д. 5. Дитинець. План церкви, цвинтаря і криниць.
Умовні позначення: 1 – фундамент церкви; 2 – межі розкопу;
3 – камінь; 4 – деревне вугілля; 5 – яма; 6 – могильна яма;
7 – криниця

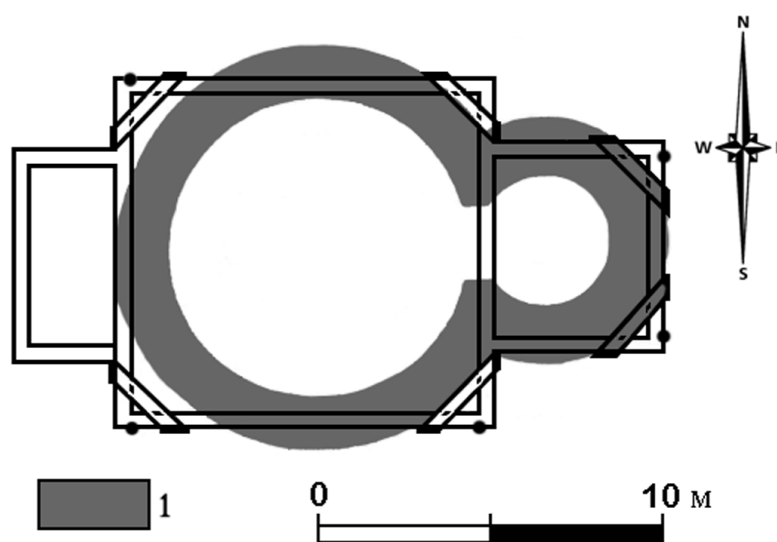

Рис. Д. 6. Дитинець. Дерев'яна церква кінця XI–першої половини XIII ст. у Звенигороді та мурована Миколаївська церква-ротонда XII ст. у Перемишлі. Порівняльний аналіз планів.

Умовні позначення:

1 – мурована церква-ротонда св. Миколая у Перемишлі.
(за Могитичем І., 1995)

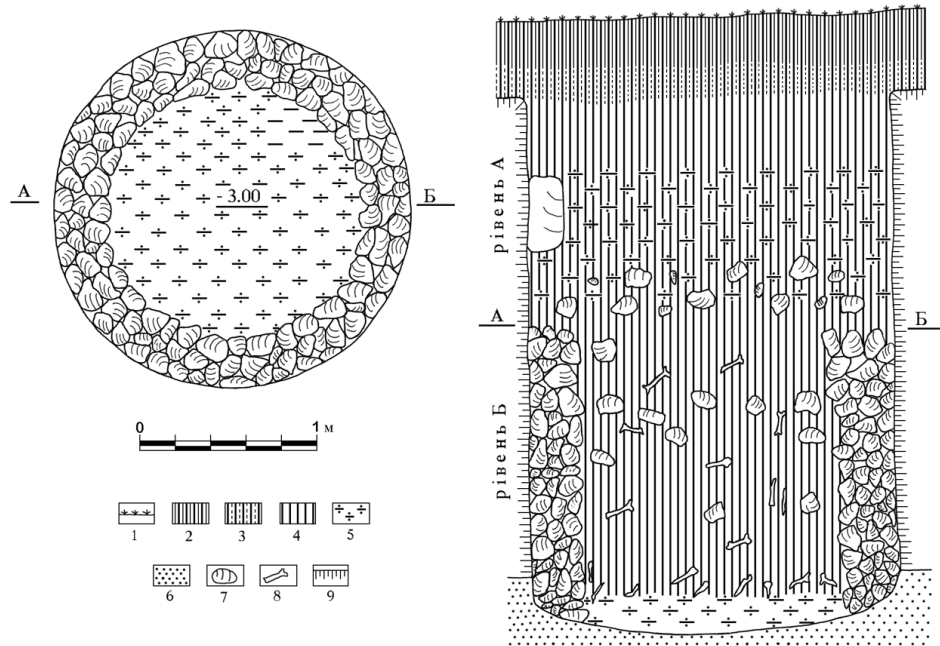

Рис. Д. 7. Дитинець. Криниця 1. План і переріз. Умовні позначення:
1 – сучасна поверхня; 2 – гумус; 3 – глинистий гумус;
4 – чорнозем, перемішаний із глиною; 5 – деревне вугілля;
6 – материковий пісок; 7 – каміння; 8 – кістки;
9 – материковий мергель

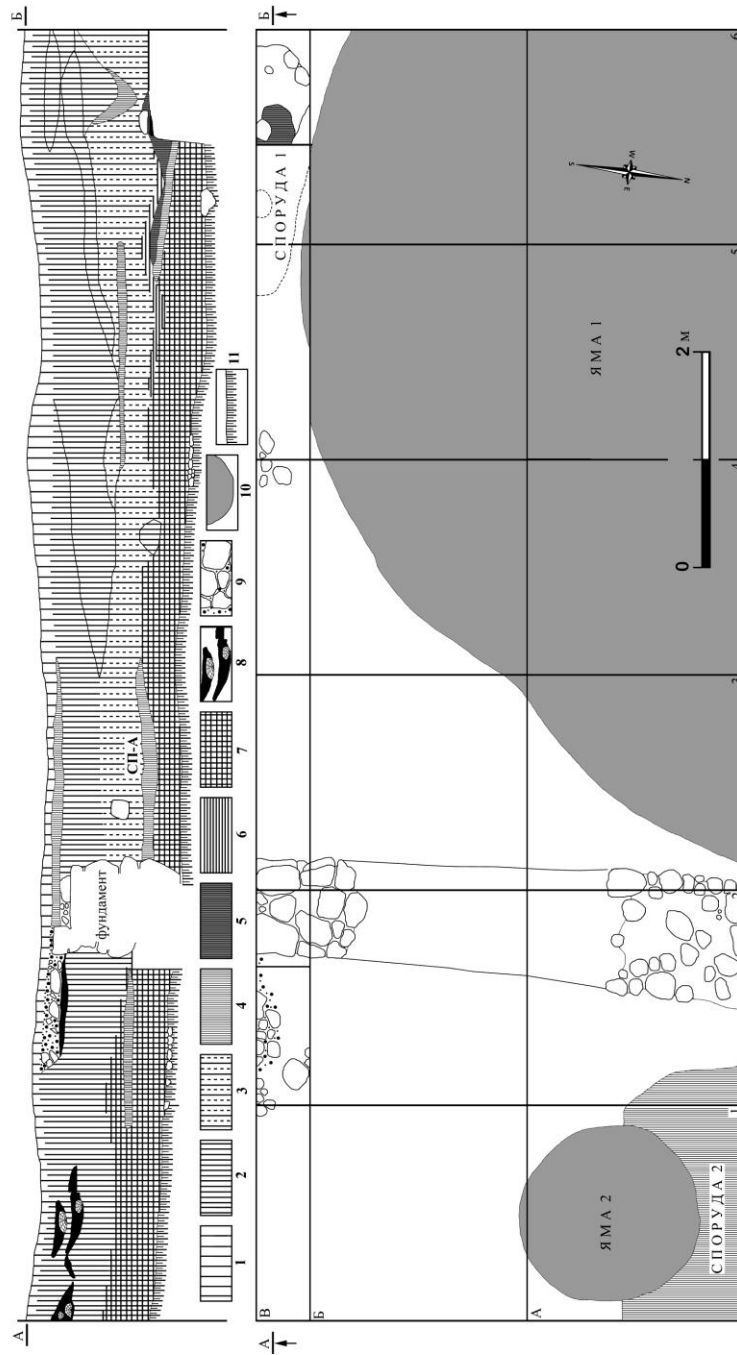

Рис. Д. 8. Дитинець. Розкоп II / 1988 р. План і переріз об'єктів. Умовні позначення: 1 – чорнозем (дерновий); 2 – насипний шар будівельного сміття XVII-XVIII ст.; 3 – перевідкладений сірий суглинок; 4 – глина; 5 – пещина; 6 – чорнозем похований; 7 – темно-сірий суглинок (культурний шар XII-XIII ст.); 8 – деревне вугілля і обвуглене дерево; 9 – каміння і рештки вапняного розчину; 10 – об'єкти XVII-XVIII ст.; 11 – материк (за Чорновусом В., 1988)

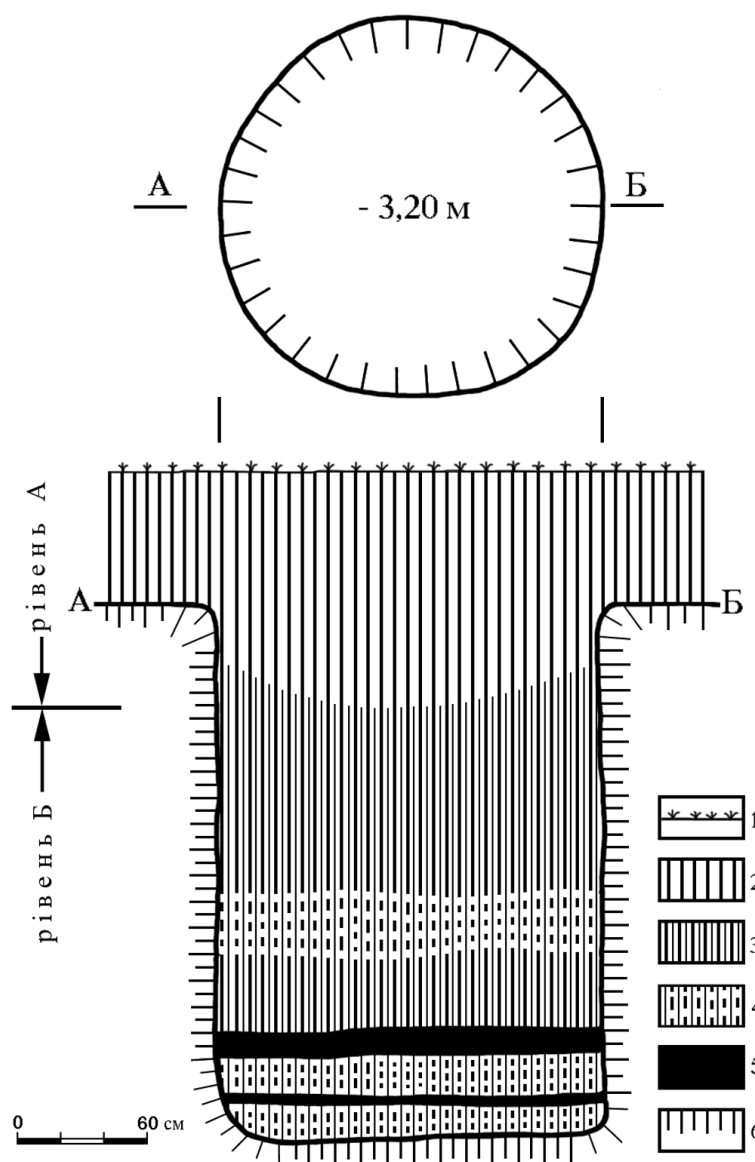

Рис. Д. 9. Дитинець. Криниця 2. План і переріз. Умовні позначення:
 1 – денна поверхня; 2 – чорнозем, перемішаний з каменем пісковиком;
 3 – чорнозем, перемішаний з лимонною глиною і подрібненим каменем
 пісковиком; 4 – чорнозем; 5 – глина темно-коричневого кольору;
 6 – материковий мергель

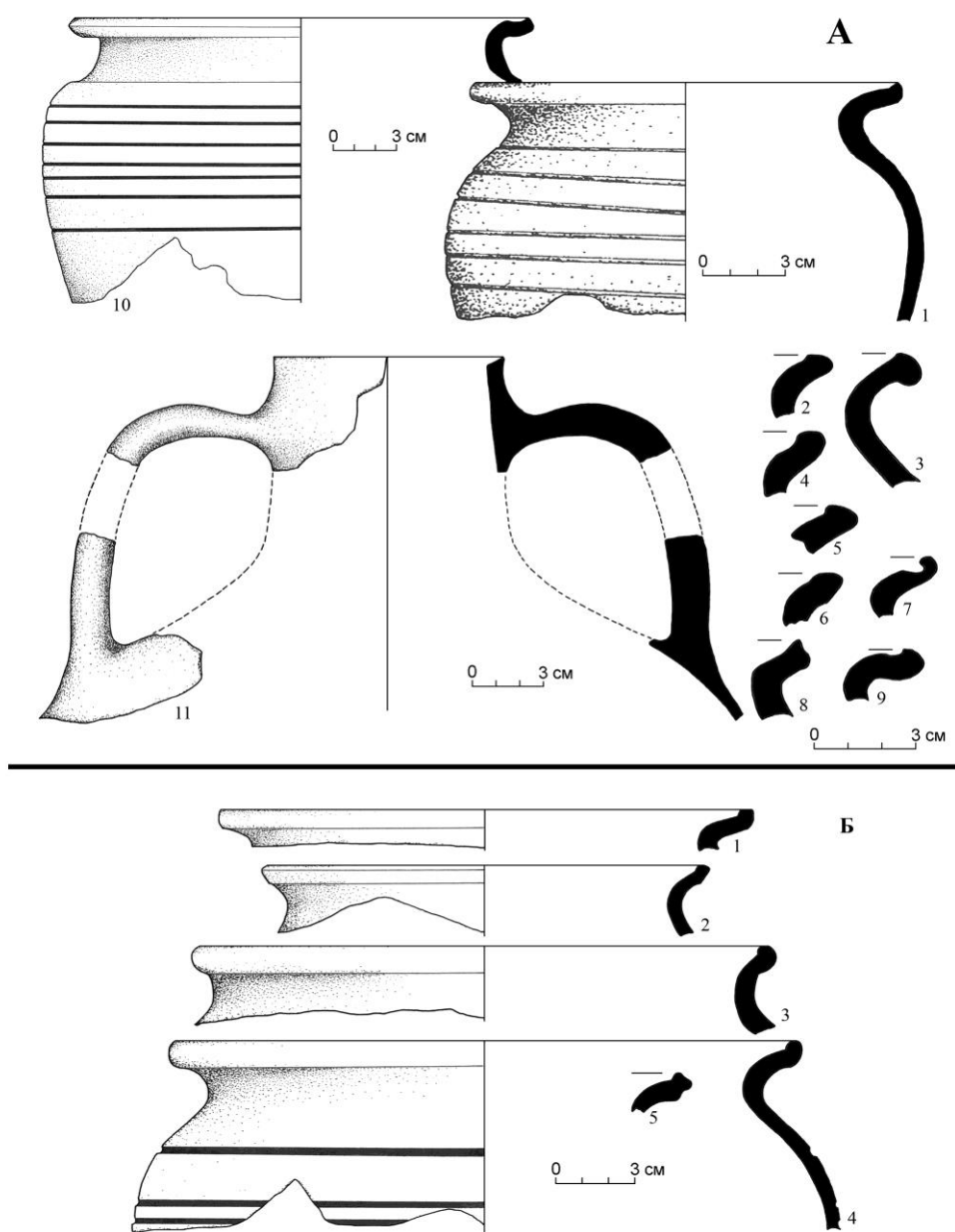

Рис. Д. 10. Дитинець. Криниця 1. Керамічний комплекс. XII ст.
Умовні позначення: А – верхній рівень; Б – нижній рівень

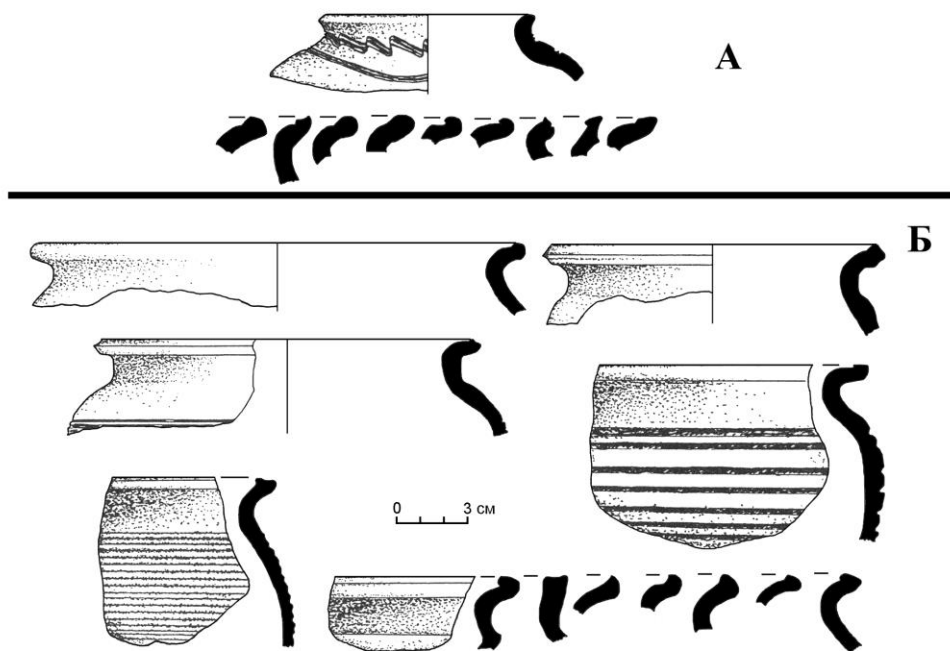

Рис. Д. 11. Дитинець. Криниця 2. Керамічний комплекс.
Кінець XII – перша половина XIII ст. Умовні позначення:
А – верхній рівень; Б – нижній рівень

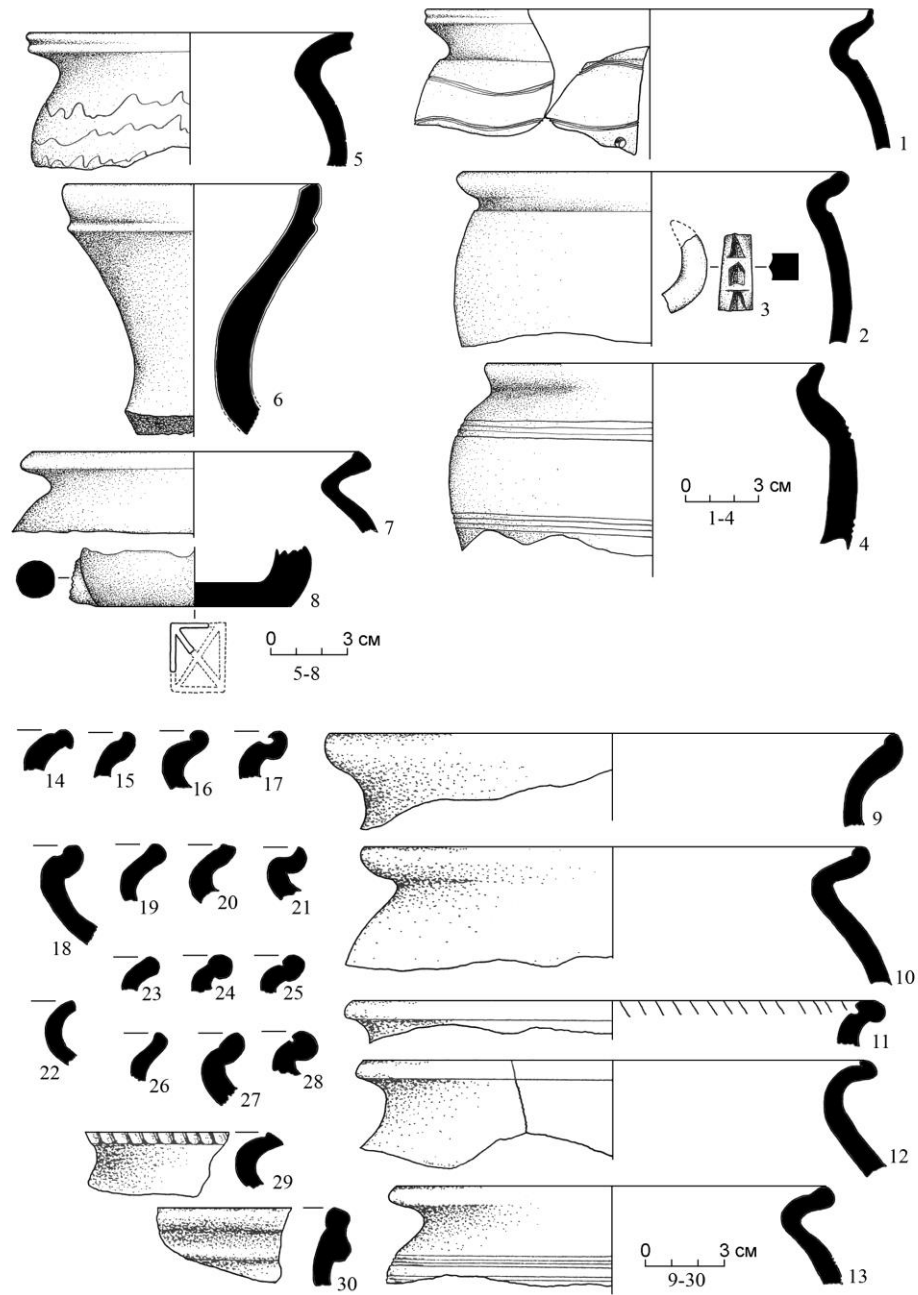

Рис. Д. 12. Дитинець. Яма А. Керамічний комплекс.
Друга половина XIII ст.

Додаток Е
Укріплення та забудова північної і східної ділянок окольного города
Звенигорода

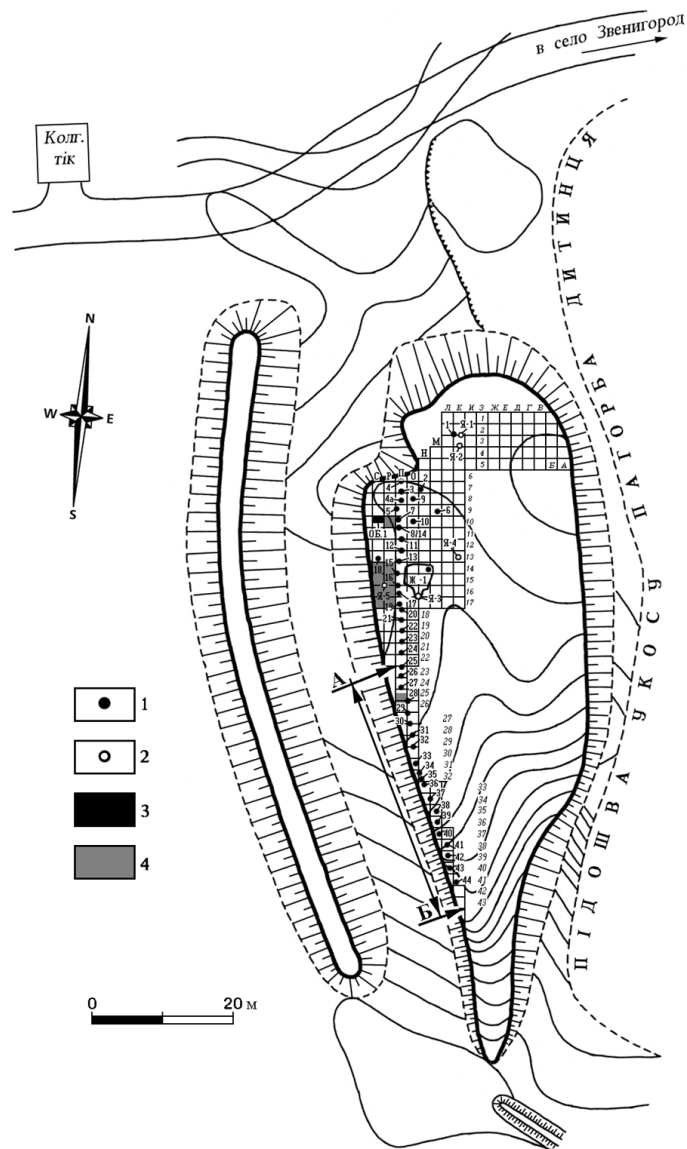

Рис. Е. 1. Окольний город. Західна частина. Топографічний план з нанесеною сіткою квадратів і локалізацією об'єктів. Умовні позначення: 1 – печі, 2 – ями, 3 – заглиблені об'єкти, 4 – деревна трухлявина (за Терським В., 1978)

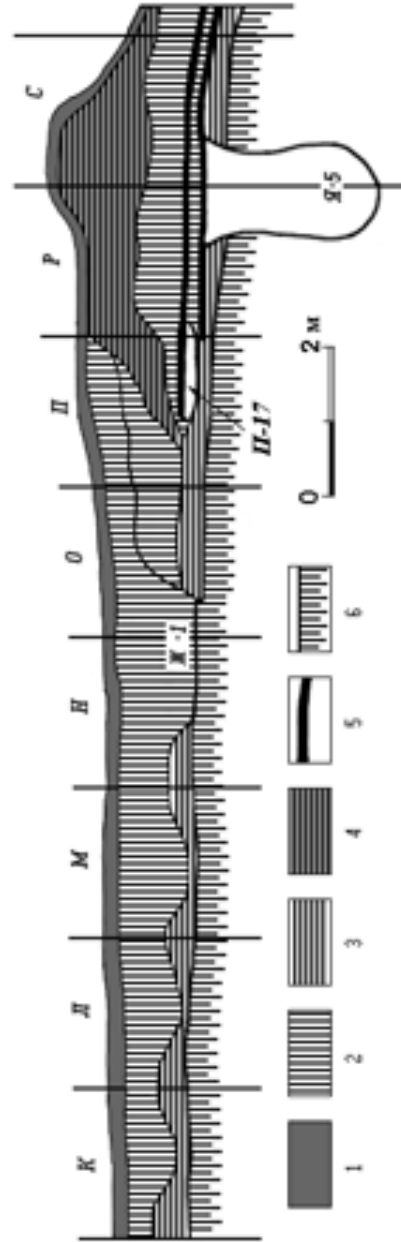

Рис. Е. 2. Окольный город. Західна частина. Переріз розкопу по лінії кв. 15/16 К-С.
 Умовні позначення: 1 – гумус, 2 – чорнозем з культурними рештками, 3 – суслинок,
 4 – насипний суслинок, 5 – деревна грушлявина, 6 – материк. Розкопки 1963 р.
 (за Терським В., 1963).

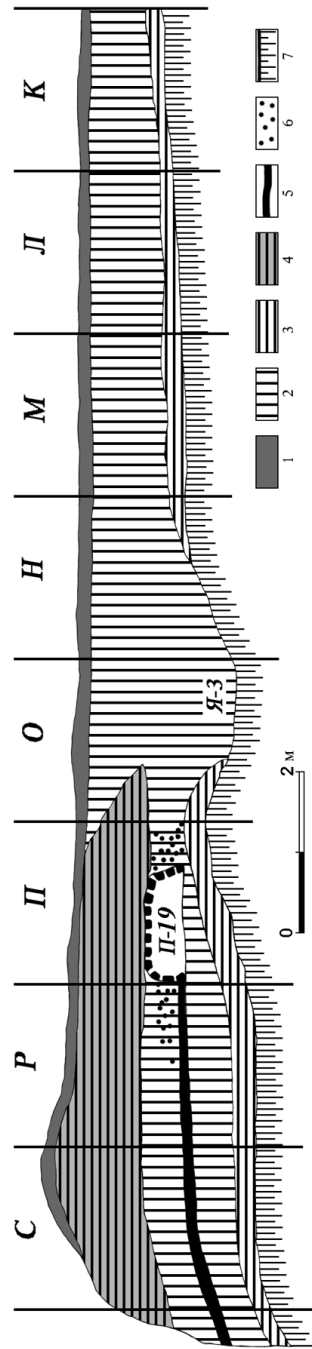

Рис. Е. 3. Окольный город. Західна частина. Переріз розкопу по лінії кв. 16/17 К-С. Умовні позначення:
 1 - гумус, 2 - чорнозем з культурними рештками, 3 - суглинок, 4 - насипний суглинок, 5 - деревна трухлявина, 6 - деревне вугілля, 7 - магерик. Розкопки 1964 р. (за Терським В., 1964)

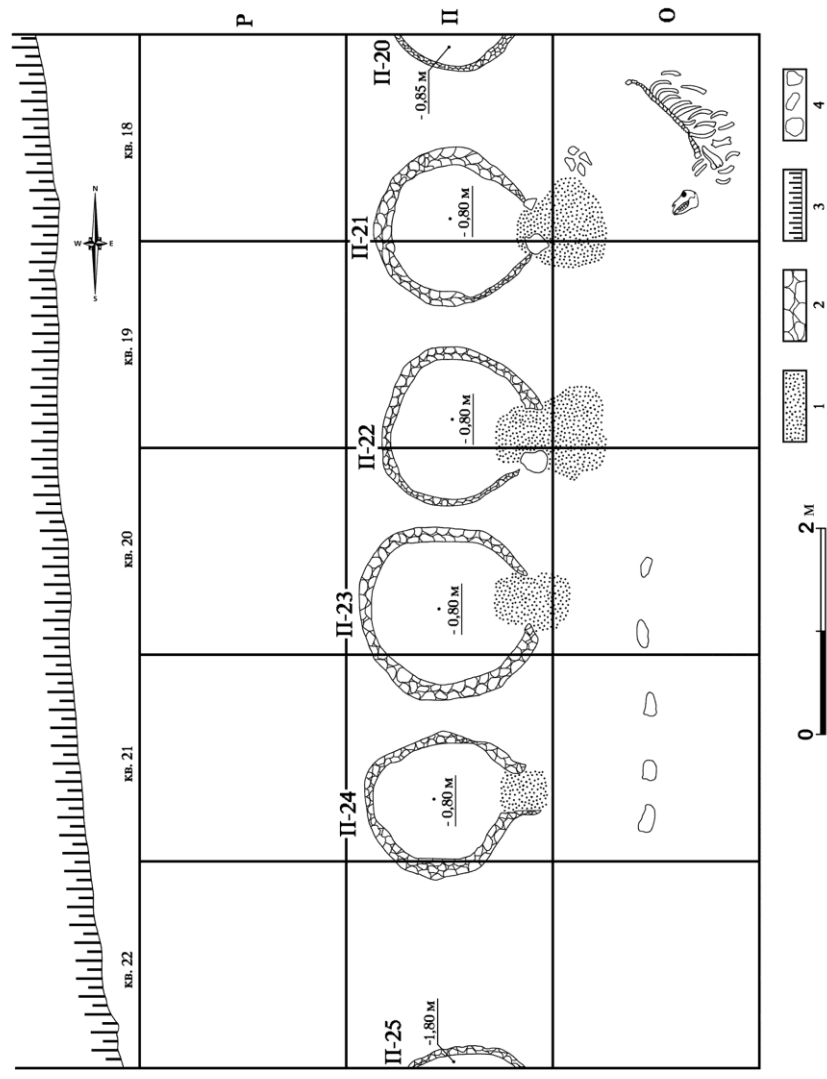

Рис. Е. 4. Окольный город. Західна частина. План розкопу з локалізацією печей 20-25. Умовні позначення: 1 – деревне вугілля, перемішане із попелом, 2 – розвал печини, 3 – укіс, 4 – камінь (за Терським В., 1969)

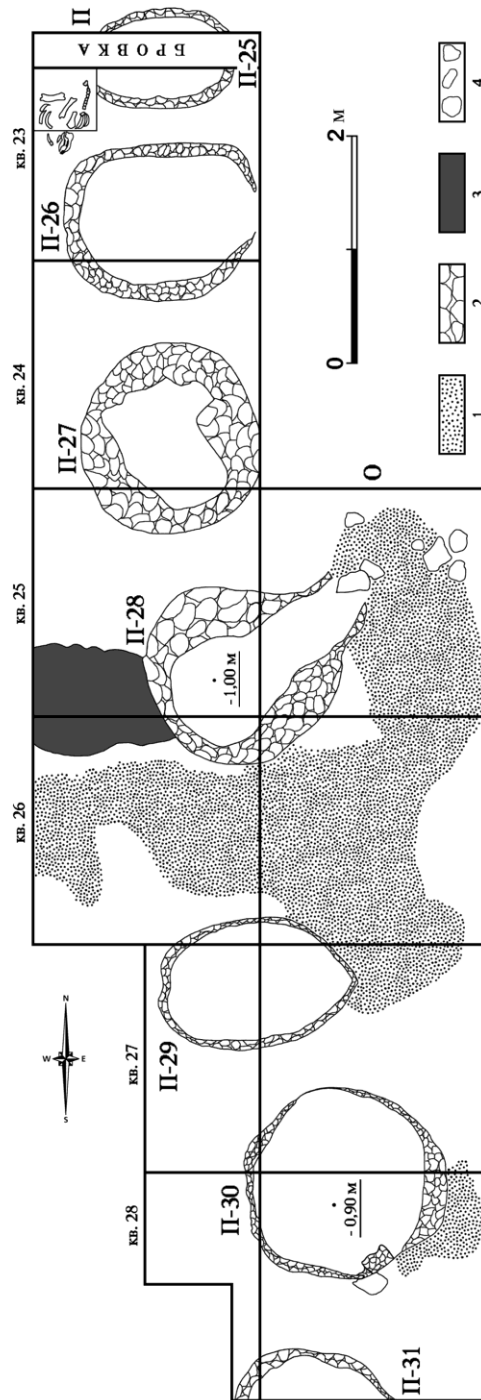

Рис. Е. 5. Окольный город. Западная часть. План раскопу с локализацией печей 25-31. Условные обозначения: 1 – древесные угли, перемешанные с золой, 2 – древесный уголь, 3 – древесная труха, 4 – камень (за Терським В., 1969)

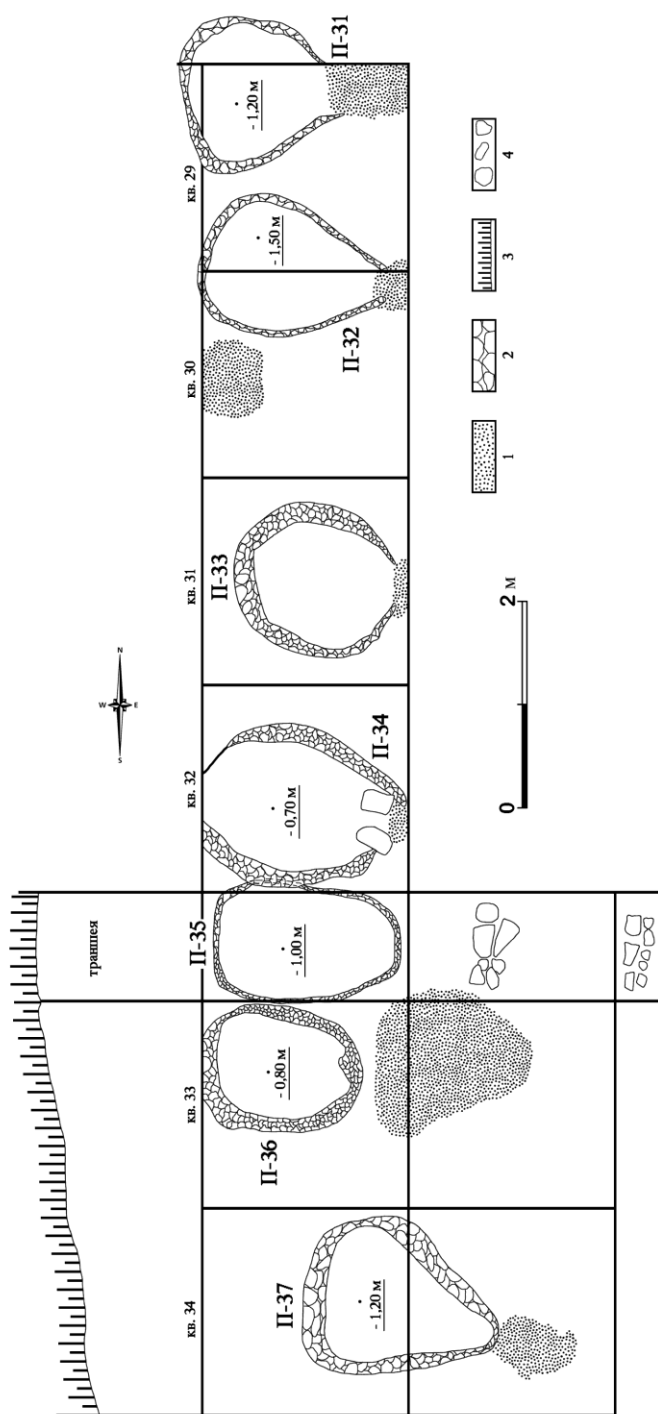

Рис. Е. 6. Окольный город. Західна частина. План розкопу з локалізацією печей 31-37. Умовні позначення: 1 – деревне вугілля, перемішане із попелом, 2 – розвал печини, 3 – укіс, 4 – камінь (за Терським В., 1969)

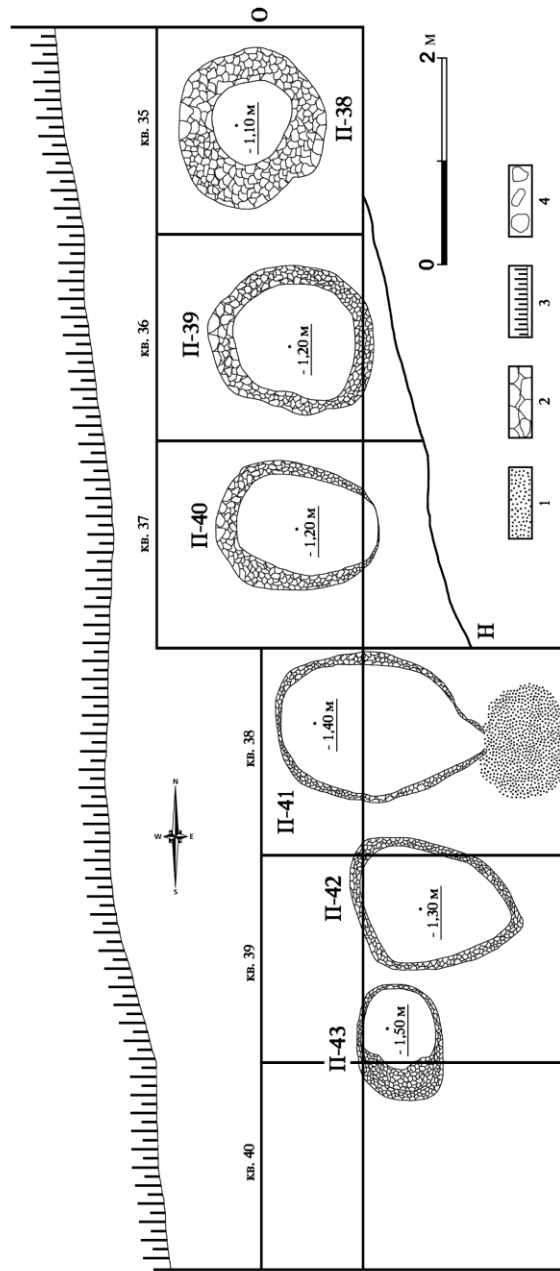

Рис. Е. 7. Окольный город. Західна частина. План розкопу з локалізацією печей 39-43. Умовні позначення: 1 – деревне вугілля, перемішане із попелом, 2 – розвал печини, 3 – укіс, 4 – камінь (за Терським В., 1969)

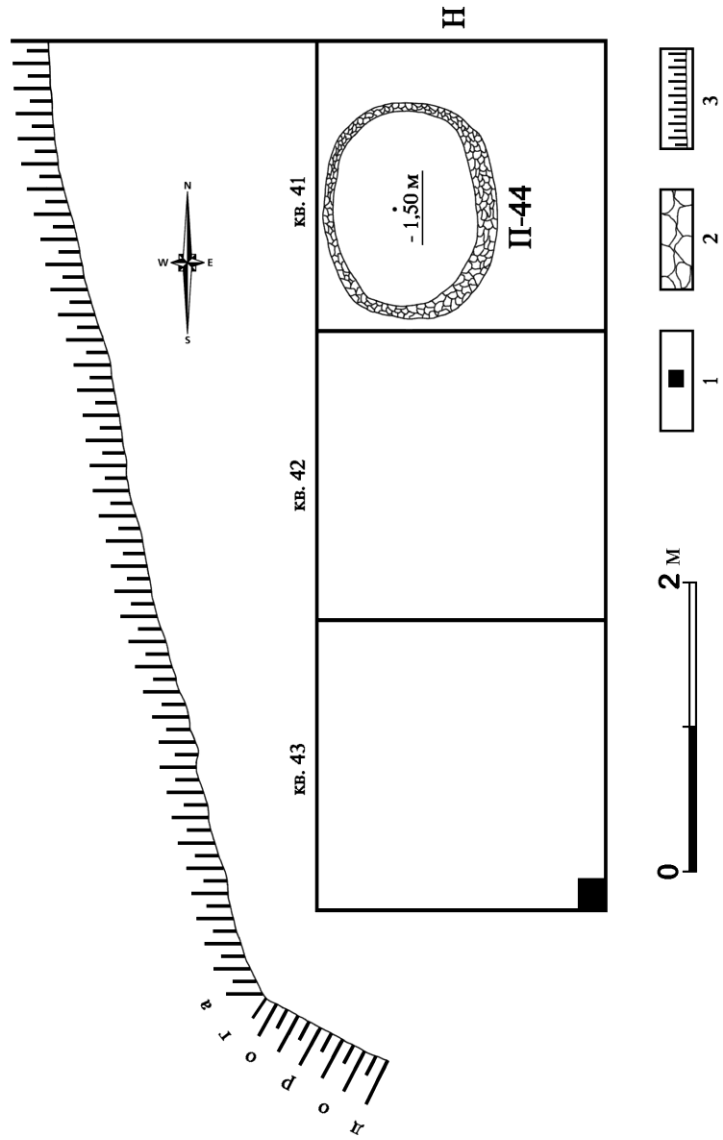

Рис. Е. 8. Окольный город. Західна частина. План розкопу з локалізацією печі 44. Умовні позначення: 1 – контрольний стовп, 2 – розвал печини, 3 – укіс (за Терським В., 1969)

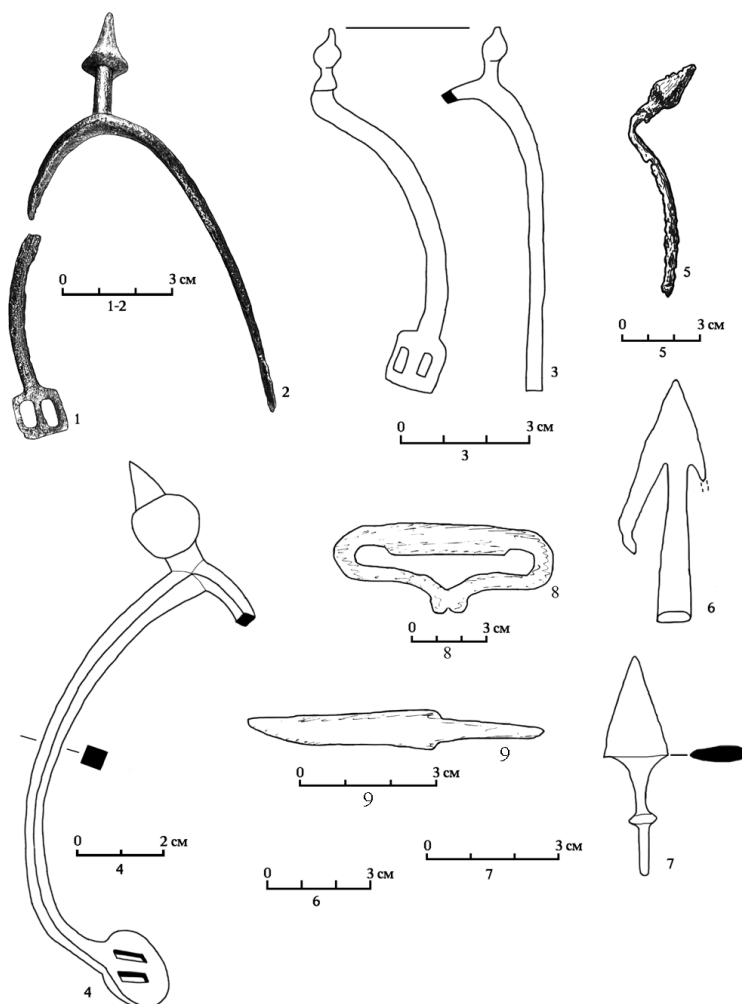

Рис. Е. 9. Окольный город. Західна частина. Речовий матеріал із культурного шару : 1 – кв. 2 З (гл. 0,40 м); 2 – кв. 9 С (гл. 1,6 м); 3 – кв. 18 Р (гл. 0,30 м); 4 – кв. 11 Р (гл. 1,6 м); 5 – кв. 1Ж (гл. 0,80 м); 6 – кв. 17 Р (гл. 1,86 м); 7 – піч 21 (гл. 0,80 м); 8 – кв. 14 С (гл. 1,5 м); 9 – кв. 15 С (гл. 1,5 м) (за Власовою Г., 1961 і Терським В., 1963-1964)

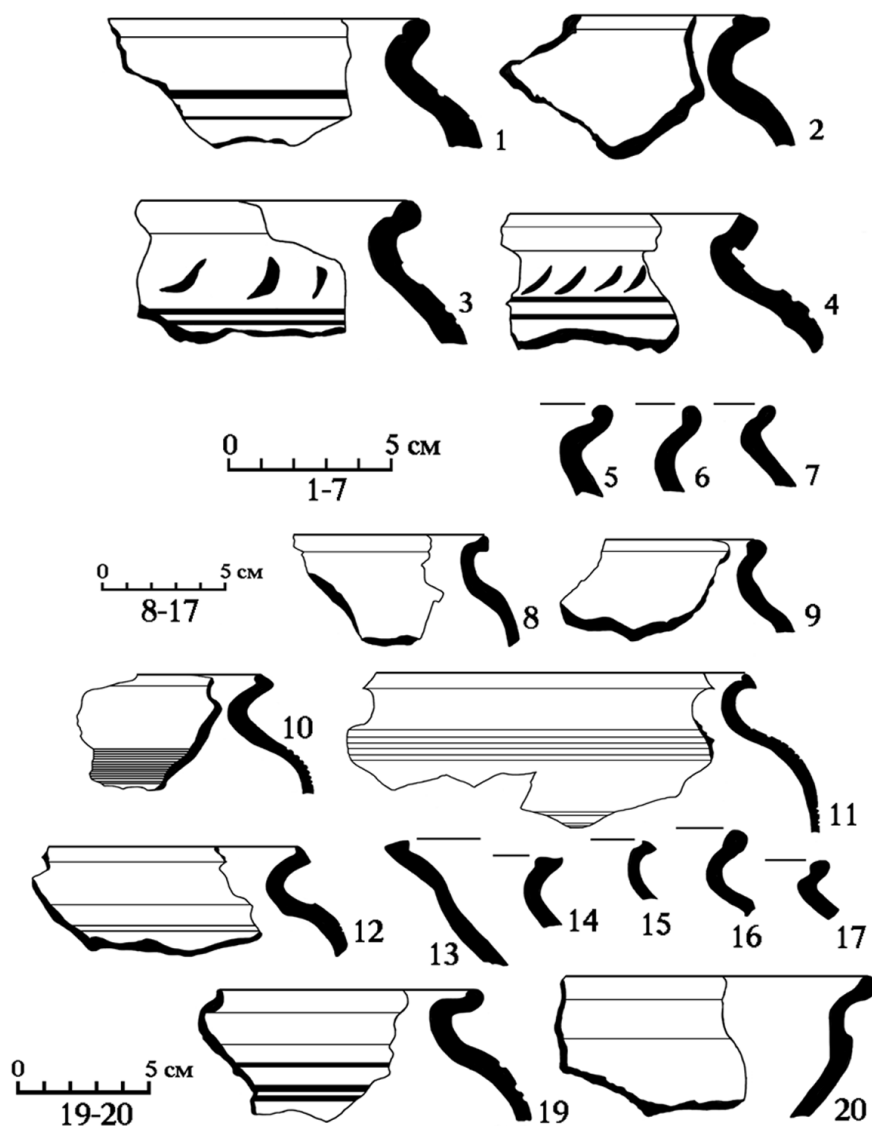

Рис. Е. 10. Окольный город. Західна частина. Керамічний матеріал із насипу валу: 1-7 – кв. 14-16 Р-С (гл. 1,4-1,6 м); 8-13 – кв. 14-15 С (гл. 1,6-1,8 м); 19-20 – кв. 17 С (гл. 1,6 м)
(за Терським В., 1963-1964)

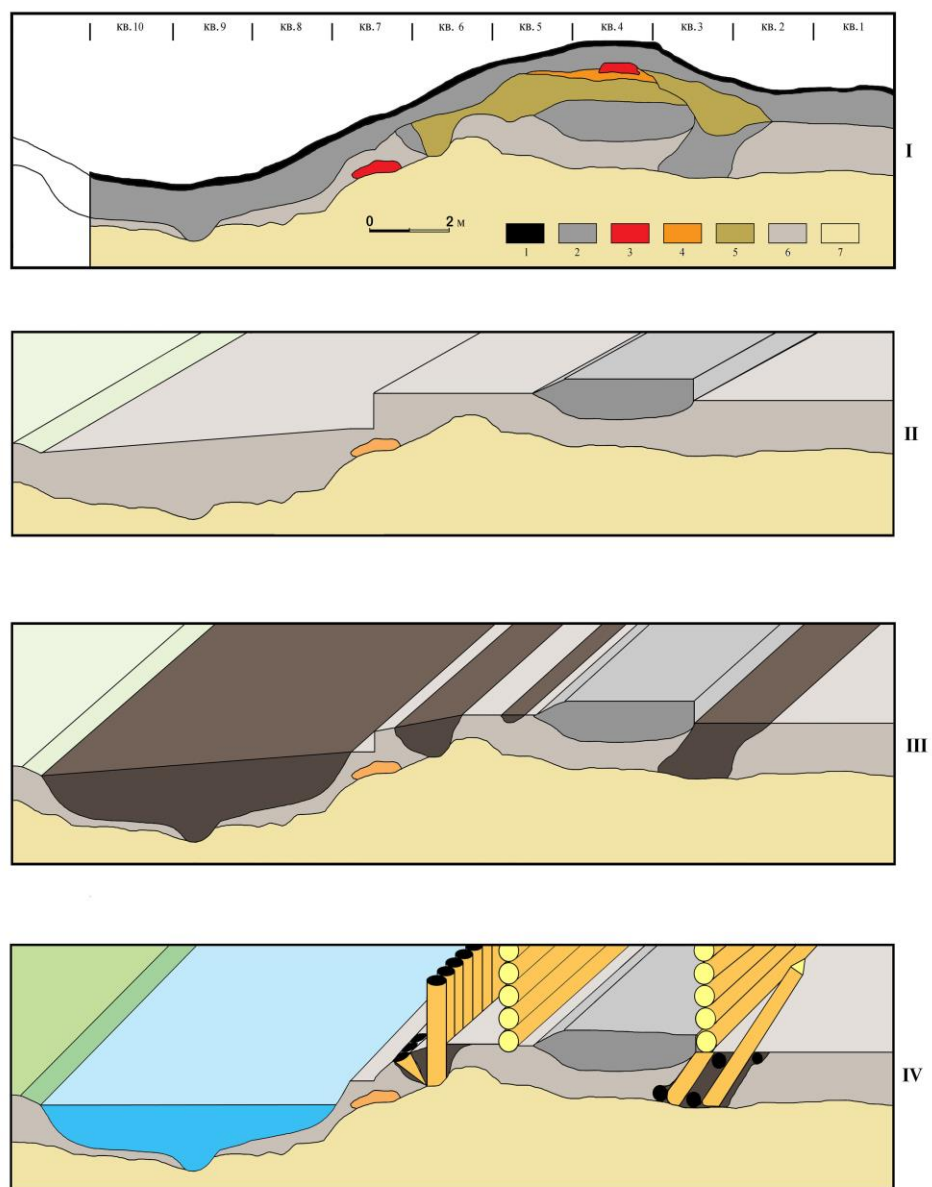

Рис. Е. 11. Окольный город. Західна частина. Вал. Переріз валу (I), реконструкція етапів спорудження (II-III) укріплень. Умовні позначення: 1- гумус; 2 – чорнозем; 3 – випалена до червоного кольору глина; 4 – перепалена глина; 5 – чорнозем, перемішаний із золою, деревним вугіллям і печиною; 6 – передматериковий суглинок; 7 – материк (за Терським В.)

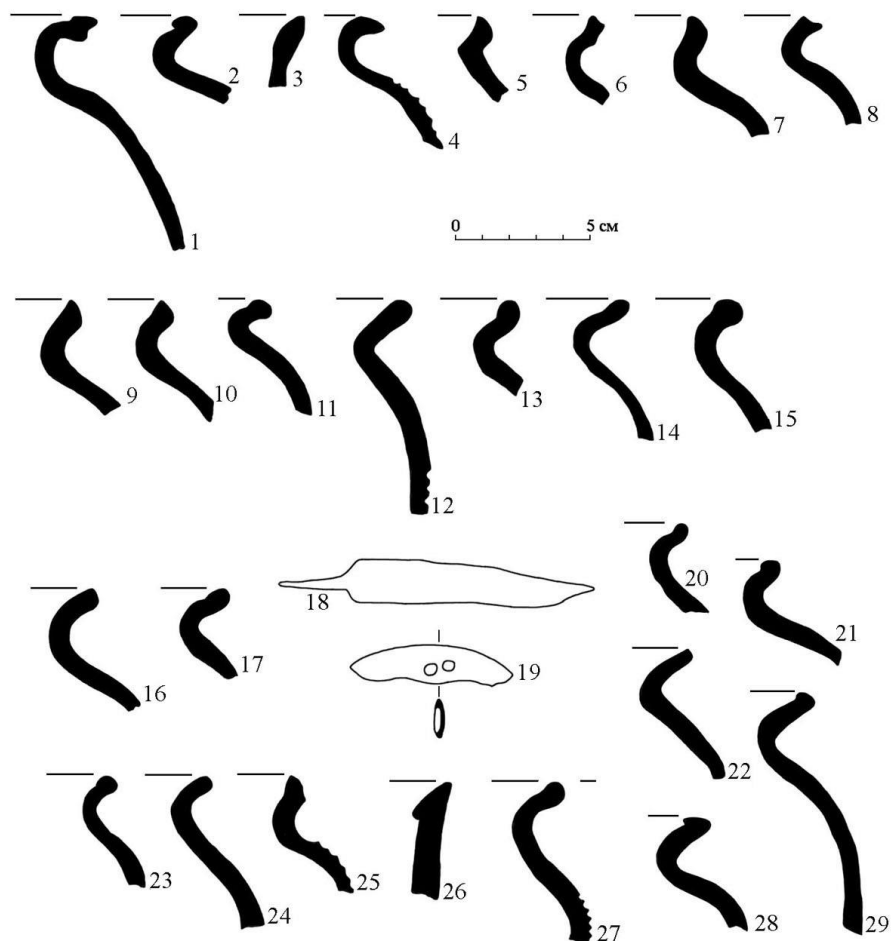

Рис. Е. 12. Окольный город. Західна частина. Вал. Речовий матеріал. 1-5 – підніжжя валу (гл. 0,50 м); 6-11 – західний схил (гл. 0,25-0,35 м); 12-15 – східний схил (гл. 0,25-0,35 м); 16-19 – із шару червоно-перепаленої глини по гребеню валу (гл. 0,80-1,05 м); 20-29 – із шару спеченої глини, перемішаної із деревним вугіллям (гл. 0,75 – 1,20 м)

Рис. Е. 13. Північно-східний пригород. Дорога. Паль частоколу. 1988 р. (фото І. Свешнікова)

**Рис. Е. 14. Окольный город. Західна частина. Рів.
Поховання 3. Перстень. Бронза. Кінець XI-XIII ст.**

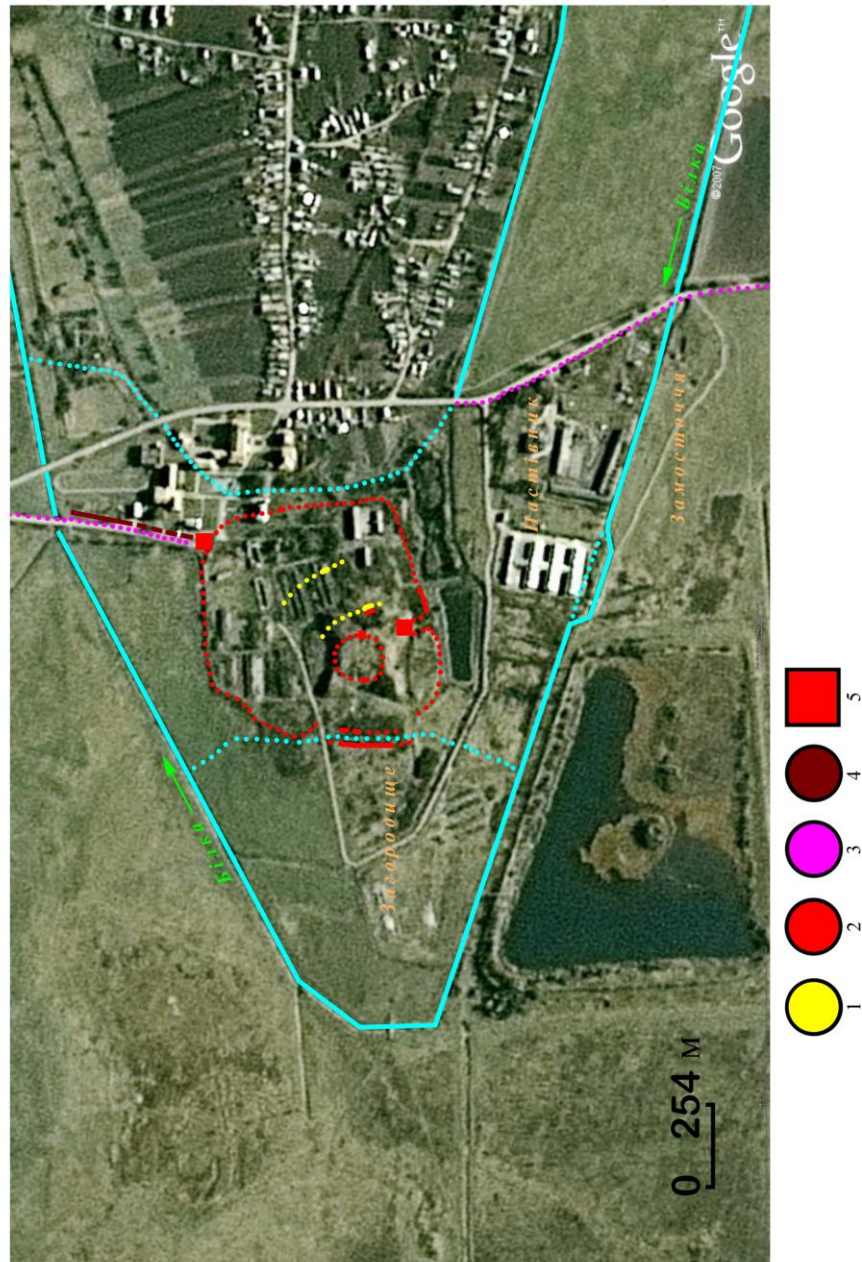

Рис. Е. 15. Реконструкція укріплення дитинця і окольного города. 2007 р. Умовні позначення:
 1 – сліди ровів, 2 – сліди валів, 3 – рештки греблі, 4 – рештки дерев'яної мостової ХП-ХІІІ ст.,
 5 – здогадні в'їзні брами

**Рис. Е. 16. Окольный город. Північна частина. Вал.
Вид із південного заходу. 1953 р. (фото І. Свешнікова)**

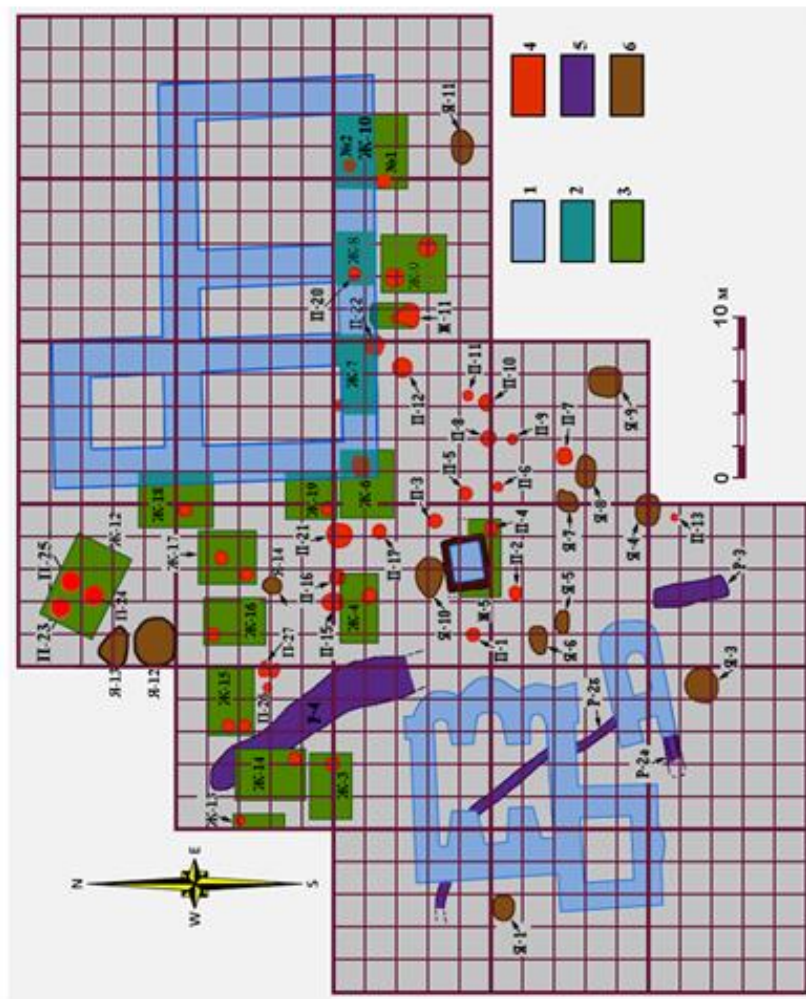

Рис. Е. 17. Окольный город. Східна частина. Зведений план розкопів об'єктів. Умовні позначення:

1 – рови фундаментів мурованих споруд, 2 – об'єкти в межах фундаментного рову палацу,

3 – жигла, 4 – печі; 5 – рови, 6 – ями; Я – ями, П – піч, Р – рів, Ж – жигло

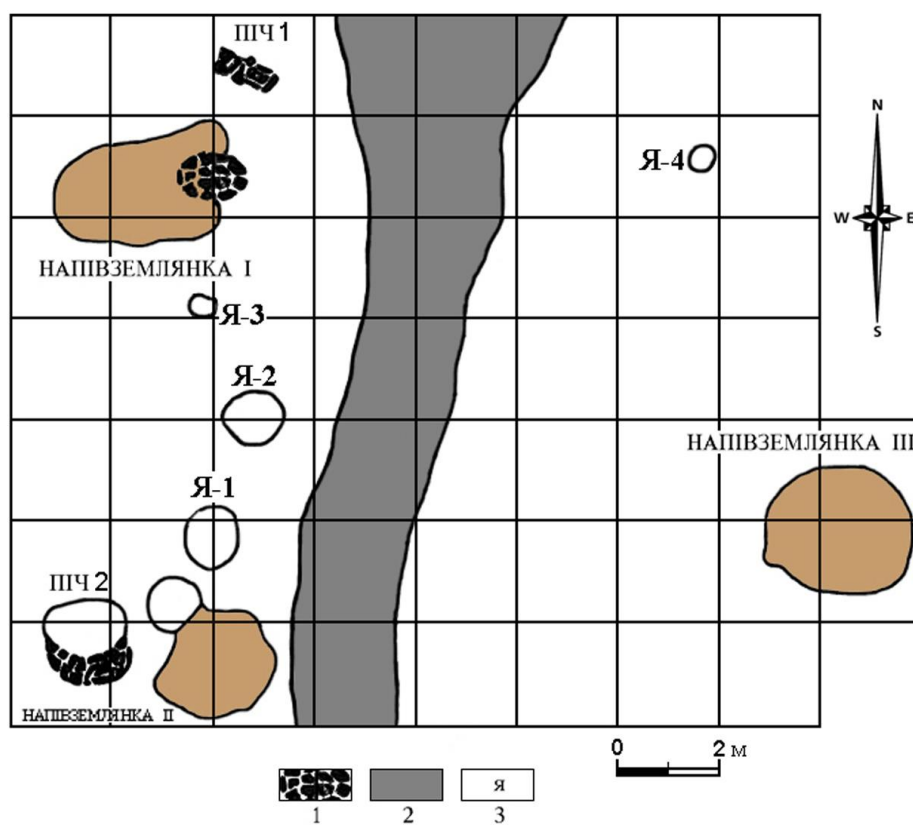

Рис. Е. 18. Окольный город. Північно-східна частина. Локалізація косторізних майстерень. Розкопки 1954-1955 рр. Умовні позначення: 1- деревне вугілля на чернях печей; 2 – заповнення рову; 3 – ями (за Власовою Г., 1967)

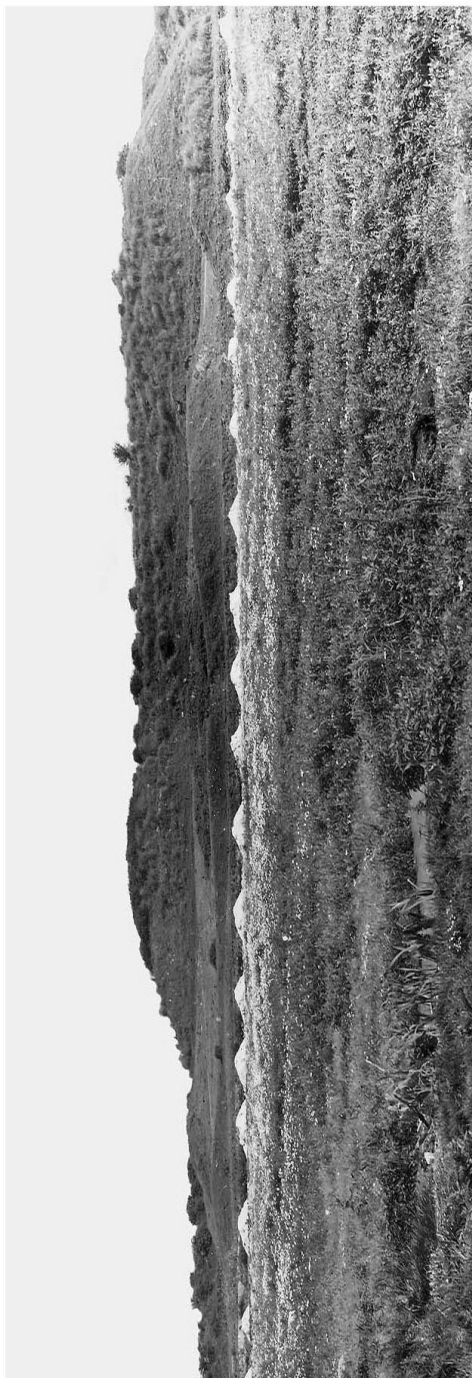

Рис. Е. 19. Окольный город. Південна частина. Вид із південного сходу. 1986 р. (фото І. Свешнікова)

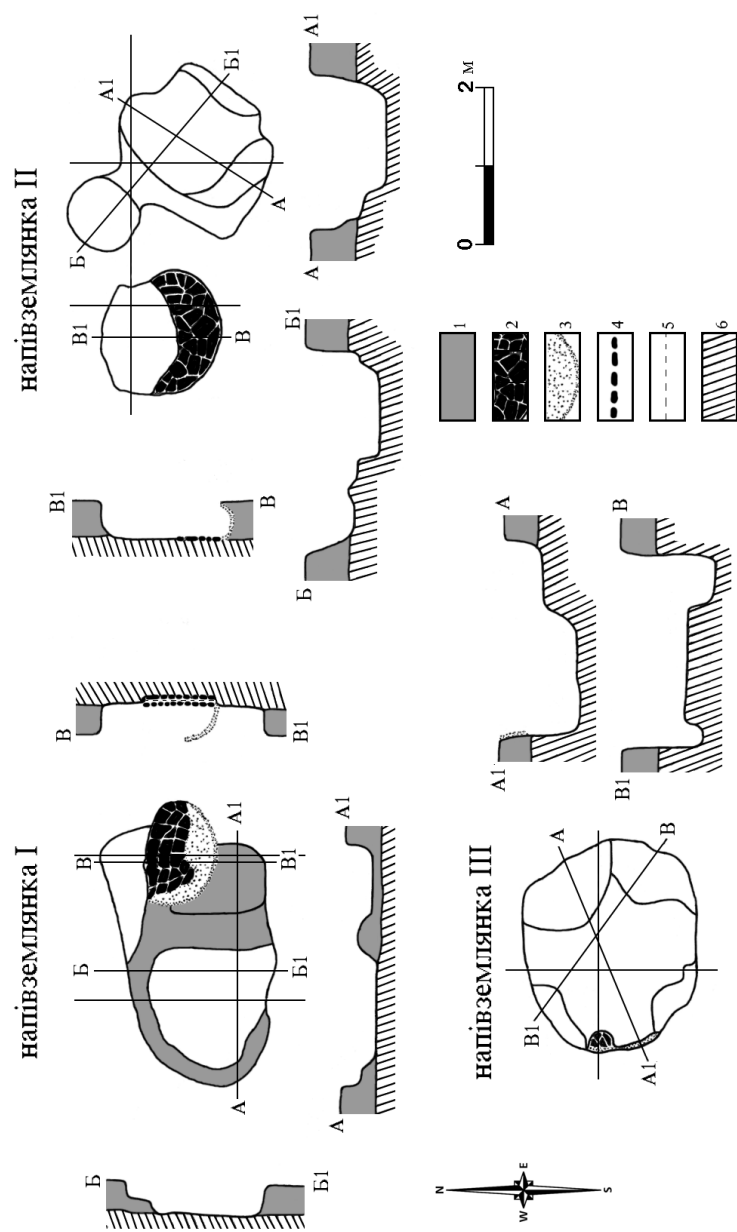

Рис. Е. 20. Окольный город. Північно-східна частина. План і переріз косторізних майстерень (за Власовою Г., 1967). Умовні позначення: 1 – суглинок; 2 – деревне вугілля на черенях печей; 3 – черинь печі; 5 – шар пополу і чорної землі між двома черенями; 6 – материк

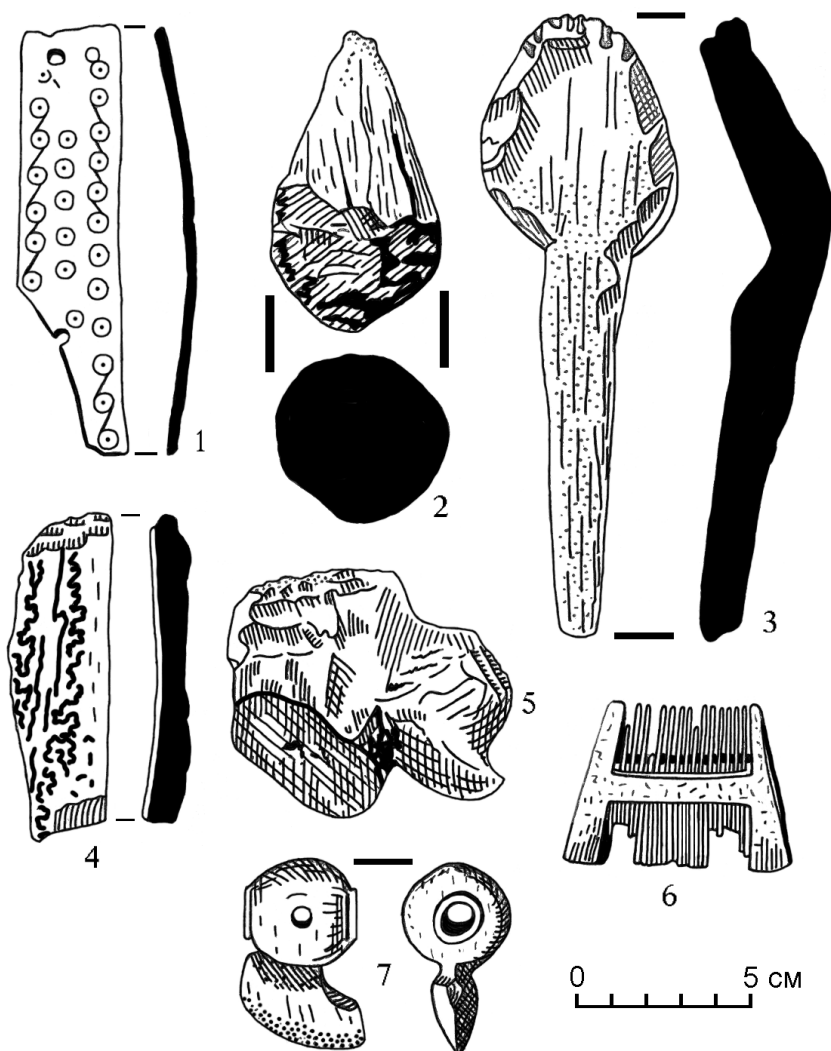

Рис. Е. 21. Окольный город. Північно-східна частина.
Кістяні вироби. XII–перша половина XIII ст. (за Власовою Г., 1967)

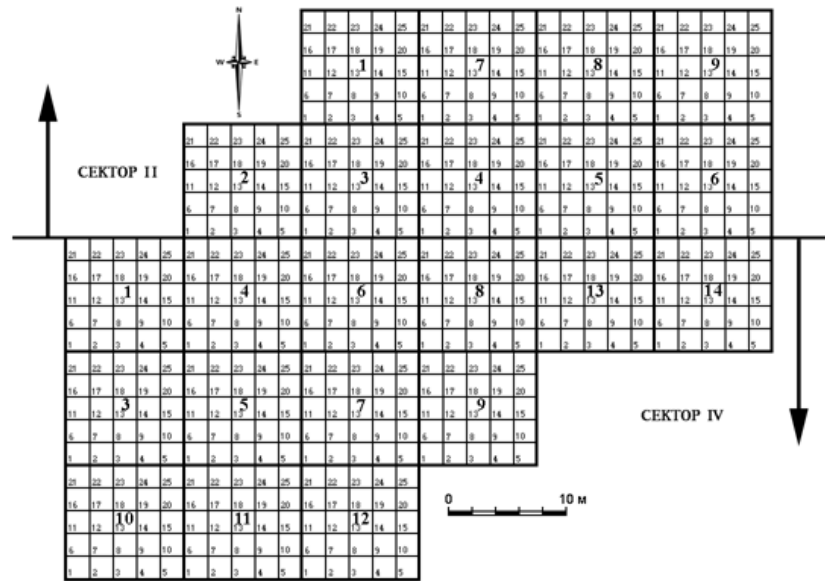

Рис. Е. 22. Окольный город. Східна частина. Загальний план розкопу із сіткою квадратів

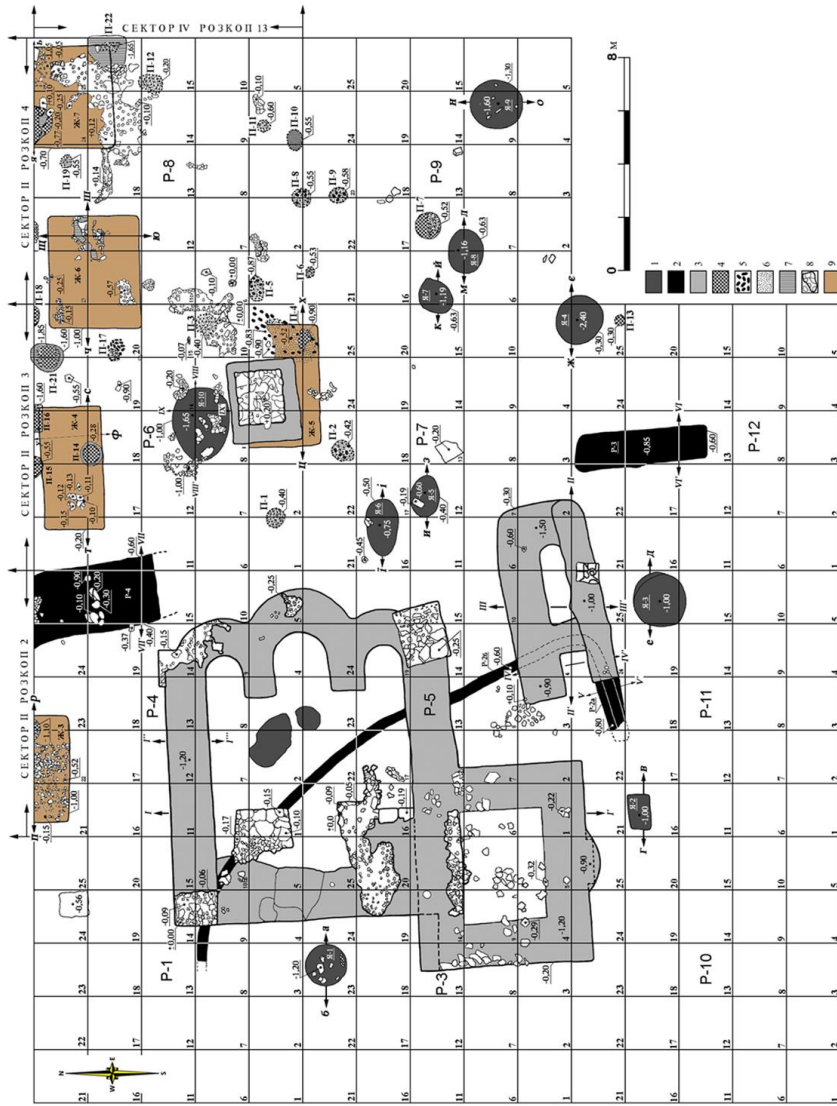
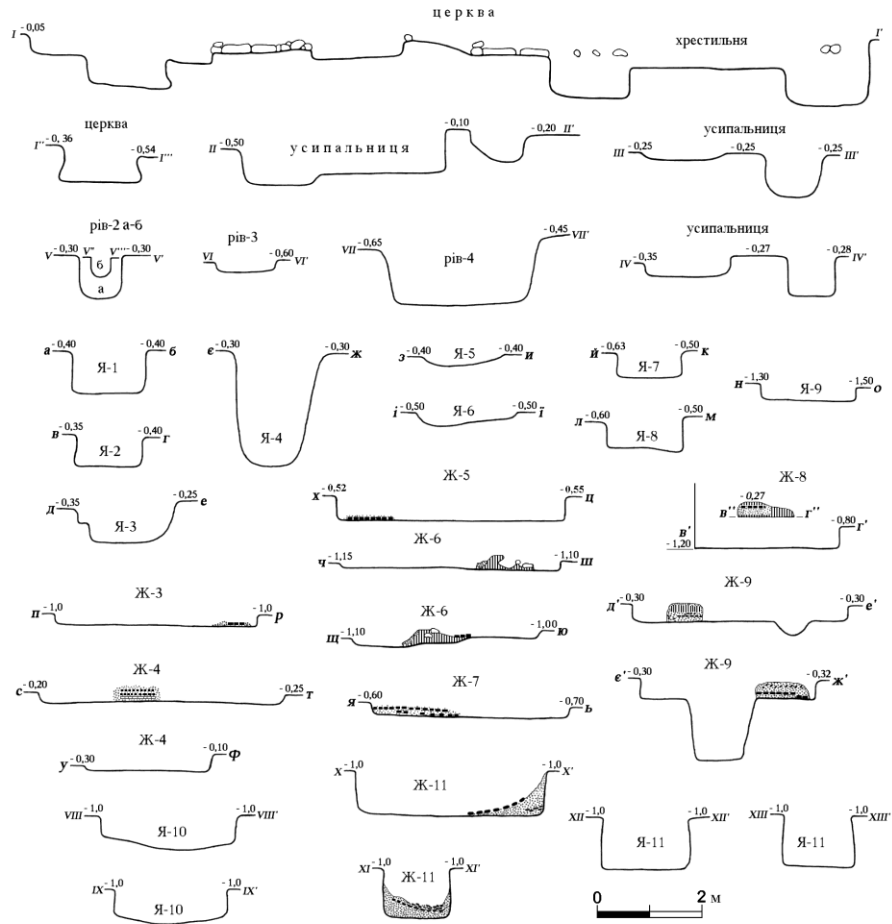

Рис. Е. 23. Окольний город. Східна частина. Сектор ІV. План розкопів 1, 3–12. Локалізація об'єктів (за Ратичем О.). Умовні позначення: 1 – яма, 2 – рів, 3 – рови фундаментів кам'яних споруд, 4 – чернь, 5 – деревне вугілля, 6 – печина, 7 – глина, 8 – каміня; 9 – площа жителі; Я – яма, П – піч, Р – рів, Ж – житло

**Рис. Е. 24. Окольный город. Східна частина. Сектор ІV.
Перерізи об'єктів (за Ратичем О.)**

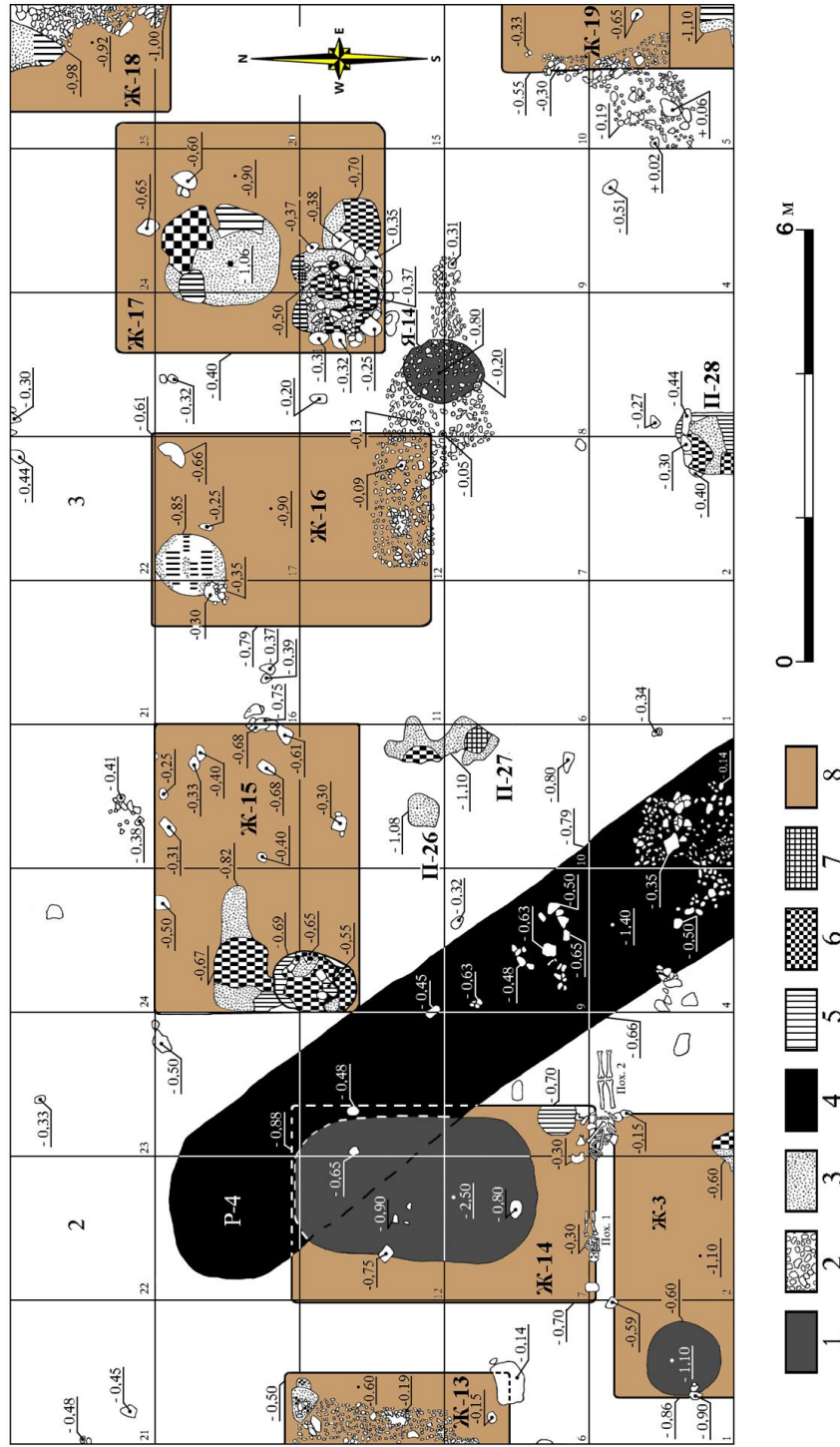

Рис. Е. 25. Окольный город. Східна частина. Сектор П. План розкопів 2-3. Локалізація об'єктів (за Ратичем О.).
 Умовні позначення: 1 – яма, 2 – каміня, 3 – печина, 4 – рив, 5 – глина, 6 – чернь, 7 – попіл, 8 – площа жител;
 Я – яма, Ж – житло, П – піч, Р – рив

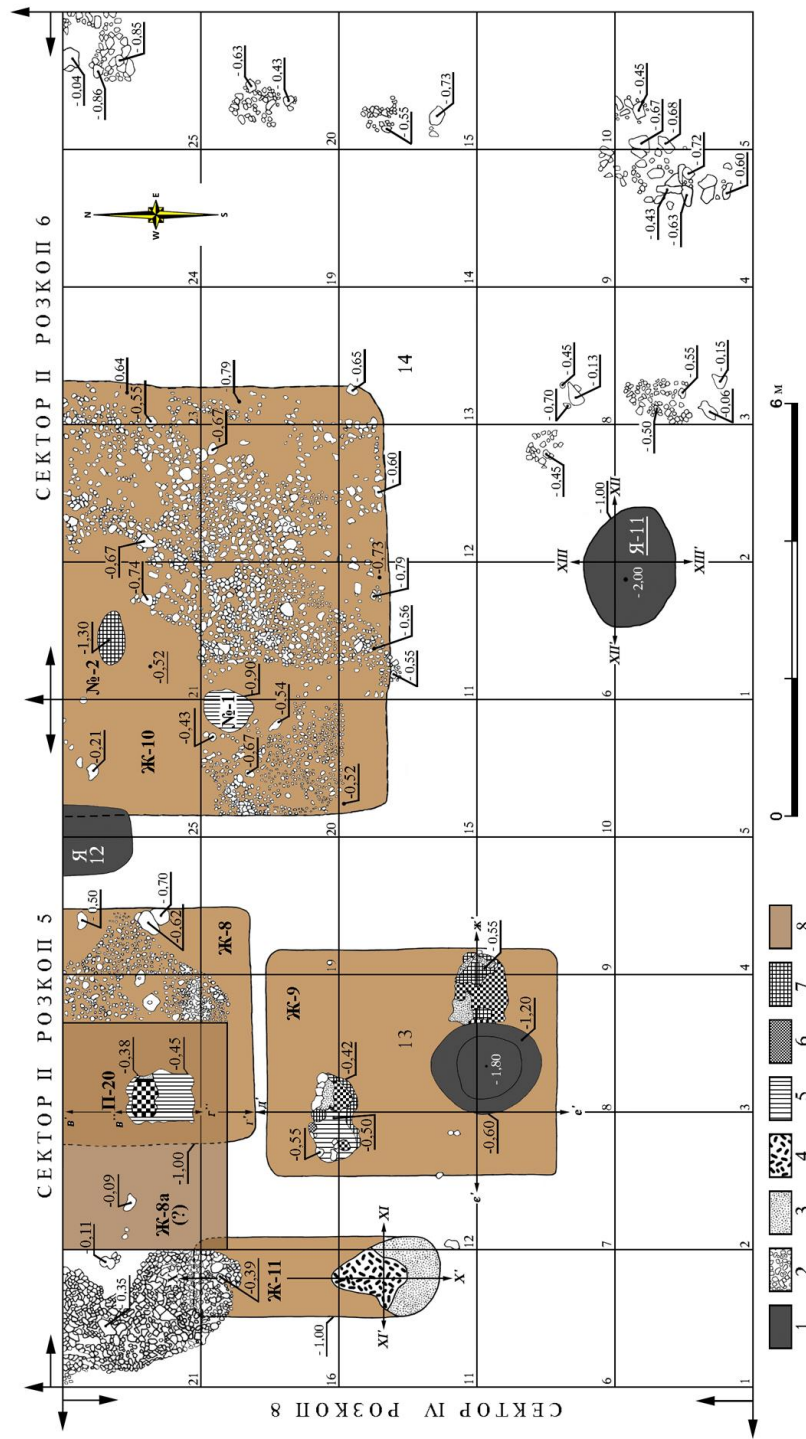

Рис. Е. 26. Окольный город. Східна частина. Сектор IV. Розкоп 13–14. Локалізація об'єктів (за Ратичем О.).
Умовні позначення: 1 – яма, 2 – печина, 3 – каміння, 4 – деревне вугілля, 5 – глина, 6 – чернь, 7 – політ,
8 – площа жителі; Я – яма, Ж – житло, П – піч

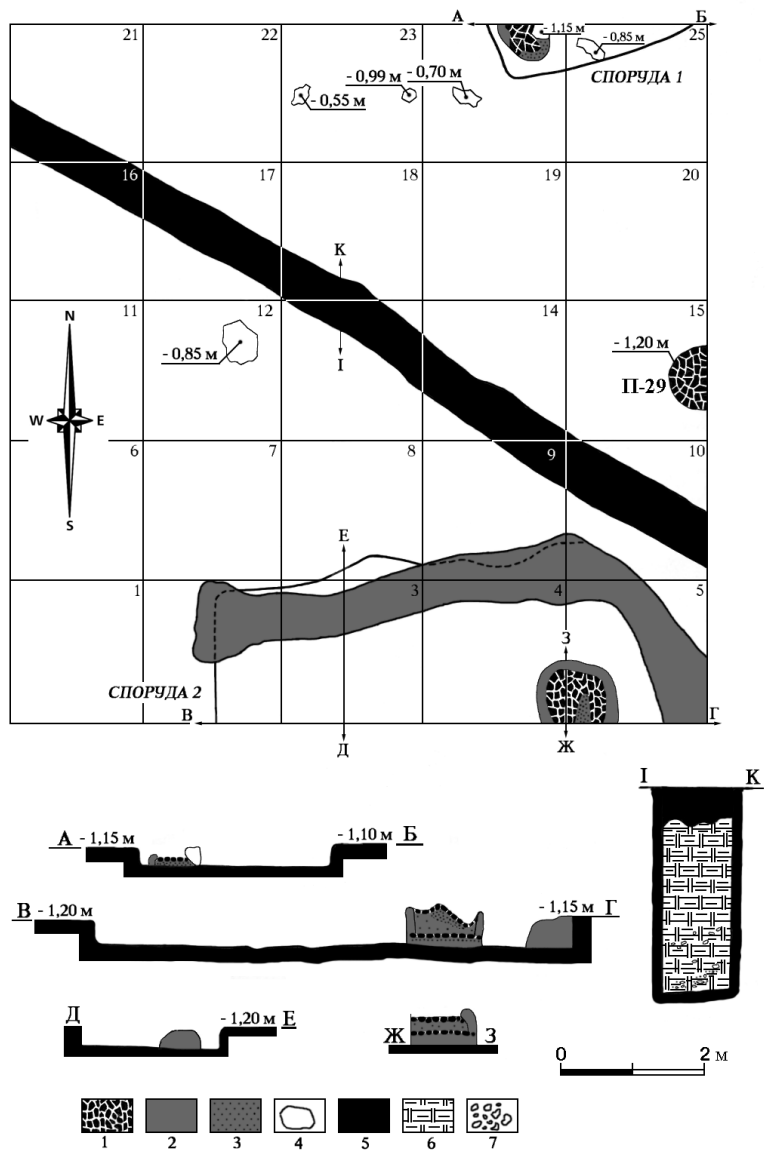

Рис. Е. 27. Окольный город. Східна частина. Сектор ІV, розкоп 2.
 План і переріз об'єктів (за Ратичем О.). Умовні позначення:
 1 – чернінь; 2 – жовта глина; 3 – печина; 4 – камінь; 5 –
 торф'янистий чорнозем; 6 – жовта глина перемішана із
 бурим піском; 7 – подрібнений вапняк

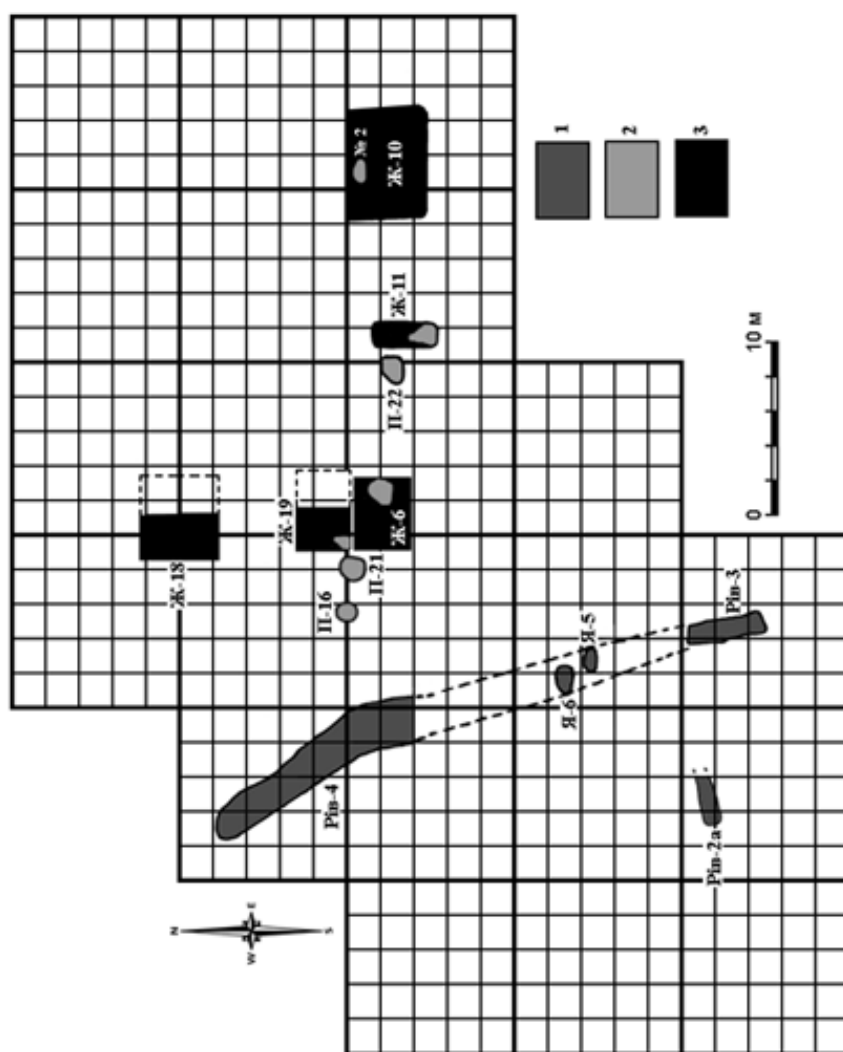

Рис. Е. 28. Окольный город. Східна частина. Об'єкти нижнього будівельного горизонту.
Умовні позначення: 1 – рови, ями, 2 – печі, 3 – житла

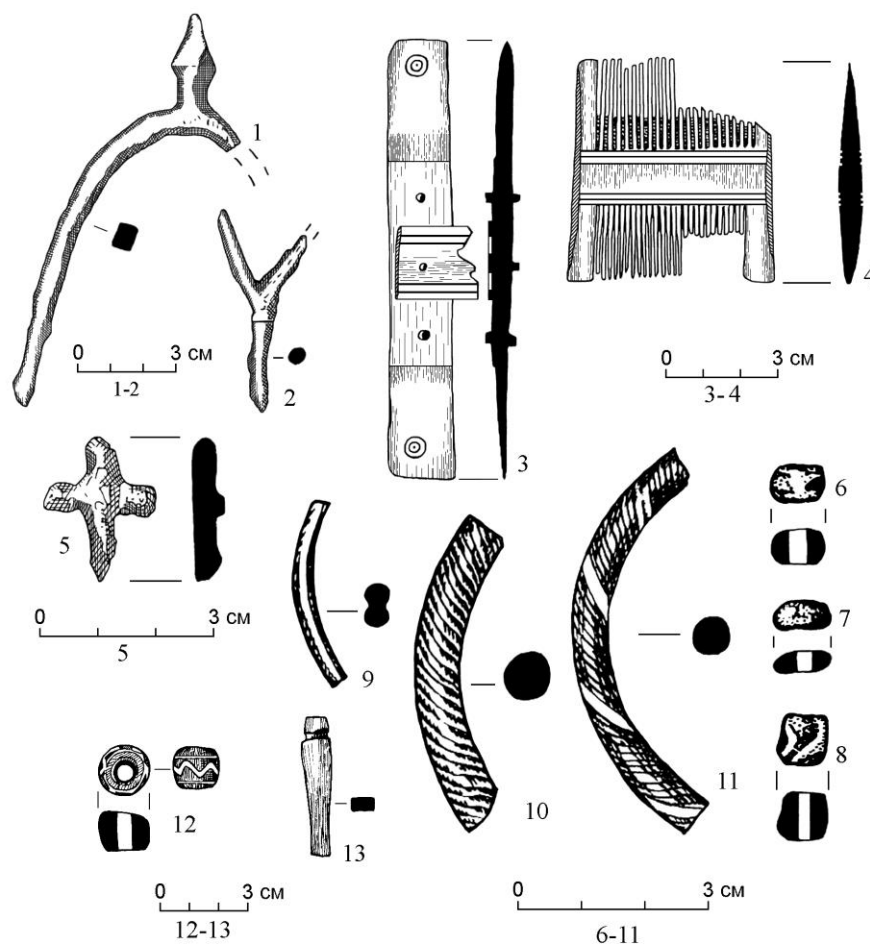

Рис. Е. 29. Окольный город. Східна частина. Речовий матеріал – заповнення фундаментного рову палацу: 1–11 на ділянці житла 10 сектору IV (глибина 0,6–1,20 м); 12–13 – на ділянці житла 19 сектору II (глибина 0,55–0,75 м). 1–2 – залізо; 3–4 – кістка; 5 – бронза; 6–12 – скло; 13 – камінь (за Ратичем О.)

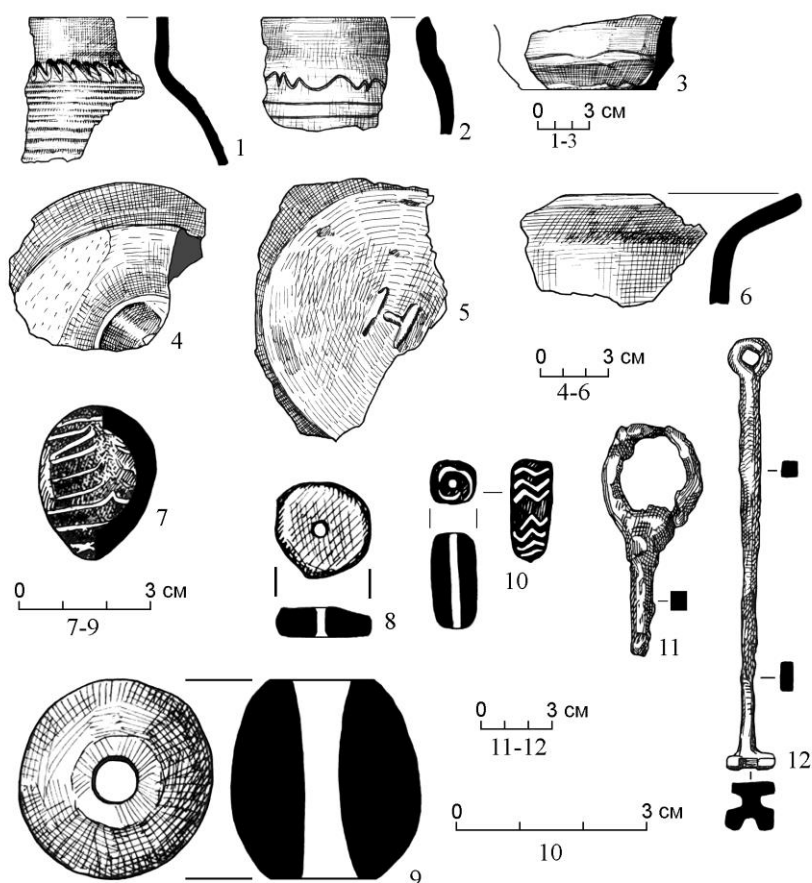
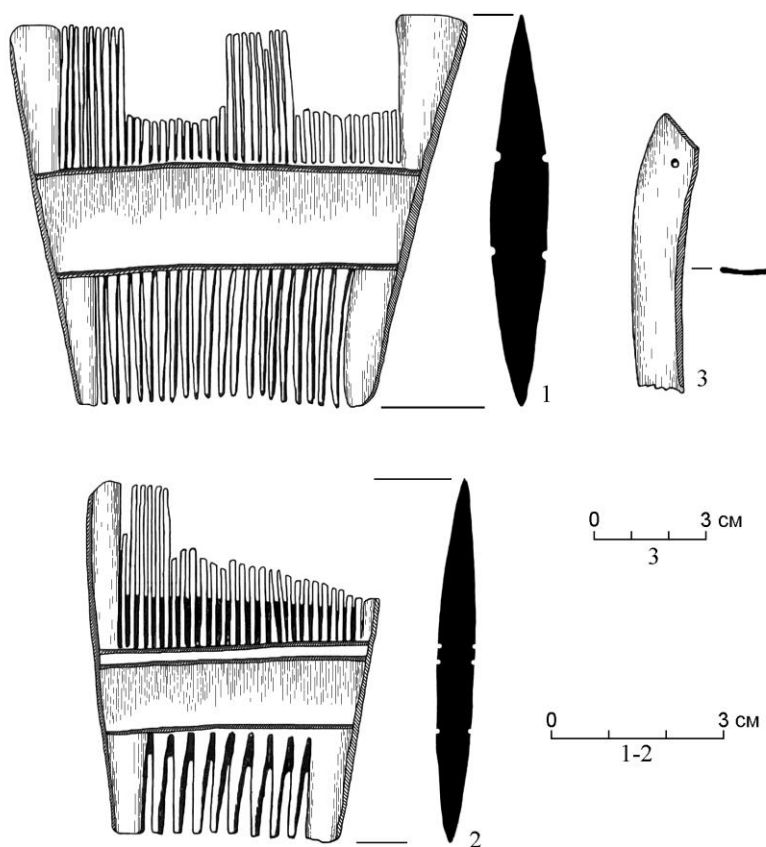

Рис. Е. 30. Окольный город. Східна частина. Сектор ІV. Нижній горизонт. Житло 10 (глибина 1,0-1,30 м). Речовий матеріал: 1-6, 8 – глина; 7 – глина, полива; 9 – шифер; 10 – скло; 11-12 – залізо (за Ратичем О.)

**Рис. Е. 31. Окольный город. Східна частина. Сектор IV.
Нижній горизонт. Житло 10 (глибина 1,0-1,30 м).
Вироби із кістки (за Ратичем О.)**

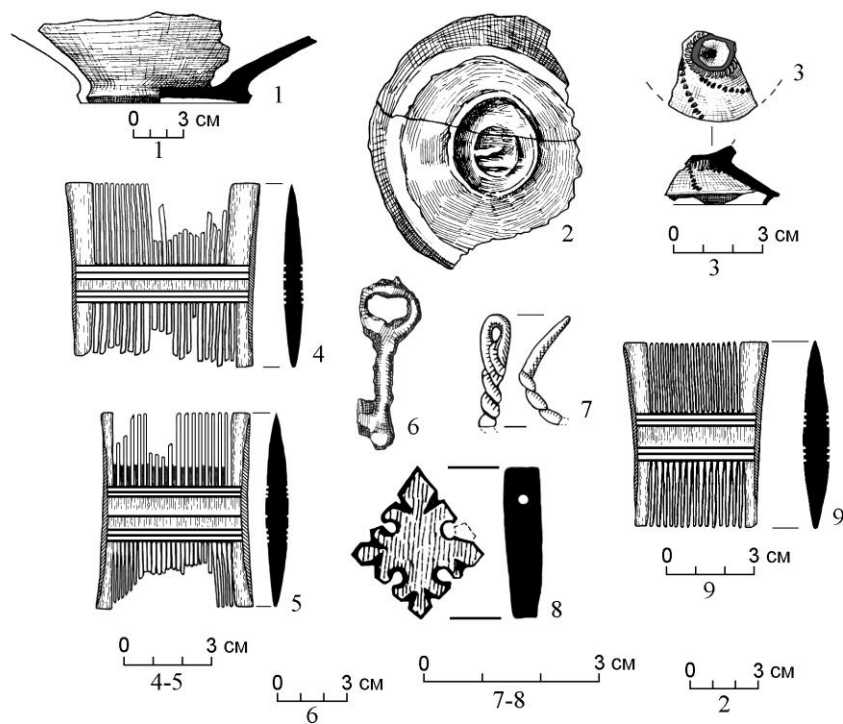

Рис. Е. 32. Окольный город. Східна частина. Сектор II.
Речовий матеріал із об'єктів. Верхній будівельний горизонт:
1 – житло 14 (гл. 1,70-2,30 м), 2-8 – житло 16; нижній
будівельний горизонт: 9 – житло 18 (за Ратичем О.)

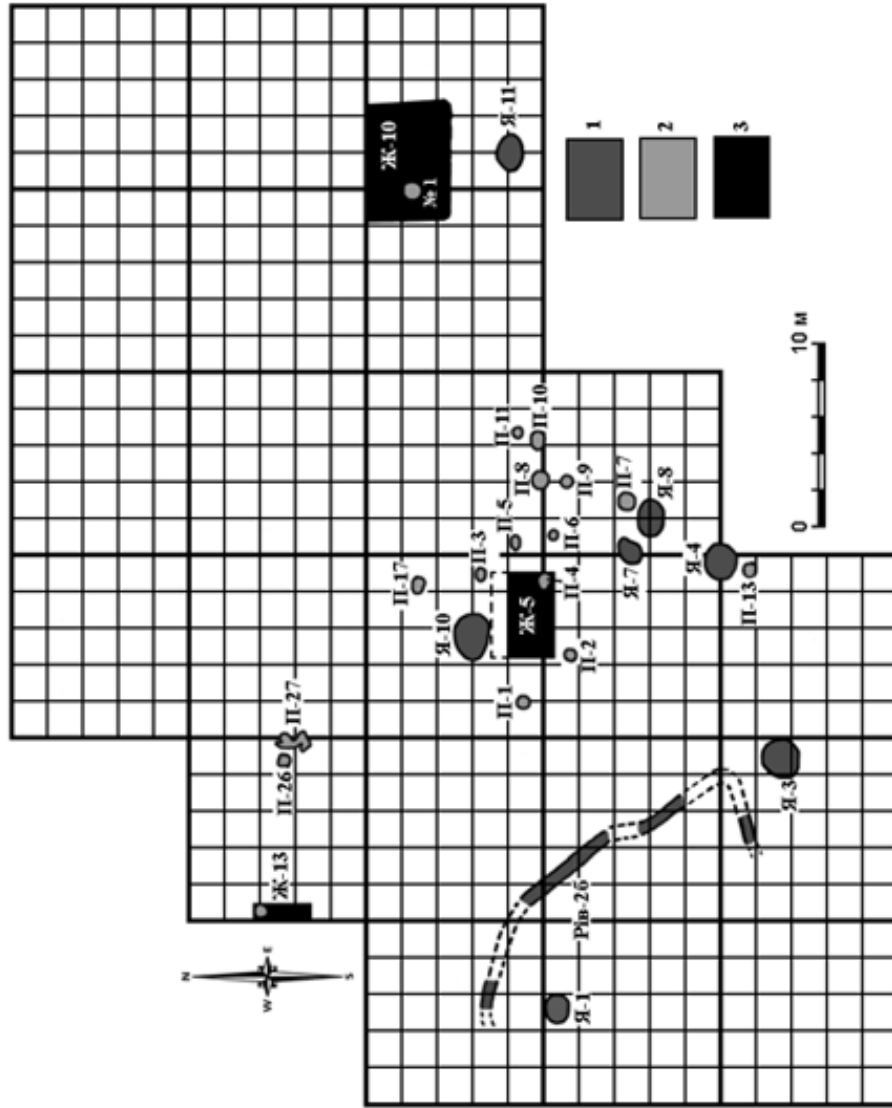

Рис. Е. 33. Окольный город. Східна частина. Об'єкти середнього будівельного горизонту.

Умовні позначення: 1 – рови, ями, 2 – печі, 3 – жигла

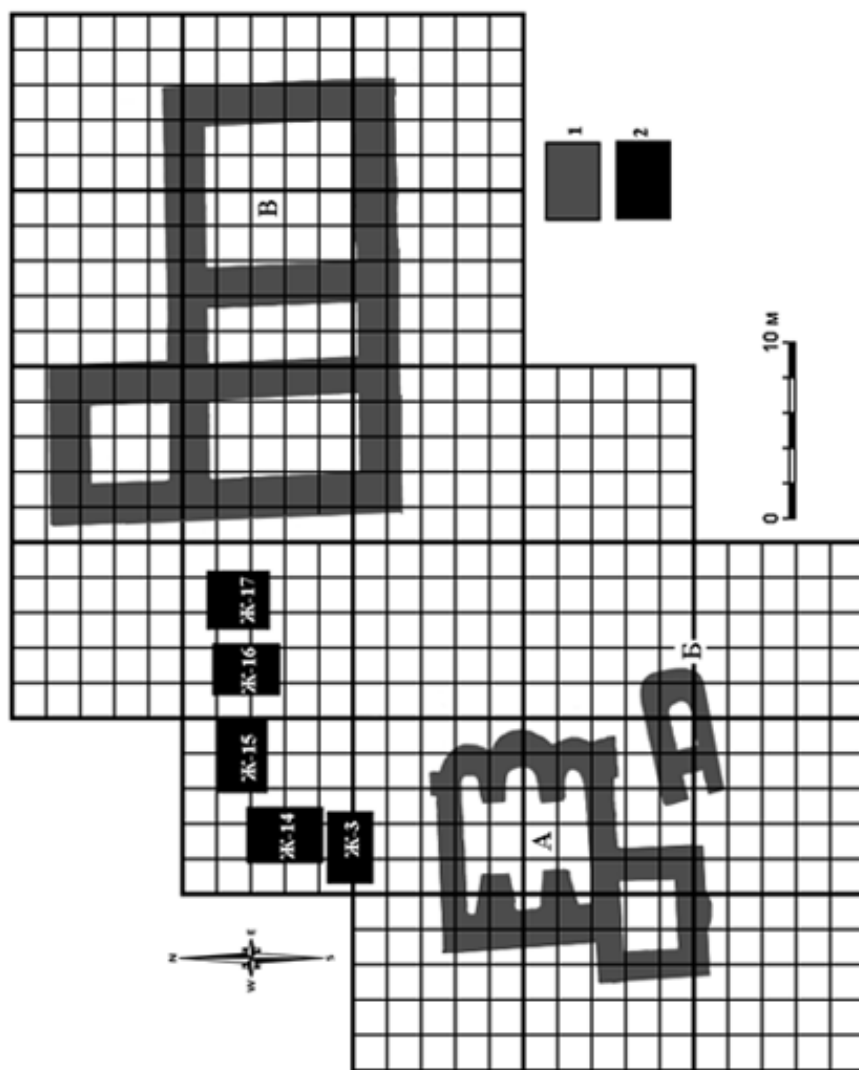
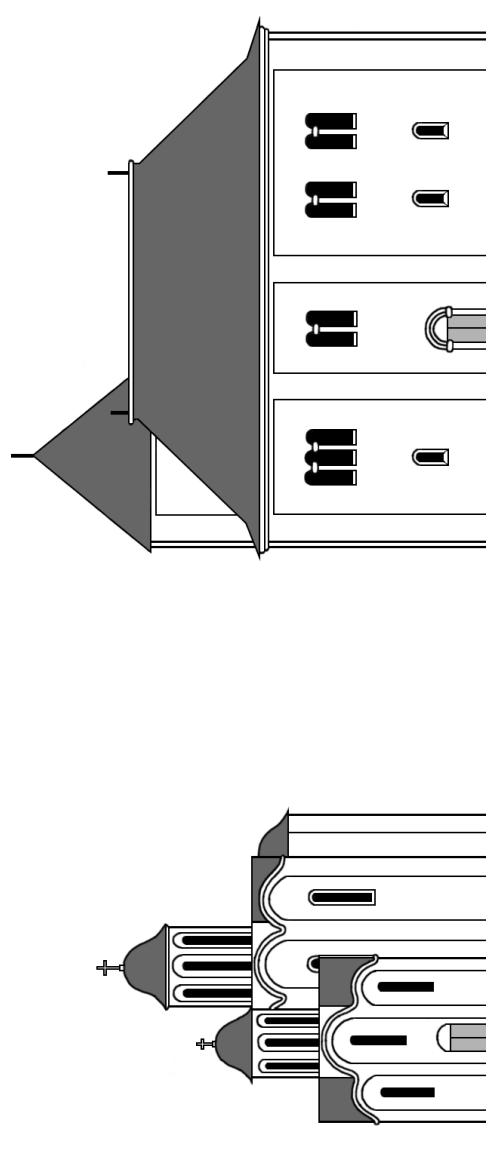

Рис. Е. 34. Окольный город. Східна частина. Об'єкти верхнього будівельного горизонту. Умовні позначення: 1 – муровані будівлі, 2 – житла; А – церква, Б – усипальниця, В – палац

**Рис. Е. 35. Окольный город. Східна частина. Мурована церква та палац
(згідно реконструкції І. Могилгича)**

**Рис. Е. 36. Окольный город. Східна частина. Хрестильниця.
Камінь, різьба. XII– перша половина XIII ст.**

Рис. Е. 37. Окольный город. Східна частина. План монументальних будівель, реконструкція галереї-переходу та цвингар. Умовні позначення: 1 – склепчення каміння, 2 – фундаментні рови, 3 – окремі камені, 4 – поховання, 5 – реконструкція дерев'яної забудови (за Могитичем І.)

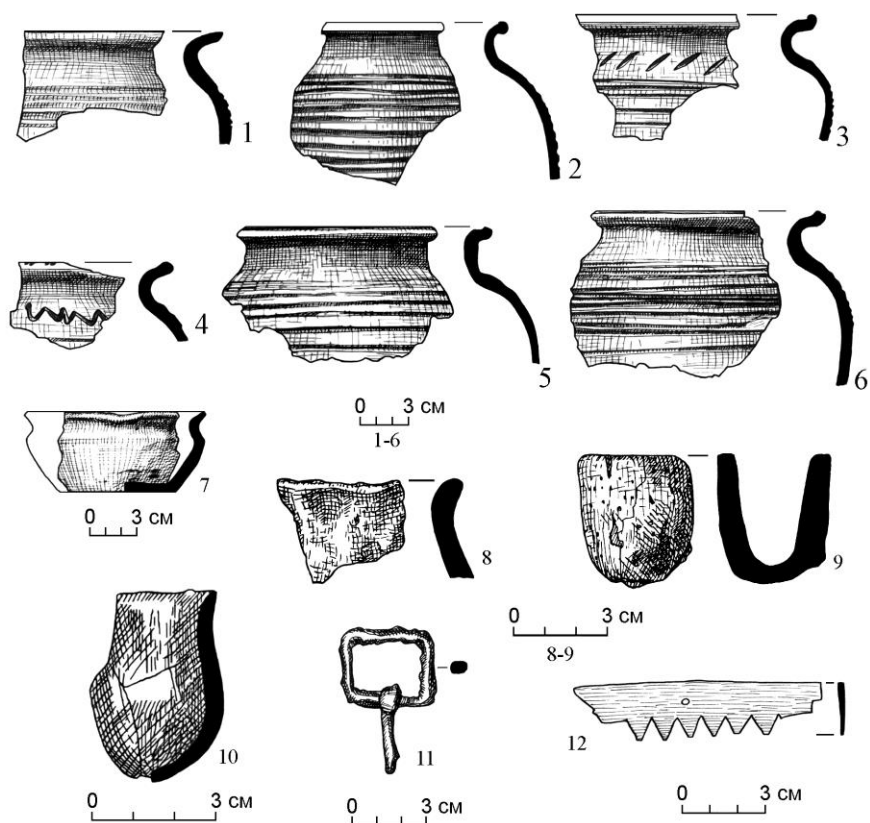

Рис. Е. 38. Окольный город. Східна частина. Сектор IV, II. Верхній будівельний горизонт. Житло 3. Речовий матеріал: 1–10 – глина; 11 – залізо; 12 – кістка (за Ратичем О.)

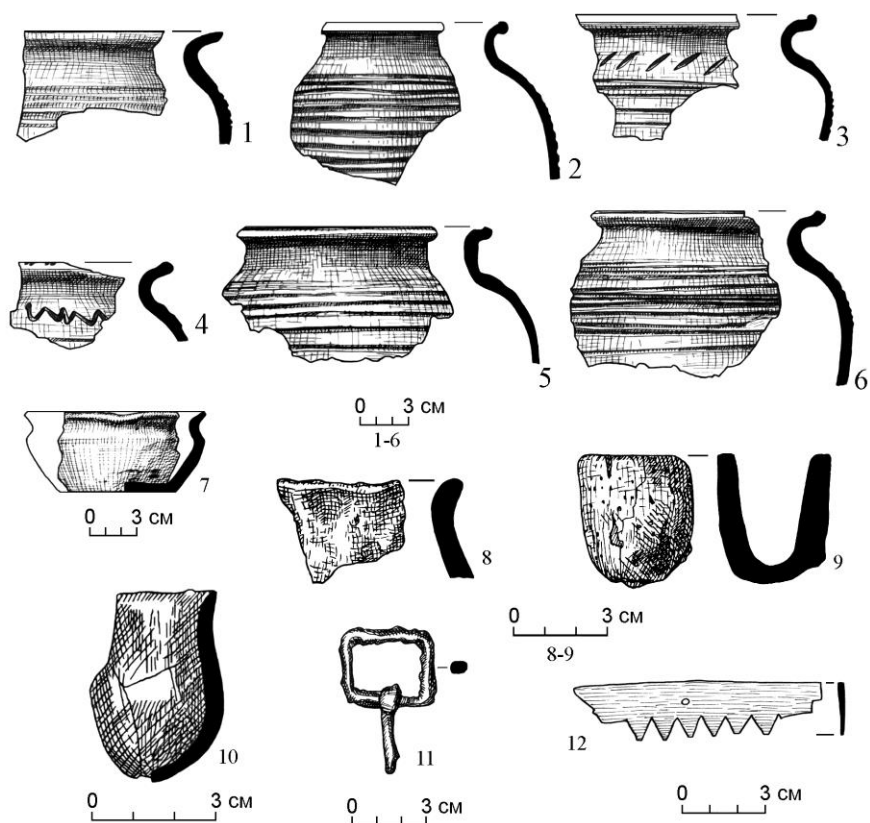

Рис. Е. 38. Окольный город. Східна частина. Сектор IV, II. Верхній будівельний горизонт. Житло 3. Речовий матеріал: 1–10 – глина; 11 – залізо; 12 – кістка (за Ратичем О.)

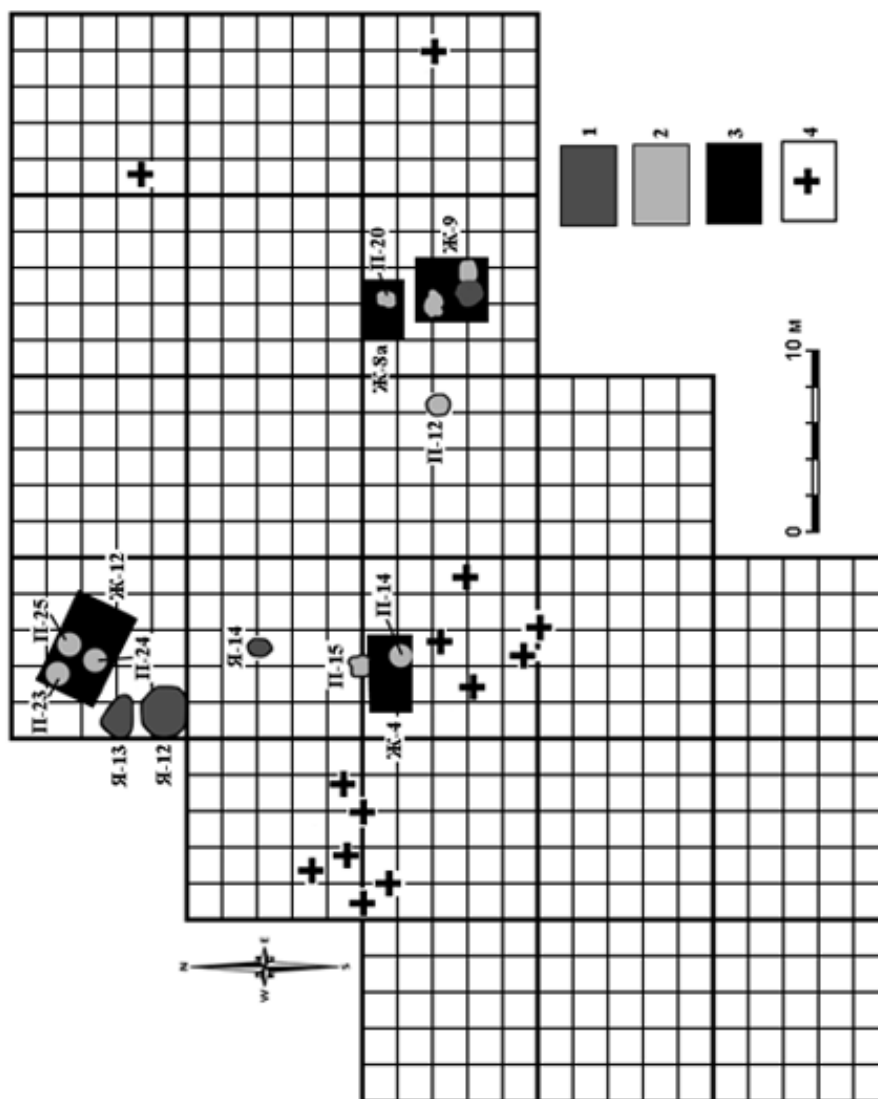

Рис. Е. 39. Окольный город. Східна частина. Об'єкти другої половини XIII–XIV ст.
Умовні позначення: 1 – рови, ями, 2 – печі, 3 – житла, 4 – поховання

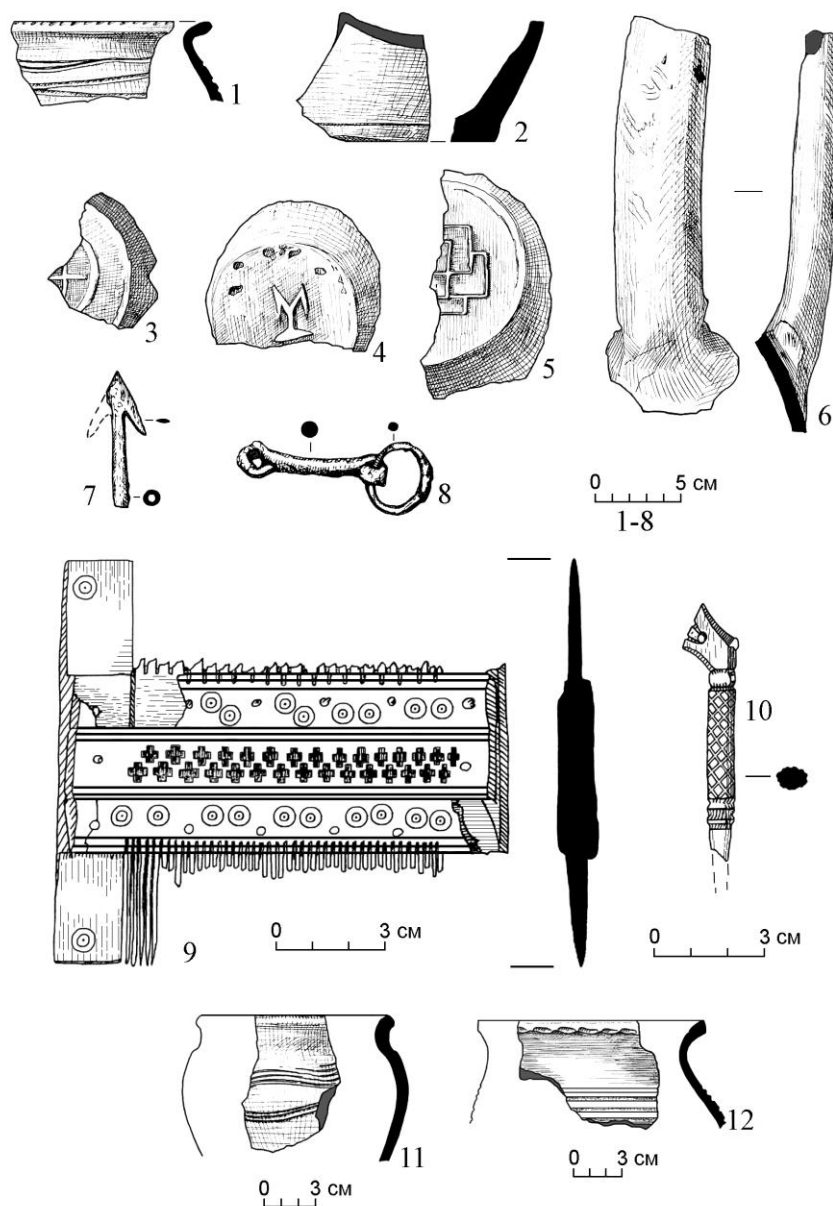

Рис. Е. 40. Окольный город. Східна частина. Сектор ІV. Речовий матеріал: 1-10 – житло 9 (сер. XIII-1 пол. XIV ст.); 11-12 – культурний шар; 1-6, 11-12 – глина; 7-8 – залізо; 9-10 – кістка (за Ратичем О.)

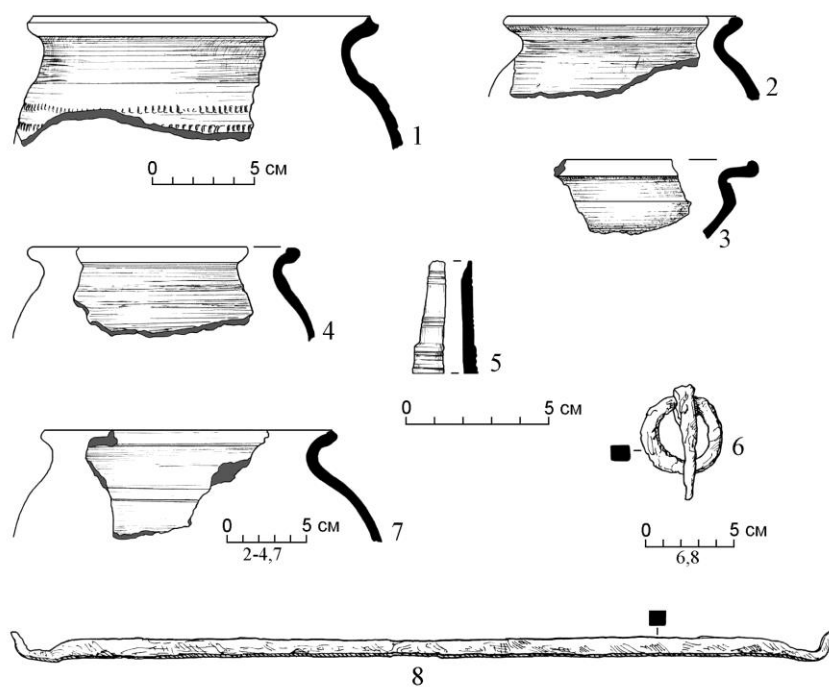

Рис. Е. 41. Окольный город. Східна частина. Сектор ІУ, розкоп 2.
 Речовий матеріал: 1–2 – споруда 1; 3–6, 8 – споруда 2; 7 – піч 29;
 1–4, 7 – глина, 5 – кістка, 6, 8 – залізо (за Ратичем О.)

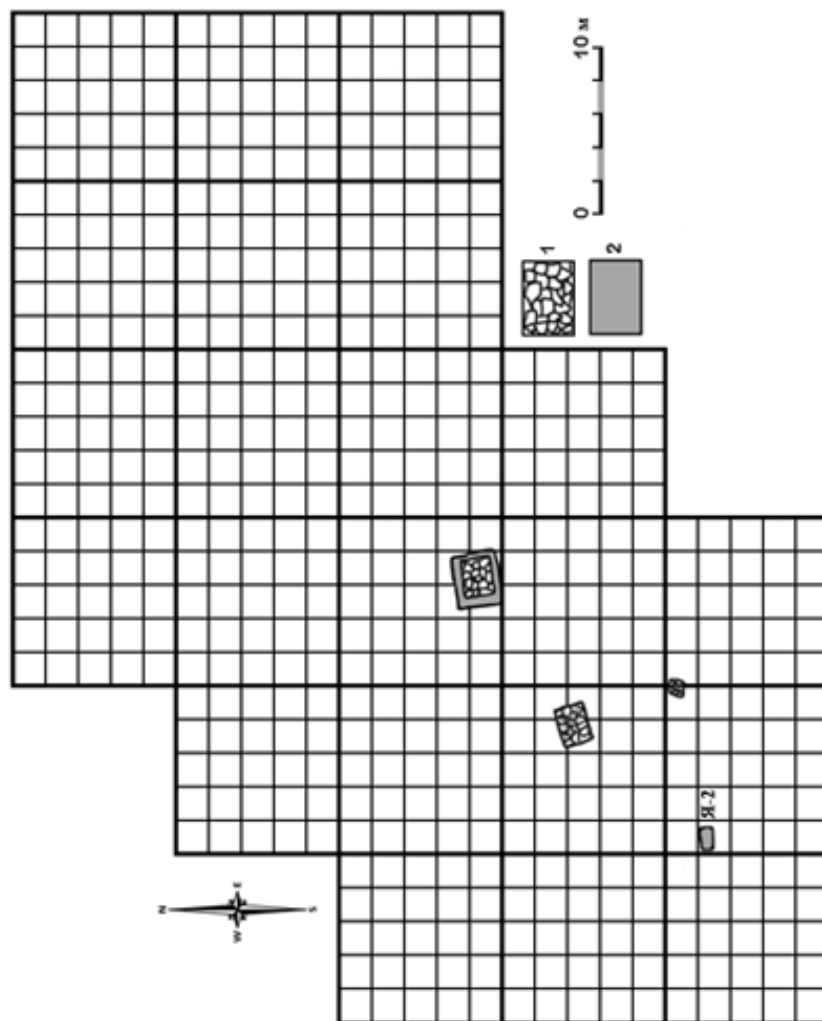
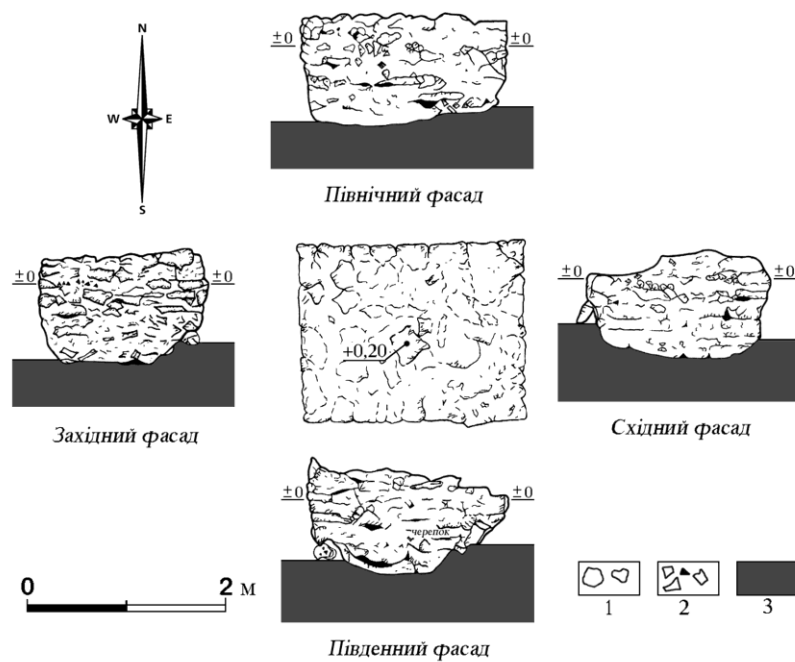

Рис. Е. 42. Окольный город. Східна частина. Об'єкти нової доби. Умовні позначення:
1 – кам'яна кладка, 2 – яма

**Рис. Е. 43. Окольный город. Східна частина. Сектор IV.
План і бічна поверхня кам'яного стовпа. XVII-XVIII ст.
(за Ратичем О.)**

Додаток Ж
Артефакти, плани об'єктів південної ділянки
окольного города Звенигорода

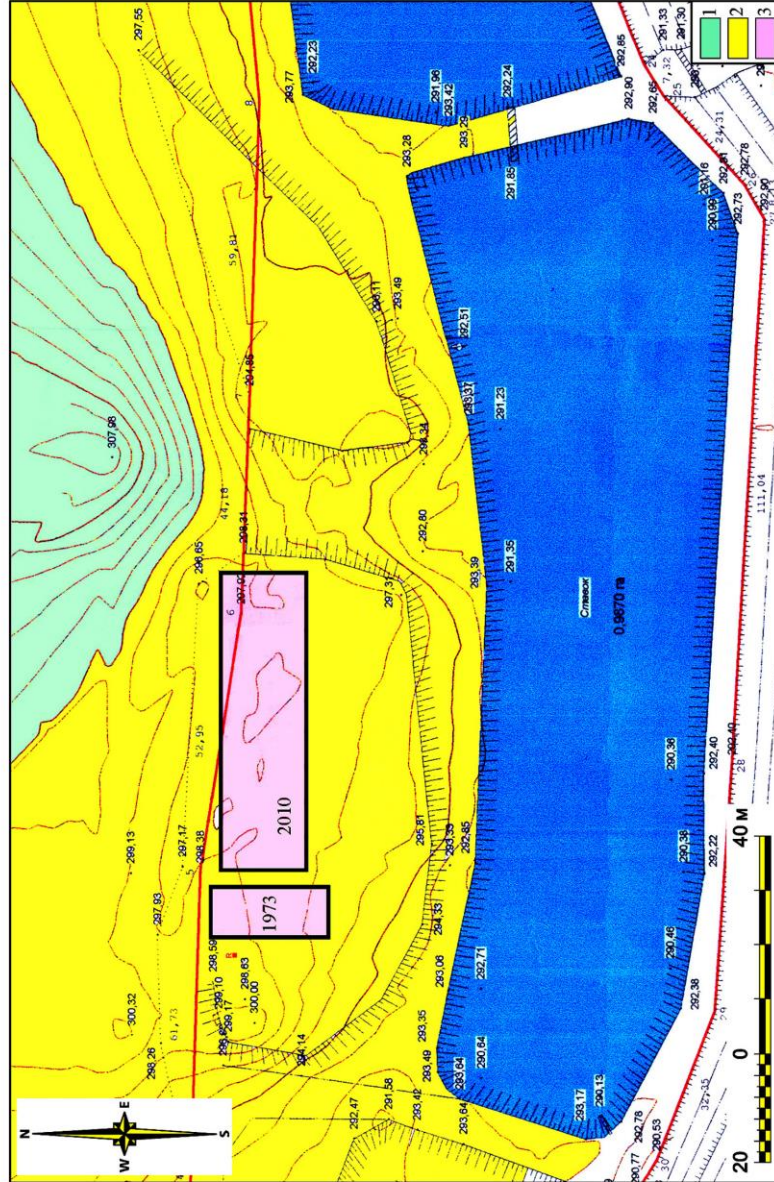

Рис. Ж.1. Окольный город. Південна частина. Топографічний план і локалізація розкопів.
2010 р. Умовні позначення: 1 – південно-східний бастион верхнього замку;
2 – територія південної частини окольного города; 3 – розкопи

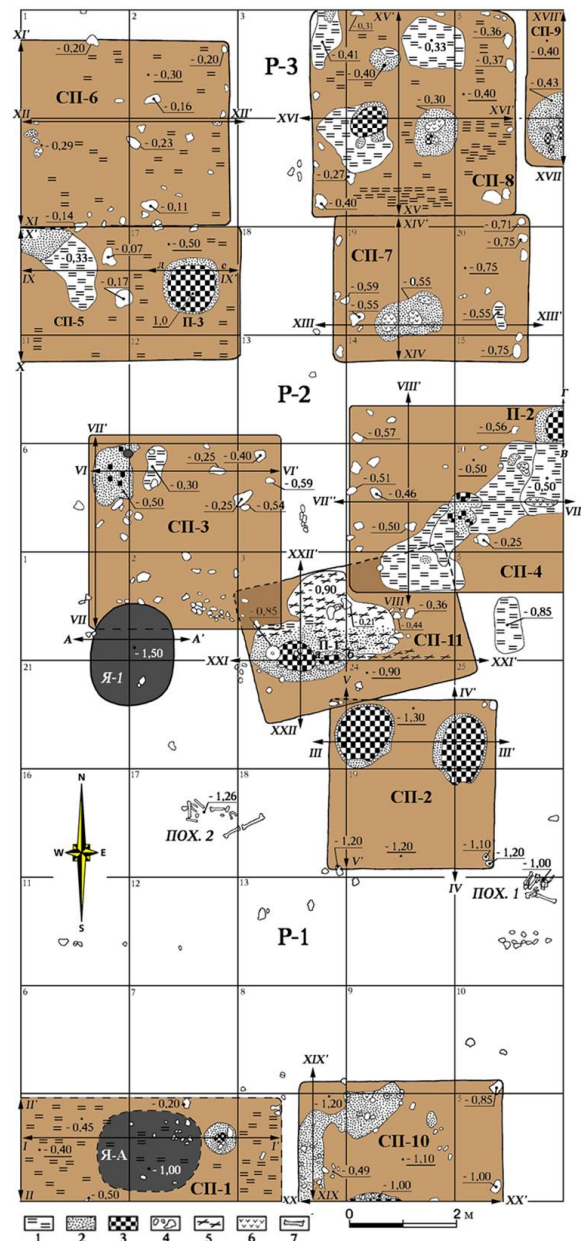

Рис. Ж. 2. Окольный город. Південна частина. Сектор Ш. 1973 р.
 План розкопу і локалізація об'єктів (за Ратичем О.). Умовні
 позначення: 1 – жовта глина, 2 – печина, 3 – черинь, 4 – камінь,
 5 – струхлявіле дерево, 6 – деревне вугілля, 7 – останки;
 СП – споруда, П – піч, Я – яма

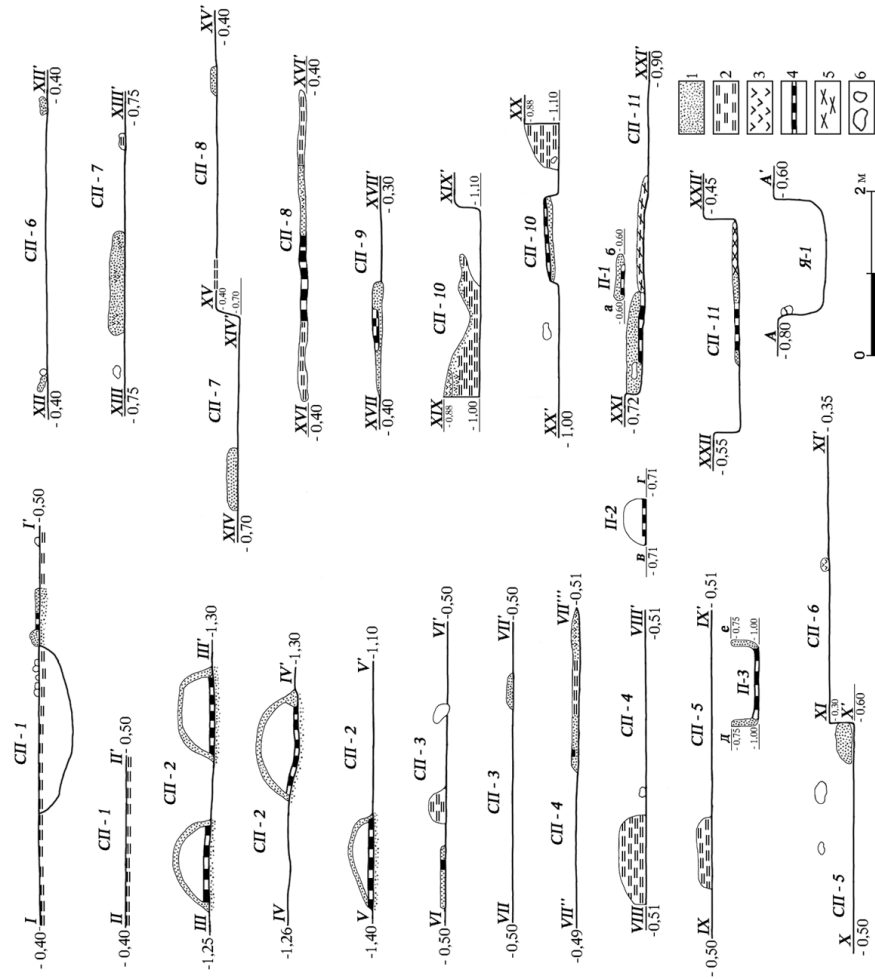

Рис. Ж.3. Окольный город. Південна частина. Сектор III розкопи 1-3. 1973 р. Перерізи об'єктів (за Рагічем О.). Умовні позначення: 1 – пещина, 2 – жовта глина, 3 – деревне вугілля, 4 – чернь, 5 – струхлявіле дерево, 6 – камінь; СП- споруда, П – піч, Я – яма

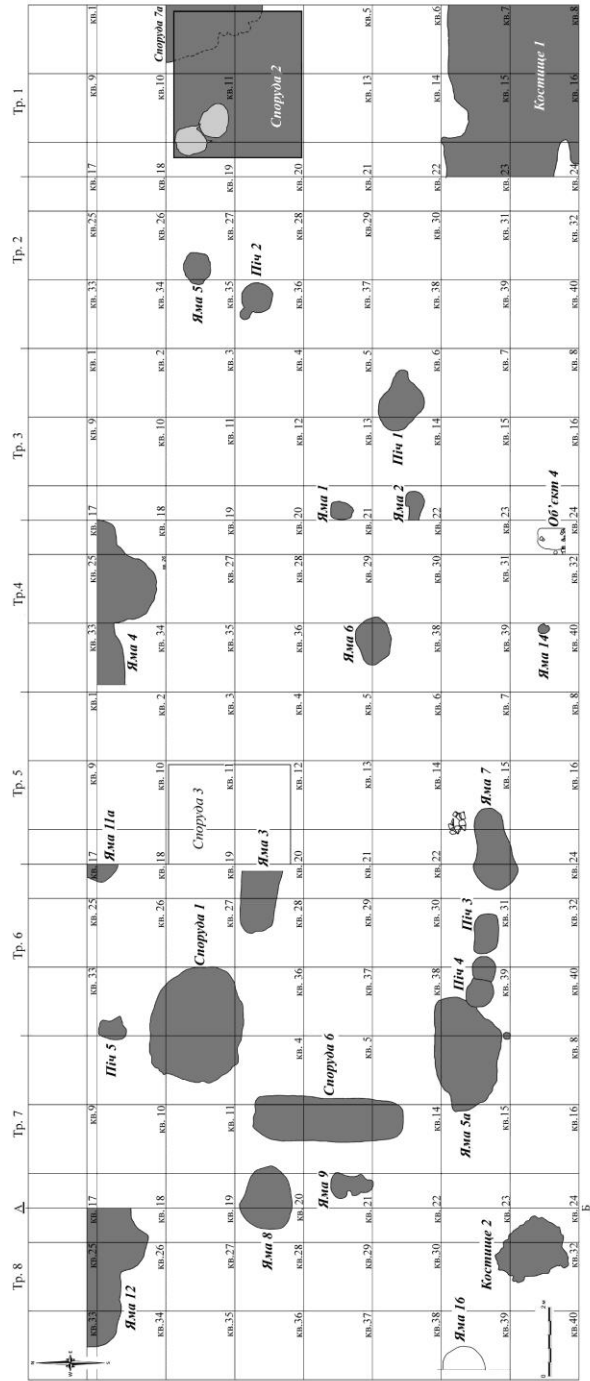

Рис. Ж. 4. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Зведений план об'єктів

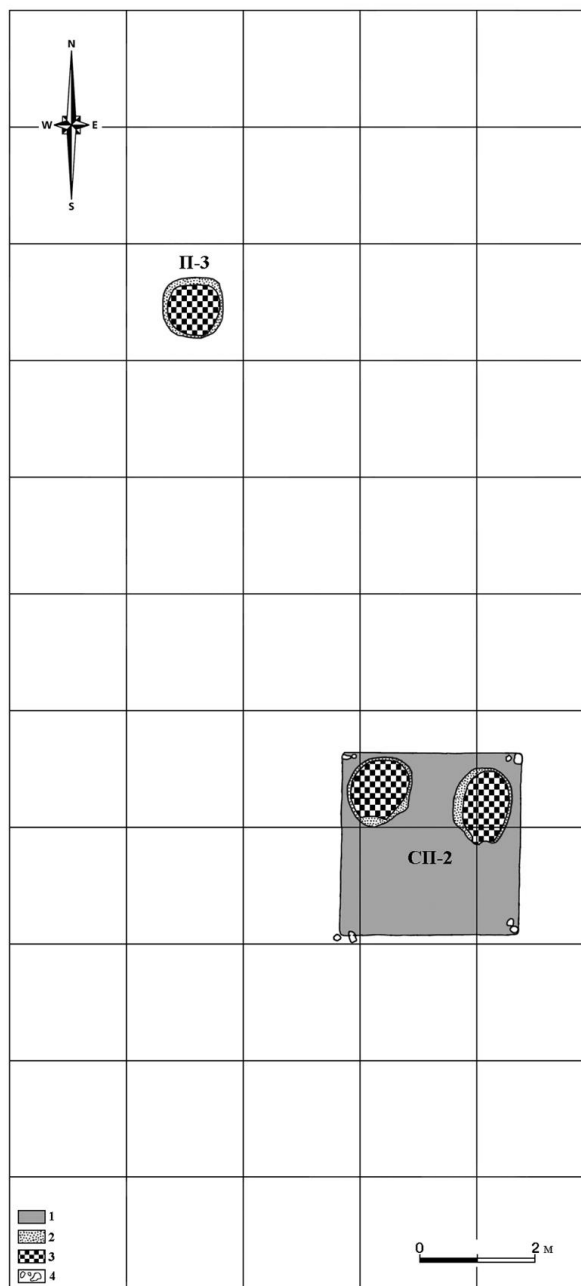

Рис. Ж.5. Окольный город. Південна частина. Сектор ІІІ. Розкоп 1973 р. Об'єкти нижнього будівельного горизонту. Умовні позначення: 1 – площа споруди; 2 – печина; 3 – черинь; 4 – каміння

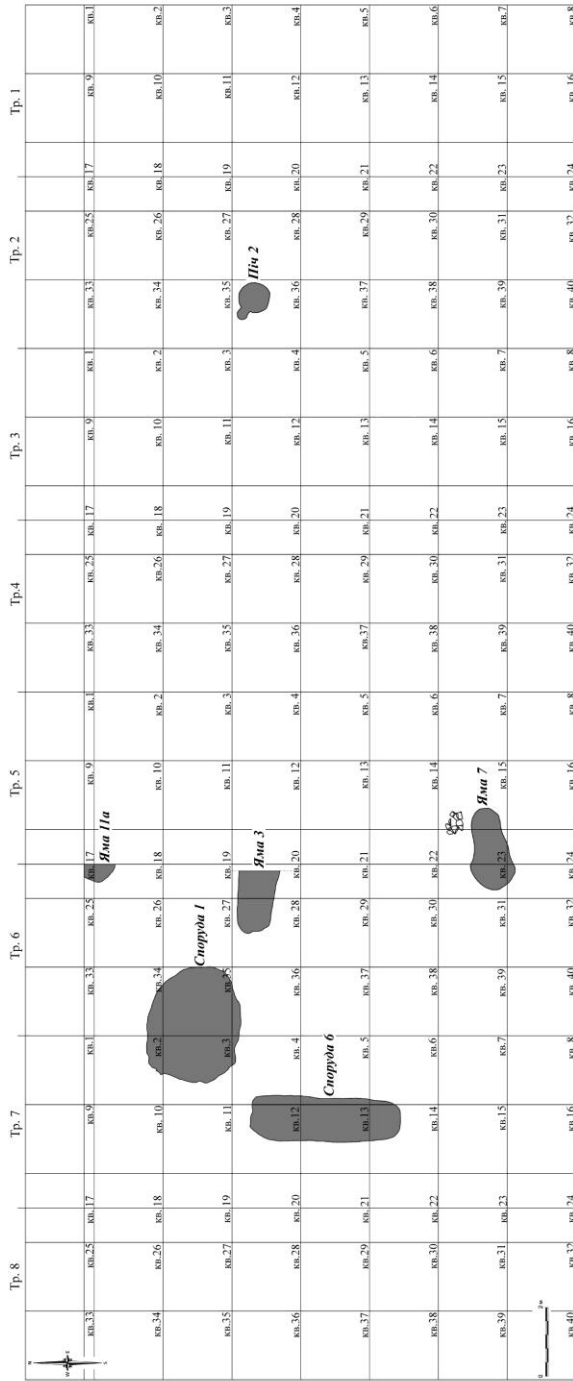

Рис. Ж. 6. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Об'єкти нижнього будівельного горизонту

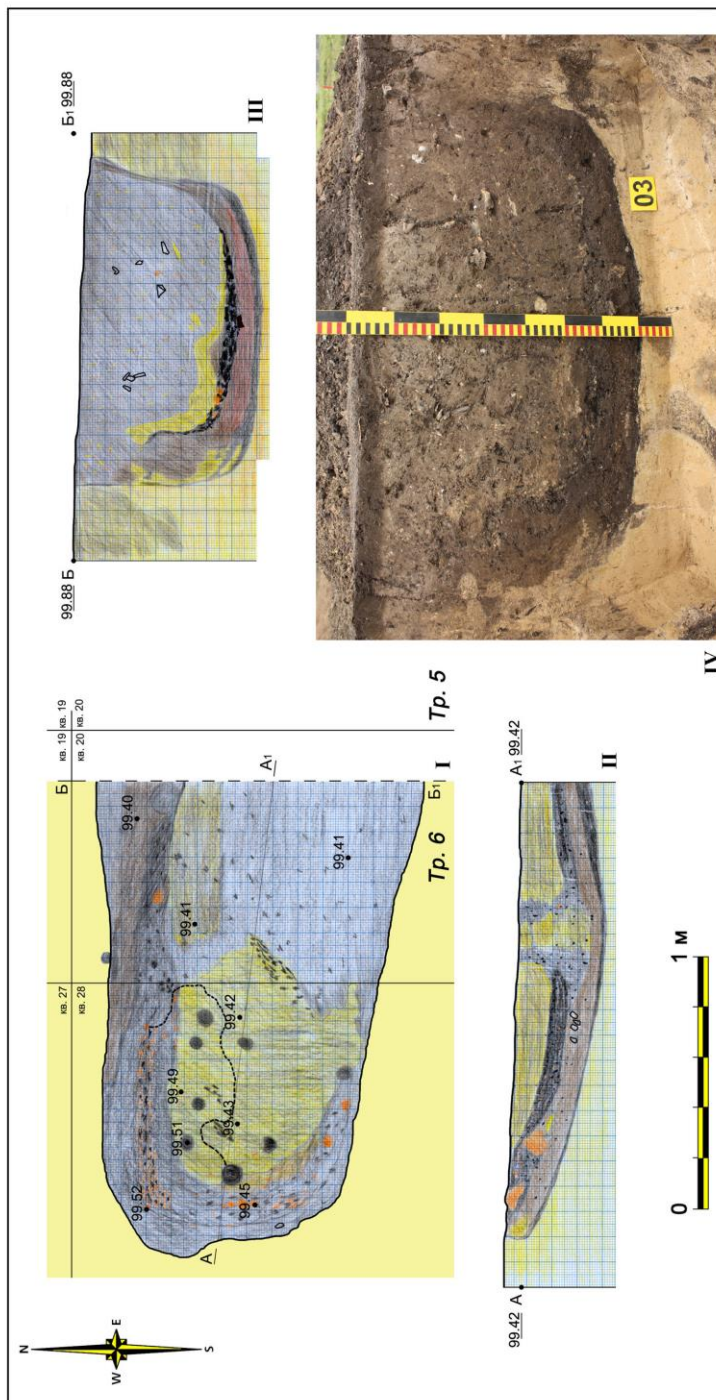

Рис. Ж. 7. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Яма 3. I – план на рівні виявлення, II – переріз по осі захід-схід, III–IV – переріз по осі північ-південь

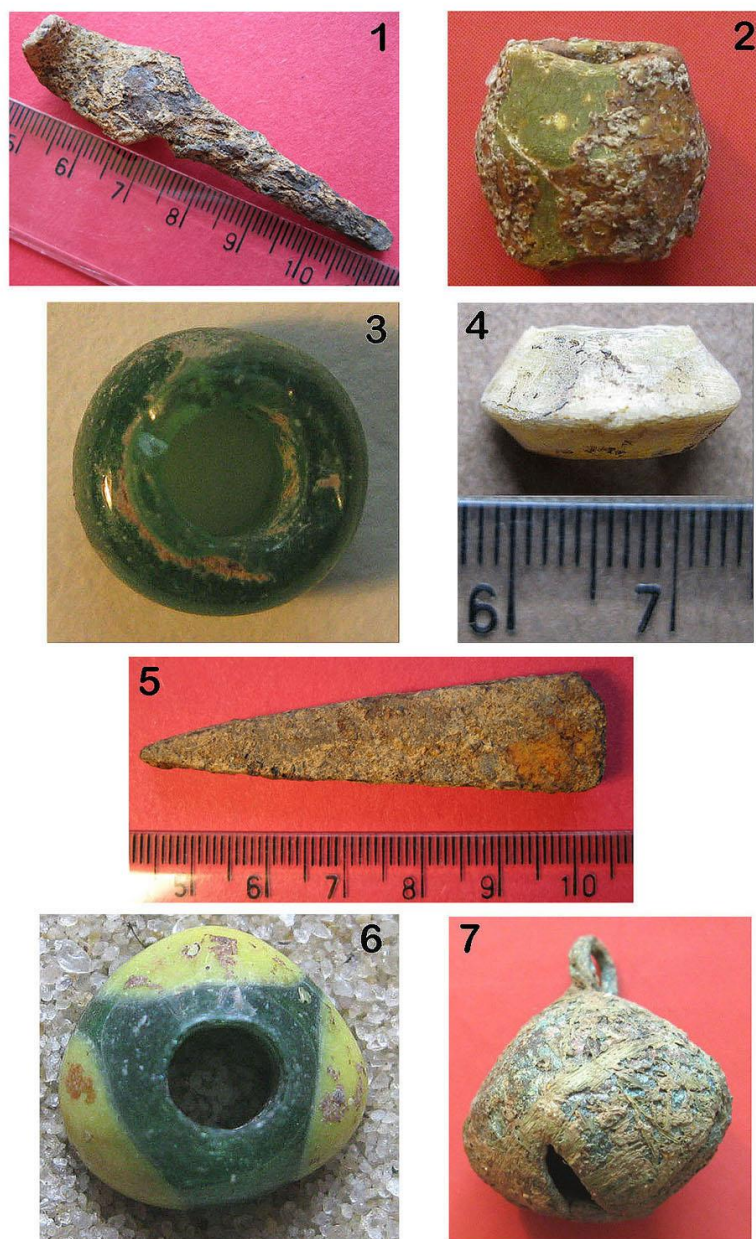

Рис. Ж. 8. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Речовий матеріал із об'єктів: 1 – яма 3, гл. 99,20 м; 2-5 – яма 7 (2-3 – гл. 98,27-98,39; 4 – гл. 98,55-98,74 м; 5 – 98,81-99,26 м); 6 – яма 8, гл. 99,45-99,88 м; 7 – яма 9, гл. 99,59-99,72 м

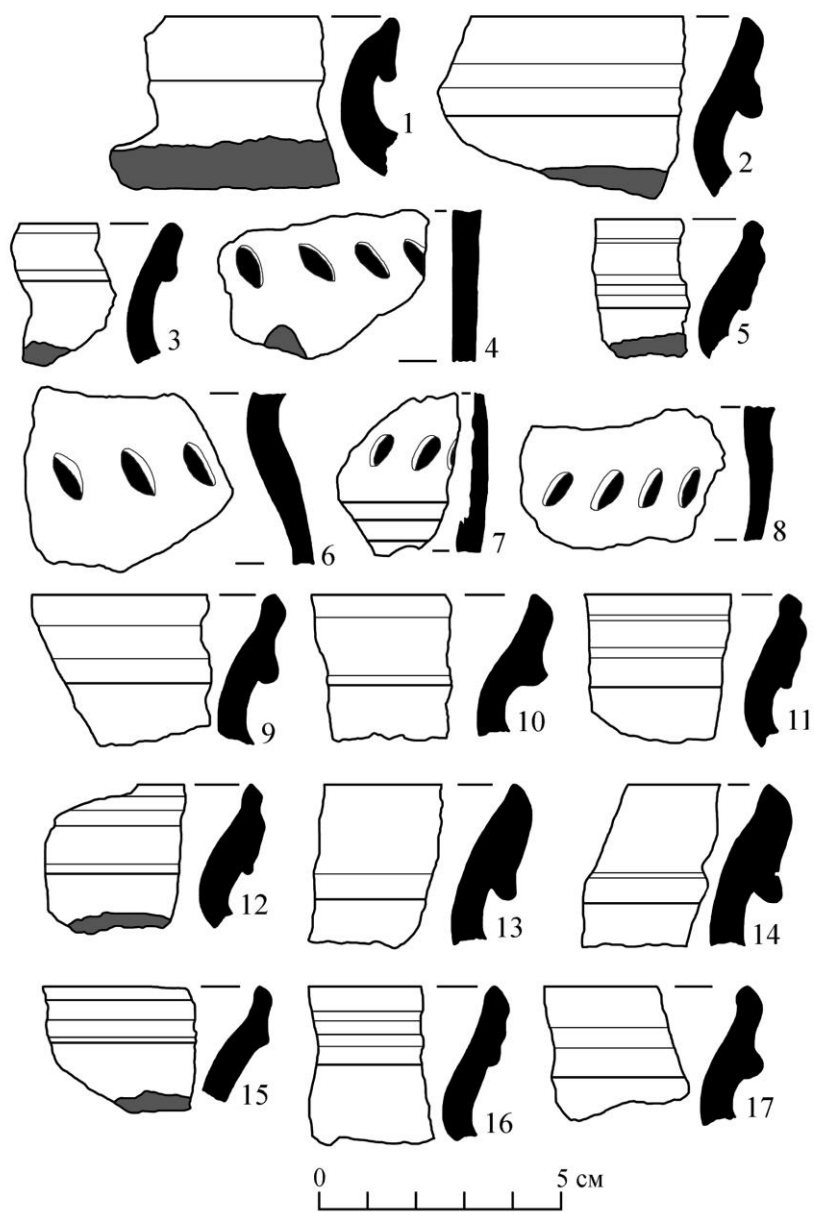

Рис. Ж. 9. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 3. 1–5 – з дна, гл. 99,20–99,29 м;
 6–17 – з придонного шару насиченого деревним вугіллям,
 гл. 99,20–99,42 м.

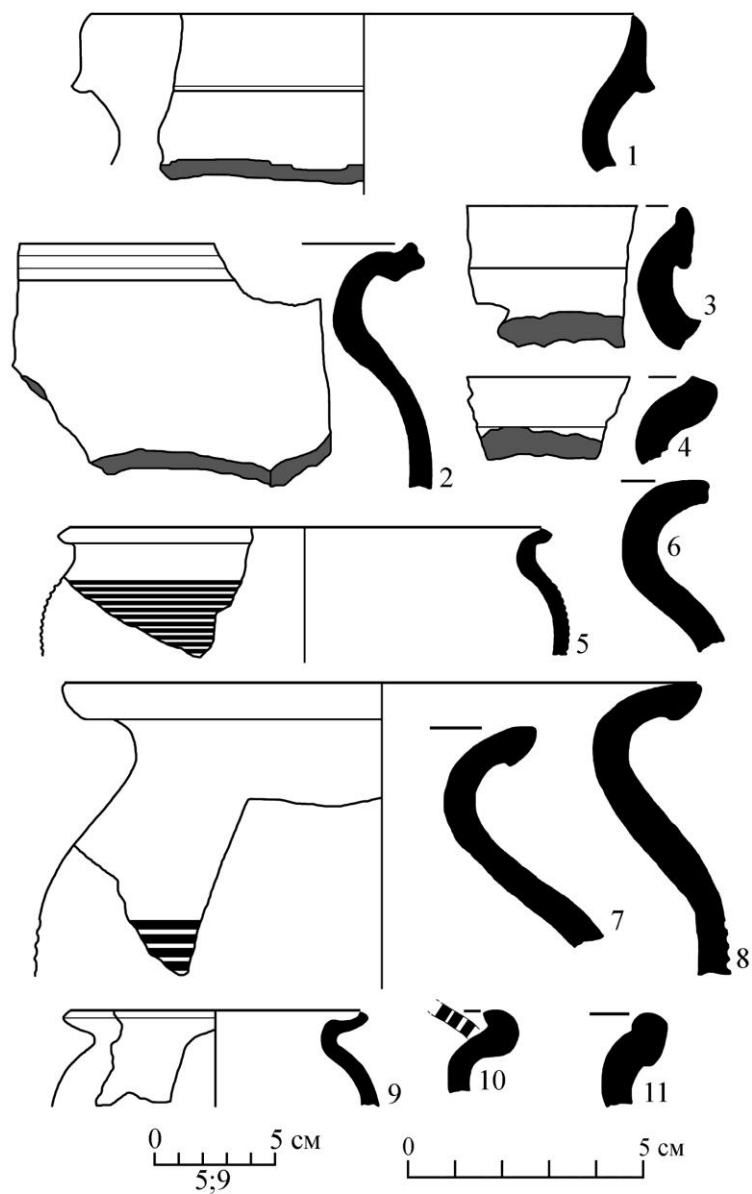

Рис. Ж. 10. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс з ями 3. 1–2 – з придонного шару
насиченого деревним вугіллям, гл. 99,20–99,42 м; 3–5 – з над
розвалу глини, гл. 99,42–99,52 м; 6–8 – з заповнення,
гл. 99,60–99,76 м; 9–10 – з заповнення, гл. 99,53–99,60 м;
11 – заповнення, гл. 99,44–99,85 м

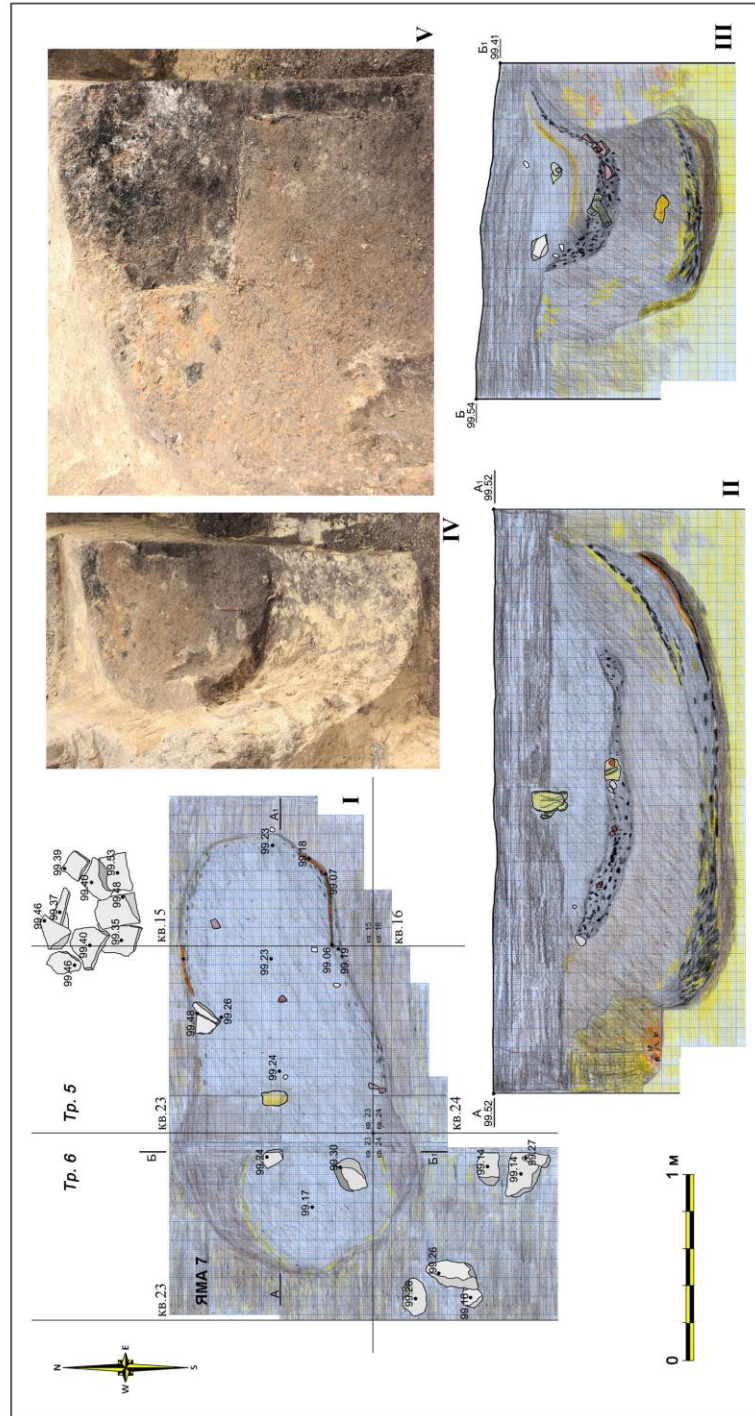

Рис. Ж. 11. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Яма 7. I – план на рівні виявлення, II – переріз по осі захід-схід, III – переріз по осі північ-південь, IV–V – розвал глинобитних стінок

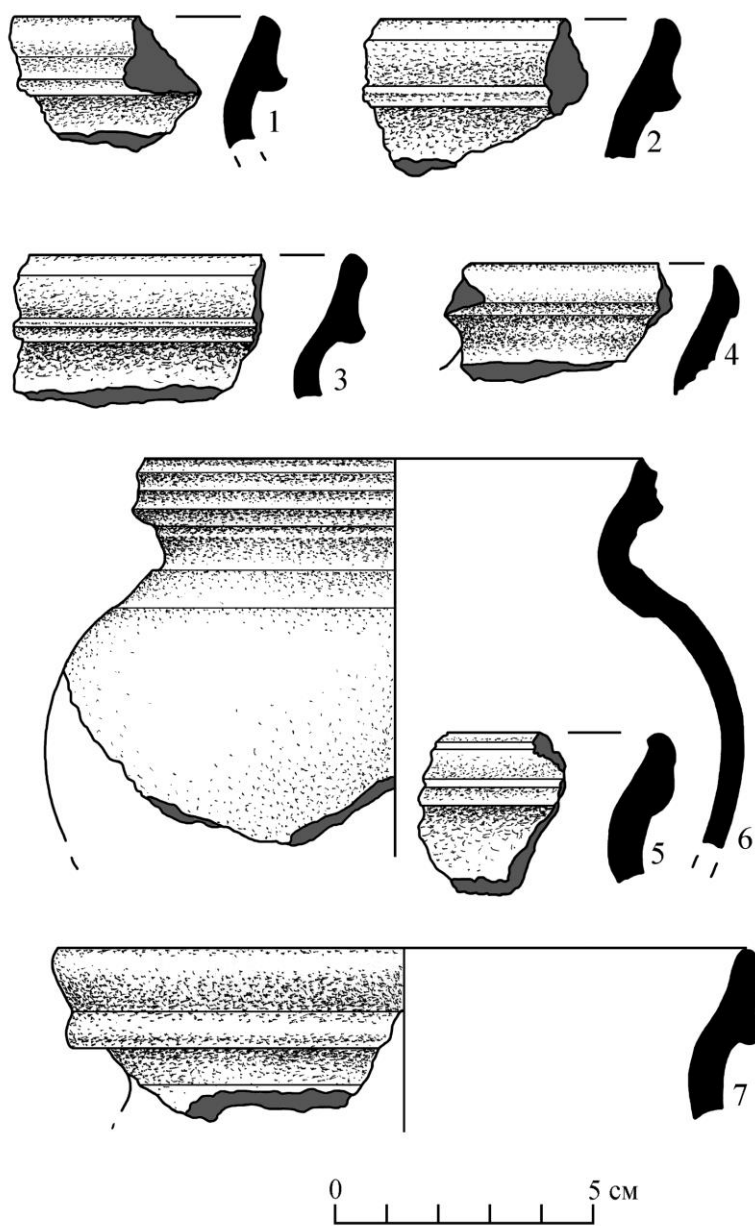

Рис. Ж. 12. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 7. 1 – з дна, гл. 99,27–99,39 м; 2–7 –
 з над розвалу перепечених глиняних стінок, гл. 98,55–98,74 м

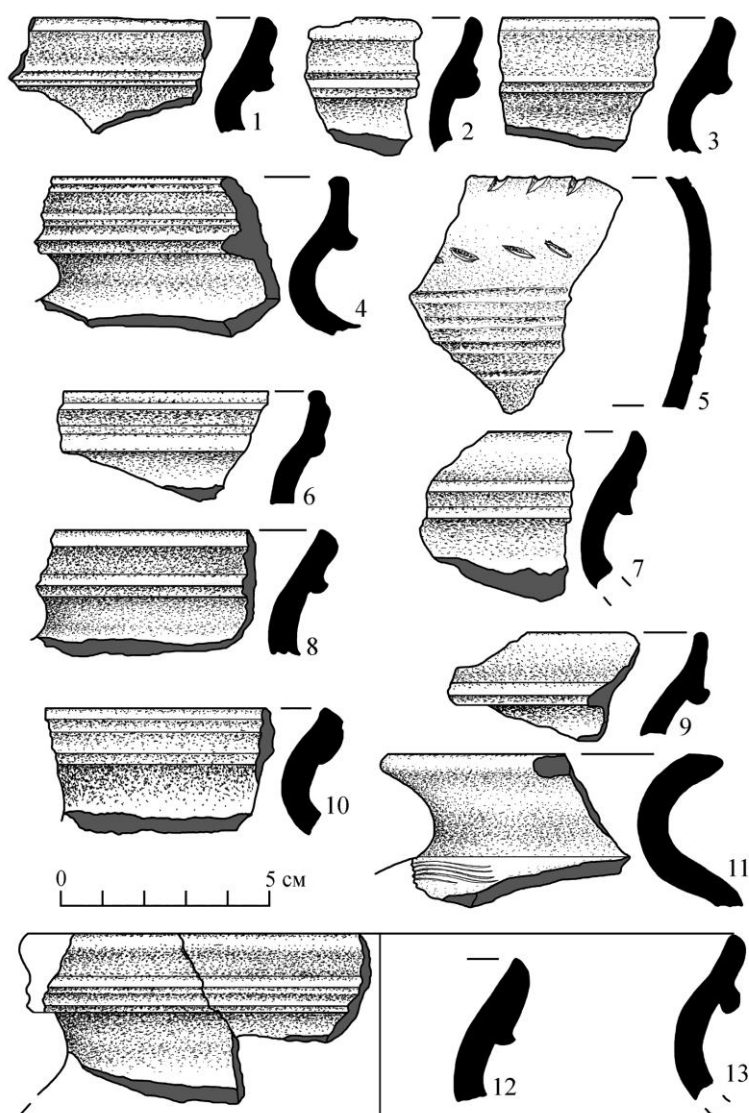

Рис. Ж. 13. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 7: 1–13 – з коричневого шару
 нижньої частини заповнення, гл. 98,45–98,92 м

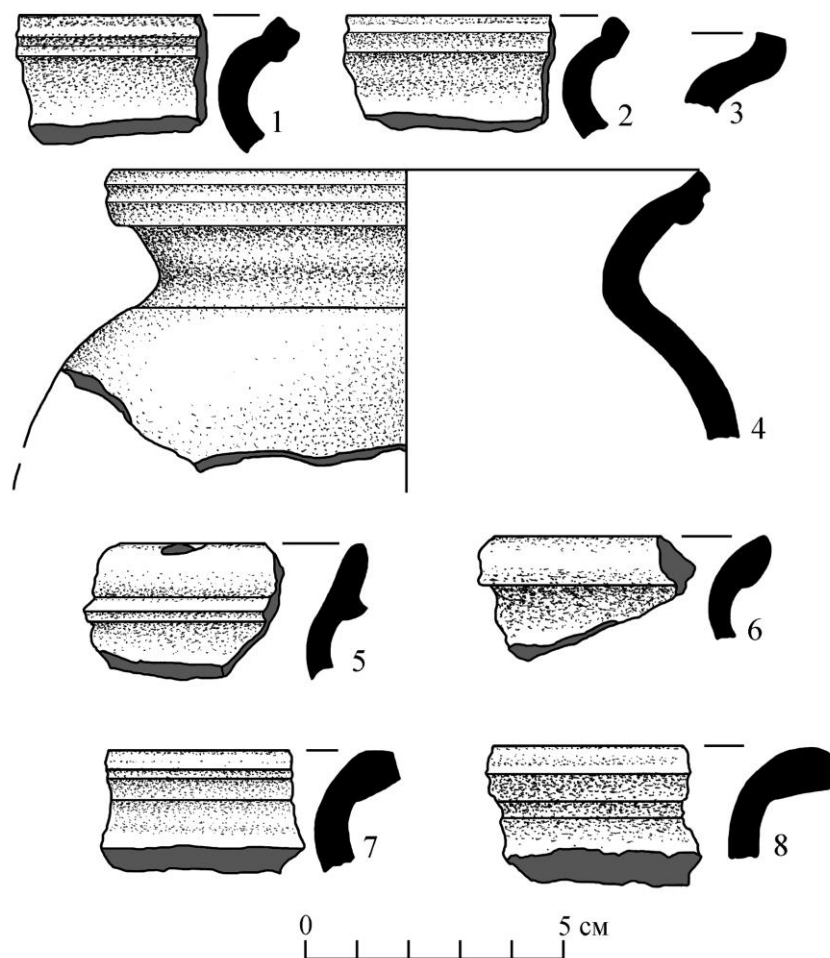

Рис. Ж. 14. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 7: 1–3 – на стику коричневого і
 чорноземного шарів, гл. 98,43–98,74 м; 4–8 – заповнення
 заглиблення у верхніх прошарках, гл. 98,81–99,26 м

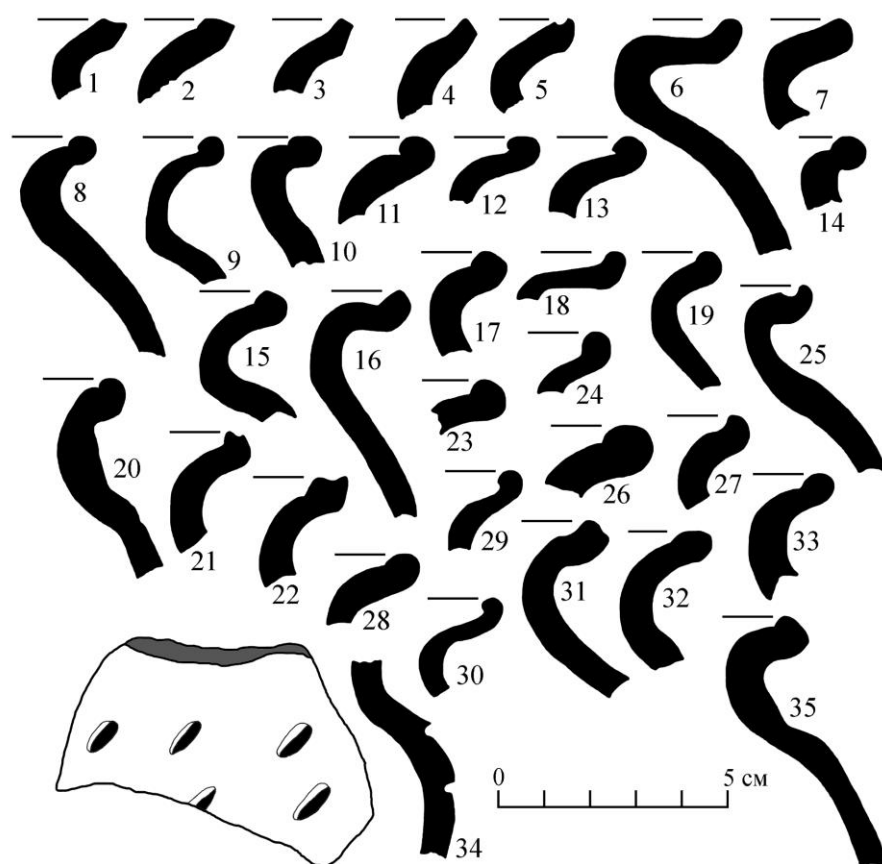

Рис. Ж. 15. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс з ями 7: 1–35 – з верхнього шару заповнення,
гл. 98,81–99,26 м

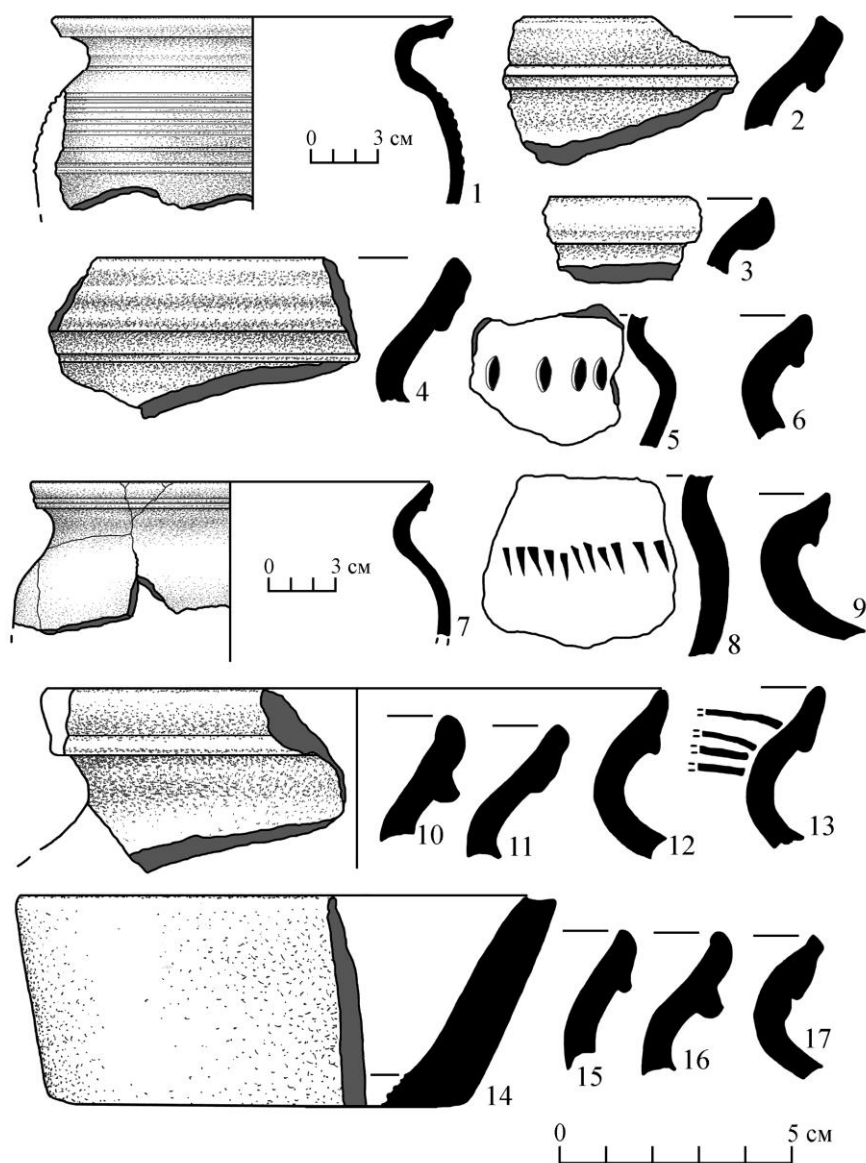

Рис. Ж. 16. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс із споруди 1. Заповнення між долівками:
 1–5, 8 – гл. 99,28–99,33 м; 6–7, 9–12, 14 – гл. 99,33–99,43 м; 13,
 15–17 – гл. 99,43–99,46 м

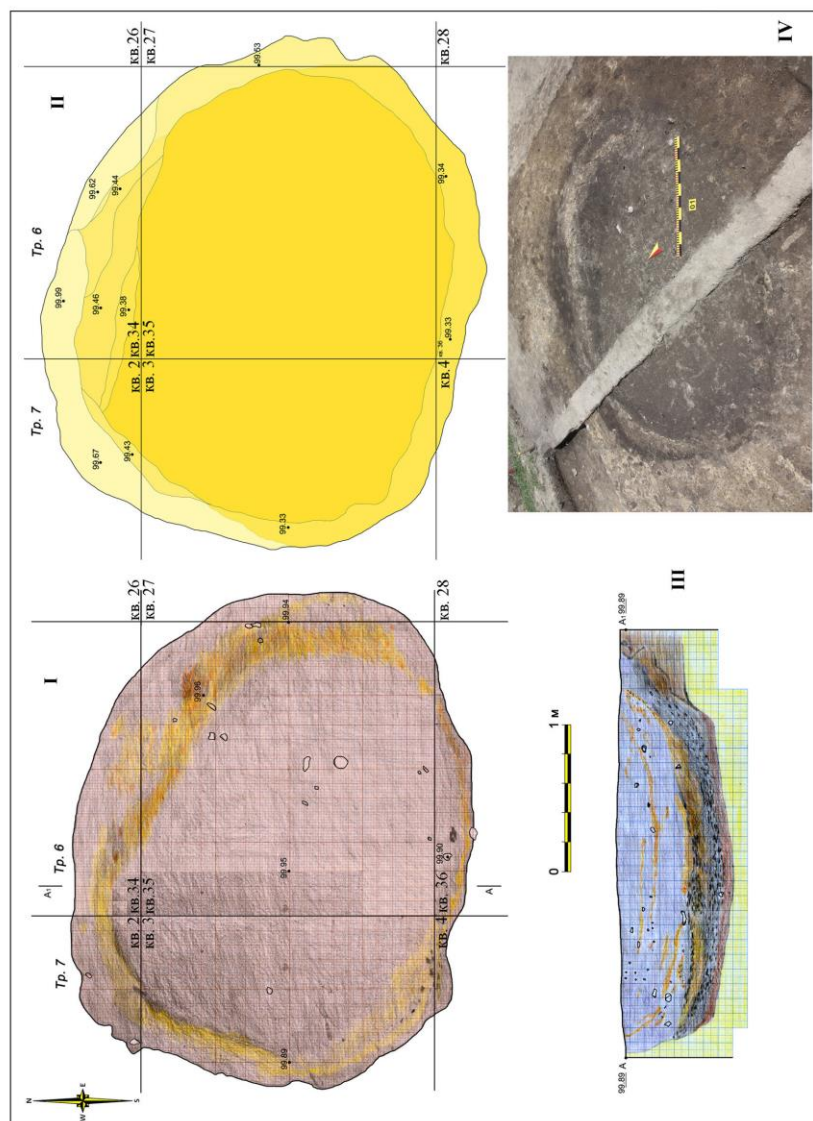

Рис. Ж. 17. Окольний город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Споруда 1: I – план на рівні виявлення, II – план після вибирання заповнення, III – переріз по осі північ–південь IV – план на рівні виявлення

Рис.Ж. 18. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010.
Споруда 1. Речовий матеріал: 3–5, 7 – гл. 99,16–99,50 м;
1–2, 6 – гл. 99,59–99,83 м

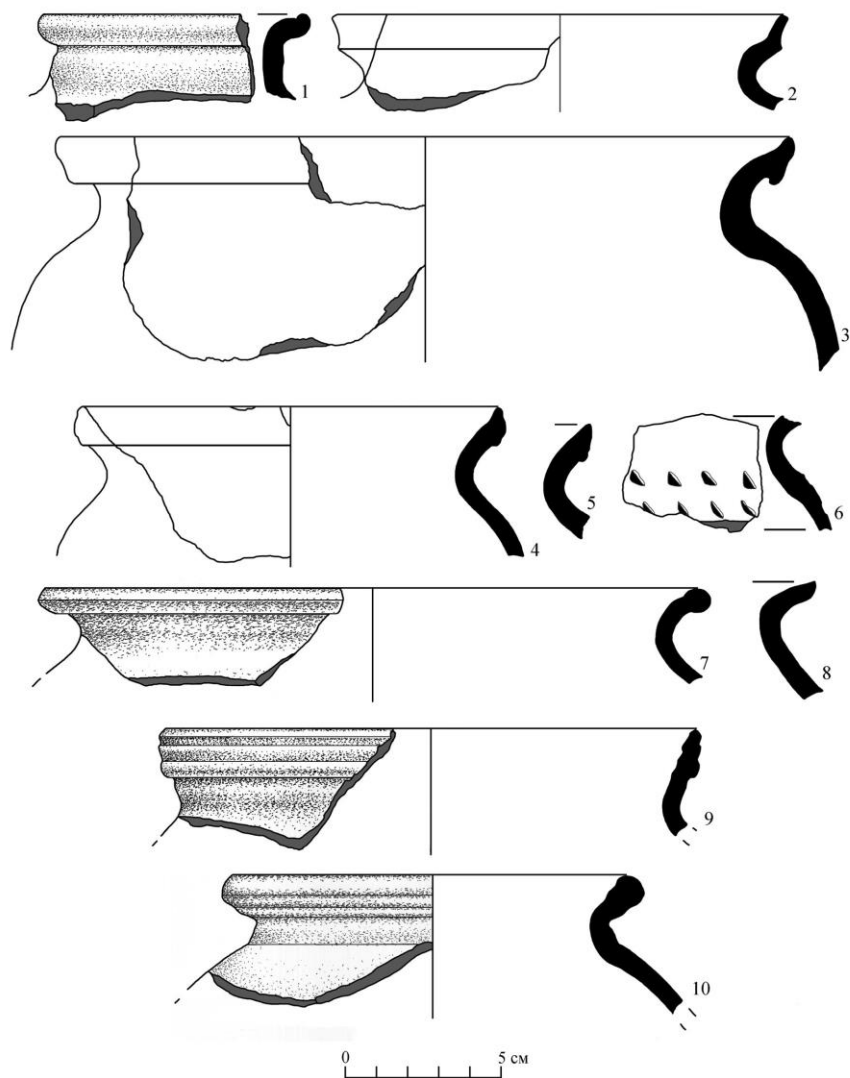

Рис. Ж. 19. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс із споруди 1. Заповнення між верхньою
 долівкою і розвалом глинобитних стін: 1 – гл. 99,44–99,57 м;
 2–4 – гл. 99,59–99,83 м; 5–10 – гл. 99,64–99,83 м

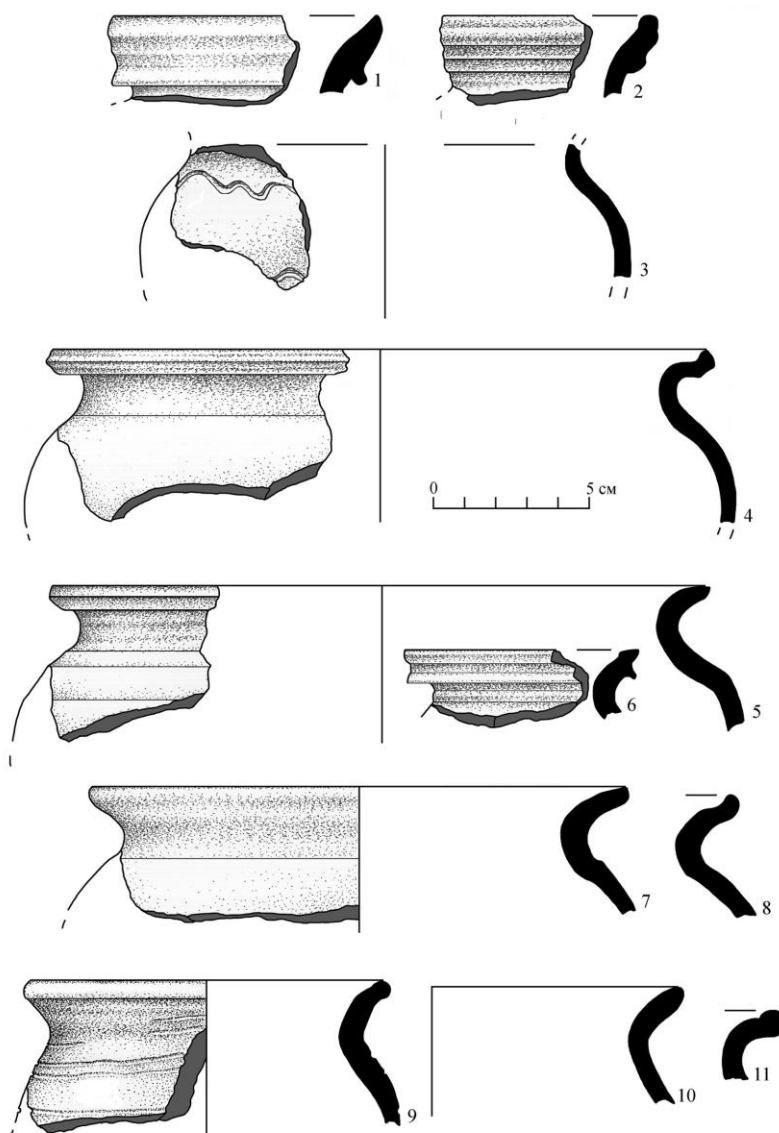
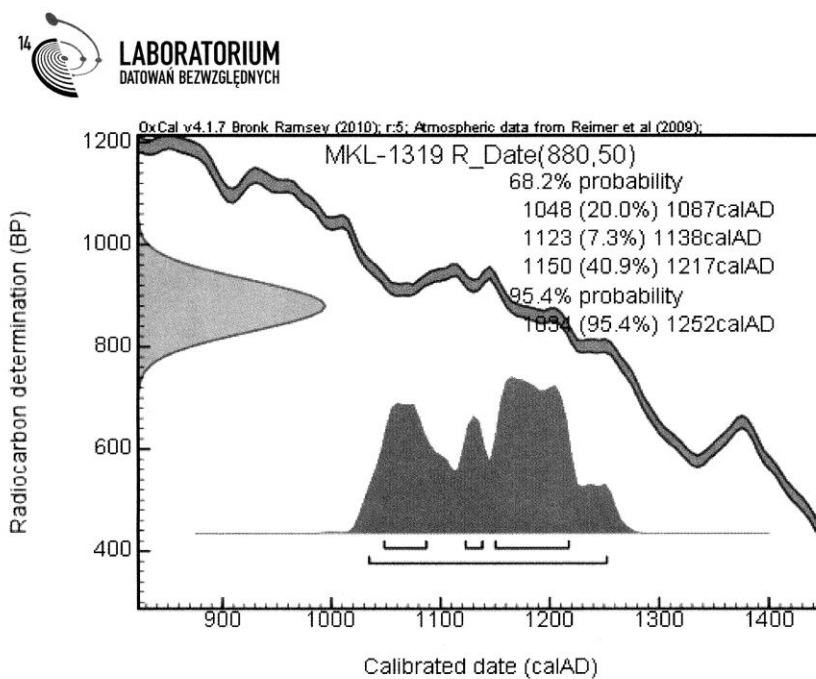

Рис. Ж. 20. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс із споруди 1. Заповнення над розвалом
 глинобитних стін: 1–3 – гл. 99,74–99,84 м; 4–5 – гл. 99,76–99,90 м;
 6–11 – гл. 99,80–99,96 м

**Рис. Ж. 21. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Споруда 1. Результати датування методом С14**

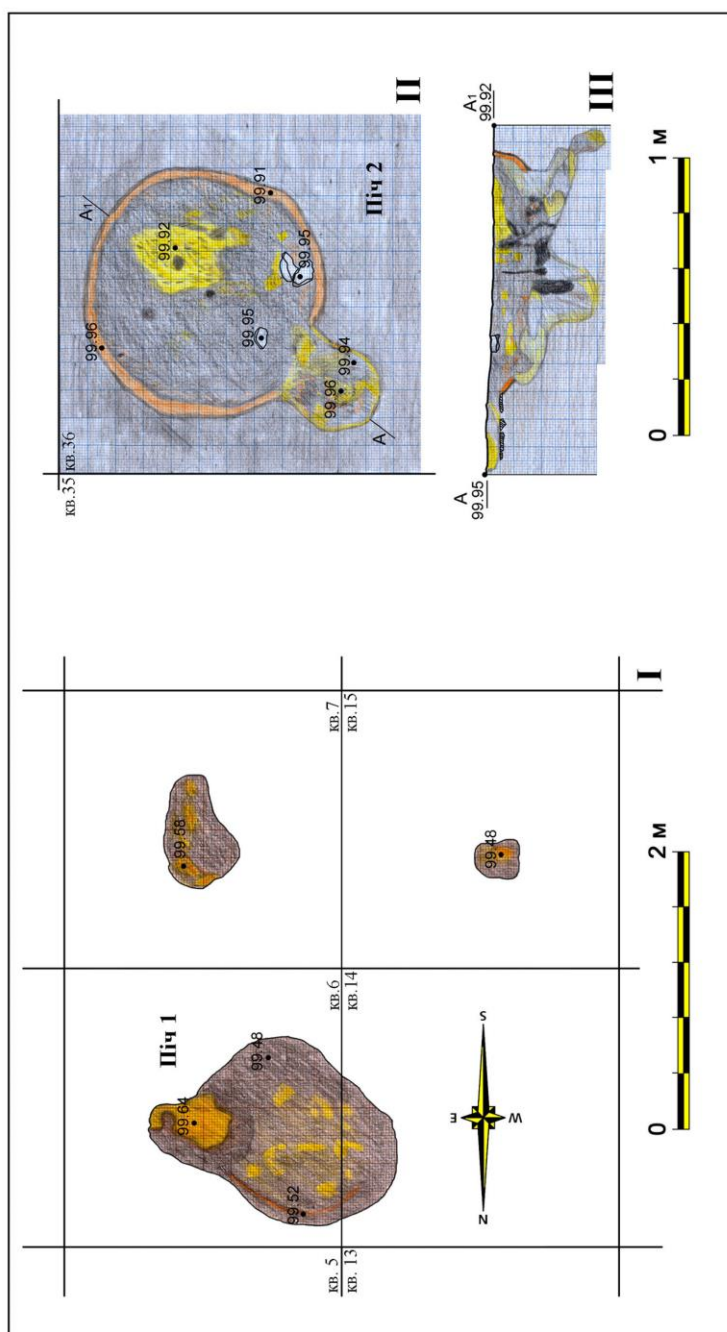

Рис. Ж. 22. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Печі 1-2: I – план печі 1 на рівні виявлення; II – план печі 2 на рівні виявлення, III – переріз печі 2

**Рис. Ж. 23. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Піч 2. Переріз**

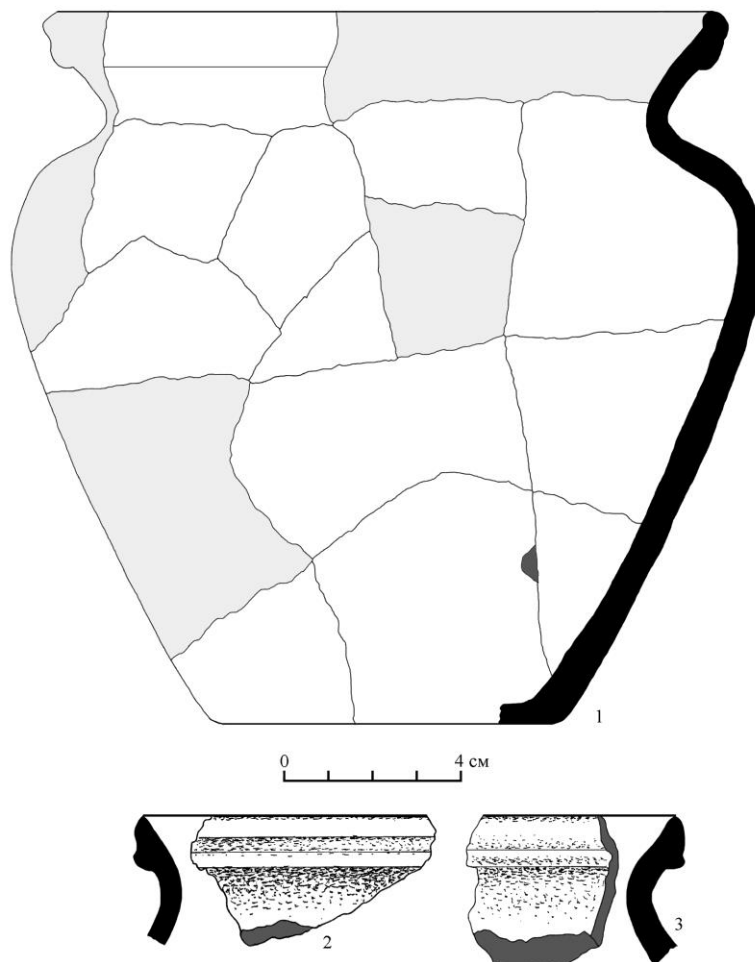

Рис.Ж. 24. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс з печі 2: 1 – з дна припічка, гл. 99,90 м;
2–3 – з дна печі, гл. 99,85–99,95 м

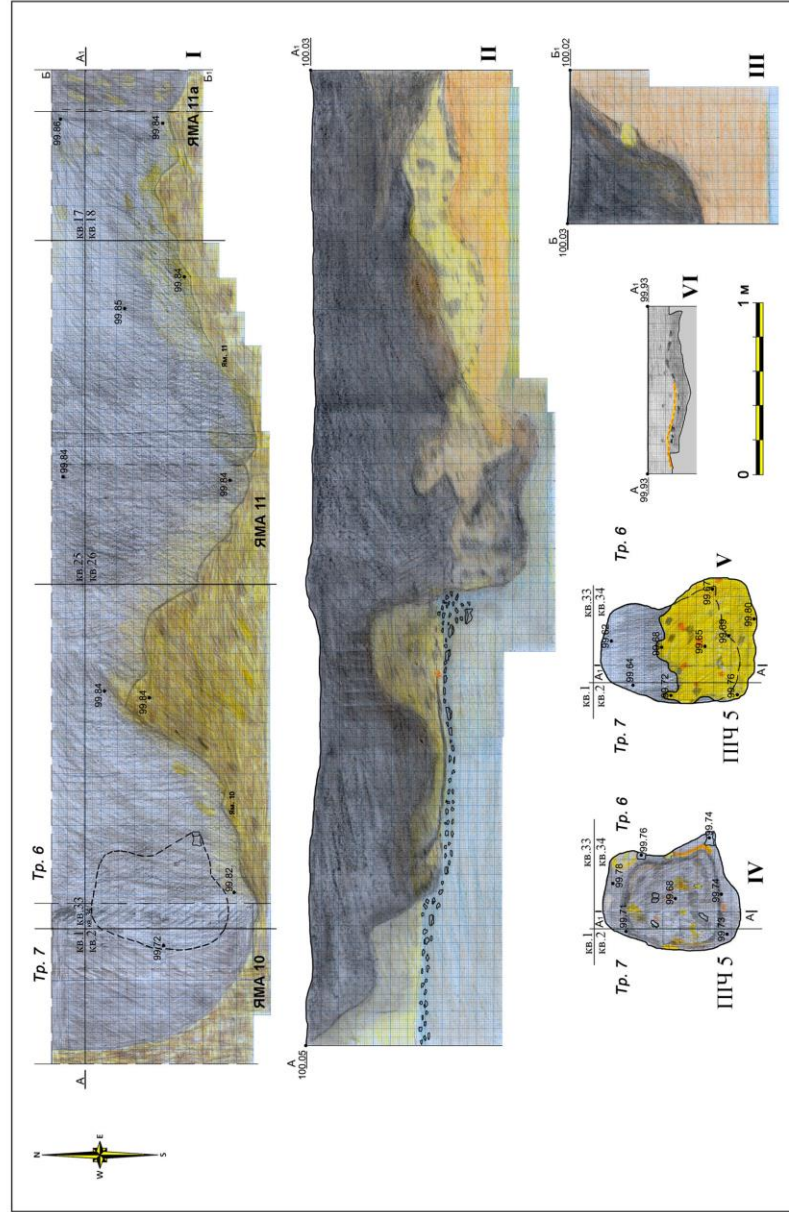

Рис. Ж. 25. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Яма 10–11, яма 11а, піч 5: I – план на рівні виявлення об’єктів, II – переріз об’єктів по осі захід–схід, III – переріз ями 11а по осі північ–південь, IV – план печі 5 на рівні виявлення, V – розвал печини у печі 5, VI – переріз печі 5 по осі північ–південь

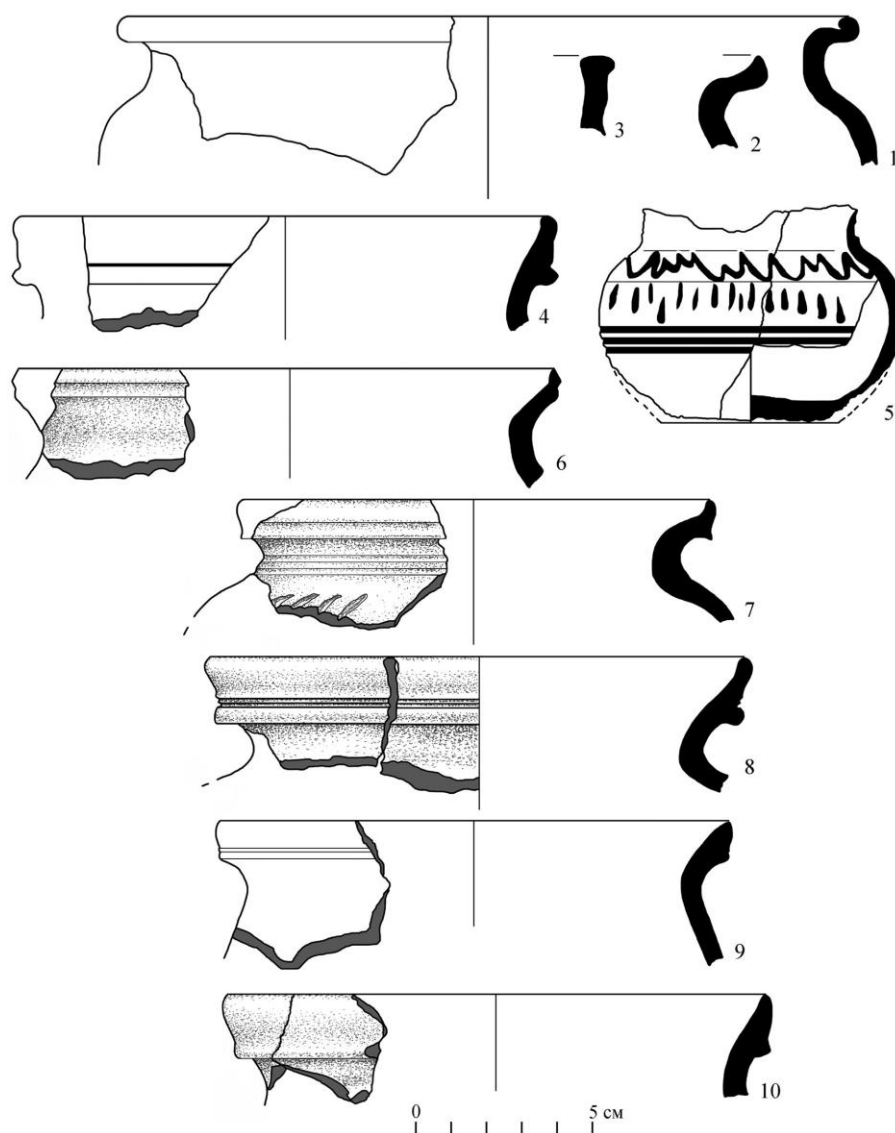

Рис. Ж. 26. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний матеріал. Піч 5: 1–3 – з шару попелу і деревного вугілля на дні, гл. 99,68–99,78 м. Яма 11а: 4 – з дна, гл. 99,23 м;
 5–6 – з придонного шару, гл. 99,23–99,41 м; 7–10 – з нижньої частини заповнення, гл. 99,44–99,56 м

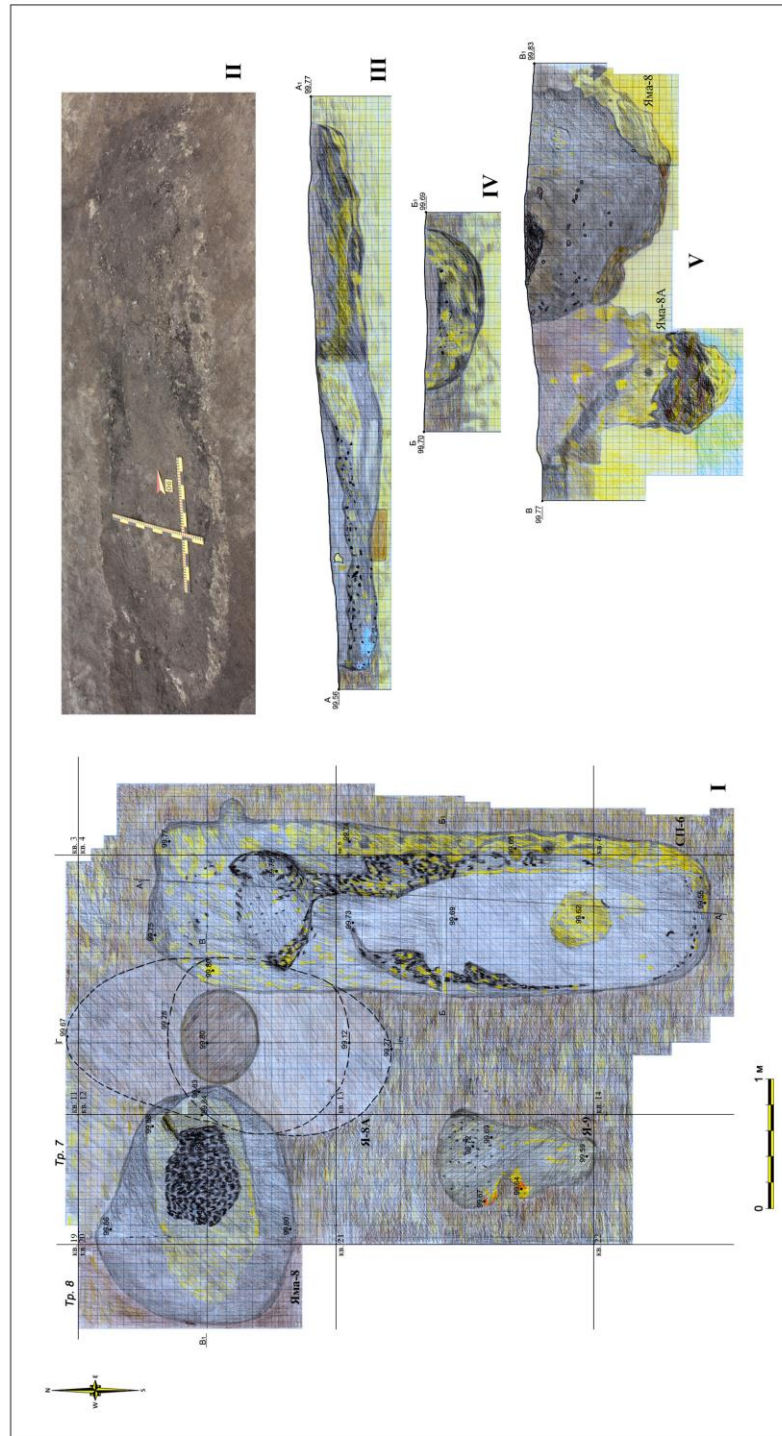

Рис.Ж. 27. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Споруда 6, яма 8, яма 8а, яма 9. I – план об'єктів на рівні виявлення, II – споруда 6 на рівні виявлення, III – переріз споруди 6 по осі північ–південь, IV – переріз споруди 6 по осі захід–схід, V – переріз ями 8 і 8а по осі захід–схід

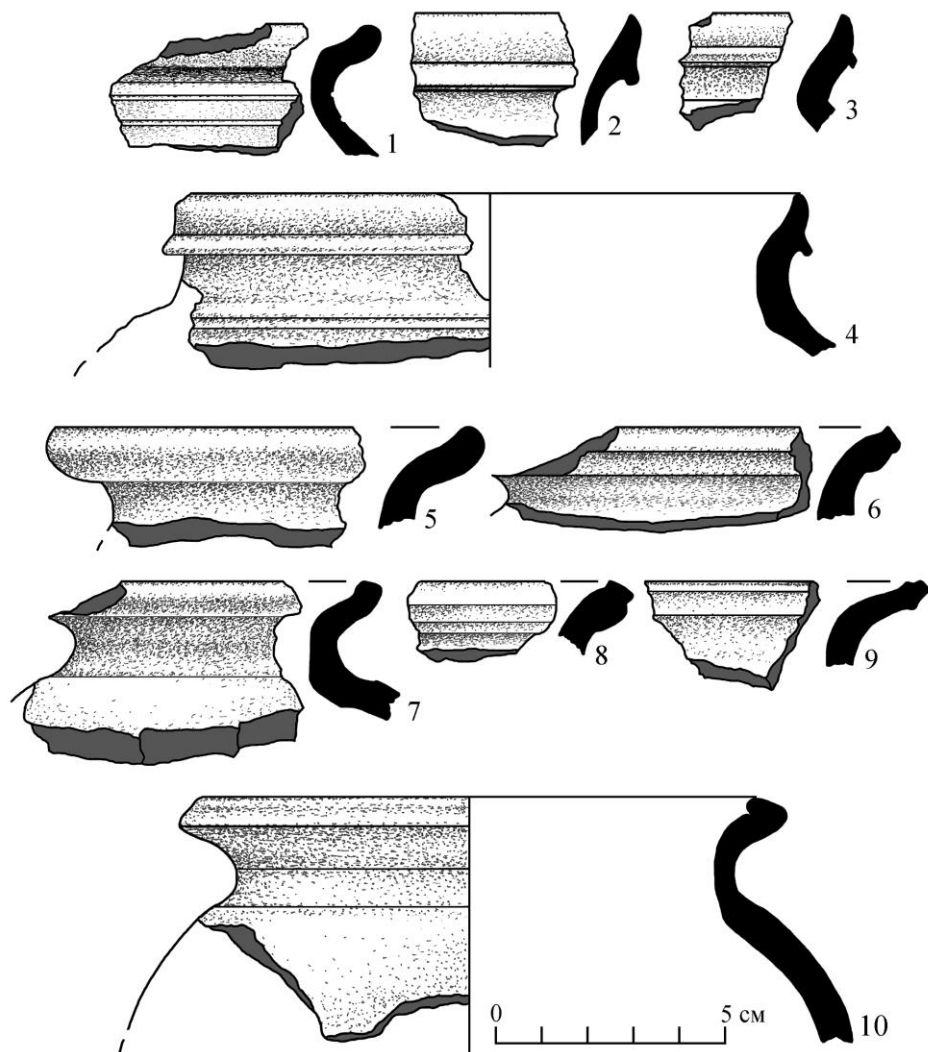

Рис. Ж. 28. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс із споруди 6 (1-9) і споруди 2 (10);
1 – з долівки, гл. 99,31-99,40 м; 2-9 – з заповнення, гл. 99,40-99,78 м;
10 – піч 1, устя, гл. 99,77 м

Рис. Ж. 29. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Речовий матеріал із об'єктів: 1-3, 5 – Костище 1, гл. 99,44-99,58 м;
4 – споруда 6, гл. 99,31-99,78 м

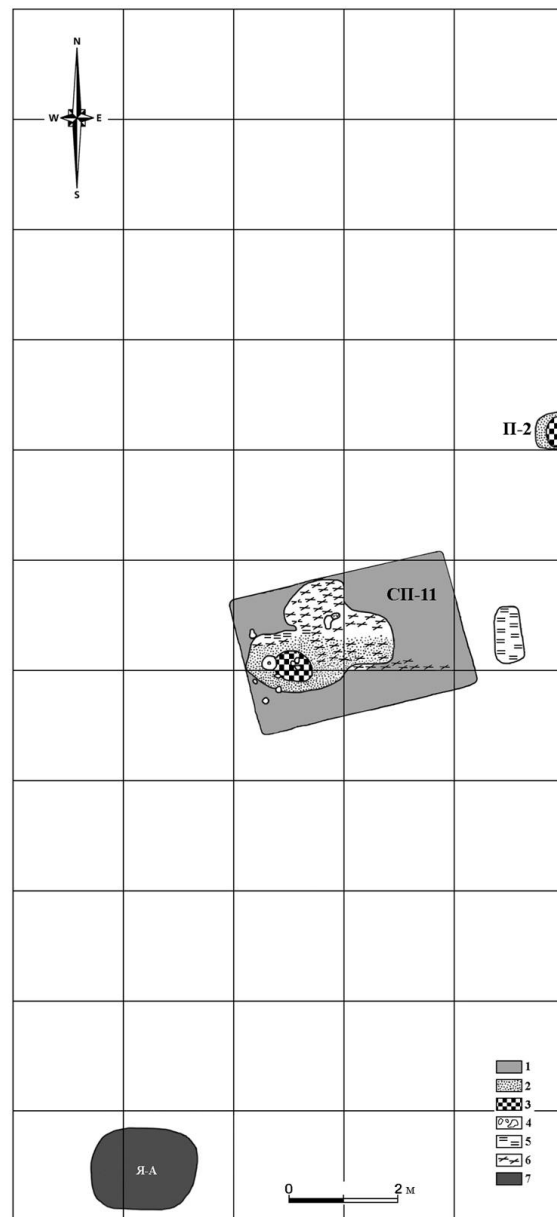

Рис. Ж. 30. Окольный город. Південна частина. Сектор ІІІ. Розкоп 1973 р. Об'єкти середнього будівельного горизонту. Умовні позначення: 1 – площа споруди; 2 – печина; 3 – черінь; 4 – каміння; 5 – жовта глина; 6 – деревна трухлявина; 7 – яма

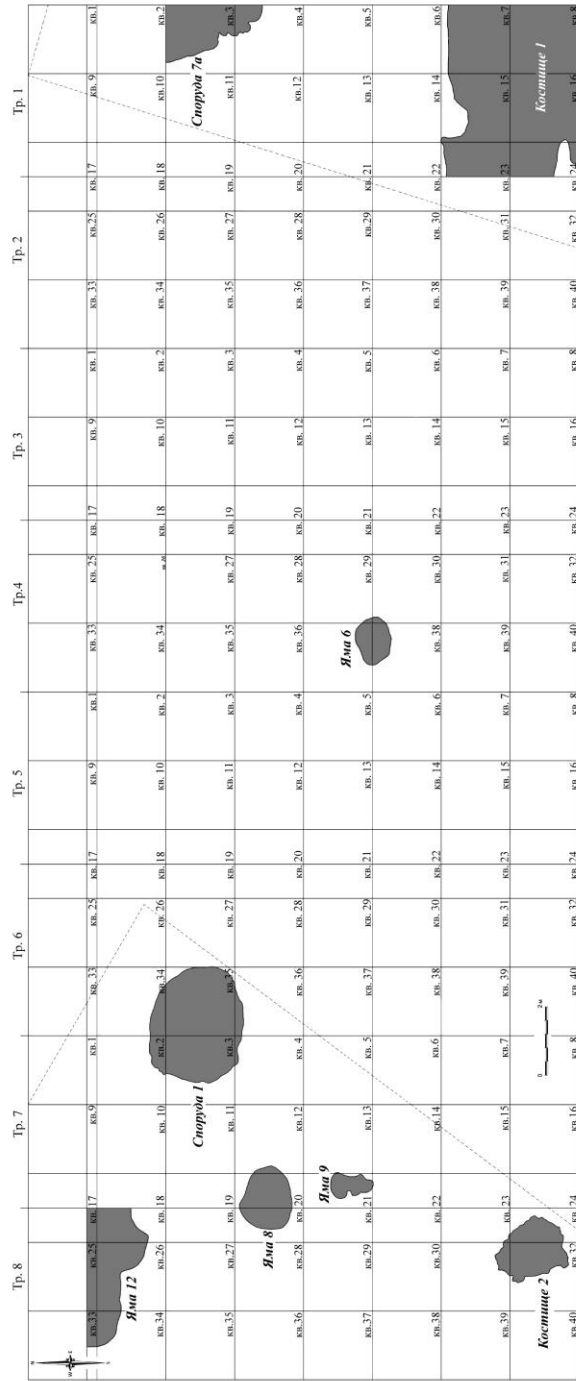

Рис. Ж. 31. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Об'єкти середнього будівельного горизонту

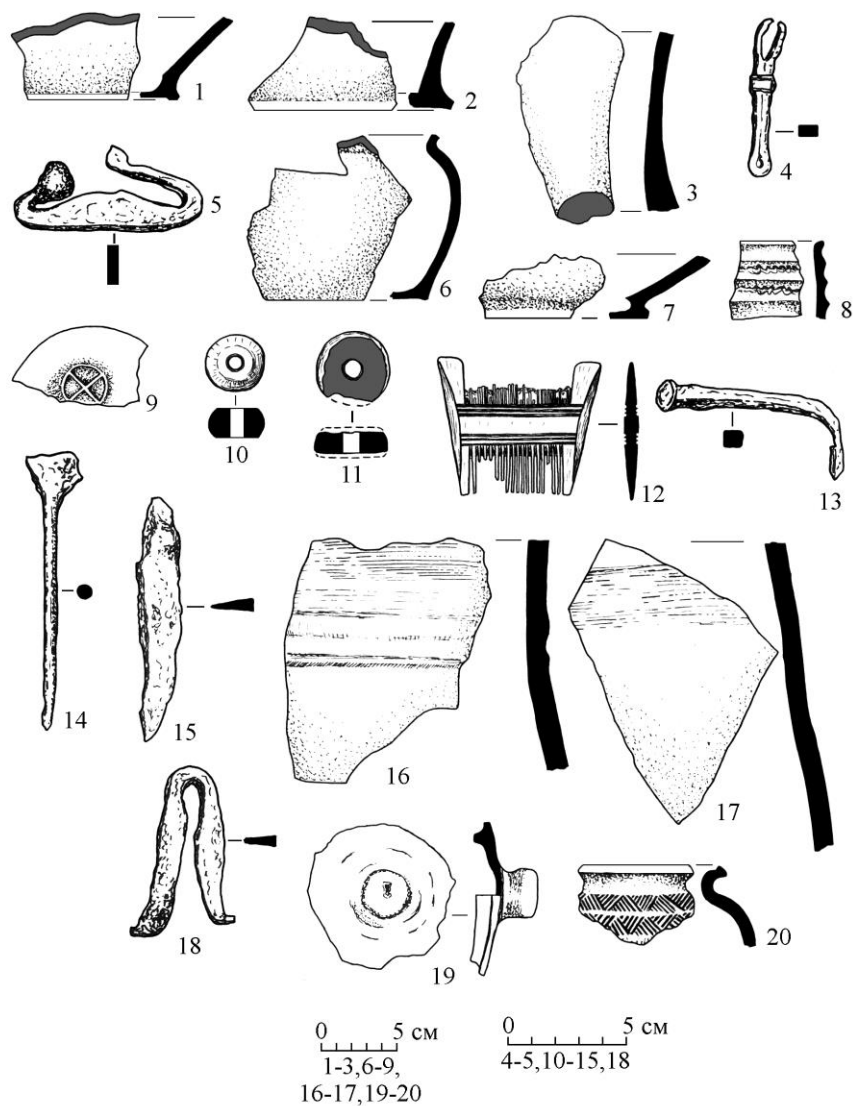

Рис. Ж. 32. Окольный город. Південна частина. Сектор III.
 Розкоп 1973 р. Речовий матеріал із об'єктів: 1-5 – споруда 10;
 6-15 – споруда 11; 16-20 – яма 1. 1-3, 6-9, 16-17, 19-20 – кераміка;
 4-5, 13-15, 18 – залізо; 10-11 – камінь; 12 – кістка (за Ратичем О.)

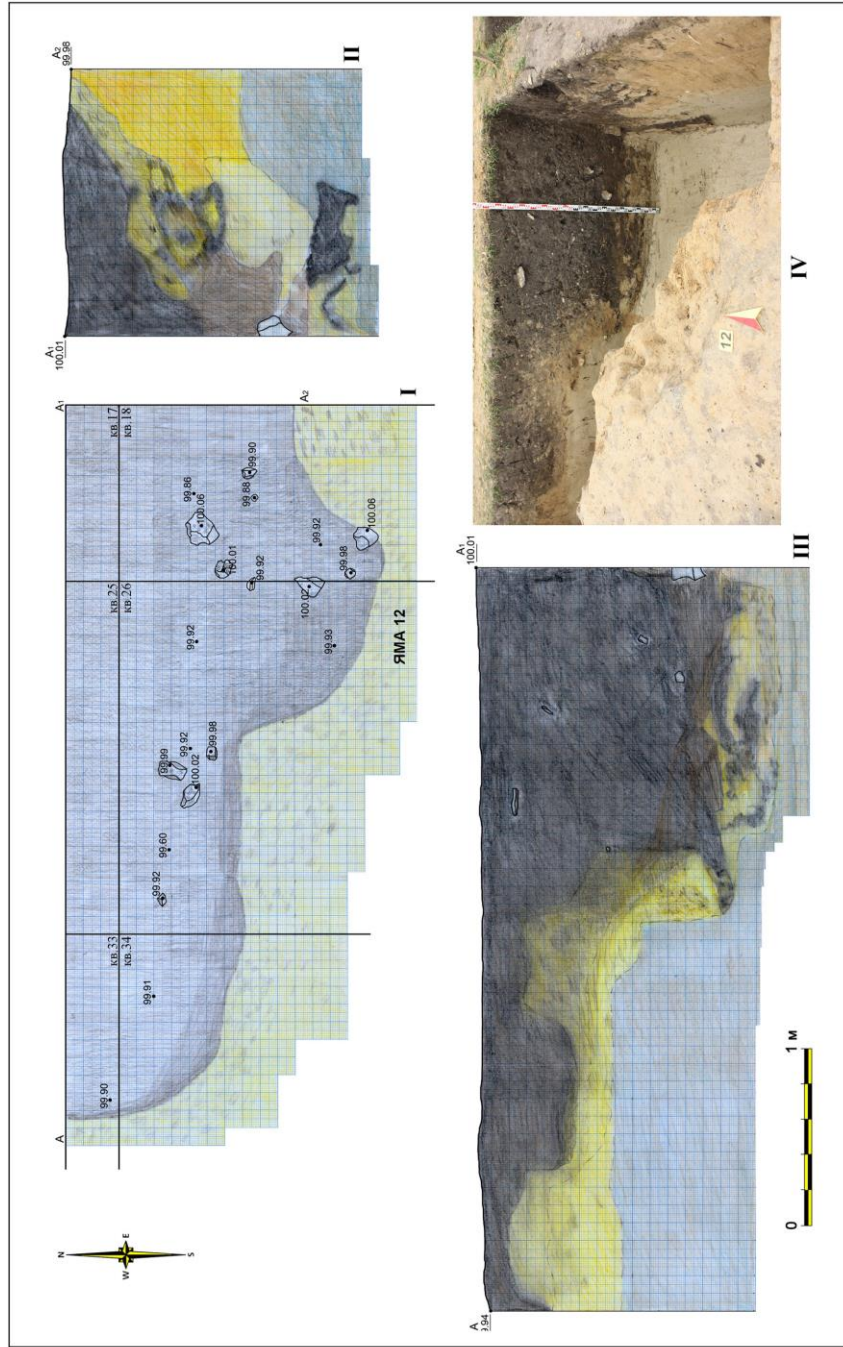

Рис. Ж. 33. Окольный город. Південна частина. Розкол 2010 р. Яма 12: I – план на рівні виявлення, II – переріз по осі північ–південь, III–IV – переріз по осі захід–схід

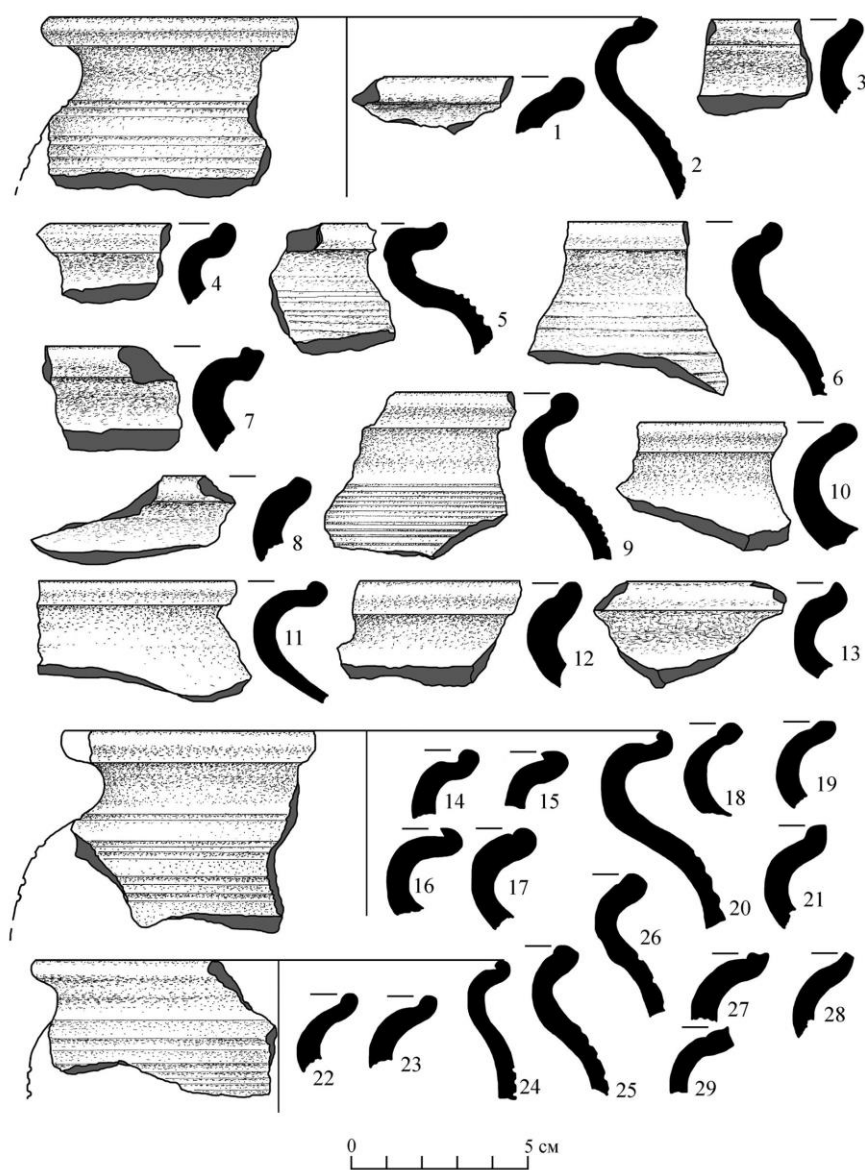

Рис. Ж. 34. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 12: 1–2 – з дна, гл. 98,23 м;
 3–13 – з наміву на дні, гл. 98,30–98,68 м; 14–29 – з коричневого
 прошарку на наміві, гл. 98,68–98,78 м

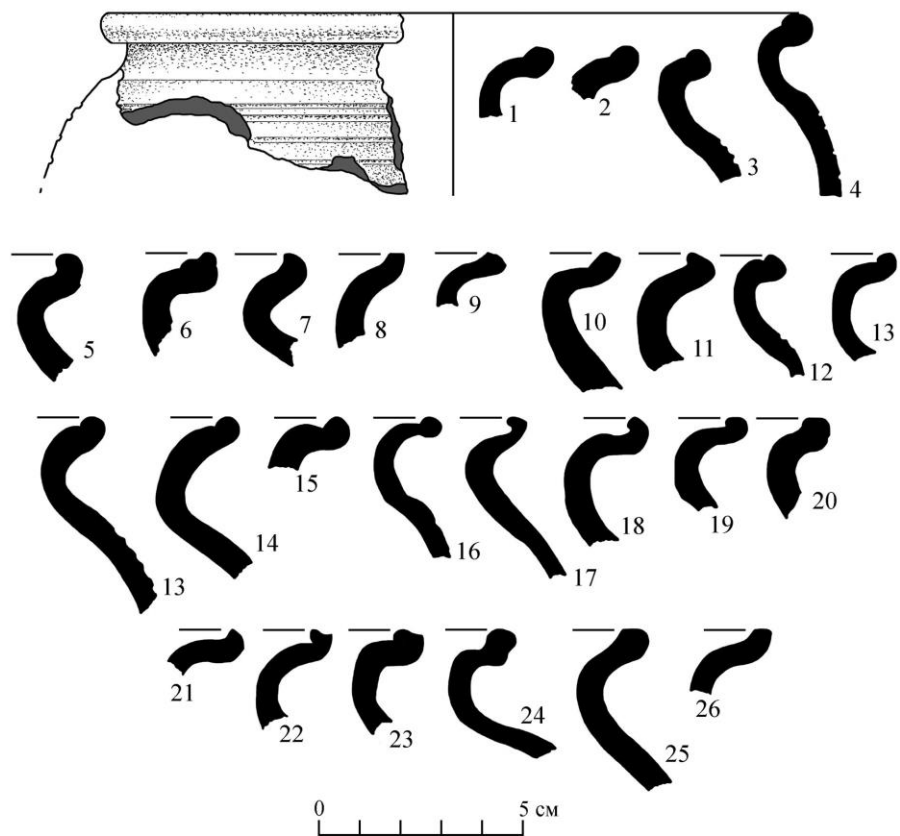

Рис. Ж. 35. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 12. Середній шар заповнення:
 1–13 – гл. 98,78–98,92 м; 14–26 – гл. 98,90–98,99 м

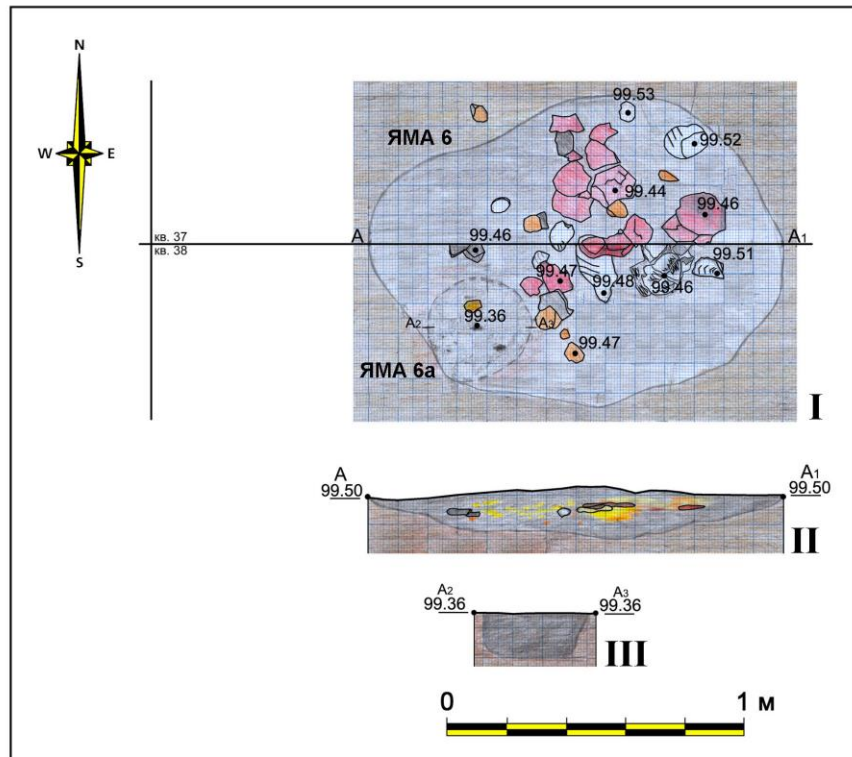

Рис. Ж. 36. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Яма 6 і яма 6а. I – план на рівні виявлення, II – переріз ями 6
 по осі захід–схід, III – переріз ями 6а по осі захід–схід

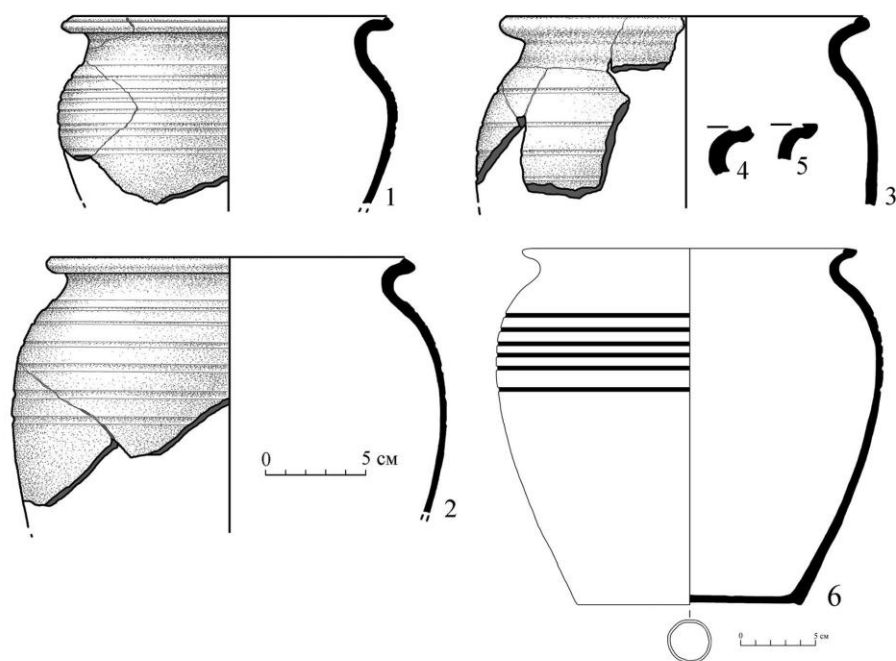

Рис. Ж. 37. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний матеріал з ями 6 і ями 6 а: 1–3 – з дна ями 6,
гл. 99,35 м; 4–5 – заповнення ями 6 а, гл. 99,20–99,35 м;
6 – придонний шар, гл. 99,40–99,54 м

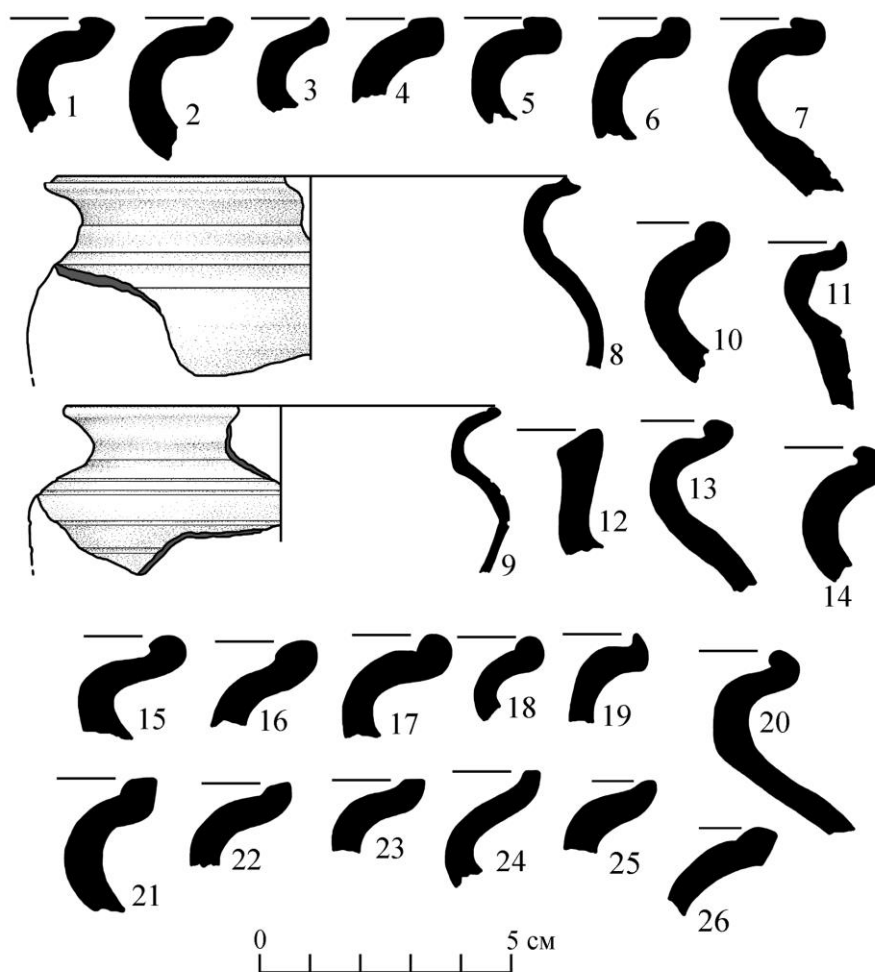

Рис. Ж. 38. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з ями 8 (1–24) і ями 9 (25–26): 1–3 – з дна,
 гл. 98,82–99,06 м; 4–9 – з середнього шару заповнення,
 гл. 99,02–99,42 м; 10–14 – верхній шар заповнення, гл. 99,50–99,86 м;
 15–24 – з ямкового заглиблення, гл. 99,74–99,89 м; 25–26 – яма 9

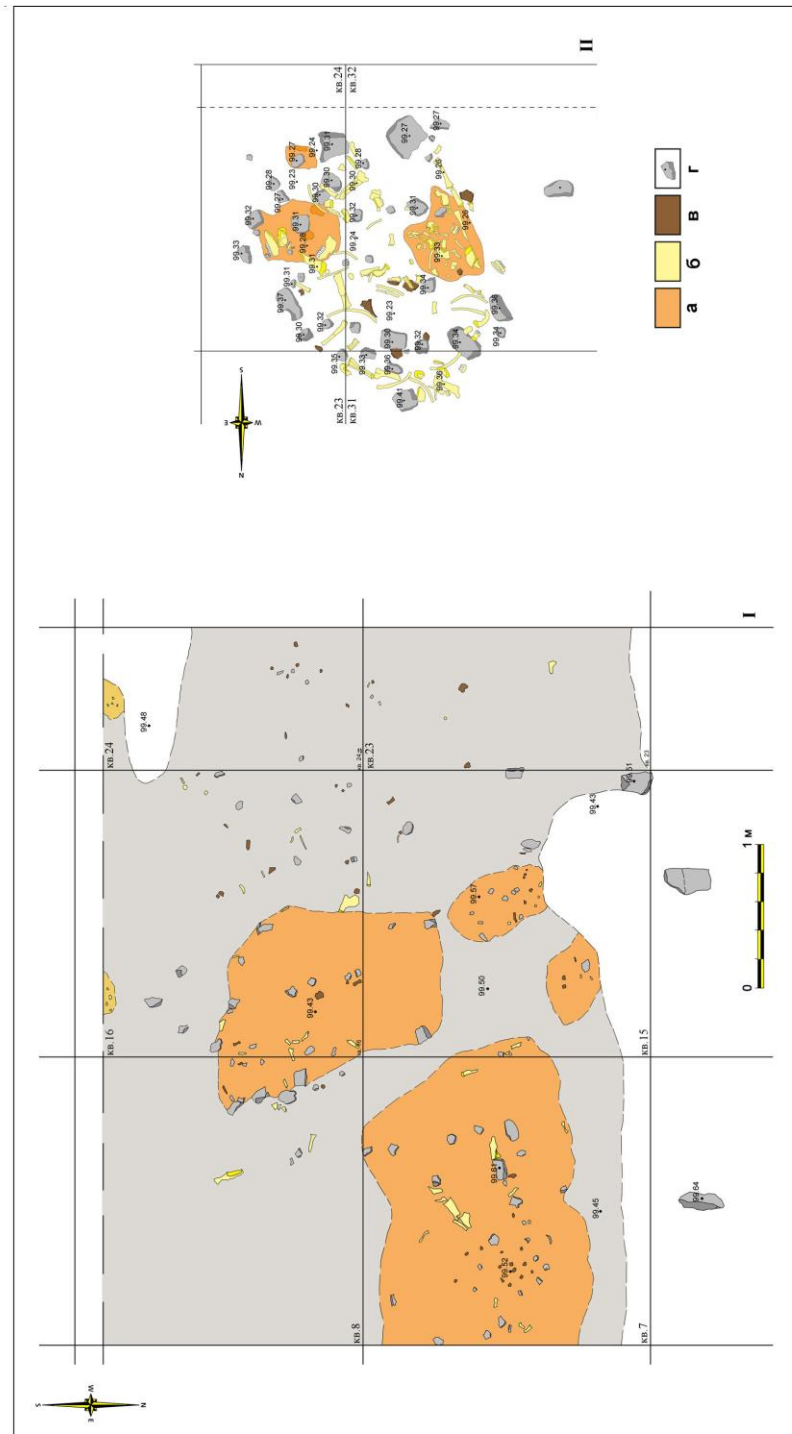

Рис. Ж. 39. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Костище I: I – план на рівні виявлення. Костище 2: II – план на рівні виявлення. Умовні позначення: а – скупчення печини, б – кістки, в – фрагменти кераміки, г – каміння

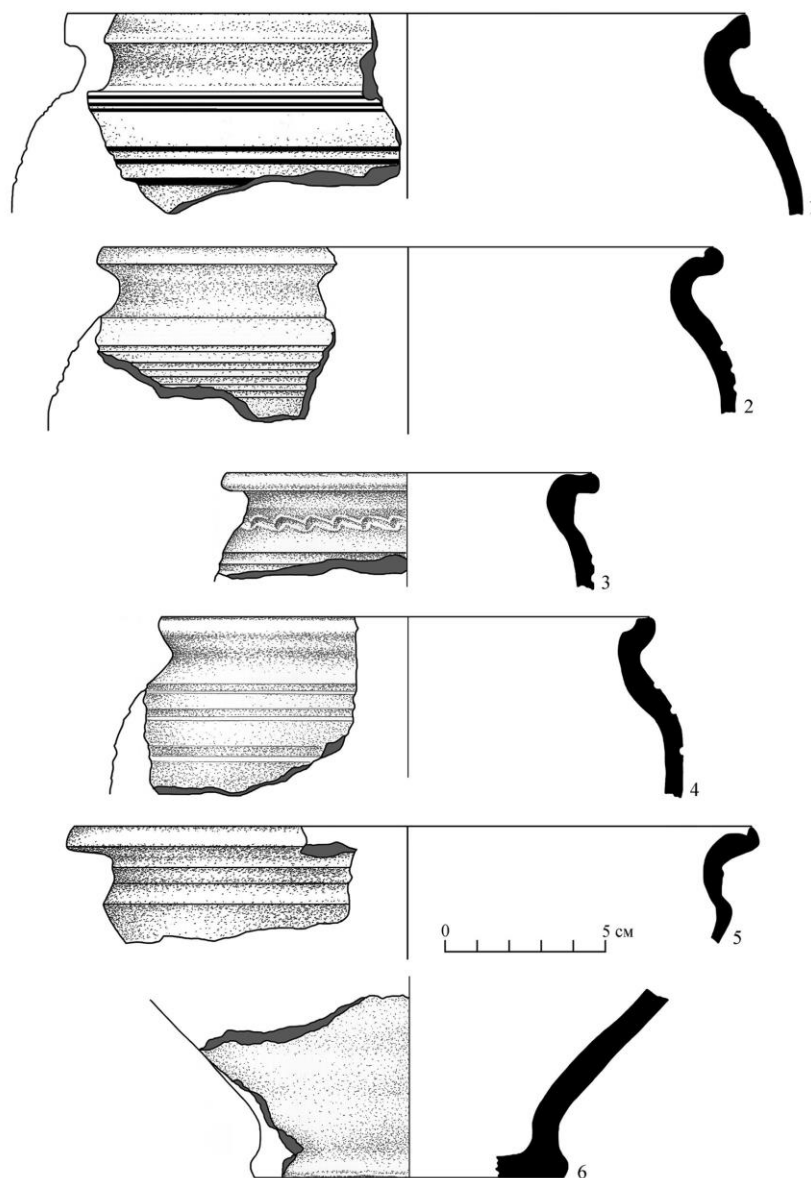

Рис. Ж. 40. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс із костига 1

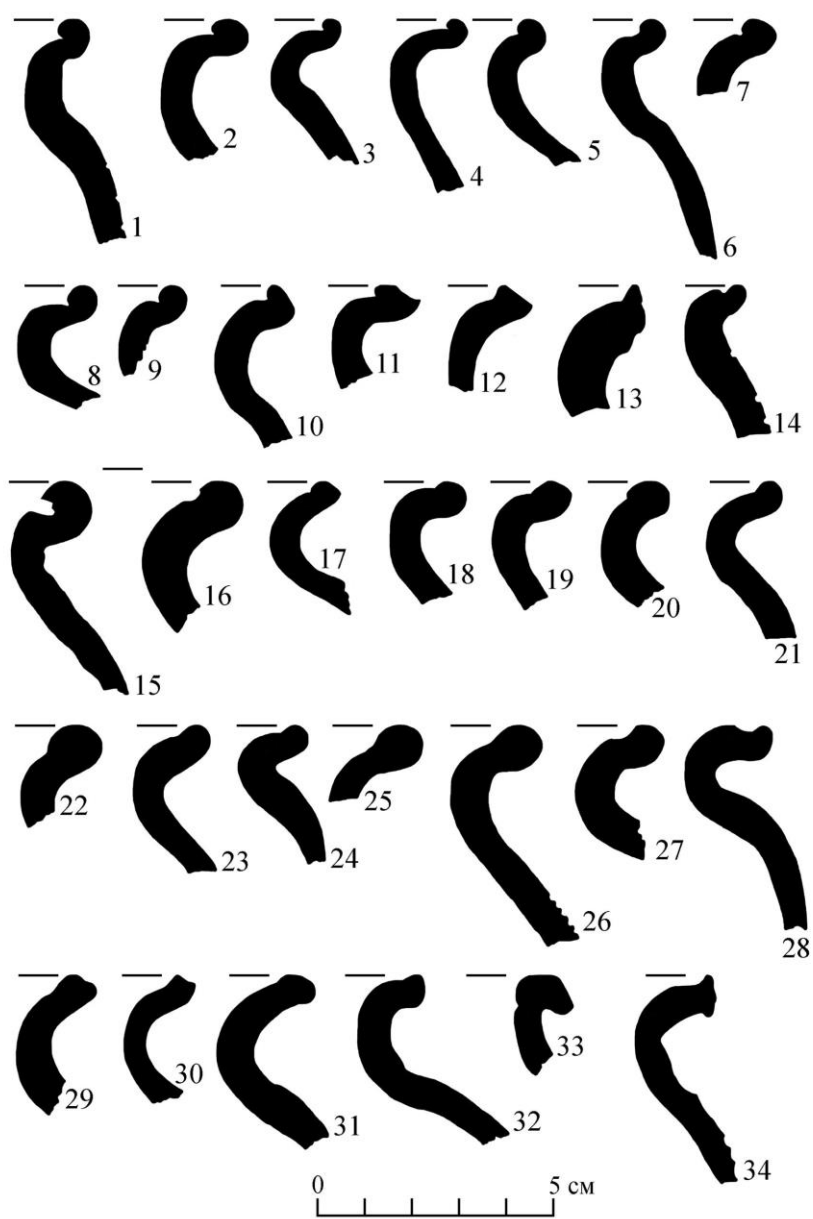

Рис Ж. 41. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс із костяща 1

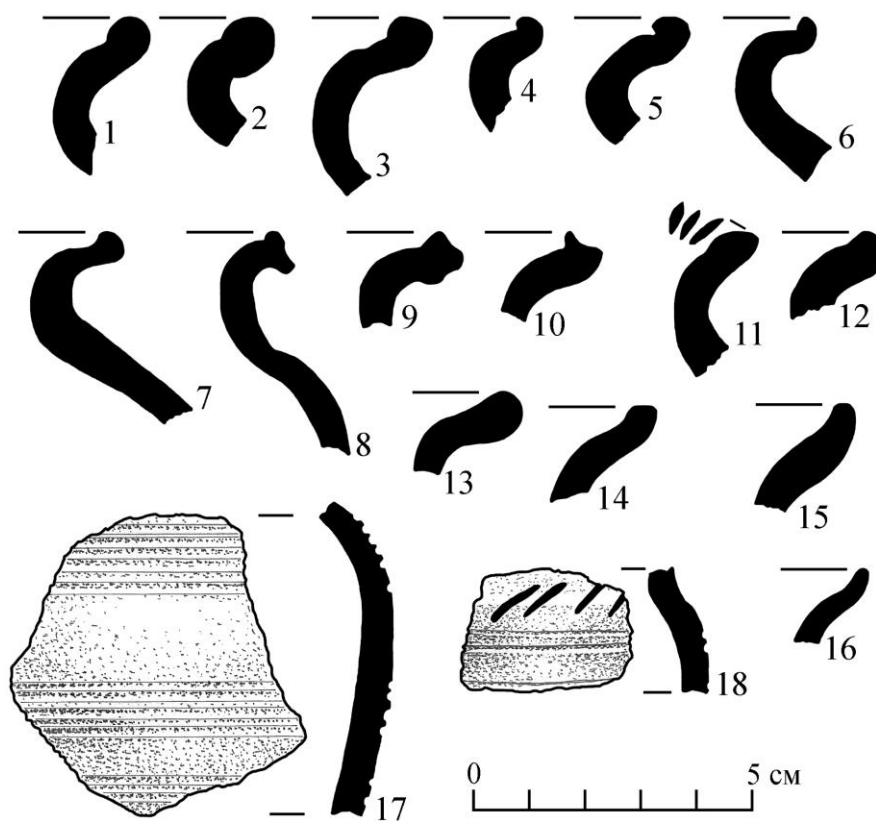

Рис. Ж. 42. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс із костига 2

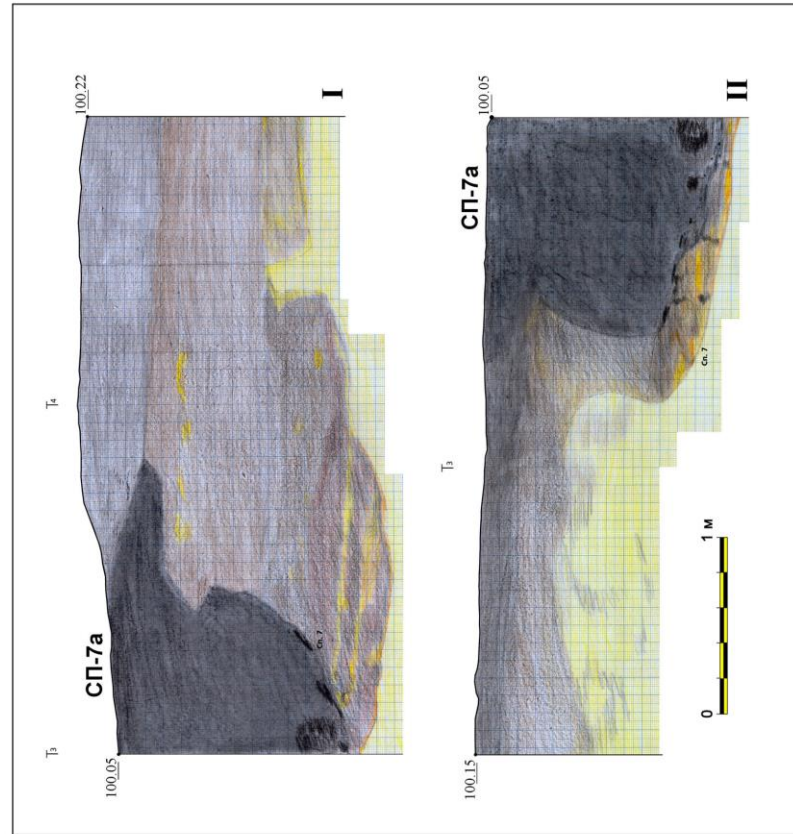

Рис. Ж. 43. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Споруда 7а:
I – переріз по лінії північ–південь, II – переріз по лінії захід–схід

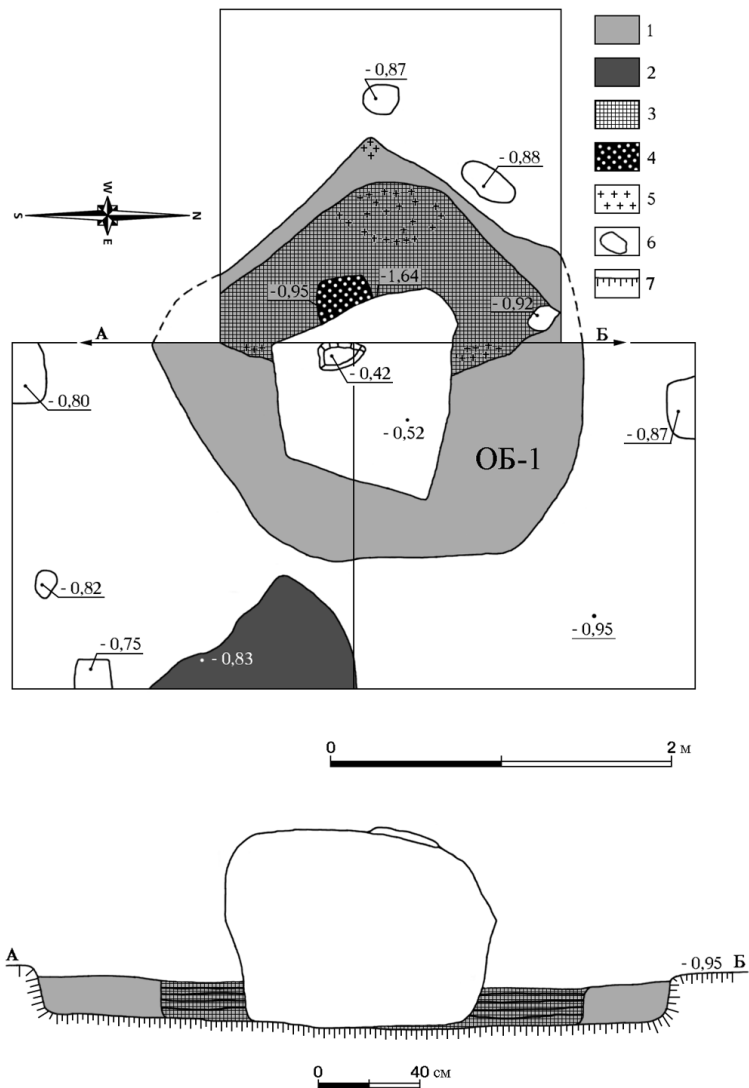

Рис. Ж. 44. Окольный город. Південна частина. Розкоп 1977 р. Об'єкт 1. План і переріз (за Іоаннісяном О.). Умовні позначення: 1 – чорнозем, 2 – темно-сіра земля, 3 – плетінка із вербових гілок, 4 – чорнозем, перемішаний із зерном, 5 – скупчення кісток свійських тварин, 6 – камінь, 7 – материк

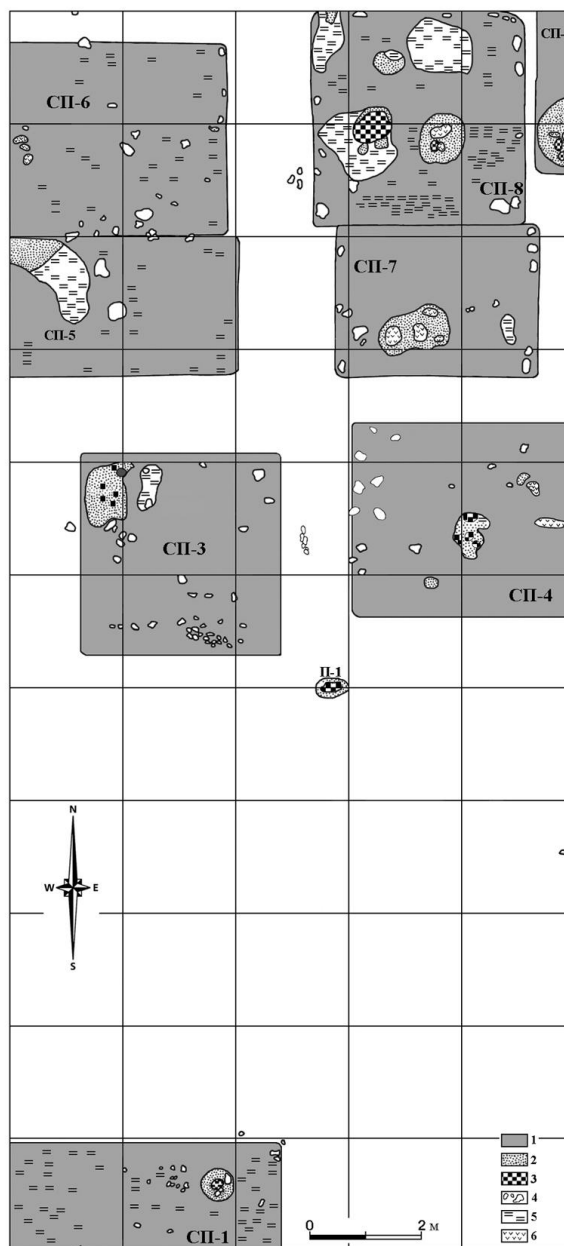

Рис. Ж. 45. Окольный город. Південна частина. Сектор III. Розкоп 1973 р. Об'єкти верхнього будівельного горизонту. Умовні позначення: 1 – площа споруди; 2 – печина; 3 – чернь; 4 – каміння; 5 – жовта глина; 6 – деревне вугілля

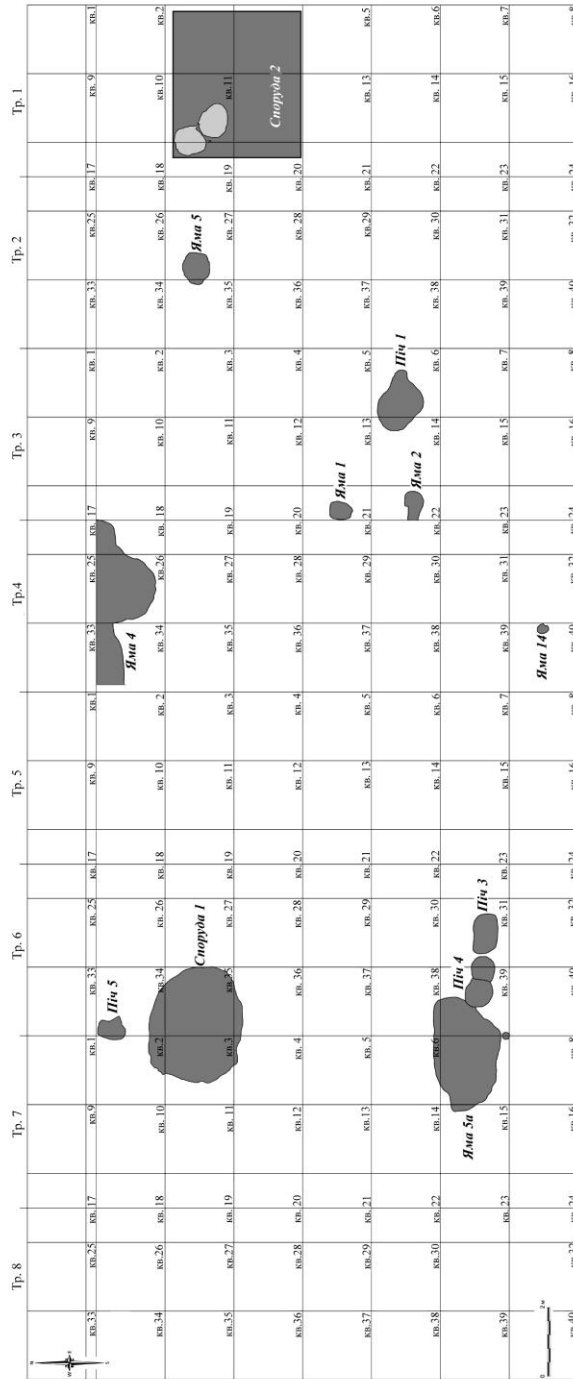

Рис. Ж. 46. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Об'єкти верхнього будівельного горизонту

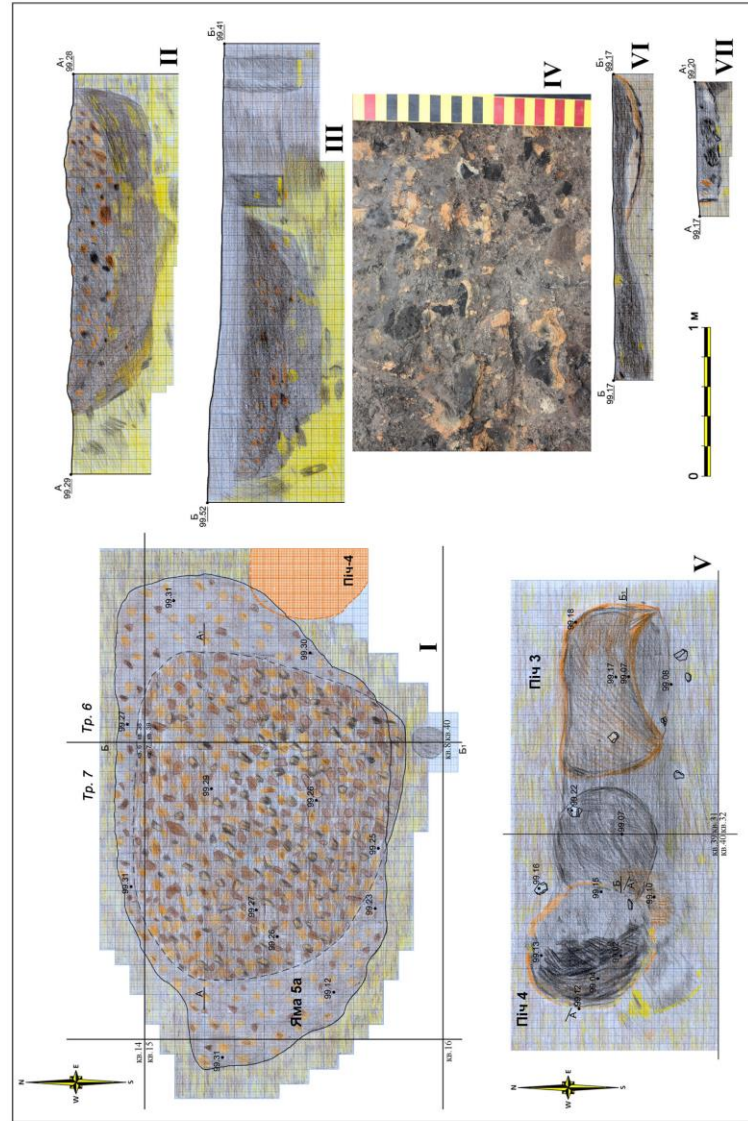

Рис. Ж. 47. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. План і переріз об'єктів. Яма 5а:
I – план на рівні виявлення, II – переріз по осі захід–схід, III – переріз по осі північ–південь,
IV – заповнення. Печі 3–4: V – план на рівні виявлення, VI – переріз по осі захід–схід,
VII – переріз печі 4

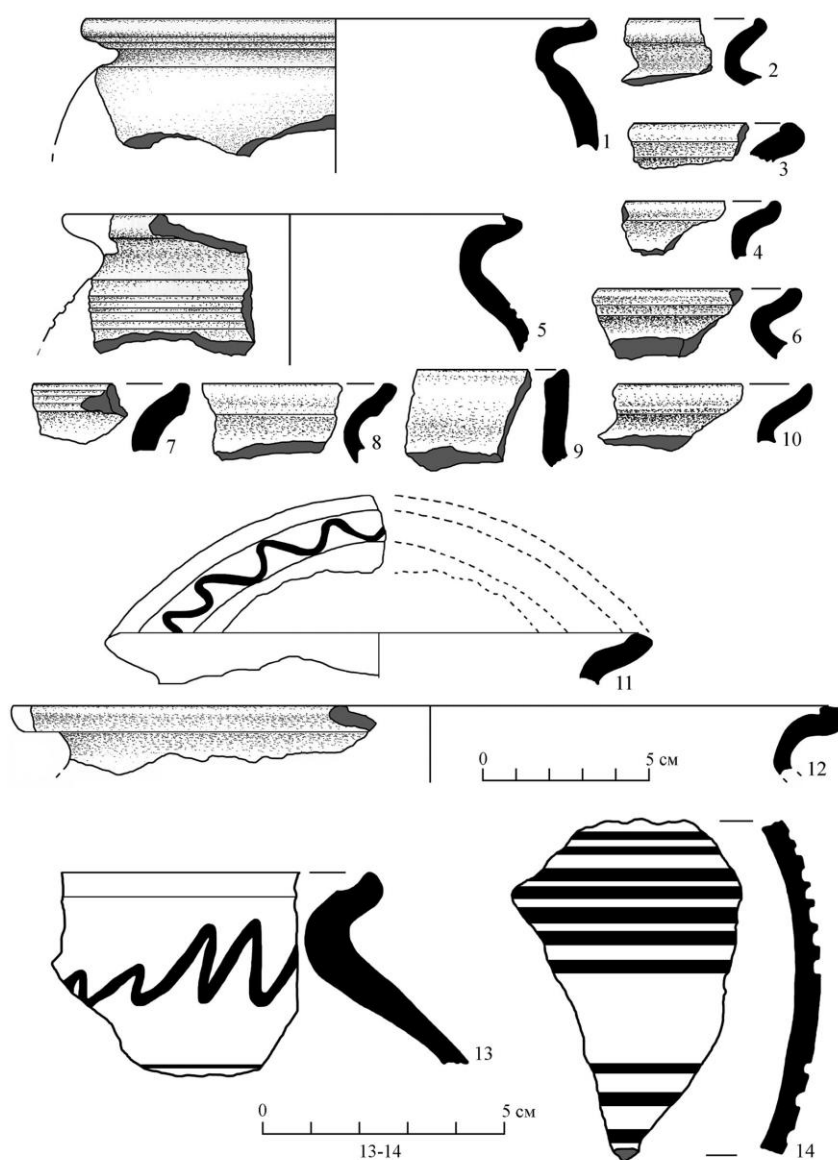
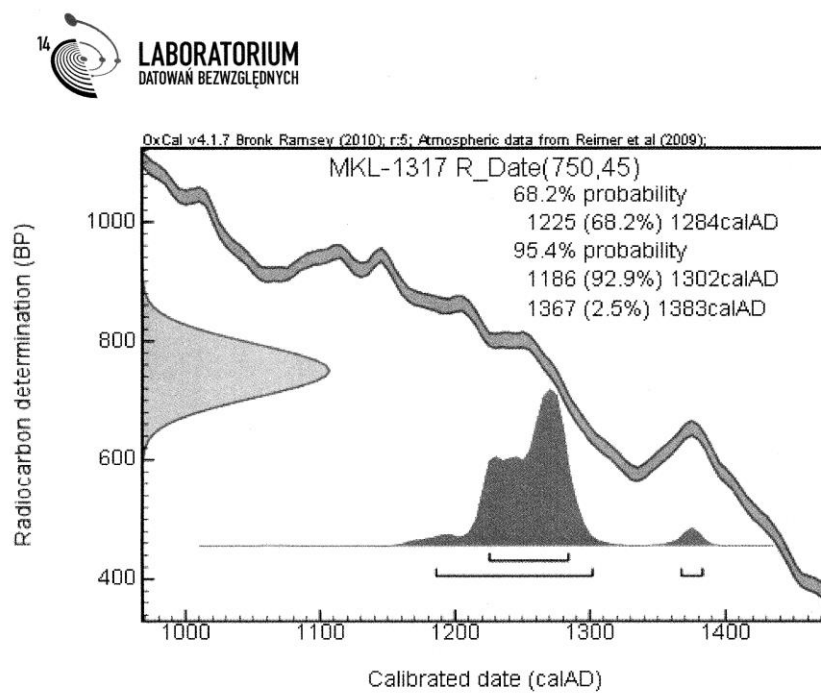

Рис. Ж. 48. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний комплекс з печі 3 (1–12) і ями 14 (13–14): 1– з дна,
 гл. 98,96 м; 2–11 – з придонного шару, гл. 99,01–99,18 м; 12 – з дна
 припічної ями, гл. 98,91 м; 13–14 – яма 14

**Рис. Ж. 49. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Піч 3. Результати датування методом С14**

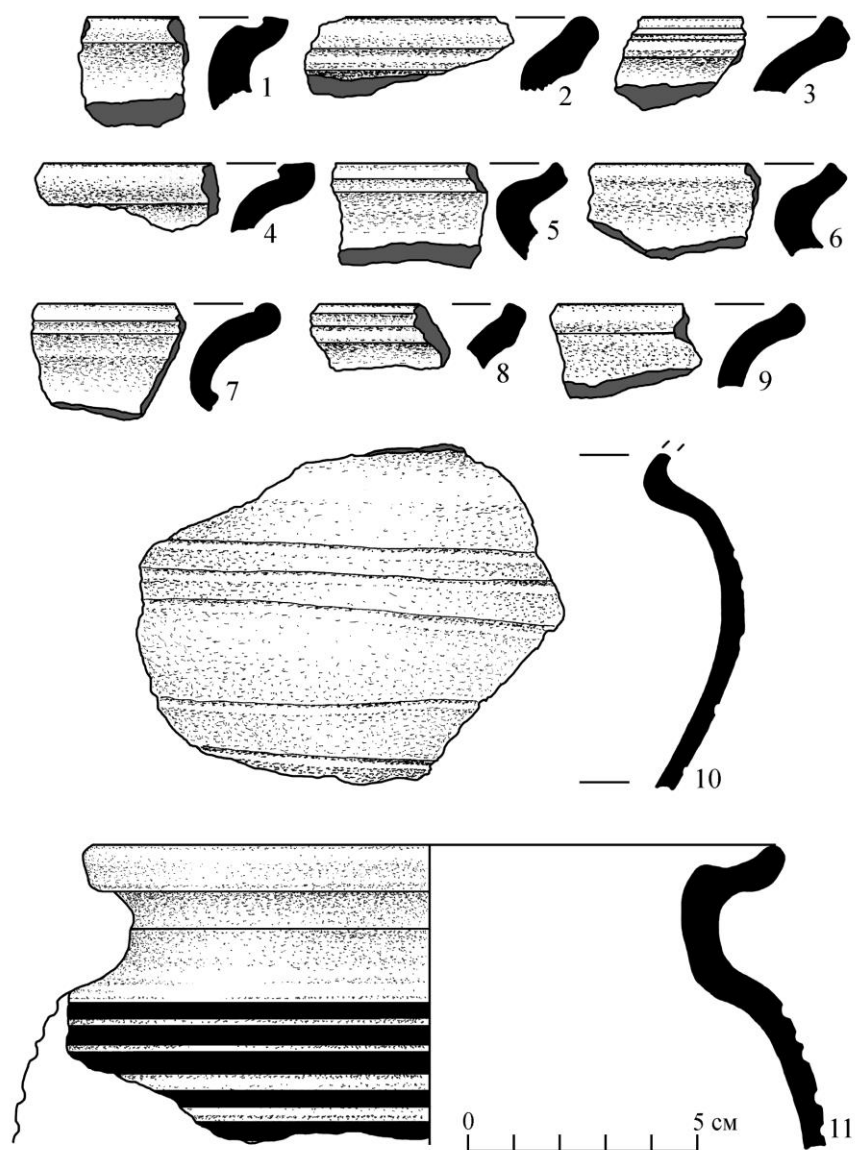
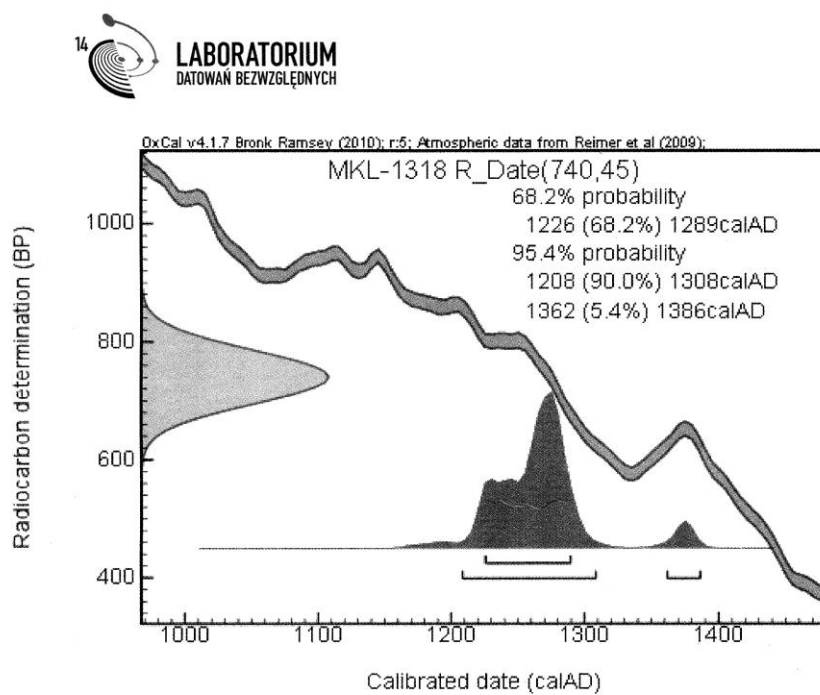

Рис. Ж. 50. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
 Керамічний матеріал із печі 4 (1–10) і ями 5а (11): 1–2 – з дна,
 гл. 98,98 – 99,08 м; 3–10 – з придонного шару, гл. 99,05–99,14 м;
 11 – з ями 5 а, гл. 98,97–99,34 м

**Рис. Ж. 51 Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Піч 4. Результати датування методом С14**

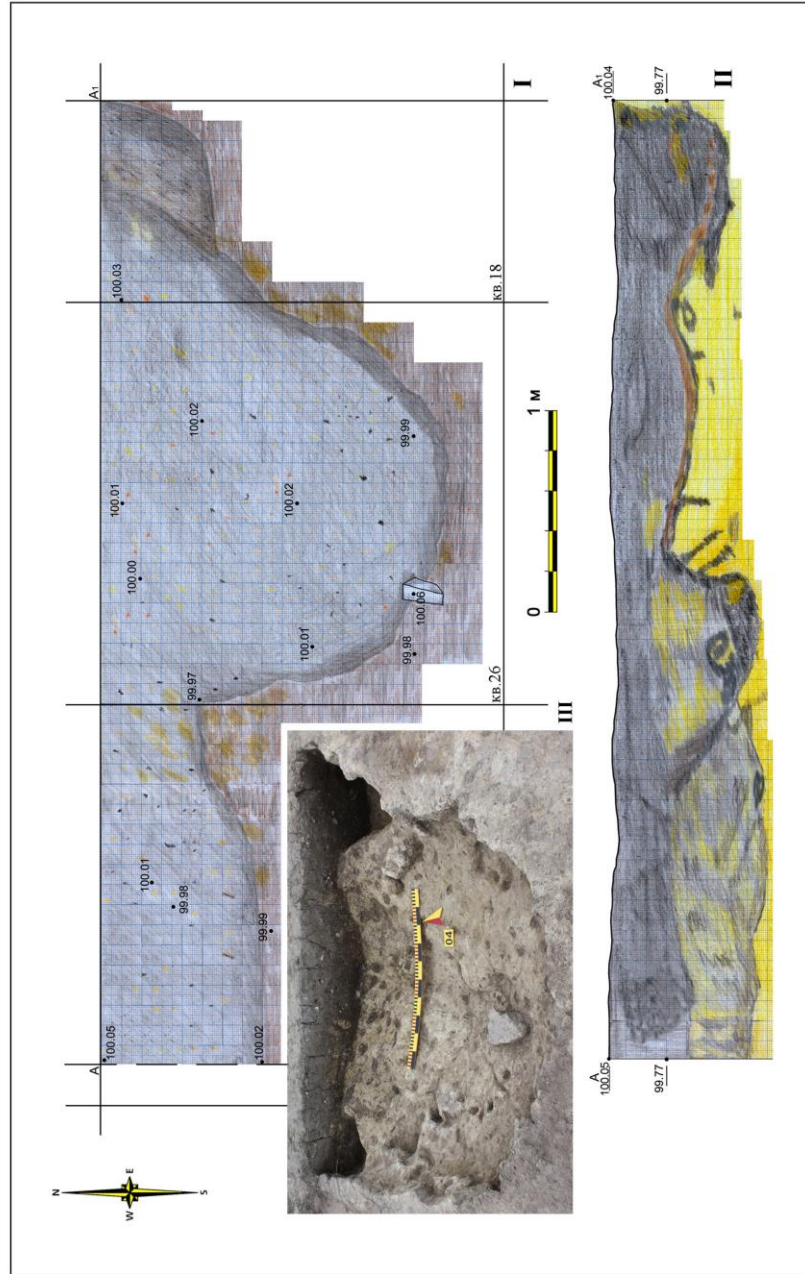

Рис. Ж. 52. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Яма 4: I – план на рівні виявлення, II – переріз по осі захід–схід, III – східна частина об'єкта після вибірки заповнення

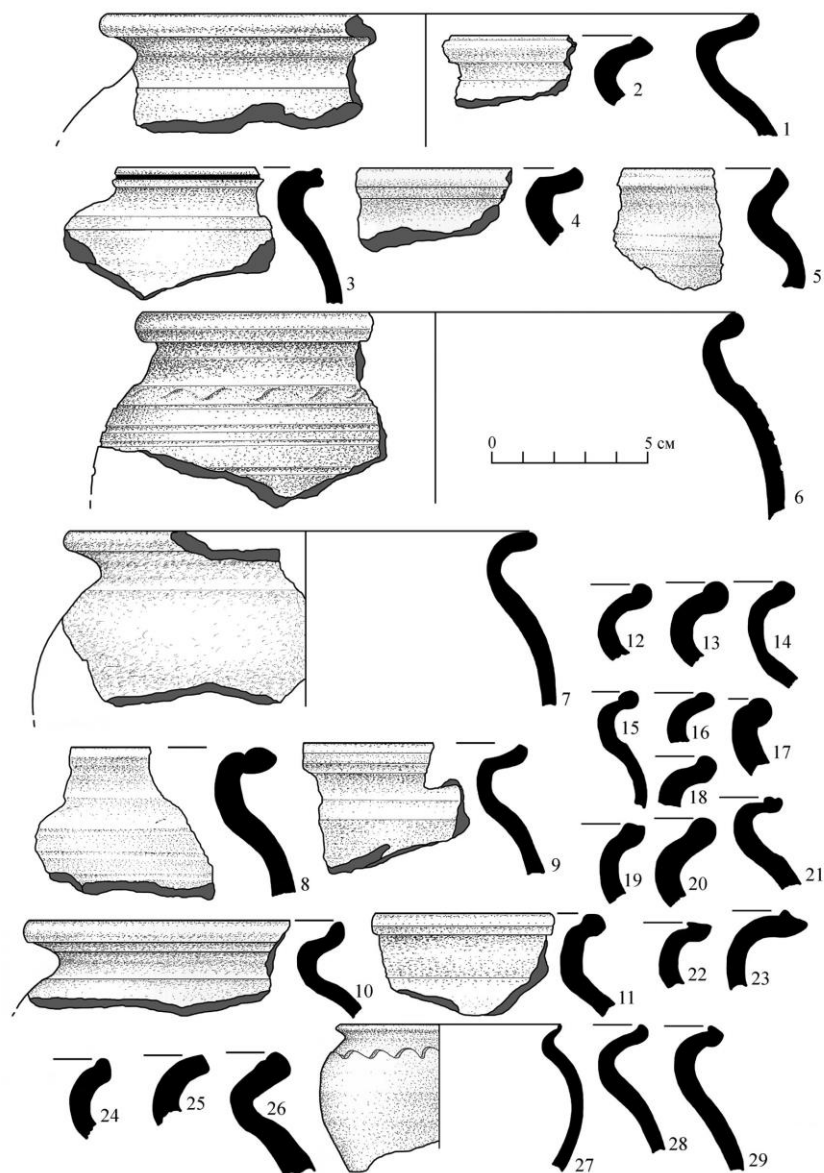

Рис. Ж. 53. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Керамічний комплекс з ями 4: 1–11 – з дна, 12–28 – з заповнення.
 1 – «коридорчик», гл. 99,50 м; 2 – західна яма, гл. 99,38–99,49 м;
 4–11 – східна яма, гл. 99,55–99,73 м; 12–28 – з верхніх прошарків
 заповнення, гл. 99,73–99,97 м

**Рис. Ж. 54. Окольный город. Південна частина.
Розкоп 2010 р. Яма 4, гл. 99,55–99,73 м. Кістень. Кістка**

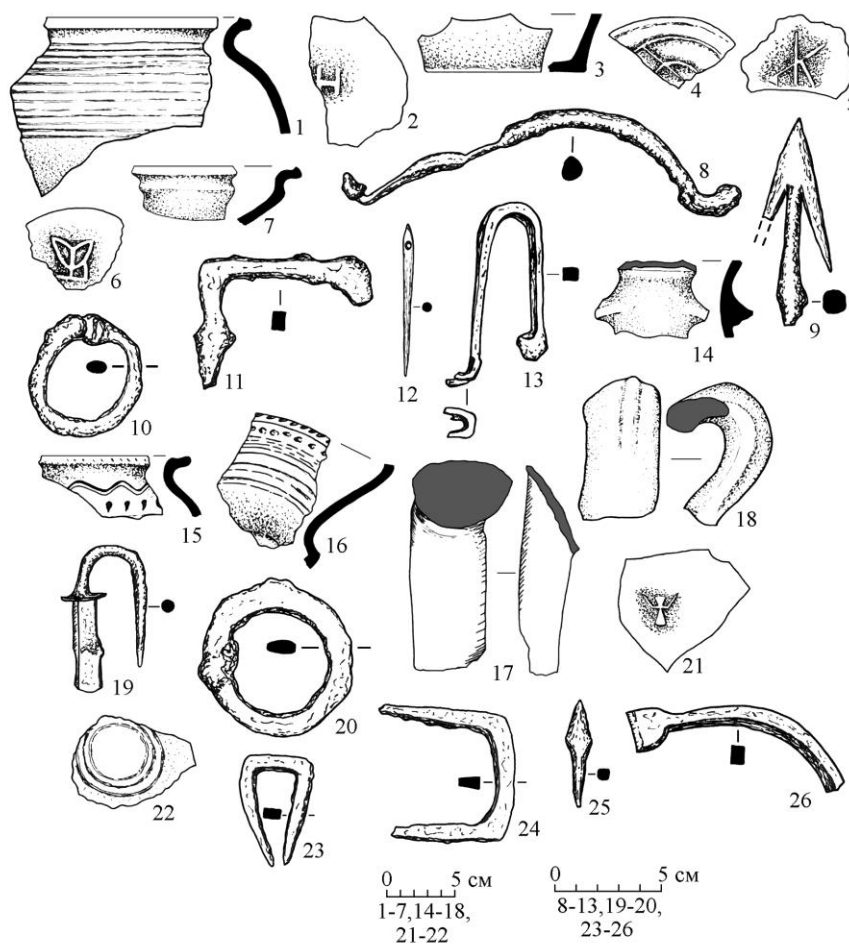

Рис. Ж. 55. Окольный город. Південна частина. Сектор Ш.
Розкоп 1973 р. Речовий матеріал із об'єктів: 1-3 – споруда 1;
4-5 – споруда 2; 6-12 – споруда 3; 13-14 – споруда 4;
15-18 – споруда 5; 19-21 – споруда 6; 22 – споруда 7;
23-24 – споруда 8; 25-26 – споруда 9; 1-7, 14-18, 21-22 – кераміка;
8-11, 13, 19-20, 23-26 – залізо; 12 – кістка (за Ратичем О.)

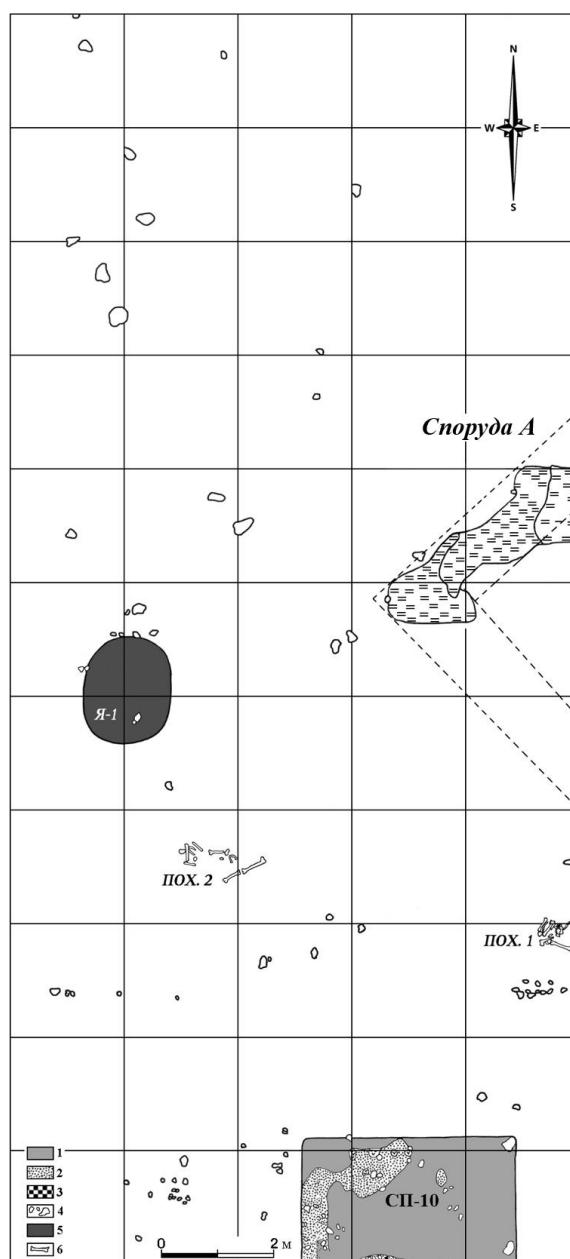

Рис. Ж. 56. Окольный город. Південна частина. Сектор ІІІ. Розкоп 1973 р. Об'єкти другої половини ХІІІ – першої половини ХІV ст. Умовні позначення: 1 – площа споруди; 2 – печина; 3 – черінь; 4 – каміння; 5 – яма; 6 – кістка

Рис. Ж. 57. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р.
Речовий матеріал із культурного шару. 1 – бронзова пряжка,
2 – фрагмент горщика. XIV ст.

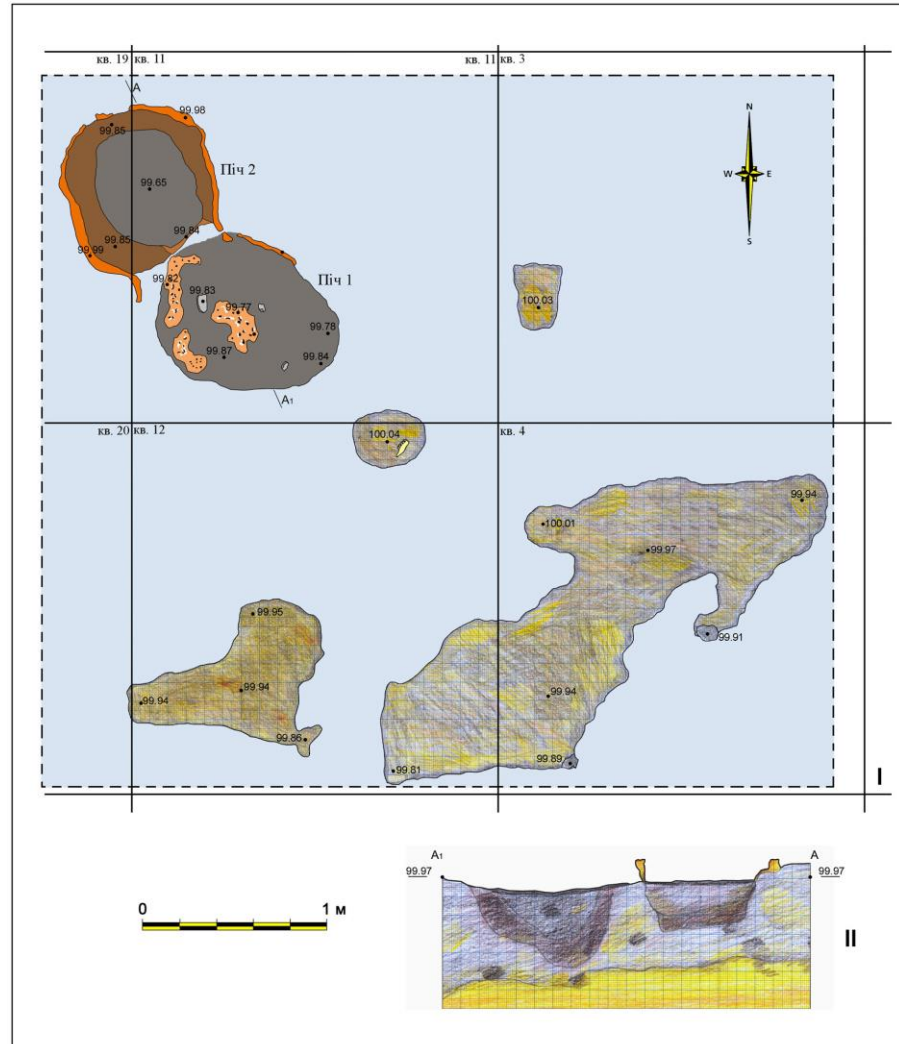

Рис. Ж. 58. Окольный город. Південна частина. Розкоп 2010 р. Споруда 2:
I – план на рівні виявлення, II – переріз печей

Додаток 3
Артефакти, плани об'єктів та планіграфія західної ділянки
окольного города Звенигорода

Рис. 3.1. Окольный город. Западная часть.
Вид с северо-востока. 1953 г. (фото И. Свешникова)

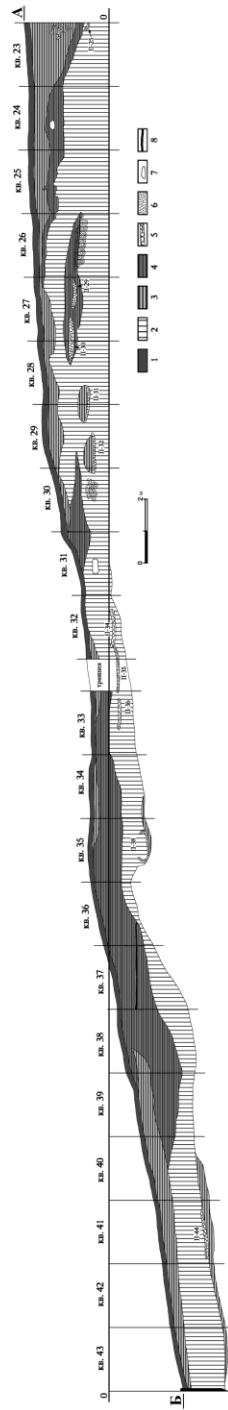
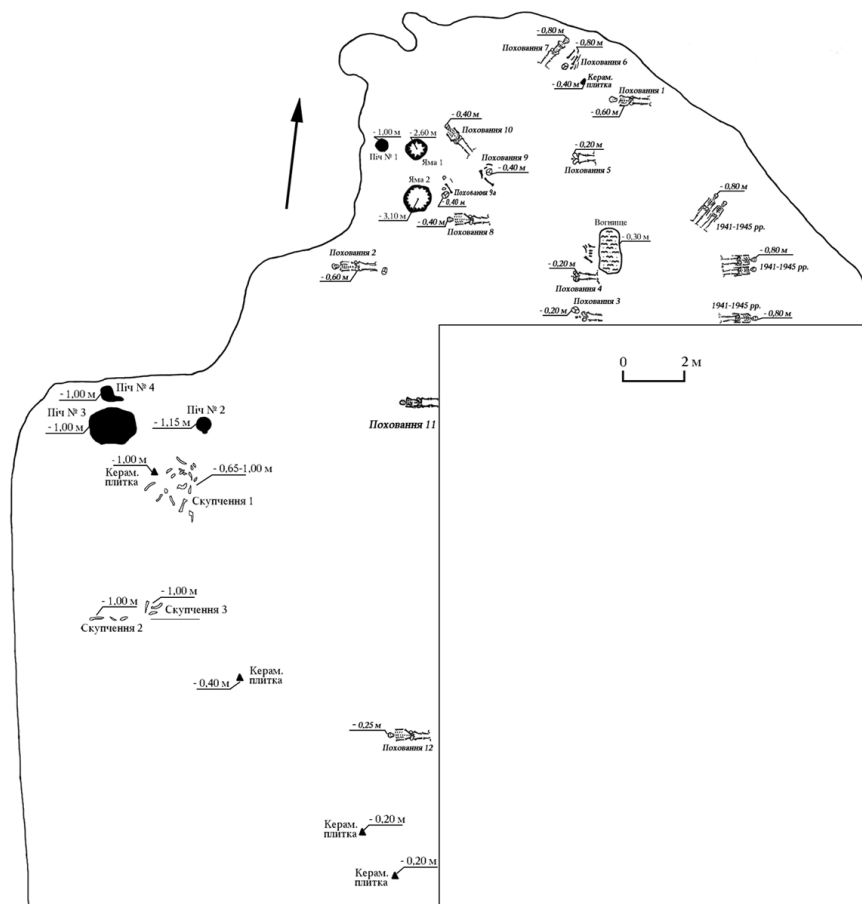

Рис. 3. 2. Окольный город. Західна частина. Переріз розкопу по лінії північ–південь.
Умовні позначення: 1 – гумус, 2 – чорнозем з кульгунними рештками, 3 – насипний шар сірої опоки, 4 – жовтий суглинок, 5 – перепалена глина, 6 – деревне вугілля, 7 – камінь, 8 – шар спаленища.
Розкопки 1969 р. (за Терським В.)

**Рис. 3. 3. Окоľний город. Західна частина.
План об'єктів та ґрунтового могильника.
Розкопки 1960 р. (за Власовою Г.)**

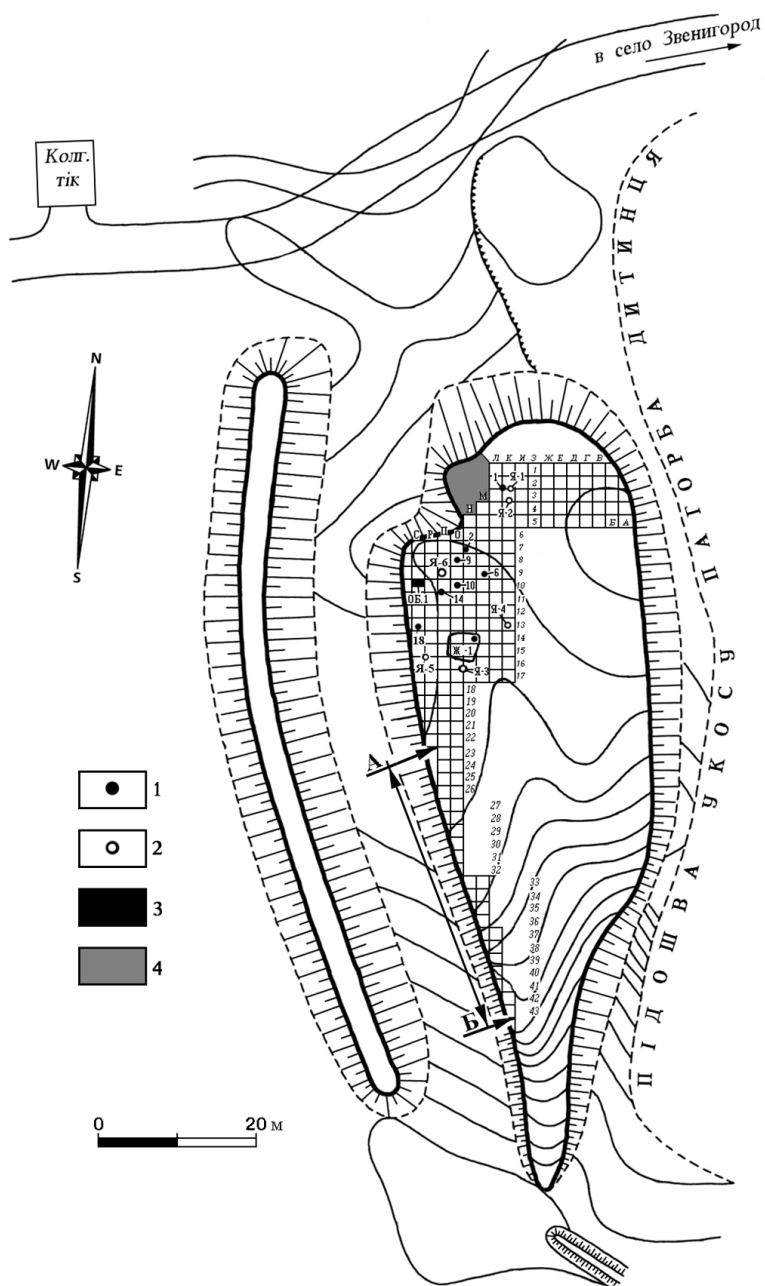

Рис. 3. 4. Окольный город. Західна частина (за Терським В., 1978).
 Об'єкти нижнього будівельного горизонту. Умовні позначення:
 1 – печі, 2 – ями, 3 – заглиблені об'єкти, 4 – розкоп 1954 р.

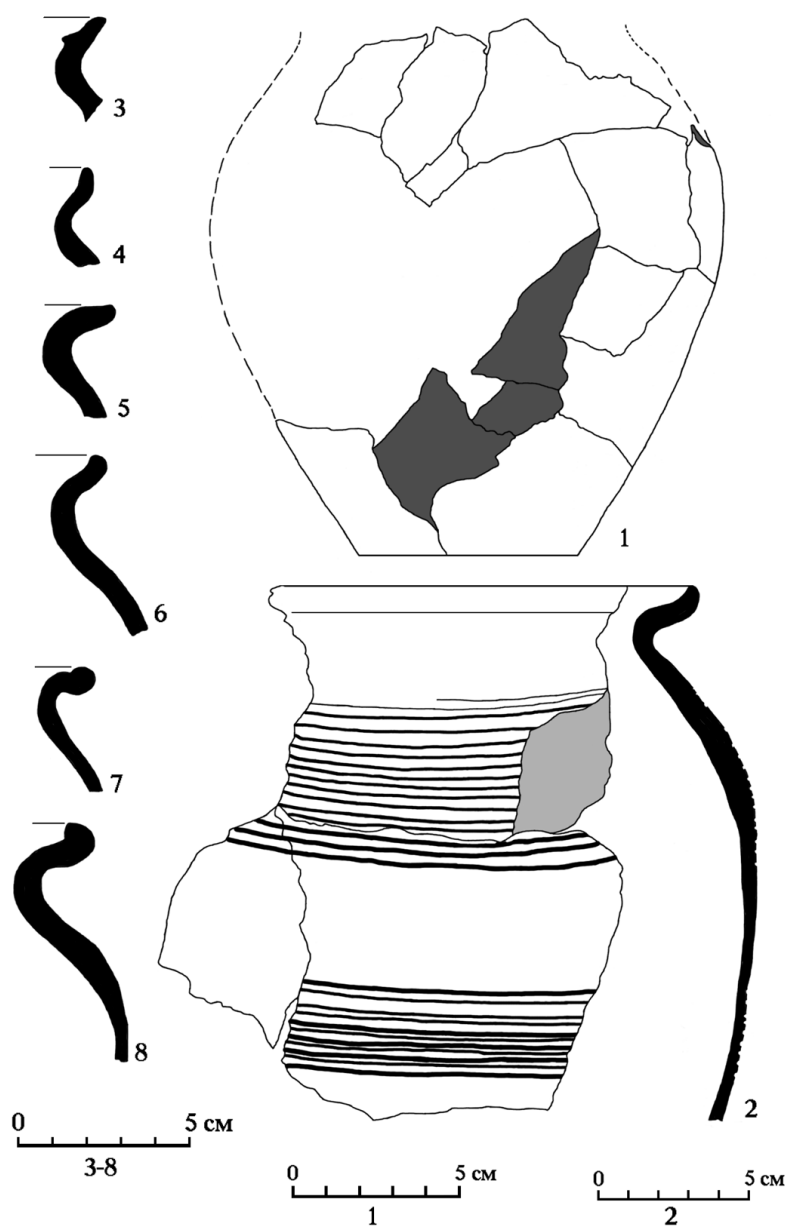

Рис. 3. 5. Окольный город. Західна частина. Кераміка із об'єктів нижнього будівельного горизонту: 1 – об'єкт 1; 2 – піч 14; 3–8 – яма 4. (за Власовою Г., 1962)

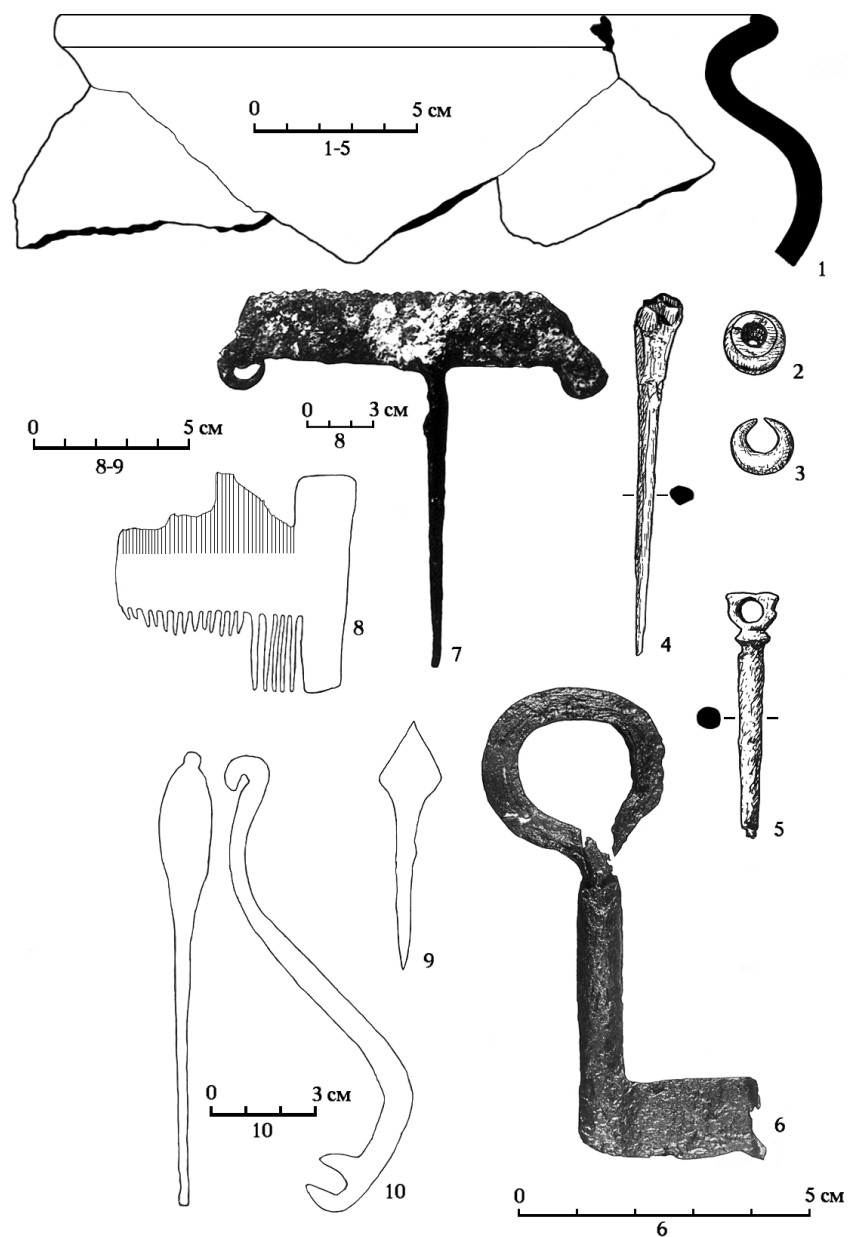

Рис. 3. 6. Окольный город. Західна частина. Речовий матеріал із об'єктів нижнього будівельного горизонту: 1 – піч 2; 2–3 – яма 2; 4 – піч 1; 5 – під піччю 5; 6 – під піччю 9; 7 – об'єкт 1; 8–10 – житло 1. (за Власовою Г., 1960–1962 і Терським В., 1963–1964, 1969)

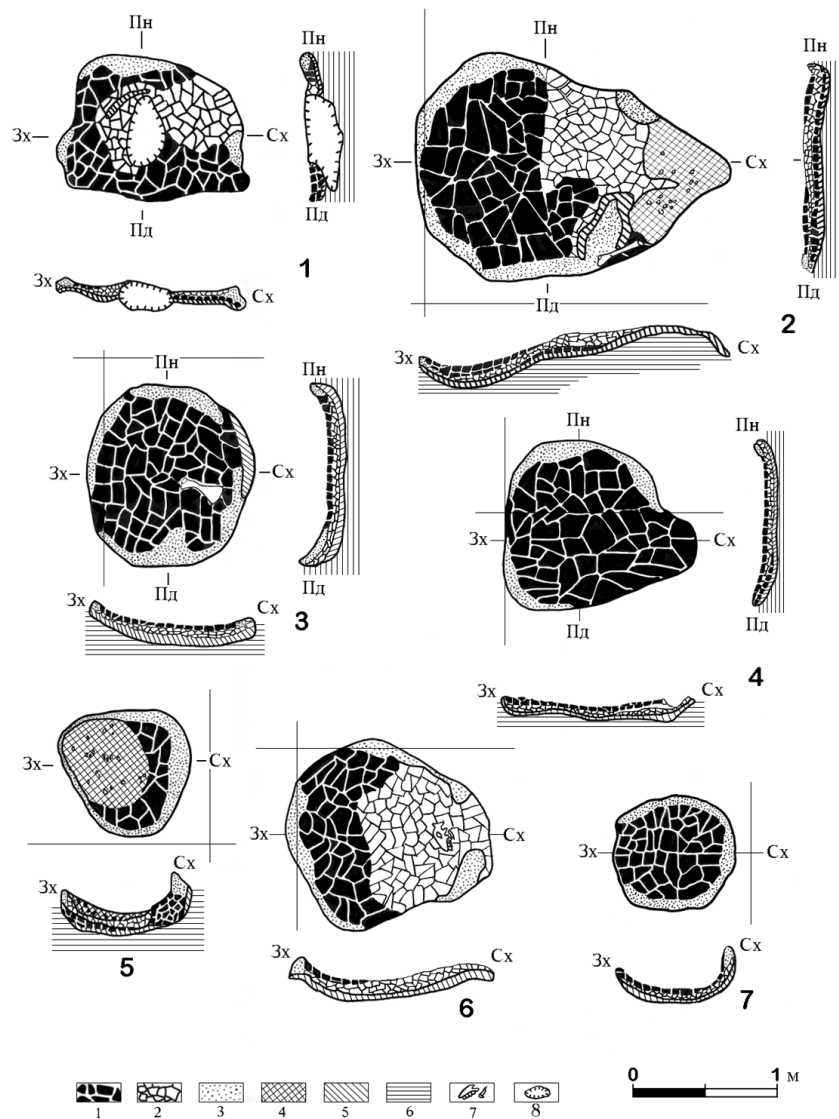

Рис. 3. 7. Окольный город. Західна частина. План і переріз печей:
1 – піч 3, 2 – піч 4а, 3 – піч 5, 4 – піч 8, 5 – піч 6, 6 – піч 7, 7 – піч 10.
Умовні позначення: 1 – сильно випалений черинь, 2 – слабо
випалений черинь, 3 – стінки печі, 4 – зола з вугликами, 5 – сажа,
перемішана із чорною землею, 6 – чорнозем, 7 – кістки тварин,
8 – камінь (за Власовою Г., 1961)

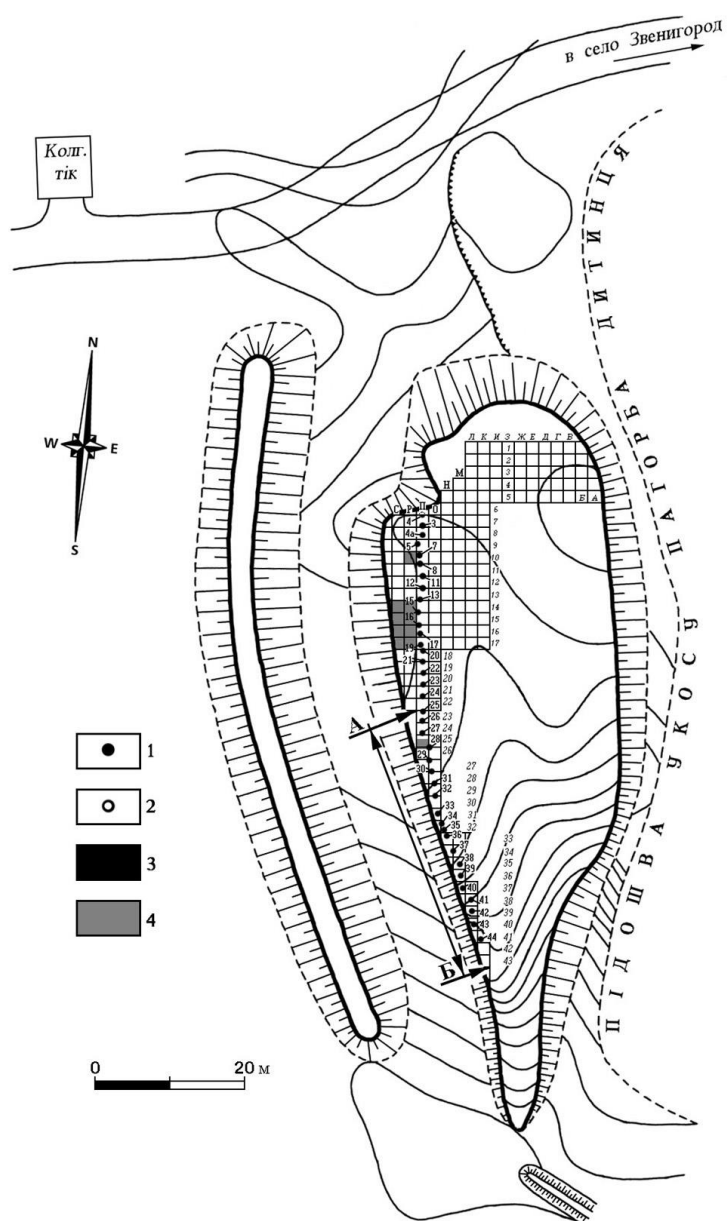
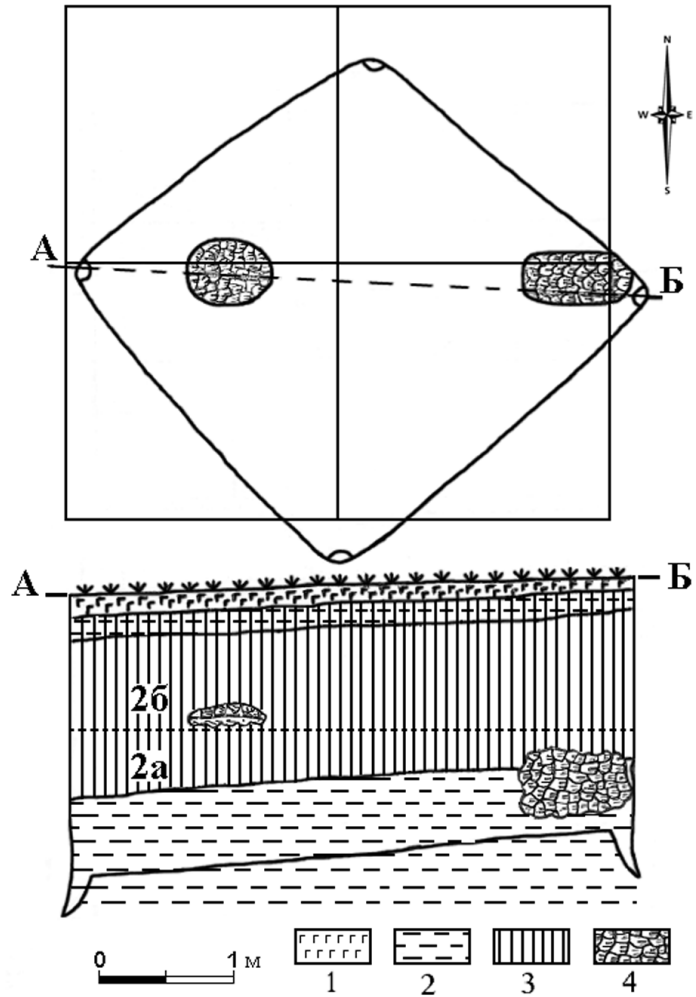

Рис. 3. 8. Окольный город. Західна частина. (за Терським В., 1978).
 Об'єкти середнього будівельного горизонту. Умовні позначення:
 1 – печі, 2 – ями, 3 – заглиблені об'єкти, 4 – деревна трухлявина

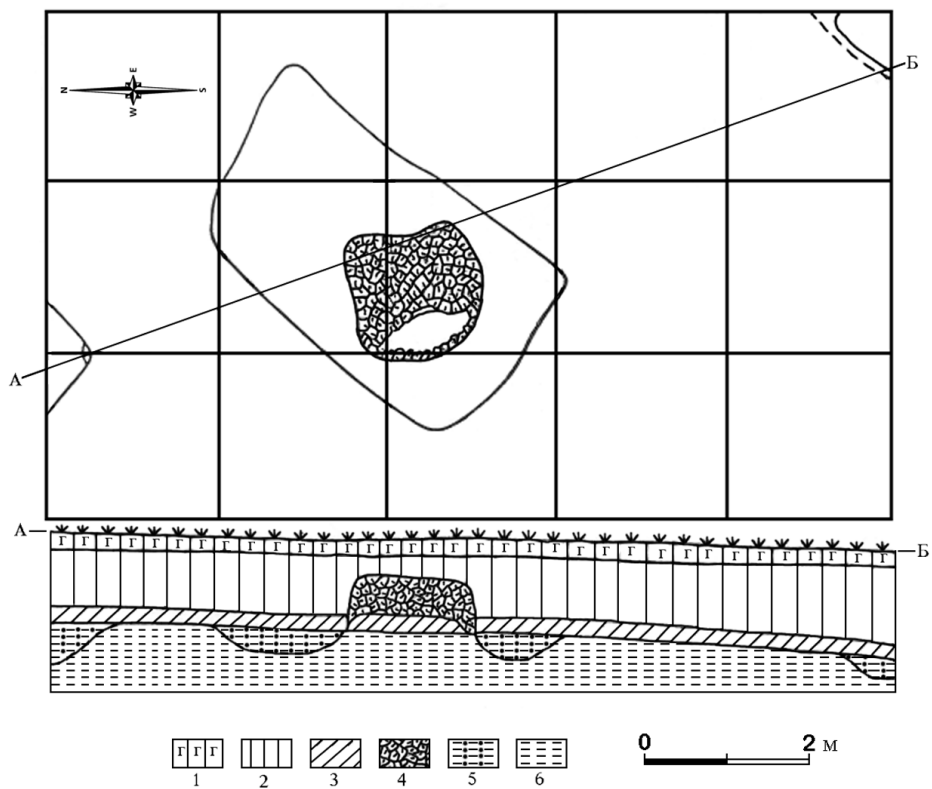
Додаток К
Артефакти, плани об'єктів , планіграфія та
мапи і схеми локалізації західного, південного та східного
пригородів Звенигорода

Рис.К. 1. Західний пригород. Урочище Загородище. Вид із півночі.
1953 р. (фото І. Свешнікова)

**Рис. К. 2. Західний пригород. Урочище Загородище.
Напівземлянка 2. План і переріз. Умовні позначення:
1 – гумус, 2 – глина, 3 – чорнозем, 4 – перепалена
глина–печина (за Терським В., 1978)**

**Рис. К. 3. Західний пригород. Урочище Загородище.
 План і переріз напівземлянки 3. Умовні позначення:
 1– гумусний шар, 2 – чорнозем, 3 – суглинок, 4 – випалена
 глина–печина, 5 – заповнення із материкової глини,
 6 – материкова глина (за Терським В., 1978)**

**Рис. К. 4. Західний пригород. Урочище Загородище.
Напівземлянка 5. В. Савич під час розкопок ковальського горна.
Вид із півдня. 1953 р.**

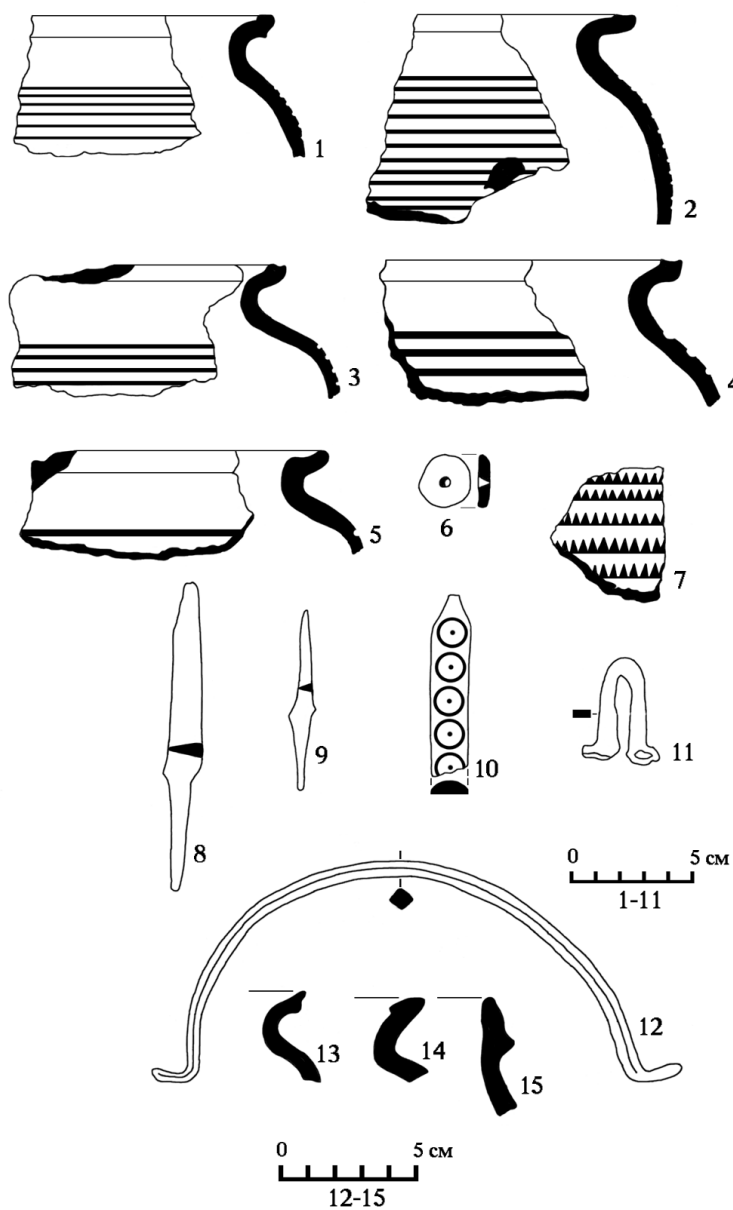
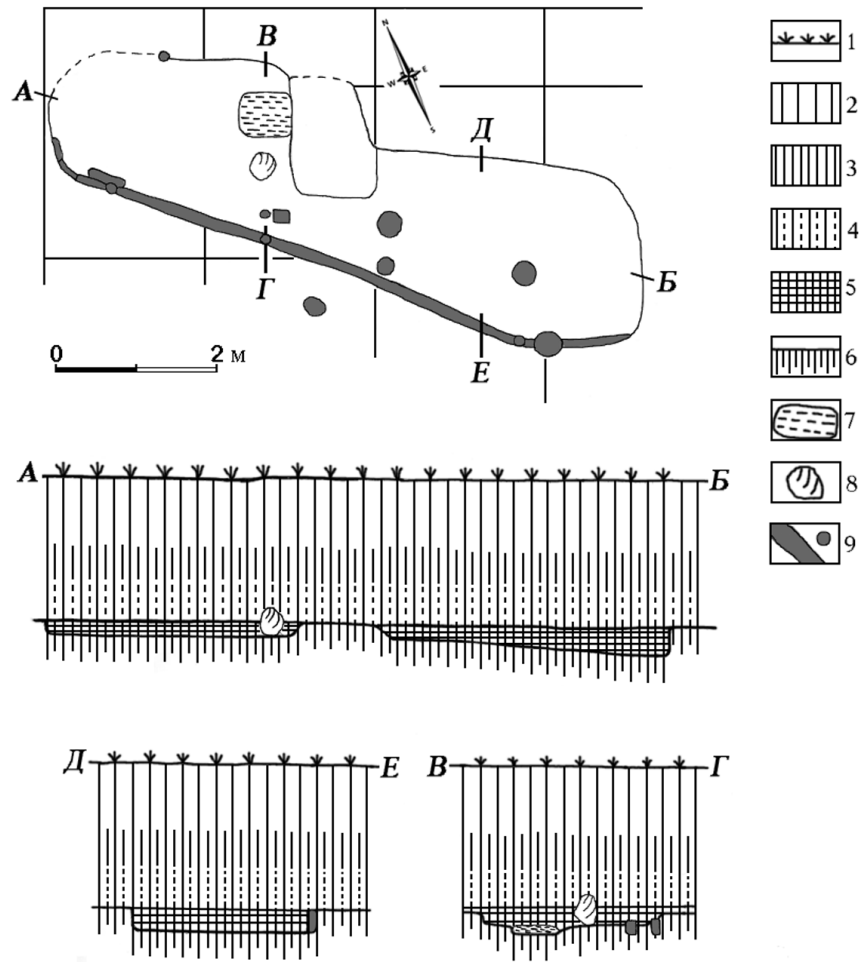

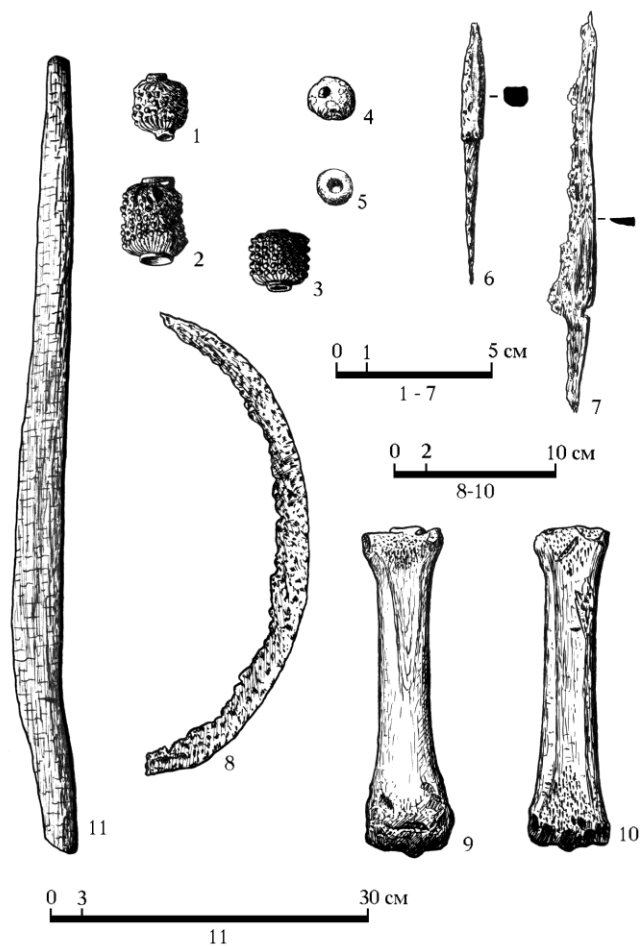
Рис. К. 5. Західний пригород. Урочище Загородище.
Речовий матеріал: 1–11 – гл. 0,80–1,0 м; 12 – гл. 1,20 м;
13–15 – гл. 2 м (за Терським В., 1964)

**Рис. К. 6. Західний пригород. Урочище Загородище.
План розкопів і локалізація об'єктів. Розкопки 1981 р.
Умовні позначення: 1 – ями, 2 – каміння, 3 – печина,
4 – рештки дерева (за Свешніковим І.)**

**Рис. К. 7. Західний пригород. Урочище Загородище.
Розкоп II/1981 р. План і переріз напівземлянки 7.
Умовні позначення. 1 – сучасний горизонт, 2 – чорнозем,
3 – ілистий (намитий водою) чорнозем з прошарками піску,
4 – шар піску з прошарками ілистого чорнозему,
5 – заповнення споруди, 6 – материк, 7 – рештки вогнища,
8 – камінь, 9 – рештки дерев'яних стін і стовпів
(за Свешніковим І.)**

**Рис. К. 8. Західний пригород. Урочище Загородище.
Речовий матеріал із об'єкта 1
(шевсько-чинбарської майстерні): 1–3 – срібло, мідь,
4–5 скло, 6–8 – залізо, 9–10 – кістка, 11 – дерево
(за Власовою Г., 1959)**

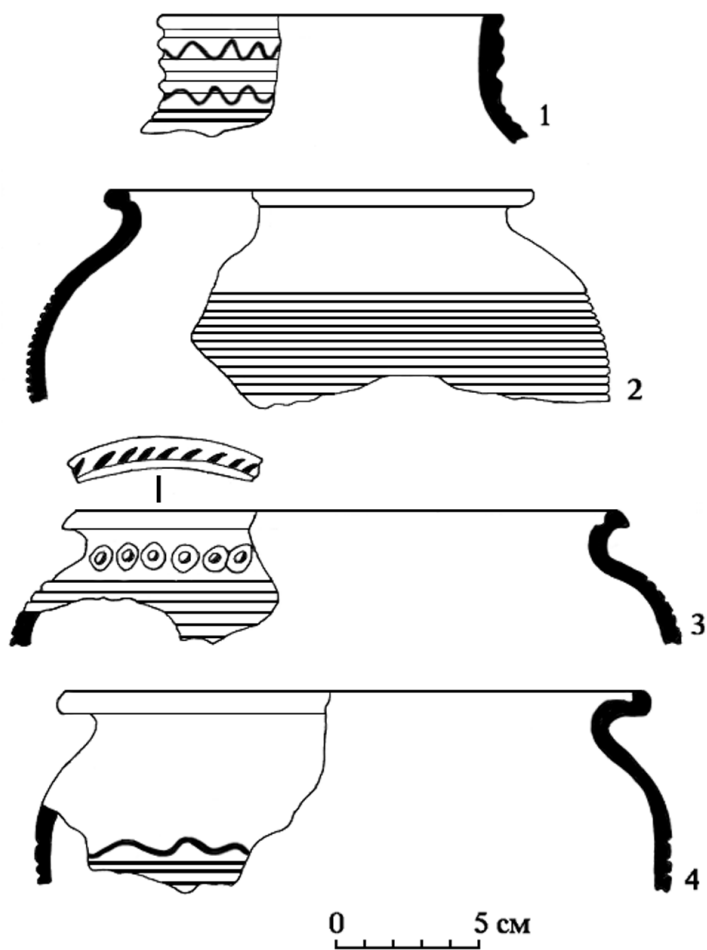

Рис. К. 9. Західний пригород. Урочище Загородище.
Розкоп I/1981р. Керамічний матеріал зі смітника
(за Свешніковим І.)

Рис. К. 10. Західний пригород. Урочище Загородище.
Розкоп І/1981. Смітник: гл. 1,60–1,80 м. Браслет. Бронза
(за Свєшніковим І.)

Рис. К. 11. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Вигляд центральної частини пригорода із висоти пташиного польоту. Умовні позначення: А – місцезнаходження кам'яного хреста (церкви), Б – розкоп 1990 р. (фото І. Свєшнікова)

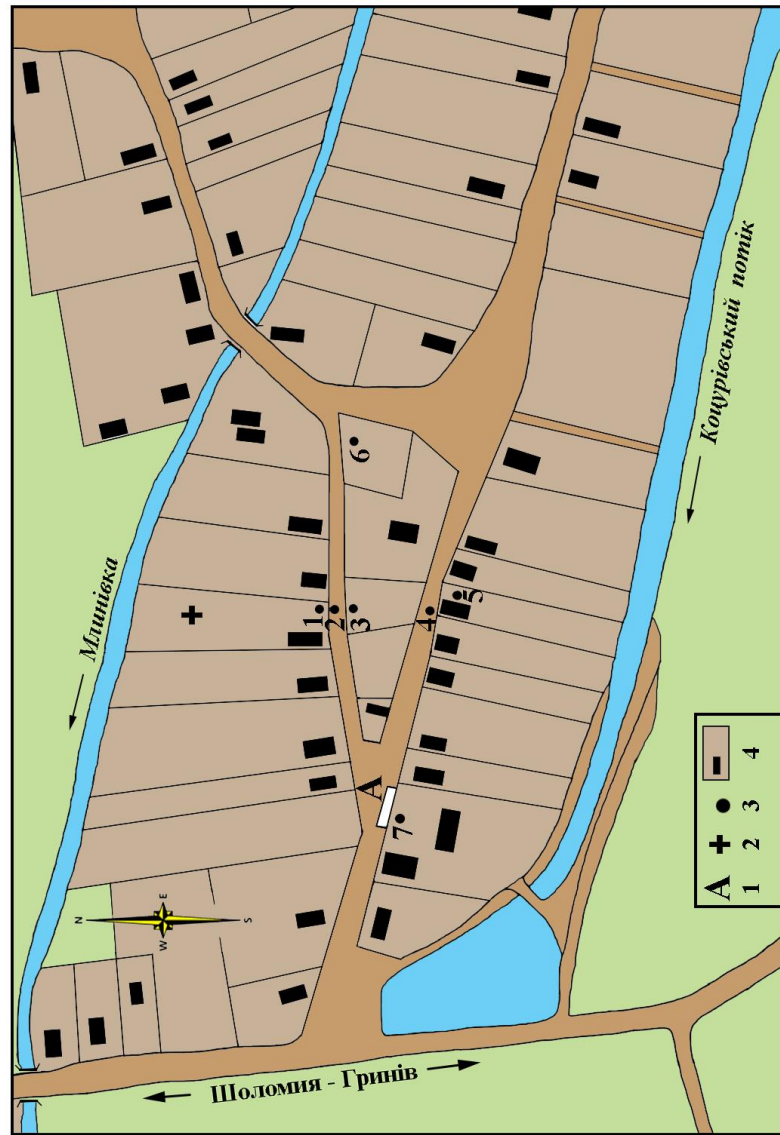

Рис. К. 12. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Ситуаційний план. Умовні позначення:
 1 – локалізація розкопу 1990 р. 2 – місцезнаходження решток церкви св. Параскеви-П'ятниці
 3 – свердловини, 4 – сучасні садиби

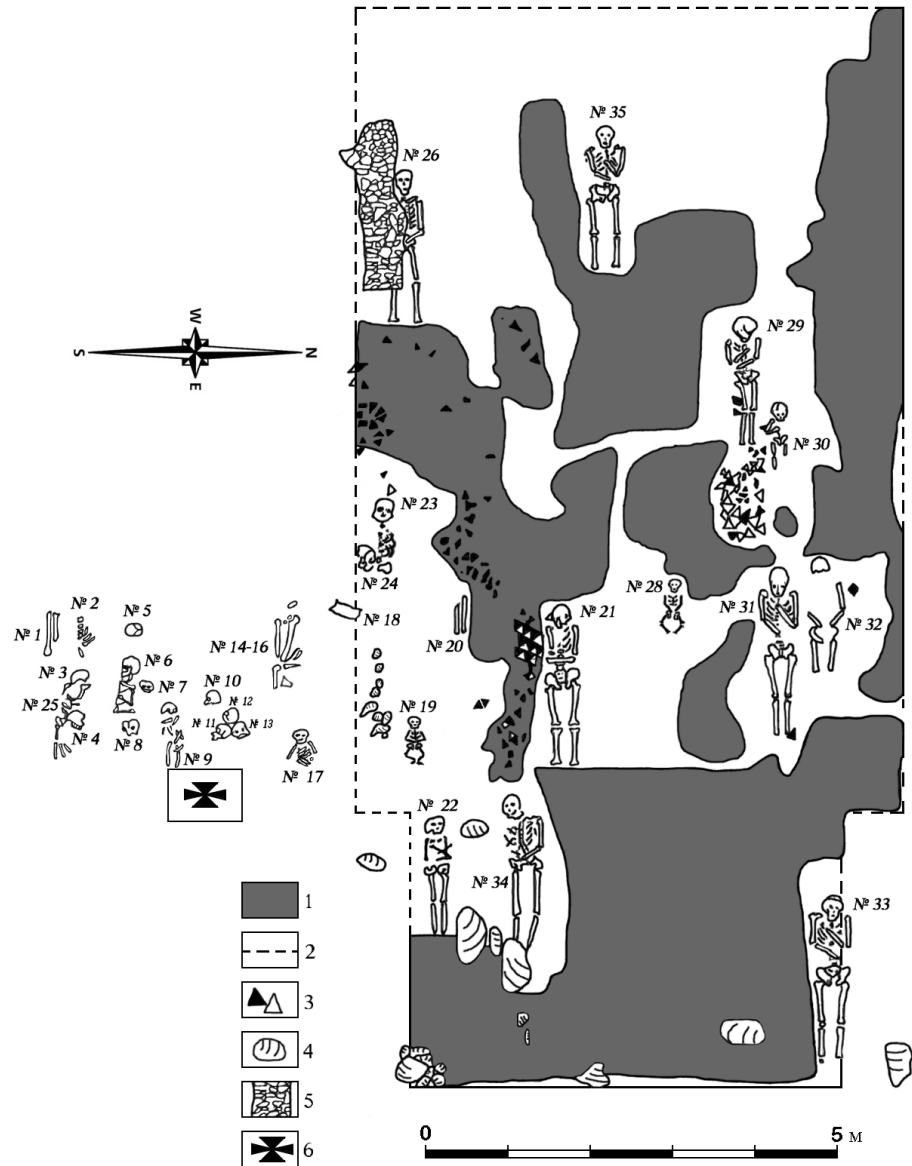

Рис. К. 13. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Церква.
План храму першої половини XII ст. і локалізація поховань
другої половини XIII ст. Умовні позначення: 1 – глина, 2 –
межі церкви, 3 – керамічні плитки, 4 – окремі крупні камені,
5 – скупчення дрібного каміння, 6 – локалізація кам'яного хреста
(за Свешніковим І.)

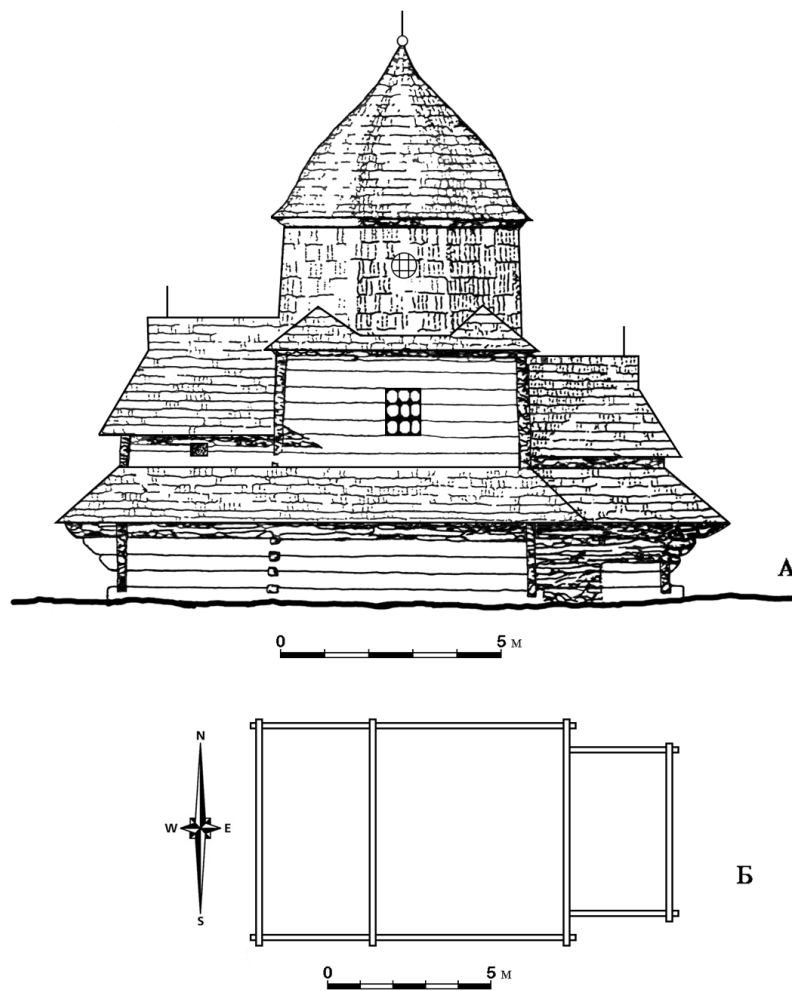

Рис. К. 14. Східний пригород. Урочище П'ятницьке.
Реконструкція церкви св. Параскеви П'ятниці.
(за Могитичем І., 1978 р.)

**Рис. К. 15. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Церква.
Фрагмент іконки зі сценою Успіння Богородиці. Шифер. XII ст.**

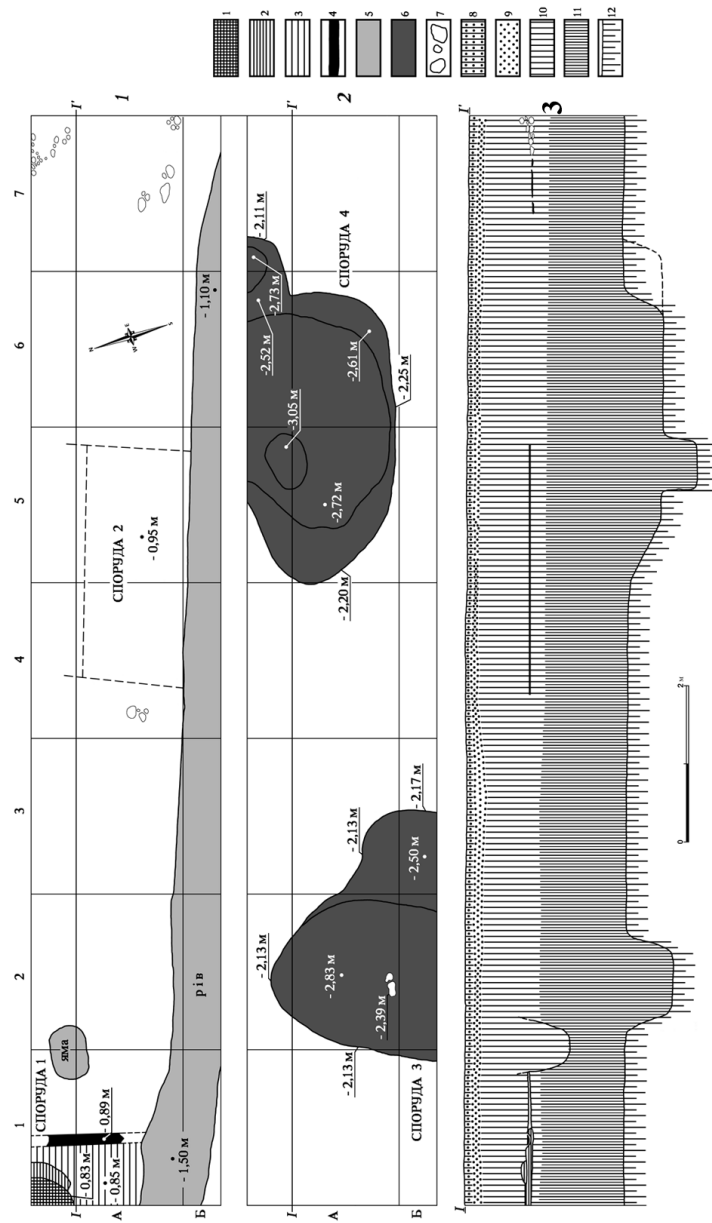

Рис. К. 16. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Розкоп 1990 р. Переріз (3) і плани об'єктів княжої доби (1) і пізньоримського часу (2). Умовні позначення: 1 – чернінь, 2 – печина, 3 – глина, 4 – деревне вугілля, 5 – темно-сірій суглинок, 6 – чорнозем, 7 – каміння, 8 – шар перемішаного щебеню, каміння і піску, 9 – пісок, 10 – темно-сірій суглинок, 11 – світло-сірій суглинок, 12 – материк (за Чорновусом В.)

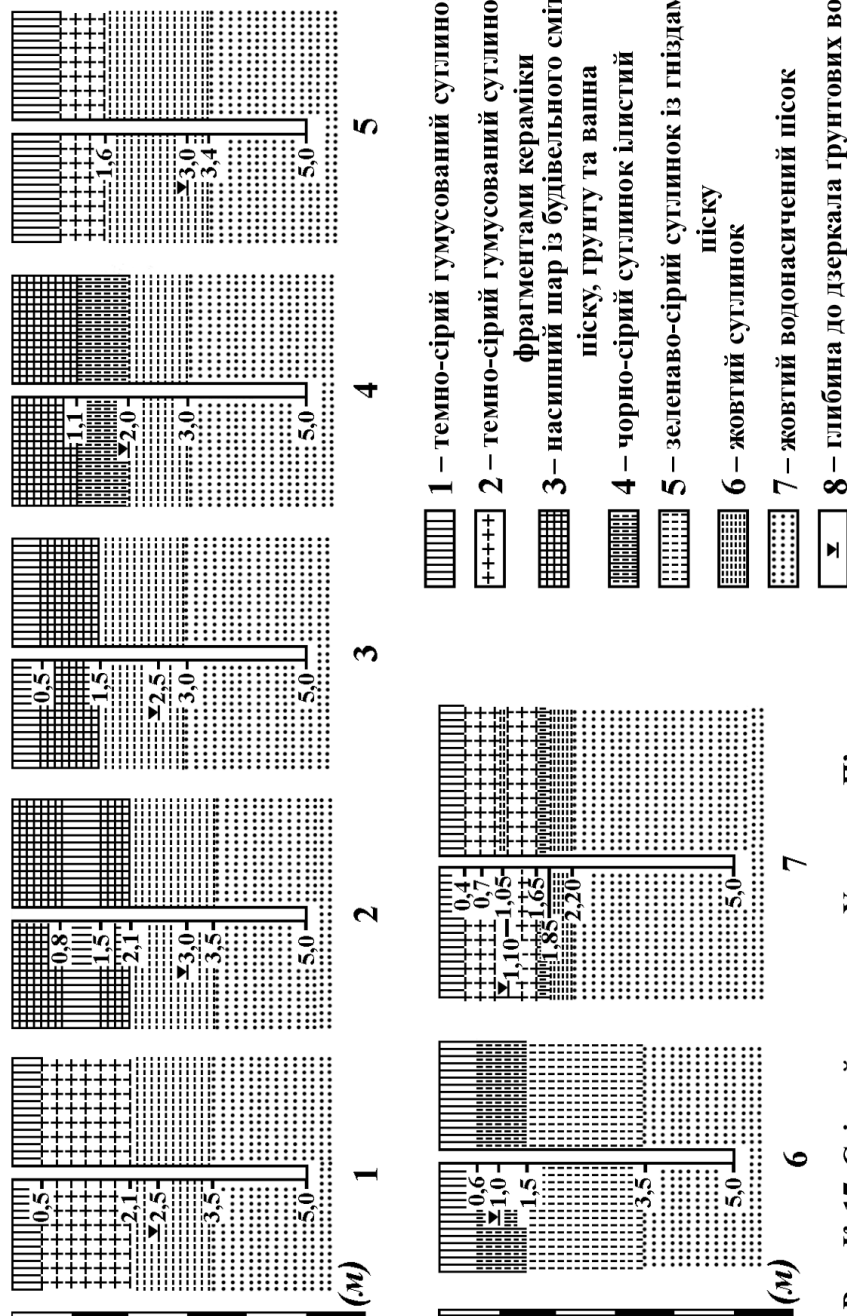

Рис. К. 17. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Інженерно-геологічний переріз свердловин.

Додаток Л
Елементи конструкцій будівель, плани об'єктів та
планіграфія північно-східного пригорода Звенигорода

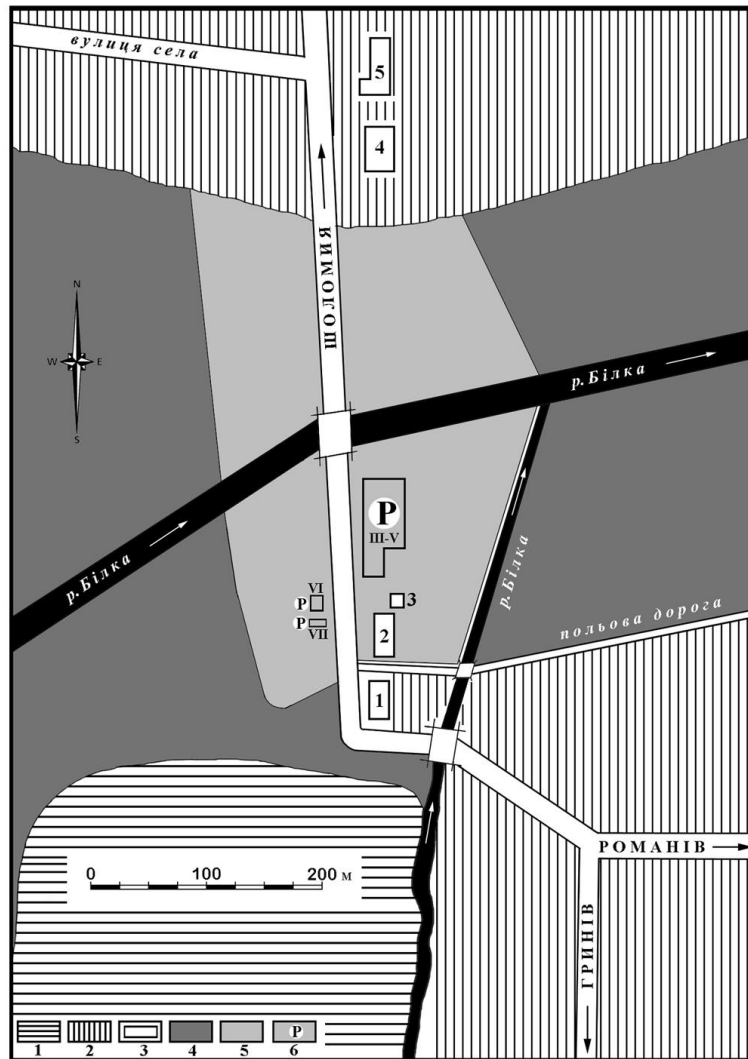

Рис. Л.1. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Ситуаційний план. Умовні позначення: 1 – територія городища, 2 – територія села, 3 – муровані будівлі, 4 – багниста територія, 5 – урочище За Хмільником, 6 – розкопки. Будівлі: 1 – Народний Дім (клуб), 2 – радгоспна контора, 3 – їдальня, 4 – дитячий садок, 5 – стара школа (за Чорновусом В., 1985)

**Рис. Л. 2. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Загальний план розкопу з локалізацією об'єктів. Умовні
позначення: В – вулиця, Пр – провулок, П – прохід,
Пз – перелаз, СП – споруда (за Чорновусом В., 1985)**

**Рис. Л. 3. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Конструкція дороги. Верхній будівельний горизонт.
1984 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 4. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Настил дороги верхнього, середнього і нижнього горизонтів.
1990. (фото І. Свешнікова)**

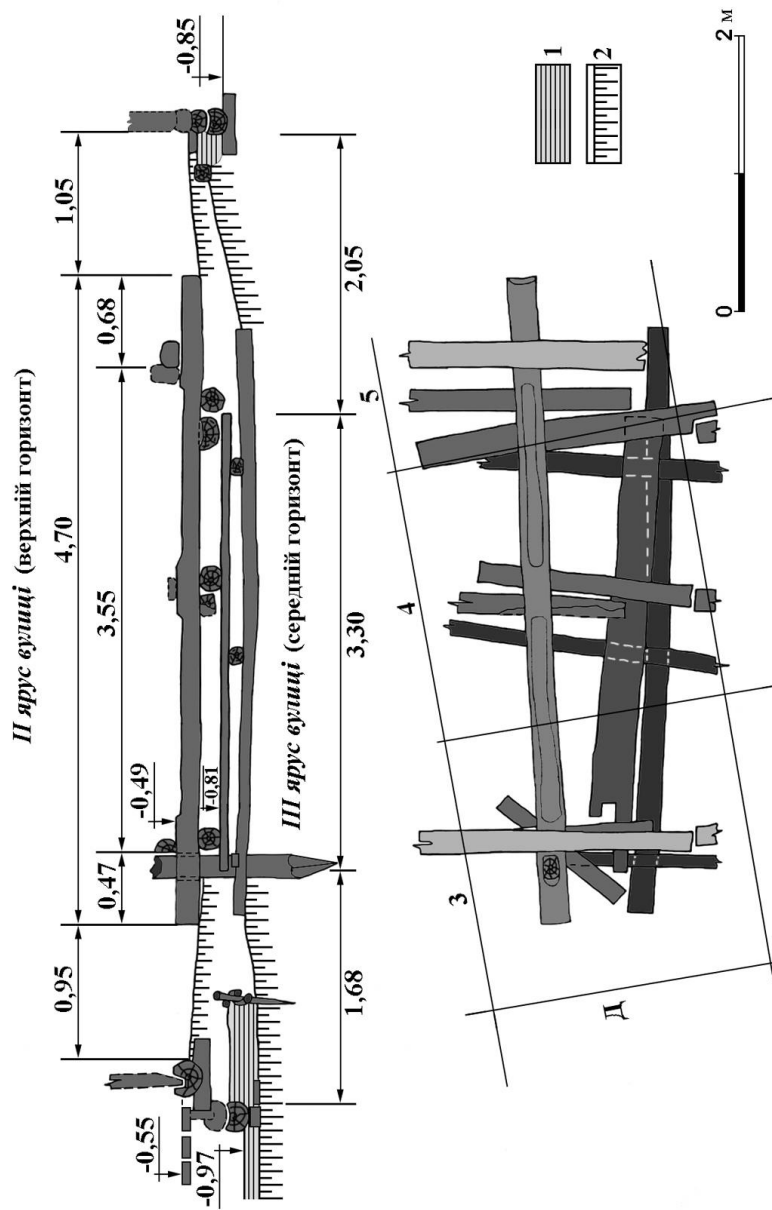

Рис. Л. 5. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Дорога. План і профіль 2-го-3-го ярусів. Умовні позначення: 1 – глина, 2 – рівень давньої поверхні (за Могитичем Р., 1985)

**Рис. Л. 6. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Настил середнього горизонту дороги. 1990 р. (фото І. Сवेशнікова)**

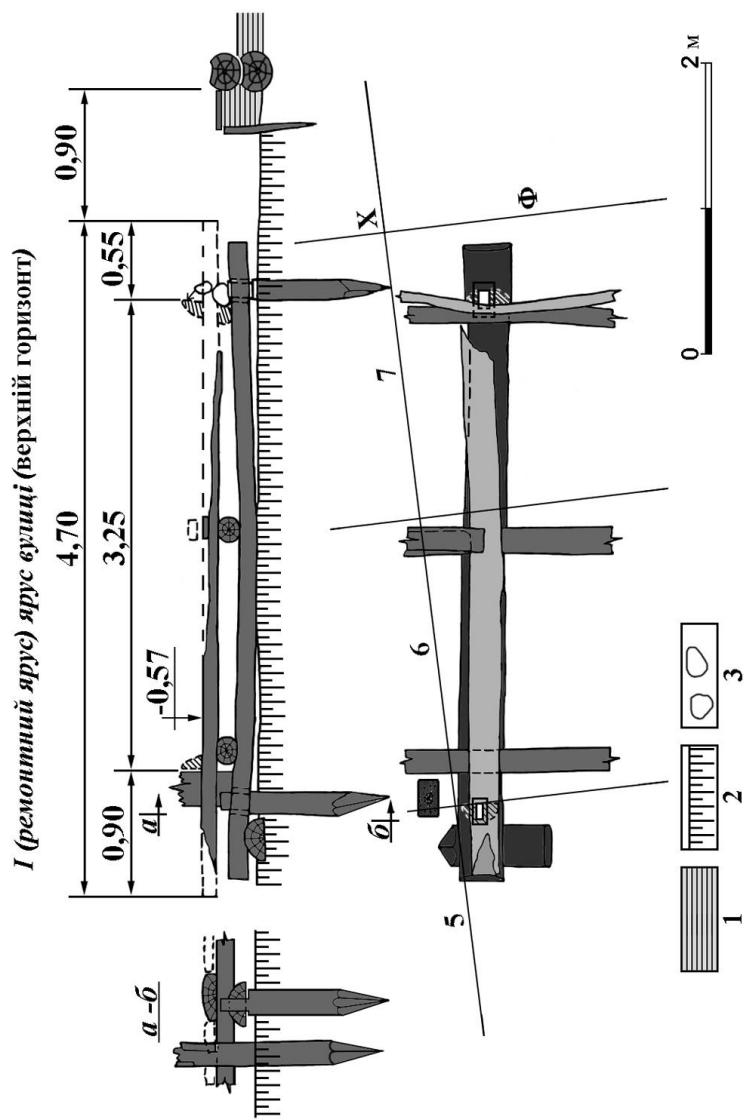

Рис. Л. 7. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Дорога. План і профіль 1 ярусу.
Умовні позначення: 1 – глина, 2 – рівень давньої поверхні, 3 – крупні камені (за Могитичем Р., 1985)

**Рис. Л. 8. Північно–східний пригород. Урочище За Хмільником.
Дорога. Верхній горизонт. Підкоси і стовпи.
1990 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 9. Північно–східний пригород. Урочище
За Хмільником. Дорога. Верхній горизонт.
Підкіс і стовп. 1990 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 10. Північно–східний пригород. Урочище За Хмільником.
Настил чотирьох горизонтів дороги. 1992 р. (фото І. Свешнікова)**

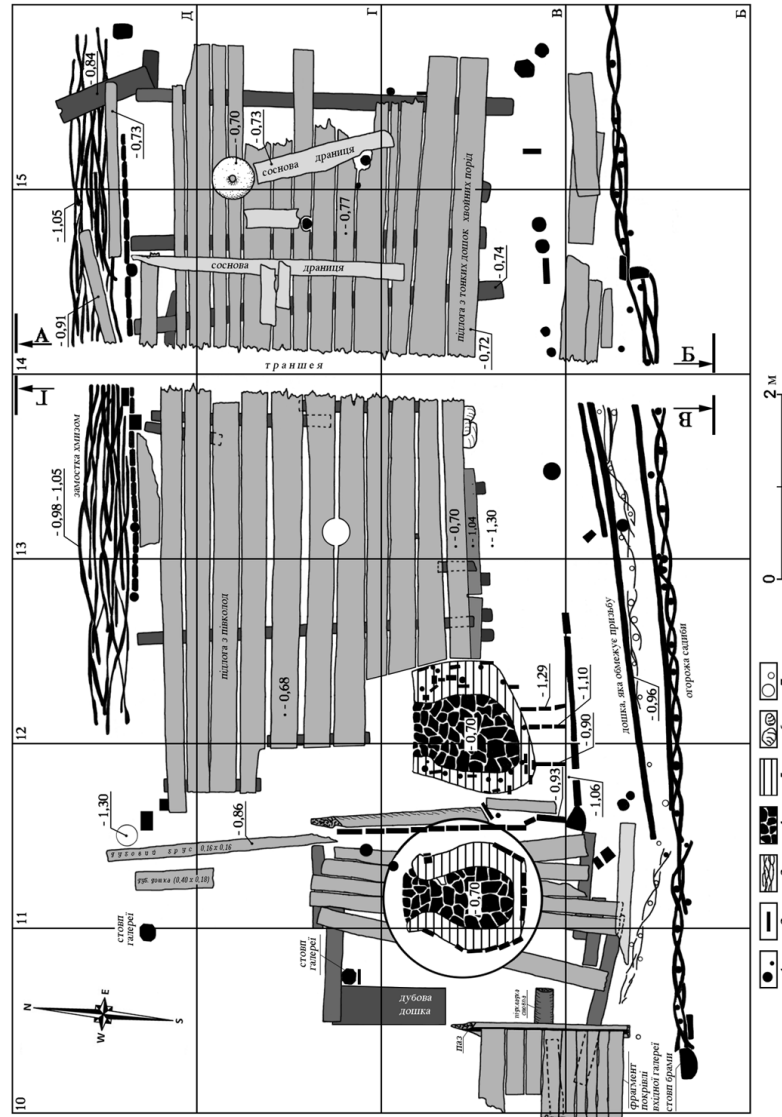

Рис. Л. 11. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 1. Умовні позначення: 1 – кілки, 2 – шпунтини, 3 – плетінка із хмизу, 4 – черінь, 5 – глина, 6 – каміння, 7 – стовпові ями (за Могилицем Р., 1982)

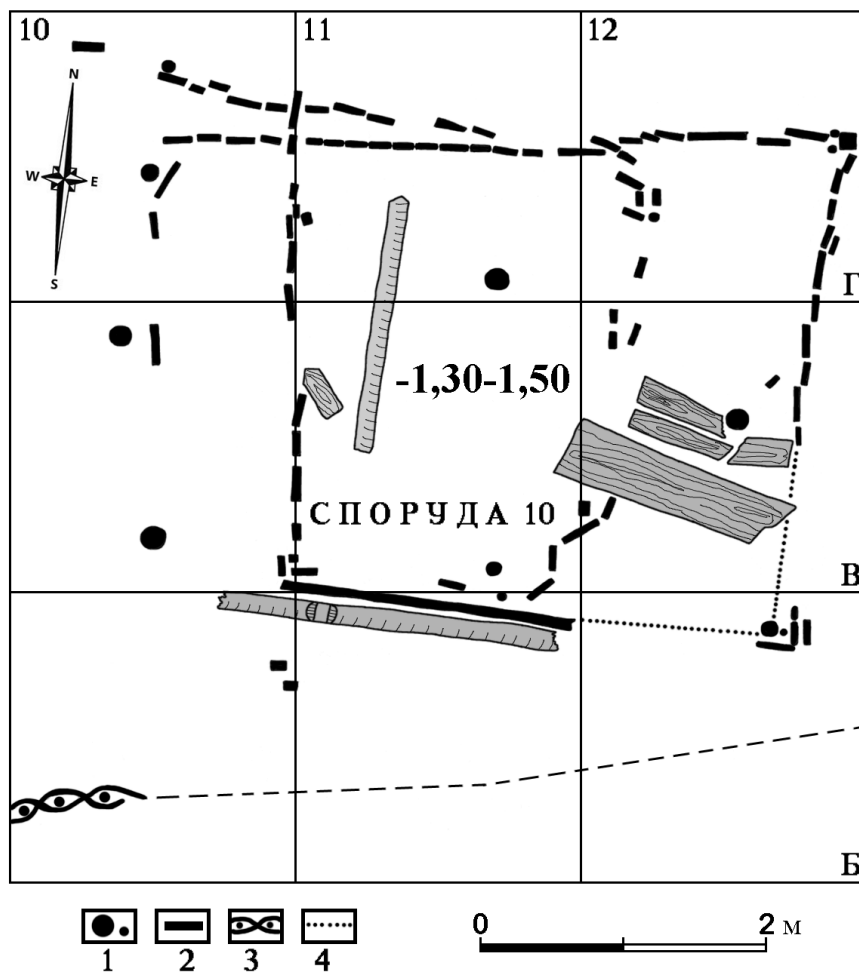

Рис. Л. 12. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 10. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки,
 2 – шпунтини, 3 – тин, плетений із хмизу, 4 – реконструкція
 стін будівлі (за Могитичем Р., 1983)

**Рис. Л. 13. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Споруда 26а. Хлів.
1985 р. (фото І. Сवेशнікова)**

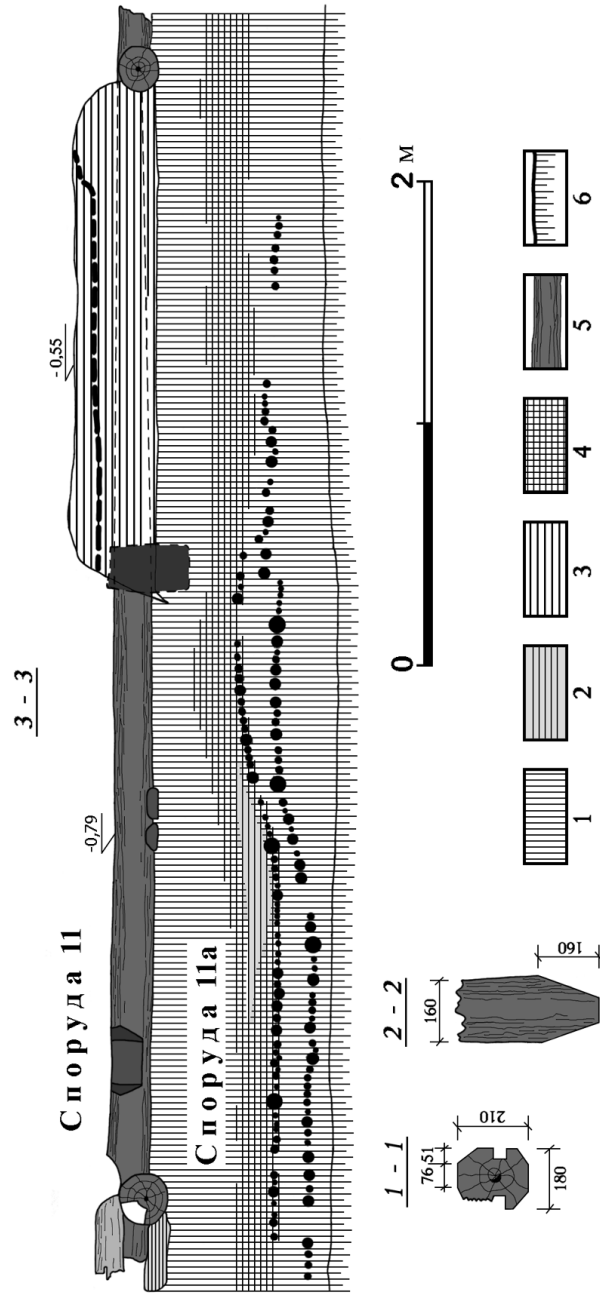

Рис. Л. 14. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Розріз споруди 11.
 Умовні позначення: 1 – торфовий чорнозем, 2 – глина, 3 – цегла, 4 – цегляна кладка, 5 – дерев'яний стовп, 6 – дерев'яна конструкція (за Чорновусом В., 1985)

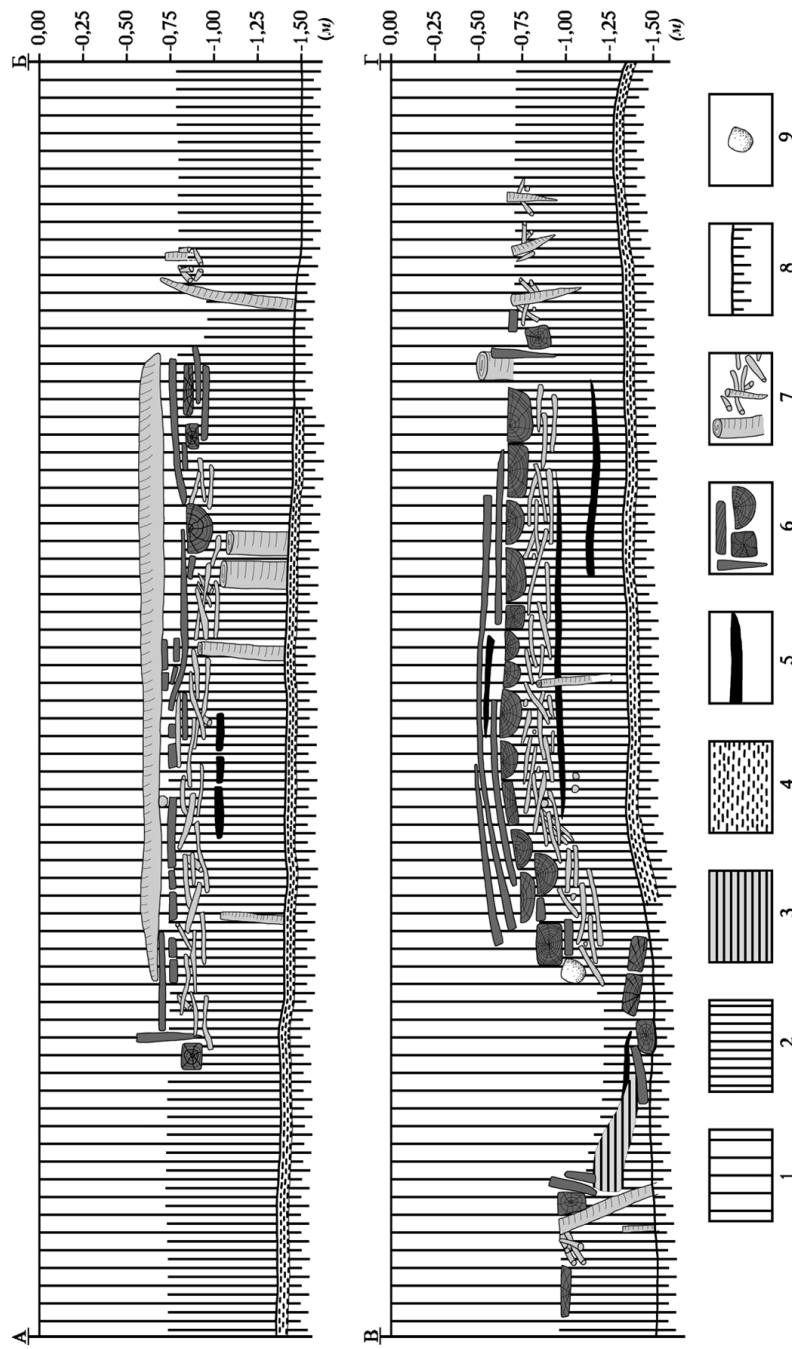

Рис. Л. 15. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Споруда 1. Переріз. Умовні позначення: 1 – стерильний гумус, 2 – торфовий чорнозем культурного шару, 3 – глина, 4 – кінський гній, 5 – деревне вугілля, 6 – шпунт, дошка, брус, 7 – стовпи, кілки, хмиз, 8 – материк, 9 – камінь (за Могитичем Р., 1983)

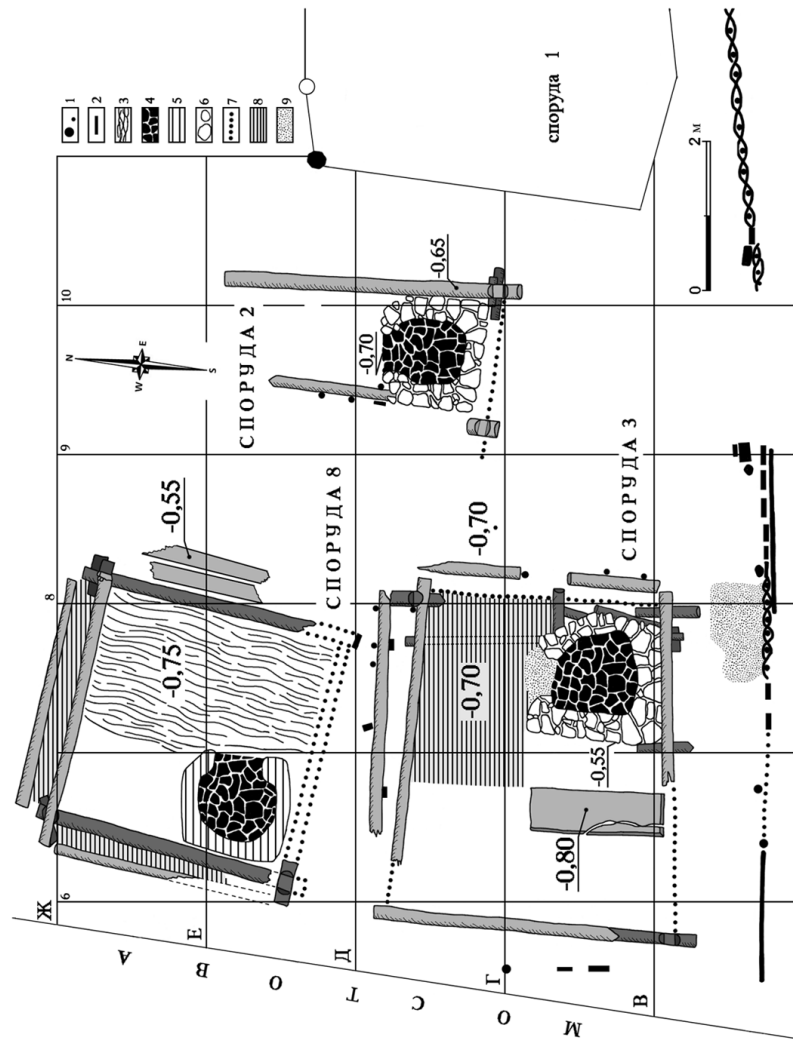

Рис. Л. 16. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруд 2, 3, 8.
 Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки, 2 – шпунтини, 3 – хмиз, 4 – чернь, 5 – печина,
 6 – каміння, 7 – реконструкція підвалів, 8 – глина, 9 – деревне вугілля (за Могитичем Р., 1983)

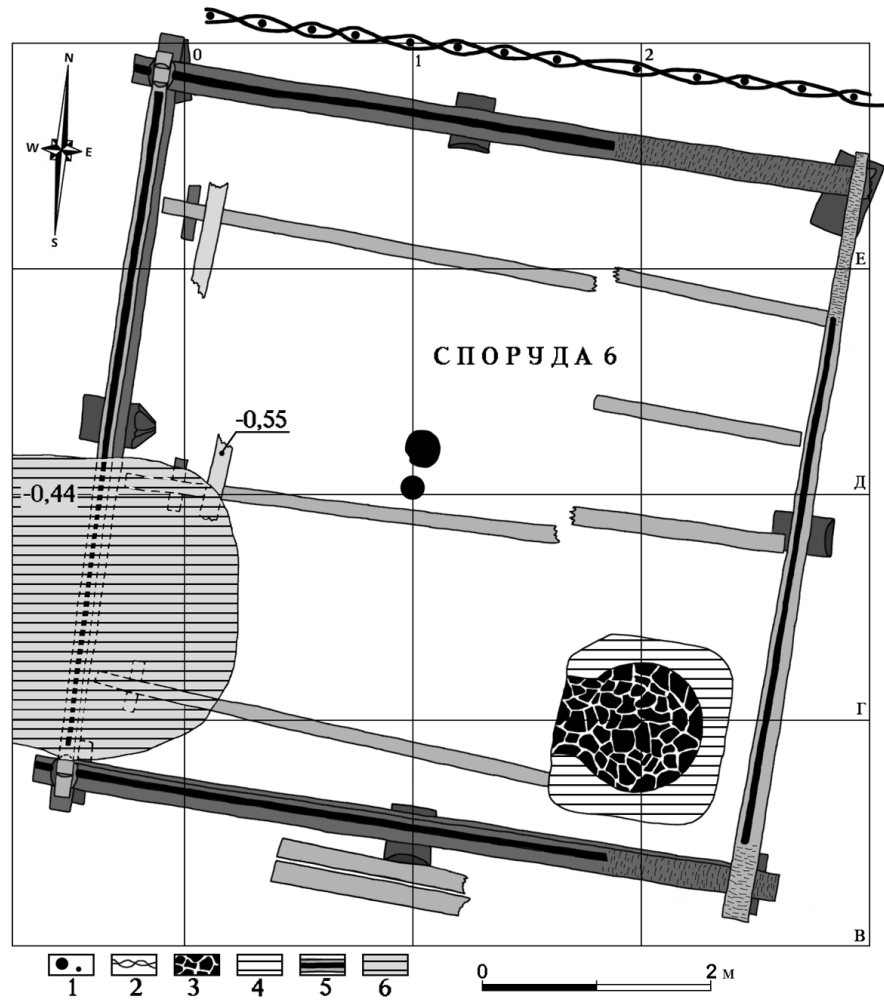

Рис. Л. 17. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 6. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки,
 2 – тин, плетений із хмизу, 3 – черінь, 4 – печина,
 5 – колоди із пазами, 6 – глина (за Могитичем Р., 1983)

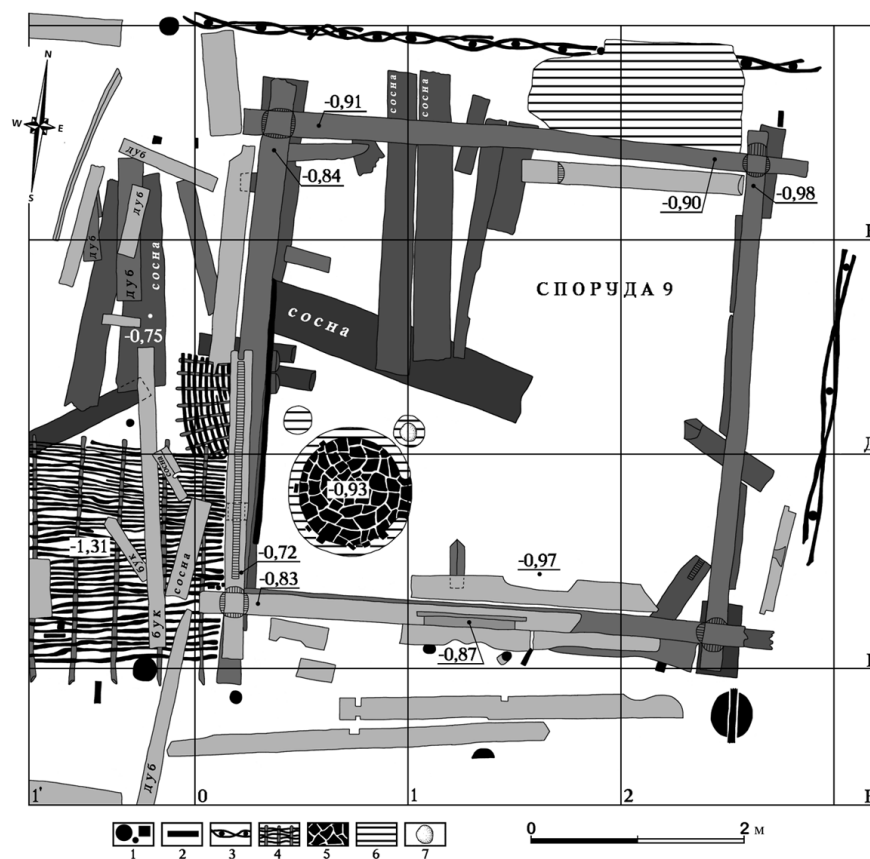

Рис. Л. 18. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 9. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки,
 2 – шпунтини, 3 – тин, плетений із хмизу, 4 – плетінка із хмизу,
 5 – черінь, 6 – печина, 7 – крупні камені (за Могитичем Р., 1983)

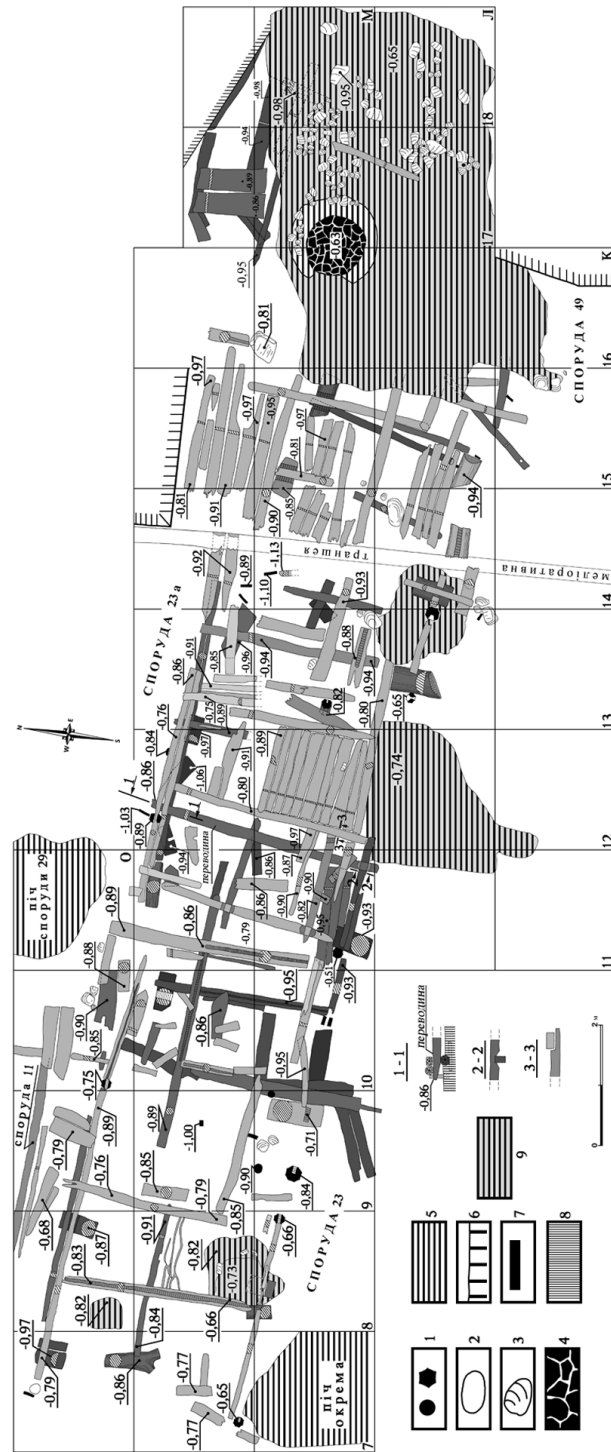

Рис. Л. 19. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 23-23а. Умовні позначення:
 1 – стовпи, 2 – стовпові ями, 3 – каміня, 4 – чернь, 5 – печина, 6 – межа розкопу, 7 – шпунтини,
 8 – торфовий чорнозем, 9 – глина (за Чорновусом В., 1985 і 1987)

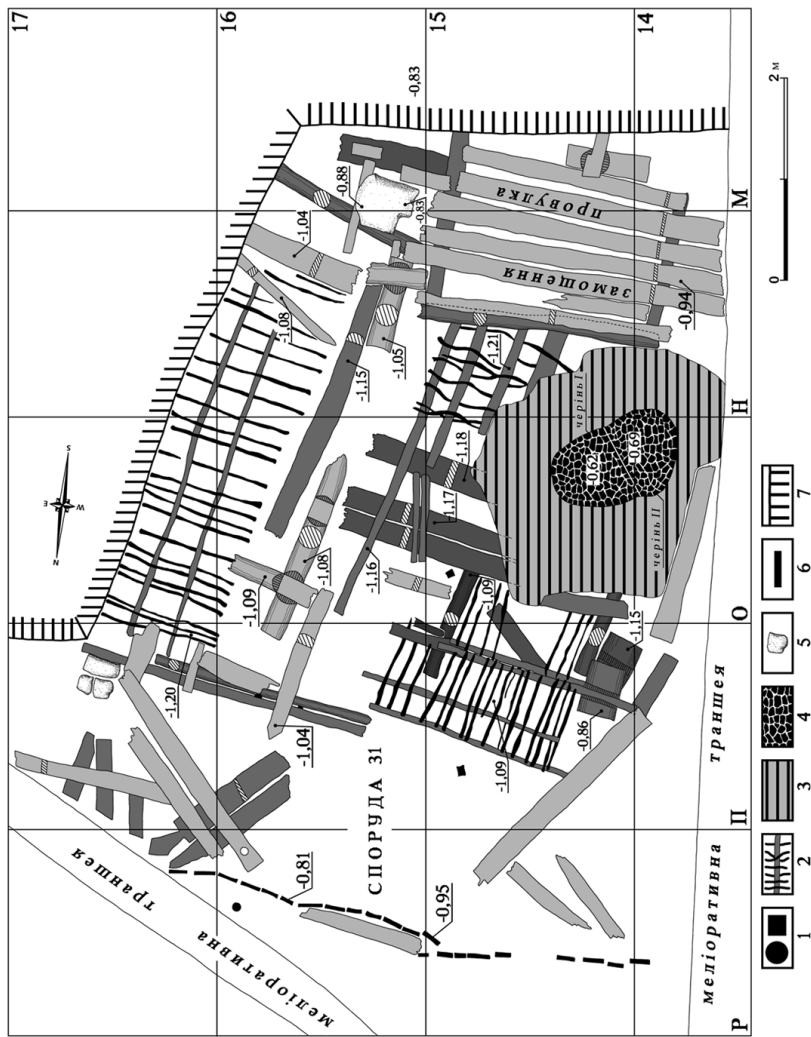

Рис. Л. 20. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 31. Умовні позначення:
 1 – кілки, стовпи, 2 – плетінка із хмизу, 3 – глина, 4 – черпів, 5 – каміння, 6 – шпунтини,
 7 – межа розкопу (за Чорновусом В., 1986)

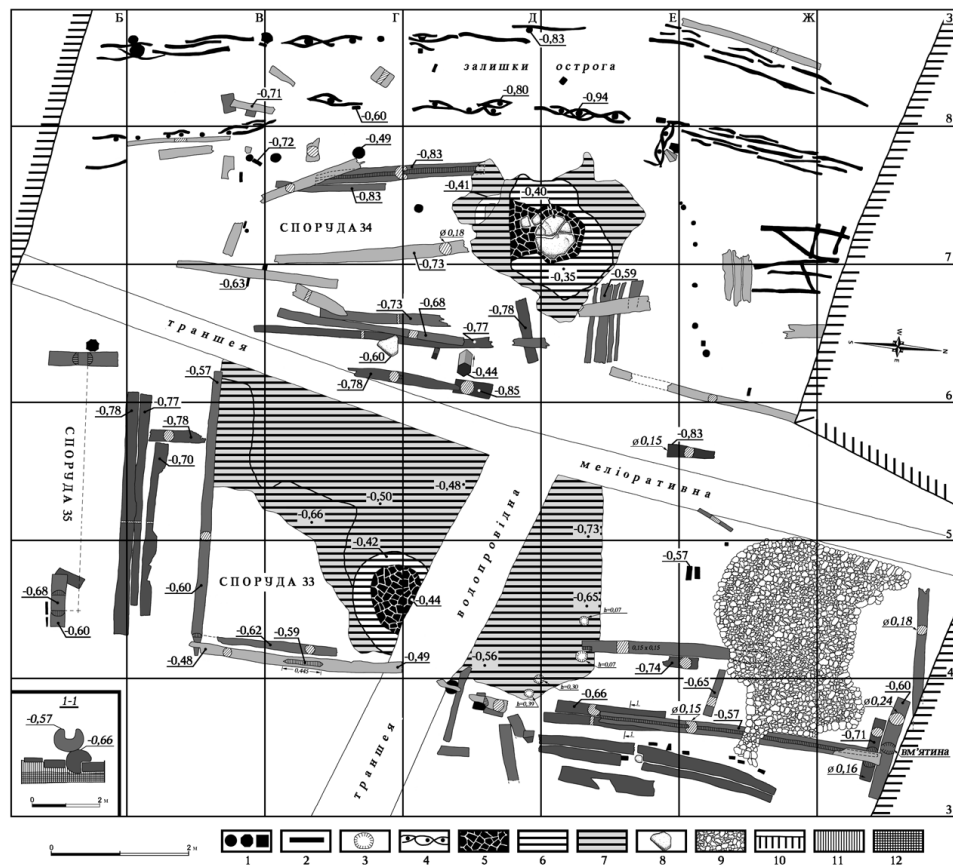

Рис. Л. 22. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруд 33–34. Умовні позначення: 1 – кілки, стовпи, 2 – шпунтини,
 3 – стовпова яма, 4 – тин, плетений із хмизу, 5 – черінь, 6 – печина,
 7 – глина, 8 – крупні камені, 9 – скупчення дрібного каміння,
 10 – межа розкопу, 11 – торфовий чорнозем, 12 – дерев'яна щеп
 (за Чорновусом В., 1986)

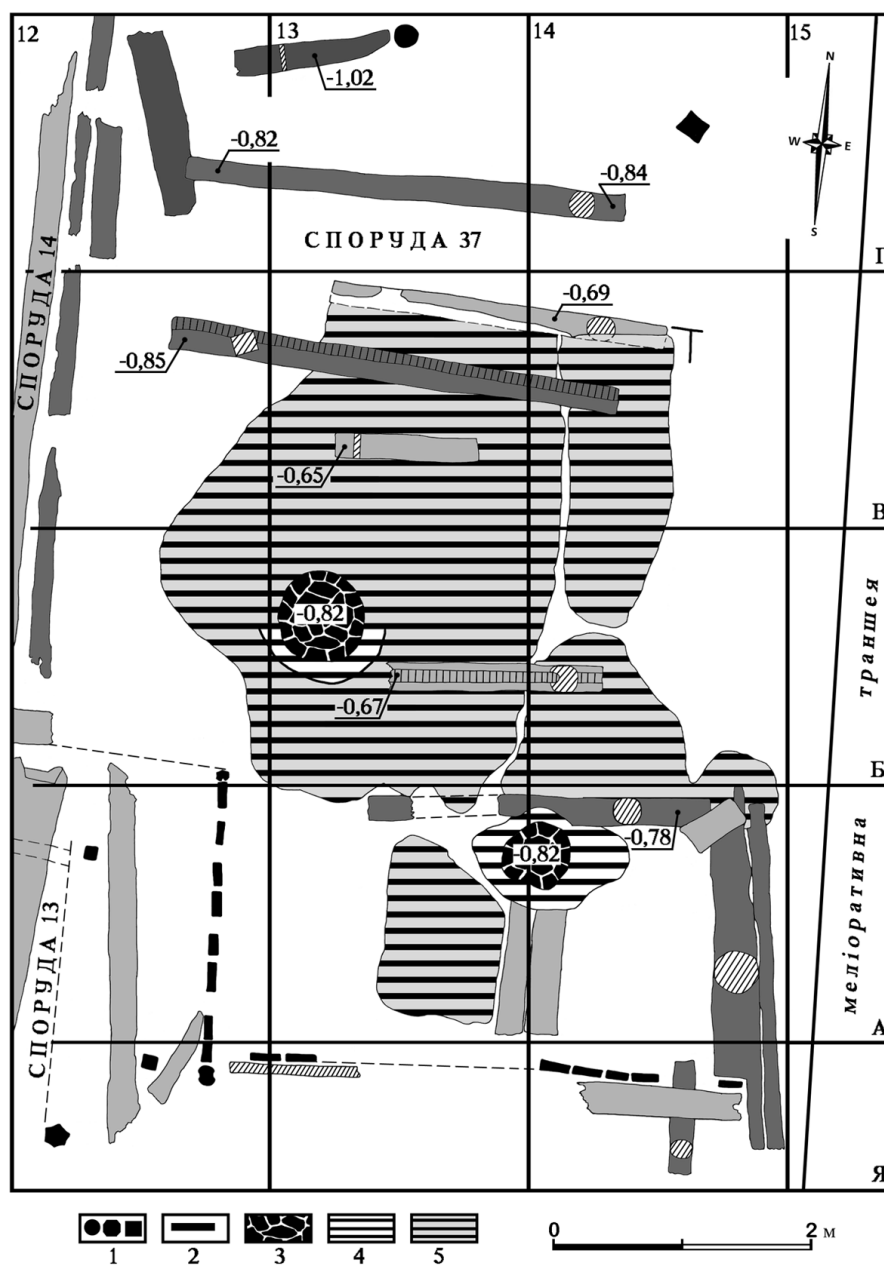

Рис. Л. 23. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
План споруди 37. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – шпунтини,
3 – черинь, 4 – печина, 5 – глина (за Чорновусом В., 1987)

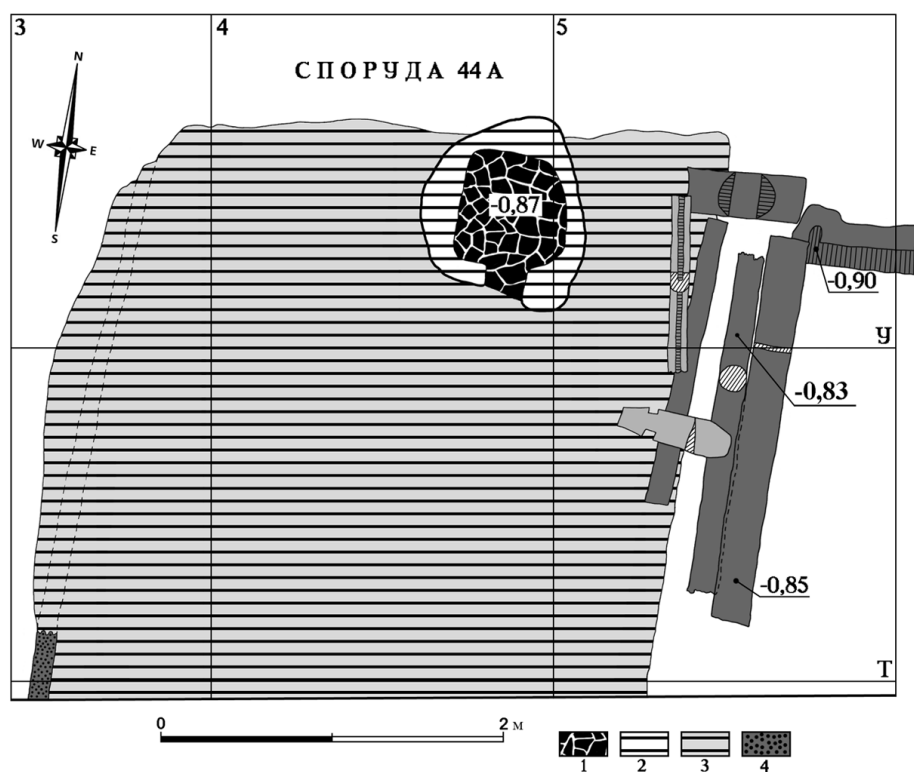

Рис. Л. 24. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 44а. Умовні позначення: 1 – черинь, 2 – печина,
 3 – глина, 4 – обпалена колода (за Чорновусом В., 1988)

**Рис.Л. 25. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 9. Основа із трьох вінець зрубу під каркасно-стовпову
конструкцію стін. 1983 р. (фото І. Свєшнікова)**

**Рис. Л. 26. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Наріжний стовп для каркасно-стовпової конструкції стін.
1989 р. (фото І. Свешнікова)**

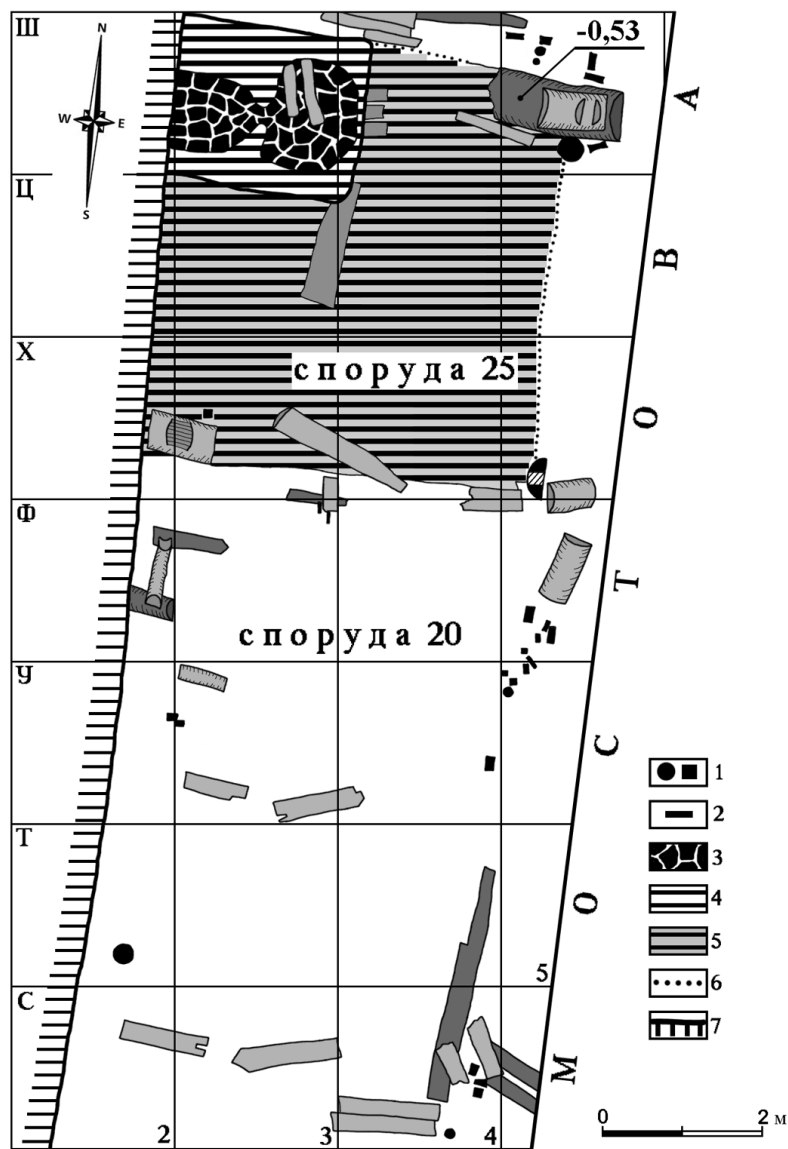

Рис. Л. 27. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруд 20 і 25. Умовні позначення: 1 – стовпи,
 2 – шпунтини, 3 – черінь, 4 – печина, 5 – глина,
 6 – реконструкція стіни будівлі, 7 – межа розкопу
 (за Чорновусом В., 1985)

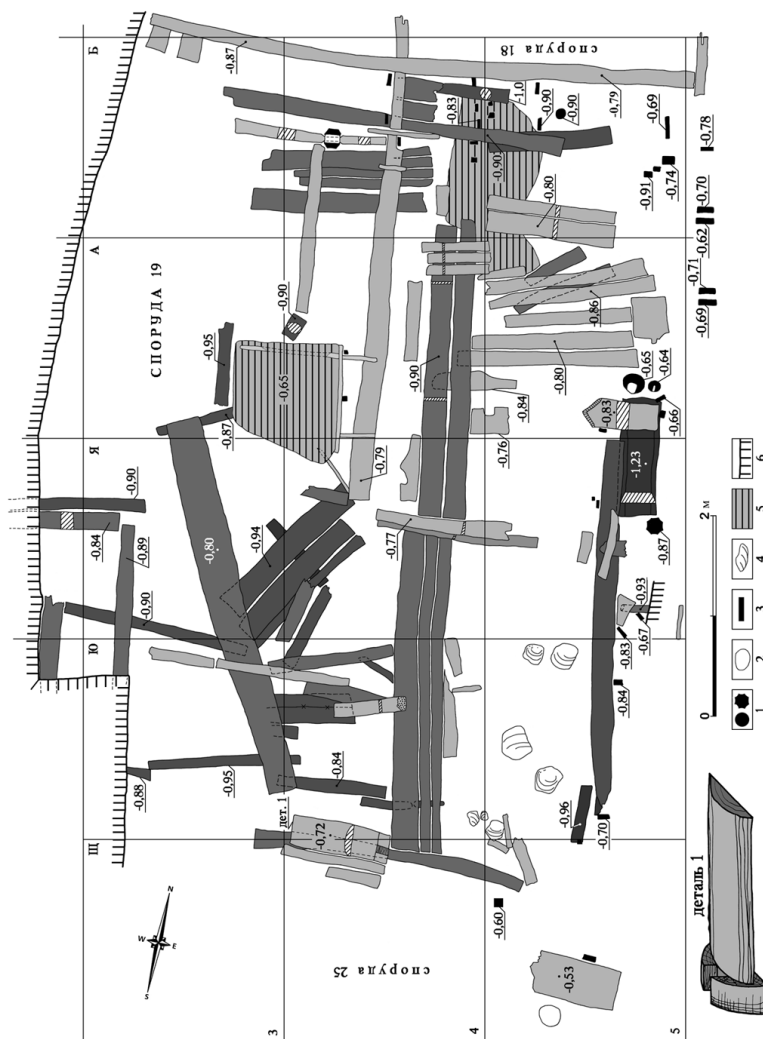

Рис. Л. 28. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 19. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – стовпові ями, 3 – шпунтини, 4 – каміння, 5 – глина, 6 – межа розкопу (за Чорновусом В., 1985)

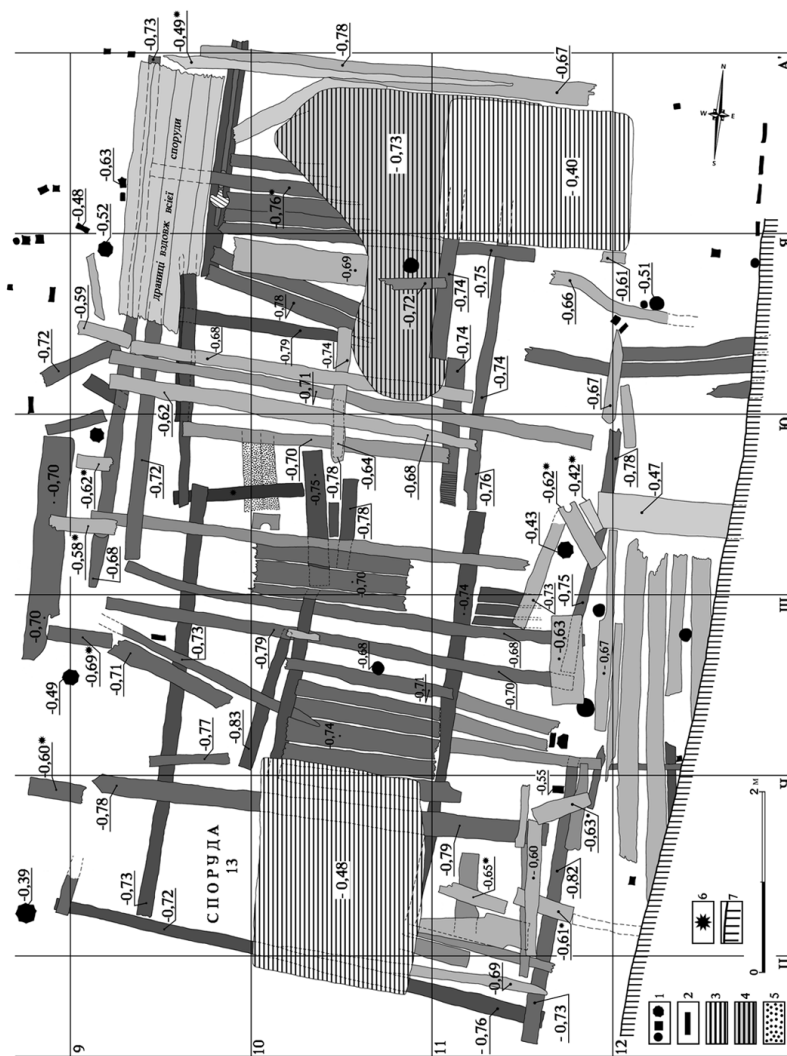

Рис. Л. 29. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 13. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – шпунтини, 3 – печина, 4 – глина, 5 – деревне вугілля, 6 – елементи конструкції з обробленою нижньою поверхнею, 7 – межа розкопу (за Могилицем Р., 1984)

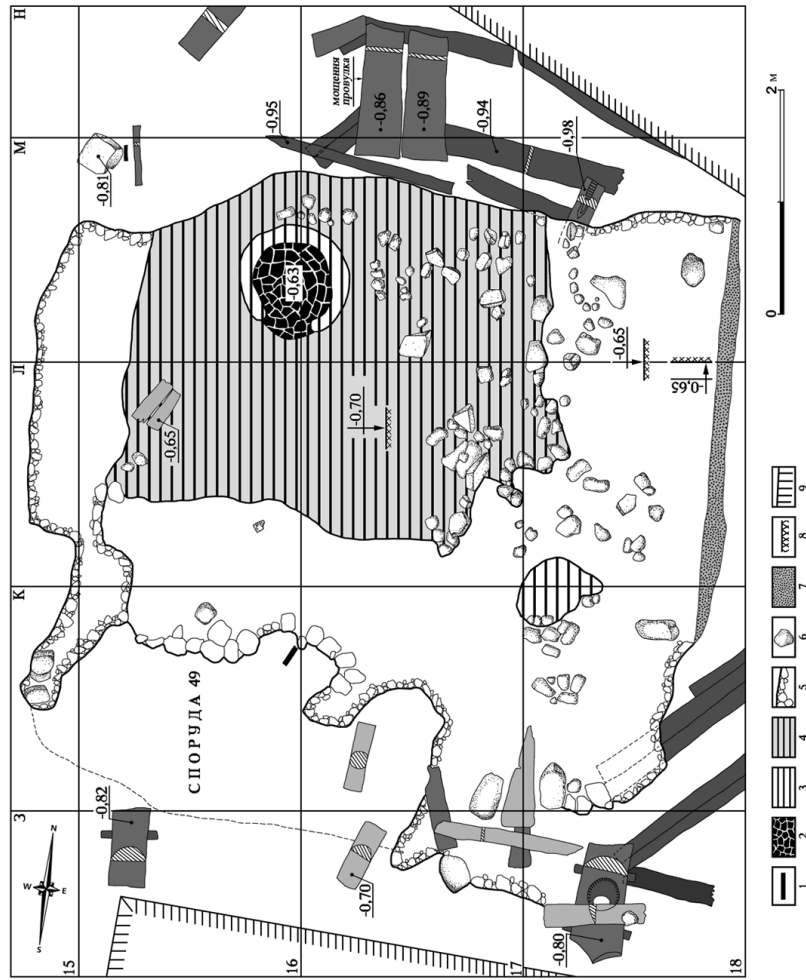

Рис. Л. 30. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 49. Умовні позначення: 1 – шпунтини, 2 – черинь, 3 – печина, 4 – глина, 5 – скупчення каміння, 6 – крупні камені, 7 – обпалене дерево, 8 – відмітка залягання шару каміння, 9 – межа розкопу (за Чорновусом В., 1991)

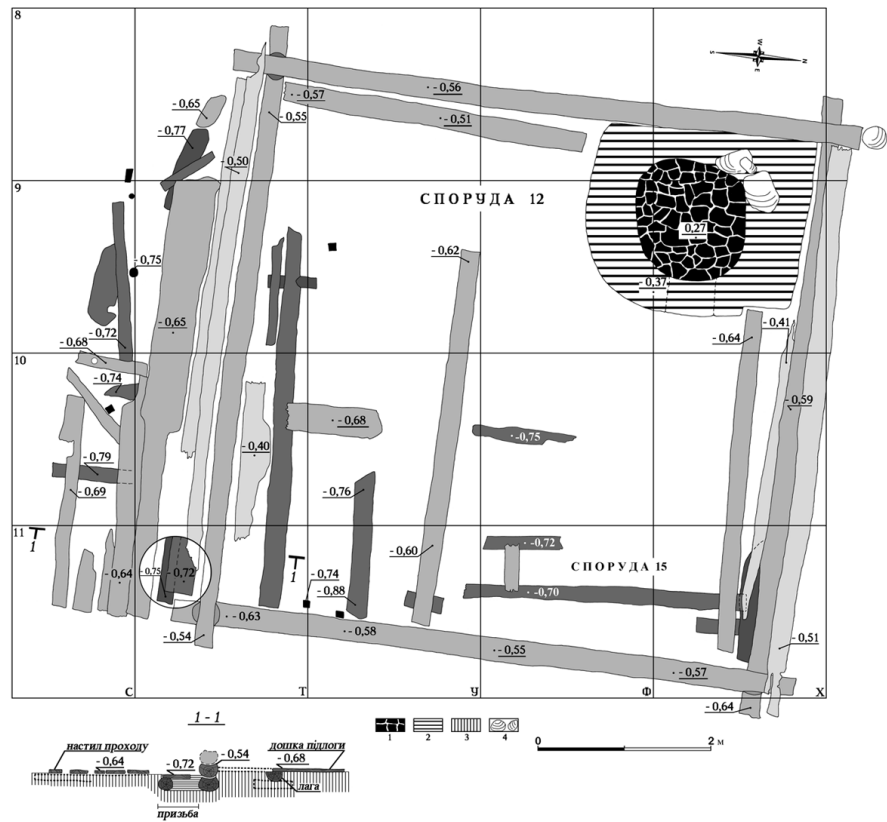

Рис. Л. 31. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 12. Умовні позначення: 1 – черинь, 2 – печина,
 3 – торфовий чорнозем, 4 – каміння (за Могитичем Р., 1984)

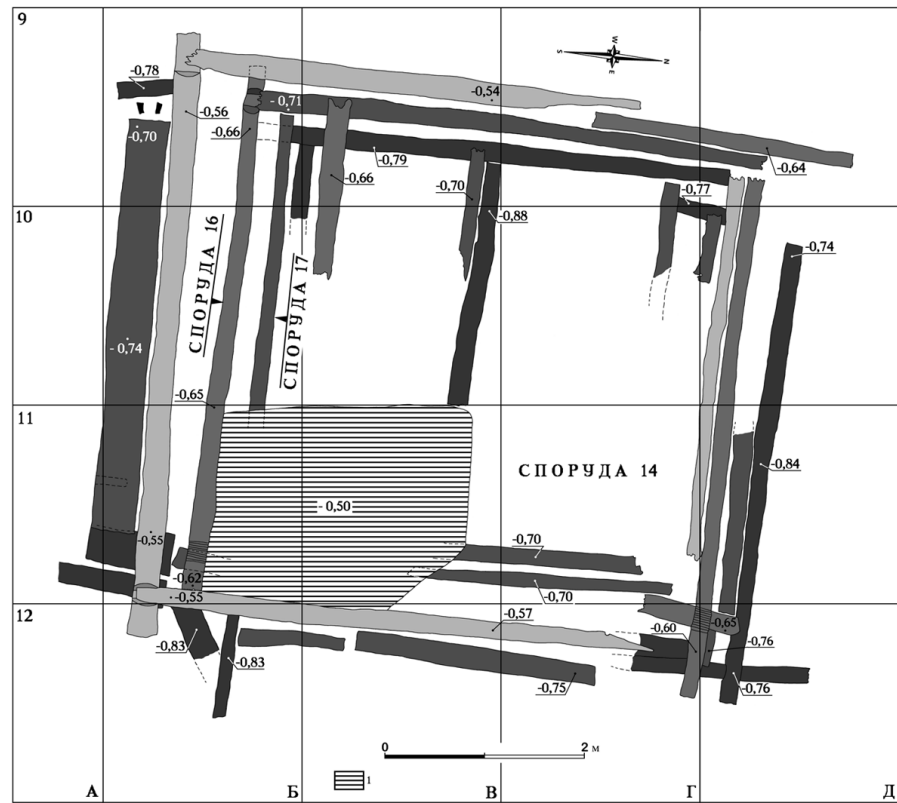

Рис. Л. 32. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
План споруд 14–16–17. Умовні позначення: 1– печина
(за Могитичем Р., 1984)

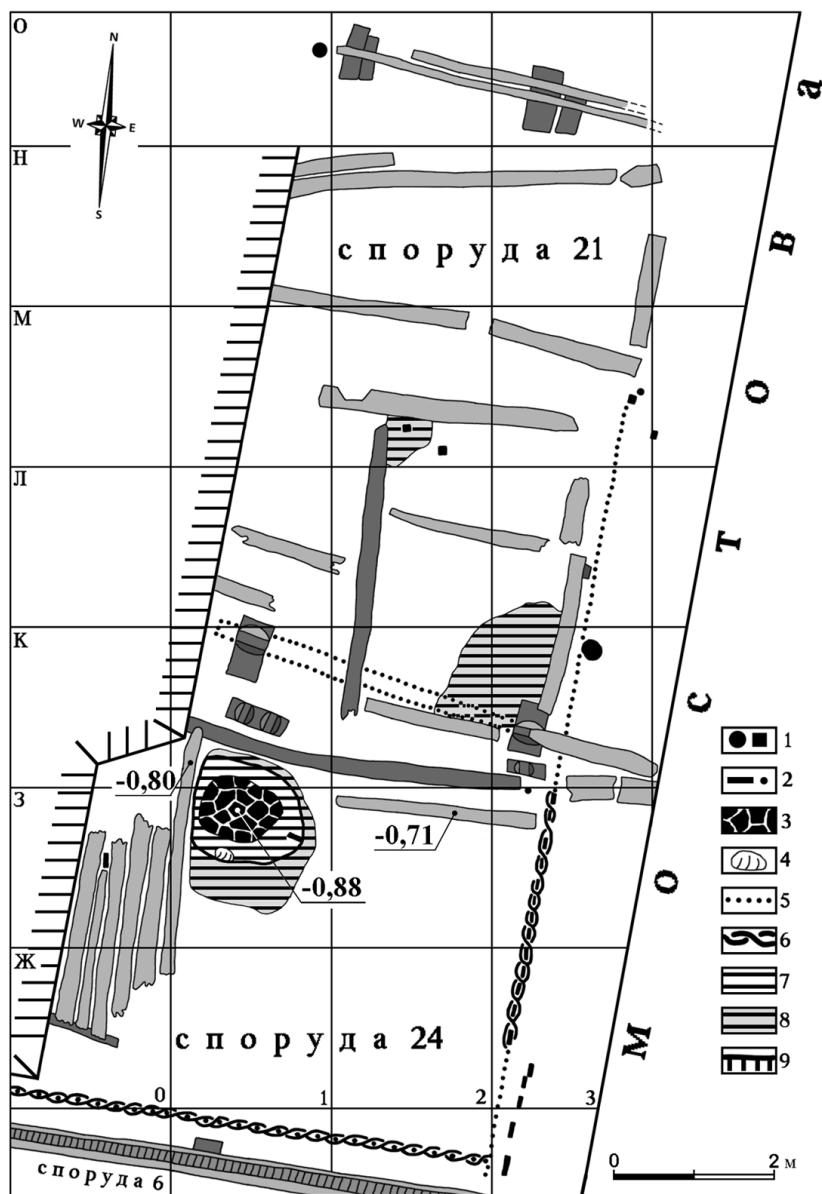

Рис. Л. 33. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.

План споруд 21 і 24. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – кілки, шпунтини, 3 – черинь, 4 – каміння, 5 – реконструкція стін будівлі, 6 – тин, плетений із хмизу, 7 – печина, 8 – глина, 9 – межа розкопу (за Чорновусом В., 1985)

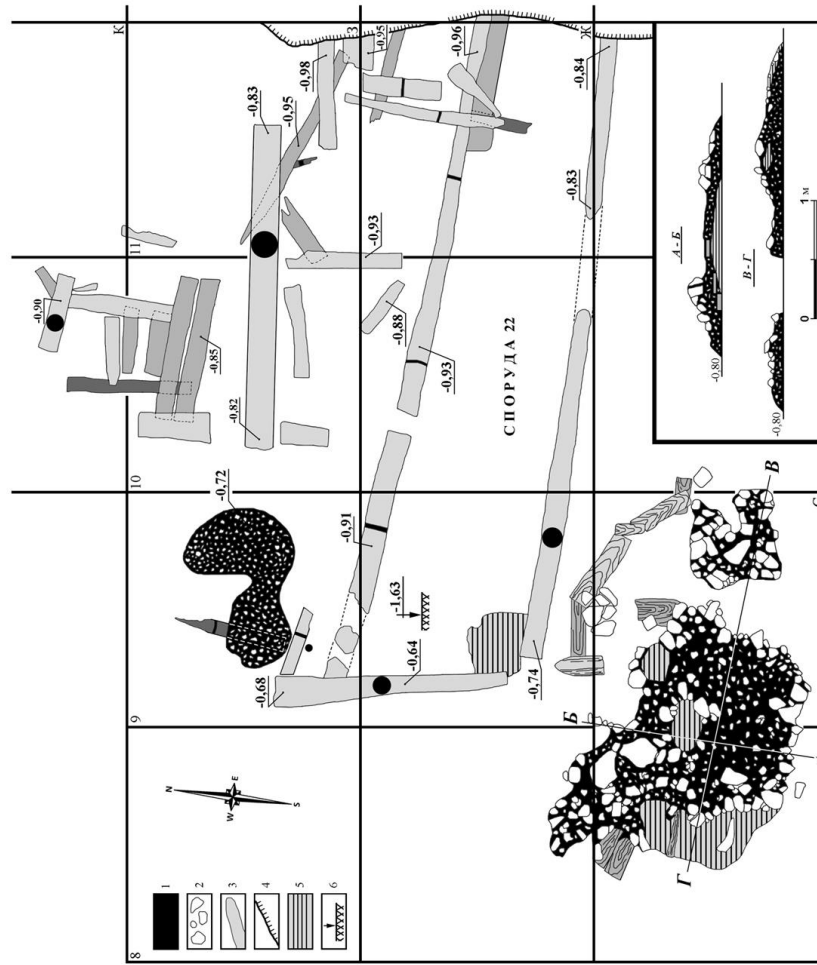

Рис. Л. 34. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 22.
 Умовні позначення: 1 – чорнозем, 2 – каміння, 3 – дерев'яні конструкції, 4 – межа розкопу,
 5 – глина, 6 – відмітка стерильного шару (за Могилицем Р., 1985)

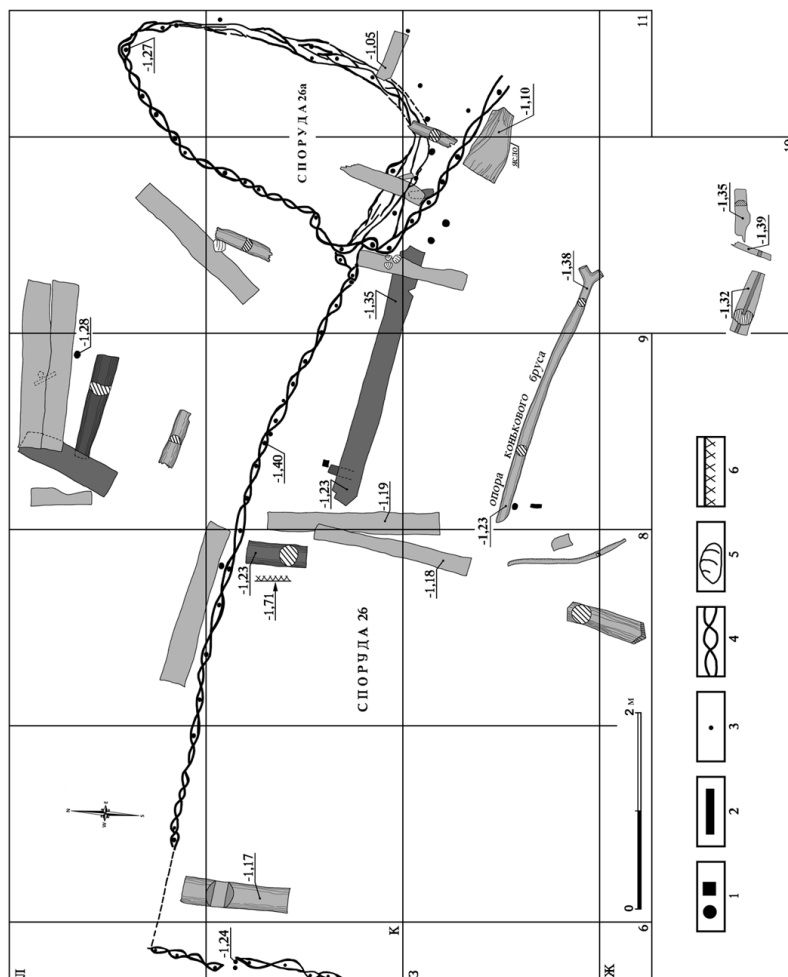

Рис. Л. 35. Північно-східний пригород. Урочище За Хмельником.

План споруд 26–26а. Умовні позначення: 1 – стовпці, 2 – шпунтини, 3 – кілки, 4 – тин, плетений із хмизу, 5 – каміння, 6 – відмітка стерильного шару (за Чорновусом В., 1985)

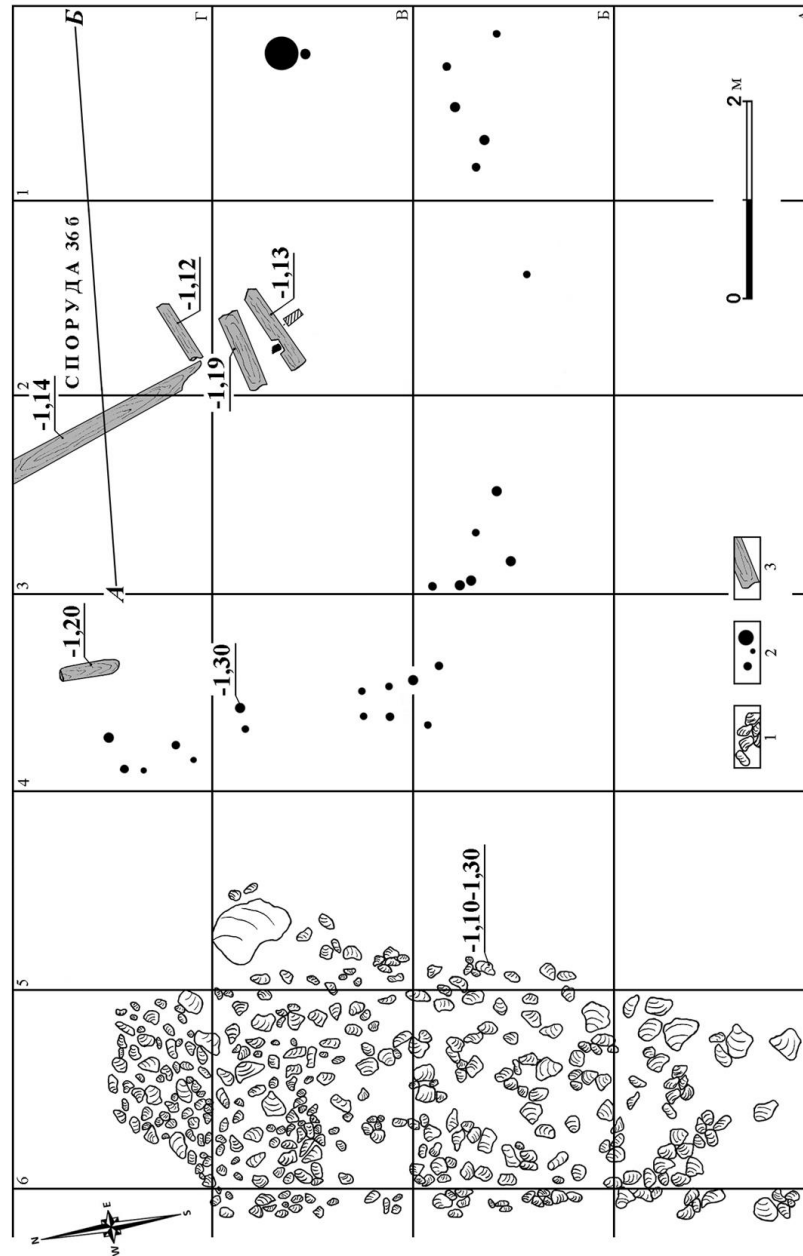

Рис. Л. 36. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 366. Умовні позначення: 1 – каміння, 2 – кілки, стовпи, 3 – дерев'яні конструкції

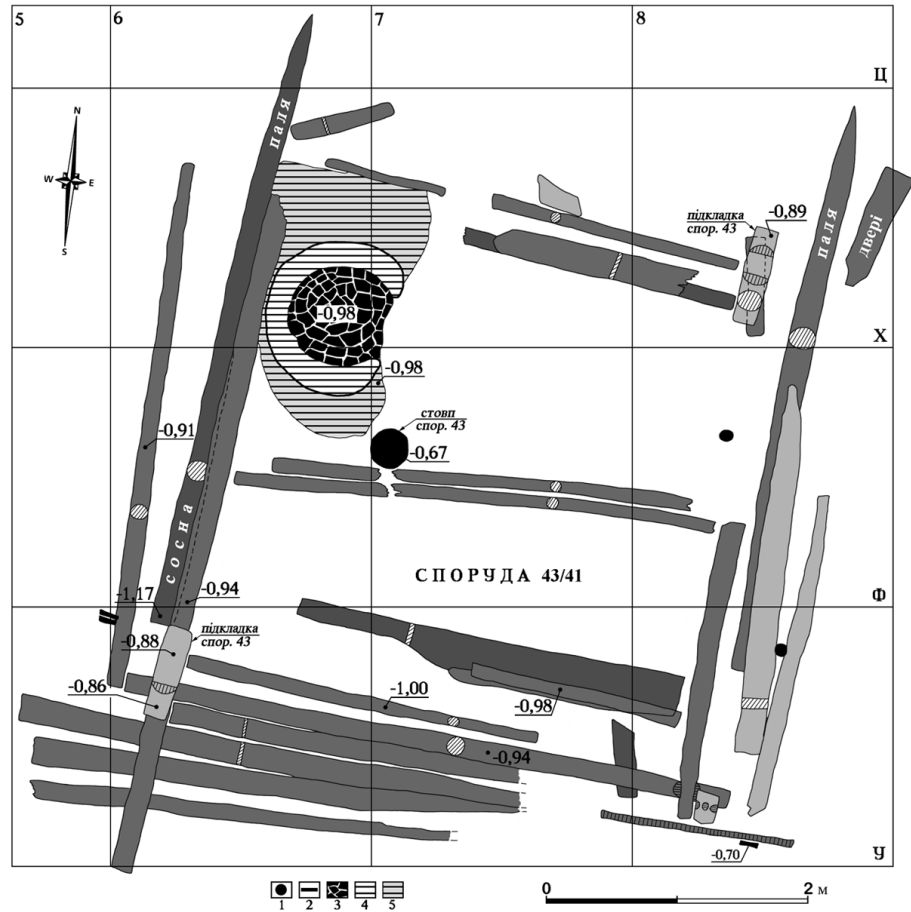

Рис. Л. 37. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруд 43 і 41. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – шпунтини, 3 – черінь, 4 – печина, 5 – глина (за Чорновусом В., 1988)

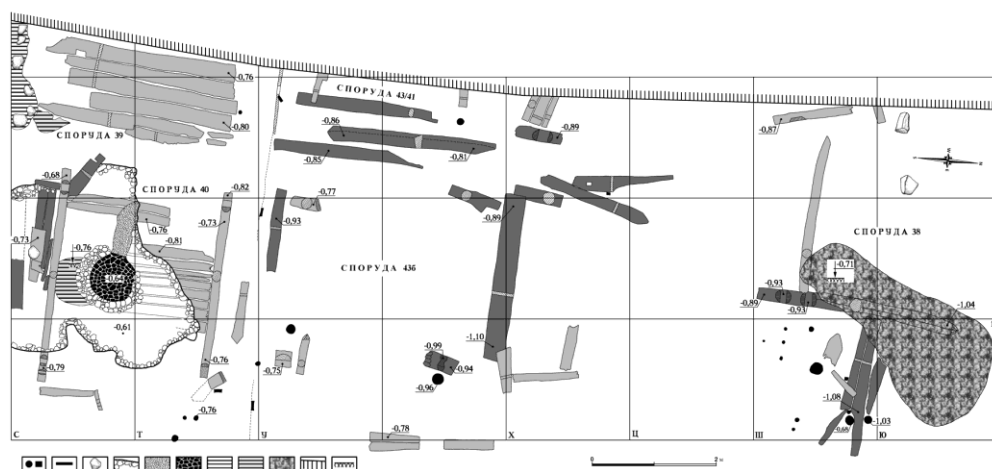

Рис. Л. 38. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруд 38–39–40–436. Умовні позначення: 1 – стовни, 2 – шпунтини, 3 – крупні камені, 4 – скупчення дрібного каміння, 5 – деревне вугілля, 6 – черинь, 7 – печина, 8 – глина, 9 – залізні шлаки, 10 – межа розкопу, 11 – межа шару (за Чорновусом В., 1987)

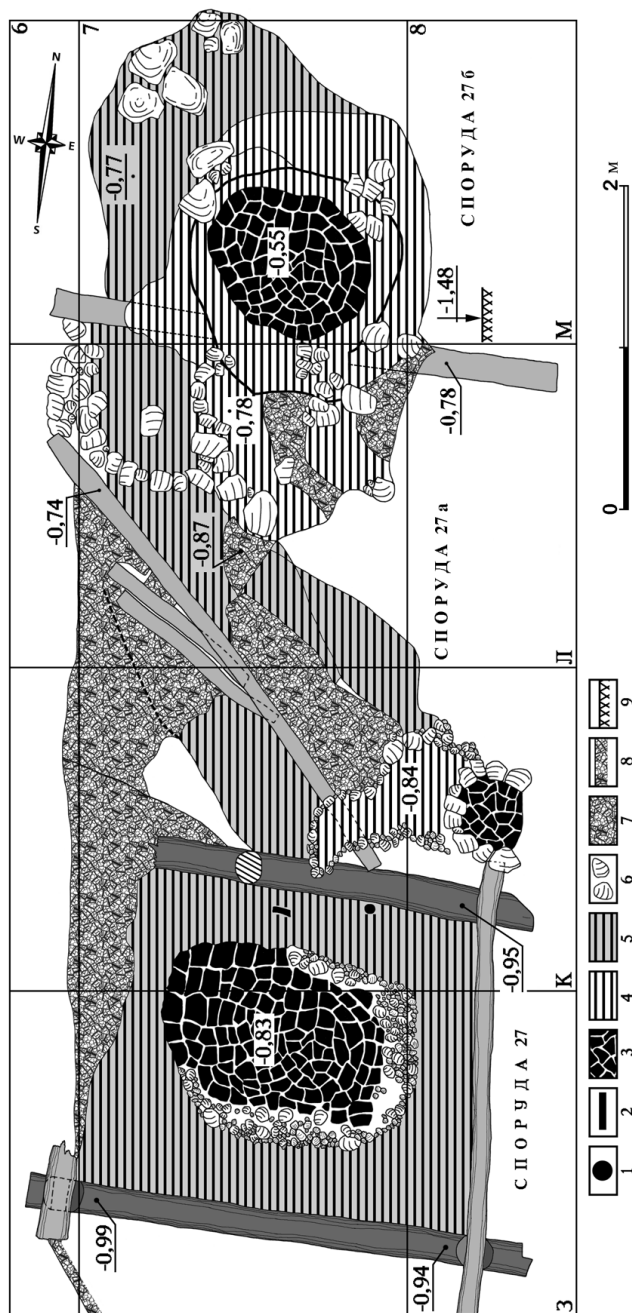

Рис. Л. 39. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруд 27-27а-27б. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки, 2 – шпунтини, 3 – черінь, 4 – печина, 5 – глина, 6 – каміння, 7 – деревне вугілля, 8 – межа згаріша, 9 – відмітка стерильного шару (за Чорновусом В., 1985)

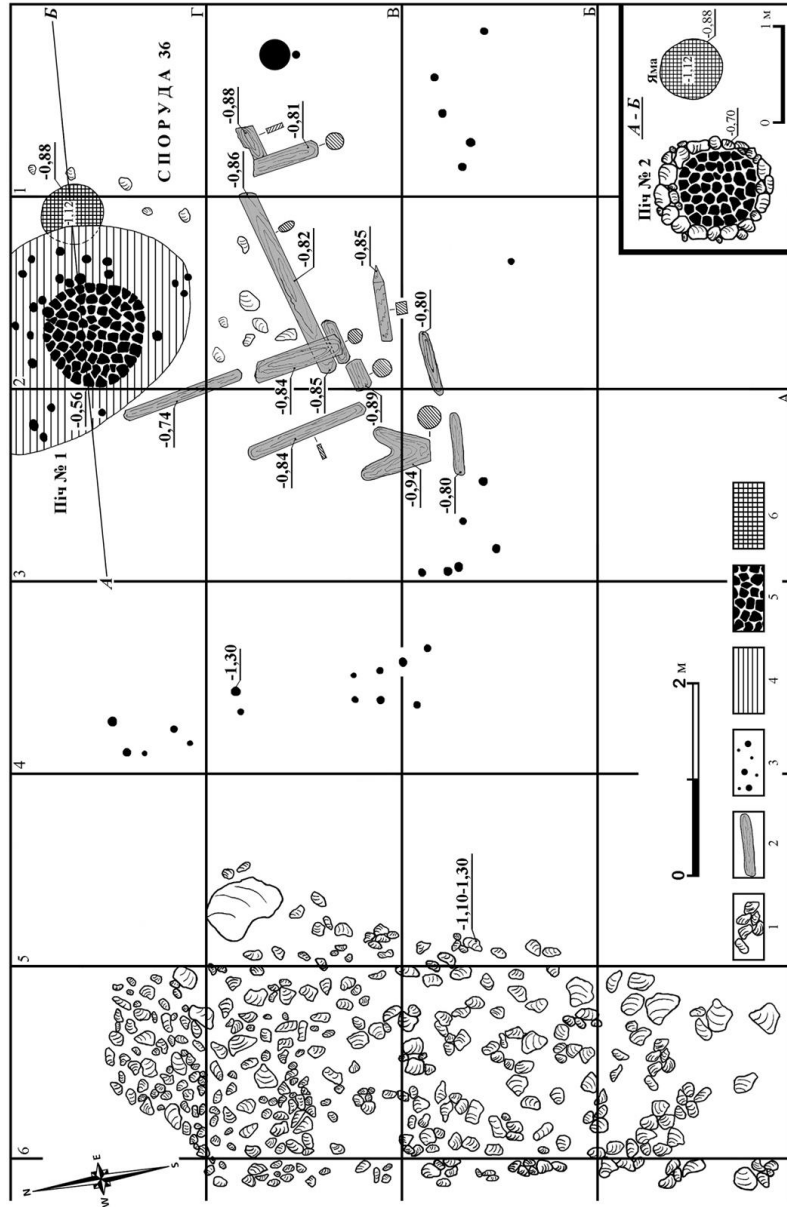

Рис.Л. 40. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 36.
 Умовні позначення: 1 – каміня, 2 – дерево, 3 – кляки, 4 – печина, 5 – чернь, 6 – гумус,
 перемішаний із великою кількістю деревного вугілля

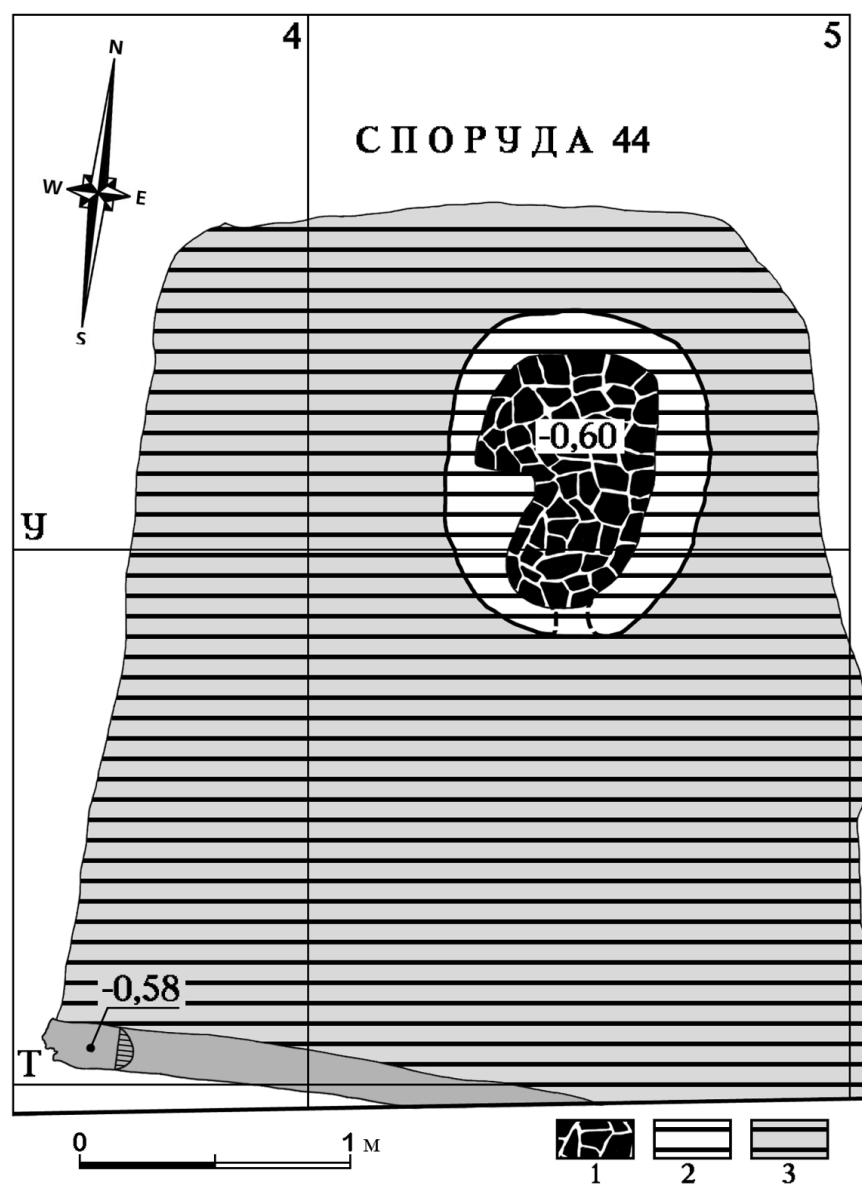

Рис. Л. 41. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 44. Умовні позначення: 1 – черінь, 2 – печина,
 3 – глина (за Чорновусом В., 1988)

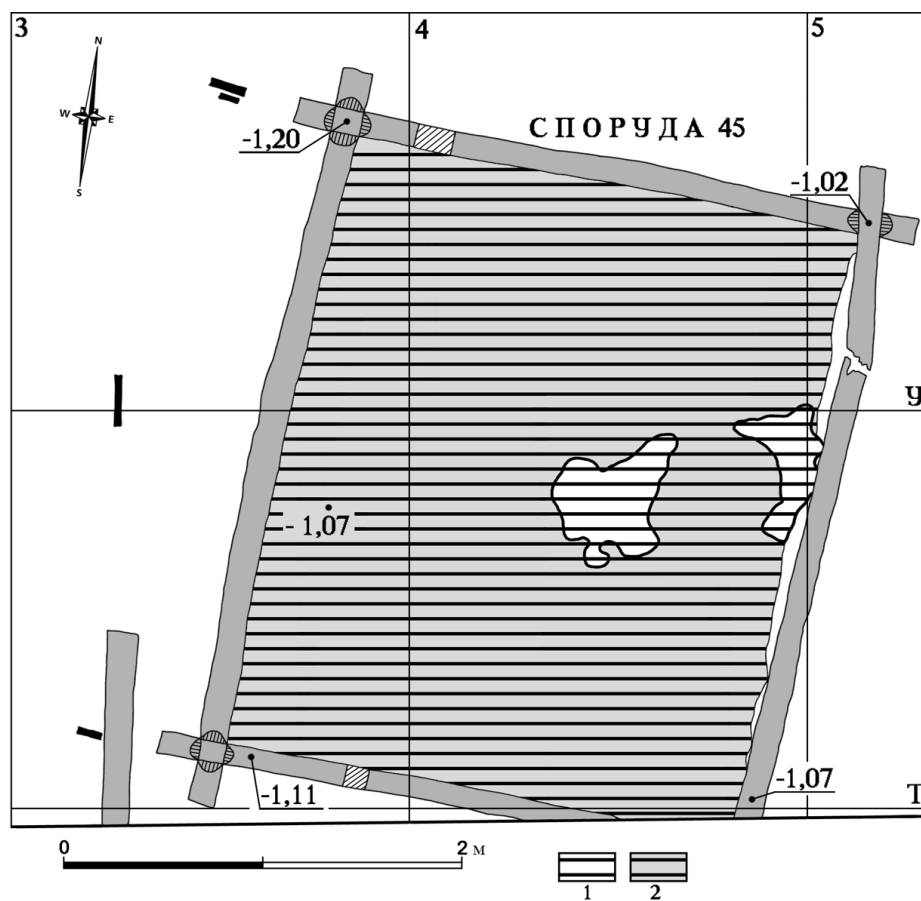

Рис. Л. 42. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 45. Умовні позначення: 1 – печина, 2 – глина
 (за Чорновусом В., 1988)

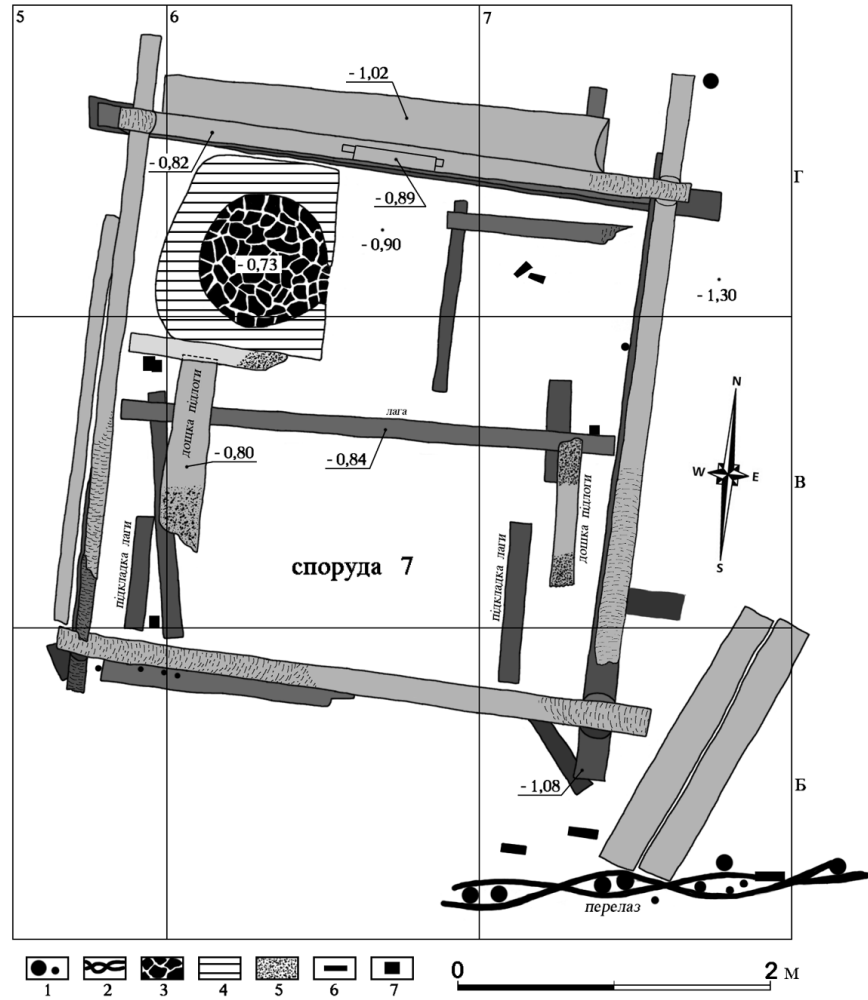

Рис. Л. 43. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 7. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки,
 2 – тин, плетений із хмизу, 3 – черинь, 4 – печина, 5 – обпалені
 дерев'яні конструкції, 6 – шпунтини, 7 – бруси
 (за Могитичем, 1983)

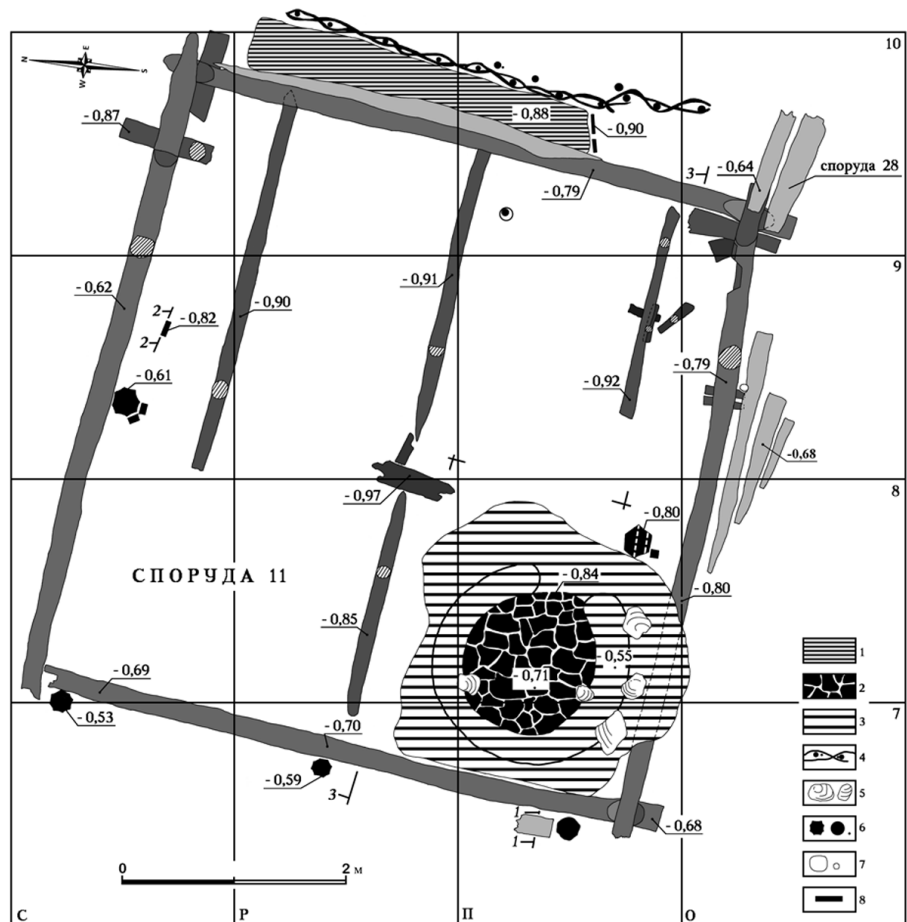

Рис. Л. 44. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 11. Умовні позначення: 1 – глина, 2 – чернінь,
 3 – печина, 4 – тин, плетений із хмизу, 5 – крупні камені, 6 – стовпи,
 7 – стовпові ями, 8 – шпунтини (за Чорновусом В., 1985)

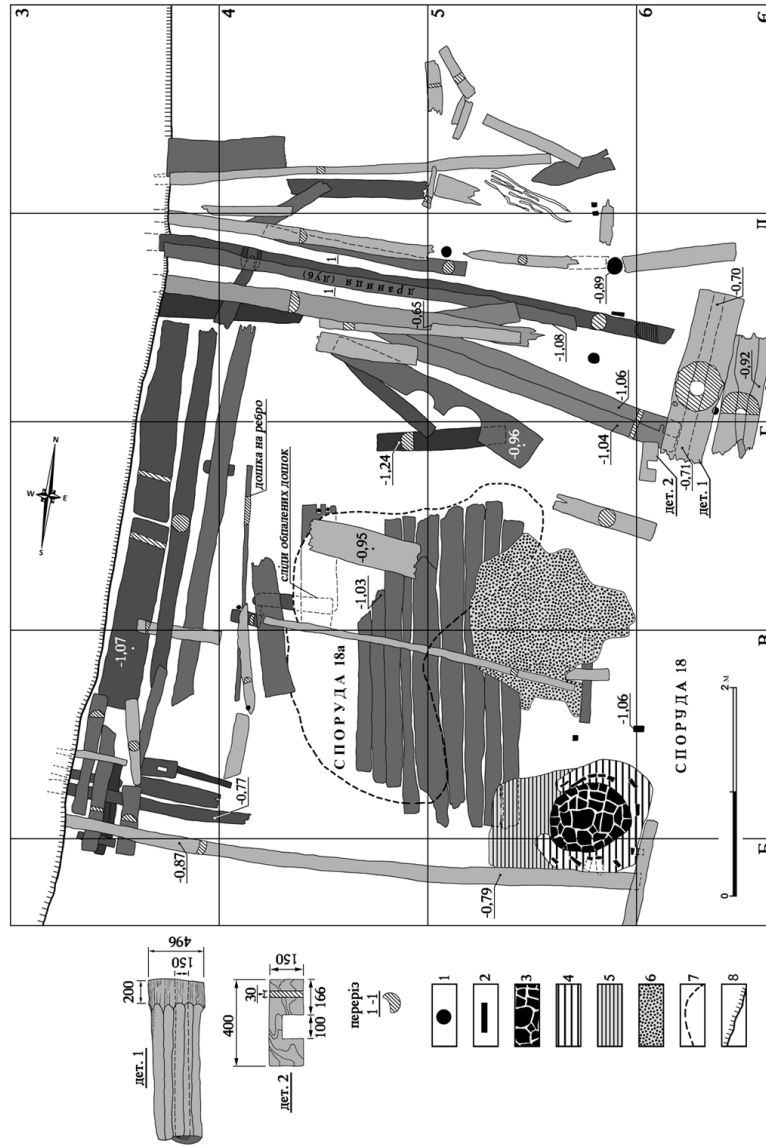

Рис. Л. 45. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 18-18а.
 Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – шпунтини, 3 – черінь, 4 – печина, 5 – глина,
 6 – деревне вугілля, 7 – контур обваленної глини, 8 – межа розкопу
 (за Чорновусом В., 1985)

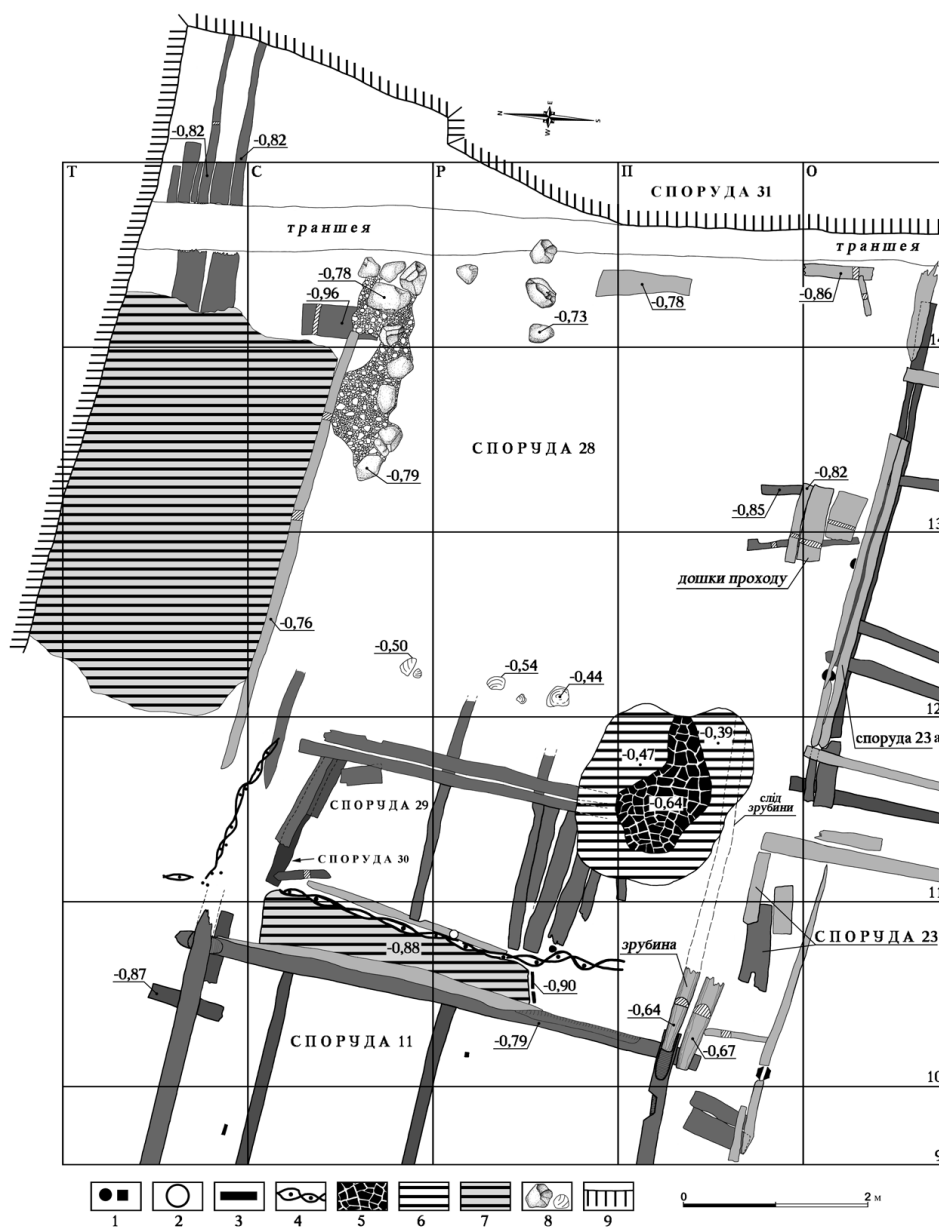

Рис. Л. 46. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруд 28–29–30. Умовні позначення: 1 – стовпи, кілки,
 2 – стовпова яма, 3 – шпунтини, 4 – тин, плетений із хмизу,
 5 – черинь, 6 – печина, 7 – глина, 8 – каміння, 9 – межа розкопу
 (за Чорновусом В., 1985)

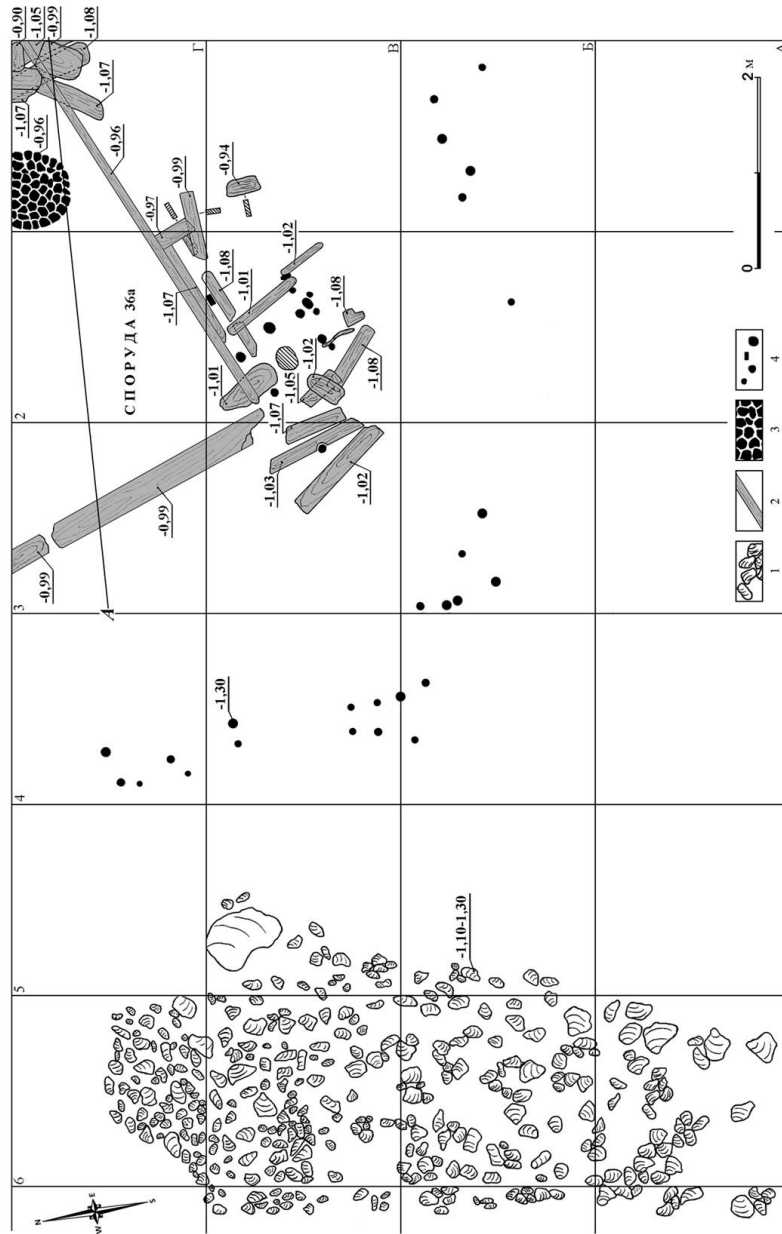

Рис. Л. 47. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруди 36а.
 Умовні позначення: 1 – каміня, 2 – дерев'яні конструкції, 3 – чернь, 4 – кілки, стовпи

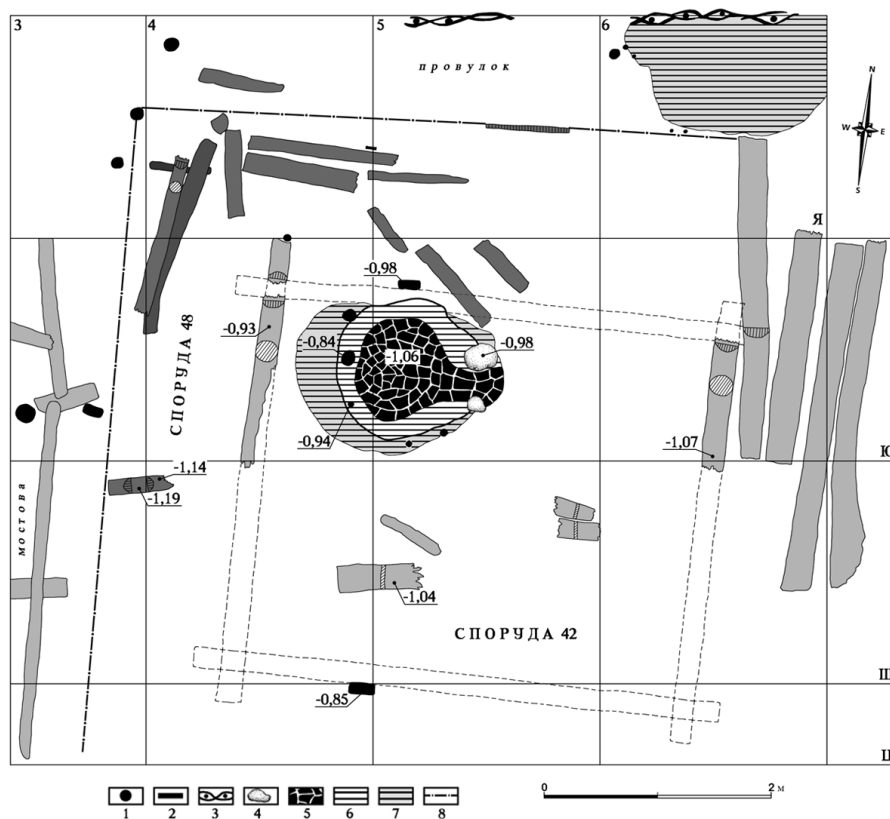

Рис. Л. 48. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруд 42 і 48. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – шпунтини,
 3 – тин, плетений із хмизу, 4 – крупне каміння, 5 – черінь,
 6 – печина, 7 – глина, 8 – здогадні контури споруди
 (за Чорновусом В., 1988)

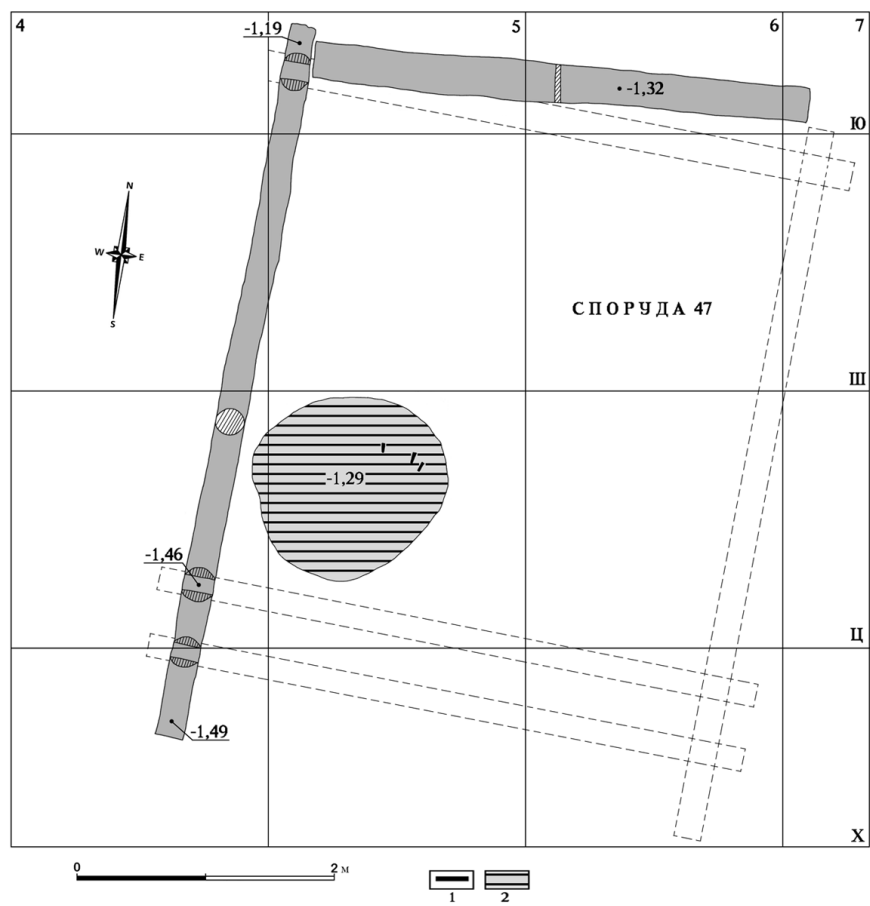

Рис. Л. 49. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 47. Умовні позначення: 1 – шпунтини, 2 – глина
 (за Чорновусом В., 1988)

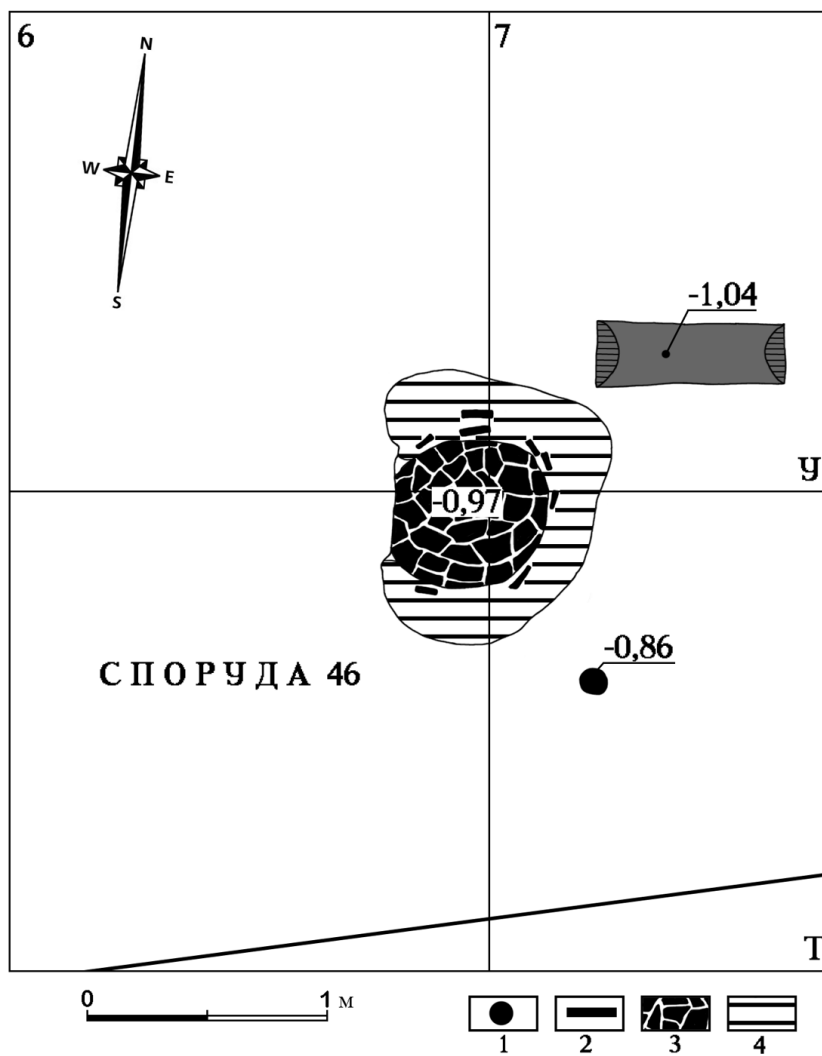

Рис. Л. 50. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 План споруди 46. Умовні позначення: 1 – стовп, 2 – шпунтини,
 3 – черінь, 4 – печина (за Чорновусом В., 1988)

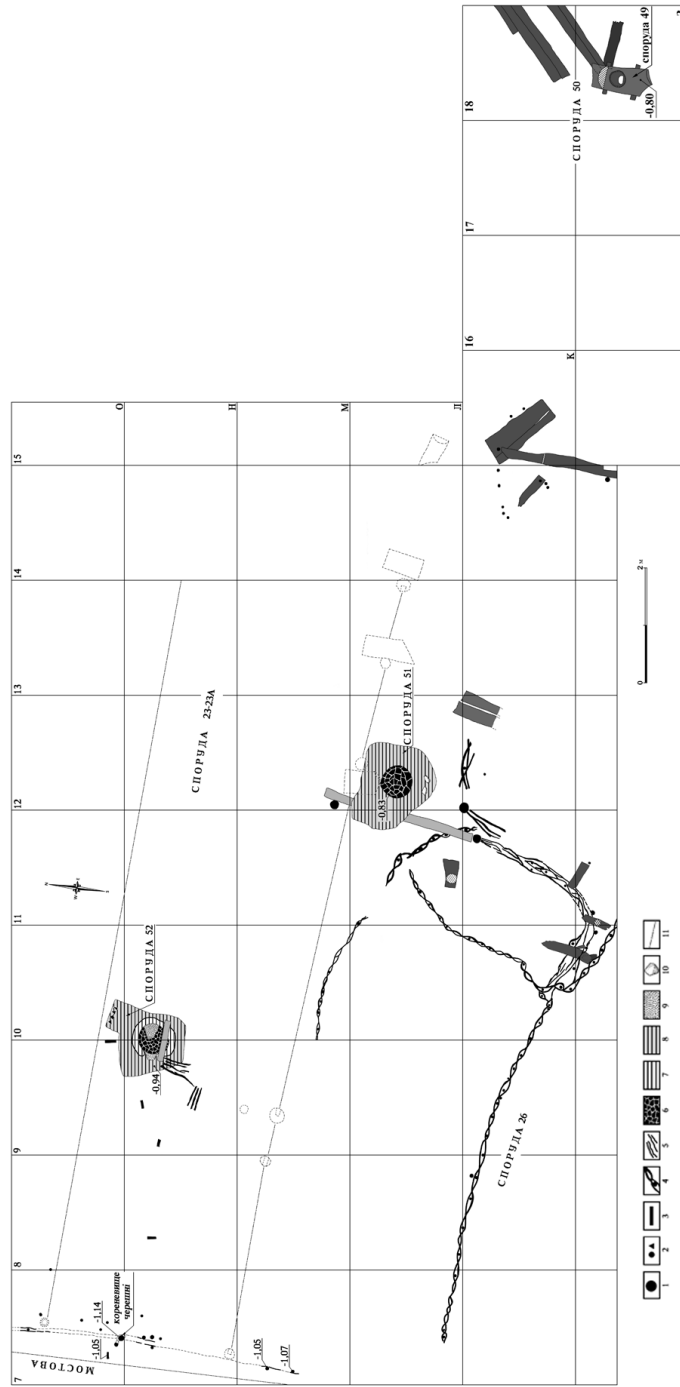

Рис. Л. 51. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План споруд 51–52. Умовні позначення: 1 – стовпи, 2 – кілки, 3 – шпунтини, 4 – тин, плетений із хмизу, 5 – хмиз, 6 – черінь, 7 – печина, 8 – глина, 9 – деревне вугілля, 10 – крупні камені, 11 – межі споруди 23–23а (за Чорновусом В., 1991)

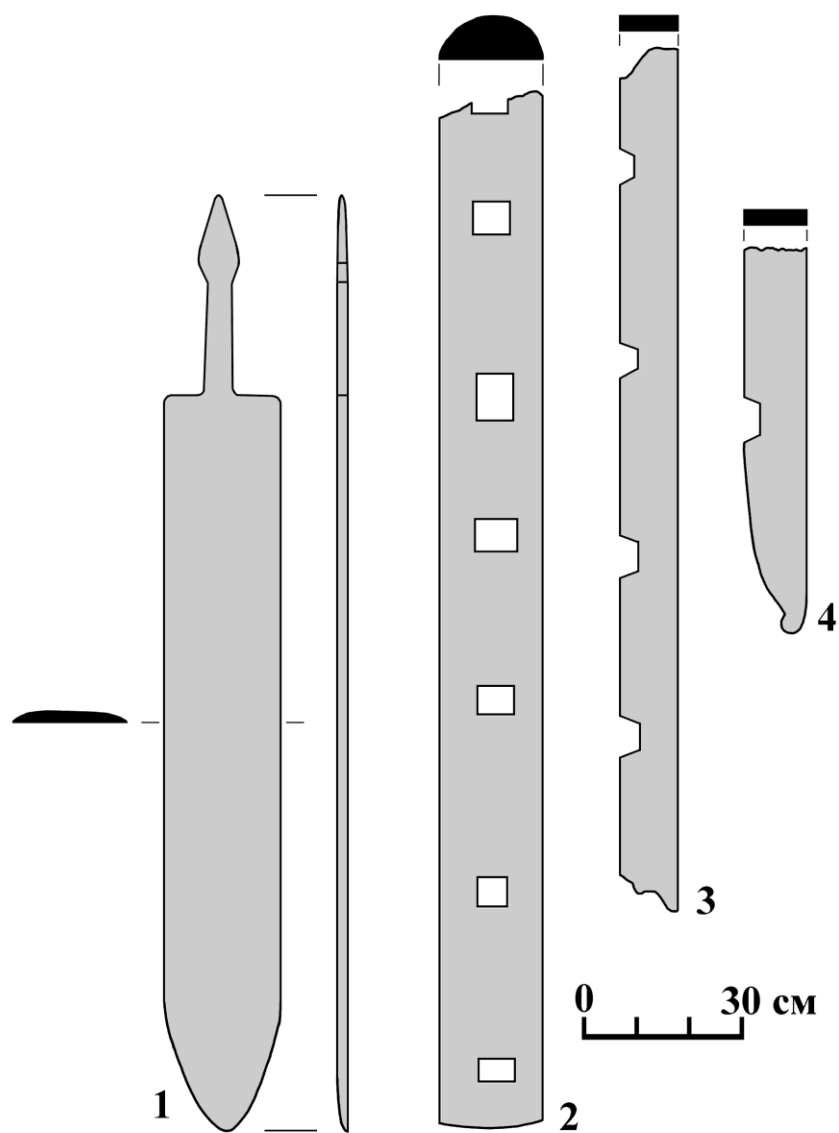

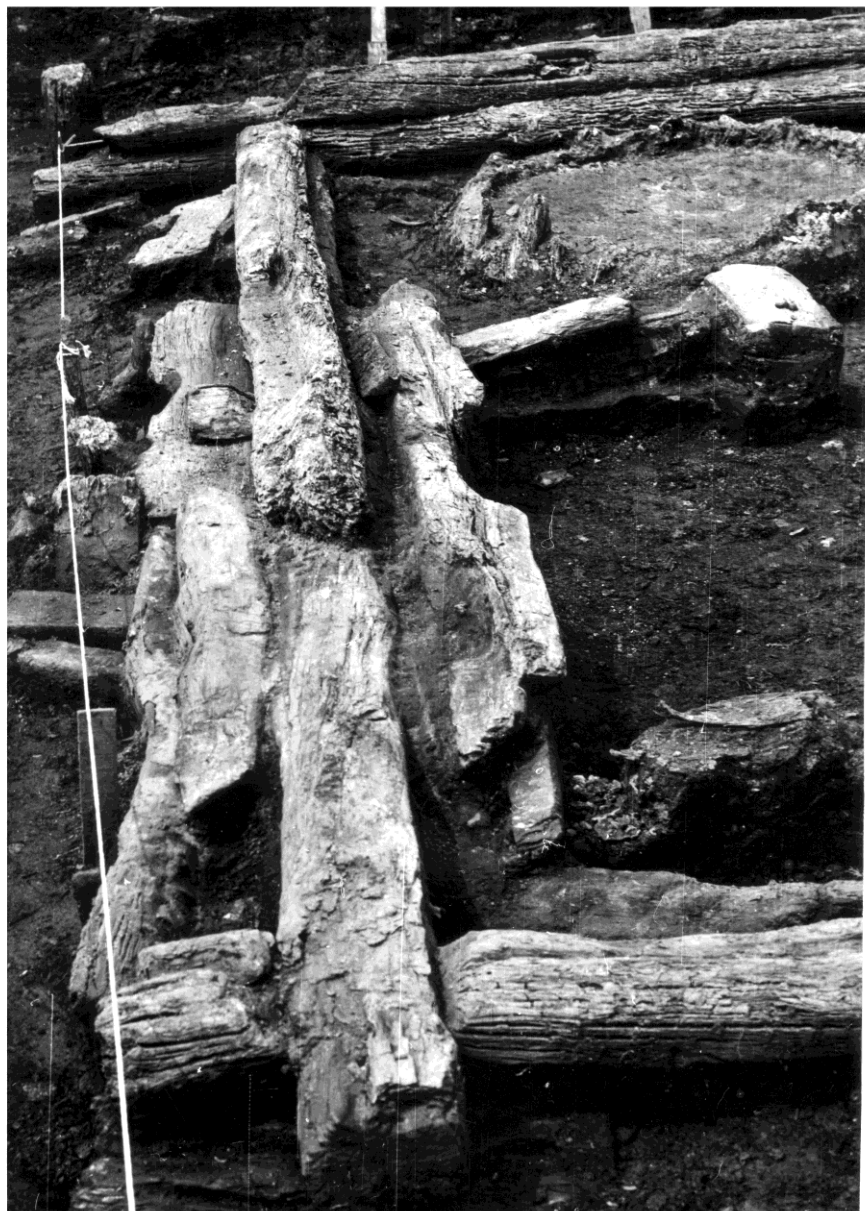
Рис. Л. 52. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Фрагменти дерев'яних конструкцій. 1 – дошка паркану біля споруди 49; 2 – тятива сходів із споруди 49; 3–4 крокви із споруди 48 (за Свешніковим І., 1989)

**Рис. Л. 53. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 7. Куриця. 1989 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 54. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Споруда б. Стріла причілка.
1983 р. (фото І. Сवेशнікова)**

**Рис. Л. 55. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 9. Поріг входу. 1983 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 56. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 39. Настил підлоги. 1992 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 57. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 1. Піч. Глиняний цокль. 1982 р. (фото І. Свешнікова)**

**Рис. Л. 58. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 9. Піч. 1983 р. (фото І. Свешнікова)**

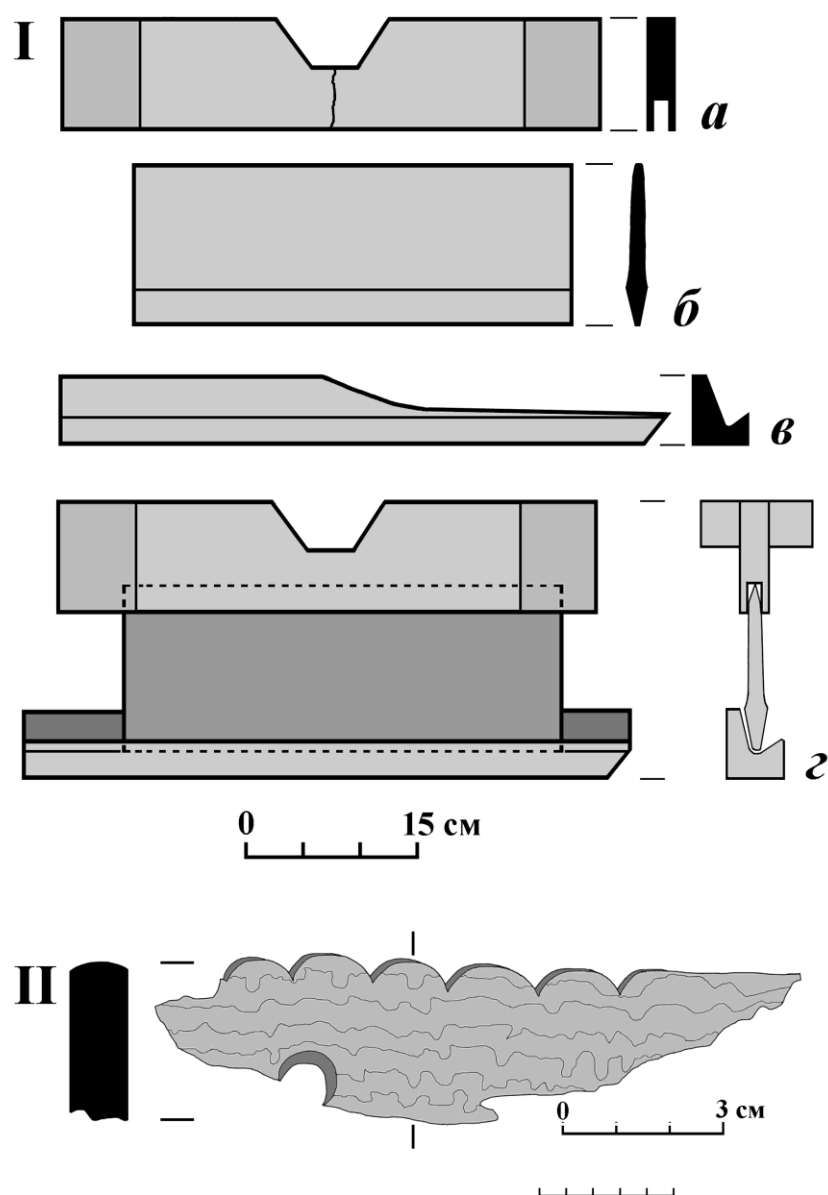

Рис. Л. 59. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 Елементи дерев'яних конструкцій вікон. Умовні позначення:
 I – волокове вікно зі споруди 49 (за Свешніковим І., 1989);
 II – наличник вікна зі споруди 6 (за Свешніковим, 1983)

**Рис. Л. 60. Північно-східний пригород.
Урочище За Хмільником. Споруда 39.
Дерев'яна віконниця. 1992 р. (фото І. Свешнікова)**

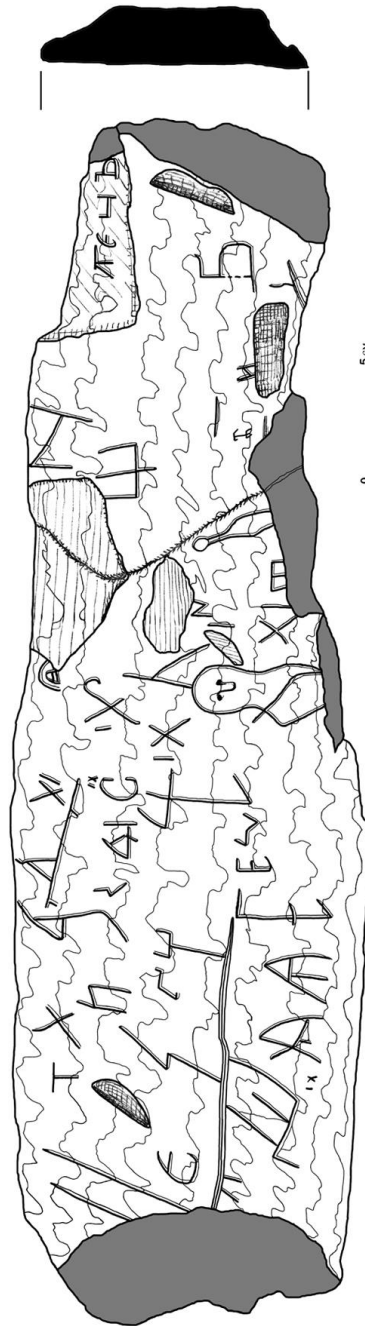
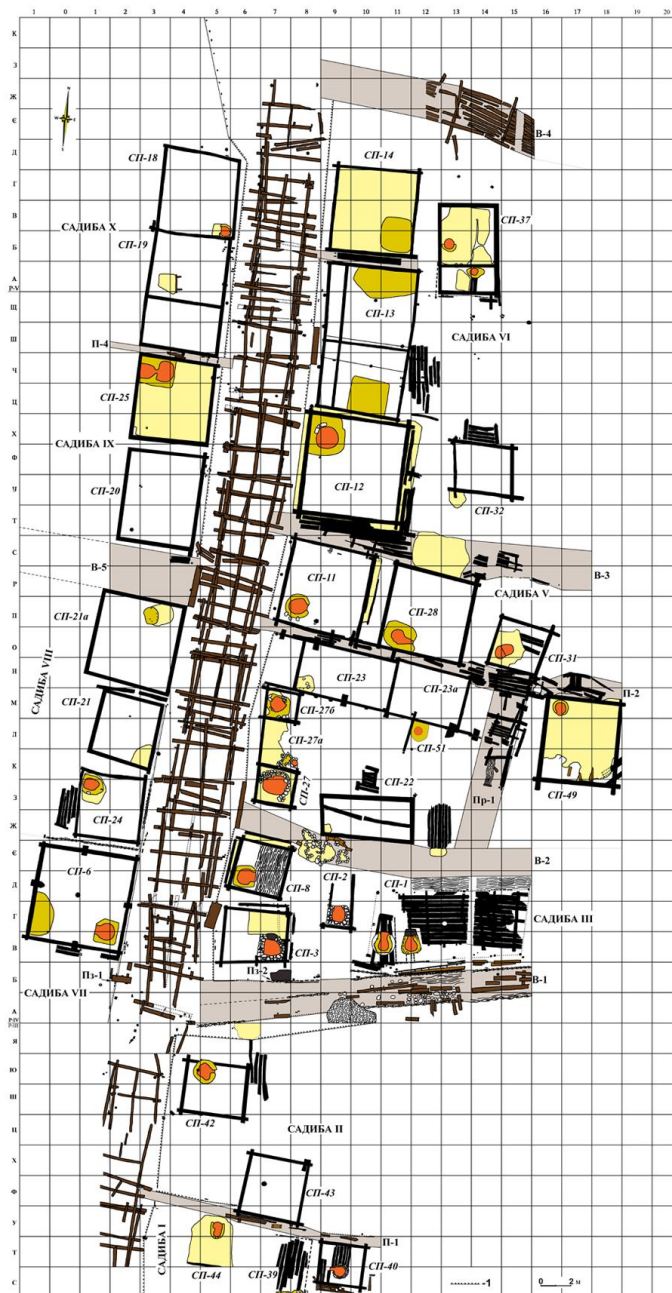
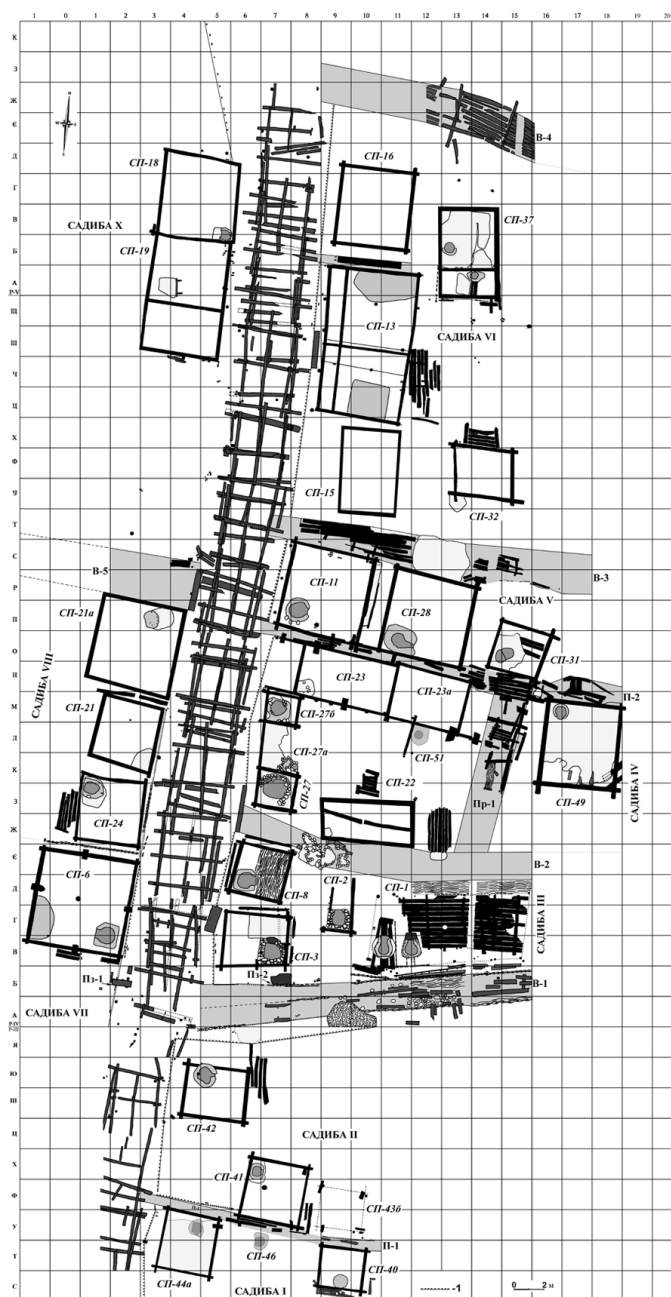

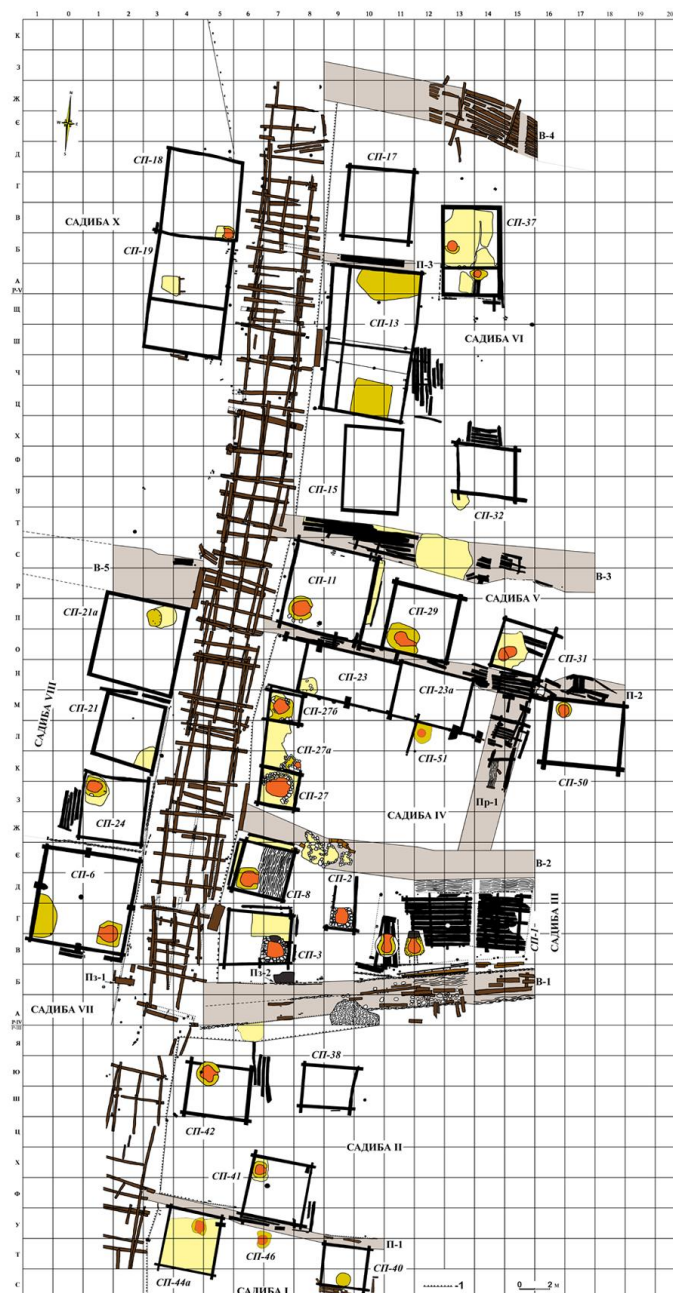
Рис. Л. 61. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Фрагмент підвіконня із споруди 14 (за Свешніковим, 1990)

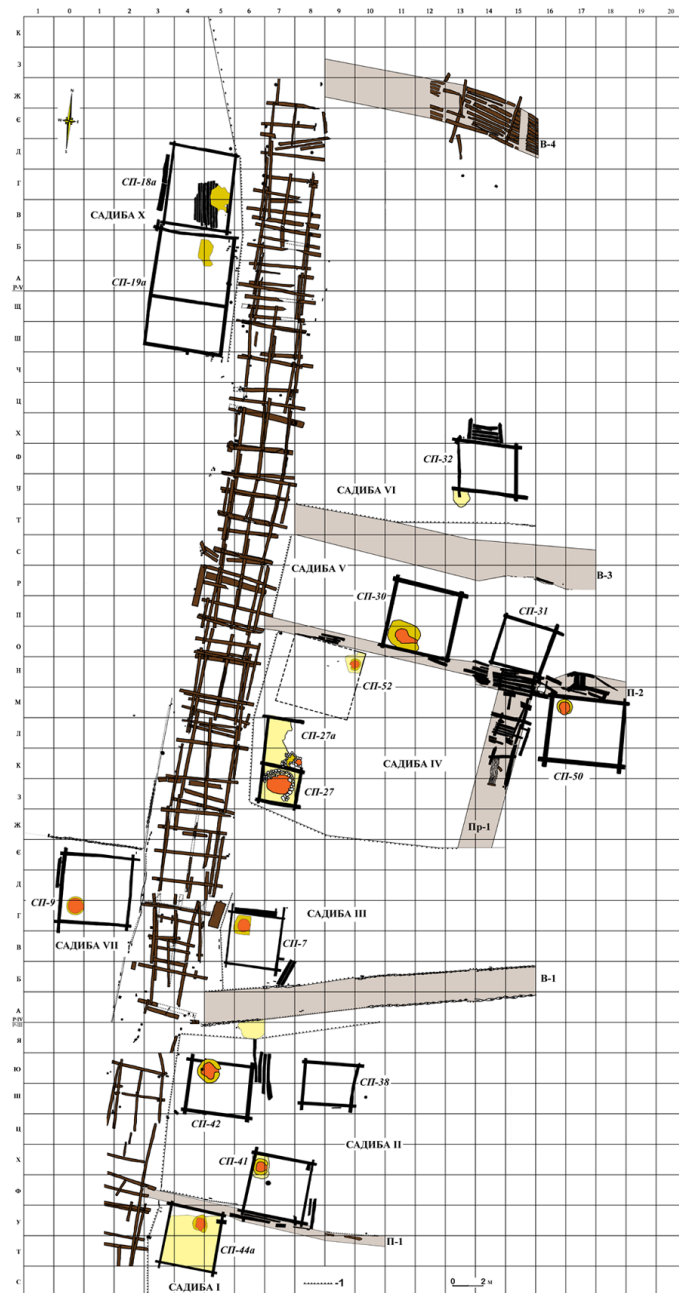
**Рис. Л. 62. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Верхній будівельний горизонт. Забудова 1-ого ярусу.
Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

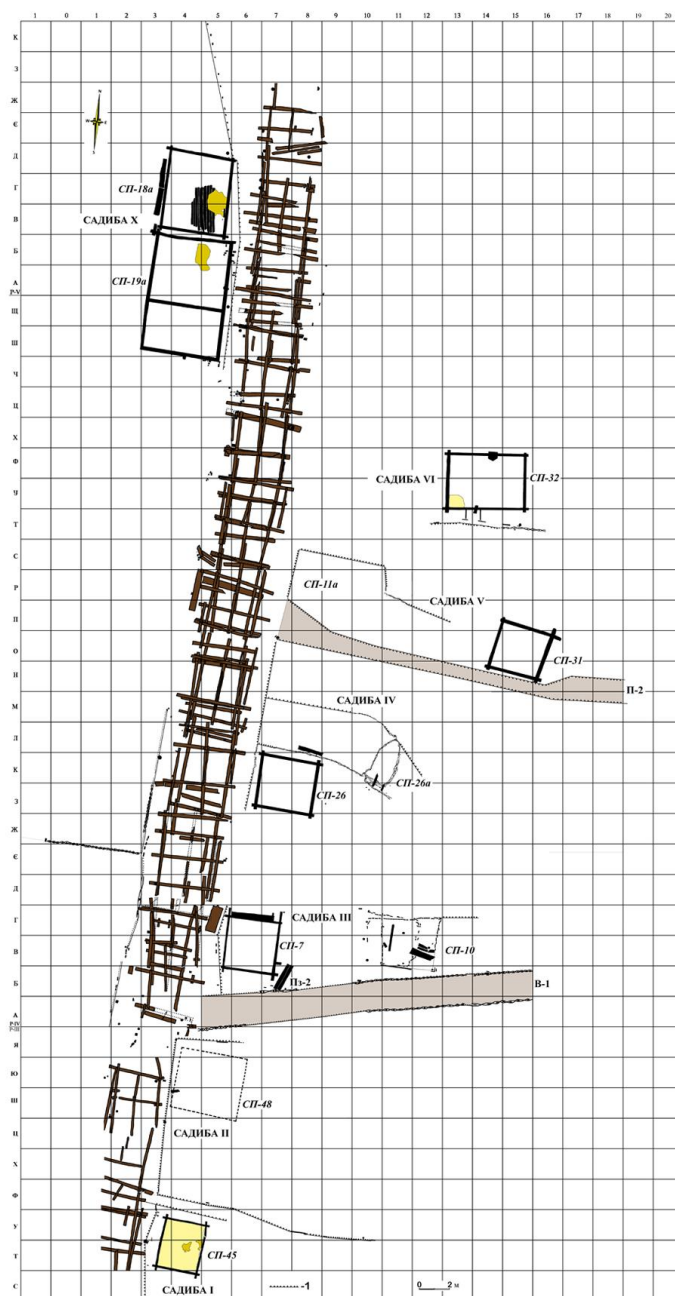
**Рис. Л. 63. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Верхній будівельний горизонт. Забудова 2-го ярусу.
Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

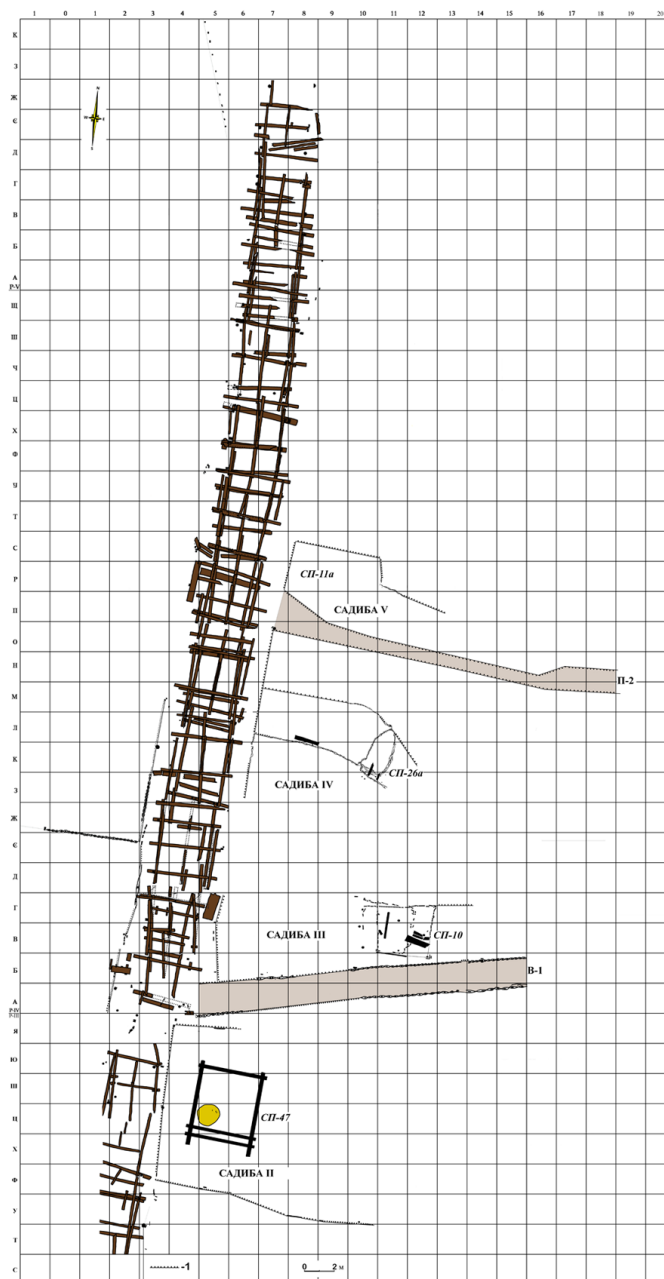
**Рис. Л. 64. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Середній будівельний горизонт. Забудова 3-го ярусу.
Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

**Рис. Л. 65. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Середній будівельний горизонт. Забудова 4-го ярусу.
Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

**Рис. Л. 66. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 Нижній будівельний горизонт. Забудова 5-го ярусу.
 Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

**Рис. Л. 67. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Нижній будівельний горизонт. Забудова 6-го ярусу.
Умовні позначення: 1 – реконструкція меж**

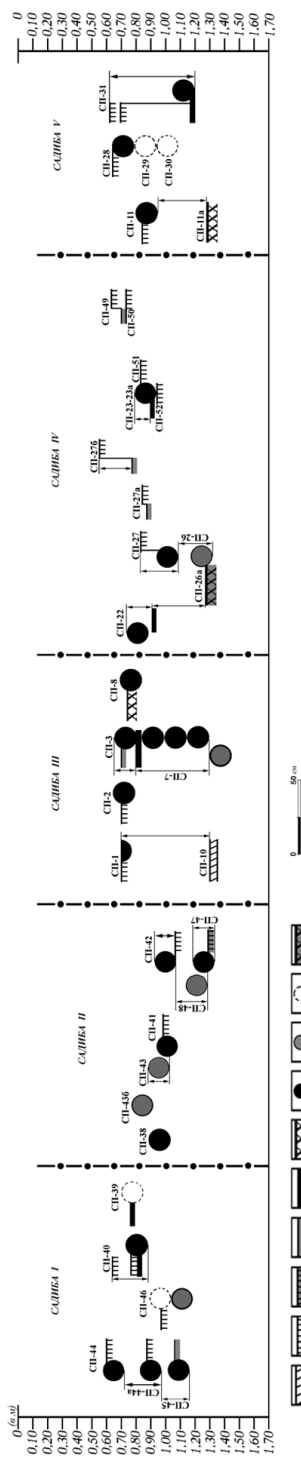

Рис. Л. 68. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Кореляція глибини залягання споруд в межах садіб I-V. Умовні позначення: 1 – гній, 2 – черінь, 3 – глиняна основа печі, 4 – глиняна долівка, 5 – дошки підлоги, 6 – хмиз, 7 – дерев'яні колоди, 8 – підкладки під зруб, 9 – сліди колод, 10 – тин, плетений із хмизу

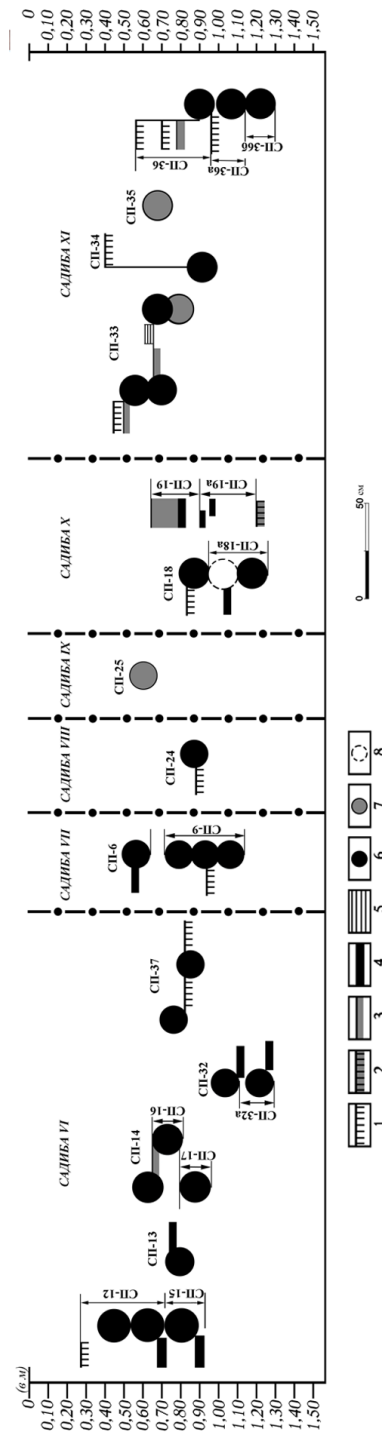

Рис. Л. 69. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Кореляція глибини залягання споруд VI–XI. Умовні позначення: 1 – чернінь, 2 – глиняна основа печі, 3 – глиняна долівка, 4 – дошки підлоги, 5 – розвал каміння печі, 6 – дерев'яні колоди, 7 – підкладки під зруб, 8 – сліди колод

**Рис. Л. 70. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Споруда 21. Фрагмент плетеного тину із огорожі. 1989 р.
(фото І. Свешнікова)**

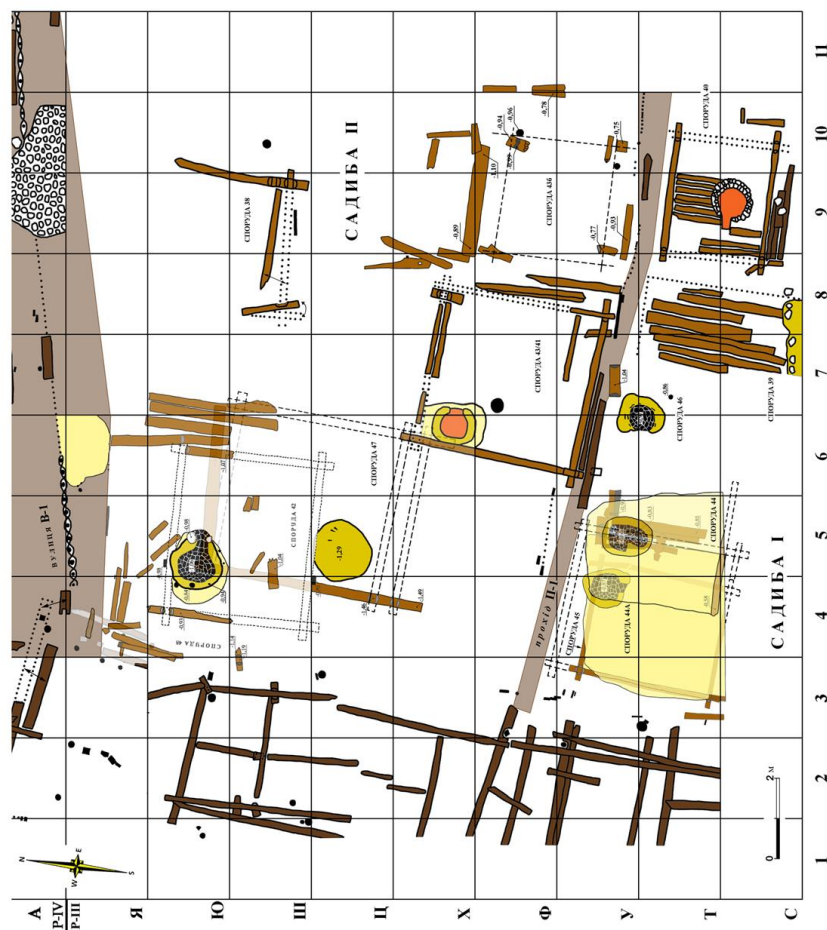

Рис. Л. 71. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План садиб I–II

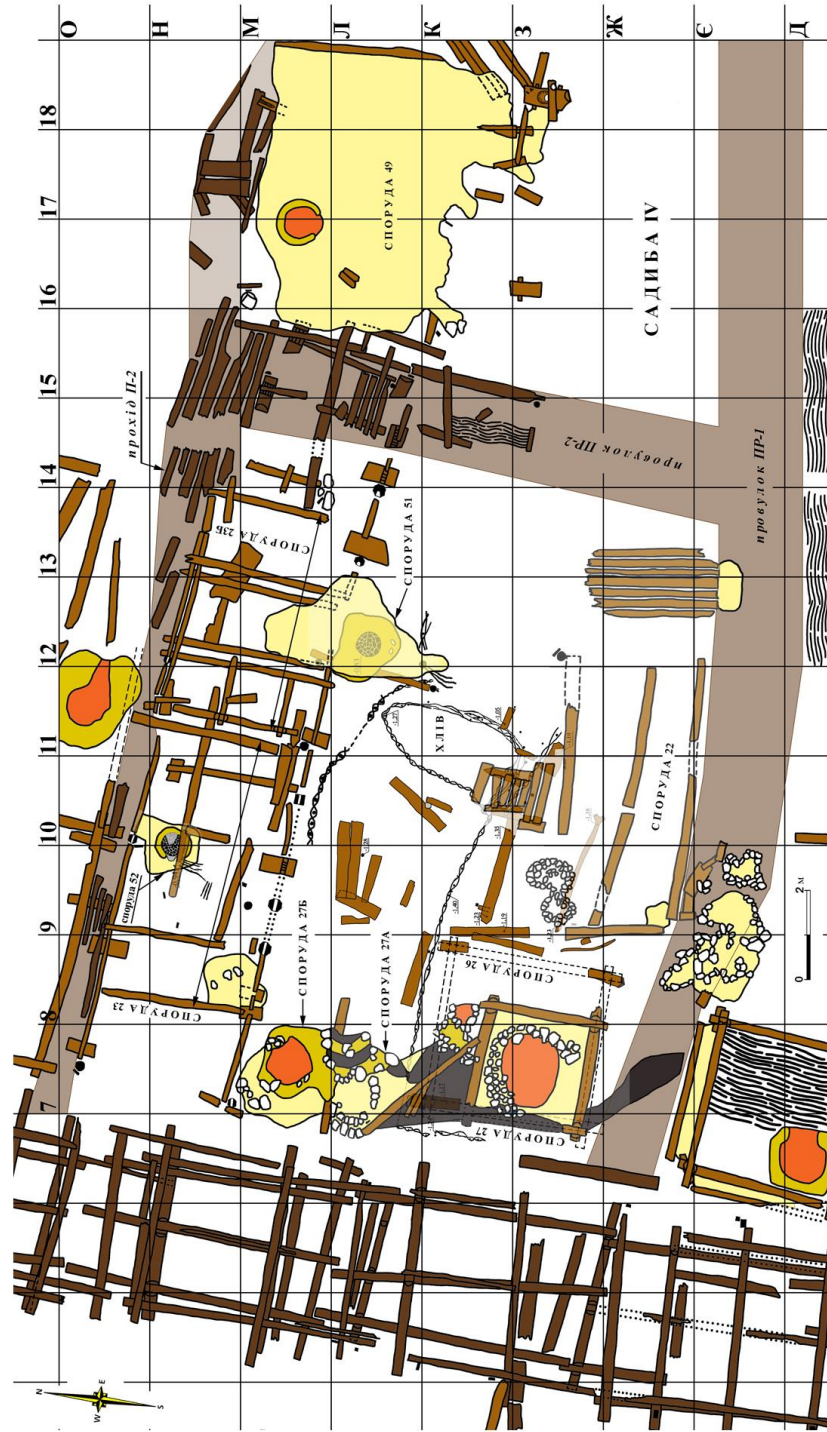

Рис. Л. 72. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. План садиби ІV

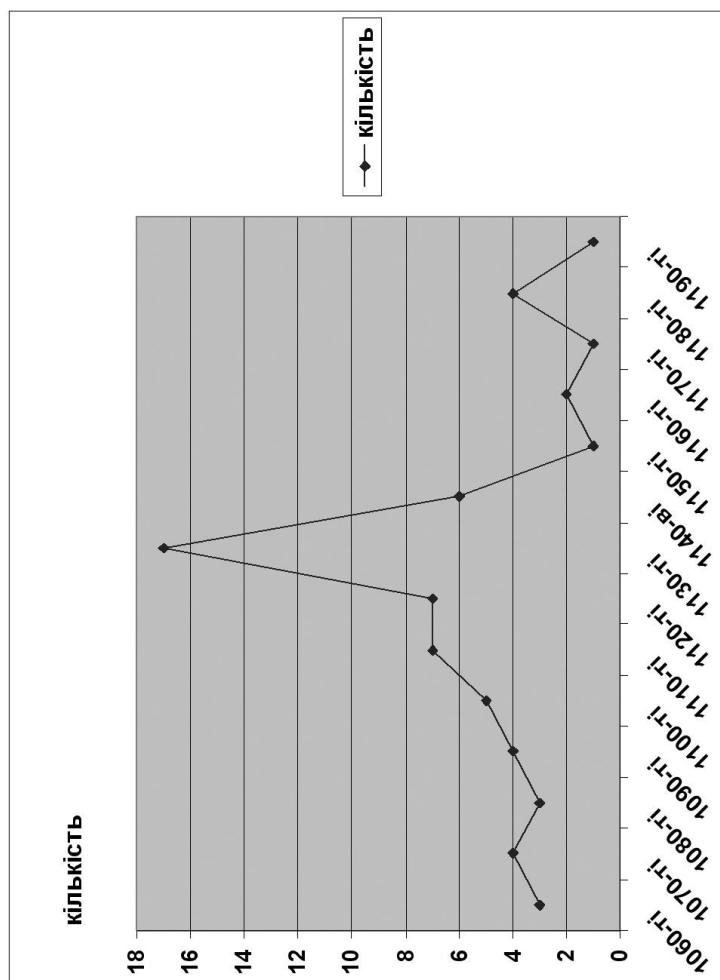

Рис. Л. 73. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Графік розподілу зрубаної деревини згідно з даними дендрохронологічного аналізу

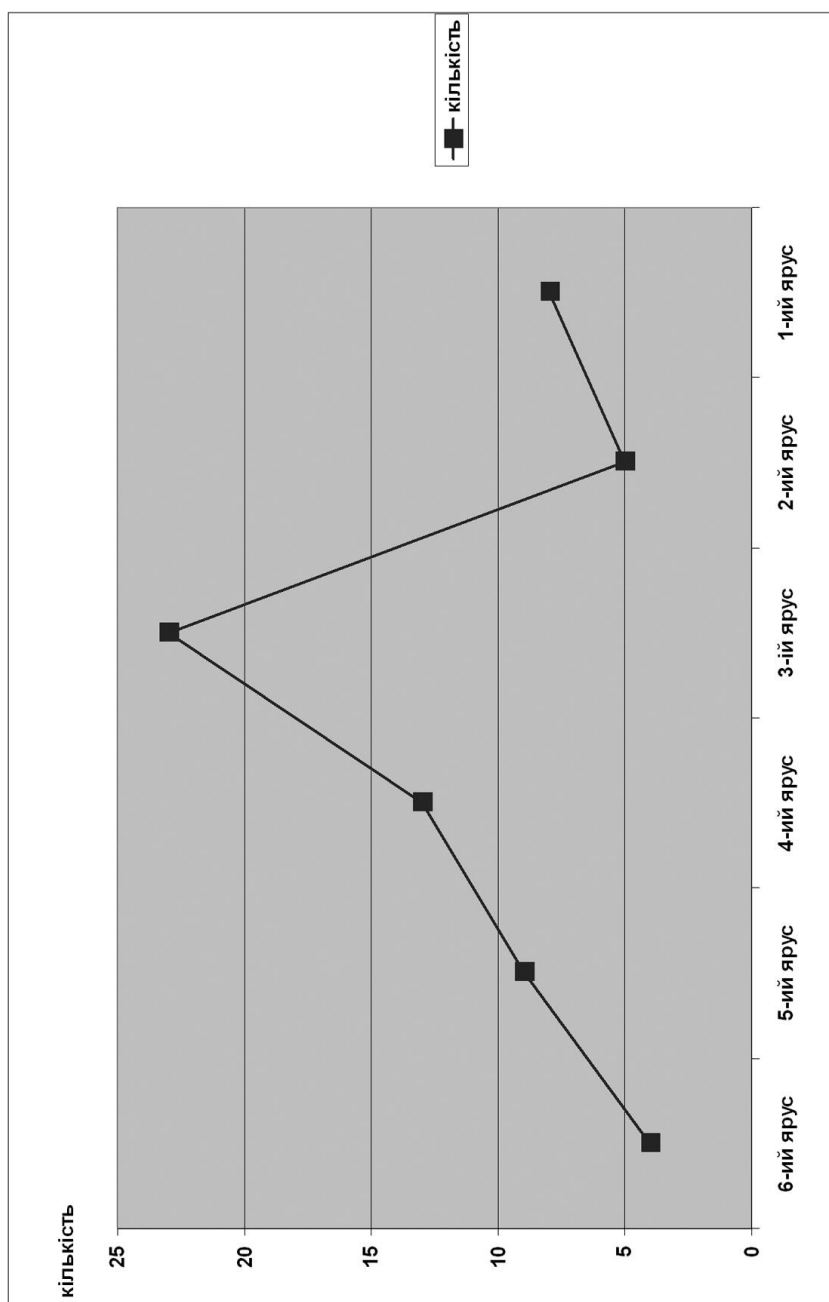
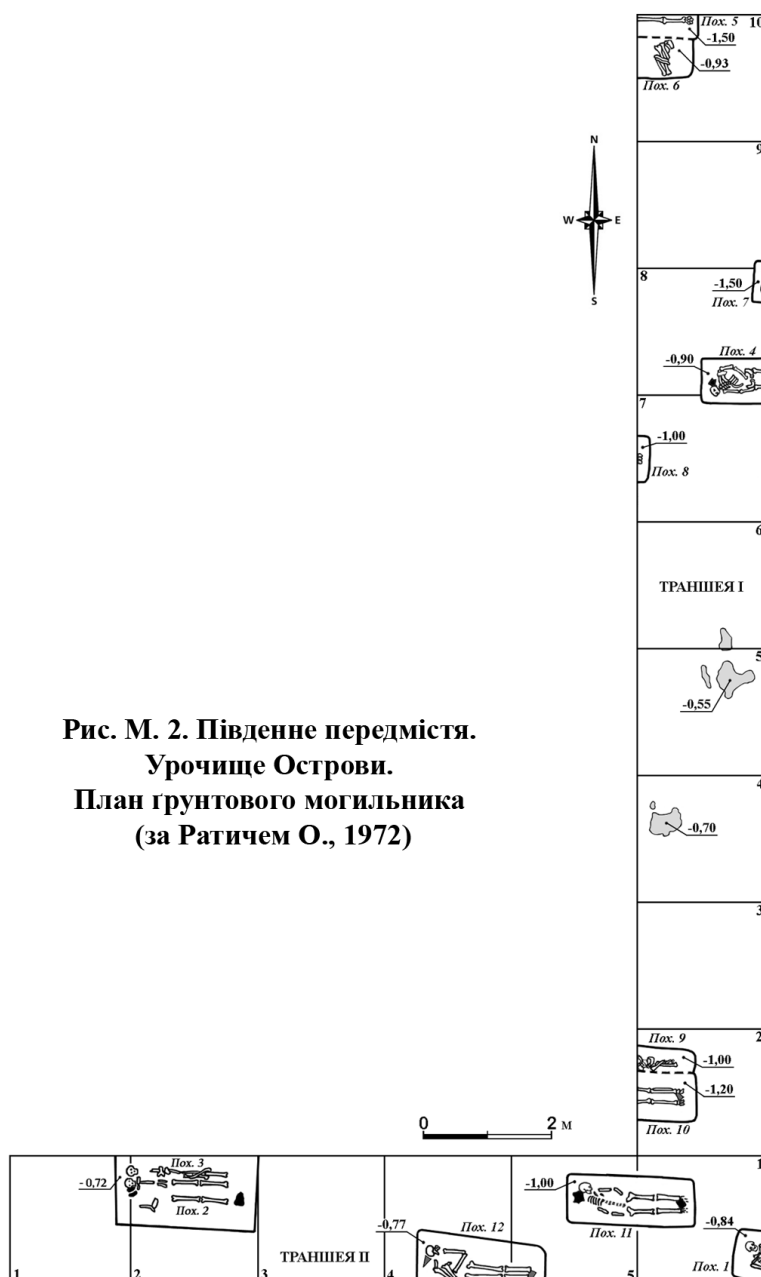

Рис. Л. 74. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Графік розподілу споруд по будівельних ярусах

Додаток М
Поховальний інвентар та плани некрополів
передмість Звенигорода

Рис. М. 1. Східне передмістя. Урочище Загумінки.
Речовий інвентар із поховань: 1 – перстень (поховання 15);
2 – скляна намистина (поховання 9); 3–4 – скроневі кільця
(поховання 7), цинк, посріблення

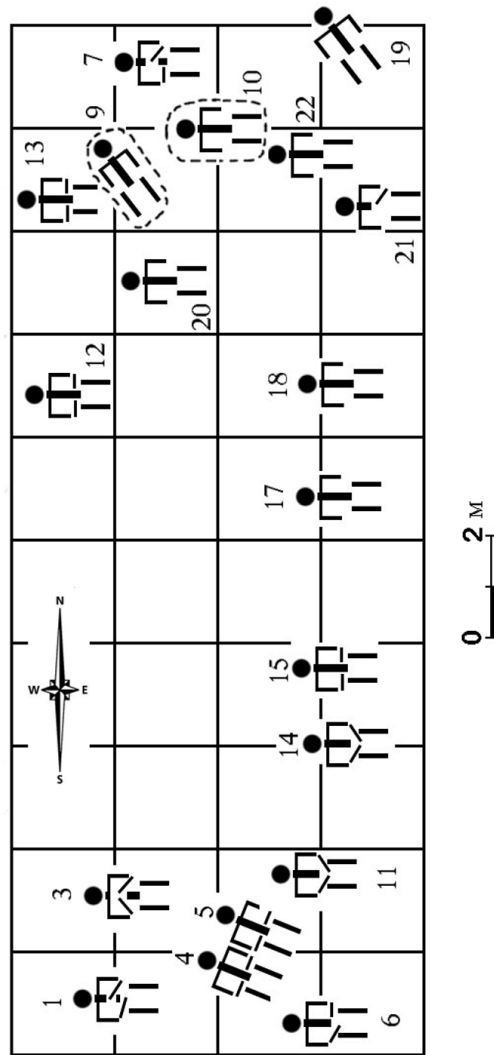

Рис. М. 3. Північне передмістя. Урочище Гова Гора.
План ґрунтового могильника. 1955 р. (рис. за І. Свешніковим)

Рис. М. 4. Північне передмістя. Урочище Гоєва Гора. Могильник.
 Розкопки 1954 р. Речовий інвентар: 1,4, 10 – поховання 18; 2,
 3 – поховання 2; 5, 8 – поховання 32; 6 – поховання 14;
 7 – поховання 20; 9 – поховання 1

695

Рис. М. 5. Північне передмістя. Урочище Гюсва Гора. Могильник.
Розкопки 1954 р. Речовий інвентар із поховання 34

Рис. М. 6. Північне передмістя. Урочище Гоєва Гора.
 Могильник. Розкопки 1955 р. Речовий інвентар:
 1 – поховання 4; 2 – поховання 5; 3–5 – поховання 22;
 6–7 – поховання 17; 10 – поховання 20;
 8–9 – зі знищених поховань

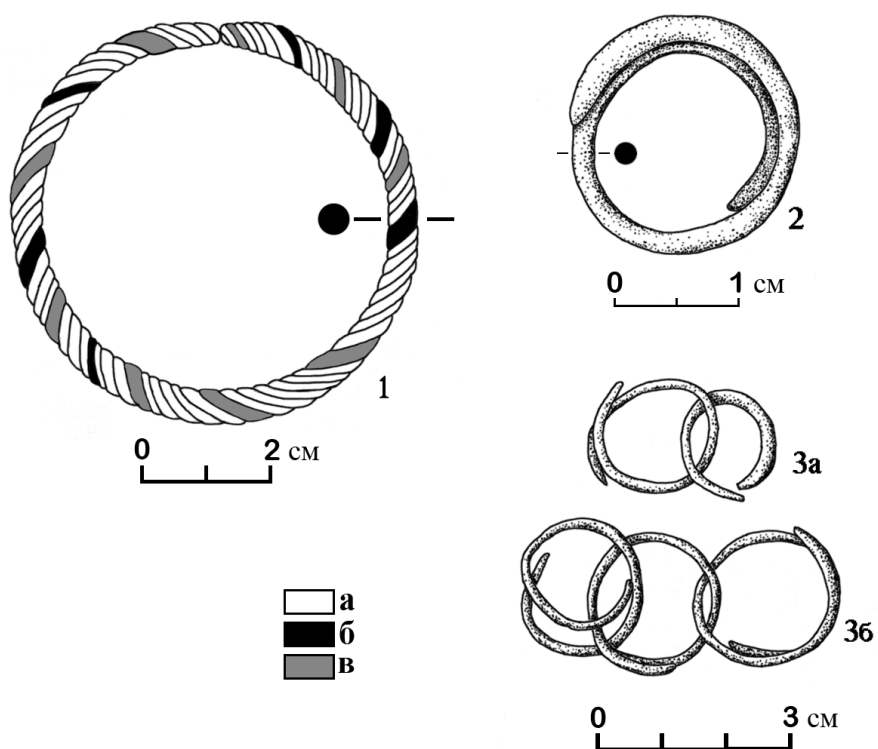

Рис. М. 7. Північне передмістя. Урочище Гюсва Гора. Могильник. Розкопки 1985 р.: 1 – скляний браслет (поховання 6); 2 – скроневе кільце (поховання 3). Урочище Біля Току. Могильник. Розкопки 1990 р.: 3 – скроневі кільця (поховання 1). Умовні позначення: а – чорний колір, 2 – червоний колір, 3 – жовтий колір

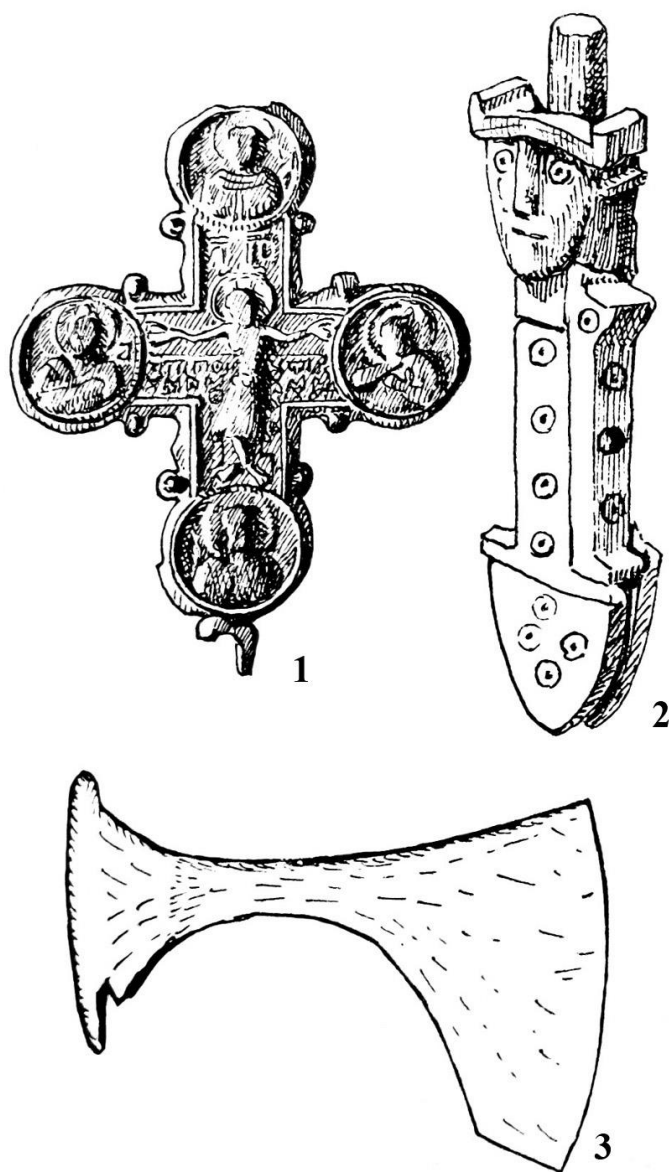

Рис. М. 8. Знахідки із Звенигорода. 1930–ті рр.
(за Пастернаком Я., 1961)

**Рис. М. 9. Окольный город. Південна частина. Окуття ремінця.
Срібло, позолота. Друга половина XIII ст.**

Додаток Н

Таблиця Н

Територія Звенигорода, досліджена археологічними розкопками

Урочище	Ділянка міста	Рік розкопок	№ шурфу, траншеї розкопу	Площа (в м ²)	Автор розкопок
Дитинець					
Замок	Південно-східна частина	1985	I	40	I. Свешніков
Замок	Західна частина	1985	II	42	I. Свешніков
Замок	Південно-західна частина	1986	P.III	153	I. Свешніков
Замок	Західна частина	1988	P. II	70	I. Свешніков
Замок	Південно-східна частина	1989	P.I	72	I. Свешніков
Замок	Південно-східна частина	1989	Tr. I	14	I. Свешніков
Замок	Південно-східна частина	1993	P. I	134	I. Свешніков
Замок	Південно-східна частина	1994	P. I	192	I. Свешніков
ВСЬОГО:				717	
Окольний город					
Городище-Вали	Північно-східна частина	1954	P. III	40	I. Свешніков, З. Володченко

Продовження табл. Н

Городище-Вали	Північно-східна частина	1955	Р. III	183,6	З. Володченко, Г. Власова
Городище-Вали	Східна частина	1965-1972	Сектор II, IV	2120	О. Ратич
Городище-Вали	Східна частина	1965	Сектор IV, Р-2	100	О. Ратич
Городище-Вали	Західний вал	1963	Тр. I	20	В. Терський-Шелом'янців
Городище-Вали	Рів біля західного валу	1954	Р. II	12	І. Свешніков
Городище-Вали	Західна частина	1954	Р-I	60	І. Свешніков
Городище-Вали	Західна частина	1960-1962	Р.I	388	Г. Власова
Городище-Вали	Західна частина	1963	Р-1	96	В. Терський-Шелом'янців
Городище-Вали	Західна частина	1964	Р-1	44	В. Терський-Шелом'янців
Городище-Вали	Західна частина	1969	Р-1	174	В. Терський-Шелом'янців
Городище-Вали	Північно-західна частина	1954	-	10	Г. Власова
Городище-Вали	Північно-західна частина	1957	-	30	Г. Власова
Городище-Вали	Північно-західна частина	1960	-	16	Г. Власова
Городище-Вали	Південна частина	1959	Р. I	64	Г. Власова
Городище-Вали	Південна частина	1973	Сектор III, Р. 1-3	220	О. Ратич

Продовження табл. Н

Городище-Вали	Південна частина	1977	Р. 1	12	І. Свешніков, І. Іоаннісян
---------------	------------------	------	------	----	----------------------------

Городище-Вали	Південна частина	2010	Р. I	640	В. Гупало, Н. Войцещук
ВСЬОГО:				4229,6	
Західний пригород					
Загородище	Північно-західна окраїна	1953	Р. I	8	І. Свешніков
Загородище	Південна частина	1955	Р. I	76	В. Савич, І. Свешніков
Загородище	Південна частина	1963	Р. II	24	В. Терський-Шелом'янців
Загородище	Південна частина	1964	Р. II	20	В. Терський-Шелом'янців
Загородище	Південна частина	1969	Р. III	60	В. Терський-Шелом'янців
Загородище	Південно-західна окраїна	1959	Р. I	144	Г. Власова
Загородище	Південно-західна окраїна	1959	Р. II	48	І. Свешніков
Загородище	Південно-західна окраїна	1959	Р. III	24	І. Свешніков
Загородище	Південно-західна окраїна	1959	Ш. I	4	І. Свешніков
Загородище	Південна частина	1973	Р. IV	20	В. Терський-Шелом'янців
Загородище	Південно-західна окраїна	1981	Р. I	104	І. Свешніков
Загородище	Південно-західна окраїна	1981	Р. II	84	І. Свешніков
ВСЬОГО:				616	

Продовження табл. Н

Південний пригород

Замосточчя	Центральна частина	1972	Тр. I-II	115,2	О. Ратич
ВСЬОГО:				115,2	
Східний пригород					
П'ятницьке	Північна частина	1977	Тр. I-II	38	І. Свешніков, І. Іоаннісян
П'ятницьке	Північна частина	1978	P-I	208	І. Свешніков, І. Іоаннісян
П'ятницьке	Південна частина	1990	P-2	35	І. Свешніков
ВСЬОГО:				281	
Північно-східний пригород					
За Хмільником	Північна частина	1982	IVA	170	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1983		190	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1984		798	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1985	IVA- V	442	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1986	IVA	255	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1987	IVA- V-III	428	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1988	III	233,8	І. Свешніков
За Хмільником	Північна частина	1989	VI	237	І. Свешніков

Продовження табл. Н

За Хмільником	Північна частина	1994	VII	112	І. Свешніков
ВСЬОГО:				2865,8	

Передмістя					
Загумінки		1953		128	І. Свешніков
Загумінки		1954		376	І. Свешніков
Гоєва Гора		1953		344	І. Свешніков
Гоєва Гора		1954		480	І. Свешніков
Гоєва Гора		1955		560	І. Свешніков
Острови	Західна частина	1972	I	40	О. Ратич
Острови	Західна частина	1972	II	20	О. Ратич
ВСЬОГО:				1948	
ЗАГАЛЬНА ПЛОЩА:		10709,6 кв. м			

Додаток П

Таблиця П

Звенигород. Дитинець. Урочище Замок. Характеристика об'єктів

Рік	Розкоп	Об'єкт	Параметри		Різновид, додаткові елементи	Призначення	Датування
			розміри	глибина			
Нижній будівельний горизонт							
1985	II	Укріплення	-	0,90-1,40	Кліті. городні	оборонне	Кінець XI – п. пол. XIII ст.
1989-1994	I	Церква	19,66 x 10,65	-	Дерев'яна	-	Кінець XI – п. пол. XIII ст.
1989	I	Криниця 1	Діаметр-2,0 м	3,00 м	обмурування	Господарське	XII ст.
Середній будівельний горизонт							
1988	II	Споруда 1	-	1,20	Піч	Житлове	XII-XIII ст.
1988	II	Споруда 2	-	0,90	-	Житлове (?)	XII-XIII ст.
Верхній будівельний горизонт							
1994	I	Криниця 2	Діаметр-2,0 м	3,20 м	-	Господарське	Др. пол. XII – п. пол. XIII ст.

Продовження табл. П

Будівельний горизонт другої половини XIII-початку XIV ст.							
1993	I	Яма А	252 x 194	0,65	-	Смітнікова	Др. пол. XII – п. пол. XIII ст.
1985, 1989, 1993- 1994	I	Поховання	№№ 1-39, 41-50	0,20-0,60	Тілопокладення		Др. пол. XII – п. пол. XIII ст.
Будівельний горизонт XVI-XVIII ст.							
1986, 1988	III	Палац	-	0,12-1,30	Кам'яний фундамент		Поч. XVIII ст.
1993- 1994	I	Будинок	-	-	Кам'яний фундамент, цегла	Господарське	Поч. XVIII ст.
1988	II	Яма 1	-	-	-	-	XVII-XVIII ст.
1988	II	Яма 2	-	-	-	-	XVII-XVIII ст.
1986, 1988	III	Яма (3)	Діаметр – 4,0	2,0	-	-	XVII-XVIII ст.
1993	I	Яма (4)	-	-	-	Смітнікова	XVII-XVIII ст.
Горизонт пізньоримського часу							
1986,	III	Поховання	-	-	Тілоспалення	-	I-II ст. н.е.

Продовження табл. П

1994	I	Поховання	№ 40	0,70	Тілоспалення	-	I-II ст. н.е.
1989	I	Рів	0,80 x 2,30	0,50-1,60	-	Невизначене	-

Додаток Р

Таблиця Р

Звенигород. Окольний город. Північна частина. Характеристика об'єктів

Рік	Роз коп	Об'єкт	Рівень виявлення (в м)	Розміри (в м)	Глибина (в м)	Додаткові елементи	Датування
Верхній будівельний горизонт							
1955	III	Напівземлянка I	1,15	2,10 x 3,70	0,52	Піч, приступки	XII – п. пол. XIII ст.
1955	III	Напівземлянка II	1,10	1,90 x 2,20	1,05	Приступки, яма; вхід із сходу	XII – п. пол. XIII ст.
1955	III	Напівземлянка III	1,10	2,40 x 2,90	1,20	піч	XII – п. пол. XIII ст.
1954	III	Піч (1)	1,10	1,30x0,50	1,26	–	XII – п. пол. XIII ст.
1955	III	Піч (2)	1,10	–	–	–	XII – п. пол. XIII ст.
1954	III	Піч (X)	–	–	–	Кам'янка	XII – п. пол. XIII ст.
1960	-	Яма	–	Діаметр - 1,20	Понад 2 м	–	XII – п. пол. XIII ст.

Продовження табл. Р

Середній будівельний горизонт							
1954-1955	III	Рів	1,10	Ширина 1,9-2,0	0,80	Досліджено 14 м	Перша пол. XII ст.

Додаток С
Звенигород. Окольний город. Східна частина. Характеристика об'єктів

Таблиця С

Рік	Сектор	Розкоп	Квадрат	Об'єкт	Рівень виявлення (в м)	Розміри (в м)	Глибина (в м)	Додаткові елементи	Глибина залягання печі (в м)	Датування
Верхній будівельний горизонт										
1965	IV	1	3-5,8-10,13-15,19-20,24-25	Церква, хрестильня	0,05-0,35 0,05-0,35	12 х 10,6 7,7 х 6,4	-	-	-	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
		3	20,24-25							
		4	1-14							
		5	1-2,6-7,11-25							
		10	23-25							
		11	21-22							
1966	IV	5	3-5,9-10	Усипальниця	0,2-0,3	7,0 х 3,7	-	-	-	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
		7	1-2,6-7							
		11	23-25							

Продовження табл. С

		12	21-22							
1968 - 1972	IV	8	16-25	Палац	0,5-1,0	9,4 х 8,05	-	Східне приміщення	-	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
		13	16-25			9,4 х 3,5		Середнє приміщення		
		14	16-19,21-24			9,4 х 5,5		Західне приміщення		
	II	4- 9				5,05 х 4,6		Північне приміщення		
1968 - 1969	IV	4	21-23	Житло 3	0,9-1,0	4 х 2,9	0,1-0,2	Піч із сходу, яма у північно- західному куті	1,10	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
	II	2	1-3							
1969	II	2	7-8,12-13	Житло 14	0,55- 0,70	4,20 х 2,80	0,05- 0,20	Піч у південно- східному куті; підвал	0,70	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
1969	II	2	19-20,14-15	Житло 15	0,40- 0,70	4,0 х 3,0	0,20	Печі з заходу і південного заходу	0,66- 0,69 0,55- 0,69	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
1969	II	2	11-12,16-17	Житло 16	0,63- 0,65	3,80 х 2,90	0,15- 0,20	Піч у північно- західному куті	0,90	Сер. XII- п. пол. XIII ст.

Продовження табл. С

1969	II	3	13-15,18-20,23-25	Житло 17	0,40	3,60 х 3,10	0,15-0,20	Печі у південно-західному куті і в центрі	0,70; 0,50-0,37; 1,06	Сер. XII- п. пол. XIII ст.
Середній будівельний горизонт										
1968	IV	7	23-25		0,5	4,4 х 2,93 (фрагм)	0,38	Піч у південно-східному, яма у північно-західному куті	0,90	п. пол. XII ст.
		6	3-5							
1968 - 1969	IV	13	15,20,25	Житло 10 /піч 1	0,6	6 х 5	0,7	Піч із заходу	0,90	п. пол. XII ст.
		14	16-17,21-22							
1969	II	2	6,11,16	Житло 13	0,40-0,50	2,20 х 0,6 (фрагм.)	0,15-0,20	Піч у північно-східному куті	0,70	п. пол. XII ст.
1966	IV	6	1-2	Піч 1	0,4	Д=1,30	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	7	23	Піч 2	0,42	Д=1	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	6	10	Піч 3	0,40	Д=0,80	-	Розвал печини і блюда	-	п. пол. XII ст.

Продовження табл. С

1966	IV	8	1	Піч 5	0,87	1,0 х	-	Розвал печини і	-	п. пол. XII
------	----	---	---	-------	------	-------	---	-----------------	---	-------------

						0,60		блюда		ст.
1966	IV	9	21	Піч 6	0,53	Д=0,20	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	9	12	Піч 7	0,52	Д=1,0	-	Устя із заходу	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	8	2-3	Піч 8	0,55	Д=0,70	-	Розвал печини і блюда	-	п. пол. XII ст.
		9	22-23						-	
1966	IV	9	22-23	Піч 9	0,58	Д=0,70	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	8	3-4	Піч 10	0,55	Д=0,50	-	Уламок череня	-	п. пол. XII ст.
		9	23-24							
1966	IV	8	4	Піч 11	0,60	Д=0,60	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	12	25	Піч 13	0,30	Д=0,80	-	Черінь	-	п. пол. XII ст.
1968	IV	6	20	Піч 17	1,0	0,90 х 0,60	-	Розвал печини і попелу	-	п. пол. XII ст.
1969	II	2	15	Піч 26	1,10	Д=0,40-0,45	-	Розвал печини	-	п. пол. XII ст.

Продовження табл. С

1969	II	2	10,15	Піч 27	1,10	Д=0,50	-	Розвал печини і череня	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	3	23	Яма 1	0,40	Д=1,50	1,20	Циліндрична	-	п. пол. XII ст.

1966	IV	11	20	Яма 3	0,25-0,35	2,0 х 1,80	1,0	Конічна	-	п. пол. XII ст.
1966	IV	7	5	Яма 4	0,30	Д=1,60	2,40	Конічна	-	п. пол. XII ст.
		12	25							
1966	IV	7	15	Яма 7	0,5-0,63	Д=1,20	0,55	Циліндрична	-	п. пол. XII ст.
		9	11							
1966	IV	9	6-7,11-12	Яма 8	0,50-0,63	Д=1,50	0,55	циліндрична	-	п. пол. XII ст.
1968	IV	6	8-9,13-14	Яма 10	1,0	2,80 х 2,10	0,65	Циліндрична	-	п. пол. XII ст.
1968	IV	14	1-2, 6-7	Яма 11	1,0	1,80 х 1,30	1,20	Циліндрична	-	п. пол. XII ст.
1965 - 1966	IV	1	8-10	Рів 2 б	-	Ширина 0,50	0,30	-	-	п. пол. XII ст.
		4	1							
		5	4,8-9,13,17-18,21-22							

Продовження табл. С

		11	17-18,22-24							
Нижній будівельний горизонт										
1968	IV	6	20,25	Житло 6	1,1-1,15	4,33 х 3,5	0,05-0,1	Піч із сходу	1,20	IV чв. XI– п. пол. XII ст.

		8	16-17,21-22							
1968	IV	13	11-12,16-17	Житло 11	1,00	3,8 х 1,20	0,90	Піч із півдня	1,90	IV чв. XI– п. пол. XII ст.
1968 - 1969	IV	13	15,20,25	Житло 10/піч 2	0,6	6 х 5	0,7	Піч із півночі	0,90	IV чв. XI– п. пол. XII ст.
1965 - 1966 1968 - 1972	II	1	5,10	Житло 18	0,80	4,60 х 3,90	0,10- 0,20	Піч із заходу	1,10	IV чв. XI– п. пол. XII ст.
		3	20,25							
		4	16,21-22							
		7	1-2,6-7							

Продовження табл. С

1969 - 1972	II	3	5,10	Житло 19	0,50- 0,55	3,60 х ?	0,20	Піч у південно- західному куті	1,10	IV чв. XI– п. пол. XII ст.
		4	1-2,6-7							

1968	IV	6	23-24	Піч 16	1,6-1,8	Д=1,0 х 1,40	1,40	Розвал печини і череня; у житлі 4		IV чв. XI– п. пол. XII ст.
1969	IV	6	24-25	Піч 21	1,6-1,85	0,80 х 0,60		Черінь, устя із півдня		IV ст.. XI– п. пол. XII ст.
1968 - 1969	IV	8	20	Піч 22	1,35	Д=1,0	-	-	-	IV чв. XI– п. пол. XII ст.
		13	16							
1966	IV	7	12	Яма 5	0,40	1,50 х 1,0	0,20	Бочкоподібна	-	IV чв. XI–п. пол. XII ст.
1966	IV	7	16-17	Яма 6	0,50	2,0 х 1,20	0,25	Бочкоподібна	-	IV чв. XI–п. пол. XII ст.
1965 - 1966	IV	11	17-18,22-23	Рів 2 а	-	Ширина -0,50- 0,85	0,50	-	-	IV чв. XI–п. пол. XII ст.
1965 - 1966	IV	12	13,17-18,22- 23	Рів 3	0,60	Ширина 1,20	0,20- 0,25	-	-	IV чв. XI–п. пол. XII ст.

Продовження табл. С

1968 - 1969	II	2	4-5,8-9,12- 13,17-18	Рів 4	0,40- 0,60	Ширина 2,50,2,60	0,70- 0,90	-	-	IV чв. XI–п. пол. XII ст.
	IV	4	14-15,19-							

			20,24-25							
Будівельний горизонт другої половини XIII-початку XIV ст.										
1965	IV	1	24	Поховання 1	0,25	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	1	25	Поховання 2	0,25	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	6	8	Поховання 3	0,20	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	6	9	Поховання 4	0,20	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	6	13	Поховання 5	0,20	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	4	22	Поховання 6	0,20- 0,35	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	4	23-24	Поховання 7	0,25- 0,40	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	6	3	Поховання 8- 9	1,20	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.

Продовження табл. С

1969	II	2	2-7	Поховання 1	0,10- 0,30	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1969	II	2	3, 8	Поховання 2	0,20- 0,30	-	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	6	16-19, 21-24	Житло 4/піч 14	0,1-0,2	4,6 х 2,3	0,2-0,3	Піч із півдня	0,40	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	13	17-19,22-24	Житло 8а/піч	0,27	3,30 х		Піч у південно-	0,38	Сер. XIII – п.

				20		3,0		східному куті		пол. XIV ст.
1968	IV	13	7-9,12-14,17-19	Житло 9	0,2-0,3	4,2 х 3,40	0,2-0,3	Печі у південно-східному і північно-західному кутах; яма	0,55	Сер. XIII – п. пол. XIV ст.
1966	II	1	12-14,17-19	Житло 12	0,65	4,8 х 3,8	0,30	Печі із півдня і північного заходу	0,70-0,80	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	2	24-25	Споруда 1	1,10-1,20	2,80 х ?	0,15-0,25	Піч у південному куті	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	2	2-5,8-10	Споруда 2	1,15-1,220	5,0 х ?	0,15-0,20	Піч у північно-східному куті	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1966	IV	8	14-15,20	Піч 12	0,20	1,0 х 0,90	-	Розвал печини	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1968	IV	6	22-23	Піч 15	0,30-0,55	Д=0,80	-	Уламок череня; в житлі 4	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1966	II	1	13,18	Піч 23	0,70	1,2х0,7	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.

Продовження табл. С

1966	II	1	17	Піч 24	0,7-0,8	1,2х0,7	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1966	II	1	18	Піч 25	1,0	1,0	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1965	IV	2	15	Піч 29	1,20	Д=0,90	-	Черінь	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1966	II	1	1-2, 6-7	Яма 12	0,2-0,3	2,5х2,8	1,0	-	-	Сер. XIII –п.

										пол. XIV ст.
1966	II	1	6-7, 11-12	Яма 13	0,2-0,3	2,1x2,2x 1,7	-	-	-	Сер. XIII –п. пол. XIV ст.
1969	II	3	8,13	Яма 14	0,20- 0,30	Д=1,0	0,80	Конічна	-	Сер. XII-п. пол. XIII ст.
Будівельний горизонт XVI-XVIII ст.										
1966 1968	IV	6	3-4,8-9	Стовп	+0,20	2,0 x 1,8	1,40	-	-	XVII-XVIII ст.
1966	IV	10	16	Яма 2	0,40- 0,53	1,30 x 0,70	1,0	Циліндрична	-	XVII-XVIII ст.
1965	IV	2	9-10,13- 18,21	Рів 5	0,40	Ширина 1,0	2,40	-	-	XVII-XVIII ст.

Додаток Т

Таблиця Т

Звенигород. Окольний город. Південна частина. Характеристика об'єктів

Рік	Розкоп	Траншея	Квадрат	Об'єкт	Рівень виявлення (в м)	Розміри (в м)	Рівень долівки (в м)	Додаткові елементи	Глибини залягання печі у житлі (в м)	Датування
Верхній будівельний горизонт										
1973	1		1-3	Споруда 1	0,45-0,50	4,8 x 2,0 (?)	0,45-0,50	Піч у північно-східному куті	0,50	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
1973	2		1-3, 6-8	Споруда 3	0,25	3,50 x 3,50	0,30	Піч у північно-західному куті	0,50	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
1973	2		4-5, 9-10, 14-15	Споруда 4	0,45-0,50	3,90 x 3,40	0,45-0,50	Піч у центрі	0,50	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
1973	2		11-12, 16-17	Споруда 5	0,50-0,55	4,0 x 2,60 (?)	0,50-0,60	печина у північно-західному куті	0,33-0,53	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.

Продовження табл. Т

1973	2		21-22	Споруда 6	0,11- 0,26	3,80 x 3,50	0,30- 0,40	При західній стіні розвал печини і попелу	0,30	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
	3		1-2							
1973	2		18-20, 13-15	Споруда 7	0,55- 0,75	3,60 x 2,70 (?)	0,75	Розвал печини і попелу у південно- західному куті	0,55- 0,75	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
1973	2		23-25	Споруда 8	0,40	3,80 x 3,70	0,40	Печі у центрі	0,40- 0,45	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
	3		3-5							
1973	2		25	Споруда 9	0,40- 0,43	-	0,50	Піч у південно- західному куті	0,50	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
	3		5							
1973	1		23	Піч 1	0,45	Д=0,50	-	Піч у південно- західному куті	0,60	-

Продовження табл. Т

	2		3							
1977		1		Об'єкт 1	0,60-0,87	2,52 x 2,43	1,0-1,33	Рогожа на дні	-	-
2010		6	34,35,36	Споруда 1	99,96-99,89	3,38 x 2,72	99,16-99,29	Вхід із півночі; дві долівки	-	2 пол. XI-сер. XII
		7	2,3,4							
2010		1	3-4,11-12	Споруда 2	100,04-99,86	4,20 x 3,80	-	Дві печі; устя із південного-сходу	99,86	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
2010		3	6,14	Піч 1	99,64-99,48	-	-	-	-	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
2010		6	31,39	Піч 3	99,18	1,15 x 0,74	-	Устя із заходу	98,96	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
2010		6	39	Піч 4	99,15	0,87 x 0,80	-	Устя із сходу	98,96	2 пол. XII-п. пол. XIII ст.
2010		7	1-2, 33-34	Піч 5	99,62	0,80 x 0,60	-	-	99,74	
2010		3	21	Яма 1	99,31	0,54 x 0,67	99,13	-	99,13	-
2010		3	22	Яма 2	99,31	0,73 x 0,57	98,85	-	98,85	-

Продовження табл. Т

2010		4	18, 26,34	Яма 4	100,03-	1.45 x 0.80-	99,62-	-	-	2 пол. XII-
------	--	---	-----------	-------	---------	--------------	--------	---	---	-------------

					99,97	зах.ч. 2,25 x 1,70- сх.ч. 0,75 x 0,57- коридор	99,27			п. пол. XIII ст.
2010		2	27, 35	Яма 5	99,89- 99,83	0,95 x 0,82	99,76	-	99,76	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
2010		6	39-38	Яма 5а	99,31- 99,29	2,2 x 1,8	98,75- 98,80	-	98,75	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
		7	6-7							
2010		4	38	Яма 6А	99,35	Д=0,35	99,20	-	99,20	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
2010		4	40	Яма 14	98,95	0,29 x 0,35	98,59	-	98,59	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
Середній будівельний горизонт										
1973	1		23-25	Споруда 11	0,45- 0,55	4,0 x 2,40	0,90	Піч при західній стіні	0,90	п. пол. XII- 3 чв. XII ст.
	2		3-4							

Продовження табл. Т

1973	2		15	Піч 2	0,70	Д=0,5	-	-	0,71	п. пол. XII-
------	---	--	----	-------	------	-------	---	---	------	--------------

										3 чв. XII ст.
1973	I		1-2	Яма А	0,50	Д=1,60	0,50	-	-	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		1	3-4	Споруда 7А	100,00-99,95	1,20 x 1,40	98,35	-	-	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
		1а	3-4							
2010		4	37-38	Яма 6	99,54-99,51	1,40 x 1,05	99,35	-	99,35	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		7-8	20	Яма 8	99,88-99,80	1,84 x 1,57	98,82	-	98,82	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		7	21	Яма 9	99,72-99,59	1,24 x 0,35-0,76	-	-	-	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		8	18,26,34	Яма 12	99,92	3,70 x 1,15-1,95	98,29	-	98,29	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		1	8-7,15-16,23-24	Костище 1	99,57-99,43	5,40 x 4,60	-	-	-	п. пол. XII-3 чв. XII ст.
2010		8	24,31-32	Костище 2	99,41-99,23	2,00 x 1,60	-	-	-	п. пол. XII-3 чв. XII ст.

Продовження табл. Т

Нижній будівельний горизонт

1973	1		18-20, 23-25	Споруда 2	1,20- 1,30	3,0 x 3,20	1,20- 1,30	Печі у північно- західному і північно- східному кутах; устя із півдня	1,20- 1,30	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
1973	2		17	Піч 3	0,75	Д=0,90	-	-	1,0	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
2010		6	34,35,36	Споруда 1	99,96- 99,89	3,38 x 2,72	99,16- 99,29	Вхід із півночі; дві долівки	-	2 пол.ХІ- поч. ХІІ
2010		7	12-14	Споруда 6	99,77- 99,55	4,30 x 1,27	-	-	-	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
2010		2	36	Піч 2	99,96- 99,91	Д=0,90	-	Устя із північного- заходу	99,75	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
2010		5	15,23-24	Яма 7	99,26- 99,17	2,37 x 0,85- 1,30	98,75- 98,25	-	98,25- 98,75	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
2010		6	20,28	Яма 3	99,89- 99,81	1,80 x 1,31	99,10	-	99,10	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.
2010		6	17-18	Яма 11А	100,05	Д=0,55	99,23	-	99,23	2 пол.ХІ- поч. ХІІ ст.

Продовження табл. Т

Будівельний горизонт другої половини XIII-початку XIV ст.										
1973	1		15, 20	Поховання 1	1,0	-	-	-	-	2 пол. XIII ст.
1973	1		17,18	Поховання 2	1,26	-	-	-	-	2 пол. XIII ст.
1973	1		3-5	Споруда 10	0,80-0,90	3,50 x 2,20 (?)	1,0-1,10	Піч при західній стіні	1,0	2 пол. XIII-поч. XIV ст.
1973	1		21-22	Яма 1	0,60-0,80	1,60 x 1,50	1,50	-	-	2 пол. XIII-поч. XIV ст.
	2		1-2							

Додаток У
Звенигород. Окольний город. Західна частина. Характеристика об'єктів

Таблиця У

Рік	Роз- коп	Квадрат	Об'єкт	Рівень вияв- лення	Розміри (в м)	Глибина (в м)	Додаткові елементи	Датування
Середній будівельний горизонт								
1960/1 961	Р. I	7п/8п	Піч 3	1,00	1,0 x 1,60		Посередині череня вкопано камінь	XII ст.
1960/1 961	Р. I	6-7 п	Піч 4	1,00	-	-	-	XII ст.
1962	Р. I	8 п	Піч 4а	1,20	2,48 x 1,45	-	Устя із сходу	XII ст.
1961	Р. I	9 п-р	Піч 5	0,80	Д = 1,20	-	Устя із сходу; товщина стінок 5-6 см	XII ст.
1961	Р. I	10 п	Піч 7	1,0	1,50 x 1,20	-	Устя із сходу, товщина стінок 5 см	XII ст.
1961	Р. I	10п/11 п	Піч 8	1,0	1,20 x 1,15	-	Устя із сходу, товщина стінок 7 см	XII ст.
1962	Р. I	11п/12п	Піч 11	1,20	1,20 x 1,10	-	З чотирма отворами від сопел	XII ст.

Продовження табл. У

1962	Р. I	12п/13п	Піч 12	1,30	1,70 x 1,40	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1962	Р. I	13п/14п	Піч 13	1,30	Д= 1,20	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1963	Р. I	14-15 п	Піч 15	1,30	Д= 1,30	-	Устя з півдня (?)	ХІІ ст.
1963	Р. I	15-16 п	Піч 16	1,25	Д= 1,30	-	-	ХІІ ст.
1963	Р. I	16 п	Піч 17	1,30	1,50 x 1,30	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1964	Р. I	17 п	Піч 19	1,23- 1,29	1,50 x 1,15	-	Устя із сходу; черінь мав кілька шарів	ХІІ ст.
1969	Р. I	17-18 п	Піч 20	0,85	0,90 x 0,95	-	Устя із сходу; перед устям – передпічна яма	ХІІ ст.
1969	Р. I	18-19 п	Піч 21	0,80	1,50 x 1,40	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	19-20 п	Піч 22	0,80	1,50 x 1,40	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	20-21 п	Піч 23	0,80	Д= 1,60	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	21 п	Піч 24	1,0	1,40 x 1,60	-	Устя із сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	22-23 п	Піч 25	1,80	1,35 x 0,90	-	-	ХІІ ст.
1969	Р. I	23-24 п	Піч 26		Д= 1,30	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	24-25 п	Піч 27		Д= 1,45 м	-	-	ХІІ ст.

Продовження табл. У

1969	Р. I	25-26 о-п	Піч 28	1,0	1,50 x 2,0	-	Устя із північного сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	26-27 о-п	Піч 29	1,0 (?)	1,20 x 1,60	-	Устя із сходу; черінь двошаровий	ХІІ ст.
1969	Р. I	27-28 о	Піч 30	0,90	1,40 x 1,45	-	Устя із сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	28-29 о	Піч 31	1,20	1,20 x 1,40	-	Устя із сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	29-30 о	Піч 32	1,50	1,40 x 1,20	-	Устя із сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	31 о	Піч 33		1,40 x 1,60	-	Устя із сходу; є припічок	ХІІ ст.
1969	Р. I	32 о	Піч 34	0,70	1,90 x 1,60	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	траншея	Піч 35	1,0	1,80 x 1,20	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	33 о	Піч 36	0,80	1,00 x 1,40	-	Устя із сходу	ХІІ ст.
1969	Р. I	34 о-н	Піч 37	1,20	1,30 x 1,80	-	Устя із південного сходу; є припічок; черінь двошаровий	ХІІ ст.
1969	Р. I	35 о	Піч 38	1,10	Д= 1,10	-	-	ХІІ ст.
1969	Р. I	36 о	Піч 39	1,20	0,9 x 1,10	-	-	ХІІ ст.
1969	Р. I	37 о	Піч 40	1,20	1,10 x 1,20		Устя із сходу	ХІІ ст.

Продовження табл. У

1969	Р. I	38 о-н	Піч 41	1,40	1,20 x 1,60	-	Устя із сходу; є припічок	XII ст.
1969	Р. I	39 н	Піч 42	1,30	1,10 x 1,40	-	Устя із сходу	XII ст.
1969	Р. I	39-40 н	Піч 43	1,50	0,80 x 0,90	-	-	XII ст.
1969	Р. I	41 н	Піч 44	-	0,90 x 1,10	-	-	XII ст.
1963	Тр. I	-	Вал	-	-	h=3 м	-	2 пол. XII- п. пол. XIII ст.
Нижній будівельний горизонт								
1954	Р. I	-	Вогнища	1,40	1,0-1,50	-	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1954	Р. I	-	Яма 1	1,80	0,90x1,10	0,15	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1954	Р. I	-	Яма 2	1,80	Д=2,0	0,20	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1954	Р. I	-	Яма 3	1,80	1,65x3,25	1,20- 1,50	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1963	Р. I	14-16 н-о	Житло 1	0,95	4 x 4	1.13- 1.23	Піч у північно-східному куті	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.

Продовження табл. У

1962	Р. I	10 с	Об'єкт 1	1,80	2,0 x 1,17	0,30	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1963	Р. I	16 м	Об'єкт 2	0,60	-	-	-	4 чв. XI – 1 трет.

								XII ст.
1963	Р. I	15 к	Об'єкт 3	1,00	-	-	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1960	Р. I	2-3 к	Яма 1	1,00	1,10 x 1,0	1,60	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1960	Р. I	3 к	Яма 2	1,00	1,10 x 1,30	2,10	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1963	Р. I	16-17 н/о	Яма 3	1,10	Д=1,20	0,70	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1962	Р. I	13 к	Яма 4	1,00	0,50 x 0,70	0,22	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1963	Р. I	15-16 р/с	Яма 5	1,70	1,40 x 1,90	2,65		4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1961	Р-I	9 п-р	Яма 6	1,40	0,20x0,27	0,30	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1960	Р. I	2-3 к-л	Піч 1	1,0	-	-	Товщина стінок 3см	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1960	Р. I	7 н	Піч 2	1,00	0,80 x 0,72	-	Устя із півдня; товщина стінок 3-5 см	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1961	Р. I	9 м	Піч 6	1,0	1,0 x 0,90	-	Устя із заходу	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.

Продовження табл. У

1961	Р. I	8о	Піч 9	1,0	Скупчення печини	-	-	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1961	Р. I	10 о	Піч 10	1,40	Д = 0,80 м	-	Устя із заходу	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.

1962	Р. I	10п/11п	Піч 14	1,70	0,90 x 0,95	-	Устя із півночі	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
1963	Р. I	13 с	Піч 18	2,00	Д= 0,90	-	Товщина стінок 5- 10 см	4 чв. XI – 1 трет. XII ст.
Будівельний горизонт другої половини XIII-початку XIV ст.								
1954	Р. II	Оборон- ний рів	Похован- ня 1	0,17	-	-	-	1241 р.
1954	Р. II	Оборон- ний рів	Похован- ня 2	0,30	-	-	-	1241 р
1954	Р. II	Оборон- ний рів	Похован- ня 3	0,25	-	-	-	1241 р.
1957	Р. I	-	Похован- ня 1-11	0,30- 0,80	-	-	-	Після 1241 р.
1960	Р. I	-	Похован- ня 1-9	0,65- 0,90	-	-	-	Після 1241 р.

Додаток Ф

Таблиця Ф

Звенигород. Західний пригород. Урочище Загородище. Характеристика об'єктів

Рік	Розкоп	Об'єкт	Рівень виявлення (в м)	Розміри	Глибина об'єкта	Додаткові елементи	Датування
Верхній будівельний горизонт							
1959	III	Поховання 1-3	0,28				1241 р.
Середній будівельний горизонт							
1953	I	Напівземлянка 1	0,55	1,05 м	0,50	Горн	Поч. XII ст.
1964	I	Напівземлянка 2	0,60-0,70	12 кв. м	0,70	Горн; піч побутова	Поч. XII ст.
1969	I	Напівземлянка 3	0,40	4 x 2,4	0,80	Горн	Поч. XII ст.
1954	I	Напівземлянка 4	0,60	5 x 3	0,40-0,50	Піч-кам'янка	Поч. XII ст.
1955	I	Напівземлянка 5	0,60	6,3 x 4,0	0,90	Горн	Поч. XII ст.
1973		Напівземлянка 6	0,70	3,2 x 2,7	0,50	Піч	Поч. XII ст.
1981	II	Напівземлянка 7	1,70	2,00-2,20 x 8,5	0,15-0,35	Вогнище, стовпи	1 пол. XII ст.
1959	I	Об'єкт 1 (чинбарня)	1,00-1,20	8 x 18	-	-	1 пол. XII ст.

Додаток X

Таблиця X

Звенигород. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Характеристика об'єктів

Рік	Розкоп	Квадрат	Об'єкт	Рівень виявлення (в м)	Розміри (в м)	Додаткові елементи	Датування
Верхній будівельний горизонт							
1977-1978	Р. I	3-7 г-ж 8-9 г-е	Церква	0,54-0,60	6,95 x 9,7 – нава і бабінець; 3,25 x 5,55- вівтар	-	XII–1 пол. XIII ст.
1990	Р. 2	1 А	Споруда 1	0,85	-	Піч у пів- нічно-схід- ному куті	XII–1 пол. XIII ст.
1990	Р. 2	4-5 А	Споруда 2	0,95	-	-	XII–1 пол. XIII ст.
Будівельний горизонт другої половини XIII-початку XIV ст.							
1977-1978	Р. I	-	Поховання 1-35	0,54-0,60	-	-	Після 1241 р.

Додаток Ц

Таблиця Ц

Звенигород. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником. Характеристика об'єктів

Рік	Роз- коп	Квадрат	Спо- руда.	Ярус	Глибина залягання (в м)	Розміри (в м)	Додаткові елементи	Функціональне призначення	Час побудови
Будівельний горизонт другої половини XIII ст.									
1981	,		Пох 1-9		0,70	-	-	-	-
Верхній будівельний горизонт									
1984 і 1985	IV	8-11 т-х	12	1	0,51-0,68	6,7 х 6,72	Підлога, піч глинобитна	Житлове	1180-1190-ті рр.
1984 і 1985	V	9-12 а-д	14	1	0,54-0,57	5,6 х 5,9	2 поверхи, печі глинобитні, призьба	Житлове	1180-1190-ті рр.
1985	IV	2-4 с-ф	20	1	-	7,25 х 4,25	-	Господарське	1180-1190-ті рр.
1985	IV	3-4 х-ш	25	1	0,53	5,4 х 5,5	Піч-горн, глиняна долівка	Виробниче	1180-1190-ті рр.
1986	VI	4-6 б	35	1	0,60	3,75 х ?	-	Господарське	1180-1190-ті рр.
1987	III	7-8 с-у	39	1	0,76-0,80	-	Піч	Житлове	1180-1190-ті рр.

Продовження табл. Ц

1988	III	6-8 х-у	43	1	0,89	4,0 x 4,15	-	Господарське	1180-1190-ті рр.
1988	III	4-5 т-у	44	1	0,58	-	Піч глинобитна, глиняна долівка	Виробниче	1180-1190-ті рр.
1984	V	9-12 б-д	16	2	0,62-0,71	4,86 x 5,32	Підлога	Господарське	1150-1170-ті рр.
1985	IV	9-11 ж-з	22	2	0,64-0,84	3 x 6	Підлога	Господарське	1150-1170-ті рр.
1985	IV	10-14 о- т	28	2	0,64-0,76	5,4 x 6,5	Піч глинобитна	Житлове	1150-1170-ті рр.
1988	III	9-10 у-ф	43б	2	0,75-0,94	3 x 3	-	Господарське	1150-1170-ті рр.
1988 і 198 9	IV	16-18 з-м	49	2	0,65	5,80 x 5,45	2 поверхи, піч	Житлове	1150-1170-ті рр.
Середній будівельний горизонт									
1982 і 1983	IV	10-15 в-д	1	3	0,68-0,85	4,6 x 8,9	2-камерна, призьба, 2 печі глинобитні, підлога	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1983	IV	9-10 г-д	2	3	0,65-0,70	2,20 x 4,0	Піч-кам'янка	Кузня	1130-1140-ві рр.
1983	IV	5-7 в-г	3	3	0,82	3,1 x 4,4	Піч-кам'янка, призьба, долівка частково земляна частково глиняна	Житлово- виробнича	1130-1140-ві рр.

Продовження табл. Ц

1983	IV	0-2 в-е	6	3	0,55	6 x 6	2 поверхи з печами глинобитними	Житлове	1130-1140-ві рр.
1983	IV	6-8 д-н	8	3	0,55	3,02 x 3,05	2 поверхи з печами, призьба; у підкліті долівка частково із хмизу	Житлове	1130-1140-ві рр.
1984	V	9-12 б-д	17	3	0,74-0,84	4,28 x 5,10	підлога	Господарське	1130-1140-ві рр.
1984 і 1985	IV	7-10 о-с	11	3	0,62-0,87	5,7 x 5,75	2 поверхи, підлога, призьба, піч глинобитна	Житлове	1130-1140-ві рр.
1984 і 1985	IV	9-11 ц-я,	13	3	0,48-0,82	6,4 x 10,2	2 поверхи, підлога, печі глинобитні, галерея, наскрізний проїзд	Житлове	1130-1140-ві рр.
1985	V	3-5 в-е	18	3	0,79-0,87	4,84 x 5,4	Глинобитна піч	Житлове	1130-1140-ві рр.
1985	IV	3-5 щ-я	19	3	0,76-0,95	7,72 x 4,84	2- камерна, робоче місце	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1985	IV	3-5 щ-я	19	3	0,76-0,95	7,72 x 4,84	2- камерна, робоче місце	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1985	IV	1-3 к-н	21	3	-	4,5 x 7,5	-	Господарське	1130-1140-ві рр.
1985	IV	2-3 п	21а	3	-	-	Піч	Житлове	1130-1140-ві рр.

Продовження табл. Ц

1985	IV	1-2 ж-к	24	3	0,88	4,0 x 4,3	Піч глинобитна	Житлове	1130-1140-ві рр.
1985	IV	7-8 м	276	3	-	2,65 x 2,0	Піч-кам'янка	Кузня	1130-1140-ві рр.
1985 і 1989	IV	10-11 у-х	15	3	0,76-0,88	-	-	Господарське	1130-1140-ві рр.
1985	IV	10-12 о- т	29	3	-	4,8 x 4,8	Піч глинобитна	Житлове	1130-1140-ві рр.
1985 - 1987	IV	8-14 к-о	23	3	0,79-0,89	7,83 x 3,6	2-камерна, підлога	Господарське	1130-1140-ві рр.
1986	VI	3-6 в-з	33	3	0,57-0,62	4,6 x 10,6	2-камерна, 2 горна	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1986	VI	3-6 в-з	33	3	0,57-0,62	4,6 x 10,6	2-камерна, 2 горна	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1994	VII	1-3 в-г	36	3	0,74-0,86	-	Горн	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1987	III	8-10 с,т	40	3	0,68-0,79	2,86 x 3,12	Піч-кам'янка	Виробниче	1130-1140-ві рр.
1987 і 1990	IV	14-15 я	37	3	0,65-0,85	3,9 x 5,83	2- камерне, глинобитні печі, глиняна долівка	Виробниче	1130-1140-ві рр.

Продовження табл. Ц

1988	III	6-7 т-у	46	3	0,97	-	Піч глинобитна	Житлове	1130-1140-ві рр.
1991	IV	11-12 л-м	51	3	0,83	-	Піч глинобитна	-	1130-1140-ві рр.
1983	IV	1-2 г-е	9	4	0,72-1,30	4,25 x 4,25	2 поверхи з печами глинобитними, підлога	Житлове	1110-1120-ті рр.
1985	IV	7-8 з-к	27	4	0,94-0,99	2,4 x 2,65	Піч-кам'янка	Кузня	1110-1120-ті рр.
1985	IV	7-8 к-л	27а	4	0,87	2,65 x 3,10	Піч-кам'янка	Кузня	1110-1120-ті рр.
1985	IV	10-12 п-с	30	4	-	-	Піч глинобитна	Житлове	1110-1120-ті рр.
1986	IV	13-15 т-х	32	4	0,94-1,04	3,40 x 4,40	Земляна долівка	Господарське	1110-1120-ті рр.
1986	VI	6-7 в-е	34	4	0,60-0,85	3,70 x 5,0	Горн	Виробниче	1110-1120-ті рр.
1994	VII	1-3 в-г	36а	4	0,99	4,60 x ?	Піч глинобитна	Житлове	1110-1120-ті рр.
1987	III	8-10 ш,ю	38	4	0,89-1,04	3,39 x ?	-	Господарське	1110-1120-ті рр.
1988	III	6-8 х-у	41	4	0,98	4,0 x 4,15	Піч глинобитна, підлога	Житлове	1110-1120-ті рр.
1988	III	3-5 т-у	44а	4	0,87	3,43 x ?	Піч глинобитна, глиняна долівка	Виробниче	1110-1120-ті рр.

Продовження табл. Ц

1988	III	4-6 ю-щ	42	4	0,93-1,07	3,05 x 4,3	Піч глинобитна	Житлове	1110-1120-ті рр.
1991	IV	14-15 з-х	50	4	-	3,94 x ?	Піч глинобитна	Житлове	1110-1120-ті рр.
1991	IV	9-10 н-о	52	4	0,94	-	Піч глинобитна	Житлове	1110-1120-ті рр.
Нижній будівельний горизонт									
1983	IV	5-7 б-г	7	5	1,30	3,3 x 3,3	Піч глинобитна, підлога	Господарське, житлове	1090-1100-ті рр.
1985	V	3-5 в-е	18а	5	1,03-1,24	4,84 x 5,4 (?)	Підлога, глинобитна піч,призьба	Житлове	1090-1100-ті рр.
1985	IV	3-5 щ-я	19а	5	1,23	-	Глинобитна піч	Житлове	1090-1100-ті рр.
1985	IV	7-11 з-л	26	5	1,17-1,40	3,27 x 2,94	-	Господарське	1090-1100-ті рр.
1985 - 1986	IV	14-16 н-п	31	5	-	3,4 x 3,6	Піч глинобитна	Господарське, виробниче	1090-1100-ті рр.
1986	IV	13-15 т-х	32а	5	1,10x1,25	3,17 x 2,98	Земляна долівка	Господарське	1090-1100-ті рр.
1994	VII	1-3 в-г	36б	5	1,12-1,14	-	-	Господарське	1090-1100-ті рр.
1988	III	3-5 т-у	45	5	1,07-1,20	2,80 x 3,40	Піч глинобитна, глиняна долівка	Виробниче	1090-1100-ті рр.

Продовження табл. Ц

1988	III	4-5 ш-я	48	5	1,14-1,19	-	-	Господарське	1090-1100-ті рр.
1983	IV	10-12 б- Г	10	6	1,30-1,50	3,4 х 4	Долівка земляна	Конюшня	1060-1080-ті рр.
1985	IV	7-10 о-с	11а	6	1,28-1,63	-	-	Господарське	1060-1080-ті рр.
1985	IV	6-11 з-м	26а	6	1,24-1,40	1,8 х 3,4	Ясла, перелаз	Хлів	1060-1080-ті рр.
1988	III	4-6 х-ш, 5-7 ю	47	6	1,19-1,49	4,12 х 4,56	Піч	Житлове	1060-1080-ті рр.

Додаток Ш

Таблиця Ш

Звенигород. Північно-східний пригород. Періодизація об'єктів

САДИБА	БУДІВЕЛЬНИЙ ГОРИЗОНТ					
	Верхній		Середній		Нижній	
	1 - ярус	2 - ярус	3 - ярус	4 - ярус	5 - ярус	6 - ярус
	1190-1180-ті	1170-1150-ті	1140-1130-ті	1120-1110-ті	1100-1090-ті	1080-1060-ті
I	СП-44 м	←	←	СП-44а\ м	СП-45 м	-
I	СП-39 ж	←	СП-46 ж	-	-	-
I	←	←	СП-40 м	-	-	-
II	←	←	←	СП-42 ж	СП-48 г	СП-47 ж
II	СП-43 г	←	←	СП-41 ж	-	-
II	-	-	←	СП-38 г	-	-
II		СП-43б\г	-	-	-	-
III	←	←	СП-1 м	-	←	СП-10 г
III	←	←	СП-3 м	←	СП-7г\ ж	-
III	←	←	СП-2 м	-	-	-
III	←	←	СП-8 ж	-	-	-
IV	←	СП-22 г	-	-	←	СП-26а\ г
IV	←	←	←	СП-27 м	СП-26 г	-
IV	←	←	←	СП-27а\ м	-	
IV	←	←	СП-27б\ м	-	-	-
IV	←	←	СП-23-23а\ г	СП-52 ж	-	
IV	←	←	СП-51 г	-	-	-
IV	←	СП-49 ж	←	СП-50 ж	-	-

Продовження табл. Ш

V	←	←	СП-11 ж	←	←	СП-11а\ г
V	←	←	СП-31 м ←	←	СП-31 г	-
V	←	СП-28 ж	СП-29 ж	СП-30 ж	-	-
VI	←	←	←	СП-32 г	СП-32а\ г	-
VI	СП-14 ж	СП-16 г	СП-17 г	-	-	?
VI	СП-12 ж	←	СП-15 г	-	-	-
VI	←	←	СП-13 ж	-	-	-
VI	←	←	СП-37 м	-	-	-
VII	←	←	СП-6 ж	СП-9 ж	-	-
VIII	←	←	СП-24 ж	-	-	?
VIII	←	←	СП-21 г	-	-	-
VIII	←	←	СП-21а\ ж	-	-	-
IX	СП-25 м	-	-	-	-	-
IX	СП-20 г	-	-	-	-	-
X	←	←	СП-18 ж	←	СП-18а\ ж	-
X	←	←	СП-19 м	←	СП-19а\ ж	-
XI	←	←	СП-36 м	СП-36а\ ж	СП-36б\ г	-
XI	←	←	←	СП-34 м	-	-
XI	←	←	СП-33 м	-	-	-
XI	СП-35 г	-	-	-	-	-

Умовні позначення: ж – житло; г – господарська споруда; м – майстерня; стрілочка – існування об'єкта в наступних ярусах; сірий колір – споруди, знищені пожежею

Додаток Ш

Таблиця Ш

Звенигород. Північно-східний пригород. Датування зразків деревини, здійснене у 1984-1990 рр.

№ п/п	Горизонт	Об'єкт	Фрагмент	Локалізація	Дендро-хронологія	C14	Розкопки (рік)
1.	Нижній	Дорога	балка	Р. V кв. 6в	1082	-	1990
2.	Середній	Дорога	Стовп частоколу	Р. III кв. 1-3 т-ю	1075	-	1988
3.	Середній	Дорога	Балка	-	970	-	1984
4.	Середній	Дорога	Балка	-	1060	-	1984
5.	Середній	Дорога	Балка	-	1070	-	1984
6.	Середній	Дорога	Балка	-	1110	-	1984
7.	Середній	Дорога	Балка	-	-	1014	1984
8.	Верхній	Дорога	Балка	Р. V кв. 7д	1149	1110	1984
9.	Ремонтний	Дорога	Балка	Р. V кв. 6в	1172	-	1990
10.	Ремонтний	Дорога	Балка	Р. V кв. 6-7б	1167	-	1990
11.	Верхній	Споруда 1	Балка біля споруди	-	1000	-	1984
12.	Верхній	Споруда 6	-	-	1137	1137	1984
13.	Верхній	Споруда 7	Підкладка під зрубину	-	1149	-	1988
14.	Середній	Споруда 9	-	-	1110	1110	1984
15.	Верхній	Споруда 11	Стовп перед спорудою	-	-	1110	1984
16.	Верхній	Споруда 12	Середній вінець зрубу	-	1025	-	1984
17.	Верхній	Споруда 12	Середній вінець зрубу	-	1047	-	1984

Продовження табл. Щ

18.	Верхній	Споруда 12	Лага під підлогу	-	1080	-	1984
19.	Верхній	Споруда 13	Балка	-	970	-	1984
20.	Верхній	Споруда 14	Лага	-	1020	-	1984
21.	Верхній	Споруда 14	Східна стіна	-	1035	-	1084
22.	Верхній	Споруда 14	Дошки	-	970	-	1984
23.	Верхній	Споруда 14	Балки з призьби	-	1076	1076	1984
24.	Верхній	споруда 25	Підкладка під зрубину	-	1188	-	1990
25.	Верхній	Споруда 43	Вертикальний стовп	-	1184	-	1988
26.	Верхній	Споруда 43	Підкладка під південну зрубину	-	1181	-	1988
27.	Верхній	Споруда 46	Підкладка під північно- східний кут	-	1182	-	1988

Додаток Ю

Таблиця Ю

**Звенигород. Північно-східний пригород.
Дендрохронологічний аналіз зразків деревини,
здійснений у 2011 р.**

№ п/п	Зразок	Різновид дерева	Вік дерева	Дата зрубу дерева
1.	U-DZ-60(49)	Дуб	47	Після 1062?
2.	U-DZ-52(36)	Дуб	132	Після 1064
3.	U-DZ-26(20)	Дуб	67	Після 1074
4.	U-DZ-41(21)	Дуб	119	Після 1086
5.	U-DZ-49(58)	Дуб	118	Після 1090
6.	U-DZ-33(69)	Дуб	110	Після 1092
7.	U-DZ-61(45)	Дуб	90	Після 1094
8.	U-DZ-63(46)	Дуб	80	Після 1094
9.	U-DZ-59(31)	Дуб	101	Після 1104
10.	U-DZ-64(48)	Дуб	149	Після 1106
11.	U-DZ- (9)	Дуб	146	Після 1109
12.	U-DZ-43(66)	Ясен	46	Після 1109
13.	U-DZ-65(34)	Дуб	56	Після 1109
14.	U-DZ- (1)	Дуб	115	Після 1114
15.	U-DZ-25(19)	Дуб	100	Після 1117
16.	U-DZ-35(56)	Дуб	169	Після 1118
17.	U-DZ-24(22)	Дуб	95	Після 1120
18.	U-DZ-62(67)	Дуб	92	Після 1120
19.	U-DZ-16(14)	Дуб	35	Після 1121
20.	U-DZ-46(42)	Дуб	44	Після 1122
21.	U-DZ-23(25)	Дуб	48	Після 1123
22.	U-DZ-14(28)	Дуб	44	Після 1125
23.	U-DZ-50(38)	Дуб	60	Після 1128

Продовження табл. Ю

24.	U-DZ-18(19)	Дуб	174	Після 1130
25.	U-DZ-19(26)	Дуб	89	Після 1130
26.	U-DZ-11 (12)	Дуб	30	Після 1131
27.	U-DZ-31(65)	Дуб	174	Після 1133
28.	U-DZ-55(54)	Дуб	140	Після 1135
29.	U-DZ- (7)	Дуб	115	Після 1136
30.	U-DZ-42(55)	Дуб	104	Після 1136
31.	U-DZ- (4)	Дуб	152	Після 1137
32.	U-DZ-34(40)	Дуб	169	Після 1137
33.	U-DZ-51(47)	Дуб	93	Після 1137
34.	U-DZ-58(43)	Дуб	44	Після 1137
35.	U-DZ-36(53)	Дуб	105	Після 1138
36.	U-DZ-38(68)	Дуб	101	Після 1138
37.	U-DZ- (6)	Дуб	152	Після 1139
38.	U-DZ-17(16)	Дуб	80	Після 1139
39.	U-DZ-20(17)	Дуб	126	Після 1139
40.	U-DZ-12(18)	Дуб	80	Після 1142
41.	U-DZ-66(32)	Дуб	84	Після 1142
42.	U-DZ- (8)	Дуб	134	Після 1143
43.	U-DZ-57(62)	ясен	71	Після 1144
44.	U-DZ-48(57)	Дуб	187	Після 1154
45.	U-DZ-45(53)	Дуб	148	Після 1167
46.	U-DZ- (3)	Дуб	128	Після 1197
47.	U-DZ-13(30)	Дуб	46	-
48.	U-DZ-15(13)	Дуб	72	-
49.	U-DZ-21(23)	Дуб	43	-
50.	U-DZ-22(24)	Дуб	50	-
51.	U-DZ-27(11)	Дуб	28	-

Продовження табл. Ю

52.	U-DZ-28(27)	Дуб	104	-
53.	U-DZ-29(15)	Дуб	137	-
54.	U-DZ-30(61)	Дуб	55	-
55.	U-DZ-32(50)	Дуб	121	-
56.	U-DZ-37(39)	Дуб	84	-
57.	U-DZ-39(59)	Дуб	84	-
58.	U-DZ-40(51)	Дуб	48	-
59.	U-DZ-44(52)	Дуб	87	-
60.	U-DZ-47(70)	Дуб	79	-
61.	U-DZ-53(44)	Дуб	103	-
62.	U-DZ-54(35)	Дуб	59	-
63.	U-DZ-56(33)	Дуб	45	-
64.	2 UDZ 1(60)	Сосна	131	-
65.	U-DZ- (41)	Дуб	20	-
66.	U-DZ- (37)	Дуб	28	-
67.	U-DZ- (2)	Дуб	81	-
68.	U-DZ- (5)	Дуб	71	-
69.	U-4-DZ- (10)	Модрина	127	-

Додаток Я
Каталог археологічних пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі

Таблиця Я

№ каталогу	Назва пам'ятки	Тип пам'ятки	Місцезнаходження	Площа (в кв. м, га)	Датування (століття)	Рік, автор обстеження, література
ЛЬВІВ						
1	ЛЬВІВ	Городище	Ур. Високий Замок	-	XI-XIII	1955-1956 (О. Ратич) [435]
2	ЛЬВІВ-25	Поселення	Вул. Замкова -16	-	XI-XIII	1982-1983 рр. (Р. Багрій); [337, с. 73]
3	ЛЬВІВ-58	Поселення	Монастир св. Онуфрія	-	XI; XII-XIII	1975 р. (І. Свешніков, Л. Мацкевий), 1983-1990 (Р. Багрій); [337, с. 83]
4	ЛЬВІВ вул.Миронюка	Городище	Вул. Миронюка	160 x 60	X-XIII	1986 (О.Корчинский, В. Петегрич) [285]
5	ЛЬВІВ-100	Городище	Ур. Святовитове поле	33 x 35	X-XI	1986 (О.Корчинский, В. Петегрич) [285]
6	ЛЬВІВ-68	Поселення	500 м від межі міста	-	XI-XIII	[82, с. 168]

Продовження табл. Я

7	ЛЬВІВ Брюховичі- I	Поселен- ня	0,2 км на південний захід від села	-	XI- XIII	1974 (В. Артюх, Л. Мацкевой, Г.Боднар) [75]
8	ЛЬВІВ Брюховичі- IV	Поселен- ня	1 км на південний захід від села	-	XI- XIII	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
9	ЛЬВІВ Брюховичі- X	Поселен- ня	100 м на північ від вул. Потічок 16	-	XI- XIII	[337, с. 109]
10	ЛЬВІВ Винники- VII	Поселен- ня	Ур. Навіс Романа	-	XII- XIII	1995 (Л. Мацкевий) [336]
11	ЛЬВІВ Винники- XIII	Поселен- ня	1 км на південний захід від міста	-	-	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]
12	ЛЬВІВ Винники	Поселен- ня	Вул. Івасюка л. берег притоки р. Миклашів	150x100	XII- XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
13	ЛЬВІВ Винники	Поселен- ня	Ур. Лазки	-	XI- XIII	1991 р. (М.Пелещишин) [108]
14	ЛЬВІВ Винники	Поселен- ня	Вул. І. Липи л. берег р. Марунька	-	XI- XIII	2009 р. (Б. Сало, А. Чорний, І. Назар) [453]

Продовження табл. Я

15	ЛЬВІВ –Рудне- II	Поселен- ня	1 км на північ від села	-	XI- XIII	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
16	ЛЬВІВ –Рудне- IV	Поселен- ня	При злитті рр. Стара і Зимна Вода	-	XI- XIII	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
17	ЛЬВІВ -Рудне- V	Поселен- ня	Лівий берег р. Зимна Вода	50 x 60	XI- XIII	[337, с. 87]
18	ЛЬВІВ -Рудне- VI	Поселен- ня	Ур. Старе Рудно	-	XII	[337, с. 88]
19	ЛЬВІВ -Рудне- VIII	Поселен- ня	Ур. Молодий Ліс	300x400	X-XII	[337, с. 88]
20	ЛЬВІВ -113 Сокільники-	Поселен- ня	0,1 км на захід від вул. Кульпарківської, 151	30 x 150	XI-XII	1975 (І.Михальчишин) [357]
21	ЛЬВІВ –112 Сокільники	Поселен- ня	0,2 км на захід від вул. Кульпарківської, 151	30 x 100	XI-XII	1975 (І.Михальчишин) [357]
22	ЛЬВІВ –116 Сокільники	Поселен- ня	0,2 км на пд. від вул. Наукова 7	-	XI- XIII	1974, 1976 р. (Д.Козак) [337, с. 104]
23	ЛЬВІВ –117 Сокільники	Поселен- ня	1,5 км на південний захід від вул. Наукова 7	50 x 50	XI- XIII	1979 (І. Михальчишин) [357]

Продовження табл. Я

24	ЛЬВІВ-106 Солонка	Поселення	0,5 км на захід від вул. Стрийська 338	-	XI-XIII	1974-1975 рр. (В. Артюх, Л. Мацкевий, Д. Козак, В. Опрыск) [337, с. 106]
25	ЛЬВІВ-104 Солонка	Поселення	0,6 км на південний захід від вул. Стрийська 338	-	-	1974-1975 рр. (В. Артюх, Л. Мацкевий, Д. Козак, В. Опрыск) [337, с. 107]
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ - БРОДІВСЬКИЙ РАЙОН						
26	ДУБ'Є	Поселення	Ур. Острів	-	XI-XIII	1968 (Л. Крушельницька) [474, с. 45]
27	ДУДИН	Городище	На території села	-	XI-XIII	[603, с. 84]
28	ДУДИН- I	Поселення	Північно-західна околиця хутора Чорні	-	XI-XIII	1985 (Я. Онищук, Р. Грибович) [177]
29	ДУДИН- II	Поселення	Ур. Під Дудином	4 га	XI-XIII	2001-2004 (Я. Онищук) [381, с. 178]
30	ДУДИН -V	Поселення	На території села	-	XI-XIII	[381, с. 178]
31	ЗАГІРЦІ- 1	Поселення	1,2-1,6 км на північний захід від села	362 кв.м	XI-XII	2012-2013 (Рятивна археологічна служба, м. Львів) [46]

Продовження табл. Я

32	ЗАГІРЦІ- 5	Поселення	0,87-1,10 км на північ від села	406 кв.м	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [47]
33	ЗАГІРЦІ- 6	Поселення	0,87-1,30 км на північ від села	-	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
34	КУТИЩЕ	Городище	Біля церкви	-	-	[603, s. 84]
35	ЛУКАШІ	Поселення	0,7 км на південний захід від села	-	-	1996 (М.Филипчук) [381, с. 180-181]
36	ЛУЧКІВЦІ- 1	Поселення	1,25-1,40 км на південний захід від села на л. березі р. Лучок	-	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
37	ЛУЧКІВЦІ -2	Поселення	0,90-1,25 км на південний захід від села на п. березі р. Лучок	-	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
38	МАЛИНИЩЕ- I	Поселення	Південно-східна околиця села	-	XII-XIII	2008 р. (Я. Онищук, В. Ляска, Г. Вітвіцька) [381, с. 181-182]
39	МАРКОПІЛЬ	Городище	-	-	-	[603,s. 84]
40	НАКВАША- I	Поселення	Ур. На Саварині	-	-	1997-1999 (Я. Онищук) [381, с. 182]
41	НАКВАША- VI	Поселення	Схід околиця села	-	-	1997-1999 (Я. Онищук) [381, с. 183]

Продовження табл. Я

42	ПЕНЯКИ- I	Городи- ще	Ур. Коло Кринички	60 x 80	X	1907 р. (К. Гадачек) [[381, с. 185]
43	ПЕНЯКИ- II	Могиль- ник Курган- ний	Ур. Коло Кринички	-	-	1997-1999 (Я. Онищук) [381, с. 185]
44	ПІДГІРЦІ	Городи- ще	На території хутора Плісесько	-	-	[82, с. 170]
45	ПІДКАМІНЬ- I	Поселен- ня	Ур. Камінь	-	XI- XIII	1981 (М. Рожко) [381, с. 185]
46	ПІДКАМІНЬ- II	Поселен- ня	На південно-західному схилі Підкамінської гори.	-	XI- XIII	1981 (М. Рожко) [381, с. 185]
47	ПІДКАМІНЬ- III	Поселен- ня	На вершині Підкамінської гори	-	XI- XIII	1983 р. (Д. Чобіт) [381, с. 185-186]
48	ПІДКАМІНЬ- V	Поселен- ня	Ур. Холод або На Синці	-	XI-XII	Я. Онищук [381, с. 185-186]
49	ПОПІВЦІ- I	Поселен- ня	2 км на захід від села	-	XI- XIII	Я. Онищук [381, с. 187]
50	ПОПІВЦІ- II	Поселен- ня	Ур. Ровах	-	XII- XIII	Я. Онищук [381, с. 187]
51	ПОПІВЦІ- III	Поселен- ня	Ур. За Двором або На Мочулах	-	XII- XIII	1985 (Р.Грибович) [177]
52	ПОПІВЦІ- IV	Поселен- ня	Ур. Сірків Кінець	-	-	1985 р. (Р. Грибович) [177]

Продовження табл. Я

53	ТЕТИЛЬКІВЦІ-І	Поселення	Ур. Річки	-	-	1992 (О. Ситник) [[381, с. 191-192]
54	ЧЕРНИЦЯ- ІІ	Поселення	Східна околиця села	-	-	Я.Онищук [381, с. 187]
55	ЧЕРНИЦЯ- ІІІ	Поселення	Північно-східна околиця села	-	-	Я.Онищук [381, с. 187]
56	ЯСЕНІВ	Поселення	Ур. Монастирище	-	XI- XIII	1953 р. (І. Свешніков) [474, с. 47]
57	ЯСЕНІВ	Могильник курганний і ґрунтовий та селище	Ур. Корчунок	-	-	1953 р. (І. Свешніков) [82, с. 171]
БУСЬКИЙ РАЙОН						
58	ОЛЕСЬКО	Поселення	Ур. Покрова	2 га	-	1904 р. (К. Гадачек) [474, с. 48-49]
59	ОЛЕСЬКО	Городище	Ур. Окописько	36 x 42	-	[474, с. 48-49]
ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН						
60	АРТИЩІВ-3	Поселення	Західна. околиця села	1,8 га	-	2010 (О.Сілаєв, Н.Білас, Б.Сало) [44]

Продовження табл. Я

61	ВЕЛИКИЙ ЛЮБІНЬ	Поселення	Хутір Горовцизна	-	-	[603, s. 109, 110]
62	ГРІМНЕ- 2	Поселення	0,9 км на північ від схід околиці села	80 x 200	XI-XIII	2003-2006 (О.Осаульчук, О.Сілаєв, Г.Милян) [43]
63	ЗАВЕРЕЩИЦЯ -2	Поселення	Ур. Зушиці	1 га	XII-XV	1993 р. (В. Конопля, М. Піцишин)
64	ЗАВЕРЕЩИЦЯ - 3	Поселення	Південно-західна частина села	-	XI-XIV	2010 (О.Сілаєв, Н.Білас, Б.Сало) [44]
65	ЗАВЕРЕЩИЦЯ -4	Поселення	Західна частина села	1 га	XIV-XV	1993 р. (В. Конопля, М. Піцишин)
66	КОСІВЕЦЬ- 1	Поселення	100 м на захід від села	80 x 200	XII-XIII	2010 (О.Сілаєв, Н.Білас, Б.Сало) [44]
67	МШАНА- 1	Поселення	Ур. Під Церквою	-	XI-XIII ст..	1977 р. (Л.Мацкевой, О. Адаменко, В.Артюх) [338, с.]
68	МШАНА- 8	Поселення	Північна околиця села	-	XII-XIV	1993 р. (В. Конопля, М. Піцишин)
69	ПОВІТНЕ	Поселення	Східна околиця села	-	-	1974 (В.Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]

Продовження табл. Я

70	СУХОВОЛЯ- I	Поселення	1км на північ від села	-	-	1974 (В.Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
71	СУХОВОЛЯ- II	Поселення	1.5 км на північний захід від села	-	-	1974 (В.Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
72	СУХОВОЛЯ- V	Поселення	0.2 км на південний схід від села	-	-	1974 (В.Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
ЖИДАЧІВСЬКИЙ РАЙОН						
73	ГОРОДИЩЕ- I	Могильник грунто- вий	На території села, за школою	-	-	1957 (О.Ратич О.) [434, с. 16]
74	ГОРОДИЩЕ- 2	Городище	На північ від села	-	-	1960 (П. Раппопорт, М. Малевская) [82, с. 175]
75	ГОРОДИЩЕ- III	Поселення	Північна окраїна села	-	-	1995 (Р. Берест, П. Довгань, В. Рудий) [82, с. 175]
76	ДЕМИДІВ (Молотів)	Поселення	Ур. Церковне	-	XI- XIII	
77	ДЕМИДІВ (Молотів)	Поселення	Ур. Ліскове	-	XI- XIV	1995 (С.Терський) [504, с. 75]

Продовження табл. Я

78	БРИНЦІ-ЗАГІРНІ- 2	Поселення	-	-	-	1995 (О.Ситник)
79	БРИНЦІ-ЗАЦЕРКОВНІ- 1	Поселення	1 км на південний схід від села	-	ХІІ-ХІІІ	1995 (О.Ситник)
80	ОТИНЕВИЧІ	Поселення	Ур. Кузьгора	-	ХІІ-ХІІІ	1978 (М.Пелецишин, І.Михальчишин, О. Корчинский) [399]
81	ОТИНЕВИЧІ	Поселення	Ур. Острівець	-	ХІІ-ХІІІ	1978 (М.Пелецишин, І.Михальчишин, О. Корчинский) [399]
ЖОВКІВСЬКИЙ РАЙОН						
82	ВОЛЯ ГОМУЛЕЦЬКА - ІІ	Поселення	500 м на північний схід від села	-	-	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]
83	ГЛИНСЬКЕ	Городище	Ур. Щекотин	83 x 63	ХІІ-ХІІІ	1992 (Р.Чайка, П. Довгань) [551, с. 43]

Продовження табл. Я

84	ГЛИНСЬКЕ	Могиль-	Ур. Цвинтар	-	-	1934 р. (Я. Пастернак);
----	-----------------	---------	-------------	---	---	-------------------------

		ник грунто- вий				2003 (Р.Чайка) [549]
85	ГЛИНСЬКЕ- I	Поселен- ня	1,1 км на південь від гори Мацківка	50 x 100	XI- XIII	1990 (Л.Мацкевий, І.Гуньовський, Д.Лещух) [340, с. 79]
86	ГЛИНСЬКЕ- III	Поселен- ня	-	50 x 100	XI- XIII	1990 (Л.Мацкевий, І.Гуньовський, Д.Лещух) [340, с. 79]
87	ГЛИНСЬКЕ- 2	Поселен- ня	Ур. Підгірниця	250x100	XII- XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
88	ГРИНЧУКИ	Городи- ще	Південно-західна околиця села	-	XII- XIII	1963 р. (П. Раппапорт) [82, с. 178]
89	ЗАВАДІВ- I	Городи- ще	Ур. Бобелика	70 x 45	X –XI	[603, s. 173]
90	ЗАВАДІВ -1	Поселен- ня	Західна околиця села	50 x 100	XI- XIII	2010 (О. Сілаєв) [44]
91	ЗАРУДЦІ	Городи- ще	Територія будов колгоспу	-	-	[82, с. 179]
92	ЗАРУДЦІ- 1	Поселен- ня	Південно-східна околиця села	150x200	X-XII	2010 (О. Сілаєв) [44]
93	КОЗУЛЬКА- 1	Поселен- ня	Північна частина села	60 x 70	XI- XIII	2011 (О. Сілаєв) [45]

Продовження табл. Я

94	МАЛЕХІВ- 1	Поселен-	Північно-західна околиця	80 x 130	X-XIII	2009 (О.Сілаєв,
----	-------------------	----------	--------------------------	----------	--------	-----------------

		ня	села			Ю. Плеханов, М. Фіцько) [47]
95	МАЛЕХІВ- 2	Поселення	1,3 км на північ від села	130x175	XI-XIII	2012 (О. Сілаєв) [46]
96	МАЛІ ГРИБОВИЧІ	Городище	Ур. Чорна гора	-	XI-XII	1933-1934 рр. (М. Смішко) [488]
97	МОКРОТИН	Поселення	Ур. Городиська	-	-	[82, с. 179]
98	МОКРОТИН	Поселення	0,8 км на захід від села	-	XI-XIII	1995 (Р. Чайка, П. Довгань) [551, с. 78]
99	НОВА СКВАРЯВА- 1	Поселення	1,2 км на північ від села	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
100	НОВА СКВАРЯВА- 3	Поселення	0,5 км на північ від села	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
101	НОВА СКВАРЯВА- 5	Поселення	Ур. Рудки	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
102	НОВА СКВАРЯВА- 6	Поселення	на північний схід від ур. Шавлів вивіз	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]

Продовження табл. Я

103	НОВА	Поселення	Між ур. Поруби та	-	XI-	2012-2013 (Рятівна
-----	-------------	-----------	-------------------	---	-----	--------------------

	СКВАРЯВА- 7	ня	Іванькове		XIII	археологічна служба, м. Львів) [46]
104	НОВА СКВАРЯВА- 8	Поселення	1,8 км на північ від села	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
105	НОВА СКВАРЯВА - 11	Поселення	3 км на північний захід від села	-	XI-XIII	1990-ті рр. (Р. Чайка) [550]
106	НОВА СКВАРЯВА- 12	Поселення	Ур. На Куті	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
107	НОВА СКВАРЯВА- 13	Поселення	ур. Деберка на Горанах	-	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
ЗОЛОЧІВСЬКИЙ РАЙОН						
108	БІР- 1	Поселення	1,0 км на схід від дороги Золочів – Підгірці	1,2 га	X-XIII	2012 (О.Сілаєв) [46]
109	ВОРОНЯКИ	Поселення	Біля витоку Золотої Липи	-	-	1967 (В. Цигилик)
110	ГЛИНЯНИ	Поселення	Поблизу берегів р. Полтва на піщаних дюнах	-	-	[603, s. 185-186]
111	ГЛИНЯНИ	Поселення	Ур. Замістя	-	XII-XIII	1990 (М.Бандрівський, В. Конопля, Л. Мацкевой, І. Михальчишин)

Продовження табл. Я

112	ГЛИНЯНИ	Городище	Ур. Діброва	-	XIII	1995 (Р. Берест, П. Довгань, В. Рудий)
113	ГОЛОГОРИ	Городище	Ур. Дукля	430x340	XIII-XIV	1990 (М. Филипчук) [527]
114	ГОЛОГОРИ	Городище	На північ від села, на горі	150 x 90	XII-XIII	1963 (П. Раппапорт, М. Малевская) [404]
115	ГОЛОГІРКИ	Городище	Ур. Бошні, Ангельська Криниця, Вали	Д-120 м	X	[603, s. 279]
116	ГОНЧАРІВКА-1	Поселення	Північно-східна околиця села	100x250	X-XIII	2010 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [44]
117	ГРАБОВО -1	Поселення	Західна околиця села	100x150	X-XIII	2010 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [44]
118	КНЯЖЕ	Городище	Ур. За Ліщиною	-	-	1952 р. (В. Канівець) [82, с. 168]
119	КОЛТІВ	Городище	Ур. При Гуральні (або Замчисько)	-	-	[603, s. 280]
120	КОЛТІВ	Городище	На лівому березі Західного Бугу	Д=40 м	-	1982 (В.Петегирич, О. Корчинский) [404]

Продовження табл. Я

121	МАЙДАН ГОЛОГІР- СЬКИЙ	Поселен- ня	Ур. За Лугом	-	-	1965 р. (Л. Крушельницька) [474, с. 54]
122	ПІДЛИПЦІ	Похован- ня підпли- тове	Ур. Лоскотів	-	-	1881 (А. Кіркор) [82, с. 176]
123	ПОЧАПИ	Поселен- ня	Між селами Почапи і Хильчиці	-	-	1957 (О.Ратич) [434, с. 30]
124	РЕМЕЗІВЦІ	Поселен- ня могиль- ник	Ур. Коропчик	-	-	[603, s. 288]
125	РЕМЕЗІВЦІ	Поселен- ня	2 км на північ від села	-	-	1976 (В. Артюх, В. Конопля, Л.Мацкевой, М. Поцилуйко) [76]
126	САСІВ	Городи- ще	Ур. Городисько	-		І. Свешніков [474, с. 55]
127	СКВАРЯВА- 1	Поселен- ня	0,6 км на південний схід від села	200x100	ІХ-Х, ХІІ- ХІІІ	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]

Продовження табл. Я

128	СКВАРЯВА- 2	Поселення	75 м на захід від села	120x180	X-XIII	2009 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [47]
129	СКНИЛІВ	Поселення	Ур. Горб	-	XII-XIII	1984 (В. Гупало)
130	ТРОСТЯНЕЦЬ	Городище	На південний схід від села	-	-	[603, s. 289]
131	ТРОСТЯНЕЦЬ	Могильник грунто- вий	Південно-східна частина села на узгір'ї	-	-	[603, s. 289]
132	УШНЯ	Городище	Ур. Свята Гора	-	-	[603, s. 289]
133	ЧЕРВОНЕ- 1	Поселення	0,2 м на північний захід від огорожі водоперекачувальної станції	250x300	X-XIII	2012 (О. Сілаєв) [46]
МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН						
134	ВЕРИНЬ	Поселення	1 км на схід від села	-	-	1977 (Р. Багрий, В. Артюх, Г. Бондарь, Л. Тарасенко)
135	ГОНЯТИЧІ- I	Поселення	Північ частина села	-	X-XIII	1976 (В.Оприск) [384]
136	ГОНЯТИЧІ - II	Поселення	Ур. За Кладовищем	-	XI-XIII	1976 (В.Оприск) [384]

Продовження табл. Я

137	ГОНЯТИЧІ - III	Поселення	500 м на південний схід від села	-	-	1976 (В.Оприск) [384]
138	ГОНЯТИЧІ - V	Поселення	1 км на південний схід від села	-	-	1976 (В.Оприск) [384]
139	ГОНЯТИЧІ - VI	Поселення	Ур. Замок	-	XIV-XV	1976 (В.Оприск) [384]
140	ГРАНКИ-КУТИ- 1	Поселення	100 м на схід від старої цегельні	100x100	XII-XIV	2012-2013 (Рягівна археологічна служба, м. Львів) [46]
141	ДЕМНЯ- 1	Поселення	Східна околиця села	80 x 100	X-XIII	2009 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [47]
142	ДОБРЯНИ- 1	Поселення	1,5 км на південний захід від села	200x100	IX-X	2012-2013 (Рягівна археологічна служба, м. Львів) [46]
143	ІЛІВ	Городище	Ур. Печера	60 x 55	X-XIII	1985 р. (Д. Павлів, О. Корчинський) [512]
144	КОЛОДРУБИ- 2	Поселення	Ур. Довгі Ниви	70 x 200	XII-XIII	2003-2006 (О. Осаульчук, О.Сілаєв, Т. Милян) [43]
145	КОЛОДРУБИ	Поселення	Ур. Селище	-	XI-XIII	1995 (Р. Чайка, П. Довгань) [551, с. 80]

Продовження табл. Я

146	КРУПСЬКЕ- III	Поселення	Ур. Багна	-	-	1990 (О. Александровський, Л. Мацкевой)
147	ЛУБ'ЯНА- 1	Поселення	Північна околиця села	80 x 180	X-XIII	2009 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [47]
148	ПРИЙМА- II- Навіс Дірява-II	печера	Ур. Німеча	-	-	1990 (Л.Мацкевой) [335, с. 67]
149	РАДІВ- I	печера	1,5 км на північний схід від села	45 кв. м	X-XI	1990 (Л.Мацкевой) [335, с. 67-68]
150	РАДІВ- II	печера	1,6 км на північний схід від села	32 кв.м	-	1990 (Л. Мацкевой) [335, с. 68]
151	СТІЛЬСЬКО	Городище	Ур. Городище і Ворота	250 га	X-XI	1982 (О.Корчинский) [281]
ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН						
152	ВЕЛИКІ ГЛІБОВИЧІ- 2	Поселення	Північно-західна частина села	1 га	XII- XII	1995 (В. Конопля) [272, с. 23]
153	БІБРКА- 1	Поселення	Південно-західна околиця міста	-	XII- XIII	1995 (В. Конопля) [272, с. 23]
154	БОЛОТНЯ	Поселення	Ур. Оселища	-	XII- XIII	1953 (І. Свешніков) [472, с. 14]

Продовження табл. Я

155	БОРЩІВ	Поселення	Ур. Лісок	-	XIII-XIV	1991 (І. Михальчишин) [358, с. 302]
155 а	ГАНАЧІВКА	Городище	Правий берег Тимковецького потоку	-	IX-X	1968 р. (В. Ауліх) [536, с. 30-33]
156	ІВАНІВКА (кол. Янчин)	Окремі знахідки	На території села	-	XII-XIII	В. Гребеняк [175, с. 18]
157	ЛАНИ- 1	Поселення	Ур. Липи	1 га	XII-XIV	1995 (В. Конопля) [272, с.23]
158	ЛОНІВКА- 1	Поселення	Центральна частина хутора Лонівка	60 x 200	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
159	РІПИЩЕ- 1	Поселення	Північна околиця хутора Ріпище	200x250	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
160	СЕЛИСЬКА	Поселення	На території села	-	-	[82, с. 180]
161	УНІВ	Городище	Ур. Чернеча гора	20 га	XII-XIII	1998-2005 (Р. Берест) [98]
162	ЧЕМЕРИНЦІ	Городище	В лісистій околиці, над р. Золота Липа	-	-	[82, с. 180]
ПУСТОМИТІВСЬКИЙ РАЙОН						
163	БАСІВКА- II	Поселення	250 м на схід від села	-	XII-XIII	2001-2005 (А.Гавінський) [160, с. 261]

Продовження табл. Я

164	БАСІВКА- III	Поселення	290 м на схід від села	-	X-XI	2001-2005 (А.Гавінський) [160, с. 261]
165	БАСІВКА- 1	Поселення	Східна околиця села	200x250	XII-XIII	2010 (Н. Войтович) [107, с. 36]
166	БАСІВКА- 2	Поселення	280 м на схід від околиці села	75 x 290	XII-XIII	2010 (Н. Білас, Н. Войтович, О., Сілаєв) [107, с. 36]
167	БАСІВКА- 3	Поселення	0,7 км на схід від села	180x380	X-XIII	2010 (Н. Білас, Н. Войтович, О., Сілаєв) [107, с. 36]
168	БОРЩОВИЧІ	Поселення	Ур. Над Долинами	-	-	1980-ті рр.. (Д. Козак) [263, с. 84]
169	ВЕРХНЯ БІЛКА	Поселення	Ур. За Ліском	-	XII-XIII	1982 (В. Цигилик)
170	ВІДНИКИ- 4	Поселення	Ур. Горбки	1 га	XII-XIII	1959 (І.Свешников, Г. Власова) [7, с. 4]
171	ВІДНИКИ- 5	Поселення	Північно-західна околиця села	1 га	XII-XIII	1995 (В. Конопля) [273]
172	ВІДНИКИ- 6	Поселення	Північна частина села	1 га	XII-XIII	1995 (В. Конопля) [273]

Продовження табл. Я

173	ВИННИЧКИ- I	Поселення	1 км на південний захід від села	-	-	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]
174	ВОВКІВ	Поселення	На території села біля школи	-	-	1971 (Б.Ярошинский) [82, с. 180]
175	ВОВКІВ	Поселення	На західній околиці села	-	-	1971 (Б.Ярошинский) [82, с. 180]
176	ГАМАЛІЇВКА- 2	Поселення	0,5 км на південь від каналу Яричівського	80 x 250	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
177	ГАМАЛІЇВКА- 3	Поселення	0,1 км на південний-схід від пам'ятки Гамаліївка-2	50 x 200	XI-XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
178	ГОДОВИЦЯ- 1	Поселення	200 м на північ від цвинтаря	90 x 110	XII-XIII	2008 р. (А. Гавінський)
179	ГОДОВИЦЯ- 2	Поселення	20 м на захід від села	150x190	XII-XIII	2010 (Н. Войтович)
180	ГОНЧАРІ	Поселення	0,2 км на захід від села	-	-	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]

Продовження табл. Я

181	ГОРОДИСЛАВ ИЧІ	Поселен- ня	Ур. Вигін	-	XI- XIII	1990 (В. Черноус) [553]
182	ГОРОДИСЛАВ ИЧІ	Могиль- ник	Ур. Глинки	-	XII- XIII	Ю.Полянський [416, с. 20]
183	ГРИНІВ	Поселен- ня	Ур. Криве	-	-	1990 (І. Михальчишин, В. Цигилик) [357, с. 34]
184	ГРИНІВ	Поселен- ня	Біля ур. Гора Макітра	-	-	Я. Пастернак [386, с. 241]
185	ДАВИДІВ	Поселен- ня	300 м на північ від села	-	-	1978-1979 (Д. Козак) [264, с. 42-43]
185 а	ДЕРЕВАЧ	Городи- ще	На узліссі між селами Деревач і Раковець	-	-	1956 р. (О. Ратич). [82, с.180]
186	ДІБРІВКИ- 1	Поселен- ня	Східна частина села	1 га	XII- XIII	1995 (В. Конопля) [273, с. 25]
187	ДІБРІВКИ- 2	Поселен- ня	Південно-східна околиця села	1 га	XII- XIII	1995 (В. Конопля) [273, с. 25]
188	ДМИТРОВИЧІ	Окрема знахідка	Західна околиця села поблизу поміщицької садиби	-	XII- XIII	І. Билинкевичь [105, с. 115]
189	ЖИРІВКА	Поселен- ня	Ур. На Горбі	-	X-XIII	1971 (Б.Ярошинский) [82, с. 180]
190	ЗВЕНИГОРОД	Городи- ще	У центрі села	-	XI- XIII	

Продовження табл. Я

191	ЗУБРА- 1	Поселення	Східна околиця села	150x100	IX–X, XII– XII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
192	ЗУБРА- 4	Поселення	50 м на схід від села	100x150	XII- XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
193	ЗУБРА- 2	Поселення	Західна околиця села	150x100	XII- XIV	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
194	ЗУБРА -3	Поселення	250 м на схід від танкоремонтного заводу	100x300	XII- XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
195	КОЦУРІВ- 1	Поселення	200 м на північ від околиці села	-	-	2010 р. (Н. Білас, Н. Войтович, О. Сілаєв [107, с. 35]
196	КРОТОШИН- 1	Поселення	250 м на південний схід від околиці села	170x280	XII- XIII	2010 (Н. Войтович)
197	КРОТОШИН- 2	Поселення	0,7 км на північний захід від околиці села	125x250	XII- XIII	2010 (Н. Войтович)
198	ЛАПАЇВКА	Поселення	200 м на північ від цвинтаря	-	XI-XII	2001-2005 (А. Гавінський) [160,с.261]
199	ЛІСНЕВИЧІ- 1	Поселення	700 м на захід від села	2 га	XII- XIV	1995 (В. Конопля) [273, с. 26]
200	ЛІСНЕВИЧІ- 2	Поселення	500 м на південний захід від села	1 га	XII- XIII	1995 (В. Конопля) [273, с. 26]

Продовження табл. Я

201	МАЛЕЧКОВИ- ЧИ- I	Поселен- ня	Східна околиця села	0,5 га	XII- XIII	2001-2005 (А. Гавінський)
202	МАЛЕЧКОВИ- ЧИ- II	Поселен- ня	200 м на захід від пам'ятки Малечковичі I	200 x 40	XII- XII	2001-2005 (А. Гавінський)
203	МІСТКИ- 1	Поселен- ня	Північна окраїна села	1 га	XII- XIV	1995 (В. Конопля) [273, с. 26]
204	МІСТКИ- 2	Поселен- ня	На схід від церкви	1 га	XII- XIV	1995 (В. Конопля) [273, с. 26]
205	МИКЛАШІВ 1	Поселен- ня	Західна околиця села	120 x 80	XII- XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН						
206	МОСТИЦЕ	Городи- ще	Ур. Бучкова Гора або Монастир	0,25 га	-	Р. Берест [92, с. 5]
ПУСТОМИТІВСЬКИЙ РАЙОН						
207	НИЖНЯ БІЛКА- 1	Поселен- ня	Південно-східна околиця села	-	-	2010 р. (Н. Білас, Н. Войтович, О. Сілаєв) [107, с. 35]
208	ОБРОШИНЕ- 1	Поселен- ня	Ур. Пришляки	1 га	XII- XIII	1995 (В. Конопля) [273, с. 26]
209	ОБРОШИНЕ- I	Поселен- ня	Ур. Чорна дорога	-	-	2001-2005 (А. Гавінський) [160, с. 261]

Продовження табл. Я

210	ОБРОШИНЕ-III	Поселення	Ур. На Гусятнику	150 x 50	-	2001-2005 (А. Гавінський)
211	ПАСІКИ ЗУБРЕЦЬКІ - 120	Поселення	-	-	-	1978-1979 (Д. Козак) [264, с. 36]
212	ПАСІКИ ЗУБРЕЦЬКІ - I	Поселення	500 м на схід від села	-	X-XI	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]
213	ПАСІКИ ЗУБРЕЦЬКІ- II	Поселення	200 м на схід від села	-	XI-XIII	1976 (В.Артюх, В.Конопля, Л.Мацкевой, М.Поцилуйко) [76]
214	ПІДБЕРІЗЦІ -	Поселення	Ур. Підлужжя	2,8	XI-XIII	1973 (Д. Козак)
215	ПІДБЕРІЗЦІ	Поселення	Південно-західна окраїна м. Львова	-	IX-X	1976 (В. Опрыск) [382]
216	ПІДБЕРІЗЦІ	Поселення	Ур. Лазки	-	XI-XIII	2011 (Н. Білас)
217	ПІДБІРЦІ	Поселення	Ур. На Пісках	100x100	XI	1978 р. (Д. Козак)

Продовження табл. Я

218	ПІДБІРЦІ	Поселення	1 км на південний захід від села	-	XI-XIII	1978 (В. Опрыск)
219	ПІДБІРЦІ	Поселення	1,7 км на північний захід від села	-	XI-XIII	1978 (В. Опрыск)
ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН						
220	ПІД-ГОРОДИЩЕ	Городище	Ур. Городище	120x140	XI-XII	1899 (М. Грушевський) [182]
221	ПІД-ГОРОДИЩЕ	Городище	Ур. Городки	-	-	1953 (І. Свешніков) [472]
222	ПІД-ГОРОДИЩЕ	Городище	Ур. Підкамулля	0,7 га	-	Р. Берест [93]
223	ПІД-МОНАСТІР	Поселення	На території села	-	-	[82, с. 179]
224	ПІД-МОНАСТІР- 6	Поселення	Північно-східна околиця села	0,5 га	XI-XII	1995 (В. Конопля) [272]
225	ПІД-МОНАСТІР- 7	Поселення	Північна околиця села	0,5 га	XII-XIV	1995 (В. Конопля) [272]
226	ПІД-МОНАСТІР- 9	Поселення	800 м на північ від села	1 га	XII-XIII	1995 (В. Конопля) [272]
ПУСТОМИТІВСЬКИЙ РАЙОН						
227	ПІДСАДКИ	Поселення	1,2 км на схід від села	-	XII-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]

Продовження табл. Я

ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН						
228	ПІД'ЯРКІВ	Поселення	На території села	-	-	[82, с. 180]
ПУСТОМИТІВСЬКИЙ РАЙОН						
229	ПІКУЛОВИЧІ-1	Поселення	Південна околиця села	150x250	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
230	ПІКУЛОВИЧІ-3	Поселення	Південно-східна околиця села	80 x 100	X-XIII	2009 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М.Фіцько) [47]
ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН						
231	РОМАНІВ	печера	Ур. Лиса Гора	-	XIII-XIV	2008 (Л. Мацкевий, Р. Гнатюк, Г. Панахид) [339]
232	РОМАНІВ	Городище (?)	Ур. Лиса Гора	-	-	1953 (І. Свешніков) [472]
ПУСТОМИТІВСЬКИЙ РАЙОН						
233	ПІСКИ	Поселення	1 км на південний захід від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л. Мацкевой, Г. Боднар) [75]
234	ПІСКИ-1	Поселення	На північно-західній околиці села	100x100	XI	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]

Продовження табл. Я

235	СОЛОНКА- I	Поселення	500 м на північний захід від села	-	-	1976 (В. Артюх, В. Конопля, Л. Мацкевой, М. Поцилуйко) [76]
236	СОСНІВКА- 2	Поселення	південно-західна околиця села	80 x 80	XI-XIV	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
237	СТАВЧАНИ- I	Поселення	Ур. Заболоття	1 га	XII	2001-2005 (А. Гавінський) [160, с. 262]
238	СТАВЧАНИ - VII	Поселення	Ур. Під Куспісями	-	XII-XIV	2001-2005 (А. Гавінський) [160, с. 265]
239	СТАВЧАНИ - IX	Поселення	Ур. На Свиначовому Полі	-	XI-XII	2001-2005 (А. Гавінський)
240	СТАВЧАНИ - XI	Поселення	Ур. За Бедрилою. Поблизу р. Ставчанка	100 x 50	XII-XIII	2001-2005 (А. Гавінський)
241	СТАВЧАНИ - XII	Поселення	Ур. Черпіль та Біля Бедрила	200 x 40	-	2001-2005 (А. Гавінський)
242	СТАВЧАНИ - XIII	Поселення	Ур. Біля Маланкової Хати	200x100	-	2001-2005 (А. Гавінський)
243	ЧЕРЕПИН	Поселення	1,5 км на південний схід від села в ур. Під Говдою	-	XII-XIII	1954-1956 (В. Баран)

Продовження табл. Я

244	ЧЕРЕПИН- 1	Поселення	Південно-західна околиця села	150x100	XII-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) []
245	ЧИШКИ	Поселення	Поблизу хутора Вулька Перша	-	X-XI	1990 (С. Терський) [503, с. 35]
246	ЧИШКИ	Поселення	Біля хутора Вулька Перша	-	X-XIV	1990 (С. Терський) [503, с. 35-36]
247	ЧИШКИ	Поселення	Південна околиця села	-	X-XV	1990 (С. Терський) [503, с. 36]
248	ШОЛОМИЯ	Городище (?)	Ур. Заруби	-	XII-XIII	1990 (В. Черноус) [553]
249	ШОЛОМИЯ	Поселення	Ур. Підзавалля або Замонастир	1 га	XI-XIII	1953 (І. Свешніков) [19]
250	ШОЛОМИЯ- 1	Поселення	Східна околиця села	100x150	XII-XIII	2009 (О.Сілаєв, Ю.Плеханов, М. Фіцько) [47]
251	ШОЛОМИЯ- 2	Поселення	180 м на південний схід від церкви	-	XI-XIII	2011 (О. Сілаєв) [45]
252	ЩИРЕЦЬ	Городище	Ур. Замкова (Церковна) Гора	-	XI-XIII	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
253	ЯМШЛІЬ	Поселення	1 км на південний схід від села	-	-	1977 р. (Р. Багрій, В. Артюх, Г. Боднар, Л. Тарасенко)

Продовження табл. Я

254	ЯМШЛЬ- 1	Поселення	Північна околиця села	150x200	XII-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
ЯВОРІВСЬКИЙ РАЙОН						
255	ВОРОЦІВ- II	Поселення	Ур. Кам'яниця	-	X-XIII	1976 (Л. Мацкевой)
256	ВОРОЦІВ- III	Поселення	0.5 км на південь від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
257	ВОРОЦІВ- I	Поселення	280 м на південь від села	50 x 90	XI-XIII	2012-2013 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [46]
258	ДОМАЖИР	Городище	Над ставом в ур. Болото	-	-	1957 р. (О. Ратич). [434]
259	ДОМАЖИР- I	Поселення	1 км на південний схід від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
260	ДОМАЖИР- II	Поселення	0,5 км на південний схід від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
261	ДОМАЖИР- I	Поселення	На схід від під'їзної дороги до села	85 x 190	XI-XIII	2012 (О. Сілаєв) [46]
262	ЖОРНИСЬКА- 1	Поселення	200-350 м в напрямку на південь – південний схід від села	125x305	XI-XIII	2011 (О. Сілаєв) [45]

Продовження табл. Я

263	КОЖИЧІ- 1	Поселення	200 м на схід від села	65 x 140	XI-XIII	2012 (О. Сілаєв) [46]
264	ПОРІЧЧЯ	Поселення	0.1 км на південь від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
265	РОКИТНЕ- II	Городище	Ур. Окопи	26,6 га	X-XI	Я. Погоральський, В. Ляска, Г. Вітвіцька [414]
266	СТРАДЧ	печера	північна околиця села	-	-	[601, s. 44-49]
267	СТРАДЧ	Городище	Ур. Стрілка	150x400	XI-XIII	1939 р. (Я. Пастернак) [394]
268	СТРАДЧ- I	Поселення	0.5 км на захід від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
269	СТРАДЧ- II	Поселення	1 км на південний схід від села	-	-	1974 (В. Артюх, Л.Мацкевой, Г.Боднар) [75]
270	СТРАДЧ- 1	Поселення	300 м на південь від городища	-	IX-X	1995 (Р. Берест, В. Касюхнич, М.Пелецишин, В.Рудий) [103]

Продовження табл. Я

271	СТРАДЧ- 2	Поселення	Навпроти кар'єру цегельного заводу	0,1 га	IX-X	1995 (Р. Берест, В. Касюхнич, М. Пелешишин, В. Рудий) [103]
272	ЯСНИСЬКА- I	Поселення	100 м на захід від правління колгоспу	-	X-XIII	1986 (Л. Мацкевой)
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ - РОГАТИНСЬКИЙ РАЙОН						
273	ВЕРБИЛІВЦІ- II	Поселення	Ур. Коноплице	100x100	-	Я. Пастернак [391, с. 261]
274	ВЕРХНЯ ЛИПИЦЯ- II	Поселення	Ур. За Лугом.	50 x 100	-	1962 (В. М. Цигилик)
275	ВЕРХНЯ ЛИПИЦЯ- IV	Поселення	Ур. Городище	1 га	-	1962 (В. М. Цигилик)
276	ВИСПА- I	Городище	Ур. Городище або Цвинтар	1 га	-	1920-ті рр. (Ю. Полянський) [82, с. 121]
277	ВОСКРЕСИНЦІ- II	Поселення	Ур. Гнилий кут	1 га	-	1987 р. (Б. Томенчук)
278	ДОБРИНІВ- I	Поселення	Ур. За Липами.	2 га	-	1987 р. (В. Баран)
279	ДОБРИНІВ- II	Поселення	Ур. Сорок Потоків.	2 га	-	1987 (Б. Томенчук)
280	ДОБРИНІВ- III	Городище	Ур. Замчище.	0,5 га	-	1987 (Б. Томенчук)

Продовження табл. Я

281	ЗАГІР'Я- I	Поселення	Ур. Під Ставами	1,5 га	-	1987 (В. Баран)
282	ЛУКОВИЩЕ- I	Городище	Ур. Городище	3 га	-	1982-1983, 1985-1986 (Б. Томенчук, В. Сенюра, І.Чолій). [523,с.216-225]
283	ЛУКОВИЩЕ- II	Городище	Південно-західна окраїна хутора Голодівка	-	-	1982 р. - 1984. (Б. Томенчук, В. Сенюра, І.Чолій). [523, с.216-225]
284	ЛУКОВИЩЕ- III	Поселення	Ур. Стави	-	-	1984. (Б. Томенчук) [523,с.216-225]
285	ЛУКОВИЩЕ- V	Поселення	Ур. Під Горою	-	-	1990 (Б. Томенчук, М. Вуянко) [523, с.216- 225]
286	ПЕРЕНІВКА- I	Городище	Ур. Городище	-	-	2006 (Рятівна археологічна служба, м. Львів) [523]
287	ПІДГОРОДДЯ	Городище	Ур. Верхислам- Замок		XII- XIII	[82, с. 121]
288	ПОМОНЯТА	Поселення	На території села	1 га	-	[82, с. 121]
289	РУДА- II	Поселення	Ур. Пасовище	1 га	-	1987 (В. Баран)
290	ЧЕРЧЕ	Окрема знахідка			-	[82, с. 121]

Продовження табл. Я

ТЕРНОПЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ – БЕРЕЖАНСЬКИЙ РАЙОН						
291	БАРАНІВКА- I	Поселення	Східна околиця села	0,5 га	XII-XII	2011 (О. Дерех, А. Чокан)
292	БЕРЕЖАНИ- X	Поселення	1 км на північ від міста	4 га	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
293	БІЩЕ- I	Поселення	Ур. Замок	1 га	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
294	БІЩЕ- II	Поселення	Південно-східна околиця села	200x100	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
295	ВЕРБІВ	скарб	На території села	-	-	Ю. Полянський [416, с. 11]
296	ДЕМНЯ- I	Поселення	Східна околиця села	1 га	XII-XII	2005 (В. Ільчишин)
297	ДВІРЦІ- II	Поселення	0,5 – 0, 7 км на захід від села	-	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
298	ЛАПШИН	Могильник грунтовий підплитовий	На території села	-	-	Я. Пастернак [390, с. 129]
299	ЛАПШИН- I	Поселення	1 км на південь від села	140x50	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)

Продовження табл. Я

300	ЛАПШИН- III	Поселення	1 км на південний захід від дороги Бережани – Нараїв	200x420	XII-XIII	2006 (Рятівна археологічна служба, м. Львів)
301	ЛАПШИН- IV	Поселення	690 м на південний захід від дороги Бережани – Нараїв	300x360	XII-XIII	2006 (Рятівна археологічна служба, м. Львів)
302	ЛАПШИН- V	Поселення	440 м на пд. від дороги Бережани – Нараїв	220x290	XII-XIII	2006 (Рятівна археологічна служба, м. Львів)
303	НАРАЇВ	Поселення	На території села	-	-	1956 (М. Тиханова) [82, с. 149]
304	ПИСАРІВКА- I	Поселення	Південна околиця села	-	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
305	ПИСАРІВКА- II	Поселення	1,5 км на південь від села	-	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
306	ПОТОЧАНИ- I	Поселення	1,5 км на північ від автодороги Рекшин-Поточани	160 x 60	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
307	ПОТОЧАНИ- III	Поселення	Навпроти с. Рекшин	140 x 60	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
308	ПОЛУТОРИ- II	Поселення	700 м на південь від поселення Потутори I	80 x 30	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
309	ПОЛУТОРИ- III	Поселення	північно-західна частина села	180 x 60	XII-XII	2006 (М. Филипчук)
310	РЕКШИН- II	Поселення	1,8 км на південь від села	160x100	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)

Продовження табл. Я

311	РОГАЧИН- I	Поселення	Східна околиця села	4 га	XII-XIII	2005 (В. Ільчишин)
312	УРМАНЬ- I	Городище Могильник	На березі ставка	150x90	XII-XIII	2006 (М. Филипчук) [82, с. 149]
313	УРМАНЬ	Поселення	Ур. Церквиська	-	-	[82, с. 149]
314	УРМАНЬ- II	Поселення	150 м на південний захід від городища Урмань I	120x100	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
315	УРМАНЬ-III	Городище	Ур. Окопи	Д=40	XII-XIII	2006 (М. Филипчук)
316	УРМАНЬ- IV	Поселення	Північна околиця села	-	XII-XIII	2012 (О.Дерех, М.Бігус)
ЗБОРІВСЬКИЙ РАЙОН						
317	БЕРИМІВЦІ- I	Поселення	Північно-східна околиця села	1,2 га	XII-XIII	1988 (М. Ягодинська)
318	БЕРИМІВЦІ- II	Поселення	Ур. Біля Ферми	1,5 га	XII-XIII	1988 (М. Ягодинська)
319	БІЛОГОЛОВИ-III	Поселення	600 м на північний захід від села	4 га	XII-XIII	2007 (В. Ільчишин, М.Бігус)
320	БІЛОКРИНИЦЯ- I	поселення	500 м на північ від села	500x100	XII-XIII	2007 (В.Ільчишин, М.Бігус)
321	ВИСИПВЦІ- I	Поселення	Ур. Крива Вулиця	-	XII-XIII	1988 (В.Оприск) [383]

Продовження табл. Я

322	ВИСИПІВЦІ- II	Курган-ний могиль-ник	Ур. Могилки Висипівські	-	-	1988 (В.Оприск) [383]
323	ВОЛОСІВКА- I	Поселен-ня	Північно-східна околиця села	0,5 га	XII- XII	2009 (В. Ільчишин)
324	ГАРБУЗІВ- II	Поселен-ня		150x100	XII- XIII	2002 (В. Тилішак, М. Бігус) [106, с. 254]
325	ГАРБУЗІВ- III	Поселен-ня	2 км на північний захід від села	200 x 50	XII- XIII	2002 (В. Тилішак, М. Бігус) [106, с. 254]
326	ГАРБУЗІВ- VI	Поселен-ня	Північно-східна околиця села	100 x 50	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
327	ГАРБУЗІВ- VII	Поселен-ня	300 м на північний схід від села	50 x 20	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
328	ГАРБУЗІВ- VIII	Поселен-ня	600 м на північний схід від села	20 x 30	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
329	ГЛЯДКИ- III	Поселен-ня	Ур. Береги	1,46	XII- XIII ст.	1988 (М. Ягодинська)
330	ГЛЯДКИ- UI	поселенн-я	Ур. Буди	1,8	XII- XIII	1988 (М. Ягодинська)

Продовження табл. Я

331	ГЛЯДКИ- УП	Поселення	Ур. Поле Підглибочецьке та Над Ставом	0,04 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)
332	ГЛЯДКИ- УПІ	Поселення	Ур. Ремені	3,2 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)
333	ГОРОДИЩЕ- І	Городище, поселення	Ур. Бозок	15 га	ХІІ-ХІІІ	1970-1973 (В. Остапів, З. Дец) [162, с. 25; 575, с. 68]
334	ГОРОДИЩЕ- ІІ	Могильник грунто- вий	Ур. Бозок	2 га	ХІІ-ХІІІ	1987 (О.Гаврилюк)
335	ЗАЛІЗЦІ- ІІ	Поселення	Північно-західна частина села	2500x50	ХІІ-ХІІІ	1987 (В. Савич) [106, с. 256]
336	ЗАЛІЗЦІ- ІІІ	Поселення	Північно-західна частина села	80 x 40	ХІІ-ХІІІ	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 256]
337	ЗАЛІЗЦІ- VІІІ	Поселення	300 м на північний схід від села	1,25	-	1988 р. (В. Опрыск) [383]
338	ЗАРУДДЯ- І	Городище	На південний захід від Золочева	-	-	[603, s. 290]
339	ЗАРУДДЯ- ІІ	Поселення	700 м на захід від села	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
340	ЗБОРІВ- І	Поселення	0,4 км на північний-захід від міста.	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
341	КАБАРІВЦІ- І	Поселення	Східна околиця села	0,5 га	ХІІ-ХІІІ	2009 (О. Дерех, А. Чокан)

Продовження табл. Я

342	КОКУТКІВЦІ- II	Поселен- ня	0,5 км на південний схід від села	300 x 50	-	2005 (М. Бігус)
343	КРАСНА- I	поселенн я	Ур. Над Ставами	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
344	КУДОБИНЦІ- I	Поселен- ня	Південно-східна околиця села	4 га	-	2002 (М.Бігус)
345	ЛДИХІВ- I	Поселен- ня	У центрі села	2,5 га	X	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 257]
346	МАЛАШІВЦІ- IУ	Поселен- ня	Ур. Ставки і Замчисько	0,5 га	XII- XIII	1990 (О.Гаврилук) [162, с. 25]
347	МАНАЇВ- I	Поселен- ня	Південно-західна околиця села	100 x 20	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
348	МАНАЇВ- II	Поселен- ня	750 м на захід від села	100 x 20	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
349	МАНАЇВ- III	Поселен- ня	500 м на захід від села	30 x 30	XII- XIII ст.	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 254]
350	МАНАЇВ- V	поселенн я	1 км на захід від села	2 га	XII- XIII	2005 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 255]
351	МЕТЕНІВ- I	Поселен- ня	Між селами Меретенів- Грабківці	12 га	-	2011 (М. Бігус)

Продовження табл. Я

352	МИЛЬНО- I	Поселення	300 м на схід від села	20 га	ХІІ-ХІІІ	2003 (В. Ільчишин) [106, с. 257-258]
353	МИЛЬНО- ІІ	Поселення	Східна околиця села	50 х 100	ХІІ-ХІІІ	2006 (М. Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
354	МИЛЬНО- ІІІ	Поселення	Східна околиця села	100 х 50	ХІІ-ХІІІ	2006 (М.Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
355	МИЛЬНО- У	Поселення	Ур. Круглий лан	30 х 250	ХІІ-ХІІІ	2006 (М.Бігус, М.Горішній, В.Ільчишин)
356	МИЛЬНО- УІІ	Поселення	Ур. Парцеляція	250 х 50	ХІІ-ХІІІ	2006 (М. Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
357	МИЛЬНО- УІІІ	Поселення	Ур. Гук	1 га	ХІІ-ХІІІ	2006 (М. Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
358	МИЛЬНО- ІХ	Поселення	Ур. Панська гірка	0,5 га	ХІІ-ХІІІ.	2006 (М. Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
359	МИЛЬНО -Х	Поселення	На території села	70 х 50	ХІІ-ХІІІ	2006 (М .Бігус, М. Горішній, В. Ільчишин)
360	МОНИЛІВКА- I	Поселення	Ур. Безодня	4,5 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)

Продовження табл. Я

361	МОНИЛІВКА-ІІ	Поселення	Ур. Тіні	3 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)
362	МОНИЛІВКА-ІІІ	Поселення	Ур. Загрушки	2,5 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)
363	МШАНЕЦЬ-І	Поселення	Ур. Загребля	1 га	-	1988 (В. Опрыск)
364	МШАНЕЦЬ-ІІ	Поселення	Ур. Кам'янське	0,6 га	-	1988 (В. Опрыск)
365	МШАНЕЦЬ-ІІІ	Поселення	Ур. Млинівське	-	-	1988 (В. Опрыск)
366	МШАНЕЦЬ-ІУ	Поселення	Ур. Підлан	1,4 га	-	1988 (В. Савич)
367	НІЩЕ-І	Городище	Ур. Гора Хоμεць	100 x 90	ХІІ-ХІІІ	2002 (М. Бігус, В. Тиліщак)
368	ОЗЕРНА-І	Поселення	Східна частина села	2 га	ХІІ-ХІІІ	2002 (М. Бігус, В. Ільчишин) [106, с. 257]
369	ОЗЕРНА-ІІ	Поселення	500 м на південний схід від села	250 кв.м	ХІІ-ХІІІ	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 257]
370	ОЗЕРНА-ІІІ	поселення	Південно-східна околиця села	5 га	ХІІ-ХІІІ	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 257]
371	ОЗЕРНА-ІІІІ	Поселення	На південний схід від села	9 га	ХІІ-ХІІІ	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 257]
372	ОЗЕРНА-ІІІІІ	Поселення	На південний схід від села	2 га	ХІІ-ХІІІ	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с.] 257

Продовження табл. Я

373	ОЗЕРНА- VI	Поселення	На південний схід від села	1 га	XII-XIII	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 257]
374	ОЗЕРНА- VII	Поселення	2 км на південний схід від озера	3 га	XII-XIII	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 257]
375	ОЗЕРНА- VIII	Поселення	Ур. Футори	1 га	XII-XIII	2004 (М. Бігус, А. Буда) [106, с. 254]
376	ОЗЕРНА- IX	Поселення	1 км на південний захід від села	0,5 га	XII-XIII	2005 (М. Бігус, В. Тиліщак) [106, с. 257]
377	ОЗЕРНА- XI	Поселення	Південна околиця села	50 x 15	XII-XIII	2008 (А.Буда)
378	ОЛІВ- I	Городище	Північно-східна околиця села	1,5 га	XII-XIII	2002 (М.Бігус)
379	ОЛІВ- II	Поселення	700 м на захід від села	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
380	ОЛІВ- III	Городище	Ур. Дубина	-	-	1988 (В.Опрыск) [383]
381	ОЛІВ- У1а	Поселення	Північно-західна околиця села заводу	0,7 га	XII-XIII	2007 (В. Ільчишин)
382	ОЛІВ- У1б	Поселення	100 м на захід від поселення Олів Va	1 га	XII-XIII	2007 (В. Ільчишин)
383	ПЕРЕМОЖНЕ	Поселення	Ур. Загребля, Кам'янське, Млинівське	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
384	ПЕРЕПЕЛЬНИКИ- I	Поселення	Ур. Глинки	2 га	XII-XIII	2004 (М. Бігус) [106, с. 256]

Продовження табл. Я

385	ПЕРЕПЕЛЬНИКИ- П	Поселення	2,5 км на південний захід від села	3 га	ХІІ-ХІІІ	2004 (М. Бігус) [106, с. 256]
386	ПІДГАЙЧИКИ- І	Поселення	Ур. Боярщина	2 га	ХІ-ХІІІ	2002 (М.Бігус)
387	ПЛЕСКІВЦІ- І	Поселення	Центральна частина села	-	ХІІ-ХІІІ	2008 (В. Ільчишин)
388	ПЛІСНЯНИ- І	Поселення	Південна околиця села	140 x 70	ХІІ-ХІІІ	2008 (А.Буда)
389	ПЛІСНЯНИ- П	Поселення	Лівий берег р. Мала Стрипа	80 x 45	ХІІ-ХІІІ	2008 (А. Буда)
390	ПЛІСНЯНИ- ІІІ	Поселення	1 км на південний схід від села	130 x 60	ХІІ-ХІІІ	2008 (А.Буда)
391	РАТИЩІ	Городище	Ур. Ліщина	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
392	РАТИЩІ- І	Поселення	Ур. Клин або Ксьондзова Гора	4 га	Х	1988 (В. Опрыск) [106, с. 255]
393	РАТИЩІ- ІІІ	Поселення	1 км на північ від села	2,5 га	ХІІ-ХІІІ	1988 (В. Опрыск) [383]
394	РЕНІВ- ІІІ	Поселення	500 м на південний захід від села	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
395	СЕРЕТЕЦЬ- І	Поселення	Ур. За Ставом	350x200	-	1988 (В. Опрыск, М. Ягодинська) [383]
396	СЕРЕТЕЦЬ- ІІІ	Поселення	Ур. Лан	100 x 50	ХІІ-ХІІІ	1988 (М. Ягодинська)

Продовження табл. Я

397	ТРОСТЯНЕЦЬ	Городище	-	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
398	ТУСТОГОЛОВИ- I	Поселення	На північний схід від села	100x150	-	2002 (М. Бігус)
399	ТУСТОГОЛОВИ-II	Поселення	На північ від села	2,5 га	-	2002 (М. Бігус)
400	ФУТОРИ- I	Поселення	Ур. За Бзовицьким	1 га	XII- XIII	2005 (М. Бігус)
401	ЦЕБРІВ- II	Поселення	650 м на південний захід від села	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
402	ЦЕБРІВ- III	Поселення	4,5 км на південь від села	1,5	X-XIII	2004 (М. Ягодинська)
403	ЧЕРНИХІВ- II	Поселення	Ур. Сервилиця	1 га	-	
404	ЧЕРНИХІВ-III	Поселення	200 м на північний схід від села	-	-	1988 (В. Опрыск) [383]
КОЗІВСЬКИЙ РАЙОН						
405	АВГУСТІВКА-ХОРОСТЕЦЬ	Могильник ік грунтової	-	-	-	[603, s.. 90]
406	БУДИЛІВ- II	Поселення	Східна околиця села	0,8 га	XII- XIII	2007 (О.Дерех)
407	БУДИЛІВ- IУ	Поселення	Східна околиця села	0,6 га	XII- XIII	2007 (О.Дерех)

Продовження табл. Я

408	ВЕЛИКА ПЛАВУЧА	Могильник підплативий	Ур. Польське Село	-	-	1938 (Т. Сулімирський) [434, с. 61]
409	ВІКТОРІВКА- I	Поселення	2 км на південний схід від села	100 x 40	XII-XIII	2008 (О. Дерех)
410	ГОРОДИЩЕ- I	Городище	Ур. Футір	-	-	1987 (М. Ягодинська)
411	ГОРОДИЩЕ- IV	Городище	Ур. Замчисько	-	-	1963 (П. Раппопорт)
412	ГОРОДИЩЕ- II	Поселення	Навпроти хутора Млинки	-	-	1987 (М.Ягодинська)
413	ГОРОДИЩЕ- III	Поселення	1-1.5 км від хутора Млинки	-	X-XIII	1987 (М. Ягодинська)
414	ГОРОДИЩЕ- IУ	Городище	Ур. Городище	-	-	1963 (П. Раппопорт)
415	ГОРОДИЩЕ- У	Поселення	Південна околиця села	2 га	XII-XIII	2007 (В. Ільчишин, І. Саківський)
416	ЗОЛОТА СЛОБОДА- III	Поселення	1 км на південний захід від села	0,5 га		2005 (В. Ільчишин)
417	МАЛА ПЛАВУЧА- I	Поселення	Північно-західна околиця села	250x100	X-XIII	2007 (О. Дерех)
418	ПЛОТИЧА- II	Поселення	Південно-східна околиця села	-	-	1987 (М. Ягодинська)

Продовження табл. Я

419	ПЛОТИЧА-ІУ	Поселення	Північно-східна частина ставу	-	ХІІ-ХІІІ	2009 (А. Чокан)
420	ЦЕНІВ- І	Поселення	Північна частина села	40 x 50	ХІІ-ХІІІ	2008 (А. Буда)